

Rendi társadalom – polgári társadalom 16.

**Nők és férfiak...
avagy a nemek története**

Rendi társadalom – polgári társadalom 16.

**Nők és férfiak...
avagy a nemek története**

A Hajnak István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület

Nyíregyházi Főiskola – Gazdaságtudományi Kar, 2003.

A kötet kiadását támogatta:

© Hajnal István Kör, 2003.
© Nyíregyházi Főiskola, Gazdaságtudományi Kar

Szerkesztette:
dr. Lácza magdolna

A borítón Székely Bertalan munkája található

HU ISSN 0239 1990
HU ISBN

Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza
Felelős kiadó: dr. Lácza magdolna
Nyomdai előkészítés: Kolonel D Kft.
Nyomdai munkák: Kapitális Bt.

Tartalom

Előszó (Kövér György)	7
A nemi identitások tapasztalata – élettörténeti elbeszélésekben	
<i>Tóth Zoltán: „Férfiak csinálják a történelmet.”</i>	
A historizmus férfiszerepei	11
Kövér György: Békebeli agglegénykedések – Freystädtler Jenő memoárjában	41
Bicskei Éva: Egy házasság története. Magánéleti események és reprezentációk Székely Bertalannál	55
Bozó Krisztina: Női(es)ség egy szentesi fényképészműhelyben készült portrékon. Kisipari imázsteremtés a kora-kádárizmus idején	109
Majtényi György: Női szerep a forradalomban	114
Tóth Eszter Zsófia: „Kopogtatok, befogadtok-e?” Egy leányanya története	120
Juhász Borbála: Migránsalternatívák – magyar nők az EU-ban	132
Szerepek és egyenlőtlenségek a 19. században	
<i>Fábr Anna: „Határozz, és kimondtad sorsodat.”</i>	
A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban	139
Völgyesi Orsolya: Eszmény és valóság: a nők szerepe Fáy András életművében	145
Borbíró Fanni: Estike és Gyula Frankhonban. Teleki Emma gyermekeinek neveltetése	155
Szijaártó István: „Ampruszter Anna földesasszony”. Nemes nők és földtulajdon a 18–19. század fordulóján	162
Mátay Mónika: Cinkos Justica? Nők, férfiak és a jog a hétköznapiakban a 19. századi Debrecenben	177
Csekő Ernő: A korlátozott előjog. Virilista nők Szekszárd r.t. városban a XX. század első évtizedeiben	197
Házasság, család, válás	
Kuzma Dóra: Házasság a XVI. század közepén Besztercebányán	227
Lengyel Tünde: Thurzó György családi konfliktusai	232
Benda Borbála: Rákóczi Erzsébet rövid özvegysége	241
Horváth József: Közös akaratok vagy ütköző érdekek (Házaspárok végrendeletei a 17. századi Győről)	248
Hudi József: Együttélés–különélés: házassági konfliktusok a XVIII. században	260
Örsi Julianna: Családi béke és békétlenség a XVIII–XIX. században	269

Előszó

Dobszay Tamás: Egy szabólegény megkíértései. Kézművesek életviszonyai és házasságai egy visszaemlékezésben 1832–1838	277
Hámori Péter: Hatalom, „népnevelés” és házasság. Elképzelések a családok házasságának befolyásolására az ONCSA működésében	284

Szerepek és egyenlőtlenségek a 20. században

László Ferenc: Elektra és Minnie (Az operai nőkép változásai a XX. század elején)	295
Vörös Boldizsár: „A nők többet veszítettek el elhunytán, mint a férfiak.” Megemlékezés August Bebelről a magyarországi szociáldemokrata nőmozgalomban.	300
Cieger András: A „vörös szalon” úrnője. Becszy Ida és a férfiak.	306
Papp Barbara: A „modern értelmiségi nő”-szerep megjelenési formái dr. Magyary Zoltánné dr. Tec her Margit életében, emlékirat-töredékeiben	320
Szívós Erika: Műkedvelők vagy hivatásos művészek. Képzőművésznők Magyarországon a századfordulón	327
Sipos balázs: „Időben élni.” Hivatásos újságírók szerepei Magyarországon a XX. század első felében	345
Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra”	355

Szex, szerelem, testiség

Gecser Ottó: A házasság gyakorisága és ajánlott korlátai a középkori prédikációkban	371
Láng Benedek: Szexuális motívumok középkori és koraiújkor mágikus szövegekben	379
Erdélyi Gabriella: A szerzetesek és szeretők: a reformáció melegágyai	385
Takács Judit: A homoszexualitás mint magyar találmány – Kertbeny Károly (homo)szexológiai munkássága	392
Császtray Tünde: A hím veréb és a pillangó. Az akadémikus és az erotikus irodalom vitája a XIX. század utolsó harmadában	401
Forrai Judit: A „bűnös” szex (a XIX. század utolsó negyede)	422
Horváth Sándor: Veszedelmes viszonyok. Szex Sztálinvárosban	437

A Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 2002. évi konferenciáját Nyíregyházán tartotta „Nők és férfiak..., avagy a nemek története” címmel.

A társadalmi nemek (eredetileg grammatikai nem jelentésben: `gender`) története valójában nem újkeletű témája a történetírásnak, igazán nagyhatású irányzattá azonban csak a 20. század utolsó évtizedeiben vált. A problémák újratematizálásához nagymértékben hozzájárult a feminista történetírás. Mára azonban az ún. nőtörténet is túljutni látszik a mozgalom „osztályharcos” fázisán, bár az emancipáció és az egyenlőtlenség kérdése - méltán - központi helyet játszik ebben a történetben. Natalie Zemon Davis fogalmazta meg helyzetértékelő írásában: „Úgy gondolom, bennünket mind a férfiak, mind a nők történelme kell, hogy érdekeljen, és nem volna szabad csak a kérdéses nem történetével foglalkozni, mint ahogy a társadalmi osztályokat kutató történész sem foglalkozhat kizárólag a paraszttal. A mi célunk az, hogy megértsük a nemeknek, a történelmi múlt nemi csoportjainak jelentőségét.”¹ A nemek történetének egyébként ugyanaz a belső dilemmája, mint bármely csoporttörténeté: absztrakcióként csak a másik pólussal szembeállítva létezik (ebben az értelemben természetesen konstrukció), ugyanakkor állandóan kérdésessé tehető, hogy a csoport belső kohéziója makroszinten nem hullik-e eleve darabokra, azaz csoportként egyáltalán létezik-e. Ahogy Joan Scott programadó tanulmányában oly érzékletesen kifejezte: „Csak akkor írhatjuk le a folyamat történetét, ha tudomásul vesszük, hogy a `férfi` és a `nő` egyszerre üres és telített kategória. Üres, mert nem rendelkezik tapasztalattól független, általános érvényű jelentéssel. És telített, mert ha állandónak tűnik is, még mindig alternatív, eltagadott vagy elfojtott definíciókat hordoz magában.”²

A nők a történelemben témakörrel már a Hajnal István Kör veszprémi konferenciája is foglalkozott. (Ennek a hajdani szekciónak az anyaga a Csokonai kiadónál fog megjelenni.) A 2002-es HIK-összejövétel nem nőkonferencia, hanem ennél tágabb értelemben valódi `gender`-konferencia kívánt lenni, amelynek középpontjába a nemek (most mindegy, hogy ki hányat számlál belőlük) egymáshoz való viszonya került. A nemek közötti viszony, ahogy egymást kölcsönhatásukban nap mint nap (és utólag újraértelmezve) megalkotják. Az interakció, s ahogy retrospektíve megéljük.

Ennek megfelelően - mintegy a jól sikerült tavalyi gyulai konferencia folytatásaként - nemcsak a nemi szerepekre történő szocializáció történeti forrásokra ala-

1. Davis, Natalie Zemon: "Nőtörténelem" átalakulóban: az európai helyzet. In: Van-e a nőknek történelmük? (Szerk. Scott, Joan Wallach) Bp. Balassi, 2001. 105.

2. Scott, Joan Wallach: Társadalmi nem (gender): a történelmi elemzés hasznos kategóriája. In: Van-e a nőknek történelmük? (Szerk. Scott, Joan Wallach) Bp. Balassi, 2001. 152.

pozott vizsgálata, a nemekhez kötődő demográfiai magatartás érdekelt bennünket, hanem az intézmények elemzésén túl az egymásnak feszülő érzelmek és érzékek erőtere, az egyének és csoportok egyenlőtlensége, s az e viszonyba rögzült hatalmi reprezentációk, végül, de nem utolsó sorban az elbeszélte tapasztalat alapján a nemi identitás megkonstruálása a visszatekintő élettörténeti interjúkban, emlékezésekben.

Öt szekcióban tartottunk előadásokat:

1. A nemi identitások tapasztalata - élettörténeti elbeszélésekben (Szekcióvezető: Somlai Péter)
2. Szerepek és egyenlőtlenségek a 19. században (Szekcióvezető: Gyáni Gábor)
3. Házasság, család, válás (Szekcióvezető: Péter Katalin)
4. Szerepek és egyenlőtlenségek a 20. században (Szekcióvezető: Nagy Beáta)
5. Szex, szerelem, testiség (Szekcióvezető: Klaniczay Gábor)

A konferencia anyagának kötetben való közzététele az ott elvégzett munka színvonalát tanúsítja. Azt azonban, hogy vendéglátóink, a konferencia szervezői (személy szerint Lácza Magdolna és a Nyíregyházi Főiskola Gazdaság- és Társadalomtudományi Karának munkatársai) milyen kedvező körülményeket teremtettek számunkra az eszmecserehez csak ezekkel a beköszöntő szavakkal tudjuk kifejezésre juttatni. Reméljük a kötet olvasóinak hasonló kellemes időtöltést szerzünk tanulmányainkkal, mint amilyeneket a konferencia közben mi is átéltünk.

Kövér György
Hajnali István Kör elnöke

A nemi identitások tapasztalata – élettörténeti elbeszélésekben

Tóth Zoltán

„Férfiak csinálják a történelmet.”

A historizmus és a historisták férfiszerepei: Carlyle és Ranke

A cím, s benne a Heinrich von Treitschke-től vett provokatív idézet, aminek megfejtését jobb egyelőre elhalasztanunk, látszólag könnyű témát ígér. Aligha lenne ugyanis nehezebb feladat, mint a historizmus női szerepeiről írni, különösen, ha a historizmust, mint koreszmét a „klasszikus” historizmus történetírására szűkíteném le. Nyugodtan előre is bocsáthatom, hogy a historizmus (mint történetírás) világában a történelem-, tehát a politikacsináló férfinak nincs semmilyen értelemben vett valódi női alternatívája. Amennyiben a történetírók politikai színpadán szerephez jut, a politikus nő is férfivé kell minősüljön, mint Jeanne d’Arc, „Franciaország menyasszonya”, vagy angliai Erzsébet, „Anglia menyasszonya”, és tragikus véget ért kontrasztja a vörös Erzsébetnek a szőke és nőies Stuart Mária is. Ha a historizmus és a romantika szorosabban vett divatkorszakát, a 19. századnak majd az egészét, de főleg a párizsi kommün és a válság előtti fél évszázadban női szereplőket keresve az ismertebb historikusok életműveit átfésüljük, bizony keresni kell a példát asszonyok, „nagyasszonyok” történetére. A 19-20. század fordulója ebből a szempontból is más korszaknak számít már. A „klasszikus liberalizmus”, illetve a romantika korában a történelmi egyén, a politikai cselekvés alanya, mint individuum férfi. Mivel nálunk, Magyarországon sem volt merőben másként, számukra írta Szalay László 1846-ban a „Státusférfiak és szónokok könyvét”, és ők lesznek a Szilágyi Sándor szerkesztette Életképekben megjelent, „A magyar forradalom férfiai” is. Ezen kívül azonban, egy olyan társadalomban, amelyben, elvben, a mobilitás újraszabályozott csatornáin a szerep is az egyén szabad választásának tárgya lesz, a férfiszerepekben a romantika széles választékot kínált. Ebből a választékból szemeltem ki a két azonos évben, 1795-ben született férfit, Thomas Carlyle-t és Leopold, 1865-től Leopold von Rankét az általuk teremtett szerepek és hősök társaságában, Carlyle „ideáltípusainak” stílusában hős-típusaikat eggyel bővítve ki: „a hőssel, mint történésszel”.

Thomas Carlyle (1795-1881), Pesten a huszadik század elején még „Carlyle Tamás”, röviden „Hősökről” (*On Heroes*)¹ című romantikus történelmi arcképcsarnoka a 19. századnak alighanem egyik legismertebb szerepgyűjteménye volt. Carly-

1. Teljes címe: *On Heroes, Hero-Worship, & the Heroic in History. Six Lectures. Reported, With Emendations and Additions by Thomas Carlyle.* London 1841. Itt a GOLDBERG, M. K. 1993-as Berkeley/California-ban megjelent kritikai kiadást használom, elsősorban jegyzetei miatt, és egy-két kivétellel az 1900-as Végh Artúr féle magyar fordítás 1923-as kiadását (Híres Könyvek XI.).

le a „brit” (ugyanis nem angol, hanem skót²) történész működésének fő időszaka az angliai „*Sturm und Drang*”, Byron és a görög szabadságért égő szenvedély évei és a riasztó 1830-as júniusi párizsi forradalom utáni, tehát nagyjából a viktoriánus kor szabadversenyes időszakára esett, amikor ez a könyv az angol kultúra (egyik) fő tényezője volt³. A historista történész saját szerepéhez, Carlyle-éhoz is hozzátartozik, hogy „tulajdon vállalt is neki feszíti a keréknek”, elhivatottnak érzi magát, a magyar reformerek számára is példaképpül szolgáló Anglia szellemi-politikai sorsának alakítására. Tevékenységi területeinek hosszú sora vall róla is, mint korának Angliájáról. Agitált a különösen kegyetlen angol büntetőtörvénykönyv humanizálásáért, a munkaidő, a gyermek- és női munka szabályozásáért, a *Trade Union*, azaz a legális munkás érdekképviselet Carlyle felfogásában patriarchális formájáért, a rabszolga-felszabadításért, a védővámok eltörléséért. Más mozgalmak mellett, de mindenek előtt részt vállalt az 1848-at megelőző európai rossz termésű évek ínsége folytán megfizethetlenné vált, angol nagybirtokok diktálta élelmiszer árak letörésére az angliai gabona-behozatali tilalom, a *Corn Law* (1815–1846) eltörlésért folytatott politikai küzdelemben. Mindemellett 1849-ben barátjával, Gavan Duffy-val Írországból is járt; az ottani viszonyokról szóló éles hangú emlékiratát mégsem publikálják életében. Írt a „néger-kérdésről”, mellette pedig a demokrácia negatív hatásáról gondolkodott, a materializmusról és a szexuális perverzitásról. Carlyle a környezet tisztítása és szennyezése ellen is fellépett, ami a konzervativizmusnak azóta is ehhez a puritán (és organikus) árnyalathoz áll közelebb. A modern Anglia – és a demokrácia – kritikája 1850-ben a „*Latter-Day Pamphlets*”. Erre a programra szegődik hozzá tanítványnak pár konzervatív, illetve a modernizációtól megcsömörlött fiatal, köztük majd húsz évre John Ruskin, aki már az írókból, művészekből szerveződő „pre-rafaeliták” (*Pre-Raffaelit Brotherhood*) teoretikusa volt, növendék próféta – magát is annak tartotta, magyar követője, Körösfői Kriesch Aladár is akként tisztelte⁴.

A liberális kor igen összetett angliai konzervativizmusán belül különös arculatú gondolkodó válaszait a század sokkoló kihívására, a „társadalmi kérdésre”, az államtudomány, a néptudomány, a historizmus, pozitívizmus és szociologizmus tudományalapítóinak korában, a történettudományban merőben „tudományta-

2. HEWITT, M. 1999. 178.

3. GOLDBERG, Michael K. *Introduction* In: CARLYLE, T. /1841/ 1993. XXXIV.

4. ROE, F. W. 1921. 96.; KÖRÖSFŐI KRIESCH Aladár. 1904.

5. A „Társadalmi szerződésben” mondja Rousseau, Mikó Imre tolmácsolásában, hogy a három rossz vallás, a természetes teizmus, a nemzeti oltárok (zsidó) vallása, valamint a „lámák vallása és a római kereszténység” után, „Marad tehát az emberi vallás, vagyis a kereszténység, nem a mai, hanem az evangéliumi kereszténység, ami egészen más. E szent, fenséges és igaz hit által az emberek, isten gyermekei, mindnyájan testvérnek ismerik egymást, és a társadalom, amely őket egyesíti, még a halál által sem bomlik fel. De ez a vallás, amelynek semmiféle különleges kapcsolata sincs a politikai testülettel (...) Ezenkívül nem is teremt érzelmi kapcsolatot a honpolgárok és az állam között, hanem eltávolítja őket az államtól, mint minden földi dologtól. Semmi sem ellenkező ennél inkább a társadalmi szellemmel.” ROUSSEAU, J. J. /1762/ 1972. 187–188.

lan”, morális indíttatású, Rousseau vallástipológiájában legközelebb az államok kormányzására legalkalmatlanabb „emberi vallásra”, a *confessio humana*-ra⁵ és a gondviselés eszköze⁶, a „nagy ember”, mint társadalmi funkcionárius tekintélyére építette. A történelem pedig a tekintélyeknek nagy jelmeztára, amelyből ügyes szabó (*Sartor Resartus*) segítségével többé-kevésbé szabadon választhatunk hozzánk és korunkhoz illő szerepet és jelmezt. Szemlélete nyilvánvalóan szöges ellentéte a 19. század másik elfeledett történész csillagának, a pozitivistá Henry Thomas Buckle-ének (1822–1862), aki az „Anglia művelődésének története”-ben (*History of Civilisation in England*. 1859/61) ki is gúnyolja a *hero worship*-et, s a babonás skót viszonyokkal szembeni ellenszenve is nagyrészt Carlyle-nak szól⁷. Bár nem akarok eszmétörténettel szolgálni, inkább arra vagyok kíváncsi, ki ez a valamikori „híres ember”, aki – hite szerint a kor fősodrával szembe úszva⁸ – műveltségünkbe ilyen férfitörténetekkel írta be magát, mégis a konzervativizmus elég ködös kategória ma is ahhoz, hogy ne kéne Carlyle alkatára szabnom. A szabás-varrással, mint utaltam már rá, nem leszek az ő szelleméhez hűtlen, aki úgy képzelte, s ezt sokszor, bőszégesen meg is írta, hogy a választott szerep, amit külső viselkedésével játszik, amúgy is csupán szabott ruha, amely a gondviselésben neki rendelt szubjektumot rejt⁹. Konzervativizmusát, Edmund Burke whig, „organikus” konzervatív hagyományához mérve, Burke-el és Carlyle-nak ezen a téren is szinte komplementer párjával, Buckle-lal szemben, nem volt forradalomellenes. Itt tűnik ki, hogy hagyomány-szemlélete nem angol, hanem skót. A skót, akár a magyar köznemesi alkotmányfelfogás, de „A 19. század uralkodó eszméi”-ben Eötvös József is, a szabadság régi jogai közül az ellenállás jogát is fenntartotta saját osztálya számára. Az 1835/36-ban megjelent „A francia forradalom története” részben ennek a nézetnek az illusztrációja,

6. KEDENBURG, J. 1960. 88.

7. Buckle – Endrődi Sándor fordításában – azt mondta, hogy „...minden tünemény az előbbivel változatlan összeköttetésben áll, s hogy ez ismét egy még előbbivel van okozati kapcsolatban, úgy, hogy az egész világ egy szükséges láncot képez, amelyben mindenkinek megvan a maga szerepe, senki nem határozhatja meg, minő s melyik az övé. Így rombolja szét az emberi társadalom egyszerű előhaladásában a természet törvényszerűségének gyarapodó ismerete az esetlegesség hitét s teszi helyére a szükségképi(sic!) láncolatában való meggyőződést. S én valószínűnek tartom, hogy az esetlegesség és a szükségesség e két nézetből eredtek később a **szabad akarat** és az **elővégtet** dogmái.” („*subsequent dogmas of Free Will and Presedntination*”) BUCKLE, Henrik Tamás. 1873. I. köt. 9–10. BUCKLE, H. T. 1861. I. 9. **Kiemelés ott!**

8. Carlyle Burns-sel kapcsolatban saját világát a 18., „szkeptikus” század örökösének tartotta: „Kiélt világ, amelyben csoda, nagyság, istenség nem lakoztak – egyszóval világ – Isten nélkül.” CARLYLE, T. /1841/ 1923. 241.

9. A „*Sartor Resartus*. Teufelsdröck professzor élete és tanai”, Carlyle eredetileg háromkötetes társadalomkritikus önéletrajzi satírájának summája 1831-ből: „...magának a társadalomnak is egész alkotmánya, minden ő királyi palástjával, mik által a meztelenségből és széttagoltságból államokká, és nemzetekké és egy egész együttesen munkáló emberiséggé szerveztettünk (...) nem csupán a szabóktól van e? – És mi egyéb minden poéta és minden erkölcsstanító is, mint egyfajta képletes szabó” Carlyle, T. /1831/ 1913. 355.

részben pedig morális mondanivalóé: a forradalomban „bűneiért bűnhődik a francia”.¹⁰ Míg Edmund Burke és Henry Thomas Buckle a hagyományos angol törvénytiszteletet tekinti a folyamatosság és a fejlődés zálogának¹¹, amelynek csillagai a *Magna Carta* és a Jogok deklarációja, a franciák úgy viselkedtek, mint ha új civilizációt kellett volna alapítaniuk – Burke jellegzetes megfogalmazásában hagyományok nélkül, tehát „Tőke nélkül kezdtek vállalkozásba”.¹²

A plebejusnak számító Carleyle-nak, a „Francia forradalom története” íráskor, barátja és támogatója, ugyan az a John Stuart Mill volt¹³ akinek mitikusan megjövendölt szellemi utóda a patrícius Henry Thomas Buckle volt. Lehetne ez a hagyományos „angol tolerancia” megnyilvánulása is, közelebbről tekintve azonban inkább a szakadékos angliai középosztályi csoport és klub-viszonyok egyik esete. Buckle whig volt, bár szintén presbiteriánus, csak éppen angol presbiteriánus, ami kisebbségi vallások egymásközi közti viszonyában nagyobb távolságnak számíthatott, mintha római katolikus lett volna. Pozitívista történetírói koncepcióval megírt művelődéstörténetével éppen ő lett a partikuláris angol whig nacionalizmus meglehetősen elfogult megszerkesztője. Buckle, a nagypolgár, Carlyle-lal szemben, szociálisan érzéketlen volt és jobban bízott a történelemben megnyilatkozó smith-i gazdasági, comte-i társadalmi törvényszerűségeken, mint a predestinációban, a rendkívüli személyiségekben, a hősökben, akiken keresztül az isteni gondviselés a történelemben hatni tud, és a társadalmat az érdekek ellenében is szabályozó erkölcsökben. London nem volt kisváros, Buckle mellett természetesen Carlyle is ott élt Londonban 1834-től negyvenhét évig, haláláig, ahol Darwin, Marx és sokan mások, anélkül figyelemre méltatták volna egymást – talán Darwin a kivétel, aki Buckle-t halála után nagyra becsülte.¹⁴

Carlyle, aki Kossuthhoz hasonlóan lelkiismereti kötelességnek tartotta a közéleti részvételt, saját életpályájával és szövegeivel is az imperialista korszakban hanyatló tekintélyű, az első világháború után újraéledő honorációr típusú küldetést teljesítő polgári középosztályi értelmiségi (morális arisztokrata) „hivatás” egyik eszmei megszerkesztője volt. Öntudatosan képviselt értelmiségi ideálja szerint azonban, Leopold Rankéhez hasonlóan, és szemben francia kollégáival, mindenek előtt Guizot-, Duruy- és Thiers-el, nem kellett közvetlen – „önjelölt”

10. FARELL, J. Ph. 1980. 15.

11. Buckle mondja az „Anglia művelődésének történeté”-ben: „Mi angolok „...hibán kapó nép vagyunk, folyton panaszkodunk kormányunk ellen, gyanus (sic!) szemmel nézzük terveit (...) Az angol polgár loyaltása nem olyan fajta, hogy királya kedvéért bármelyik jogáról is lemondjon, és soha sem vakítja meg őt – egyetlen pillanatra sem – saját jogaival szemben. Ennek következménye azután, hogy a mi haladásunk soha megszakítást nem szenved, akár jók a királyaink, akár rosszak. Mindkét esetben a régi mozgalom megmarad a régi mederben.” BUCKLE, H. T. /1861/ 1881. VII. köt. 27.

12. Mannheim Károly idézi. MANNHEIM, K. /1927/ 1984. 72.

13. PANKHURST, R. K. P. 1957. 15.

14. Erről lásd TÓTH Z. 2002. 10–11.

hősként – részt vennie a politikában. A „minden polgárnak tökéletesen függetlennek kell lennie” Rousseau-i elvéhez híven¹⁵, Carlyle nem vállalt sem képviselői, sem más, felkínált, Angliában igen jól fizető állami megbízatást. Az 1865 novemberében az Edinburg-i Egyetem tiszteletbeli *Lord Rektor*-i címéért benyújtott pályázatán vesztes versenytársa, Benjamin Disraeli miniszterelnöki posztról lovagiasan följánlott állami járadékát is elutasította. Viselkedése, igen nagy tekintélye ellenére, bizony állandó szűkölködéssel járt, aminek elviselése puritán szerep-ideálja egyik jellemző (hősi) összetevője volt.

A politikában médiuma, akit csodált és tanai megvalósítójának remélt, előbb John Sterling volt, akivel barátsága is szövődött, majd 1844-ben, ennek halála után Sir Robert Peel lett; az a tory, aki állítólag először nevezte politikáját „konzervatív” jelzővel, amely a „középosztály”, azaz a nagybirtokosokkal (és a falusi kunyhókkal) szemben a nagyiparosok számára vonzóbb jelző volt.¹⁶ Carlyle úgy tartotta, hogy nem minden kor, csak a nagy korok ismerik föl küldetésükben a nagy embert, Angliában a Cromwell-i hőst, Németországban a nemzeti erőket összefogni képes, Nagy Frigyes léptékű férfit. Carlyle és Ranke sorsának finitora, hogy hiába voltak elszánva arra, hogy megtalálják a hőst, az értelmiségi modell romantikájához szinte hitelesítő elemként tartozik hozzá a jó ügyet kísérő tragikum: az eszme médiumainak tragikus, korai halála. Carlyle „*Sir Robert*”-jét pompás lova vetette le 1850-ben, Leopold Ranke „tanítványa”, „*König Max*”, II. Miksa bajor király pedig meghalt 1864-ben.¹⁷

Robert Peel, Anglia hét leggazdagabb iparosa egyikének fia, akit William Pitt-hez hasonlóan kisgyerek kora óta miniszternek, parlamenti harcos szónoknak neveltek, a Wellington herceg körüli fiatalabb reform-toryk egyike, belügyminiszter, kétszer kormányfő volt, és a fent említett reformok valamilyen formában kivétel nélkül a nevéhez fűződtek.¹⁸ Ranké-val hasonló politikai szerepvállalásuk

15. Így lett „prototalitárius”. A „tökéletes függetlenség”, „Egyrészt a személyes függőség mint a legalitás ellentézise régi görög témája tér vissza, másrészt az a nagyon is modern – mondhatni prototalitárius – kikötés, mely megtiltja az egyének egymás közötti érdek- vagy véleményközösség alapján való szövetekezését, s minden egyes polgár csak egyenként állhat szemben az egy és oszthatatlan közhatalommal.” Ludassy Mária jegyzete in: ROUSSEAU, J. J. /1762/ 1997. 41.

16. MAUROIS, A. é.n. 607.

17. Fivérének, Heinrichnek írta 1864. március 13-án Münchenből: „Gyászkeretben írok neked; és tegnap nekem kondoleáltak itt, az özvegy királynő udvarában; hiszen Miksa királyban legjobb barátom vesztettem el e Földön, leghűbb tanítványom, legbuzgóbb olvasóm, s a legjobbbindulatú pártfogót.” RANKE, L. S. W: 53–54. 427.

18. Illúzióhoz hozzájárulhatott, hogy bár sir Robert Peel, nem presbiteriánus whig, hanem me-rev anglikán tory volt, az ő minisztersége alatt oldották föl a nem anglikán protestánsok hivatalviselési tilalmát. Máskülönben toryk fiatalabb reformer gárdájához tartozott, aki 1831 után a liberális érásban még két kormányt viselt (1841, 1846). Megjegyzem, hogy egy-egy reménybeli hős mögött több híres mester is állt, különösen egy olyan attraktív király mögött, mint II. Miksa, aki adott is arra, hogy a kor szellemi fejedelmeit vendégül lássa asztalánál, vagy hegyi túra-lovaglásainál, mint Wilhelm Heinrich Riehl-t, aki Carlyle-hoz hasonlóan a munka mítoszával kísérletezik a szociális kérdések megoldásában (*Die deutsche Arbeit. 1862.*), s melesleg ebben a szellemben a német „Volkskunde” alapítójaként tarják számon RIEHL, W. H. 1862.

ellenére, nem tudni, hogy Carlyle Peel mellé állt volna-e annak Cromwell-i diktatúrájában is. „*König Max*” ugyanis, nem a bajor parlament konzervatív politikus, hanem az 1848 utáni európai neoabszolutizmusok egyik művelt zsarnoka volt. A Ranke gondozásában közreadott berchtesgadeni fejedelmi történelem-leckékről tudjuk, hogy a mester, aki korábban, a jelszóvá lett a „*blos zeigen, wie es eigentlich gewesen*” mondásában elhárította a tanácsadás „megtisztelő” feladatát is.¹⁹ Valójában ebben a szerepben érezte magát igazán elemében, „sohasem volt ilyen teljes szívűből boldog”. Kiadott levelezésének jelentős része napi politikai értesítés és tanácsadás – s nem is csupán Miksa királynak, „legjobb barátjának e Földön”, hanem elsőszámú közönségének a politikai női karzaton, feleségének Clara Graves Ranké-nek. Reform szellemű politikai sugalmazásairól azt sem lehet mondani, hogy polgári osztályának szabadsága ellen szólt volna, csak éppen „magasabb” (nagyémet külpolitikai) célokat szolgált velük.²⁰

Míg Thomas Carlyle előbb John Sterling, majd Robert Peel hősként való megnyilatkozásaira várt, mögötte várakozott felesége, Jane Carlyle, aki vagyoni és jelentős szellemi erőinek, a nélkülözésekben türelmének teljes felemésztésével őrizte férjének, a reménybeli nagyembernek a külső nyilvánosság számára is nyilvánvaló zsenijét. Ranke és Carlyle házában Luther és Knox fellebbezhetetlen tekintélyek, de ezek a férfiak maguk számára nem vállalják a vallási értelmű pró-

19. Erről TÓTH, Z. 2003. 83–85.

20. Tanácsadói boldogságáról: Mario Krammer utószavából. In: RANKE, L. von /1854/ é.n. 205–206. Ranke II. Miksa bajor királynak tartott berchtesgadeni előadásait „beszélgetések” (*Gespräch*) követték. A tizenkilencedik előadás 8.§, a „Forradalmak korát” követő beszélgetés „1854. október 13-án este”:

„– **Miksa király:** Mi volt tehát XVI. Lajos legfőbb hibája?

– **Ranke:** XVI. Lajos hibái nem a szív hibái voltak, intenciói tiszták voltak, semmiféle szabadságot nem akart gyengíteni, sokkal inkább jogokat akart adni nemzetének. Politikai hibái azonban óriásiak voltak: 1. hogy visszaállította parlamentet; 2. hogy belerohant az amerikai háborúba; 3. hogy feleségének olyan nagy befolyást engedett, nevezetesen a miniszteri állások betöltésénél; 4. hogy odáig ment, hogy a harmadik rendet megduplázta s mikor ez a hatalom már itt volt és a fejére nőtt, megijedt tőle és ellene fordult.

– **Miksa király:** Az országban uralkodó pénzügyi válság miatt tehát, nem lett volna szabad bevezetni a népképviselést?

– **Ranke:** Nem kétséges, hogy mindjárt összehívta a parlamentet, mikor csupán el akarta kezdeni a reformokat. Továbbá nem kellett volna felhívnia a közönséget (*das Publikum*), hogy nyilvánítson véleményt az alkotmányreformról. Végül a *doublement du tiers-état* (a harmadik rend megkétszerezését T. Z.) megfelelően meg kellett volna szerveznie mielőtt ezekkel az intézkedésekkel a főrendek elé lépett. Valaminek történnie kellett tehát, azonban monarchikus szemszögből inkább egy üzletember módján. („*mehr geschäftsmännischer Weise*”; RANKE, Leopold /1854/ é.n. 191–192.)”

Válaszának nagyobb része inkább Miksa apjának bajor I. Lajosnak szól, aki alkotmányt adott, a bajor parlamenttel – és kegyencnőjével Lola Montez-zel, 1847-től „Lanshut grófnője”-vel kormányzott. Majd 1848-ban lemondott fia javára. Az utolsóként felrótt fő hiba, vagy sugalmazott tanács, a harmadik rend megszerzésére, nyilvánvalóan Miksának az abszolút uralkodónak, 1854-ben a bajor nép/nemzet hajója szuverén kormányosának szólt.

féltai szerepet, de – mint látni fogjuk – még az egyszerű papságot sem. Társaik sem kedves, talpraesett kis Bora Katalinok mellettük,²¹ hanem, ha nem is egyformák, értelmiségi asszonyok Jane Welsh Carlyle, akár az ír származású Clarissa Graves, Clara Ranke – hasonlóan Jókaink Laborfalvy Rózájához. Saját szerepeik evvel, a polgári kor privát-szférájába tartozó háttérükkel lesz koruk férfiszerepe. Ez a háttér a magánélet polgári tabuinak szférájába tartozik, mindaddig, míg irodalom nem lesz belőle. A kor exhibicionista. Mindketten, Carlyle és Ranke is maguk tárják föl viszonyaikat, csak éppen az életük, műveltségük történeti-politikai síkjától elválasztva. A síkokat rangsorolni pedig értelmetlen, hiszen helyzetenként is változik életük során a nemi jelleg súlya a férfiszerepben, míg végül, az idő múlásával, csalódásokkal, a tanítványok elpártolásával Jane, illetve Clara marad működésük egyetlen számottevő (szubjektív) referenciája.

A szociális és emberjogi érzék, vagy inkább lelkiismeret, és a korszak általános arisztokratizmusa, vagy (itt is inkább) elitizmusa volt az, ami így együtt „zavarossá” tette Carlyle nézeteit 20. századi kritikusi szemében.²² Leopold Ranke számára minden esetre a politika és a történelem is egészen más szférában kezdődött. Carlyle nemzedékében a német historizmust is, a társadalmi érzéketlenség jellemezte. A következő nemzedékből Heinrich von Treitschke, az ifjú-rankeanus porosz iskola eminens politikatörténésze, Carlyle-nak is nagy tisztelője, aki eleinte valóban, s nem csak a történészek között volt a németországi szociális kérdés egyik legnevesebb politikai írója, már megrótta a „nagy mestert”, Ranke-t, hogy *Deutsche Geschichte*-jének ötödik kötetében a 18–19. századi tömegmozgalmakat még mindig „kellemetlen dologként” kezelte. Ranke válasza, a hasonló helyzetekben rá jellemző tehetetlen mentegetőzés volt: ő is sajnálja, de „Ezeket a dolgokat pontosan részletesen megfigyelni akkor még senkinek sem jutott eszébe; csak sokkal később, mikor a tömegnyomor mindenkinek szemet szúrt már.”²³

Carlyle nemegyszer valóban ellentmondásosnak tűnő konzervatív filantróp idealizmusának alakulásában nyilván csak részben játszott szerepet a személyesen megélt egzisztenciális bizonytalanság. Ereje teljében, a londoni szalonokban való bemutatása, majd ottani letelepedése során – a Carlyle-kultuszban hamarosan híressé vált lakcímén, „24 *Cheyne Row*”-ban – vagyoni és származási szempontból is a legfelső körökben, közvetlen személyesen élvezhette volna népszerűségét, ám Ranké-nél kevésbé volt udvaronc, és a társadalmi helyzetek és érték-

21. Az asztali beszélgetésekből: „**Szintúgy az én Katám:** „Hogyan érzik magukat az új házasok? A házasság első esztendejében furcsa gondolatai támadnak az ember fiának. Amikor asztalhoz ül, azt gondolja: »Azelőtt egyedül voltál, most másodmagaddal vagy«. Az ágyban, ha felébred, lát maga mellett egy pár varkocsot, amiket annak előtte nem látott. Szintúgy az én Katám az első évben ott ült mindig mellettem, mikor studióztam, és nem tudta, mit mondjon; egyszerre csak megkérdezte: »Doktor úr, vajon a burkus hoppmester az örgrófnak az öccse? «” LUTHER, Martin. 1983. 119.

22. KEDENBURG, J. 1960. 11–12.

23. ASENDORF, M. 1974. 24.

rendek szakadékaiknak személyes tapasztalata számára inkább mélységes meg-
részkeztetést jelentettek. Nem a mi közép-európai háziasabb mágnás és házitaní-
tője-védenca közt kialakult kontrasztjaink közepette kell elképzelnünk Carlyle-t,
a szegény skót literátort a főúri szalonokban, hanem az első, hatalma delelőjén
álló valóságos világbirodalom valóságos fejedelmi körülmények közt élő arisz-
tokratái-pénzariszokratái között, mint valószínűleg barátja, Irwing révén néze-
teivel rokonszenvező pártfogója Harriet Montagunak, (többi mágnás-koronás fér-
je után lady Barrington, illetve lady Ashburton), akinek csupán Eszterháza-ho-
z hasonló londoni és London-környéki palotáiban zajlottak az irodalmi összejö-
vetelek.²⁴ Ilyenkor elkerülhetetlenek voltak a régi vígjátékokban igen szórakoz-
tató etikett- és öltözet-problémák. A szalonokban – hiszen az ő szalonjuk – a
szellemet a pár műveltebb érdeklődő mellett, többnyire a sétálgató jámbor, de tu-
datlan, érzéketlen, dologtalan, és idejét Carlyle szemében értéktelen elfoglaltság-
gal, a sporttal töltő „dandy” uralta. A nagy pénzeket könnyen „szerző és költő”
(*getting and spending*) szellemmel állítja szembe saját társadalmi hivatását. Egy-
egy dinner patie lelkileg és önértékében felforgatta, álmatlanná tette. Az estélyek-
re a szalonokban népszerű író nem mindig hívták meg feleségestül – s ilyenkor
legalább nem nyomasztották Jenny (Jane Welsh) *soirée*-problémáit.²⁵

Jellemzőek reakciói. Úgy érezte „nem lenne tisztességes” e felső társadalom-
mal szemben, ha a nemes szellemüektől elválasztva (előítéletesen) itélné meg
őket, egyszerűen csak azért, mert azok jó helyre születtek és gazdagok. James
Stuart Mill sem volt az ő osztályából való „barát”. Mill tikára véletlen(?) begyűj-
tett a kandallóban szegény Carlyle-nak olvasásra kölcsön adott „A francia forra-
dalom története” első fele egyetlen kéziratával. Carlyle Mill ajánlásától és a
könyv megjelenésétől várta a kiutat végső anyagi szorultságából. Ezután Jane-nel
megbeszélték, hogy nem fogják megmondani Millnek mi történt, hogy megkímél-
jék a barátot a veszteség fölötti kétségbeesésétől. Akár megtudta Mill, akár nem,
akkori értékében igen nagy összeggel segítette ki Carlyle-t, száz fonttal, ami egy
évre, a könyv teljes újraírása idejére kisegítette őket.²⁶

Az értelmiség számára leszűrődő summája ezeknek a vergődéseknek az elő-
kelő származásúak és gazdagokkal (*wellborn and wealthy*) szemben a tehetséges
ember (*talented man*) önértéke és kultusza lett. Ez azonban, a német idealiz-
mushoz hasonlóan, nem társult az öröm-kultuszával²⁷, a modern világ eudemo-
nizmusával, pedig mindez a brit fénykor teljében, Viktória királynő koronázásá-
nak idején történik, Carlyle 1834-es végleges londoni letelepedését megelőző
1830–1833-as években, Craigenputtoch-i remeteségének időszakában. A 19. szá-
zad „magaskultúrjának” ezt az oly annyira jellemző boldogtalanság-filozófiáját
Carlyle a *Sartor Resartus*, „Teufelsdröckh professzor” éles, néha már goromba

24. KAPLAN. F. 1983. 251-252.

25. KAPLAN. F. 1983. 254.

26. CARLYLE, Th. /1837/ 1875–78. I. köt. 11.

27. IGGERS, G. G. /1968/ 1988. 79. p

íróniával előadott civilizációtörténete formájában széles, és a *Fraser's Magazin*
folytatásai kedvéért talán túlságosan is terjedelmes kor-, műveltség- és társada-
lomkritikája keretében adta közre.

Mintha Rankéhoz hasonlóan ő is Schleiermacher társaságához tartozott volna,
az ő tanítása is egyházkritikával kezdődik: „...az előbbi korszak megoldása min-
dig elhomályosul és hasznavehetetlennek bizonyul. Mert az ember természete,
hogy századról-századra megváltoztassa dialektusát; nem tehet róla, ha akarna
is. A mi századunk hiteles egyházi katekizmusai még nem kerültek a kezembe; sa-
ját használatomra megkísértem (sic!) így világosítani meg magamat. Az ember
boldogtalansága, úgy nézem, nagyságából ered; onnan, hogy valami Végtelen
van benne, melyet minden ravaszkodással se képes teljesen a Véges alá temetni.
Mernék e a modern Európa összes finanszminiszterei és bútorraktárosai és cukrá-
szai magukra vállalni, egyesült kompániában BOLDOGGÁ tegyenek egy csizma-
tisztítót? Nem fog sikerülni nekik, legfőljebb egy-két órára; mert a csizmatisztító-
nak lelke is van, egészen más valami, mint gyomra, és ha tudni akarod, teljes
kielégültségéhez, jóllakottságához egyszerűen ennyi osztályrészt kíván, sem töb-
bet, sem kevesebbet: Isten végtelen világát mind, osztatlanul magának, hogy ab-
ban örvendezzen vég nélkül és betöltse minden kívánságát, mihelyt támad. (...)

Próbáld meg egy fél világegyetemmel, fél mindenhatósággal; perbe száll a má-
sik fél birtokosával... (...)

A boldogság szeszélyes fogalmával pedig ilyenformán áll a dolog (...) erről azt
képzeld, hogy természet szerint és elvitathatatlan jog szerint tartozik hozzánk.
Pedig egyszerűen bérünk ez, járandóságunk kifizetése; sem köszönet sem panasz
nem jár érte; csak a pluszt, ha van, csak azt számítjuk boldogságnak, valamint a
deficitet viszont nyomornak (...) Hallod-é tökfek! (...) Képzeld, hogy (amint igen
valószínű) akasztófát érdemelsz: boldogságnak érzed, ha csak agyonlőnek; kép-
zeld hogy kötőféket érdemelsz: fényűzés lesz ha új kenderkötéltől halsz meg.”

„«Oly igaz (...): hogy az **életed történének értékét nem annyira a számlálód
növelése, mint inkább neveződ kisebbitése által növelheted.** Sőt, ha algebrám
nem csal, az egység osztva **nullal, végtelent** ad. Tedd hát bérigényedet nullára;
a világot vetted lábaid alá. Igen jól mondta a mi időnk legbölcsebbje: csak le-
mondással (*Entsagen*) kezdődik igazán az új élet.»” Te követelőző! „Nem vagy-
e hát egyéb keselyűnél, amelyik átrepül a világon, keresni valami falni valót,
hogy panaszlón károgsz, hogy nincs elég dög számodra.” S itt következik az ő
jelszava: „Csapd be Byront, nyisd fel Goethét!”²⁸

Carlyle életével és munkásságával társadalomtörténeti szempontból a liberális
kor máig élő tekintélyének, a világi hivatásnak, a „szabadfoglalkozásnak” (*libe-
ral profession*) különböző foglalkozási osztályokba, tudósok, politikai közírók,
vagy művészek közé besorolt független közéleti ember (*publicman*²⁹) típusának

28. CARLYLE, T. 1913 /1831/ 235–237. (Kiemelés és «idézőjel» ottl)

29. KAPLAN. F. 1983. Egy fejezetet szán a *publicman*-szerep kialakulására Carlyle pályáján
1837 és 1841 között.

egyik megvalósítója volt. Amíg közkézen forogtak, a képzelt vagy valódi nemesi öntudattal induló, rendeken és osztályokon kívül vagy felül álló, idővel „népi” változatában is kialakuló értelmiségi szerepnek – mondhatnánk – szövegeknyvei voltak munkái. A saját szerep keresése, annak társadalmisítása, csoportba szerkesztési manőverei és értelmiségként a szerep-termelés párhuzamai kevés helyen figyelhetők meg jobban, mint az „*On Heroes*”-ban, amely a londoni társaságon kívül is híressé, egy időben hírhedtté is tette Carlyle nevét. „A hőskről” előadásokból áll, melyek – mint majd látni fogjuk – külső története is a Carlyle-féle értelmiségi professzionalizáció körülményeiről árulkodik. Carlyle 1840 tavaszán olvasott föl a „divatos” Londoni Irodalmi, Politikai és Történeti Társulat (*London Society on Literatur, Politics and History*) pódiumán. Az előadások könyv formájában 1841-ben jelentek meg. Mondanom sem kell, hogy itteni hősök között sincsenek asszonyok – hacsak Odin misztikus hármasszemélyiségéből, testvére és felesége Freival való viszonyából nem olvasunk ki női szubstanciát.³⁰ Annál inkább voltak asszonyok a „karzaton”, előadásai fizető közönségében, akiknek hat nyilvános előadásán tíz hőst mutatott be. Ahogy a fejezetek következnek:

„I. A hős, mint istenség. Odin. A pogányság: skandináv mithologia (vagy hitrege); II. A hős, mint próféta. Mahomet és az iszlám; III. A hős, mint poéta. Dante, Shakespeare; IV. A hős, mint pap. Luther: A reformáció; Knox: A puritanizmus; V. A hős, mint író. Johnson, Rousseau, Burns; VI. A hős, mint király. Cromwell, Napoleon. A modern forradalmiság.”

A „Hősöket” (*On Heroes*) a 1929-es válság és a náci-korszak előtt nálunk, Magyarországon is jól ismerték. Carlyle majd minden írását lefordították magyarra, éppen ezt, a leghíresebbet a legkésőbbben, 1900-ban, s ezután még második kiadása is megjelent Pesten 1923-ban. A késés nem a magyar olvasók érdektelenségét, inkább a 19–20. század fordulóján társadalmi összetételük megváltozását, a régi és általában valamilyen idegen nyelven, többnyire németül olvasók mellett felnőtt (csak) magyarul olvasók színrelépését jelenti. A régebbi lipcsei angol kiadásokkal, és német fordításokkal ma is találkozni régebbi pesti könyvtárakban. A teljes angol cím magyar fordítása: „A hőskről, hős-kultusz, avagy a hősi a történelemben. Hat előadás”. A kiadók, vagy a fordító, valószínűleg a magyar címben „*Hero-Worship*” fordítását akarta kikerülni, ami vallásos, kultikus tisztelet értelemben jelent „imádatot”, s szerzője eredetileg is félig-meddig ironikusan használta. Nem egyébről van ugyanis szó itt, mint arról a régi humanista kérdéstről, hogy mekkora dicsőség jár egy emberi (értelmiségi) teljesítményért, ha az nagy ember teljesítménye; jár e bálványozás, vagy imádat – természetesen csak kölcsönben, a nagy ember, a hős „e világba küldőjének” szólóan. A kultusz azonban kölcsönben is emberfölötti-emberi (társadalmi) állást törvényesít. Carlyle lényegében igent mond a kérdésre: „Erről a mi Shakespeare-ünkről – mondja a „Hősökben” – a vélemény talán néha bálványozó módon nyilvánult meg, de valójában ez a helyes. Azt gondolom, hogy nem csak itt nálunk, hanem lassan-

30. VULPIUS, C. A. /1826/1987.315.

ként egész Európa ítélete arra a következtetésre jut, hogy Shakespeare minden idők költői között a legelső;...” Thomas Carlyle-nak volt humora, ha nem is úgy, mint Jane Welsh Carlyle-nak³¹, de nem volt cinikus, ezért különös ahogy előadásai befejezésekor az „imádatot”, mintha csak egy posztmodern szövegben olvasnánk, idézőjelbe teszi: „Nagy és komoly, széleskörű tárgy ez, amit azért neveztem *hős imádatnak*, hogy ne váljak túl komollyá.”³²

Már a beköszöntőben világossá válik „A hőskről” kötetben, hogy a történeti férfiak új hős-galériájában Carlyle korának szerepeiről és nem a történeti valóság kontinentális kritikai historizmusának aggályosabb megfogalmazásairól van szó: „Mert amint én felfogom a dolgot, az egyetemes történelem, annak a története t.i., amit az emberek e világon cselekedtek, alapjában nem más, mint ama nagy emberek története, akik itt működtek. Az emberek vezérei voltak ők, a nagyok; alakítói, mintázói s teremtői szélesebb értelemben mindannak, amit az emberek összessége létrehozni vagy elérni igyekezett. Mindaz, amit e világon megvalósítva látunk, tulajdonképpen nem más, mint külső eredménye, gyakorlati megvalósulása, megtestesülése azoknak a gondolatoknak, amelyek **a világba küldött nagy emberekben éltek**; az egész világtörténelem lelke, méltán mondhatjuk, hogy az ő történetük.”³³

És kik nem hősök? Hol vannak a szentek, a hit atlétái, vagy a klasszikus görög és római panteon hősei? És hol vannak a közelmúlt háborúk megdicsőült hősei? Carlyle írásaiban már nem kerülnek szóba a közeli napóleoni idők romantikus és értelmiségi szemmel még klasszikus hadvezér hősei, Wellington, Nelson és a hadvezér Collingwood. Az angol plebejus szellemnek pedig, különösen megfelelnek, miként nemzeti szentlegendájuk emlegeti őket, Nelson „a falusi lelkész fia”, s Collingwood a „newcastle-i boltosgyerek”, de Wellington, mint Hume sem volt elsőszülött arisztokrata, akinek – messze a szülői ház rangja fölé – vérrel-vassal kellett magát fölverekednie, s ez még karrierjének csak az első katonai fele volt. Carlyle számára hős volt viszont Goethe és Walter Scott. Népszerű kis Scott-tanulmányának tárgya, a „hős”, egy (skót) „nagy ember” szentté avatási pere.³⁴ A kérdés: nagy ember volt e Walter Scott? A mérce itt is Knox, Burns, és „a demokrácia katonája”, Bonaparte Napoleon. Scott nem üstökös természetű csillag, Carlyle sántaságával magyarozza korai fogékonyságát a könyvek és a költészet iránt, akinek már gyermekkorát romantikus veszélyek kísérték. Példaként állítja a szellemi nagyra törőknek, hogy hosszú, reménytelennek látszó, kitartó küzdelemben érte el a sikert, a család, és az ügyvédi gyakorlat hétköznapi mellett. Az irodalmi rang és az emberi sors gyarlóságából nemesített humánus mellett

31. THOLT Erzsébet. 1924.

32. Végh Artúr fordítása. CARLYLE, T. 1923. 152. és u. itt 339. „It is a great subject, and a most grave and wide one, this wick, not to be too grave about it, I have named Hero-Worship.” CARLYLE, T. 1993. 88. *Kiemelés ott!*

33. CARLYLE, Tamás. 1923. 19–20. **(Kiemelés T. Z.)**

34. CARLYLE, (Thomas). Scott Walter. Ford. Baráth Ferencz. Bp. (Olcsó könyvtár 942.) 1895. 91 p.

Scott nem éterien semleges nagyság. A goethei „világirodalom” hőse Carlyle számára egy kis európai nép, a presbiteriánus skót népi-nemzeti öntudat kialakítója, akinek működési színtere Burns és Carlyle hazája, Edinburg környéke és Nyugat-Skócia. Ez a protestáns skót nacionalizmus különös, – Carlyle-nak a nemzetkarakterre használt kifejezésével – „fiziognómiája”, a regényességet is megelőző skót népdal, ballada-kultuszával³⁵, nem utolsó sorban Carlyle tevékenysége révén, aki Kazinczy elfogulatlanságával nyúlt a német irodalomhoz, és általában, egész tevékenysége során különös kapcsolatban állt a német műveltséggel³⁶. Ő volt Goethe, Schiller „brit” fordítója és monográfusa, Angliában, ahol mindent meg kellett honosítani, a német felvilágosodás meghonosítója is ő lett. E német kulturális zsákmánnyal együtt lett egy skót műve az angol nyelvű esszé és szépirodalom kétségtelen része, miközben a skót művének igen nagyrabecsült hősei voltak az angol Shakespeare, és Cromwell. Cromwellt ő kísérte meg rehabilitálni, kiadta leveleit, beszédeit, és ő állítatott saját szülőfalujában szobrot is neki.

Carlyle, a szigorúbb németes tudományosság mércéje mellett, mégis inkább író történész, vagy közíró volt, amit Traveyan emlékirataiban finoman úgy fogalmazott meg, hogy páratlan „érzéke volt minden történeti tény poetikus értéke iránt”. A poetikus érzéket igényelte is a viktoriánus kor, amelynek elege volt már a napóleoni kor virtusából, s a vallás és az entuziazmus felé fordult, amelyet mégsem fogadott el az előző század jelmezeiben.³⁷ Külön figyelmet érdemelne „A történelemtől” (*On History*) 1830-ban a *Fraser's Magazin*-ban kifejtett történelemszemlélete, amelyet a 20. századra sem az empirizmus sem az új, 20. századi angol historizmus nem tartott már számon. Robin Collingwood a második világháború idején Windelbandért nyúlt át a Csatornán német példáért. Az idealizmusról a konzervatív skót történetfilozófusnak, Michael Oakeshott-nak, ahogy ő mondja, „Hegel halott filozófiája”, a *Phänomenologie des Geistes* és F. H. Bradley, (Collingwood-nak is kedvenc, kezdőként németes angol historistája) jutott eszébe 1933-ban.³⁸ Magam sem gondolom, hogy Carlyle-től kéne módszert, vagy történetfilozófiát tanulnunk; e nélkül is érdekes ő a maga történeti helyén és idejében, és leginkább a társadalmi kérdések irodalmában lépten-nyomon előkerülő, idővel gazdátlaná vált eszméi miatt.

Carlyle főbb történeti tárgyú művei, „A francia forradalom” (három kötete együtt 1837-ben), és a porosz „Nagy Frigyes” (a hat kötet 1856 és 1865 között) terjedelmes monográfiák, amelyeknek azonnali széles nemzetközi hatásuk is volt. Minden főművének elkészült francia, német és magyar fordítása is. Ez a siker minden bizonnyal elsősorban a „szociológiai” hatásnak, a „negyedik rend”

35. Carlyle Robert Burns-ról, a paraszt-költőről szóló kötetkéje két magyar fordításban is megjelent: Koltai Virgiltól 1889-ben és Lévy Józseftől 1892-ben.

36. Bentley Treitschke *Deutsche Geschichte*-jét idézi, ahol Carlyle „az egyetlen britt, aki teljesen megérti Németországot” BENTLEY, E. 1947. 246.

37. GOLDBERG, M. Introduction. XXXIII.

38. KEDENBURG, J. 1960. 11-13. COLLINGWOOD, Robin G. /1946/1987. 221. OAKESHOTT, M. /1933/ 1966. 6, 61.

megjelenésének, a kelendő középosztályi (elitista) értelmiségi hősmítosz népszerűségének köszönhető. Ahogy a „konzervatív forradalom” utáni³⁹, 19. század végi, 20. századi újkonzervativizmus, az angol nemzeti szocializmus sem tudott mit kezdeni Carlyle rég elfeledett nézeteivel - sokkal többet Mussolini élő elméleteivel és gyakorlatával - a német nemzeti szocialista használatban kompromittálódott Carlyle a hőskultuszával.⁴⁰ Pedig „arisztokratikus” hősi szerepmintái, egyáltalán nem tömegeknek s nem totalitárius tömegpártok apparátusában megfizetett „szakemberek” számára készültek, hanem a puritán idealista (honoráció) erkölcsiség összefoglalásai voltak. Több, jóformán unokái nemzedékétől származó 19. és 20. századi kísérlettel együtt, mint Friedrich Nietzsche (1844-1900) „Zarathusztrá”-ja (1883), „az ír szocialista” J. Bernard Shaw (1856-1950) „Superman”-je (1903), magyarul az „Ember és a felsőbbrendű ember” „komédiája”⁴¹, áldozatul estek a náci figyelmének. A gondolkodás és propaganda felelőssége két dolog. Száz, kétszáz évvel korábbi írók, mint Rousseau „protototalitárius” árnyékolását, már, azok is méltatlannak tartották, akik a náci gyakorlatra annak idején felhívták a figyelmet.⁴² Carlyle műveinek filológiai műhelyekben való eltűnése a 20. század második felében/végén azonban a paradigmaváltások „normális” felejtési ciklusaival is egybeesett.

A Carlyle-féle, a „middle class” alsó peremén lavírozó megélhetések számára igen érzékeny politikai mozzanat volt az angol választójognak már az 1832-es „hét fontos”, tudni illik a háztulajdon vagy a legkevesebb hét font lakbért fizetők választójogát megszabó törvénnyel való kiszélesítése, amely - paradox módon - a szegény középosztályok tekintélyének relatív süllyedésével járt együtt. Szinte kétségbeesést vált ki majd Carlyle-ban Disraeli 1867-es „Reform Bill”-je, amely pedig csupán ezt szállította még alább, különösen vidéken⁴³. Thomas Carlyle feleségének, a „vagyonos” Jane Baillie Welsh-nek örökölt kicsi birtoka és skóciai Craigenputtoch-ban álló házával - a Carlyle-kultuszban a skót Ermenonville-lal - került épphogy a választói határvonal fölé, ami már a politikai részvétel minden (vélt) kiváltságának illúzióját nélkülözte.

Mindketten, Thomas és felesége, sortársa és munkatársa Jane Welsh, „rég” skót puritán kisnemesi családból származtak. A 19. századra jellemző, hogy még az 1880-as évek első alapos Carlyle-életrajzai számára is fontos volt, hogy hősünk *mesalliance*-házasságot kötött-e Jane-el vagy sem⁴⁴. Ha volt is különbség a két család

39. SIEFERLE, R.P. 1995. 11-13.

40. Állítólag a „Führer”-nek a berlini bunkerban is az ő „Nagy Frigyeséből” olvasott fel Göbbels. CARLYLE, T. 1993. GOLDBERG, M.K. Introduction LXXIII.

41. Eredeti címe: Man and supermen. A comedy and a philosophy. Négy felvonásos színmű 1903-ból datálva.

42. BENTLEY, E. 1947. The Cult of Superman... 1947. 277 p; KEDENBURG, J. 1960. 11-14.; LE QUESNE, L. 2003. 62.

43. Erre írta szatírját, a „Shooting Niagara: And after?” -t 1867-ben.

44. KEDENBURG, J. 1960. 9.

ősiségében, Jane családja John Knox, a skót kálvinista reformátor rokonságának és hitük mártírjainak hagyományát őrizte. Thomas Carlyle-ék házáat is ez a „zelóta” hitbuzgalom töltötte be. A történész édesanyja, Margaret Carlyle, központi személyiség volt a *patria potestas*-t őszintén tisztelő családban, amivel, a 19. század végi angol *Kulturkampf* előtt, megfért az, hogy Edinburg-be költözött fia kedvéért tanult meg írni-olvasni, hogy levelezhessen vele.⁴⁵ Carlyle-nak volt húga is, s vele való levelezése is előkerült, mégis anyja és Jane voltak életének női főszereplői.

Az író apja már kőművesként kereste kenyerét, földjét maga művelte; rideg, de szeretete éreztetésére képes férfi volt. Halála Carlyle-t 1832-ben lelkiileg megrázta, s mint minden lelki eseményt, ezt is dokumentálnia kellett, elvonult és megírta apjáról emlékeit.⁴⁶ Ezeknek az érzelmi viszonyoknak, a Waterloo utáni klasszicizáló, katonásan hősi, wellingtoni korszak után, éppen ezidőtájt lesz keletje és létjogosultsága a férfiszerepekben is. Meg kell jegyezni, hogy ekkor már túl volt társasági reputációját meghozó Goethe Wilhelm Meister kötetének fordításán, Schiller-tanulmányain és a lírai gyűjteményen, a „Német románcok” négy kötetének kiadásán. A Rousseau-i és Byron-i szentimentalizmussal szemben Goethe érzelmvilágát fogadta el. („Csapd be Byront, nyisd fel Goethét!”)⁴⁷

Apja szikár, tiszteletet parancsoló személyisége adta föl a leckét Carlyle számára saját értelmiségi szerepének kialakításában. Otthoni környezetéből kimozdulva, társadalmi állása a 19. század első felében még Angliában is nehezen összeegyeztethető elemeket hordozott. Apja lesz az a kérges kezű munkás ember, akinek alakját a londoni magas társaság számára is a munka (szégyene) megdicsőüléséhez kölcsönözte. Mint életében annyi minden, magyarázatra, illetve romantikus, mitikus feldolgozásra szorult maga a munka is, mégpedig a fizikai munka, amelyre életük fenntartásában kényszerültek. Megszemélyesülése és közvetítője volt apja azonban annak a hivatástudatnak is, amelyhez feladatot kellett találnia, meghozza „becsülettel”, amire a keresztény lelkiismereten kívül, mint annyi más társát, nemesi rangja is kötelezte őt. Gaál Jenő szavaival: „...bármilyen szegény sorsra jutottak is, mindig szemök előtt tartották, hogy őseikhez méltatlan tettet elkövetniük nem szabad.”⁴⁸ A „Hősökről” kötet ötödik típusa, „a hősök, mint írók” között az angol enciklopedista Samuel Johnson. Róla írta: „Keservesen küszködő, lelkiileg fáradt ember »diák-ember«, amint magát nevezi, aki véres verejtékkel igyekszik, hogy becsületesen megkeresse kenyerét, hogy lopnia ne kelljen”.⁴⁹ Carlyle, de különösen Jane, az igazán mély nyomort nem viselték el. Egy kis anekdotát mesél Carlyle a számára saját életében követhetetlen, annál inkább magasztalt szegénység önértékéről, szintén Samuel Johnsonnal kapcsolatban: „A legszelebb látókörű szellem egész Angliában, ötödfél garas napidíjjal. És mégis óriás,

45. GAÁL J. 1897. 7.

46. Ez jóval később, 1881-ben emlékirataiban jelent meg Londonban. CARLYLE, T.1881.

47. CARLYLE, T./1831/1913. 237.

48. GAÁL J. 1897. 7.

49. CARLYLE, T. /1841/ 1923. 255.

legyőzhetetlen lélek, egy igazi ember lelke. Mindig az oxfordi cipők története jut az ember eszébe: a faragatlan, himlőhelyes, sovány, szegény iskolaszolga, télvíz idején lyukas cipőkkel kalimpálva; egy könyörületes úrfi-tanuló titokban egy pár új cipőt rak ajtajához; a sovány szolga lóbálgatja, nézegeti jó közletről, meredt szemekkel, kusza gondolatokkal, - s kihajítja az ablakon! (...) Álljon ki-ki a maga lábán! Olyan cipőben, amit maga bír megszerezni. Sárba-fagyba, ha kell élnie, de becsülettel,...”⁵⁰ Itt nem az értelmiségi szegénység társadalomtörténetéről van ugyan szó, hanem egy „modern európai”, és pedig sikeres alkotó értelmiség életét végigkísérő fogalom párról - a munkáról és a szegénységről, amivel kapcsolatban nézeteit fontosnak tartotta kis szentencia-gyűjteményben is a „Munka és hit”-ben kinyilatkoztatni. Amit itt Carlyle tesz, vagy mond, rendies értelmében plebejus, polgári (vagy kispolgári) egyenjogúsító szükségletet fed. Frazeológiája és a logikája azonban „az érdem nemesít” hagyományát követi. Az értelmiségi pálya, „a munkában örökéletű nemesség” irányába az első (vasúti) váltót a régi nemes ifjúnak a harcos ősök pályái felől kellett átállítania, a toll, a mérőon és a kalapács (fegyverként való) emancipációja, a munka „rangemelése”, nemesítése irányába⁵¹:

„XXI. Nem »fegyvert és férfit«, hanem »szerszámot és férfit« kellene a mai eposznak énekelni. Mi egyéb a mi szerszámunk, Wray Enoch kalapácsától és mérőonjától kezdve ettől a tollig, amellyel mi most írunk, - mi egyéb, mint fegyver, a mivel belülről, vagy kívülről ostromoljuk a *Butaságot* s nem szegény embertársainkat...”. (*Kiemelés ott!*)

„V. A munkában örökéletű nemesség, sőt valamelyes szentség is van. Ha még oly tudatlan is az ember; ha még annyira megfélemedezik is magasztos hivatásáról (...) csak a tétlenségben van örök kétségbeesés.”

„VI. (...) mert lényegében minden munka vallás: s melyik vallás nem munka (...) Csudálatos szépen mondják a régi szerzetesek: *laborare est orare* - a munka imádság.”

„XXVII. »A munka lovagrendje«, a munkának, mint nemesen emberi és praktikus isteni volta meg fog még valósulni a földön. De miért *fog*, miért imádkozunk az éghez, a helyett, hogy tulajdon vállunkat is neki feszítenénk a keréknek?” (*Kiemelés ott!*)

„VII. A világon csak egy szörnyeteg van: a tétlen ember...” - ez azonban nem az utcára került szegényekre, hanem a dologtalan költekező és „sportoló” *dandy*-k ellen szól.

„IX. A munka az ember küldetése ezen a földön.”

A párizsi forradalmakban azonban már megvizsgálták a polgárok tenyerét, munkás vagy munkátlan:

50. CARLYLE, T. /1841/ 1923. 252.

51. CARLYLE, T. 1910. Az idézetek számsorrendjében a lapszámok: V, VI: 5., VII: 13, IX: 19, XVIII: 27-28., XXI: 30., XXVII: 33., LXIX: 82.

„XVIII. Kétféle embert becsülök én, többet nem. Először is a fáradozó munkást, a ki a földből termett szerszámokkal nehezen hódítja meg s teszi az ember tulajdonává a földet. Tisztelen a kérges, a formátlan, durva kezét...”

„Egy másik fajta (...), aki szellemi szükségletekért dolgozik; nem a mindennapi kenyérért.”

„LXIX. Mindenekelőtt nem szabad elfelejteni, hogy az embereket és tetteiket nem anyagi, hanem erkölcsi erők irányítják. Milyen zajtalan a gondolat! Mozgását nem kíséri sem dobpergés, sem dübörgő csapatok patáinak csattogása, sem szerkocsik, poggyászszekerek mérhetetlen zaja. Milyen ismeretlen, eldugott helyen gondolkodik talán most egy fej, a melyet egy napon több mint királyi tekintéllyel fognak megkoronázni, mert királyok és császárok lesznek szolgálói között. Nem uralkodik majd minden fej fölött, de mindegyikben; és magányos gondolat fűzőgetéseivel, mint valami varázsigékkel kényszeríti a világot, hogy meghajoljon akarata előtt.”

Szellemi uralkodásra való fölkészülése úgy kezdődött, mint a mesében: Carlyle - a skót szegénylegény, vagy a kálvinista „népi nemes” gyermeke - 1809-ben, tizennégy évesen gyalog megy be Edinburg-be szegénydiáknak, majd 1813-ban kezdi el a „*Divinity Hall*”-ban szülei kívánságára a teológiát, amit azonban egy év múltán el is hagy. Mint egy nemzedékkal korábban Lipcsében Gotlob Israel Ranke, Leopold apja, ő is egy másik régi hivatást, honorációr professziót, a jogit választotta papi helyett, miközben évekig régi iskolájában, az *Annan Academy*-ben matematika korrepetitorként szolgált. Hamarosan követte őt otthonról az egyetemen igen kedves fivére John, aki azonban tényleg orvos lett. Ez a családi „nyomulás” mindig igen fontos segítség maradt a gyengécske írói, értelmiségi egzisztenciák számára, s többféle tekintetben támaszkodni is fog majd rá, miközben a szülői háztól sem szakadt el teljesen. Szülei rosszállását kiváltva, kitért tehát Thomas Carlyle a papi pálya elől - és nem csak a kenyérkereset kényszerétől hajtvva. Alkata és szerepei pedig paposak, esszéi, mint a „Hősökről” nagylendületű prédikációk, hasonlóan a történetfilozófus Rankéhoz.⁵² Politikusként is ehhez a hivatáshoz álltak közelebb. Carlyle metafizikai gyötrelmei közepette egyelőre az „exakt” matézisben találta meg szellemi elemét.

Carlyle életének külső körülményei a tanár és lelkész-barát Edward Irving közbajjával változtak meg 1816-ban Edinburg-ben. Tanári állást szerzett neki, és be is költözött Edinburg-be (1819). Irving mutatta be későbbi feleségének Jane Welsh-nek (1821). Ugyanekkor a szegény értelmiségiek kiugrásának jellegzetes 19. századi lehetőségét, a gazdag és előkelő Buller család jólfizetett nevelői állását is az ő ajánlására nyerte el. A család, a baráti kör és a patronátus lesz a „függetlenség” és a konzervatív „közösségi” szemlélet közösségi háttere, amely egyelőre védőburkot alkot a „független” író-művész típusú értelmiség körül a kor liberalizálódó munkaerő piacán. Tevékenysége, az ő megélhetési hátterével, csupa szellemi fényűzés. Többek között John fivére segítségével görögül lefordított

ta angolra a legendás euklideszi *Elementá-t*, a geometria elemeit (1822). Számos folyóirat- és enciklopédia-cikket írt. A régi humán pályán szinte kötelező költői korszaka is ekkorra esett. Végül Goethe fordításai (1824) és a „Schiller élete” esszé (1825) hívták fel rá a londoni irodalmi (!) társaságok figyelmét. Itt a társadalmi értékrend férfi-női síkjainak átjáróinál állunk éppen: művészet és tudomány között. Carlyle-nak ebből a szépirodalmi korszakából származik, mint majd látni fogjuk, a történész („az író, mint hős”) férfiszerepeihez ekkor még hozzátartozó nagyszerű regénye is, „A gyémánt nyaklánc” (*The Diamond Necklace*), amely először 1833-ban jelent meg könyvben angolul, majd minden európai nyelven s magyarul is két fordításban is, legalább három kiadásban. Írójuk szerencsével élte túl a fénykorát élő viktoriánus kor előtti angol „magas társasággal” való találkozásának és sikereinek megrázkódtatását. 1824 júniusában Buller-ék, és Irving baráti körének vendége Londonban, ahol ismeretségeket szerez. Német fordításaival szerzett népszerűsége felbátorítja, hogy Jane-nel házasságra lépjen (1826).

Reményei egyelőre mégsem teljesedtek be. Annak ellenére, hogy Carlyle kezdőként is sikeres volt, sőt barátok, mint Francis Jeffrey az Edinburgh Review szerkesztője, akinek támogatása munkásságában talán a legnagyobb jelentőségű esszé sorozatai közzétételénél, és patronusok terén is szerencsés volt, a modern értelmiségi egzisztencia nem született meg könnyen. Sikertelen álláskereső megaláztatásai után mégis kénytelen volt avval az elegáns tervvel kísérletezni, hogy „birtokára vonul vissza” gazdálkodni - felesége 1828 és 1834 között megnyílt örökségére, a Craigenputtoch-i farmra. A „szabadfoglalkozású” írói állást a Craigenputtoch-i farm minimális jövedelme mellett Jeffrey lapja, a Fraser's Magazine, s a Foreign Review-ban leközölt, többnyire a német irodalomról szóló népszerű sorozatok baráti tiszteletdíjai tették lehetővé. Londonba költözése, 1834 után, a sorozatok szakmányát majd minden évben egy-egy előadásorozat váltotta fel az 1840-es évekig: 7 előadás (megint) a német irodalomról 1837-ben; 12 előadás az európai irodalomról 1838-ban (ebben az évben jelent meg a „A francia forradalom” könyve); 6 előadás az európai forradalmakról 1839-ben; és 6 előadásban „A hősökről” 1940-ben. Ez 1841-ben jelent meg könyv formában, s átütő sikere nyomán, amely a többi könyveinek újabb kiadásait hozta, többet már nem szorult sem cikk sem előadásorozatok tartására.⁵³ Leopold Ranke hozzá képest, úgy tűnhet, a szerencse gyermeke volt. Az egyetlen, s pályájára nagy hatásúnak bizonyult Odera menti Frankfurt-i gimnáziumi tanárságán kívül (1818-1825), szinte várakozási idők nélkül jutott külföldre, „délre” szóló állami ösztöndíjhoz, s egyetemi katedrához - amit azért, ami megalkuvásban mindeivel járt, nem biztos, hogy Carlyle is elvállalta volna sorsának. Talán éppen hasonló vonásaik mellett rajzolódik ki értelmiségi egzisztenciájuk, karrierjük és férfiszerepeik különbsége.

52. GADAMER, H-G. /1975/ 1984. 157.

53. GOLDBERG, M. Introduction. XV-XVII.

Carlyle Edward Irving-el, volt egyetemi diáktársával való újra-találkozása annak (a romantika korában és fészkében) korai haláláig, 1834-ig, igazi sorsszerű, önzetlen, romantikus barátsággá ért - inkább, mint a klasszikus példaképeké, az eminenciás úr Goethéé és a Schilleré. Irving, a barát figyelme ebben az esetben is a saját falujától, született környezetétől elszakadt egyén, az individuum számára a „közösséget” helyettesítő és a szubjektív szerep-elképzeléseket kipróbáló színpada volt – Habermas talán próba-nyilvánosságnak nevezte volna. A barát sok tekintetben hasonló helyzetükből eredően is nyitott volt Carlyle gondolataira: míg a skót elit az angolnak része volt már, a kálvinista skót felekezeti etnikumból és alulról jött ifjúnak magának kellett megkeresnie modern társadalmi nemzeti azonosságtudata formáit. Saját nemzetkarakterre, „*physiognomiá*”-ja útjában mindenek előtt az ezt helyettesítő felekezeti azonosságtudat állt, éppen az, amely őt a páratlanul szigorú skót puritán (*burgher*⁵⁴) apai házból tanulni indította. Magyarozattal tartozott számukra tehát mind a hivatásában való hűtlenségéért, mind új nézeteiért, s munkássága nagyobbik részét ez a magyarázat és bizonyítási kényszer teszi ki. Nézeteit barátjának, Irving-nek fejtette ki. Jelentősége éppen abban állt, hogy helyzete nem volt már rendkívüli és a jellegzetesen polgári intimitású, „mély beszélgetéseik” formája sem volt az, legalább is Rousseau óta: a szabad természetben, hosszú sétáikon a Edinburg melletti Leit Walk-on.

Carlyle nem élt David Hume századában, és nem is született a skót felvilágosodás magasabb társadalmi köreibe, hogy a vallást intellektuális igényességgel kiemelhesse volna felépítendő világképe tényezői közül. Az otthonról hozott közel háromszáz éves első identitást, felekezeti etnikus azonosságtudatot szuggesztíven írja le – Benedek Marcell szép tolmácsolásában – egy szentenciában:

„LXXII. Az az ország, melynek egész népét szíve mélyén egy végtelen vallásos gondolat fogja el és tölti vagy töltötte be – olyan lépést tett, a mit nem tehet meg többé visszafelé. Az a gondolat, az az öntudat, az az érzés, hogy az ember a világegyetem polgára, egy örökkévalóság teremtménye, – áthatotta a legtávolabbi kunyhót, a legegyszerűbb szívet is. Szépen, tisztelettel parancsolóan árnyékozta be az egész életet egy menyei hivatás Istentől kiszabott köteletségérzete. Az ilyen népben ihlettség van és szorosabb értelemben is azt lehet mondani: az isteni ihlet ad észet ezeknek az embereknek.”⁵⁵

Ez azonban már egy késői, kitisztult megfogalmazás. Őt is utolérte a kor műveltségével való találkozásakor a szinte kötelező világnézeti kiábrándulás, s az sem véletlen, hogy éppen az Edinburg-i szemináriumban. Carlyle-nak volt „mechanikus-materialista” korszaka is, amit irodalmi esszéiben majd a „Sartor Resartus” önrónikus fejezeteiben sikerült feldolgoznia.⁵⁶ Az új világkép egyik fele, a skót népi-nemzeti géniusz hősi figurái szinte készen álltak Walter Scott-al, s a paraszt-poéta Burns-szel. Őket egészítette ki britté az angol Shakespeare-rel

és a felekezeti kapcsolódást is jelentő Cromwellel. Az utóbbiakat fogadja be vendégjogon hősei közé a legnagyobb szeretettel, míg Odin-en kívül, különösen Napoleon, hőskurzusa rossztanulói, akiken már – utólag! – már nem tud sokat segíteni. Transzcendentális „világképbe” illesztésükhöz mintáért azonban át kell nyúlnia a Csatornán túlra, a német Kant-i, Herder-i, Fichte-i felvilágosodás idealizmusáért, vagy a pozitivisták szóhasználatban „spiritualizmusáért” – nem a franciáért, ennek ellenére Hippolyte Taine-től, aki a francia idealizmusnak is „ellátta a baját” (ez Taine kifejezése), külön könyvecskében Carlyle is megkapta bírálatát.⁵⁷

Amennyiben a „mechanikától” visszatér az ideákhoz, az már nem az otthonról hozott paraszti puritán kegyesség, de nem is Rousseau pragmatikus polgári hitvallása, hanem a vallás, mintegy műveltségi karakterként, bélyegként való felismerése. A „Hősökről” könyvben Odinnál mondja: „Minden értelemben jól mondják, hogy az ember vallása rá nézve a legfőbb tény, körülmény.”⁵⁸ Az egyes emberre nézve ugyan úgy, mint egy nemzetnyi emberre. Valláson itt nem az egyházi krédót gondolom, amit megvall, a hittételt, amit aláírna, szóban vagy másként kijelent, nem egészen ezt, sok esetben egyáltalán nem is ezt. Minden fajta hitet valló embert láttunk az érdem és a hitványság majd minden fokán. Nem ez a kijelentés és hitvallás, amit én vallásnak hívok, amely nyilván csupán a hitnek az ember külsődleges világából való kijelentése és megvallása, az okoskodás régiójából, még ha az az okoskodás olyan mély is. Hanem azt, amit az ember gyakorlatilag hisz (és ez gyakran elég, ha magának sem vallja meg, nem hogy másoknak); az, amit az ember gyakorlatilag a szíven visel, és bizonyosan tudja, élő viszonyainak erre a rejtélyes világegyetemre való vonatkozását, és köteletségét és sorsát benne. És ez minden esetben az első dolog számára és alkotó módon határoz meg minden egyebet. Ez az ő *vallása*, vagy lehet pusztán szkepszise és nem-vallásossága, amellyel úgy érzi, szellemileg viszonyul a láthatatlan világhoz, vagy ami nem-világ (*No-World*); és azt mondom, ha megmondod milyen ez a hit, lényegében megmondod már azt is, hogy mi az ember, hogy milyen dolgokat fog cselekedni. Az emberről, vagy egy nemzetről ezért mindenek előtt azt kérdezzük, milyen vallásuk volt.”⁵⁹

Ranke történeteiben a műveltség, a politikai cselekvés meglehetősen széles látókörrrel ábrázolt felekezeti karaktere az antik (latin) Rómától a (germán) reformációig alakult ki, illetve történetiesült, historizálódott. Életműve nagy részét ki-mondottan a nyugati egyházak szakadásának feltárása tölti ki. Hozzá képest Carlyle történetei egy északi „különúton” jutnak el a germán pogányságtól, Odintól Luther-ig, a gályarabságból és Kálvin mellett a genfi tanulóévekből Edinburgbe hazatérő John Knoxig. A „történetológia” ideje⁶⁰ 1848-cal lejárt Ranké-nél,

57. TAINÉ, H.A.1884. /1856/; TAINÉ, H.A.1864.

58. „It is well said, in every sense, that a man's religion is the chief fact with regard to him. A man's or a nation of man's.” CARLYLE, T. /1841/ 1993.4.

59. CARLYLE, T. /1841/ 1993.4.

60. DROYSEN, J.G./1843/ 1958.

54. GAÁL J. 1897. 6.

55. CARLYLE, T. 1910. LXXII. szentencia, 83.old.

56. KEDENBURG, J. 1960. 18–22.

mint az ugyanennek lutheránus tőnek másik, Schleswig-Holstein-i ágáról a Mommsen fivéréknél, Lorenz von Stein-nél és Gustav Droysen-nél is. Ranke, ha tisztelte és szerette is, mint nagyapja művelt, protestáns papos, „deákos” filológizáló szellemét, távol állt a tételes vallásosságtól. Hegellel vitatkozott inkább azután is, mikor a berchtesgadener előadások bevezetőjében és számos levelében szuverén vizsgálat alá vette a gondviselés és isten igazságosságát. Ez lehetett apja és szülővárosában, Wiehe-ben, a művelt (és népszerűtlen) városi lelkész felvilágosodást megért öröksége⁶¹. Azután pedig hamarosan benn ült, az ő Edward Irving-jével, az idős Schleiermacher-ral, aki szintén az autonóm vallást, a hitet sorolta saját egyháza elé, a szekuláris vallást, Humboldt modern német nacionalizmust szerkesztő műhelyében, a Berliini Egyetemen.

Victor Hugo mondta, hogy „A pogányság, mely ugyanabból az anyagból gyúrja teremtményeit, kisebbsé teszi az istenséget és megnöveszti az embert.”⁶² Talán éppen az abszolutizmusok szent szövetségi feltámasztása után nem volt még magától értetődő, hogy Carlyle romantikus pogánysága hőssé növeszti az államférfit.⁶³ Az állam, a civilizáció – szabott ruha. A hős a civilizáció hőse; ahogy – hozzáteszem, láttuk, hogy iróniával – a *Sartor Resartus*-ban, Teufelsdröckh professzor kifejti: „...a meztelenségből és széttagoltságból államokká és nemzetekké és egy egész együttesen működő emberiséggé szerveztetünk.”⁶⁴ Ranke állameszméje, a Versailles-ig ideális egységes német állam eszméje, amely az egyes egyén (és boldogsága) fölött, még Bismarck hercegnek is fölötte állt, szent dolog. Mindkettőjüknek fel kellett adniuk a modernért hagyományos népiségüket, etnicitásukat. Carlyle-nak skót kálvinistából britté kellett válnia; Ranké-nak szász thüringiaiból, s mert a városi külön nép volt, Wiehe, a melegen szeretett „*kleine kursächsische Stadt*” kispolgárságából németté. Az Odera menti Frankfurtban, tanársága idején 1819-ben, formálisan is repatriált, a porosz király alattvalója lett, mégpedig ideológiai, politikai meggyőződésből.⁶⁵

Leopold Ranke (1795-1886) individualista történetírása az egyénítés életrajzi műfajában is rendkívül gazdag, a „Római pápák”⁶⁶ három kötete (1834/36.) nyilván férfitörténetek. Angliai Erzsébet az eredetileg 1868-ban megjelent „A világ-

61. RANKE, L. /1863/ 1890. 4.

62. HUGO, V. /1827/ 1965. 222.

63. „Egyetlen más korban sem mondták ilyen gyakran az emberről, hogy a Föld nagyjait választja hasonulása modeljeként.” HOUGHTON, W. E. 1957. 25.

64. CARLYLE, T. /1831/1913. 355.

65. RANKE, L. /1863/ 1890. 7. MOMSEN, W. J. Hrsg. 1988.

66. Az első rész: Die römische Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im 16. und 17. Jahrhundert. I-II. köt. Berlin, 1834/36. magyar fordítása Lehr Albert és Acsády Ignác fordításában 1881/83; a második rész: Die römische Päpste in den letzten vierhundert Jahren; magyarul Bp. 1886/89. Ranke társadalmi, konfesszionális műveltségi köre és érdeklődése szempontjából érdekes, hogy ezek a kötetek távolról sem tartoznak a népszerű pápa-életrajzgyűjtemények közé, hanem, ha-

történeti férfiak”⁶⁷ 19. században kedvelt „jellemképei” között, Mohamed, Nagy Ottó, IV. Henrik és II. Frigyes császár, Wallenstein után és Cromwell Olivér előtt állt. Az életrajzi gyűjtemény párdarabjában, a világtörténetiek mellett „A német férfiak” jellemképei közt sincs nőszemély. Főbb művei közt sem a „Wallenstein története” (1869), sem a „Történeti életrajzi tanulmányok”-ban (1877) Consalvi bíboros, VII. Pius pápa, Savonarola, Filippo Strozzi, „Cosimo Medici az első toszkánai nagyherceg”, vagy Don Carlos, – Ranke szereti és jelentőséget tulajdonít a címeknek rangoknak, származásoknak – „astúriai herceg, II. Fülöp spanyol király fia” sem térnek el a szabálytól. Ranke hősgalériára tekintve talán túlságosan is különbözik Calyle gyűjteményétől, amely Odin, Nagy Frigyes és első rátekinítésre talán Napóleon kivételével nem hatalmas fejedelmek és egyházfejedelmek, hanem Carlyle újító, karizmatikus értelmiségi mintafigurái. Napóleon nagyságában is „gőlyalábaknak” tekinti haditetteit szellemi bátorsága, mint a „demokrácia katonájának” alkotásai mellett. Pedig Ranke hősei is csupán a mester történeti beszédben elmondott politológiájának tanárosan minősített szigorló diákjai. Ez a szakma pedig férfiszakma. Ha Joan Scottnak, a nemek szociológiai kutatásában használatos „társadalmi nem” fogalmához hasonlóan, történeti neme is lehetne valakinek, ebben az esetben angliai Erzsébet történeti férfi lenne. Egy pozitívizmus ellenes élű *Schlagwort*-ba fogalmazva, ilyen értelemben csinálják Heinrich von Treitschke címében meghirdetett „férfiai” is a történelmet.⁶⁸

Az európai 19. századi „korszellem” nyilatkozik meg, amikor különböző népek, nemzetek, rendek, „antagon” osztályok, sőt „klubok” is történeti beszédben deklarálják és igyekeznek törvényesíteni is létüket – tehát minden történetnek van gazdája. Eközben a nemi szerepek szempontjából a történetírás tulajdonképpen egy sémát követ. A francia „spiritizmus” vagy a német „idealizmus” férfitársadalma annyiban különbözik a konkurens pozitívizmusétól, hogy a pozitivisták,

sonlóan híres beköszöntő művéhez (Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494–1535. Berlin 1824.), inkább Európa felekezeti meghasonlásával foglalkoznak. Ahogy erről – a Ranke-nál elfogultabb – Thomas Macaulay (1800–1859) Ranke-ról szóló tudósportréjában írta: „E mű tárgya előttünk mindig különösen érdekesnek tűnt fel. Miként esett, hogy a protestantizmus oly sokat tett, de mégis nem többet? Miként esett, hogy a római egyház, miután Európa egy nagy részét elvesztette, nemcsak hogy nem vesztett tovább, de majdnem a felét annak, a mit elvesztett, visszaszerezte?” (MACAULAY. 1923. 266–267.)

67. Männer der Weltgeschichte. Charakterbilder aus Leopold von Rankes Werken. I-II. Teil. Leipzig (Insel Verl.) 1918. Teil II. 44. A két kötet teljes teljes férfi-galériája: „Mohammed, Otto der Große, Kaiser Heinrich IV., Kaiser Friedrich II., Wallenstein, Königin Elisabeth von England, Oliver Cromwell, Karl V., Philipp II., Philipp III., Ignatius Loyola, Richelieu, Mazarin”. „A német férfiak”, azaz „Deutsche Männer”: Marbod und Arminius, Karl der Große, Ludvig der Deutsche, Luther, Franz von Sickingen, Ulrich von Hutten, Kurfürst Friedrich der Weise, der Große Kurfürst, Friedrich Wilhelm I., Stein, Hardenberg und Scharnhorst.

68. „Dem Historiker ist nicht gestattet, nach der Weise der Naturforscher das Spätere aus dem Früheren einfach abzuleiten. Männer machen die Geschichte. Die Gunst der Weltlage wird im Völkerleben wirksam erst durch den bewußten Menschenwillen, der sie zu benutzen weiß.” (TREITSCHKE, H. von. 1879-1894. I.köt.28.Kiemelés ott!)

mint James Stuart Mill és követői Henry Thomas Buckle, Almásy Balogh Pál gálans tanulmányokat szenteltek a társaságbeli hölgyek, anyák, nővérek, áldozatos asszonyok érdemeinek, szerepüknek a nagyember mellett – de a francia pozitivistá HIPPOLYTE Taine és német kollégája Karl Lamprecht ezt sem tették. Evvel szemben a 19. századi polgári nyilvánosság más területein, mindenek előtt a szépirodalomban és „magasműveltség” más színterein közel sem találunk hasonló elkülönítést. Sőt a történészek ugyanazon hölgyek szalonjaiban, mondhatnám, ugyanazon hölgyeknek szerepelnek, mint szépíró művész és zenész társaik. Például, ahol a két történész fiatalon akár össze is találkozhatott volna, a tipikus 19. századi gazdag, Rachel Levin, Thomas Carlyle bámulatának tárgya, („*woman of true genius*”) berlini szalonjában.⁶⁹ Történészek hölgyolvasóknak írnak folyóiratba és divatlapba.

Miközben a szűkebb történész szakma hullámvölgybe intenzitással vívta autonómia-küzdelmét korábbi gazdáival, a teológiával, a filozófiával, a joggal szemben, a legtöbb valamirevaló 19. századi történész szépíróként is „kompromittálta” magát – láttuk Carlyle is, vagy Szalay László, az „Alphonse levelei”-nek szerzője, aki Szalay szépíróként lett 1838-ban Pesten akadémikus. És szépírók is írtak történelmet. A férfi-történetírás talán ott a legszembetűnőbb, ahol a teljes társadalmat festő romantikus szépírók történészként férfitörténetet írnak, mint Walter Scott Napóleon életrajzában, vagy Jókai Mórnak az ennél sokkal sikerültebb, bár majd negyven évig készült, végül egészében 1890-ben megjelent, háromkötetes „A magyar nemzet történeté”-ben.⁷⁰

A helyzetet megfordítva: amikor a historizmus mestere Leopold Ranke, aki egy sajátos idealista történeti totalitásnak is teoretikus képviselője a „hagyományos” férfitársadalmat mozgó történetírásán belül, saját életéről tollba mondott elbeszéléseiben és olykor irodalmi értékű magánleveleiben ép, nagyvonalú, és – egy bizonyos pontig! – a nemek szempontjából is arányos társadalomrajzokat készít. Ezekbe az életrajzi diktátumokba, kommentár helyett érdemes egy kissé bele is tekintenünk, milyen természetű ez az arányosság, hol az a pont, ahol felborul, és nem utolsó sorban: milyen társadalmi környezet sajátja ez a rankei szerepfelfogás.

Az idős Ranke önéletrajzában, a „Saját élettörténetem”⁷¹ lapjain meleg színekkel festi meg kis tübingiai szülővárosát, Wiehe-t. Szobrát, halála tizedik évfordu-

69. Ő azonban már szalon-élményét az asszony férje, a liberális politikus, Varnhagen von Ense 1838-ban megjelent kilenc kötetes emlékirataiból merítette a német „physiognomia” aprólékos tanulmányozása céljából. GOLDBERG, M. Introduction.XXXIX. Ranke berlini éveinek elején tartozott Varnhagen von Ense köréhez. IGGERS,G.G. /1968/ 1988. 114.

70. Jókai az 1853-ban elkezdett „A magyar nemzet történeté”-t végül három kötetben majd negyven évig írta: az első, Mohácsig 1834-ben, a második a török kiűzéséig 1884-ben, a harmadik, amely az 1848-as szabadságharccal zárul, végül 189-ben jelent meg. Lásd a Téglás Tivadar és Végh Ferenc gondozta Jókai Kritikai Kiadást: Budapest (Akadémiai K.) 1969.

71. RANKE. L.. SW.53-54. Zur eigenen Lebensgeschichte.Diktált szövegek 1863, 1869, 1875, 1885-ből 1-76. old. Dictat vom October 1863.

lójára, 1896-ban itt fogják felállítani. Visszatekintve útjára indít egy történeti szereplőt, a gyermek Rankét. Az ízlésesen megszerkesztett önéletrajzi elbeszélésekkel, majd később magánleveleinek gondosan válogatott kiadásával, az 1848 utáni szakmai és politikai hullámvölgyből 1863-ig méltósággal kiemelkedve kormányozza saját hőskultuszát. A meleg színek a gyermekkorok s az *ancienne regime*-nek szólnak, – akár Tocqueville esetében, „A demokrácia Amerikában” Bevezetőjében –, pedig ez már a Wiehe-n is átvonuló napóleoni háborúk ideje volt. Történetei közben Ranke sajátépítésű társadalmi azonosságtudatának szívében, otthonról hozott, illetve választott szerep-minta készlete előtt találjuk magunkat. Címer szemléletességével, idézi föl a virágos mezőben három vártornya térbeli szorításában élő kisvárost, amely másfelől a polgárváros, a dóm és a „*Domherr*”, a nagyhatalmú szász miniszter és jogtudós Wertern gróf kastélya társadalmi háromszögében élt. A saját ügyeikkel elkülönülő polgárok, egy magyarországi felvidéki kisvároshoz hasonlóan „többnyire földműveléssel foglalkoztak”. Gondos és sokoldalú az őt is érintő társadalmi rangsor leírásában: „A polgárok közé tartoztak a főtiszteletű plébános („*Oberpfarrer*”), a diakónus, a népiskola rektora és a kántor” – megjegyzi még, hogy legalábbis „az első három nem volt jelentéktelen ember”. A „jelentős” (*bedeutende*) és „jelentéktelen”, máshol az „igényes” (*anspruchsvolle*), illetve „igénytelen” nem politikai vagy vagyoni súlyukra, hanem meglehetősen irgalmatlan tanáros ítéletként értelmükre és műveltségükre vonatkozik; érdemjegyként a történeti férfiak felé vezető skálán. Itt vannak már váltakozó, férfi és női társadalmi szintek. A „nem jelentéktelen” plébános felvilágosodott teológus, méghozzá túlságosan is az ebben a nyugodtan mondhatjuk, avult kispolgári községben.

A tanító botoz, de iskola után kedve telik benne, hogy a helyzetében szükségesnél magasabb latin tudását hosszú délutáni sétákon átadja az értelmes kis Ranké-nak. A kisfiú, mint a legtöbb gyerek, ezt nem szereti, a tanító egyébként is kellemetlen ember volt, de ez már férfi dolog. Tudós volt a földesúr, akihez Lipcséből jogászprofesszorok jártak látogatóba és szép könyvtára volt. Az özvegy kegyelmes úrnő, a „*gnädige Frau*” sem volt teljesen elérhetetlen a városiak számára, a kastély magas lépcsős feljára keresztül be-be köszöntettek hozzá, s a fiatalabb honorációr asszonyok („*die junge Damen*”), s velük egy-egy okosabb kisfiú, időnként meg is látogatták, – ahogy a régi rendben illett – „általános tiszteletnek örvendett, méltóságos és előkelő benyomást tett, emellett mégis igénytelen személyiség volt.”⁷²

Tudós volt a maga módján, akit már emlegettem, az idősebb Israel Ranke, a historikus pap nagyapja. Agg korában fia házába vonult vissza, s annak dacára, hogy az árvaházi latin iskolában kezdte, haláláig deákos filológusi igénnyel folytatta hivatását. A nagy ember – hiszen amikor szerepek és történetek jönnek és mennek, mindig róla van szó – mégsem minden szorgalmas latinusból terem. Le-

72. RANKE, L. SW. 53–54. 8.

opold Ranke-ra, az elsőszülött fiúra -- ha apja ki is állt a nemzedéki láncolatból, s már jogász lett – nagyapja adta föl a (tudós) pálya folytatásához az áldást. Nem is lehetett más ez, mint „első homályos emléke” („*meine erste dunkle Erinnerung*”), egy életszerű és a dolog súlyához méltóan szemérmes kis történetbe foglalva, ahogy az ágyából már fölkelni képtelen öreg pap egy kis ajándékkal magához csalogatta az áldáshoz az izgága és érdektelen kisiút. A gondviselésnek a történész anyja volt a szolgálólánya, aki kedvességével, gondosságával tartotta életben az aggastyánt.⁷³

Ezt a történetet Ranke még 1863-ban, nemesítése előtt két évvel diktálta le, nyilvánvaló ambíciói mégsem tévesztették meg. A város tágabb társadalmán belül a polgárok az ő saját rendje, osztálya és szellemisége. Jóllehet apja, Gotlob Israel Ranke jogot végzett Lipcsében, őt is papnak küldte apja, hiszen már maga is paplakba született. Leopold Ranke-nek, aki maga is végzett teológus volt, mindkét két fivére is az volt: Heinrich, Thomas Carlyle John testvéréhez hasonlóan intellektuális téren is társa, és Ernst Konstantin, a romantikus költő, aki tanárként élt Marburgban, majd lelkész lett Leopold Otto fia is.

Státusuk pontos mérlegelésében is jelentős és arányos szerepet kapnak az ároni nemzetség asszonytagjai: a mester korán elhunyt nagyanyja, azelőtt „*Fraulein Eberhardi in Hechendorf*”, akitől Leopold apja Wiehe-ben városi házat és kis birtokát örökölte, – és itt is Ranke-t idézve – „*Seine Frau, meine Mutter, Tochter des Rittergutbesitzer Lemike in Wiedenthal*”. (Nem „*von Wiedenthal*”! Egyszerre egy csokor sémaellenes apróság nagyanyjánál és dédanyjánál is: német, polgári, leányra szálló ház, illetve földbirtok-örökség a 18. század derekán!) Érdekes, hogy ezeknek az asszonyoknak az elbeszélésben nincs keresztnevük, csak nemzetségüket és polgári rangjukat jelző családnevük – ám ez származhat egyszerű szemérmességéből, egy nyilvánosságnak szánt szövegben. Az asszony-szerepek többnyire hímzett falvédőre kíváncsoznak, de akinek lehet, mindenek előtt anyjának, Friederike Ranke-nak, mégis van arca. Ideál, vagy esketéshez használt prédikáció-virág, ahogy Lemike kisasszonyt „első teljes ifjúi virágjában” oltárhoz vezeti Gotlob Israel, s akik így együtt „Ártatlan, testi és szellemi kapcsolatukban egészséges emberpár voltak”. A színezett páros portré, talán itt is inkább tanáros távolságtartással és fölénytel – a pozitívumok és a negatívumok igazságos arányát szem előtt tartva – készült: „Anyám értelmes volt, szellemileg élénk, bizonyos költőiség nyomaival, ami apámnak idegen volt, mégis hitében kevésbé volt szilárd, mint apám, nagyon jószívű volt és mindenek felett szorgalmas, fáradhatatlanul tevékeny a növekedő családért. A konyha gondja, a napaszámosok étkeztetése különösen nyáron volt feladata. (...) Később keveset járt ki. Jóllehet korábbi éveiben maga hordta kis elsőszülöttjét, amikor apámmal, vagy egyik barátnőjével sétálni ment a hegyekbe, mint 1796 tavaszán, amely, ahogy ő mesélte, különösen szép volt.”⁷⁴

73. RANKE, L. SW. 53–54. 7.

74. RANKE, L. SW. 53–54. 6.

Friederike Ranke portréjának pár darabja: apja „Tevékenysége ezen (az anyai örökségből és felesége hozományából származó T. Z.) birtokon való gazdálkodás és a jogi ügyei között oszlott meg.” Szemben a történész nagyapjával, „igénytelen” volt, „...nem volt igénye a tudományosságra, erkölcsiében őszinte és egyszerű volt, rendíthetetlen hívő vallásossággal, olykor meg is bánta, hogy nem lett ő is pap; amellet mégis műveltségében a 18. század második felének embere volt, aki a felvilágosodástól nem idegenkedett (...) Legnemesebb és fáradhatatlan gondosságát azonban a családnak szentelte, amely lassanként sarjadt az áldott házasságából.”⁷⁵ Az apa honorációr, de a schilleri „filozófus fő”⁷⁶ értelmében mégsem értelmiségi. Amit máshol „igénytelenségnek” értékel, mint Carlyle-nál is, apjának, az egyszerű, hitében rendíthetetlen embernek – ha nem is teljes szeretetével – félelemmel vegyes tiszteletével válik.

Wiehe falunyi kis társadalom volt, amiben apját, mint helyi birtokost, sőt háztulajdonost, gazdálkodó embert, nem úri birtokost, hanem olyat, aki szittyós mezőt töltet föl kertnek, gyümölcsöst telepít és, amit külön megemlegetnek: maga is oltja fáit. Amellet diakónusként is szolgált a dómban, maguk közé számíthatták a „polgárok” is. A mezővárosias földművelő polgárság babonákkal, hiedelmekkel, legendákkal átszőtt mindennapi élete ugyan idegen volt már a tanultabb emberek számára, ez mégsem vezetett elkülönülésükhöz. A gyerekek számára ez még közvetlen fizikai érintkezést is jelentett. Históriajukban pedig a nagy embereket megjövendölik, megszentelik s gyermekkorukban megmentik valamilyen halálos veszélyből. Az egyik polgár állította, hogy ő mentette meg gyermekkorában a mester életét „a ráolvasás egy fajtájával” („*eine art der Besprechung*”). Máskor egy polgárasszony Ranké-t kisgyermekkorában, eszelős szeretetével majdnem megfojtotta.⁷⁷ Másrésztől, a lelkész, tanító, diakónus, kántor mellett, ahogy tollba mondta Ranke, „más osztályt alkottak a jogászok”, akik a grófi uradalmak úriszékeit vezették s többnyire idegenek is voltak.⁷⁸ A gazdálkodáson és kisebb-nagyobb ügyvédi megbízásokon kívül Ranke apja is dolgozott a gróf közeli falvainak úriszékein. A napóleoni háborúk idején a katonai beszállásolásoknál a kastélyba és a „város honorációraihoz”, köztük Ranke-ékhoz szálltak a tisztek. A ház papos műveltségét jellemezve meséli el Ranke, hogy egy beszállásolt Schiller-rokonon keresztül találkoztak Friedrich Schiller költészetével. A honorációr gyerekeiket az iskolában magázták és nem a polgárgyerekek között, hanem a tanító asztalánál ültek – ami, Ranke emlékei szerint, nem mindig volt előnyös, és a szokásos kemény pálcás bánásmódtól sem óvta meg őket.

75. RANKE, L. SW.53-54. 6.

76. Ranke, mint Carlyle is jól ismerte a tudós hivatással való válságának útján Friedrich Schiller 1789-ben elhangzott akadémiai székfoglaló előadásának megkülönböztetését „kereső tudós” és a „filozófus fő” (Brotgelehrter & philosophischer Kopf) között (HARDTWIG, W. 1999. 19-21.)

77. RANKE, L. SW.53-54.8.

78. RANKE, L. SW.53-54. 9.

Az anyaági lovagi birtok, a nemesi származás sejtetésénél lényegesen kifejezettebbek a lutheránus hagyomány jelképei. Dédapja, szintén Israel Ranke („*Unser Stammvater*”) Bornstedt-ben, „a mi Eisleben-ünkben volt plébános, amit parasztok és bányászok laktak” (Eisleben Luther parasztok és bányászok lakta szülőfaluja); és talán még vend nevű (Lemike) édesanyja is, quasi Bora Katalin, ennek a kegyességnek még közérthető jelképe.⁷⁹ Vallásosságuk, úgy tűnik, nem csupán viselkedési forma, hanem a „belső lényegnek”, a hagyománnyá vált s életvitelüket teljesen átható lutheránus világszemléletnek szerepeikhez illő külső megjelenése volt. Thomas Carlyle-nál ez teoretikusan is megfogalmazódott, a (szent) jelmez, vagy öltözék – ami, saját szerepeinél és hőseinél is kardinális kérdés volt.

Itt következik azonban az a „bizonyos pont” amelyen túl Ranke életrajzi elbeszélésében a nemek szempontjából is arányos társadalomrajzok is megszűntek. Előlegezték már ezt a falusias kisiskola vegyesosztályán kívül, és a városon kívüli séta közben kapott latinórak tanárrá előlépett tanítójával, melyeken nyilván maga is kiválasztottként volt jelen. A fiú azután elment anyja mellől, „bizonyos költőiség nyomaival” emlékeiben a hagyományosan kemény férfinevelő iskolákba, a fejedelmi gimnáziumba, a szász fejedelmi gimnáziumba, a Schulpfortá-ba és a Donndorf-i kolostoriskolába. Átlépett életének férfi színterére, politikussá kellett nevelkednie. A politika mint férfi terület határát finoman jelezte Miksa királynak adott tanácsa is, XVI. Lajos harmadik legnagyobb hibája, Maria Antoinett-nek (és Lola Montez-nek) túl nagy befolyása (lásd a 20. jegyzetben!), amely az *ancien régime* általános gyakorlatának szólt, de Skóciában meghallották volna mögötte John Knox könyvéből az ellenreformátor királynők ellen felhangzó trombitaszót (*The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women*).

De, mint ahogy eddig is Ranke vendégei voltunk saját történetének előadásán, ez a férfias cezúra is az ő műve volt. Életében „a nő” Clarissa (Klara) Graves személyében, a családalapítás józan polgári normák túlteljesítése férfias küzdelme után jelenhet csak meg törvényesen. Ekkor, 1843-ban majdnem ötven éves. Nemcsak hogy mindent elért már, amit tudós elérhet, a katedrán és könyvei sikerén túl „porosz (udvari) történész” és az Akadémia Történeti Bizottságának elnöke, hanem atyai barátja, a mindenható udvari történészhez, Niebuhr-hoz képest, jórészt maga teremtette meg az a rangot és stílust, amit az „egész művelt világon” mértéknek tartottak. A fiatalkori szerelem (és nem szerelem) lehet tárgya az irodalomnak, de Ranke saját kultuszában, a történet pragmatikus funkcióját is tekintve, hogy okulásra is szolgáljon, nem „érdemes a felhasználásra”, ahogy Alfred Dove előszava idézi a mester szempontját levelei és életrajzi értékű írásai kiválogatásában.⁸⁰ Élete 91 évéből, a 27 év (1843–1871) azonban, amit hosszú legénysége után Klara haláláig együtt töltöttek, életpályája viszonyítási időszaka lett. A saját története a házasság felé haladt, ott teljesedett ki – s ezt

79. RANKE, L. SW.53-54.4.

80. RANKE, L. SW.53-54. Vorrede von Alfred Dove V.

már mi tehetjük hozzá –, jöllehet a mester ekkor már 76 éves, megszűntével tényleg lehanyatlak. Mind a „külső momentumok szerint” az önéletrajzi anyagban meghatározott időszakok, mind a levelek címzettjeinek egyszerű statisztikája erre, a szoros kapcsolatban eltelt életre utalnak. Életszakaszai lesznek a bizonyos elszakadási pont után: 1) „a gimnázium” (1819–1825), ebbe beleszámította az Odera menti Frankfurtban leszolgált tanári éveket is; 2) „meghívás az Egyetemre” (1825); 3) „indulás délnek” (*Aufbruch den Süden*) Bécs, Velence, Firenze, Róma (1827–1831); 4) visszatérés, vagy „a hazatéréstől a házasságig” (1831–1843); 5) „a házasság” (1843. nov. eljegyzés, 1844. júni. házasság – 1871. ápr.); 6) „belépés az özvegyiségbe” „*bis ans Ende*” (1871–1886).⁸¹

Ami Ranke kötetbe kiválasztott levelei címzettjeit illeti, a 27 év/91-hez viszonyítva, kétségtelen a Klara-nak szólók kaptak legnagyobb figyelmet: 175 családtagoknak (*Familienmitgliedern*) szóló levél közül 65 – Klara családtag lett! A kedvesebbik és idősebb fivére, Heinrich ugyan 73-mal dicsekedhetett, de vagy 60 év alatt. Ernst (1814–1888) 25-öt kapott, míg anyjuk Friederike Ranke, csupán (azonban jelképesen) a kötet első és egyetlen levelét kapta.⁸²

Thomas Carlyle 1826-ban 31 évesen, öt év ismeretség és küzdelem után nősült meg, s Jane Welsh-el majdnem éppen negyven évet éltek együtt 1866 áprilisáig. Ahogy apja halálát, Jane-ét is elvonulva, emlékiratok és önéletrajz írásával gyászolta meg. Ami saját kultuszának szerkesztését illeti, itt látszólag fordított a helyzet mint Ranké-nál, Jane került előtérbe, mintha Carlyle nem vigyázott volna a jövőre arcúlatára. Ez is az ő ellentmondásos világához tartozik, hogy Jane Welsh összegyűjtött leveleit, ő maga adta ki, bár ezek rá nézve, mint a 20. századelő pszichoanalitikusainak is kedvelt témájára, „egoista pszichopátára”⁸³, egyáltalán nem voltak hízelgők, de az ifjúság ideálokra való nevelésére is aligha voltak „használhatók”.⁸⁴ Motivációinak analízisében férfiszerepe jellemzésére azonban felesleges követni a pszichiátriát bonyodalmaiban. Jane halálakor Carlyle 71 éves volt, élt még 15 évet, a „Nagy Frigyes” könyvet befejezte, de a megszűnt kapcsolattal kialakult „génuszának tüze”.⁸⁵

81. RANKE, L. SW. 53–54. V. old.

82. Az idegenek közül „A” barát Heinrich Ritter is csak 35-öt, az „előkelőbb tanítványok” Georg Waitz, Wilhelm Giesebrech, s mindenképp Heinrich von Siebel, (Ranke megjegyzésével: „meine gloire als Lehrer”), összesen 42-t, König Max 12-t. RANKE. Ausgewählte Briefe. In: SW. 53–54.

83. Erre nézve lásd KEDDENBURG, J. 1960. 9–11.

84. CARLYLE, Jane (Welsh).1883. Letters and memorials of Carlyle Jane Welsh. Prepared for publication by Thomas Carlyle. 1883. London. 1–3 Vol.

85. HEWITT, M.1999.179.

Irodalom

Az első kiadás éve: (1888); az idézett kötet kiadási éve: 1889.

- ASENDORF, M. 1974. Deutsche Fachhistorie und Sozialgeschichte. In: Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft. Kritik – Theory – Methode. Hrsg. Von Imanuel Geiss und Rainer Tamchima. München. 1974. Bd. 1–2.
- BENTLEY, E. 1947. The cult of superman. A study of the idea of heroism. Carlyle and Nietzsche, with notes on other hero-worshippers of modern times with an appreciation by C. S. Lewis. London. (Robert Hale Lm.) 1947 278 p.
- BUCKLE, H. T. (1861) 1873–1881. Anglia művelődésének története. I–X. köt. Pest (Aigner K.)
- BUCKLE, H. T. 1861. History of Civilisation in England. I–II. (2nd. Ed.) London. 181
- CARLYLE, T. (1831) 1913. Sartor Resartus. Teufelsdröck professor élete és tanai. Ford Tamkó Béla. Bp. (Franklin) Olcsó könyvtár, 1707–1716. sz. 1913. 386 p.
- CARLYLE, T. (1837) 1875–78. A francia forradalom története 1–3. köt. Fordította Baráth Ferenc. Bp. (MTA Könyvkiadó) 1875–78. CARLYLE, T.
- CARLYLE, T. (1841) 1993. CARLYLE, T. On Heroes, Hero-Worship, & the Heroic in the History. Six Lectures. Reported, With Emendations and Additions by Thomas Carlyle. Noted and introduced by Goldberg, M. K. Berkeley/Calif. (University of California press) 1993. 519 p.
- CARLYLE, T. (1841) 1923. CARLYLE Tamás. Hősökről. Fordította Végh Artúr Második kiadás. Bp. (Atheneum Rt.) Híres Könyvek XI. 1923. 340 p.
- CARLYLE, T. 1881. Reminiscences. Ed. by James Antony. London (Longmans-Green) 1881. 338 p.
- COLLINGWOOD, R. G. (1946) 1987. A történelem eszméje. Bp. (Gondolat) 1987. 407 p.
- CARLYLE, T. 1910. Munka és hit. Ford. Benedek Marcell. Bp. (Lampel. Magyar Könyvtár, 590–591.) 1910. 65 p.
- DROYSEN, J. G. (1843) 1958. Theologie der Geschichte. Vorwort zur Geschichte des Hellenismus II. In: Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte. Hrsg. von Rudolf Hübner. Dritte Aufl. München (Oldenburg) 1958. 369–385.
- FARELL, J. Ph. 1980. Revolution as tragedy. The dilemma of the moderate Scott to Arnold. Ithaca (N. Y.) London. (Cornell Univ. Press) 297.
- GAÁL J. Carlyle Tamás társadalom-politikai rendszere. MTA. Értekezések a társadalomtudományok köréből. 12. köt. 1. sz. Bp. 1897. 77 p.
- GADAMER, H-G. (1975) 1984. Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlat. 135–184. Bp. (Gondolat) 1984. 306.
- GOLDBERG, M. K. Introduction. In: CARLYLE, T. (1841) 1993. XXI–LXXX.
- HARDTWIG, W. 1990. Geschichtskultur und Wissenschaft. München. (Deutscher Taschenbücher V.) 317 p.
- HEWITT, M. 1999. HEWITT, Martin. Carlyle Thomas. „British historian” cikke: In Boyd Kelly ed. Encyclopaedia of Historians. Chicago. 178–179.
- HOUGHTON, W. E. 1957. The Victorian Frame of Mind. New Haven (Yale Uni Press)
- HUGO. V. /1827/ 1965. Részletek a Cromwell előszavából. 1827. In: Horváth Károly szerk. A romantika. Bp. (Gondolat) 1965. 341.
- IGGERS, G. G. A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig. Bp. (Gondolat). 1968/1988. 594
- KAPLAN, F. 1983. Thomas Carlyle. A biography. Cambridge, etc. (Cambridge Univ. Press) 1983. 614 p.
- KEDENBURG. J. 1960. Teleologisches Geschichtsbild und teokratische Staatsauffassung im Werke Thomas Calyles. Heidelberg. (Carl Winter-Universitätsverlag) 126 p.
- KÖRÖSFŐI KRIESCH Aladár. 1904. Ruskinról s az angol prerafaelitákról. Bp. (Franklin) 150 p.
- LUTHER, Martin. 1983. Asztali beszélgetések. Válogatta etc. Márton László. Bp. (Helikon K.) 1983. 238 p.
- MACAULAY. 1923. MACAULAY, Tamás. Tudósok. Machiavelli–Bacon–Ranke. Ford. Salgó Ernő. Bp., (Révai, Világkönyvtár) é. n. (1923). 328 p.
- MANNHEIM, K. (1927) 1984. Das konservative Denken. Soziologische Beiträge zum Werden des politisch-historischen Denkens in Deutschland. In: Konservatismus. Hrsg. von Hans-Gerd Schuman. 2. Aufl. Königstein/Ts. (Athenum) 1984. 24–75.
- MAUROIS, A. Anglia története. Fordította Németh Andor. Bp. (Írá, Hindy András Szinpadi K.) é. n. 708 p.
- MOMSEN, W. J. Hrsg. 1988. Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft. Stuttgart. (Klett Cotta) 1988. ??
- OAKESHOTT, M. (1933) 1966. Experience and its modes. Cambridge (University Press) 1933. Repr. 1966. 359 p.
- PANKHURST, R. K. P. 1957. The Saint Simonians Mill and Carlyle. A Preface to modern thought. London (Sedgwick–Jackson) 154.
- POLÁNYI K. (1946) 1997. A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Ford. Pap Mária. Bp. (Mészáros Gábor kiadása). 1997. 375 p.
- RANKE, L. von. Zur eigenen Lebensgeschichte. Hrsg. V. Alfred Dove. Sämtliche Werke Bd. 53–54. Leipzig (Duncker & Humblot) 1890.
- RANKE, L. von (1824) 1885. Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494–1535. Berlin. In. Sämtliche Werke. 33. köt.
- RANKE, L. von (1854) é. n. Die Epochen der neuen Geschichte. Hrsg. Mario Kramer. Berlin. (Weltgeist-Bücher G.) é. n. 210.
- RANKE, L. von (1854) 1994. Az újabbkori történelem szakaszairól Fordította. Csejtei Dezső. In: Ész, élet, Egzisztencia. IV. Történetfilozófia 1. Szerk. Csejtei Dezső, Dékány András, Laczkó Sándor, Simon Ferenc. Szeged. (Kiadja a Pro Philosophia Alapítvány) 1994. 41–48. p.
- RANKE. SW. 53–54: RANKE L. von Zur eigenen Lebensgeschichte. Sämtliche Werke. 53–54. Bd. Hrsg. Von Alfred Dove. Leipzig. (Duncker u. Homblot) 1890. 731 p.

amelyből semmi sem maradt meg, kivéve az én jellegzetes külsőm, amelyet sokan excentrikusnak tartottak. Keserűen hozzátehetném, hogy csak a külsőm maradt meg, mert hiszen hatalmas vagyonom, éppen az összeomlás és az azt követő idők zivataros idején, javarészt elveszett. Már évek óta több felszólítást kaptam kiadóktól, írjam meg emlékeimet. Meséljem el, mint szemtanú, milyen is volt a régi főúri élet? Hogy éltünk? Mik voltak örömeink és miért szomorkodtunk? Most azután elszántam magamat és igyekszem pontosan elmondani a 8 Órai Újság olvasóinak mindazt, ami érdekeset az életben tapasztaltam.”⁶ Eltűnődhetünk azon, hogy hogyan is maradhatott meg valakinek épp a külseje változatlanul az idő múlása ellenére.⁷ Sokkal érdekesebb azonban számunkra a visszaemlékezés látensén kettős idősíkkézelése: Freystädtler századfordulója – ahogy valójában az egész 19. század – 18. századi idealokon nyugodott. Esménye bevallottan egy másik, még régebbi ancien régime volt: „...ha a sorsom a XIX. század végére és a XX. század elejére osztott be az élők közé, igyekeztem erről nem venni tudomást és úgy csinálni, mintha XV. Lajos udvarában élnék.”⁸

Sok mindenről szól az emlékirat, mi most csak egyetlen dolgot emelünk ki: szembesítjük a 19. századi férfiideállal, amelyet talán idősebb Andrássy Gyula testesített meg a legdaliásabban: „kicsit ábrándos, ha nőre nézett, szilaj, ha paripa került alá, vitéz, ha ellenséggel került szembe”.⁹ A sorrendet most dramaturgiai okokból felcserélve: lovagunk lovakhoz, nőkhöz való viszonyát és vitézi ereyeit vesszük számba a visszaemlékezés tükrében.

A lovag és lovai

Kik is voltak a Freystädtlerrek? A vagyon- és rangszerzés az apa, a délvidéki származású Freystädtler Antal érdeme. A somogyi hg. Esterházy-uradalom bérlője hatalmas vagyonra tett szert: 1892-es halálakor Budapesten 5 ingatlan (3 ház), Veszprém (Tótvázsony), Zala (Szigliget) és Somogy (Bószénfa) megyében nagybirtokok maradtak utána.¹⁰ Ugyancsak az atya kapta meg érdemei elismeréseképpen már 1870-ben a Ferenc József rendet és 1873-ban a Vaskorona rend III. osz-

6. 8ÓÚ 1938. szept. 16.

7. Freystädtler Jenő a visszaemlékezés megírásakor túl volt hetvenedik esztendején. Külsejéről számos leírásunk maradt fenn: Krúdy „a ragasztott bajszú, szinte álarcos lovag Freystädtlerről” emlékezett meg. Krúdy Gyula: Bukfenc. In.: uő. Bukfenc*Velszi herceg*Primadonna. H. n. 1958.

12. Ebba Odescalchi Sándor herceg közelebbi leírást adott: „Emlékszem feketére suvikszolt Vilmos császár bajuszára, kopaszra nyírt fejére és mély, mással össze nem téveszthető hangjára.” Ebba Odescalchi Sándor herceg: Testamentum I. Életem regénye. Budapest, 1991. 61.

8. 8ÓÚ 1938. szept. 16.

9. Krúdy Gyula: Rezeda Kázmér szép élete. H. n. 1957. 90.

10. Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV 1411/B 1648/1892 A halálesetelvérteli íven az atya vagyonát 3 millió forintba taksálták. Az 1893. január 25-én kelt (első) hagyatékátgyalási jegyzőkönyv már 4 557 600 forintnyi tiszta hagyatékot összegzett. Az örökölt vagyon tényleges megosztásáról lásd Kövér: 2001. 936. Jenő visszaemlékezése vagyonát 1892-ben 6 millió forintnak állítja be. 8ÓÚ 1938. szept. 16.

tályú lovagi címét. Az 1868. ápr. 21-én, Budapesten született Jenő nevű fia apja halálakor a fiúgyermekek közül egyedül volt életben. A budapesti főreált jó eredménnyel végezte el. Tartalékos katonai szolgálata idején jövedelmét 1888-ban évi 5000 forintban, 1892-ben pedig 25 000 forintban adta meg.¹¹ A 20. század elején a budapesti virilisek listáján előkelő helyezést foglalt el: 1912-ben 18 655 korona egyenes adóval, 1917-ben 26 784 forinttal, háztulajdonosként az élboly harmadik decilisébe tartozott.¹²

Freystädtler Jenő a bécsi spanyol lovasiskolában két évig tanulta a „magas iskolalovaglást”. „Amikor hazatértem, rögtön lovakat vásároltam. Spanyolokat, lipicaiakat, kishérieket, radauziakat, írlandiakat és orosz trappereket. Állandóan hús lovat tartottam. Egyforma passzióval lovagoltam és hajtottam. Kocsijaim a legnemesebb francia minták alapján készültek, de mindig magyar iparossal csináltattam őket. Állíthatom, minden hivalkodás nélkül, hogy olyan fogatai senkinek nem voltak, mint nekem. A leghíresebb arisztokraták titokban lefényképeztek és elkészítették mását. Amint láttam, hogy valamelyik fogatomat leutánozták, azonnal új kocsit építtettem. A Stefánia-úti kocsikorzón az én fogataimmal csak Károlyi Istváné és Szapáry Pali kocsijai versenyezhettek, de a szakértők szerint mindig az én fogataim győztek.”¹³

Ez ám az igazi férfitpasszió, talán a legnemesebb. Mivel Jenő lovag a lóversenyért nem lelkesedett (ahhoz túlzottan óvatos volt) a vasárnap délutáni Stefánia-korzó jelentősége számára más volt, mint az ügetőről érkezőknek. „Mennyi szerelem szövődött ott... Milyen fontos politikai események dőltek el a hintókbán... Mintha a történelem is kicsit ott csinálódott volna a Víztoronytól az Andrássy-útig és az Andrássy-úttól a Víztoronyig. Ahol ötös sorban vágattak a hintók és a gyalogos közönség félórakig sem mehetett át az egyik oldalról a másikra. Igaz, hogy nem is akart...”¹⁴ Jól látja azt is, hogy a bábész kispolgári tömeg számára ez látványosság, szórakozás, a benne részt vevőknek pedig státuszszimbólum. „A beérkezett jele volt, amikor valaki végighajtott a Stefánián. Az új gazdag vágyálma a hintó volt, éppen úgy mint ma a drága márkájú autó.”¹⁵ S közben egy percre sem jut eszébe, hogy bizony ő maga is a nouveau rich-ek sorába tartozik.

11. A Kriegsarchivból származó adatok rendelkezésemre bocsátásáért Bonhart Attilának tartozom köszönettel.

12. Pásztor Mihály: Budapest zsebe. Budapest, é. n. 185.; Budapest székesfőváros legtöbb államadó fizető 1200 választó 1917. évi névjegyzéke. Budapest, 1918. 4.

13. 8ÓÚ 1938. szept. 16. A korzó megidézésének más emlékiratokban is elmaradhatatlan kelleke volt a pasa fogatának képe: "A menetet Freystädter (sic!) , a török pasa zárja be cilinderben, térden alól érő géhrokban, aranyfogantyús pálcával, lakktopánban, gardéniával a gomblyukban. Kocsija kis hátsó ülésén inasa, sárga-arany formaruhában." Rácz Vilmos: "Szúrás kizárva" München, 1975. 110. Apja halála után Tótvázsonyban már 1893-ban komoly beruházásokat tett: a frissen épített parádés lóistálló értéke 10 000 forint, a csikóudvar lovardáé pedig 5000 forint volt. BFL IV 1411/B 1648/1892

14. 8ÓÚ 1938. szept. 24.

15. 8ÓÚ 1938. szept. 24.

Valahogy apja meggazdagodása, a III. osztályú Vaskorona-rend, illetve a Ferenc József rend lovagkeresztjének apja általi megszerzése (Jenő csak a címerpajzs-kiterjesztést kapta hozzá 1910-ben), a hatalmas örökölt vagyon mintha őt magát kiemelték volna e frissen felkapaszkodott társaságból. Pedig a kortársak ezt nem feltétlenül érezték így: a különbségben is inkább a túlkompenzálást látták. Odescalchi herceg – aki nem felejtette el megemlíteni azt, amire Jenő lovag egyszer sem utalt: a zsidó származást a fogatból is az extrémításra emlékezett vissza: „Különbsége volt az is, hogy a Stefánia úti kocsikorzón (a háború előtt) olyan négylovas hintóban mutatkozott, ahol a négy pompás fekete ló egyenként egymás elé volt fogva, nem kettesével, mint más négyesfogatok.” S azt sem mulasztja el hozzátenni, hogy „Néha látogatást tett nálunk, ilyenkor szülőim, vagy csak édesanyám udvariasan fogadták, de meghívást hozzánk nem kapott.”¹⁶

Talán ezért is vonzotta a Kelet, a maga zárt, hierarchikus, maszkulin világával. Nagy sikernek érezhette Levante-beli reputációját, hiszen török pasa és perzsa konzul lett. Abdul Hamid szultán személyesen fogadta és végül tőle származott a büszkén viselt pasa cím is. Igazi keleti férfitársasági csemegének számított, amikor a török szultán maga hajtotta arany kocsiját a Szelamlík ünnepségen, aminek szimbolikus jelentősége volt: „Jelképe annak, hogy őfelsége az ország gyepelójét kezében tartja.”¹⁷ De ugyanebben világban kapta meg az egyiptomi alkirály dicséretét is, aki Bécsben látta fogatait. Hilmy pasának nem restelt kocsijáról készített fotográfiákkal kedveskedni.¹⁸

De a hajtásnak vidéken is megvolt a maga varázsa. „Veszprémben rendszerint magam hajtottam kocsimat, amely elé vagy négy, vagy két lovat fogattam be. Többnyire négy lovat. Éj idején a lakáj fáklyát tartott a kezében és úgy világította az utat. Milyen szép világ volt ez! Fáklyás kocsik, ahogy rohannak az éjben; milyen regényesen hatottak.”¹⁹

Érthetően a legnagyobb csapások között tartotta tehát számon, amikor a háború alatt a kincstár elrekvirálta lovait. „A világégés olyan iszonyú csapást mért nemzetemre, hogy nem is illik ilyesmiről panaszkodni. Mégis halkán szeretném elmondani, *mily fájdalmas volt lemondani azokról a lovakról, amelyeket mindenél jobban szerettem ezen az árnyékvilágon.* Higgyék el, nem az fájt, hogy milyen értékes paripák voltak és nem az, hogy százötvenezer aranykoronába kerültek. De valahogy éreztem, hogy annak a világnak, amelyben lovaim ott álltak az istállóban, örökre vége van. Szomorúan jártam végig az istállót, melyekben már nem rágták a zabot és nem nyerítettek az írlandiak, a spanyol háttaslovak és a stepperek, amelyeket magam idomítottam. A kincstár még legkedvesebb telivéremet Beautiful nevű háttaslovamat is elszállította. Éreztem, hogy soha nem fogok kilovagolni a Stefánia-útra és az egész világon megbámult hintóim elé töb-

16. Odescalchi, 1991. 61. Odescalchiék is a mágnásfertályon laktak, ezért szegről végről szomszédoknak számítottak.

17. 8ÓÚ 1938. szept. 29.

18. 8ÓÚ 1938. okt. 2.

19. 8ÓÚ 1938. szept. 21.

bé nem fogja be lovaimat lovászmesterem. Tudtam, hogy az az *édes békebeli élet*, amely nem ismerte a gondot, amelyben csak az volt a probléma, hogy hány órákor menjek ozsonnázni a Gerbeaudba és melyik lovamat nyergeltessem fel, – örökre megszűnt. Előérzetem nem csalt. Valóban soha többé nem volt háttaslovam és azután már csak fiakkereken jártam. Majd később autóbuzson, villamoson – és gyalog.”²⁰ (Kiemelések – K. Gy.)

Azért a letűnt világ kellékeit még évekig őrizgette, az elmúlás érzete egyidejűleg mégsem lehetett ilyen visszavonhatatlanul melankolikus: „...a szerszámokat, nyergeket és kantárokat ott őriztem a nyergeskamrákban, mint a régi, örökre elmerült világ szép emlékeit. *Hiszen életem legnagyobb szenvedélye a hajtás és a lovaglás volt.* Passzióimnak már régen nem hódoltam, de mindazt, ami lovaimra, hintóimra emlékeztetett, kegyelettel őriztem.”²¹ (Kiemelés – K. Gy.) Olyannyira, hogy sikerrel szerezte azokat vissza a zabráló Lenin-fiúktól is 1919-ben (mint hírlett, a parvenü főbolshevikiek is rákaptak a korzózásra a Stefánián).

A lovag és hölgyek

fentiek alapján nem kétséges, hogy a hölgyeknek kevés esélyük volt Jenő lovag szívét oly hevesen megdobogtatni, mint a paripáknak.

F. Jenőnek amúgy kezdettől fogva nem lehetett sok szerencséje a nőekkel.

Az emlékiratban csak apjáról, mint gazdag emberről emlékezik meg. Annyit tesz még hozzá, hogy szülei „korán elhaltak”. Anyjáról külön egy szó sem ejt. Ugyanez a lakonikusság jellemzi leánytestvéreinek megörökítését is: „Két nővérem volt.”²² Ez minden. Ennél azért többet tudhatunk. Flóra húga ugyanis röviden említi elhidegülésük történetét: „Bátyám, lovag Freystädtler Jenő, az ismert fővárosi milliomos egyízben meglátott Sz. gróffal egy csukott kocsiban, erre ott-hon nagy jelenetem volt vele, melynek folytán kijelentette, hogy többé nem beszél velem s szavát tartja tíz éve engesztelhetetlenül.”²³

Persze nem ez az egyetlen mozzanat, amelyről nem szól a báty visszaemlékezése. Hiába keressük benne az első nőlélmény emlékeit is. Lehet, hogy lovagias gesztus ez, de az is elképzelhető, hogy a különbségére oly büszke férfiú nagyon is hétköznapi körülmények között (mondjuk a közeli Nagymező utcában) esett át a tűzkeresztségen, s ezért nem tartotta azt feljegyzésre méltónak.

A nőekkel kapcsolatos legrégebb utalás meglehetősen különös: „ifjúkora legáltalmasabb szenvedélyeként” említi ugyanis, hogy „tizenhét esztendőm óta gyűjtöm a világ legszebb nőinek fényképét. Félreértés ne essék: nem frivol képeket gyűjtök. Albumomban csak felöltözött hölgyek képei vannak, de állíthatom, hogy hasonló gyűjteménnyel senki sem dicsekedhetik. Akad köztük olyan kép is,

20. 8ÓÚ 1938. okt. 6.

21. 8ÓÚ 1938. okt. 12.

22. 8ÓÚ 1938. szept. 16.

23. Splényiné Freystädtler Flóra: Életem. Szerelmeim. Szendvéseim. Budapest, é. n. [1908] 17.

amelyért egyenesen Norvégiába utaztam. A világ minden táján ismerték az üzlemberek gyűjtőszenvedélyemet. Kaptam képet Kamcsatkából és Arizonából is. Volt olyan fénykép, amely háromszáz forintomba került. Ha a foto tetszett, pillanatig sem haboztam, hanem megvásároltam uzsoráért is.”²⁴ Persze nem vitatom, valaki épp úgy gyűjthet papírszalvétát, gyufacímket, bélyeget, pénzeket vagy akár nyakkendőket, mint női fotókat. Mégis valahogy bizarr ez a – lovak mellett második – „leghatalmasabb szenvedély”. Egy különc különös szenvedélye. Egy másik helyütt még egyszer visszatér a női képekre. Párizsban tartózkodása idején kiderült ugyanis, „hogyan M... herceg, ez a finom és elegáns aggastyán ugyancsak gyűjti a szép hölgyek fotóit.” Amikor megmutatták egymásnak albumaikat, a herceg elhűlt és ajánlatokkal ostromolta a lovagot. A licit a visszaemlékezés szerint 10 000 frankkal indult és 100 000-rel ért véget. F. Jenő udvarias levélben írta meg, hogy „nincs a földön olyan összeg, amiért albumomtól megválnék.”²⁵

A memoárban azonban hús-vér nők emlékképei is felbukkannak. A freystädterli női körképet a kínálati piac törvényszerűségei jellemzik. „Az igazat megvallva, szerettem a nőket, áldozatokat is hoztam értük, de legfeljebb megperzselődtem tőlük. Megégni? Soha! Azt hittem, hogy mindig védve leszek tőlük, mert volt egy kulcsom, amely sok szív zárját nyitotta: ez a kulcs pedig a pénz volt. Ó Istenem, milyen nagy hatalom volt a pénz a századforduló éveiben.”²⁶ Másutt azonban épp arra panaszkodik, hogy a pénz miatt nem képes igazán mély kapcsolatokat kiépíteni: „Ha valaki kedves hozzád, gyanakodva nézel a szemébe: vajjon mit akar tőled? Ha a nő csábos mosolyával hallgatja *szürke előadásodat, hirtelen lehervadsz: érzed, hogy a tűző tekintet és az odaadó pillantás nem személyednek szól, hanem a vagyonodnak. Ezt a betegséget, hogy mindenütt és mindenkivel szemben gyanakodni kell, hamarosan megkaptam. Valóban nem volt olyan önbizalmam, hogy azt higgyem, nem a pénzemért szeretnek. Bizony azért!*”²⁷ (Kiemelések – K. Gy.) Értjük-e a sorokba rejtett üzeneteket? Jenő lovag valószínűleg nem lehetett valami vonzó mesélő (inkább „szürke”), s a „hiányzó önbizalom” fényében már a „hirtelen lehervadás” is tágabb jelentést kaphat. Persze az sincs kizárva, hogy a „lehervadás” csak az emlékeket megörökítő zszurnaliszta szóhasználat.

A memoárban személy szerint hat nő szerepel: Párizsban az amerikai Morgan milliárdos lánya, akinek Pestről 20 kiló bombot küld a Gizella téri cukrásztól, s aki „aztán több hetet töltött nálunk, mint bevallotta, felejthetetlenül kellemes heteket”²⁸ – s nyilván néhány kilóval kövérebben tért haza.

A híres operettprimadonna – „akinek hódolói sorra követtek el váltóhamisításokat és lőtték főbe magukat” – szintén szemet vetett rá. Még arra is kapható volt,

24. 8ÓÚ 1938. szept. 20.

25. 8ÓÚ 1938. szept. 25. Hozzáteszi malíciózusan: „Akkor még így gondoltam.” Ezek szerint később mégis el kellett adnia.

26. 8ÓÚ 1938. szept. 21.

27. 8ÓÚ 1938. szept. 17.

28. 8ÓÚ 1938. szept. 17.

hogy szobalánynak öltözve egy ismerős család estélyén így ismerkedjen meg a különc lovaggal. Az eredmény azonban itt is gyatra volt. „Sajnos, – vagy talán nem is sajnos – *nem tudtam iránta felmelegedni*. Egész viselkedéséből úgy kiéreztem a mohó pénzvágyat, hogy mindig ellenszenves maradt.”²⁹ (Kiemelés – K. Gy.)

Másként viszonyult azonban a műlovarnőhöz, Carre Katicához, a cirkuszigazgató lányához. Nem is titkolja memoárjában, hogy „annál inkább tetszetek azok a hölgyek, akik szolidan viselkedtek... Ez a hölgy valóban érdekelt. Minden este bérelt páholyomban ültem, amíg produkciója tartott, aztán pedig felsiettem öltözőjébe és ott udvaroltam neki egészen addig, amíg az előadás be nem fejeződött.” A róluk szótt pletykák alapját sem tagadja: „minden este óriási csokrot küldtem neki. Néhány ékszerrel is megajándékoztam és kedves szokásomhoz híven, hatalmas festményt is készíttettem róla Innocenttel.” Ne feledjük, az egész visszaemlékezés a régi főúri élet magasztalása jegyében íródott. Az azonban mégis csak túlzásnak tűnik, hogy a Freystädter-palotában (a nemrég lebontott, most új homlokzatfalazás alatt álló Múzeum u. 3.) rendezett vacsorára „Carre Katica a papájával, a mamájával, a nagynénjével és két testvérével érkezett. Soha egyedül nem látogatott meg. Ez a gyönyörű műlovarnő olyan kényes volt érényeiére, mint valami prüd kisvárosi hölgy.”³⁰ S még ha a hasonlat valószínűleg sántít is (vagy tán ez is emlékiratíró skribler interpolációja), az bizonyos marad, hogy Jenő lovag hűvös szíve ez esetben jégpáncéljából kissé felengedett: „Sokszor gondoltam rá később is; azt hiszem kicsit szerettem.”

Úgy látszik, néha napján azért Jenő lovag is képes volt lángra lobbanni. Diszkréciójára jellemző, hogy a másik ilyen esetben álnevet használ, a hölgyet a memoár „Katónak” nevezi. „Bár azóta az Idő orsóján sok név pergett le, mégsem szeretném, ha az öregek közül valaki ráismerne.” Kató Veszprémben „vidám, kedves és rendkívül csinos dzsentrilány volt és művelt is, a kor költőit kitűnően ismerte, csinos hangocskája is volt, szépen énekelt.” Itt mindenesetre olyasmi történt, amire máskor nem találtunk utalást. „Katót megszerettem. Azt az érzést, amit a költők leírnak, hogy »valakit meglátni és megszeretni«, soha nem ismerem. Kató iránt is *csak napok alatt melegedtem fel*. Farsang ideje volt. Az estélyek és bálók egymást követték. Én, aki alapjában visszahúzó ember voltam már akkor is, kezdtem veszteségnek érezni azt a napot, amikor őt nem láthatam.”³¹ (Kiemelés – K. Gy.) „Gyakran rajtakaptam magamat, hogy nem tudok elaludni. Rágondoltam. Tervezgettem. Gyakran már a jövőnket is építgettem.” A város már rebesgette is a közeli eljegyzést. „Soha nem nyilatkoztam és a kötelező formákat mindig betartottam. Meg kell vallanom őszintén szerettem Katót. De talán még jobban féltettem szabadságomat.”

Kató esete azonban nem a házasság, hanem a nagy csalódás történeteként került az emlékiratba. Először csak flörtjeiről hall (ennek párba lesz a vége, erről

29. 8ÓÚ 1938. szept. 20.

30. 8ÓÚ 1938. szept. 20.

31. 8ÓÚ 1938. szept. 21.

majd később), aztán egy barátja felvilágosítja, hogy a leány apja a csőd szélén áll, s abban reménykednek, „hogya megkopott címerüket a te pénzeddel fogják bearanyozni.”³² Jenő lovag szabadságszeretetének csak ennyi kellett, s szó nélkül faképnél hagyta a leányt. S csak harminc évvel később egy jótékonysági akció során tudta meg, hogy a történetek után a leány apácának állt. S a kérdésre, hogy miért, ezt a választ kapta: „Maga miatt...”

Nem lenne érdemes elidőzni a banális történetnél, ha nem ez lenne az egyik leghosszabban taglalt nőügy a memoárban. Jellemző férfiúi fordulatként ugyanis a csalódás után sokkal erőteljesebben felrémlik a házasság veszélye, mint amikor még szerelmes volt. Azon törte ugyanis a fejét, hogy bosszúból megnősül. „Megalázottnak éreztem magam. Hogyan, hát nem érek semmit? Csak a pénzem volt az, ami a lányra hatott? Ha ez mind igaz, akkor Kató valóban csúf játékot űzött velem. Tettetés lett volna a sok forró pillantás, a szép szavak, a nagy sóhajtások? Minden férfinak, aki csalódik, első dolga az, hogy bosszút forral. Igen megnősülök! Akkor majd Kató érezheti azt a csalódottságot, amit én most.” El is híresztelte, hogy egy előkelő külföldi hölgyet vesz feleségül. „Egy hercegnő, még hozzá csinos és fiatal nyíltan közölte velem, hogy szívesen lenne a feleségem. Több arisztokrata hölgy is számításba jött. De meghívtak azok a bankárcsaládok is, melyek akkor voltak igazán feltörőben és aligha akadt olyan leány ezekben a körökben, aki ne lett volna szívesen a feleségem.”

A döntést az emlékirat szerzője végül maga hozta meg: „... rájöttem nem szabad megnősülnöm.”³³

S az emlékirat erre vonatkozóan magyarázattal is szolgál. A demográfusok előszeretettel vizsgálják a házasság törvényszerűségeit. De vajon mit tudunk a nem-házasság titkairól? Vessünk egy pillantást Jenő lovag érvelésére:

„Valaki megkérdezte, hogy miért maradok legényember?

Őszintén feleltem:

– Minden ezredik gyermek tehetséges. Azért házasodjam meg, hogy közepes élőlények jöjjenek a világra? Olyanok, akik senkinek sem használnak és az emberiség egyáltalán nem gazdagodik velük? Ha megházasodom, azt azért tenném, hogy utódaim legyenek. Viszont vigasztalan lennék, ha olyan gyermekeim születnének, akikkel nem lennék megelégedve. Minthogy előre nem lehet tudni, milyenek lennének gyermekeim, inkább nem nőülök meg.”³⁴

Ez a nyakatekert álláspont, azonban nyilván utólagos ideológia.

Mi viszont tudunk olyan esetről, ahol nem Jenő hozta a nemleges döntést, ez azonban nem szerepel a memoárban. Vikár György írja emlékezésében, hogy édesanyjának Freystädtler Jenő is udvarolt. Az udvarlás módjára a már Carre Katicánál megszokott módon került sor: „Amikor anyám családját vendégül látta,

32. 8ÓÚ 1938. szept. 22.

33. 8ÓÚ 1938. szept. 22.

34. 8ÓÚ 1938. szept. 22. A kérdező különccnek nyilvánította ezt az álláspontot, amelyre Jenő lovag így reagált: „...általában különcc embernek tartanak. Bizonyára az is vagyok. Éppen a házasság terén ne lenne eredeti, a sablontól eltérő a véleményem?”

palotája tornyában harangkondulás jelezte az ebéd kezdetét, libériás inasok aranytálakon szolgálták fel az ételt, arany evőeszköz volt a meissenai porcellán-tányérok mellett.” Ekkora felhajtás láttán csodálkozunk-e, hogy végül Vadnai Margit 1914-ben inkább egy kezdő, vidéki gyógyszerészhez ment (először) férjhez?³⁵ A formák, a ceremóniák valószínűleg már egy világháború előtti leány lelkére is inkább riasztóan hatottak.

Jenő lovag memoárjában szerepel még egy elmebeteg hölgy is, aki minden áron meg akart vele ismerkedni. A Király Színház előtti hintójában várakozott rá, és igen kínos párbeszédre került közöttük sor: „Csak nem akarja, hogy kiszálljak szégyenszemre? De igen. Ez udvariatlanság. Az viszont, hogy ön ismeretlenül beszállt a hintómba, illetlenség volt, – kinyitottam az ajtót és kitessékeltem a kosimból.”³⁶

Freystädtler Jenő emlékiratában végül, de távolról sem utolsó sorban kézdiszentléleki Jákó Amália, a Budai Színkör ünnepezt színésznője tűnik fel. Szintén több részen keresztül, tehát valószínűleg ez a kapcsolat is életre szóló tanulságokkal szolgált. Már a világégés után történt, hogy a korosodó gavallér szíve még egyszer hevesebben vert. „Ahányszor elváltam tőle, mindig rá kellett gondolnom. És csodálatos módon nem a szerelmes férfi vágyódásával idéztem vissza azokat a pillanatokot, amiket társaságában tölthettem. Az érzés, ami erőt vett rajtam, apai volt. Észre kellett venni magamon, hogy hiába a természet rendje ellen nem lehet védekezni. Megöregedtem. Rendkívül gazdag voltam, nem tudtam olyat kigondolni, ami ne teljesült volna és mégsem voltam boldog. Egyedül voltam. Éjszaka gyakran felriadtam és azon medítáltam, hogy tulajdonképpen miért is élek? Egy napon meghalok és nem lesznek örökösöm... Arra, hogy feleségül vegyem nem is gondoltam. Ismétlem, hogy *amit iránta éreztem, az sokkal mélyebb érzés volt, mint az, amit a szerelem szóval jelölnek meg*. A szerelemben a férfi győzni akar: én nem akartam győzni, én csak kedveskedni akartam neki. ...És megszabadulni a társtalanságtól, az ijesztő magánytól, az egyedüliségtől. Óh hányszor mondtam ebben az időben, hogy nincs igaza Ibsen Henriknek, aki azt állította, hogy az a legerősebb aki egyedül van. Én nagyon gyengének éreztem magam. Amikor palotám kapuján beléptem, úgy éreztem, hogy fejemre szakad a magány. Azt hittem, hogy már percekig sem lehet elviselni azt az egyedüliséget, amiben élek. Mert az erős fiatalember lehet egyedül; de az öregedő fáradt férfi társat keres. Éreztem, tudtam ezt...”³⁷

Ne boncolgassuk, hogy félreértette-e Ibsent az idősödő lovag. S azt se, hogy az apai érzés helyettesítheti-e a szerelmit. Az utóbbinak Freystädtler sohasem tulajdonított különösebb jelentőséget. A különccség azonban mindenképpen magában hordozta az „egyedüliség”, a magány veszélyét. A helyzetre sajátos megoldást talált: Jákó Amáliát leányává fogadta. A hölgy azonban megtarthatta „történelmi”

35. Vikár György: Az emlékezés ösvényein. Budapest, 1994. 16.

36. 8ÓÚ 1938. okt. 9.

37. 8ÓÚ 1938. okt. 15.

nevét s külön lakását is, miközben házakat kapott újdonsült apjától.³⁸ Hozzá kell azonban mindehhez tennünk egy igen prózai motívumot is: az örökbefogadással egy sajátos akadályt is el lehetett hártani: az atyai végrendelet ugyanis a törvényszonyi, szigligeti, valamint Vilmos-császár úti ingatlanokat utóörökösödési joggal, *valamint elidegenítési és megterhelési tilalommal* terhelten hagyományozta fiára. Egyedül Ilona nővérenek maradt törvényes leszármazója Weitmann Frigyes személyében. Freystädtler Jenő viszont most közjegyzőnél tett nyilatkozata szerint „rájött”, hogy „a mai napig félre lett vezetve”, s az atyai végakaraton ezen része „minden jogalapot nélkülöz”. Atyja ugyanis „nem kortársait, hanem olyan általa teljesen ismeretlen egyéneket ruházott fel utóöröklési joggal, akik az ő életében meg sem születtek, és akiknek jövőbeni létezésükről, vagy nem létezésükről sejtelve sem lehetett, s akiket ennél fogva megnevezni természetesen képtelen volt”. Csak most „győződött meg” arról is (!?), hogy néhai atyja „ezen intézkedéseivel a hitbizományi törvényt akarta kijátszani”, s ez „inkorrekt és törvénytelen cselekményéhez” – belátható –, hogy Jenő lovag, „mint törvénytisztelő egyén, segédkezet nem” nyújthat.³⁹ Az örökbefogadás révén viszont megnyílt az út az elidegenítési és megterhelési tilalom hatástalanításához is.

A fogadott leányban való csalódás azonban nem váratott sokáig magára. Jenő lovag ugyan a kezdetekről azt írja: „Igaz, mindig kedves volt hozzám. Szeretetteljes és aggódó. Úgy látszott, hogy betölti életét a velem való törődés. Soha nem kívántam, hogy bennem a férfit lássa, hiszen oly nagy volt a korkülönbség közöttünk, hogy józan ésszel ilyesmiben nem is reménykedhettem. De úgy éreztem, valójában apját találta meg bennem, hiszen nem lehetett volna olyan jó hozzá vérség szerinti atyja sem, amilyen én voltam.”⁴⁰ Az öreg gavallér elbeszélése szerint fogadott leánya azután hidegült el tőle, hogy elszegényedett. „...Jákó Amália attól a perctől kezdve, hogy immobil lettem, tudni sem akart többé rólam. Cserben hagyott. Elfelejtette, hogy leányommá fogadtam őt. Elfelejtette, hogy két bérházat ajándékoztam neki. Elfelejtette, hogy több, mint másfélmillió pengőt költöttem rá. Elfelejtette, hogy életem célja az volt: örömet szerezni neki. Tudni sem akart többé rólam és kijelentette, hogy nem tartozik nekem semmivel.”⁴¹

A levéltári iratok azonban a történet egy másfajta rekonstrukcióját teszik lehetővé. Kezdjük azzal, hogy 1929. január végén Jákó Amália férjhez ment Gyulai Gaál Andorhoz, az ismert újságíróhoz és íróhoz. Házassági szerződésükkel egyidejűleg Horváth Kamilló közjegyzőnél Jákó Amália végrendelezett. A végrendelet első mondata olyan képzetársításokat enged meg, hogy feltételezzük,

38. BFL VII 197 Horváth Kamilló közjegyzői iratai 990/1926, 991/1926. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az örökbefogadás csak második nekifutásra sikerült. A Rohrer Géza közjegyzőnél keletkezett első változatot vissza kellett vonni. BFL VII. 192. Rohrer Géza közjegyzői iratai 178/1926. Az új változatból kimaradtak a pasa perzsa állampolgárságára vonatkozó utalások.

39. BFL VII. 197. 1022/1926. (1926. okt. 23.)

40. 8ÓÚ 1938. okt. 16. A korkülönbség valóban nagy volt, hiszen Jákó Amália 1891. ápr. 13-án született.

41. 8ÓÚ 1938. okt. 18.

nem teljesen önszántából tette: „...bár minden reményem meg van arra, hogy a Mindenható akaratából életem még hosszúra fog nyúlni, mégis gondosságból, minden befolyástól mentesen, szabad elhatározásomból bekövetkezendő halálom esetére, a következőket rendelem el:” Gyermek, vagy gyermekek születése esetén azok törvény szerint örökölnék utána. A végrendelezés nyitját azonban a második eshetőség rejti: „Amennyiben házasságomból gyermekem, vagy gyermekeim nem származnának, úgy bárhol található és bármi néven nevezendő összes ingó- és ingatlan vagyonom egyedüli és kizárólagos örökösévé köves-győri lovag Freystädtler Jenő pasa örökbefogadó apám, budapesti lakost nevezem ki, mindazonáltal azzal a korlátozással és azzal a kérelemmel, hogy ő a tőlem előöröklendő összes vagyonomat saját akarata, illetve saját legjobb belátása szerint akár belföldi, akár külföldi értékesítés mellett, akár belföldön, akár külföldön jótékony célra fordítsa...”⁴² Jenő lovag ekkor még nem ment tönkre, de már nyilvánvalóan gyanakodni kezdett. Ha nem Amáliára, akkor az ifjú férjre. Úgy látszik, azt, hogy már nem egymaga töltötte ki a leány életét, meglehetősen nehezen viselte. S közben a válság sodrában vagyona valóban szétmorzsolódni kezdett: 1931 novemberében napirendre került a Múzeum utcai palota elárverezése.⁴³ 1932 tavaszán pedig Jákó Amália apjával közös nyilatkozatban lemondott az örökbefogadaskor kapott jogosítványairól: „örökbefogadó apám... minden további megkérdezésem nélkül jogosult teljesen szabadon és korlátlanul rendelkezni mindazon ingatlanai felett is, amelyeket utóöröklési, megterhelési és elidegenítési tilalom terhel...”, hogy azok megterhelése, értékesítése előtt se álljon többé semmilyen akadály.⁴⁴

A tönkremenőben levő lovag azonban ezen a ponton sem tudott megállni. Ahogy a megterhelő bankok vele szemben ő is további követelésekkel lépett fel örökbefogadott leányával szemben. Végül pert indított ellene. A per lehetett az egyik oka, hogy a nyilvánosság elé állt, – s valószínűleg ennek köszönhetjük a visszemlékezés közreadását is. „A bíróság előtt Jákó Amália ügyvédje azt állította, hogy ügyfelének semmi jövedelme nincs. Ezzel szemben én bizonyítottam, hogy a művész nő ma is évi tizennyolcezer pengő tiszta jövedelem fölött rendelkezik.”⁴⁵ Jenő pasa nem igazán vette észre visszemlékezésében, hogy kicsinyeskedő követelőzései indulatában saját lovagiasságáról szóló meséjét is szertefoszlatta.

Lovagi(as) ügyek

A századforduló lovagja, mint annak idején már Don Quijote sem, nem fitogtathatta vitézségét kemény csatákban. Erejét, ügyességét más küzdőtereken kellett

42. BFL VII 197 49/ 1929. (1929. jan. 30.) A végrendeleten még jegyzésként az olvasható, hogy „visszavonatott 1934. dec. 22-én”.

43. BFL VII 197 808/ 1931

44. BFL VII 206/ 1932

45. 8ÓÚ 1938. okt. 18.

kockára tennie. A báty, Vilmos még részt vett Bosznia okkupációjában. Ott szerzett betegségét sohasem heverte ki és végül háborodottan halt meg.⁴⁶

Jenő – visszaemlékezése szerint – „már az iskola padjaiban” elhatározta, hogy katonatiszt lesz. S a katonai pályára való készülésnek még élete alkonyán is különös jelentőséget tulajdonított. „Fiatal huszártiszt voltam és már abban az időben kiütköztek bennem mindazok a jellemvonások, amelyek később tetteimet meghatározták.”⁴⁷ Freystädtler valójában tartalékos tisztként szolgált s mint ilyen szerelt le 1894-ben. Emlékirataiban ezt azzal indokolta, hogy „beláttam, hogy meg kell válnom a hadseregtől, ha vagyonom kezelésének akarok élni... Katonáskodás mellett nem tudtam teljes odaadással birtokaimnak élni és mondhatom, fájó szívvel léptem ki a hadseregből.”⁴⁸ A tartalékos állományba helyezés dokumentumai ezzel szemben arról szólnak, hogy egészségügyi okokból nyilvánították alkalmatlannak csapatszolgálatra.⁴⁹ Lehet, hogy az egészségügyi alkalmatlanságot ugyanúgy kibúvónak használták akkoriban, mint mostanában, de az sincs kizárva, hogy tényleg volt valamilyen baja. Az utókor történészeinek agyában még az is felmerül, hogy leszerelése és húga huszártiszt első férjétől való botrányos válása között valamilyen összefüggést keressen. Ennek bizonyítására azonban semmilyen dokumentum nem áll rendelkezésre.

Mint olyan ember házában, aki szeret díszesen öltözködni, a Múzeum utcai palotában is külön szobában sorakoztak huszártiszti uniformisai és (pasaruhái). Ha már a ruhatárnál tartunk: egy szobában mintegy kétszáz utcai öltözetet tartott, a harmadik garderobban pedig „vadászathoz, lovagláshoz és parforce-vadászathoz szükséges öltözködési kellékeket” tárolta.⁵⁰ A „fejedelmi pompával” berendezett I. emeleti lakosztály 5 szobából, 3 díszteremből, 3 cselédszobából, 2 előszobából, 1 fürdőszobából, 1 konyhából és 2 kamrából állt, valamint három padlás, 1 pince és 1 garázs tartozott hozzá.⁵¹

A vadászat egyébként az egyik olyan terep volt, ahol a férfias erényeket békeidőben is meg lehetett mutatni. A kellékek bőségéből az olvasó arra következtethetne, hogy a visszaemlékező lovag vadászkalandokkal fogja szórakoztatni. Ehhez képest egyetlen, meglehetősen balszerencsés rókaavadászat képe bukkan fel a memoár oldalain. „Az angol főúri társaságban nagyrebecsülték sportszereteteimet és ami náluk – akik rendszerint zárkóztak – nagy eset, gyakran meghívtak vadászatra. Egyszer egy előkelő angol úr meginvitált Leicester Shire-be [sic!] rókaavadászatra. Pestről elhozattam azt a kedves írlandi lovamat, amely rókaavadá-

46. 8ÓÚ 1938. szept. 16.

47. 8ÓÚ 1938. szept. 16.

48. 8ÓÚ 1938. szept. 16.

49. Kriegsarchiv. (Bécs)

50. 8ÓÚ 1938. szept. 23.

51. BFL VII 197 808/ 1931 "A szalont kicsiben a Galeries des glaces, a tükörterem mintájára terveztettem. A dohányzószobánál viszont engedményt tettem az akkor még oly titokzatos Kelet iránti rajongásomnak és az pontos mása volt Abdul Hamidénak." 8ÓÚ 1938. szept. 16. A hálószoba szintén XV. Lajos stílusban készült. 8ÓÚ 1938. okt. 5.

szatoknál rendkívül bevált. Hosszú ösvényen vágattunk keresztül és az út végén fal állott, amelyen keresztül kellett ugratnunk. Két hölgygel lovagoltam egy sorban. Már messziről láttam, hogy a fal egyik oldala jóval alacsonyabb, mint a másik és ezért udvariasan arra tartottam, amerre a fal magasabb, hogy a hölgyeknek a könnyebb feladat jusson. Sajnos, lovam megbotlott a falon, bukfcencet vetett és én a fejemre estem. A vadásztársaság nagynehezen szekeret kerített, amellyel a közeli városkába vittek. Amint később elbeszéltek nekem, teljes tizenkét órán át eszméletlenül feküdtem. És aztán még három hónapig nyomtam az ágyat Párisban. A vadászat emlékét még ma is őrzi fejemen egy hatalmas lyuk.”⁵² Akár-hogy is vesszük a leicestershire-i emlék (a lyukat leszámítva) sehogysem stimmel. Miért vezet ösvény egyenesen a falnak? Egyáltalán miért van egy falnak magasabb és alacsonyabb vége keresztirányban az ösvényen? Hogyan lehet egy keskeny ösvényen sorban lovagolni? S ha már sorban vágáznak, miként sikerült úgy helyezkedni kikerülés nélkül, hogy a fal magasa neki jusson? A lovagias törekvés szép, de belőle inkább a fiaskó a maradandó.

Nem járt sokkal szerencsésebben lovagunk a másik maszkulin erőpróbán sem, amikor „Kató” erényei védelmében párbajozott. A párbajra végül – a legsúlyosabb feltételek mellett: „nehéz lovassági kardok, bandázs nélkül” – a veszprémi kaszárnyában került sor. Mint maga a visszaemlékező írja: „A párbajban olyan hatalmas vágást kaptam a fejemre, hogy még este gyorsvonattal szállítottak Budapestre. Az egyik szanatóriumban hetekig feküdtem.”⁵³

Jenő lovagnak nyilván nem ez volt az egyetlen rókaavadászata, sőt az egyetlen párbaja sem, mégis meglehetősen különös, hogy megannyi ló és nő emlegetése során ezt a két vereségét sikerül emlékiratai számára összekaparnia. Vagy talán ez is szimbolikus, mint a szultán hintó-hajtása?

* * *

Hogy miért maradt valaki agglegény? Azt persze Freystädtler Jenő memoárjából sem tudjuk meg. A kérdésre adott saját magyarázatok olyan maszkulin sztereotípiákon alapulnak, amelyek az egyén életéhez aligha adnak individuális helyzetkulcsot.

Talán mert így érezte jól magát? Ennek ellene mondani látszik a magányról szóló vallomás.

Talán nem volt eléggé ábrándos a szerelemben, amikor azt hitte, pénzzel lehet örömet szerezni? Vagy éppenséggel az atyai szeretet hatalma révén pénzt akart szerezni?

Talán a gavalléros udvarlás nagymestere valójában hölgyidomári babérokra pályázott? Ha élete alkonyán ez fordult volna meg a fejében, utolsó, atyai szerelme szükségképpen csalódást kellett, hogy okozzon.

52. 8ÓÚ 1938. szept. 20.

53. 8ÓÚ 1938. szept. 21.

Talán hiányzott az önbizalma ahhoz, hogy saját gyanakvását elaltassa: másoknak csakis a pénze kell? Különc életstílusával ugyanakkor mindent elkövetett, hogy elriassa magától a hozzá hasonló vagyonusokat. Minden ellenkező híresztelés dacára a konkrét példák azt sugallják, hogy a szebbik nem iránt nem saját köreiben vonzódott, hanem azok révén, akik rang és vagyon szempontjából környezetében inkább deviánsnak számítottak (a Morgan lányt kivéve, aki viszont túlon túl magasan állott hozzá képest is) operettprimadonna, műlovarnő, csőd szélén álló dzsentri lány, elmebeteg hölgy, színésznő álltak a sorban.

Talán az agglegénységet nem is racionálisan választja az ember, csak egyszerűen azzá lesz? Nem kell ehhez sem a külső békebeli nagyvilág elmúlása, sem az ifjúkori passziók elvesztése holmi anyagi romlás által. Elég lassacskán megöregedni. A kis döntések titkainak belátását pedig utólag pótolják a sablonos legitimáló magyarázatok és ideológiák. No meg az emlékezet.

Bicskei Éva

Székely Bertalan: A felesége számára készült ciklusa

Magánéleti események és reprezentációik

Egy alkotói személyiség magánéletének vizsgálata távol esik művészetének értékelésétől és műveinek interpretációjától – egy alkotói oeuvre feltárásánál a feleségről és a gyermekekről készített portrék említésekor néhány, a házastárs nevére, a házasságkötés időpontjára, a gyermek születésének idejére redukált információ jelenti a „magánéleti kontextust”. Így van ez Székely Bertalan (1835–1910) házasságával is: a feleségről és gyermekeiről készített portrékkal, valamint a

gyakran említett, de soha sem tárgyalt művével, *A felesége számára készült ciklussal* kapcsolatban is csak felesége (hibásan említett) nevével („Johanna Kudrna”), megismerkedésük idejével és helyszínével („1858, Marschendorf”), valamint első gyermekük születése időpontjából („Árpád, 1861. február 28.”) visszaszámított házasságkötésük megjelölésével („1860”) lehet találkozni.¹ Ezeket egészítik ki azok az „anekdoták”, amelyek a leszármazottak (konvencionizált) visszaemlékezéseiből,² Székely tanítványainak polírozott vagy

A-I

„pletykaszerű” megjegyzéseiből állnak.³ Úgy tűnik, ezek az adatok és egy mára csak töredékesen létező mű, *A felesége számára készült ciklus* jelenetei maradtak fenn Székely Bertalan és Johanna Kuderna szerelméről, több mint harminc évig tartó házasságáról, családi életükről. A legfurcsább az, hogy Székely házasságkötésének ideje sem ismert – abban a korban, amely a házasságok évfordulóit már megünnepelte, a több autobiográfiának, családtörténetnek számító kéziratot hát-

1. Székely 1962. 38. Bakó 1982. 9. Székely 1999. 30. 120. 350.

2. „Édesanyám nagyon vigyázott arra, hogy minden úgy legyen, ahogy Ő kívánta, és olyan boldog és bensőséges, megértő élet volt közöttük.” Székely Jenny (kézirat). A kéziratot Szőke Annamária bocsátotta rendelkezésemre.

3. Ilyen például Nagy Sándor később tárgyalt 1935-ös cikke. Székely lánya, Jenny szerint Fesztyné Jókai Róza állítása, hogy Székely felesége annyira féltékeny volt, hogy férjének „nem volt szabad élő modellt használnia képeihez”, nem igaz. Székely Jenny (kézirat). Jókai Róza Minitarajtanodába járt 1878/79–1885/86 között, és itt Székely tanítványa volt.

rahagyó Székely Bertalan nem említette házasságkötése időpontját.⁴ Ma élő lezármaszarmazottai nem tudják a család e fontos tagja esküvőjének dátumát.

Jelen tanulmány *A felesége számára készült ciklus* rekonstrukciójával és interpretálásával, céljának és funkciójának feltárásával foglalkozik. A vizuális élettörténetnek (is) tekinthető sorozaton Székely 1858 és 1864 között feltehetően folyamatosan dolgozott – szerelembe esésétől második gyermeke megszületéséig, életének egy olyan időszakában, amire nemcsak ezek a jelentős magánéleti változások, hanem alkotói személyiségének kiépülése és megszilárdulása is tehető. 1858 és 1864 között a szerelmes ifjúból férj és családapa, a fiatal, pályája kezdetén álló, ismeretlen festészből nemzetileg és nemzetközileg (el)ismert művész vált – a két folyamat nemcsak párhuzamosan zajlott, de össze is fonódott. Ezt a két, összefonódó folyamatot dokumentálta Székely naplója, amely – többek közt – az ebben az időszakban készült, illetve tervezett műveinek, sorozatainak vázlatait tartalmazta kronologikus elrendezésben (így *A felesége számára készült ciklus* is), alkotói személyiségének fejlődésére tett egyfajta autobiografikus visszatekintésként.⁵ Mivel az identitás kialakításában társadalmi és kulturális minták által strukturált (vizuális vagy írott) élettörténetek megformálása nagy szerepet játszik, és mivel egy alkotói személyiség kiépítésében a magánélet eseményei és azok reprezentálása kiemelt szerepet kapott, Székely magánéletének eseményeivel, szerelmének és házasságának történetével foglalkozó sorozata különösen felértékelődik. Elemzése fényt vethet arra, hogy a kor nyilvánosságában a szerelemről és a házasságról alkotott diskurzusok (különböző társadalmi és kulturális minták) hogyan befolyásolták nemcsak a szerelmi élmény reprezentációját, de magát az élményt is – események és történések hogyan alakultak át ahhoz, hogy a reprezentálhatók legyenek. Ezért a sorozat kialakulásának rekonstrukciója, az egyes változatokba tartozó jeleneteknek felderítése után a társadalmi nyilvánosságnak a nemek kapcsolatáról alkotott (idealizált és ideologikus) diskurzusai (a társadalmi minták) is bemutatásra kerülnek, és az is, hogy ezek a (normatívnak tekinthető) diskurzusok hogyan jelentek meg vizuálisan. *A felesége számára készült ciklus* interpretálásához azonban először Székely házasságához vezető szerelmének történetéről, családi életéről felderíthető információkat kell ismertetni ahhoz, hogy majd az élmény és reprezentációja közti viszony, vagyis a személyesség tere láthatóvá váljon. Elemzésemben ezt az elkülönülő három szintet szeretném együtt, egymás ellenében olvasni – Székely szerelmi élményeit és házasságának eseményeit ezek folyamatosan alakuló, alkotói és magánéleti problémák által befolyásolt reprezentációjának rekonstrukciójával, és mindezeket a korabe-

4. Székely 1911. 5. Székely 1962. 38. Székely 1866. 309–311. Székely akkor sem jegyezte fel házasságkötésének időpontját, amikor például apját megemlégette (1834), és egyszer első gyermekének, Árpádnak a születését, az esemény után 15 évvel, eldatálta (1860-ra, fogantatásának időpontjára). MTA Ms5006/23. Fol. 67/v-75. 1886. július 17. után. A feljegyzést Szőke Anikó bocsátotta rendelkezésemre.

5. A napló ma a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztályán található. Leltári száma: 1915-1760. Elemzésére lásd Bicskei 2002.

li, a nemek egymáshoz való viszonyáról és szerepköreiről kialakított (írott és vizuális) fikciókkal együtt tárgyalni. Mindez arra a folyamatra is fényt derít, amely során Székely élete eseményeinek kezdetben internalizált társadalmi és kulturális minták mentén strukturált reprezentációi fokozatosan egyedi, személyes élmények megjelenítéseinek adtak teret, és ez a folyamat érdekes módon Székely *nemi identitásának – mint (magyar) férfinak – kialakításával és megszilárdításával*, a társadalmi nemi szerepkörök kikristályosodásával volt párhuzamos. Ezzel kapcsolatban kell majd kitérni a sorozat céljára és funkciójára, egy olyan jól körülhatárolható társadalmi és kulturális gyakorlatra, amely írott, illetve vizuális műfajok révén fiatal, házasság előtt álló nők a családi életben betöltött társadalmi nemi szerepkörökre való felkészülését, azok internalizálását segítette elő. Vagyis, a sorozat egyszerre tekinthető egy olyan élettörténetnek, amely társadalmi minták internalizálásával Székely nemi identitásának megszilárdulását biztosította, valamint egy olyan társadalmi mintának, amelyet leendő felesége elé állíthatott. Elemzésemben a strukturalista narratológia módszereire, illetve a nemi megkülönböztetésekre érzékeny, interdiszciplináris megközelítésekre támaszkodom.

A-II

Egy szerelem története – I

1858. július végén patrónusa, Schulpe Ágost őrnagy ajánlásával, a fiatal és pályakezdő művész, Székely Bertalan Szebenből a csehországi Marschendorfba, az Aichelburgok birtokaira utazott, hogy ott a család tagjairól portrékat készítsen és képeiket restaurálja.⁶ Itt ismerkedett meg későbbi feleségével, Johanna Kudernával, az Aichelburg-birtok intézőjének elárvult lányával, akit ő Jeanette-nek szólított.⁷ Mint néhány kép bizonyítja – erről később lesz szó – kapcsolatuk már 1858. októberére elmélyültté és szorosává vált. Székely Bertalan ekkor 23, Jeanette 26 éves volt. Székely 1858 novemberéig Marschendorfban tartózkodott, az év végét az Aichelburgok egy másik birtokán, Belohradban töltötte,⁸ 1859 júniusában

6. Székely 1962. 37. Az Aichelburgok más birtokaira, így Belohradba is gyakran el kellett látogatnia. Lásd: Wladimir Aichelburg családtörténeti kézirat.

7. Székely 1999. 350.

8. Székely egy, a MNG grafikai Osztályán őrzött önarcképe (MNG 1955-5651) alatt „1858 dec 31 Saját arcképem Belohrad” felirat áll. Reprodukálva: Székely 1999. kat. 8.

Drezdába utazott,⁹ majd továbbképzésének düsseldorfi, illetve bécsi lehetősége foglalkoztatta, de ehelyett 1859. augusztus végén Münchenbe ment, és legalább az év végéig itt tartózkodott.¹⁰ Székely feljegyzései 1860-ban egy májusi bécsi, illetve egy szeptemberi innsbrucki kirándulásról tudósítanak,¹¹ és közismert adat,

A-III

hogy a fiatal festő november 13-án beiratkozott a müncheni akadémiára.¹² Távolléte alatt Jeanette-tel a kapcsolatot levelezés útján tarthatta fent, és feltehetően többször Marschendorfba látogatott – például bécsi és innsbrucki kirándulása között. Mivel első gyermekük, Árpád születési dátuma ismert („1861. február 28.”),¹³ fogadásának időpontja – *Székely egy marschendorfi tartózkodása* – is megállapítható (1860. június 4–6.).

Székely Bertalan fellelt házassági – valamint Székely Árpád születési – anyakönyvi kivonatai azonban a társadalmi norma által

el nem fogadott szenvedélyes szerelemre és egy nem szokványos házasságkötésre mutatnak. A marschendorfi házasságkötéseket regisztráló anyakönyv szerint Székely Bertalan és Johanna Kuderna 1861. január 7-én kötött házasságot, mindössze bő másfél hónappal fiuk megszületése előtt (1861. február 26.)¹⁴. Jeanette az oltár elé már igen előrehaladott állapotban, a terhesség nyolcadik hónapjában járva állt. Az okirat egy gyors, a társadalmi nyilvánosságot teljesen kizáró és a társadalmi nyilvánosság által elutasított eseményre utal: a korban szokásos, három héten keresztül a hétvégi nagymisén történő kihirdetések helyett Székely Bertalan és Johanna Kuderna összekelését hétköznapiokon, egy hétbe sűrítve jelentették be (december 26-án, 30-án és január 1-én). A Székelyt alkalmazó grófi család szerepvállalása, úgy a házasságkötéskor, mint a keresztelőn a történekeért való felelősségvállalásnak is tekinthető.¹⁵ Más szavakkal, az árvasága (hozo-

9. A napló, fol. 49. recto (107) oldaltól a fol. 51. verso oldalig. Egy későbbi életrajzi feljegyzésében azt említette, hogy „[j]uliusban Prágán át Drezdába utaztam.” Székely 1962. 37.

10. Székely 1962. 37-38.

11. Székely 1962. 38.

12. Székely 1999. 350.

13. Székely Árpád a fennmaradt hivatalos papírok, valamint apja naplófeljegyzései alapján 1861. február 28-án született. MKE Könyvtárban található iratok. 1884/85. évben képesítő vizsgálatra bocsátott rajztanár és rajztanító jelöltek anyakönyve. Székely 1962. 38.

14. Zámrsk, Státní Oblastní Archiv. Horní Maršov: születési, házassági és halálozási anyakönyvek, No. 44-11. Házasságokra vonatkozó rész, fol. 21. Illetve a születésekre vonatkozó rész, fol. 126. Székely Árpádot 1861. február 27-én keresztelték.

mánytalansága) miatt el nem kelt, a házassági piacon idősnek számító, 28 éves Jeanette és a továbbképzését célul tűző, emiatt fokozottan mobilis 25 éves művész, Székely Bertalan házasságkötése, bizonytalan egzisztenciájuknak köszönhetően a távoli jövőbe tolódott, és szenvedélyes, évekig tartó szerelmük házasság előtti szexuális életet eredményezett, annak következményeivel. Házasság előtti szexualitásukat más tényezők is felerősítették: például, hogy a marschendorfi közösségbe nem tartozó Székelyt kevésbé kötötte az erkölcsi normatíva, illetve, hogy Jeanette felügyelete, anya hiányában, laza lehetett.

A-IV

Székely júniusi marschendorfi tartózkodása után, szeptemberben, mint említettem, gyalogtúrát tett egy festőtársával Innsbruckba, majd 1860. november 13-án beiratkozott a müncheni akadémiára, azonban a terhes és hajadon Jeanette Marschendorfban maradt egyedül. Novemberig, öt hónap alatt, terhességét már nemcsak ő maga fedezhette fel, hanem a közösség is, amelyben élt, és ez idő alatt, Jeanette számára kevésbé megalázóan és észrevétlenebbül még házasságot lehetett volna kötni. De nem így történt – Székely beiratkozott a müncheni akadémiára, és másfél hónapos ott-tartózkodás után tért vissza Marschendorfba, még a szülés feltételezett időpontja előtt, hogy elvegye Jeanette-et, aki így *törvényes* gyermeknek adhatott életet másfél hónappal később.¹⁶ A hajadon és terhes, árva Jeanette egyedül viselte a házasság előtti szexuális élet követke-

15. Az eredetileg nem a grófi családnál lakó Johanna teherbe esése után a kastélyba költözött, és innen ment férjhez (a címváltozást a házassági anyakönyv dokumentálta). Az Aichelburg-család tagjai az esküvőn tanuskodtak és elvállalták a gyermek keresztszülőségét is. A házasságkötéskor Jeanette még a kastélyukban élt, a gyermek megszületésekor azonban már egy másik épületben. Székely megjegyzése szerint az Aichelburg- „család nagyon barátságosan és tisztességesen bánt velem.” Székely 1962. 37. Székely Jenny egy levele szerint „az esküvőt, a menyasszonyi ruhát, és sok értékes fehérneműt a grófi család adta.” Nagy 1935. 194. Székely Jenny mindezt azzal indokolta, hogy „[a]nyám nővérenek az ura nagyon fősvény volt” – magatartását azonban nyilvánvalóan befolyásolta a pár társadalmi normát áthágó magatartása. Nagy 1935. 194.

16. A törvényes származástól függött az apai név viseléséhez, vagyis az örökséghez és tulajdonhoz való jog. A házasságon kívüli szexualitás és terhesség a – társadalom ítélete (a törvénykezés, a közvélemény) a leányanyát és a gyermeket sújtotta, a férfi felelősségét (az apasági keresetet) elutasította. Nem törvényes házasságból születni, leányanyának lenni a 19. század közepén olyan társadalmi stigmának számított, amely azon túl, hogy az érintett nőt és gyermeket közösségtől szeparálta és marginalizálta, a tágabb családot is kizárta a társadalmi nyilvánosság szférájából. (Lásd Tóth Zoltán 1991. 75–132. Különösen 96–101. A törvénytelen születésről 99.) Bár akadtak olyanok, akik rámutattak a lányok tapasztalatlanságára és tudatlanságára, va-

A-V

ményeit, és ez személyiségén is nyomot hagyott. A korábban „életvidám” lány,¹⁷ akiről Székely naplójában oly sok medallionszerű portréskicc található 1858–59-ből – vékony alakjával, karcsúsított, egyszerű ruhájában, őt rajzoló szerelmesére (és a nézőre) kedvesen, de kissé elfogódottan tekintve¹⁸ –, későbbi portréin merengő arccal, tekintetével elfordulva, fejét lehajtva látható, karcsú derekát kihangsúlyozó öltözék helyett bő ráncú ruhákban.¹⁹ Ezek megemléztetését azért tartottam fontosnak, hogy Székely Bertalan és Johanna Kuderna

lamint a házasság előtti szexualitásnak a két nemnél eltérő, egyenlőtlen megítélésére, a társadalom a férfiak pre- és extramaritális szexuális kapcsolatokat szükségesnek és elkerülhetetlennek tartotta, azonban a moralitásra – vagyis a közrend nyugalmára – hivatkozva fokozottan elítélte a nők házasság előtti szexualitását. A patrilineáris és patriarchális leszármazási rendszer alapja, a fiatal lányok ártatlanságának a menyegzői éjszakáig való megőrzésének feladata legfőképpen az anyára hárult. „Anyá, őrizd leányodnak erényét. [...] szükséges, hogy őket gyöngéd szeretettel őrizzük, nyilván titkon, éjjel nappal. A nőnem neve gyarlóság. – Okos anya tehát vigyázzon leányának minden lépésére, azt nem engedi egyedül járni, férfival bensően társalogni ... Az aszszonyiség valami igen kényes finom portéka, melly már azzal megsértetik, ha leányunk szabadon jár kel, jóhírű garde de dame nélkül. Legjobb ... maga az édes anya. ... Leánynak nem szabad semmi hírének lenni [mert] a leányerénynek vége. Midőn pedig leány szinte pártában menyecskévé is talál lenni: azért a vád anyjára súlyosabban nehezedik, mint szerencsétlen leányára.” Edvi 1855. 369–70. A társadalmi megítélés szerint az anya elhalálozásával senki sem biztosíthatja egy szerelmi kapcsolatban a túlmaradó érzelmek „mederben” tartását. A korszak erkölcsnevelő irodalmában, valamint irodalmi alkotásaiban a megözvegyült apa mellett felnövő, szép és érzelmileg túlfűtött lányok alakjai gyakran feltűntek, akik a tapasztalatlanságukat és védtelenségüket kihasználó, majd őket elhagyó csábítók kezébe kerülve „elbuktak”. (Podmaniczky Frigyes, „Liliom Eszter” Koszorú 1864. január 17. 2. évf. 1. félév. 3. sz. 57-61. 1864. január 24. 2. évf. 1. félév. 3. sz. 77–84. Kazar Emil, „A dargói család tragédiája” Koszorú 1864. február 28. 2. évf. 1. félév. 9. sz. 197-205. Buloni Károly, „Thaddé mester” Koszorú 1865. márczius 26. 3. évf. 1. félév. 13. sz. 292.) Egy alacsonyabb társadalmi csoportba tartozó leányanya gyermekével együtt meghúzhatta magát a szülői háznál, de sokakra a családból való kirekesztés várt. Magasabb társadalmi állás esetén a család vidékre vagy távolba „száműzte” a leányt. Az „elbukott” lány férjhezmenetele és a születendő gyermek törvényesítése azonban nem volt lehetetlen. A család társadalmi státuszából, az udvarlás társadalmilag ismert és jóváhagyott viszonyából – amely csak egy feltételezett későbbi házasság miatt állhatott fenn – következő társadalmi nyomás egy idejében észrevett „botlást” gyors házasságkötéssel még helyrehozhatott. 17. „Édes anyámat elevensége és jókedvűsége miatt a grófi család nagyon kedvelte és Anyám gyakran fordult meg a grófi kastélyban”. Nagy 1935. 194.

szenvedélyes szerelmét és házasságkötését a korabeli normával való feszültségben lehessen látni. Anyagi okok, valamint Székely továbbképzési ambíciója miatt a szerelmesek összeházasodásának reménye a távoli jövőbe tolódott, és más tényezők felerősítő hatásának köszönhetően a házasságkötés előtt éltek „házaseletet”, így ennek „következménye” lett maga az esküvő, az utolsó pillanatban. Azonban ki kell hangsúlyozni, hogy Székely elvette a terhes Jeanette-et – ezzel nemcsak szerelméről, de erkölcsi tartásáról is tanúbizonyságot tett: nemcsak szenvedélyesen, de felelősségteljesen is szerette őt.

A gyermek megszületése és keresztelője után Székely visszatért Münchenbe²⁰ – akadémiai továbbképzésének igénye újonnan alapított családjánál súlyosabban nyomott a latban. Házasságának *első másfél évében* ezért valószínűleg csak rövid látogatásokat tett Marschendorfban élő feleségénél és gyermekénél. Ez azonban nem mehetett így sokáig: Székelynek magához kellett vennie családját és tanulóéveit zárva, a pályakezdő, ismeretlen művésznek egzisztenciát kellett teremtenie és le kellett telepednie. Rövid 1862-es pesti tartózkodásának tapasztalatai München felé irányították,²¹ azonban elhúzódozó és változó eseményeknek köszönhetően Székely mégis Pest mellett döntött.²² 1862 októberében, *másfél évvel* házasságköté-

A-VI

18. Lásd a napló fol. 139. verso oldalán: – I. (248. 97x165 mm) a beragasztás hátoldalán ceruzarajz: ovális keretben Jeanette portréja. – II. (249. 136x96 mm) ovális keretben, ceruzarajz: „Jeanette 1858.” – III. (250. 132x98 mm) ceruzarajz ovális keretben: „Jeanette 1858.”
19. Székely 1999. kat. 9. Merengő (MNG tulajdona). A katalógus szerint a kép a „marschendorfi birtok egyik lakóját” ábrázolja – az arc, valamint a ruha egyértelműen a Jeanette-ábrázolásokhoz kapcsolják a vázlatot, és a datálással kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a fejfedő miatt házasságkötésük utáni jelenetről van szó. A Felesége arcképe (ma magántulajdonban, Székely 1999. kat. 41.) is, az említett motívumok miatt, a házasságkötés utánra tehető. Székely egyik leszármazottjának tulajdonában található egy pasztellportré az ifjú feleségről, aki tekintetével ugyancsak elfordult. Itt szeretném megjegyezni, hogy Székely később több, ma magántulajdonban található portrét is festett az érett, ötvenes éveiben járható Jeanette-ről, aki sötét, zárt ruhákban, felékszerezve, ekkor már tisztes matrónaként tekintett férjére és a nézőre. 20. Székely 1962. 38.
21. Székely 1962. 38.
22. „Pestre jöttem, többek ígérete folytán, miszerint több arckép volna megfestendő. ... portrét, azután semmi – dacára az újságok ismertetésének. ... Októberben ‘Doboziért’ báró Eötvös-től 700 ft-ot kaptam.” Székely 1962. 39. Az újságok ismertetése szerint, Székely már 1862. augusztusában Pestre „tette át lakását”. Vasárnapi Újság 1862. augusztus 10. 9. évf. 32. sz. 383.

A-V

se és gyermeke megszületése után „[é]rezve a kötelességet, hogy feleségemet – amilyen hamar csak tudom – magamhoz vegyem, ... Marschendorfba utaztam”, és a család Pestre költözött.²³ Azonban egy évi együttélés után, 1863 novemberében Székely ismét Münchenbe távozott – a Bajor Nemzeti Múzeum egyik falképének elkészítése miatt²⁴ – és közel háromnegyed évig tartó távollét után – amelybe egy európai tanulmányút is beletartozott –, második fiának megszületése előtt tért vissza családjához Pestre, 1864 júliusában.²⁵

A felesége számára készült ciklus felépülésének rekonstruálása – Jelenetek és változatok, magánéleti események és alkotói problémák

Székely Bertalan A felesége számára készült ciklusának teljes variánsa nem ismert – csak különböző időpontokban létező változatok, Székely elképzelésének változásai dokumentálhatók és rekonstruálhatók. Ez annak a következménye, hogy a sorozatba tartozó jelenetek mára szétszóródtak: egy részük Székely egy leszármazottjánál található, több jelenet csak reprodukcióból ismert és, ha esetleg nem is semmisült meg, jelenleg lappang. A sorozatot már 1858–59 folyamán felvázolta Székely, majd éveken keresztül, több hullámban újabb jelenetekkel bővítette azt, alakította témakörét és szerkezetét, vagyis újabb változatokat hozott létre. Egy jelenet kivitelezése előtt Székely általában vázlatot készített, így, míg egyes jeleneteknél egy vázlat és egy kidolgozott változat is, más jeleneteknél csak a kidolgozott változat, vagy annak csak reprodukciója, illetve a reprodukcióval szorosan rokonítható, a naplóba ragasztott vázlat maradt fent. Az érthetőség (és a szakirodalomban feltűnő konfúziók) miatt a sorozat fennmaradt, illetve a csak reprodukcióból ismert jeleneteit és provenienciájukat kell röviden ismertetni.

23. Székely 1962. 38-39. Székely 1862 októberében Marschendorfban tartózkodott – ekkor egy képet is festett. A kép hátán lévő felirat: „Maria Berthold Graf Aichelburg Sohn des Alfons grafen Aichelburg und der Josephine Gäfinn Schaafigotsche geboren den 21. July 1823, vermählt mit Theodora geborenen Schulpe, k.k. Lieutenant in der Armee Besitzer der Herrschaft Marschendorf. Copiert im October 1862 von B. Székely / gestorben den 13 may 1861.” Wladimir Aichelburgnak köszönöm ezt az adatot. A portrét Székely egy fotográfia után készítette a család megbízásából az esküvőjén tanuskodó grófról.

24. VII. Károly búcsúja (1864). Székely 1999. 64. kép. 47.

25. Fővárosi Lapok 1864. július 10. 1. évf. 156. sz. 657. Székely 1866. 310. Székely 1962. 39.

A sorozat legkorábbi, Székely naplójába beragasztott *vázlat-változata* fölött olvasható egy nem Székelytől, hanem valószínűleg Székely halála után a naplót őrző Lándor Tivadartól származó beírás – „A felesége számára készült ciklus.”²⁶ A megjelölés nemcsak a sorozat megnevezésének alapját képezte, de egyben intim funkcióját is megjelölte, és ezzel kutathatóságát is lehatárolta. Magánhasználatra szánt és a magán-szférában tartott jellege nemcsak „személyes” vonatkozásainak, hanem formai-tematikai kapcsolatainak, funkciójának felderítését is megakadályozta.²⁷ A sorozat *kidolgozott* változatával először (és utoljára) Nagy Sándor cikke foglalkozott, és közölt 12 reprodukciót 1935-ben.²⁸ A szövegből néhány ellentmondásokról nem mentes információt szerezhetünk a „reprodukciók” „eredetijére” és Székely magánéletére vonatkozóan is.²⁹ Nagy a „házi használatra” készült sorozatot összességében sze-

A-VI

26. Fol. 139. recto (289).

27. A sorozat tárgyalása nem terjed túl a néhány szóval summázott megjegyzéseken. Dobai 1956. 104. Illetve: „Ezt a rajzsorozatot későbbi felesége, Jeanette számára készítette. Témájuk a várt családi boldogság, a szerelem és az anyai örömök, anya-gyermek motívum ábrázolása.” Valamint: „az 1859-ből származó Caravaggio élete sorozat ... tartalmi és formai rokona az egy évvel korábban elkezdett, későbbi felesége számára rajzolt életképciklusnak” Bakó 1982. 12 és 21. Valamint: „1858-ból – szintén naplójában – már találunk tartalmilag egységes, érzelmileg és rajzilag egyaránt fejlett szépiasorozatot, amelyet – egy későbbi felirat szerint – felesége számára készített [lábjegyzetben:] ... 9 darab szépiarajza.” Bakó 1999. 30.

28. Nagy 1935. 193-202. A reprodukált jelenetek megnevezése („Vázlat[ok] ifjúkori naplójából”) nem teszi világossá, hogy Nagy tudott-e Székelynek akkor a Szépművészeti Múzeumban őrzött naplójába beragasztott vázlatokról, csak feltehető, hogy igen. Mindenesetre megnevezésével félrevezette a művészettörténészeket, akik a reprodukciókat a naplóban található vázlatokról készültnek tekintik, például Szőke 1999. 347. 161. lábjegyzet. Az „ifjúkori” jelzést a naplóval kapcsolatban először Dobai János használta 1956-ban, Petrovics Elek 1936-os, a naplóról publikált írásában ez a jelző nem fordult elő. Petrovics nagyra értékelte Nagy freskófestészeti tevékenységét – elképzelhető, hogy még írásának publikálása előtt megosztotta elgondolásait Naggyal, aki az 1935-ös Székely-kiállítás során esetleg láthatta a sorozat vázlatát a naplóban.

29. Nagy értelmezését befolyásolta saját (és a gödöllőiek) művészeti értékrendszere, a családi kötelékek, a szellemi-érzelmi párkapcsolat és a gyermek felértékelése. 1935-ig Nagy maga is több, a szerelem élményét, illetve a család kialakulását bemutató sorozatot készített. Gellér 1978. 5. kép, 11. 48-49. kép, 22. Nagyról és a gödöllőiekről: Szabó 1999. 112-120. Nagy és felesége „házi használatra” is készített sorozatokat: az akvarellekkel illusztrált Pintyőke albumok rögzítik lányuk rácsodálkozását a világra, etc. Szabó 1999. 112-120.

mélyes dokumentumként („szerelmi zálogként”) határozta meg,³⁰ amely szerinte inkább Székely benső lényére világított rá, és nem számított szorosán vett műalkotásnak.³¹ A szövegből kitűnik, hogy Nagy *ismerte* Székely szerelmének és házasságának történetét, és ezt a tudását sejtette is az olvasóval, információit azonban nem a sorozat megfelelő jeleneteivel kötötte össze.³² A továbbiak szempontjából fontos, hogy Nagy „kis albumként” hivatkozott a sorozatra, vagyis, valamilyen összefűzött, könyvszerűen lapozható és „olvasható” tárgyat mutatott be.³³

A-VII

A cikkből az is kitűnik, hogy az albumot 1935-ben Székely lánya, Jenny őrizte, és ő adott a sorozatra és Székely magánéletére vonatkozó felvilágosítást is.³⁴ A kis album 1935-ben még egységben létezhetett – azonban a második világháború és Székely Jenny halála után (1949 után) az albumba tartozó jelenetek nagy része, ha nem is semmisült meg, szétszóródott és ma is lappang; néhány jelenet ma Székely Bertalan egyik leszármazottjánál található.³⁵ A helyzetet bonyolítja, hogy itt olyan kidolgozott jelenetek is találhatóak, amelyek a *család-*

30. „Az elégetett levelek helyett írt zálog ez is, de a művészet nyelvén, amelyet nem mindenki tud elolvasni”. Nagy 1935. 193.

31. „Ez alkalommal, hogy úgy mondjam, a művészet előtti ember-embert ismertettjük”; „a művész lappangón rejtőzik, nem fitogtatja forma-ismeretét, se technikai fölényét, se bravúros ecsetkezelését, ... csak a lelkét tárja ki, amelyet később oly gondosan elzárt művészete fúrhangos technikai szépsége alá.” Nagy 1935. 193.

32. Nagy a kat. A-V jelenetet a premaritális szexualitás következményére való rádöbbenésként és búcsúzásként értelmezte: „mekkora bánatot fejez ki az V-ik rajz. Szegényes kis szobájuk ágyára telepedtek föl és egy gombolyaggá tömörítette őket a bánat. ... A romantikus fény ezen a rajzocskán csakugyan kevesebb, mint a sötétség, de nem vonatkozik anyagi gondokra. Inkább csakugyan búcsú, hosszú időre szóló búcsú két gyermek között, ezt mutatja a kezek elhelyezése. Nem merek mindent elmondani, amit látok a lányka hirtelen érettebbé vált arcán, a támaszra könyökölt fejecske, a két védelmezően lehelyezett kezek már valami titkot őriznek, azért oly nehéz a válás ...”. Nagy 1935. 197 és 200.

33. Nagy 1935. 202.

34. Nagy 1935. 194, 200.

35. A leszármazott P. I. szóbeli közlése alapján, a leányágon, házasságkötésekkor öröklődő jelenetek Székely Jenny hagyatékából annak menyéhez kerültek, majd a leányágról letérve, a család egyik fiúágába mentek át, így jutottak őhöz, házasságkötésekor, 1963-ban. Ugyanakkor, a leszármazott testvére, P. E. szerint, bár a menyénél sok minden volt, de ő semmit nem adott a családnak, így a jelenetek tőle nem származhatnak, és P. E. 1963 előtt nem látta a jeleneteket – szerinte azokat Székely egykori szadai birtokának felszámolásakor, az 1960-as évek elején találta ott anyja. A leszármazottaknál végzett kutatásért nemcsak nekik, hanem Szőke Annamáriának és Beöthy Balásznak is szeretnék itt köszönetet mondani.

ban élő tradíció, a leszármazottak határozott állítása szerint a sorozat részének számítanak,³⁶ azonban a Nagy által reprodukált jelenetek közt nem szerepelnek. A család állítása szerint a sorozatba tartozó, bár Nagy által nem reprodukált jeleneteket is a sorozat részének tekintem és tárgyalom – stílár-tematikus jellegzetességeik hasonlósága miatt, valamint azért, mert méretük megegyezik a reprodukált és ma is meglévő jeleneteknek méretével, illetve mivel több jelenet kompozíciója és tematikája a naplóban található vázlatokkal megegyezik.³⁷

Mivel egy nagy számú képi egységből álló és folyamatosan bővülő sorozatról van szó, amelynek jelenetei a naplóba ragasztott vázlatokból, kidolgozott jelenetekből, illetve az ezekről készített reprodukcióból ismertek, több tucat jelenetet kell „érthetően” tárgyalni és csoportosítani. Ezért egy olyan komplex rendszert (és számozást) alakítottam ki, amelyben a készülés (általam nyomon követhető) hullámai három változatként különülnek el (A., B. és C. változat – valószínűsíthető, hogy a harmadikon belül több csoport is létezik, de ezeket nem jelölöm). A változatokon belül az egyes jelenetekhez készített vázlatokat arab szám, a kidolgozott jeleneteket római szám jelöli. Míg az A. változat mind a B., mind a C. változat részét (alapját) képezte – vagyis, a B. és a C. változat új jelenetek alkotásával és azoknak az A. változathoz csatolásával jött létre –, a B. változatnak csak egy jelenete tartozhatott abba a C. változatba, amelyről, illetve amelynek egy részéről reprodukció készült. Ezért a számozás csak az A. változatban tartalmaz a jelenetek sorrendjére vonatkozó információt – a B. és a C. változat több jelenetének sorrendje biztonsággal nem állapítható meg, elhelyezésük a legjobb esetben is csak feltételezhető.³⁸ A B. és a C. változat kidolgozott jelenetei az A. változat barna tollal és akvarellal megalkotott jeleneteitől stílusukat és technikájukat tekintve eltérnek: azoknál egyszerűbbek (kat. C-XV) vagy azoknál kidolgozottabbak és finomabbak (kat. C-XX), illetve, szürkés és fedőfehéres pasztell-technikájúak (kat. B-XIV, kat. C-XVIII, kat. C-XIX). Mivel jó néhányat csak reprodukcióból ismerünk (kat. C-XVI, kat. C-XVII), nem tehető mindegyikről ilyen kijelentés, holott a stílus és technika eltérései a több fázisban, több hullámban való készülést tovább pontosíthatnák.

36. A leszármazottak szóbeli közlése.

37. A keretelés miatt az egyes jeleneteket nem lehetett lemérni, de méretük kb. 100x100 mm-es, 5-10 mm eltérésekkel. Nagyjából egyforma méreteik az egy sorozatba tartozást megerősítik.

38. A	1	2	3	4	5	6	7	8	9												
A	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX												
B										10	11	12	13	14							
B															XIV						
C																17	19	20			
C																XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
R	x	x	x	x	x	x	x	x	x												

Székely Bertalan *A felesége számára készült ciklusának* A. vázlat-változata kilenc jelenetet foglal magába – ezeket Székely 1861 telén, az elmúlt évekbeli alkotói fejlődésére tett visszatekintésekor a napló két egymást követő oldalára ragasztotta be.³⁹ Az íves záródású, hasonló méretű jelenetek megegyező papírra és vegyes technikával, egyszerre készültek, a napló „kronológiája” alapján 1859 augusztusa előtt, valószínűleg még 1858 folyamán – azután, hogy Székely 1858 júliusában Marschendorfba érkezett és ott szerelembe esett Jeanette-tel.⁴⁰ Az A.

A-VIII

vázlat-változat 1858-as datálását erősíti meg, hogy a beragasztásokat közvetlenül megelőző, illetve követő oldalakon Székely szerelmi élményéhez köthető és Jeanette-ről készült skiccek, valamint a sorozat jeleneteihez készült, illetve azokkal rokonítható jelenetek találhatók, amelyeket Székely 1858-ra datált.⁴¹ Az A. vázlat-változat első öt jelenete egy *szerelmem* történetéből mutatott epizódokat: egy titokban váltott és szerelmet kifejező kézcsókot (kat. A-1), egy asztalnál ülő és széken hintázó, magányos, szerelmese miatt aggódó, illetve utána vágyódó nőt (kat. A-2), a pár egy esti, intim együtt-

létét (kat. A-3), a szabadban sétáló szerelmespárt (kat. A-4) és a kétségbeesésükben, talán egy szerelmi civódás után ágyon ülő, összebújó férfit és nőt (kat. A-5). A szerelmi jeleneteket, azoktól elkülönülve, egy *család* bensőséges, gyermekközpontú életét bemutató négy jelenet követte. Szeretet és gyengédség hatotta át a vázlatokat: az elsőt egy kívülről, az ablakon keresztül a szobába behajló férfi

39. Fol. 139. recto (289.): „A felesége számára készült ciklus.” – I. (242. 69x89 mm): kat. A-1. – II. (243. 71x87 mm): kat. A-2. – III. (244. 73x77 mm): kat. A-3. – IV. (245. 73x76 mm): kat. A-4. – V. (246. 66x75 mm): kat. A-5. Fol. 138. recto (287.) – I. (237. 82x80 mm): kat. A-6. – II. (239. 65x75 mm): kat. A-7. – III. (238. 69x77 mm): kat. A-8. –IV. (240. 76x86 mm): kat. A-9.

40. Erre a napló két oldalára ragasztott kilenc képi egységre utalnak úgy a szakirodalomban mint „vázlatokra ifjúkori albumából”, „az ifjúkori albumában található vázlatokra”, *A felesége számára készült ciklusra*. Lásd: Nagy 1935. 194-5. Dobai 1956. 104. Bakó 1982. 12. Bakó 1999. 30. 101. lábjegyzet.

41. Jeanette-ről készült portrékra lásd a 18. lábjegyzetet. Fol. 139. verso – I. (248. 97x165 mm) beragasztás, toll: ágyban fekvő nő, két karját fejéhez, illetve a párna alá emeli, fején kötés. „Jeanette krank”. Fol. 140. recto (291) – I. (251. 46x166 mm) beragasztás, vörös és fekete kréta, a fol. 156. recto II, III, IV, V jelenete egy sorban összekapcsolva, íves kereteléssel. – II. (252. 105x75 mm) beragasztás, ceruza, íves záródás: A-8/VIII jelenet skicce, alatta: „so lernt man beten.” – III. (253. 105x102 mm) Beragasztás, sárgás-barnás papíron, ceruza, akvarell: az intím szerelmi együttlét jelenete (kat. A-III egy változata), tollal: „13 Oct 1858.” – IV. (254. 165x204 mm) beragasztás, ceruzarajz. Üres, letakart ágy előtt elgondolkozva ülő nő. „Die Wit

szemléltette elégedetten feleségét és bölcsőben fekvő gyermeküket (kat. A-6), a másodikon az anya a mögötte ülő apának nyújtotta hátra gyermeküket, akit fürdőkádból vagy bölcsőből vett ki (kat. A-7), a harmadikon este, mécsvilágításnál anyja ölében térdelő gyermekét tanította imádkozni, őket a szék mögött álló családapája figyelte (kat. A-8), a negyediken a hálószoba családi ágyában olvasott fel a férj feleségének, míg ágyuk előtt a bölcsőben gyermekük aludt (kat. A-9). Az A. vázlat-változatot Székely ki is dolgozta nagyobb, egyenes záródású, megegyező papírra készült barna toll- és akvarelltechnikával (lásd az illusztrációt).⁴²

1861 telén azonban Székely az A. vázlat-változat köré olyan jeleneteket is beillesztett, amelyek a sorozat részeivé az A. változat kidolgozása után váltak (bár azzal párhuzamosan, vagy később keletkeztek), és a sorozaton való munkálkodásának eredményeként egy kibővített, B. sorozat-változatot formáltak.⁴³ A szerelmi élet öt jelenete alá egy nagyobb és egy kisebb, eltérő technikával, eltérő papírra készült, de íves záródású jelenetet ragasztott: az egyiket egy hegyorom tetején térdelő férfi az előtte elterülő tájat, mintegy a világot mutatta be a mellette álló nőnek (kat. B-11), a másikon egy sziklapadra ledőlő, megpihenő fiatal művészt látható, akinek ernyedt jobbja mellett vázlatfüzete hevert (kat. B-10). A családi élet jelenetei alá Székely ugyancsak két jelenetet ragasztott be: egy íves záródású, díszes keretelésű ceruzarajzon egy, a felsőtestével a szék háttámlájára boruló, férjéről rossz hírt kapó, magába roskadó nő látható (kat. B-12). Alatta, fedésben, egy kétszintes, növényvel befuttatott kertés ház rajza lapul meg, és felirata alapján Székely házasságkötése utáni, marschendorfi házáat mutathatja (kat. B-13). Az új jelenetek a két sorozatrész összekötését, a szerelem és a csa-

the” b.f. j.f.: „Jeanette.” J.l.: „1858. Marschendorf.” Fol. 140. verso – II. (256. 164x121 mm) beragasztás, toll, fekete, barna és fehér kréta: vízfolyás fölé ugró sziklán egy fekvő férfi. „műder künstler Belohrad 1858.” – III. (257. 127x105 mm) beragasztás, toll, ceruza, festék: egy pár összebújva sétál vadenban. Fol. 159. recto (295) – IV. (263. 151x102 mm) beragasztás, toll: ablakból kihajló nő megcsókol egy hozzá felgaskodó, padra térdelő férfit. Reprodukálva: Bakó 1982. 11. 4. kép. Fol. 137. verso: – I (235. 165x118 mm) beragasztás, ceruza: „Marie Gernert” álló nő félalakos portréja. „Licht” a mellkasán és a könyvön, amit olvas. – II. (236. 52x44 mm) beragasztott papírsarok, ceruza: „Zeichnung von Jeanette” Táncoló nő skicce.

42. Az A. változat kidolgozott jeleneteinek nagy része csak Nagy 1935-ös reprodukciójából ismert, mint például a kat. A-I, A-II, A-V, A-VI, A-VII, A-VIII jelenetek. A naplóban levő vázlatok és a reprodukált, illetve a családnál fellelhető jelenetek közötti eltérések – a kisebb motívumeltéréseken túl – általában a naplóban levők elnagyolt kivitelezésében, vázlatosságában, a részletek kidolgozásának mellőzésében, a kompozíció általános tömegelosztására és a folthatásra való koncentráálásban, illetve a reprodukált és a családnál lévő jelentek egyenes záródásától eltérő íves záródásban határozható meg.

43. A szerelmi részről fol. 139. recto (289) – VI. (247. 120x92 mm) beragasztás, ceruza, toll: „műder Künstler 16/2 859”. Kat. B-10. – VII. (248. 39x33) toll, ceruza, fehér kréta: egy térdelő férfi megmutatja a nőnek az elterülő világot. Kat. B-11. A családi élet részében: fol. 138. recto (287) – V. (241. 175x132mm) beragasztás, ceruza: szék háttámlájára boruló nő: „traurige nachricht 10/3 859 Polican”. Kat. B-12. – VI. (312. 85x105mm) beragasztás, ceruza: egy emeletes kertés ház rajza „mein haus”.

ládi élet közti átmenetet (kat. B-11), illetve a sorozat lezárását (kat. B-12) célozták. A B. vázlat-változat ezen jelenetei is, összhangban a napló második részének kronológiájával, 1859 augusztusa előtt készültek (némelyiket 1859. február 16-ra, március 10-re datálta Székely). Elképzelhető, hogy a megelőző és következő oldalakra ragasztott skiccek közül több a B. változathoz kapcsolható, mivel egy kidolgozott, ágyban fekvő beteg szerelmesének felolvasó fiatal férfit ábrázoló jelenet (kat. B-XIV) az egyik itt található skicccel hozható összefüggésbe – a skicc a megbetegedett, ágyban fekvő Jeanette-et ábrázolja.⁴⁴ Ki kell hangsúlyozni, hogy a naplóba, *A felesége számára készült ciklus* oldalaira és a környező oldalakra történt beragasztások, az összegyűjtés módja a folyamatos készülés nyomait jelzi, azt, hogy a sorozaton a naplóba való beragasztás idején, 1861 telén Székely még intenzíven dolgozott, vagyis a készülést magát is dokumentálta – még nem uralkodott rend szerelmi történetének reprezentációjában. Ezt támasztja alá ekkor tett, és a sorozaton való munkálkodására is vonatkoztatható megjegyzése, mely szerint „házas életem örömet – fájdalmát ha én adom – a hatást mit táj – emberek situációi tesznek rám jól vissza adom – akkor hatni fogok – találandok bizonyonnyal rokon kebleket”,⁴⁵ valamint az is, hogy bár jól látható azon törekvése, hogy csak 1859 augusztusa előtt készült jeleneteket ragasszon be – a napló kronológiai rendjét ne zavarja meg –, mégis beragasztott egy olyan jelenetet, amely később, 1861 során készülhetett, de fontosnak tartotta megőrzését és a sorozat köré szervezését.⁴⁶

A kidolgozott A. változatot, valamint a B. változat legalább egy kidolgozott jelenetét magába foglaló, és új jelenetekkel bővülő C. változat mára szétszóródott: néhány, mint említettem, a családban öröklődve ma egy leszármazottnál található (kat. A-IV, kat. A-IX, kat. B-XIV, kat. C-XV, kat. C-XVIII, kat. C-XIX, kat. C-XX),⁴⁷ több azonban csak reprodukcióból, illetve (a reprodukció alapján azonosítva) a naplóba ragasztott vázlatokból ismert (kat. A-I, kat. A-II, kat. A-V, kat. A-VI, kat. A-VII, kat. A-VIII, kat. C-XVI, kat. C-XVII). A C. változat néhány, reprodukcióból ismert jelenetével tematikusan-kompozicionálisan rokonítható vázlat a napló 1860-as képi ötletei között található (kat. C-17, kat. C-19, kat. C-20) – vagyis, a C. változat egyes kidolgozott (csak reprodukcióból ismert, illetve leszármazottnál található) jelenetei 1860-61-ben, vagy 1861 után készülhettek. A jelenetek 1861 telén esetleg már elfoglalhatták helyüket a sorozatban is, azonban Székely a napló kronologikus konzisztenciájának megőrzése (és mint majd kité-

44. A „Jeanette krank” jelenetre (B-14) gondolok, lásd a 41. lábjegyzetet.

45. 1861. novemberi megjegyzés. Fol. 62. recto (133).

46. Így „eldugta” a házasságkötése utáni marschendorfi házát bemutató rajzot a B. változat megőrzvegyűlő nőt ábrázoló jelenete alá. A múzeum dolgozói a napló vázlatainak leltárbavételekor nem vették azt észre, csak egy későbbi áttekintés során. Ennek köszönhető a környező jelenetektől eltérő száma. Lásd a 43. lábjegyzetet.

47. Utólagosan, a kat. A-III is előkerült egy leszármazottól – az illusztrációk közé ezt is beillesztettem.

rek rá, képi történetmondásának fejlődése) miatt az azokhoz készült vázlatokat nem *A felesége számára készült ciklus* jelenetei köré ragasztotta be. Mivel akadnak olyan kidolgozott jelenetek is a C. változatban, amelyekhez nem található vázlat a naplóban, elképzelhető az is, hogy ezek a jelenetek (például a kat. C-XVI és a kat. C-XVIII) 1861 után (*akár évekkel*) készültek.

A C. változat új jelenetei a sorozatot bevezető, vagy a két sorozatrész tematikai és kompozicionális áthidalását szolgáló jelenetek szerint csoportosíthatók, illetve többségük az intim *családi életet bemutató rész variációit* képezi. Egy jelenet a sorozatot vezette be és felírta („innere Gottheit leite uns-” Belső istenség vezet minket), tartalma és kompozíciója miatt egyben a „kis album” „címlapjaként” szolgált (kat. C-XV)⁴⁸ – erre később még visszatérek. Egy, a szerelem állapotából a családi életbe átvezető jelenet ruházatuk és hajzatuk alapján *nem házas szerelmesek szexuális életét és gyermekük fogantatását* tematizálta allegorikusan. Egy felhőtlen *nyári* élmény, egy gyümölcszsüretelés ábrázolása (kat. C-XVI) jelenítette meg Székely szerelmi történetének „realisztikusan” reprezentálhatatlan és elfogadhatatlan eseményét: a fára mászó férfi gyümölcsöket szórt az alatta álló nő kötényébe. Ez a csak reprodukcióból ismert, a sorozat többi, *fekvő* formátumú jelenetétől eltérő, *álló formátumú* középkep nemcsak tematikusan és kompozicionálisan kötötte össze szerencsésen a sorozat két részét és vezette be a kisgyermekes család életének képeit, hanem kiemelkedő fordulópontként egyben strukturálta is azt. Így, mind az *élménynél*, mind annak *reprezentációjában* a szerelem és a családi élet közötti átmenetet nem egy közösségi, nyilvános és hivatalos, hanem egy intim, szerelmi aktus, a gyermek (premaritális) foganása képezte. Ez a tény mintegy datálja is a jelenetet – mindenképpen az után kellett készülnie, hogy Székely szexuális életének gyermekáldáshoz és házasságkötéshez vezető – *vagyis, a házasságkötésbe átvezető* – szerepe nyilvánvalóvá vált: 1861 januárja-februárja után, vagy a túl közeli és kínos események miatt, még később. Az azonban elmondható, hogy a B. változatnál is megfigyelhető törekvés, hogy a két sorozatrész közti átmenetnek, illetve a sorozatrész nyitásának-lezárásának problémáját megoldja, a C. változatban megerősödött és egyben – Székely számára kielégítő – megoldást nyert.

Azonban, míg csak egy-egy bevezető és áthidaló jelenet készült, több jelenet a *családi élet variációit, pontosabban a nemek egymás iránti szeretete által inspirált („generált”), és társadalmilag kijelölt szerepkörükben végzett tevékenységét mutatta be* (kat. C-XVII, kat. C-XVIII, kat. C-XIX, kat. C-XX). A szellemi tevékenységet végző (festő, rajzoló) férfit a nő gyengéd kézmozdulatokkal kifejezett szerelme inspirálta alkotásra (kat. C-XVII, kat. C-XIX) – a kertben növényeivel és kisgyermekével foglalkozó anyát pedig az őt hátulról-felülről átkaroló-csókoló apa alakja „gerjesztette” biológiai adottságaiból következő tevékenységre (kat. C-

48. Mivel a jelenet a kat. A-IV, illetve a kat. A-I jeleneten látható férfi-, illetve nőalak összemolásából áll, elképzelhető, hogy már az A-változat részét képezte.

XVIII, kat. C-XX). Vagyis, a sorozat első részében bemutatott, egymásra irányuló és öncélú szerelem a házaselet törvényes keretei között szeretetté alakulva társadalmilag hasznos és elfogadott cselekvéseket indukált. Ebben a kontextusban látható, hogy a két részt összekapcsoló jelenet (kat. C-XVI) a nemi szerepköröket polarizálta: a férfi aktív, produktív és a nő passzív, reprodukív karakterét egy allegóriába sűrítette – *a szexualitás által jelentek meg és definiálódtak a nemek társadalmi szerepköröi*. Mindezek alapján elmondható, hogy a C. változatba tartozó és (jóval) 1860 után készült jelenetek Székely nemi identitásának megszilárdulását mutatják: szerelmi (és szexuális) élményei elősegítették a társadalmi nemi szerepkörök meghatározását és reprezentálását – önmagának mint *alkotó, teremtő férfinak* a definiálását.

A C. változat a házaselet jeleneteinek bővülését hozta, és úgy tűnik, Székely családi életének, gyermeke születésének „élménye” idézte elő kialakításukat, és ez is a jelenetek 1860-61-es, illetve későbbi készültét erősíti meg. A gyümölcszedés és a családjához hazatérő, őket meglepő apa tematikájához és kompozíciójához (kat. C-XVI és a kat. C-XVIII) hasonló jelenet nem található a napló 1860-61-es skiccei között – mindez persze nem bizonyítja azt, hogy a jelenetek későbbiek. Azonban, mivel a családjához hazatérő apát bemutató jeleneten a *legnagyobb* a gyermek (nem bölcsőben fekszik, mint általában, hanem *áll és jár*), valamint mivel hátizsákkal látható a művész, el kell gondolkodni egy *hosszabb távollét után családjához visszatérő férj és apa ábrázolásának lehetőségén* is. Itt érdemes felidézni Székelynek azt a megjegyzését, miszerint 1862 októberében, bő másfél évvel házasságkötése és gyermekének megszületése után, „[é]rezve a kötelességet, hogy feleségemet – amilyen hamar csak tudom – magamhoz vegyem, ... *Marschendorfb*ba utaztam”.⁴⁹ A kényszerű elválásnak véget vető, a család életét megváltoztató és mindannyiuk számára örömteljes, régóta várt döntést Székely képi formában is megörökíthette, amelyet a külvilágban végzett, mindennapos tevékenységéből való hazatéréssé változtatva a sorozatba is illeszthetett. Ez azonban a jelenet készülését mindenképpen 1862 októberé után határozná meg.

A kidolgozott A. változat éveken keresztül, több hullámban, új jelenetekkel bővült – Székely folyamatosan dolgozott a sorozaton. Mivel az A. és a B. változat (egyes) kidolgozott jeleneteit magába foglaló C. változat szétszóródott, narratív szerkezetének elemzése nem lehetséges – csak annak a rekonstruálására tehetünk kísérletet, hogy Székely elgondolása a sorozat felépítéséről hogyan és miért változott. Székely folyamatosan bővülő *A felesége számára készült ciklusának* szerkezete a naplóba beragasztott A. vázlat-változat és egy, annak szerkezetét felvázoló skicc, valamint az ezekkel sokban megegyező, reprodukált (C.) változattal való összevetéséből – a különböző állapotokat rögzítő változatok rekonstrukciójából –, illetve ezeknek Székely korábbi és egyidejű, a naplóba beillesztett sorozatterveinek struktúrájával való összehasonlításából érthető meg. Ebből az

49. Székely 1962. 38-39.

látható, hogy az újabb változatok *alkotói* és *magánéleti* problémái összefonódásának eredményei: Székelynek egyrészt hosszú narratíváinak strukturálására felhasznált szerkezet hiányosságaiából, másrészt magánéletének eseményeiből (és annak reprezentációjából) adódó problémákat kellett megoldania. Mindez arra is választ adhat, hogy Székely nagy számú képi egységből álló sorozataiban milyen kompozicionális és tematikai eszközökkel biztosította egyrészt a narratíva érthető és élvezhető kifejlését az egymás után következő jelenetek között, másrészt, a kohéziót, azt, hogy a képek egy egészet alkotnak, és a sorozatok nem hullanak részeikre.

A kilenc képi egységből álló A. vázlat-változat jeleneteit Székely két oldalra ragasztotta – holott kis méretüknél fogva azok egy oldalon is elfértek volna. A két oldalra ragasztás a sorozat narratívájának két, tartalmilag elkülönülő részre, két életszakaszra osztását követte: a szerelem elkülönült a házaselettől, egy egygyermekes család szeretetteljes életének bemutatásától. 1861 telén úgy csoportosította Székely a jeleneteket az egyes oldalakon, hogy a szakaszok *bővítésének*, a sorozat megváltozott elgondolásának újabb jelenetei is odaférjenek. Az újabb jelenetekre azért volt szüksége, hogy az eredetileg két eltérő életszakaszt bemutató és két elkülönülő részből álló sorozatot egy egységes, *folyamatosan előrehaladó narratívává* változtassa, vagyis a két rész között összekötést teremtsen – a szerelemből a családi életbe való átmenetet, valamint a sorozat nyitásának és lezárásának problémáját megoldja. Minderre mind alkotói, mind magánéleti szempontból szüksége volt. Egyrészt, az A. vázlat- és kidolgozott változatban Székely egy olyan, általa már korábban kidolgozott struktúrát használt fel, amely nem felelt meg egy folyamatosan előrehaladó narratíva elbeszélésének. Másrészt, házasságához vezető szerelmi történetének alakulása (a házasságkötésének a távoli jövőbe toródása, házasság előtti szexuális életük, a születendő gyermeke legalizálásának céljából kötött, a társadalmi nyilvánosságot teljesen nélkülöző házasságkötés) pedig fokozottan igényelte a szerelmi és családi élet közti *folyamatosság*, a zökkenőmentes *átmenet* megvalósítását. A B., majd C. változat új jelenetei ezt a kettős, művészi elgondolásának fejlődéséből és magánéleti eseményeinek alakulásából fakadó szerkezeti és tematikus problémának a megoldását célozták.

Székely az A. változatban, különösen a szerelmi rész jeleneteinek tartalmi-kompozicionális, valamint szerkezeti megvalósításánál egy általa már korábban kidolgozott és alkalmazott szerkezetet, tematikákat és kompozíciókat használt fel: a naplójába felvázolt *Menschliches Glück und Elend in 24 Bildern*, az emberi élet boldogságát és nyomorúságát egy művész alkotói és magánéletén keresztül példázó sorozatot (1855–56). A sorozat oldalanként kettesével párosított, egymás fölé felvázolt, eredetileg 12 jelenete a művészeti tanulmányait örömmel végző (I), de könnyen letörő fiatal festőt mutatta (III), szerelem általi ihletettséget (II), illetve a megvalósítás képtelenségéből fakadó pusztítást (IV); szerelmi boldogságát (5), annak szétdőlését, a nő elcsábítójának megölését (VIII); a családi élet örömeit (VI) és brutalitást (VII), a gyilkosságból következő fogságot (9), az alkoholba menekülést (10), és végül, a halált (11) – vagyis, Székely egy oldalon

az eseményeket antitetikusan párosította.⁵⁰ A pozitív és negatív események párhuzamos sorokban futását egy rövid *szöveges* szerkezeti összefoglaló is megerősítette („alkotás hírnév, szerelem > /pusztítás bor gyűlölet halál <”).⁵¹ Az egyes oldalakon felül a boldog események sorakoznak: az alkotást hírnév és szerelem követte, az alsó sorban pedig pusztítástól, boron, és gyűlöleten keresztül a halálig vezetett az emberi élet nyomorúságának láncolata – azonban a számozás alapján a *lineáris* narratíva egy bonyolult szerkezetnek rendelődött alá. Székely a sorozat 12 jelenetét három, egyenként négy képi egységből álló részre osztotta: az első az alkotói, a második a magánéletet – mind az alkotói, mind a magánéleti szakasz kezdetben felívelő, majd lehanyatló eseményeket foglalt magába –, a harmadik pedig, az alkotói és a magánélettől megfosztott férfi életének halálhoz vezető szakaszát mutatta be. A négyes egységek lineáris narratívája a következő: a tanulmányokat az ihletett alkotás, azt pedig a letörés és a mű elpusztítása

B-XIV

követte; a szerelmi boldogság után a családi boldogság, majd feleségének megverése, és a nő szeretőjének megölése következett. Az így három részre osztott sorozat a főhős életének *egy-egy szféráját* mutatta be: a művész alkotói, és a férfi magánéletét, majd a mind a társadalomból, mind az életből kihulló szakaszt. Az elkülönülő részekben belül a kohéziót Székely tematikus ellentétek és kompozicionális hasonlóságok kialakításával biztosította: a két hasonló szélső kompozíció (ülő férfi vázlatkönyvével, I / palettájával, IV) keretelte a közrefogott képek ezektől

50. A sorozat jelenetei a fol. 169. recto (351), 168. recto (349), 168. verso, 167. verso, 166. verso, 165. verso, és 164. verso oldalon találhatóak. Fol. 169. recto (351): „I. freudiges thun/st[udium]”. Egy férfi ölében vázlatkönyvet tartva ül. „III. brüten”: A férfi oldalt fekszik, maga elé mered, leengedett jobbáiban ceruza, baljában lap. „beten”: a férfi imára kulcsolt kézzel ül. Fol. 168. verso (350): „II / Begeisterung”. A férfi festőállványa előtt ül és dolgozik, egy nő mögötte állva hozzá hajol. „IV Zerstörung”: magába roskadtan ül a férfi, bal lábával palettájára tapos. A két jelenet között a *Menschliches Glück und Elend* in 24 Bildern címmegjelölés áll. Fol. 167. verso (348): „liebesglück”. Két, egymás felé forduló arc látható, a jelenetet tusfoltok takarják el. „VIII Hass / ersticht den verführer seiner frau”: a férfi közepén ül, mellette a nő térdel, egy alak és egy kard fekszik jobbra a földön. Fol. 166. verso (346): „VII”. A férfi a térdelő nőt veri, lábával hasába lép, jobbát ütésre emeli. „VI”: három alak, felemelt karokkal. A skiccre később három, a családi boldogságot bemutató beragasztás került. Fol. 165. verso (344): „gefangenschaft”. Egy félköríves nyílás előtt, börtönben fekszik a férfi. Alatta: „weg mit euch en klar ist dieser Kopf ihr Kommt es nicht betenben / Wein”. Fol. 164. verso (342): Kivehetetlen jelenet és szöveg.

51. Fol. 169. recto (351).

eltérő, de egymásra (tükör)szimmetrikus kompozícióját (hátra-, illetve előredőlő férfi alakját, II-III). Két párhuzamosan futó rész egymással megegyező jelenetei között is kompozicionális-tematikus megfeleléseket alakított ki, például az alkotás elpusztítása és felesége szeretőjének meggyilkolása között (IV-VIII).

A sorozat szerkezetének egy *vizuális* összefoglalása megismételte az első négyes egység jeleneteit, a második rész szerelmi és a családi boldogságot bemutató jelenetei köré azonban újabb jeleneteket illesztett be, amelyek így *két egymás fölé rajzolt, vízszintes triptichonszerűen olvasható hármasképnek tűnnek*. Az első hármaskép a megismerkedést, a szerelmi boldogságot és a – talán – féltékenységből eredő kételyt, a másik a pár időleges elválása miatt a magányos nő aggodalmát, férfi és nő viszontlátását, és a magányos férfi vágyát a nő után mutatta be.⁵² Azonban, mivel Székely a *Menschliches Glück und Elend* jeleneteinek felvázolásánál (is) az egymás feletti képek *függőleges* olvasásának módszerét alkalmazta, a két vízszintes, egymás felett elhelyezett triptichonszerű hármaskép jeleneteit – bár azok jól strukturált tematikus és kompozicionális elrendezések – függőlegesen, fentről lefelé, a hármasképi elrendezést (és a lineáris narratívát) megtörve kell olvasni: a megismerkedést az aggodalom, azt a szerelmi boldogság, férfi és nő együttese, a szerelmi kétely jelenete, majd pedig a szerelmes névnek fatörzsbe vézése követte. Ez az olvasási mód jellemezte a négy képi egységből álló szakaszokat is: a narratív linearitás átnyúlt az antitetikus szerkezeten. Székely eljárásával kettő, illetve három hasonló kompozíciójú jelenetet fogott össze két egymással ugyancsak *hasonló*, de tükörszimmetrikus kompozícióval – egymás felé forduló magányos női, illetve férfialakok keretelték a szerelmi együttléteken összebújó párokat. A megismerkedés kissé kilógó jelenete bevezethette a szerelmi részt.

Székely *A felesége számára készült ciklus* naplóba beragasztott A. vázlat-változata és a C. változat reprodukcióból ismert szerelmi része, illetve a szerelmi rész szerkezetének egy naplóba beragasztott skicce a *Menschliches Glück und Elend* sorozat kibővített szerelmi részének szerkezeti elrendezését, olvasási módját, sőt, tematikáit (és feltételezhetően, kompozícióit is) átvette. Mindez nem csak arra mutat, hogy Székely egy szerkezeti elgondolását évekkel később is használhatónak tartotta, hanem arra is, hogy képes volt saját szerelmi történetét egy évekkel korábban kidolgozott, *tipizált* alkotói személyiség életének eseményeihez, tematikájához és kompozícióihoz illetően megélni és reprezentálni. *A felesége számára készült ciklust* Székely ugyancsak részekre, a szerelem és a házaseslet szakaszára osztotta, és az A. (valamint B.) vázlat-változatának jeleneteit a *Menschliches Glück und Elend* sorozat kibővített szerelmi részének szerkezetével megegyezően, de függőlegesen csoportosított „hármasképekben” rendezte el a

52. Fol. 163. verso (340): „I /Freudiges studium”, „III /Brüten”, „II / schaffung”. Negyedik jelenet: „zerstörung”. Alatta a három jelenet: „bekantwerden – liebesglück – zweifel” felirattal. Fol. 163. verso (340): „Bangen – man und frau – schreibt in eine baumrinde den namen den geliebten”. Középen íves, triptichonszerű berajzolás.

naplóban,⁵³ azonban itt is a hármasképeken túlnyúlt a narratív olvasat: a szerelem kifejezését, a megismerkedést (kat. A-1) az aggodalom (kat. A-2), a szerelmi boldogság (kat. A-3), férfi és nő kettőse (kat. A-4), majd a veszekedés (kat. A-5) és a fáradt művész (kat. B-10) ábrázolása követte – vagyis, hasonló, de egymásra tükörszimmetrikus keretelő kompozíciók fognak közre egymással hasonló kompozíciókat.

Ezt az olvasatot a sorozat szerelmi részének szerkezetét felvázoló, naplóba ragasztott vázlat is alátámasztja.⁵⁴ A skiccen a szerelmi rész négy, íves záródású jelenetének (a szobában, asztalnál egyedül ülő nő (kat. A-2), férfi és nő sétája (kat. A-4), a szerelmesek intim esti együttléte (kat. A-3) és veszekedése (kat. A-5)) egy folyamatos sorra való összekapcsolása látható. A jeleneteken az alakok háromszög-kompozícióiból kirajzolódó, (kissé eltúlzott) fő körvonalakon, és az ezekből összeálló, az összekapcsolt jeleneteken végigvonuló és azokat összefűző, hullámzó ritmuson van a hangsúly, amely a több képi egységből álló sorozat-rész jeleneteit egészévé fogta össze. A szélső jelenetek egymásra tükörszimmetrikus nőalakjai erősen előredőlő felsőtestük ívével egyben elindították és lezárták ezt a ritmikus hullámvonalat – keretelték a közrefogott jeleneteket. Továbbá, az egymás melletti keretelő és közrefogott jelenetek között kompozicionális tükörszimmetria segítségével biztosította a kapcsolatot és a változatosságot Székely.

Azon túl, hogy Székely az A. vázlat-változat *családi* életet bemutató jeleneteit egy fényviszonyokkal érzékeltetett nap lefutásába rendezte el, a képi egységeket hasonló kompozicionális elrendezéssel fogta össze: keretelő képek tükörszimmetrikus kompozíciója (kat. A-6, kat. A-9) fogott közre két, a keretelő képektől eltérő kompozíciójú jelenetet (kat. A-7, kat. A-8). A keretelő jeleneteken az alakok egy bal felső saroktól a jobb alsó, illetve a jobb felső saroktól a bal alsó sarokig ívelő diagonális mentén helyezkedtek el, és ezt a diagonálist az összefonódó karok hullámozása erősítette fel (az ablakon keresztül családjában gyönyörködő, illetve a családjának este felolvasó férfi: kat. A-6 és kat. A-9). Míg a szerelmi élet jelenetein a nő előredőlő testtartása fogta össze a kompozíciókat, a családi élet jelenetein az apa előredőlő, családjára fölé magasodó, őket körbefogó felsőtestének íve indította el és zárta le a négy képen keresztül hullámzó ritmust.

Az A. változat két részének egymástól távoli, de megegyező jelenetei között tartalmi és kompozicionális kapcsolatok is felfedezhetők: például, a két rész nyitójeleneteinek kompozíciója hasonló – ugyanúgy három szereplőt összefűző, hullámzó karmozdulatokkal találkozunk (kat. A-1 és kat. A-6). Az esti, szerelmes intimitás jelenetén a férfi simult a nő öléhez, míg az az olvasást félbeszakítva szerelmesen pillantott rá, azonban a házasság egyik megfelelő jelenetén a nemek

53. Ahogy a *Menschliches Glück und Elend* sorozat kibővített szerelmi része esetében, úgy itt is a megismerkedést a szerelmi boldogság, azt a kétely (egy szerelmi veszekedés), a női aggodalom (este egy enteriőrben egyedül ülő nő), a szerelmespár kettőse és a szabadban megpihenő művész alakja követte.

54. Fol. 140. recto (291) –I. (251. 46x166 mm) beragasztás, vörös és fekete kréta.

helyet cseréltek: a férfi szakította meg olvasását és nézett gyengéden a lentebb elhelyezkedő nőre és felemelt gyermekére (kat. A-3 és kat. A-7). Amint a szerelmes séta közben, úgy a családi ágyban is a férfi ölelte át vállánál a hozzábújó nőt (kat. A-4 és kat. A-9). A jelenetek közti kompozicionális kapcsolat, de tematikai különbség tűnt fel az este magányosan ülő nőt, illetve a nő körül benépesedő világot ábrázoló jeleneten, ahol férje gyönyörködött abban, ahogy gyermekét tanította az esti imára (kat. A-2 és kat. A-8).

Vagyis, egy hosszabb képi elbeszélés kohéziójának biztosítására Székely a narratívát tematikusan elkülönülő részekre osztotta, a részek egymással megegyező jelenetei között kompozicionális-tematikus megfeleléseket alakított ki, egy részen belül az egységet pedig (tükör)szimmetrikus, keretelő kompozíciókkal oldotta meg, amelyek két-három tematikus és kompozicionális variációt fogtak közre. Az elkülönülő sorozatrészeknek ezt a szerkezetét Székely először a *Menschliches Glück und Elend* sorozatban, majd azután is alkalmazta. Ezeknél a sorozatoknál jól látszik, hogy Székely nem foglalkozott a tematikusan eltérő részek közti átmenet kérdésével, mivel ennek nem is volt jelentősége: a *Menschliches Glück und Elend* nem egy folyamatosan kibomló, lineáris narratíva – nem egymást követő és egymásra épülő *életrészeket*, hanem elkülönülő *életrészeket* mutatott be.⁵⁵

Míg egy folyamatosan kibomló narratíva hiányában egy sorozat részekre osztása jó megoldásnak tűnt, 1859-ben, vagy kicsit később, *A felesége számára készült ciklus* B. változatának felvázolásakor nyilvánvalóvá vált, hogy a lineáris narratíva folyamatosságának biztosítása fontosabb a sorozat részekre osztásánál – bár mind a B., mind a C. változatban strukturáló erő maradt a részekre osztás, de megjelent az összekötés fontossága. *A felesége számára készült ciklus* A. (és esetleg már B.) változatának kivitelezését követő hónapok – a napló tanúsága alapján – a folyamatosan kibomló, egységes képi narratívák felvirágzását hozták nagy számú képi egységből álló sorozatok felvázolásával: Székely egy olyan *összefüggő, lineáris narratív* szerkezet kikísérletezésével próbálkozott, amely egy hosszabb időszak alatt végbement (például pszichés-morális) változásokat is érzékeltetni és ábrázolni tudta (*Egy hiú nő életrajza, egy gondatlan anya története*,

55. Mindez a nemzetközi populáris grafikájában elterjedt struktúra ismeretére mutat, ezeknek az antitetikus emberi életet, életrészeket bemutató grafikai sorozatoknak a szerkezetét használta fel – a hosszú narratívákat egymással párhuzamosan futó, tematikusan elkülönülő részekre osztotta, és a részek jelenetei között kompozicionális-tematikus kapcsolatok kialakítására törekedett. Azonban, míg a részek kiindulópontjai hasonló élethelyzeteket mutattak be, a lezáró jelenetek gyökeresen ellentétesek voltak, így a sorozatok részei, a bemutatott, egymással összehasonlított életek, életrészek elbeszélése ollószzerűen szétnyíló struktúrába illeszkedtek – például a francia litográfus, Jules David Vice et vertue. *Album morale* (1836) művén. A müncheni Bilderbogeneken is feltűnt ez a szerkezet, például *Der Glückliche und der Unglückliche*. Müncheni Bilderbogen (II. kötet). Dritte Auflage, Nro. 230.

Caravaggio élete, Tündéralom sorozatai).⁵⁶ Székely vagy a korábban kidolgozott és egy sorozatrész összefogására felhasznált szerkezetet alkalmazta: (tükör)szimmetrikus keretelő jelenetekkel kettő-három, sőt négy kompozicionálisan-tematikusan hasonló jelenetet fogott közre, vagy a részek elkülönültségének minimalizálását választotta, ekkor a részek megegyező jelenetei közti kapcsolat is felértékelődött. Az előbbire a Petőfi *Tündéralom* költeménye ihlette sorozata a példa, ahol az első két és az utolsó, kompozicionálisan hasonló jelenet a szerelmi boldogság bemutatásának három variációját fogta közre. Az utóbbit Caravaggio élettörténetét elbeszélő hosszú sorozata példázhatja, amelynek több jelenete a *Menschliches Glück und Elend* sorozatban már megjelent tematikát és kompozíciót dolgozta ki, de a részek elkülönültségét minimálisra, szinte észrevehetetlenné csökkentette, és a részek egymással megegyező jelenetei között alakított ki tematikus-kompozicionális kapcsolatokat (I-VII, VI-XI). Azonban, nem mindegyik jelenetet feleltette meg egy másik jelenettel.

Külön figyelmet érdemel, hogy ezekhez az 1859 végén felvázolt sorozatokhoz Székely később, *a hatvanas évek derekán*, visszatért: felfedezte anekdotikus részletekben bővelkedő narratívájukat, elhagyta a szükségtelen jeleneteket és a képek közti kohéziót tartotta szem előtt. A napló tanúsága szerint 1863 decemberében „revíziózta” a gondatlansága miatt gyermekét elvesztő anya történetét,⁵⁷ ugyanakkor a Caravaggio életét bemutató sorozatot lerövidítette (kihagyott két jelenetet, amely nem tett hozzá lényegesen a narratívához, és ezzel a sorozat szerkezetét is összefogottabbá tette).⁵⁸ *Egy hiú nő életrajza* sorozata jeleneteinek számát radikálisan lecsökkentette, így kompozíciójuk összefogottabbá vált. 1869-70-ben, Petőfi *Tündéralom* költeménye ihlette hat darabos sorozatát négy jelenetre szűkítette.⁵⁹ Ezeken túl, a hatvanas évek közepén Székely más sorozatokat is alkotott, amelyek a több képi egységben való, jól szerkesztett elbeszélés lehetőségeit kutatták. *Egy rövid idő* alatt lejátszódó lineáris narratíva előrehaladását egy kiterjedő, egységes térben való mozgással biztosította (*Az anyai őrszem*, 1866) – ekkor a szélső képek tematikus ellentéte az egységes térben az ellentétes helyzetek feszültségét emelte ki. Ugyanakkor Székely egy *időben hosszán* lefutó történet (élettörténet) egyes súlypontjait, a karakter kifejlődését morális-pszichikai állapotokban való bemutatására más eszközt dolgozott ki: egy, az életútban fon-

56. Egy hiú nő élettörténete sorozata ma magántulajdonban található, eredetileg a napló fol. 129 recto (269), fol. 130 recto (271), fol. 131 recto (273) oldalaira voltak a jelenetek ragasztva, oldalanként kettő-kettő. A gondatlan anya története: fol. 131. verso – I. (217) – II. (218) – III. (219); fol. 132. recto (275) – I. (220) – II. (221). Caravaggio életét feldolgozó sorozat: fol. 132. verso (276) „Leben Caravaggios” – I. (222) – II. (223); fol. 133. recto (277) – I. (224) – II. (225); fol. 134. recto (279) – I. (226) – II. (227); fol. 135. recto (281) – I. (228) – II. (229); fol. 135. verso – I. (230); fol. 136. recto (283) – I. (231) – II. (232); fol. 137. recto (285) – I. (233) – II. (234). A *Tündéralom*: fol. 127. verso „Petőfi Tündéralom” – I. (210) – II. (211) – III. (212); fol. 128. recto (267) – I. (213) – II. (214) – III. (215).

57. Fol. 132. recto (275).

58. Fol. 135. verso – I. (103x211 mm).

59. Székely 1999. kat. 80-83.

tossá váló eseményt és annak két antitetikus okozatát ábrázolta tükörszimmetrikus kompozíciókkal (*Ágnes asszony*, 1865–1866). Ki kell hangsúlyozni azt is, hogy ezek között az 1860-as évek közepén készített hármasképek között tűnt fel a középkép kiemelésének (felemelésének, megmagasításának) megoldása – *A felesége számára készült ciklus* két részét sikeresen összekötött és áthidaló, álló formátumú középképhez (kat. C-XVI) hasonló megoldás, ami ismét megerősíti a sorozat (C. változata) befejezésének 1864 körül való meghatározását.

A felesége számára készült ciklus A. vázlat- és kidolgozott változatánál Székely korábbi strukturáló eljárását alkalmazta, de az idő előrehaladtával egy egységesen és folyamatosan kibomló narratíva, egy összefüggő egész szükségességével szembesült mind művészként, mind magánemberként. A szerelem és a családi élet közötti összeköttetést és folyamatosságot kellett megoldania – azt az átmenetet, amely nemcsak alkotói, de magánéletében is fontossá és problematikusává vált akkor, amikor házasságkötése a távoli jövőbe tolódott ki (illetve, amikor a hajadon Jeanette teherbe esett, és házasságkötésük csak hetekkel előzte meg gyermekük születését). Székelynek egy olyan átvezető jelenetet kellett találnia, amely nemcsak „érthetően” és „felismerhetően”, de hangsúlyosan is összekötötte a két részt – amely átmenetet biztosított szerelem és házasság között (vagy később, a közösség által elítélt és a nyilvánosságtól elzárt házasságkötésük realiztikusan reprezentálhatatlan eseményeit megjeleníthette).

Ezt a problémát Székely már az A. vázlat-változat köré beragasztott B. változatba tartozó jelenetekkel meg kívánta oldani. A B. vázlat-változat egyrészt a *Menschliches Glück und Elend* sorozat kibővített szerelmi részéből átvett szerkezetet egészítette ki (a kat. B-10 jelenetnek, a fáradt művész ábrázolásának beiktatásával), másrészt a két rész közti áthidalás megoldására egy *allegorikus* jelenetet iktatott be: a nőnek az elterülő világot felajánló férfi (kat. B-11) eljövendő közös, családi életüket mutatta be (azt is lehetne mondani, *ígérte*) – *1859 augusztusa előtt*, akkor, amikor házasságkötésük és közös, boldog családi életük még távolinak tűnt, sőt, Székely hosszabb időre Münchenbe távozott. A (Jeanette által is megtestesített), megözvegyült nő ábrázolása (kat. B-12) pedig egy szerelemről és házasságról, egy férfi és egy nő közös történetéről szóló sorozat lezárására alkalmas (*közismert*) témának tűnt fel Székelynek egy olyan időpontban, amikor még házások sem voltak.⁶¹

60. Fol. 140 recto (291) – IV. (254. 165x204mm) beragasztás. Lásd a 43. lábjegyzetet.

61. Férfi életutakat elbeszélő populáris sorozatok lezárására (is) gyakran alkalmazták a megözvegyült feleségek bemutatását. Például Des Menschen Erdenwallen, müncheni Bilderbogen öt folyamatos csíkban, felvonulásszerűen beszélt el egy férfi életét, iskoláskorától kezdve vándorlásain és agglegénykedésén keresztül szerelembeeséséig, házasságáig, első gyermeke megkereszteléséig, felnövekedett gyermekeinek a szülői házuk elhagyásáig és saját haláláig – de az utolsó jelenet az özvegyét mutatta be. Münchener Bilderbogen. (I. kötet) 6 Auflage. Nro. 140. 62. Fol. 62. recto (133).

Azonban a B. változathoz (ma) csak egy jelenetet ismerünk, amelyet Székely ki is dolgozott – és ez Jeanette betegsége (kat. B-XIV). Tematikusan patetikussága és Székely személyes életének eseményei miatt a B. változat összekötő jelenete (kat. B-11) elégtelennek bizonyult. Székely 1861 után is folyamatosan dolgozott a sorozaton – a C. változat kidolgozott jeleneteivel kompozicionálisan és tematikusan rokonítható vázlatok a napló 1860-ból származó képi ötleteit összegyűjtő részében található, valamint Székely 1861 novemberében tett megjegyzése – miszerint, „házasságom öröme – fájdalomát ha én adom – a hatást mit táj – emberek situációi tesznek rám jól vissza adom – akkor hatni fogok – találandok bizonyonnyal rokon kebleket”⁶² – arra mutat, hogy ekkor még intenzíven foglalkoztatja saját szerelmi és családi életének reprezentációja, és a sorozat *alakulásának* a naplóban észlelhető dokumentálása is ezt támasztja alá. A C. változat fennmaradt, illetve reprodukcióból vagy vázlatokból ismert, a családi életet bemutató variációi arra mutatnak, hogy nemcsak tipizált művészetek internalizált tematikai és kompozíciói, hanem saját házasság és családi élményei is jelentősen befolyásolták Székely sorozatának alakulását. Mint volt róla szó, a két rész közti összekötést megoldó, álló formátumú jelenet a szerelmespár premaritális szexuális életét egy gyümölcszsüretelés allegóriájába burkoltan jelenítette meg (kat. C-XVI), és 1860 nyara után készülhetett – akkor, amikor ennek az eseménynek 1861 januárjában indult házasságukba való átvezető szerepe világossá vált. Hogy a C. változaton ezután is dolgozott, azt nemcsak az 1861. novemberi megjegyzése mutatta, hanem az 1862 októberében történt összeköltözéssel rokonítható jelenet is, illetve 1863 decemberében a naplóba beragasztott több sorozatának fentebb említett „revíziója”, valamint egy autobiografikus megjegyzése is. Ez az *1864-es év eseményei között, európai tanulmányútja után, „vívmány”-ként* említette egy „szerelmi ciklus”-nak (és egy „kompozíciótan”-nak) a befejezését – *mindenféléképpen egyfajta probléma lezárulását, megoldását.*⁶³ Mivel más sorozat ebből az időszakból, ilyen témakörrel nem köthető ehhez a megjegyzéshez, feltételezhető, hogy Székely *ekkor* fejezte be *A felesége számára készült ciklust* – ekkor oldotta meg a két rész közti átmenetet, állíthatta össze véglegesen a „kis albumot”.

Összegezve, Székely szerelmi élményét reprezentációjának alakulásával összefüggésben szeretném tárgyalni. Mind Székely, mind Jeanette 1858-as találkozásukkor biztosak lehettek abban, hogy életüket együtt képzelik el. Azonban házasságkötésük Székely továbbképzésének igénye, valamint anyagi helyzetük miatt a távoli jövőbe tolódtott. A sorozat A. változata szerelmük erejébe és majdani házasságkötésükbe helyezett reményeiket fejezte ki, ugyanakkor, ebben a helyzetben, Jeanette számára egyfajta *házassági ígéretet* is jelentett a harmonikus, boldog családi élet *fikciójának* idealizált ábrázolásával. Az évek előrehaladtával érzelmeik nem csökkentek, sőt azok olyan erősek voltak, hogy házasság előtt él-

63. Székely 1962. 39.

tek szexuális életet, és Jeanette terhessége, gyermekük legalizálása miatt kötöttek házasságot. Míg Székelynek sokáig csak egy alkotói – sorozatának *szerkezetét érintő* – problémát jelentett egy folyamatos narratíva kialakítása (erre a B. változattal kísérletet is tett), addig szerelmi eseményei ezt az *alkotói* problémát *magánéleti* problémává is változtatták: szerelme és családi élete közti átmenetet jelentő premaritális szexualitása *házasságkötését* és annak *reprezentációját* nemcsak fokozottan szükségessé, de egyre problematikusabbá is tette. Továbbá, mivel a házasságkötés és gyermekének megszületése után Székely folytatta tanulmányait, családjától gyakran és hosszabb időn keresztül volt távol, így házasságuk valósága távol eshetett a korábban elképzelt és felvázolt A. változat *fikciójától*. Mégis, Székely ragaszkodott ahhoz és *utólag* olyan jelenetekkel bővítette azt, amelyek alapulhattak személyes élményen, azonban azok, mint látni fogjuk, a korban a nemek társadalmilag kijelölt szerepkörökben való tevékenységéről alkotott *fikciókkal* mutatnak párhuzamot. A *polarizált* nemi szerepkörök kikristályosodása vezethette arra, hogy, feltételezhetően csak (jóval) 1861 után, képes legyen zökkenőmentesen megoldani a magánéletéről szóló reprezentációban a szerelemből a családi életbe való átmenetet, és kialakítania egy folyamatos narratívát az álló formátumú, gyermekük házasság előtti foganását felhőtlen nyári élményként bemutató jelenettel – az egymás felé ellenállhatatlanul vonzó szereplőket a kép ellentétes sarkaiba távolítva. Az átmenetet így a két sorozatrész között, akárcsak szerelmi és házassága között, a testi érintettség, a szexualitás és a gyermeknemzés biztosította – Székelynek sikerült élményét az intimitás megőrzésével ábrázolnia. Bár úgy tűnhet, hogy a házasságkötés nyilvános aktusát ábrázoló jelenet elkerülésével Székely a sorozat intimitását akarta megőrizni, de, mint majd emellett érvelek, a társadalmi nyilvánosság sem a házasságkötést tekintette a szerelem és a családi élet közti átmenetként, illetve folyamatosságot biztosító eseményként.

A naplóban összegyűjtött, az 1850-es évek végéről származó képi ötletek arra mutatnak, hogy az alkotói személyiség számára személyességének megélése és reprezentálása, szerelmi élményének hatására, fontossá vált. Az alkotói személyiség a korabeli kulturális gyakorlatnak megfelelően szerelmi élményét vizualizálta – egy „*felesége számára készített*” sorozat formájában.⁶⁴ A sorozat azonban nemcsak élményeit, hanem a társadalmi diskurzusban a nemek kapcsolatáról és társadalmi szerepkörükről formált elgondolásokat is tükrözte – nemcsak a családi élet idealizált, előrevetített képein (Székely akkor vázolta fel a családi élet alapjeleneteit, amikor még nem volt házasság és nem volt gyermeke!), hanem a szerelem jelenetein is, amelyeket egy évvel korábbi elképzeléséhez, egy tipizált művész szerelmi történetének ábrázolásához illesztett. A társadalmi nyilvánosságban a nemek viszonyáról és szerepköreiről alkotott diskurzus nagy jelentőséget kapott a szerelem megélésében és reprezentálásában, de a reprezentáláshoz Székelynek szüksége volt egy olyan formakincsre, amely a nemek szerepéről al-

64. Erről részletesen lásd Bicskei 2002.

kotott diskurzusokat széles körben érthetően és felismerhetően vizualizálta – ennek internalizálásával és továbbalakításával tudta megalkotni saját történetének vizualizációját. A következőkben ezekről az írott és vizuális társadalmi és kulturális mintákról lesz szó.⁶⁵

Székely sorozata és a nemek kapcsolatáról, valamint a családi életről alkotott diskurzusok a korabeli magyar közgondolkodásban

Székely *A felesége számára készült ciklusának* mind a szerelmi, mind a házaseletem bemutató része kezdeti kialakításakor egy *fikció* volt – és bár személyes élményei alakíthatták reprezentációját, alapvetően mégis, a korszak nyilvánosságában a nemek kapcsolatáról és társadalmi szerepkörükről alkotott diskurzusai formálták motívumait, tematikáját, kompozícióit, a szereplők megnyilvánuló érzelmeinek gesztusait, testtartásait. Sőt, annak nyomon követése az érdekes, ahogy ezeket az internalizált társadalmi diskurzusokat vizualizálta Székely. A jelentősebb folyóiratok hasábjain zajló diskurzusoknak a sorozattal való párhuzamos olvasata nemcsak az 1850-es és 1860-as évek fordulójának magyar nyilvánossága által kondicionált reprezentációra, egy *fikcióra* mutatnak rá, hanem az események és reprezentációik közti távolságból a „személyesség” (fikciójának) korabeli mozgástere is kirajzolódik.

A nemek, és különösen a nő szerepköréről az 1790-es évektől folytatott diskurzus egy fontos szakaszát jelentette a kiegyezést megelőző, abszolutizmus alatti időszak, amelyre Székely szerelme, házassága és első gyermekeinek megszületése, valamint mindezek reprezentációja, *A felesége számára készült ciklus* keletkezése is esik (1858-1864).⁶⁶ Székely magánélete és annak reprezentációja így párhuzamosan alakult a magyar nyilvánosságot foglalkoztató diskurzusokkal: az intenzív, néhol irodalmias formában zajló viták fókuszában a nemek kapcsolata és szerepköreik kérdése állt. Ebben a többhangú diskurzusban ugyanakkor konszenzus uralkodott a család és benne a nő helyzete megváltozásának, illetve megváltoztatandóságának szükségességét tekintve – ha különböző szempontok-

65. Székely „kis albuma” a korban ismert és nemzetközileg elterjedt, sokszorosított grafikai albumokkal mutatott rokonságot – ezen populáris grafikai produktumok ismeretét tükrözik Székely jeleneteinek kompozíciói és tematikái is. Ezekre itt részletesen nem tudok kitérni, de összefoglalóan megjegyzem, hogy a sorozat egészével és az egyes jelenetekkel rokonítható témák és kompozíciók a széles körben elterjedt, nemzetközivé váló populáris képkör, elsősorban a francia litográfiákkal (ritkábban fametszetekkel) jól rokoníthatók. A nemzetközivé váló populáris grafika kompozicionális és tematikai klisék megerősítésével érthetően és felismerhetően jelenítette meg a nemek egymáshoz való viszonyát és szerepköreiket, a szerelem és a házasság intim jeleneteit – vizualizálta azt a témakört, amely a modernizálódó nemzetállamok formálódásában a társadalmi nyilvánosság diskurzusainak lényeges részét alkotta. A rokonítható populáris grafikák nagy része a francia litográfiák fénykorában, az 1830-as években, kisebb része az 1850-es évek környékén készült, de bizonyos témák és kompozíciók a 18. századi metszettek között bukkantak fel.

66. Fábri 1996.

ból is, de ezt a problémakört a nyilvánosság megtárgyalandónak, közös, *nemzeti, nemzetpolitikai érdeknek* tartotta. Mindez egyben rávilágít a modern nemzetállam formálódásában a nemek megkülönböztetésének konstitutív szerepére.

A 19. századi Európa forradalmi mozgalmi utáni társadalmi rend konszolidációjának, a nemzetállamok kialakulásának részét jelentette a magánjog, ezen belül a nők jogi helyzetének és a házasságban uralkodó viszonyoknak a szabályozása. A modernizáció kizárta a nőket a politikai nyilvánosságból, marginalizálta gazdasági tevékenységüket, a családban pedig az apának, illetve a férjnek rendelte alá személyüket. Tanulmányok sora vizsgálta a 19. századi modern francia, angol és német jogrendszerekben a házasság, a nő jogi állásának kérdéskörét.⁶⁷ A házas nő férjétől függő, a tulajdonlás, reprezentáció, házastársi hűség etc. szempontjából alárendelt helyzete, a házasságon belüli hierarchikus rend, vagyis a férj autoritása a feleség felett a közrend fenntartására irányuló közösségi érdek volt egy olyan, forradalmak utáni időszakban, amelyben az államhatalom, a nemzet, a közösség a szabad szerveződésen alapuló liberalizmusnak az egyénnek túlzott szabadságot biztosító természetével szemben, a társadalom diszintegrációjától való félelem miatt az autoritás magánszférában való megszilárdításával, a nemek közti határok megerősítésével védekezett. A férj érdeke a – férfiakból álló politikai – közösség⁶⁸ érdekével konvergált: a tulajdon öröklésének rendje, vagyis a közrend a biztos apaságon, a nő szexualitásának ellenőrzésén nyugodott. Ebben a kontextusban válnak fontossá Ursula Vogel elemzései, amelyek a jogrendek alatt húzódó „inventált tradíció”⁶⁹ fontosságára mutattak rá: a szerelem, a női méltóság, a biológia, a nemzeti hagyományok és a kereszténység a házasságon belüli egyenlőtlenségeket megindokló/elfedő ideológiaként való felhasználására. Mindez magyar területeken is hasonlóan zajlott – Tóth Zoltán a magyar társadalomszervezeti rendszer sajátosságát, a polgári individualizációnak a hierarchikus osztályszerkezetekhez igazodó, azokon alapuló természetét kutatva megállapította, hogy a rendi társadalom vallási, nemi, osztály- és életkorbeli megkülönböztetésen alapuló közösségi szerveződése a közjognak a magánjogban való továbbélése révén a polgári társadalom szerveződésének alapjává is vált.⁷⁰

67. Vogel 1995. 71-88. Vogel 1992. 147-166. Vogel 1993. 241-269. Vogel megállapítása egybeesik Lynn Huntéval, aki szerint egy forradalmi folyamatban a nemi határok megerősítése politikai érdek volt: a meggyengült politikai autoritás kompenzációjaként szolgált. Hunt 1992. Különösen a 4. fejezet 114-5. Landes 1998. 129-168. Kocka 1995. 787.

68. A nemzet közösségét a politikai jogokat birtokló személyek alkották – amelyek az első világháború végéig Európa államaiban csak fehér, középosztálybeli, egészséges, heteroszexuális és nagykorú férfiak lehettek. Bock 2001. 127-156.

69. A kifejezés Hobsbawmtól származik. Hobsbawm – Ranger 1992.

70. Tóth Zoltán 1991. 75-132.

A családnak a korabeli magyar nyilvánosságban játszott *speciális* fontosságát kell megérteni először ahhoz, hogy a nemek viszonyáról és szerepköreikről alkotott diskurzusokat értékelni lehessen. A család „társadalomra” gyakorolt befolyása különös fontossággal tűnt fel a magyar nyilvánosságban egy vesztett forradalom után, a nemzetközi események hullámszámának kiszolgáltatott Habsburg-abszolutizmus időszakában, amikor a társadalmi fejlődés elakadását elsősorban a nemzeti fejlődés elakadásaként észlelték a kortársak. A politikai nyilvánosság visszaszorulásával a társadalmi diskurzus egyik „irányeszméjévé” a családi élet és ebben a nemek, elsősorban a nő megváltozott és megváltoztatandó szerepkörei váltak, olyan témák, amelyek a társadalmi konszenzust, a nemzeti összetartást kifejezheték. A családban a kortársak nemcsak a társadalom alapegységét látták, hanem a társadalom – gazdasági, politikai, etc. – szerveződését, hatalmi formáit mikroszinten leképező és egyben azt alakító intézményt is.⁷¹ A család és a társadalom/nemzet *interdependenciájából* következett a korabeli magyar nyilvánosságban a családnak – a magánszféra, a nemek, különösen a nő szerepköreinek – a magyar nemzet/férfi megváltozott politikai és gazdasági viszonyaihoz és szükségletekhez igazodó (újra)definiálásának vágya és kényszere, amin, a kortársak meglátása szerint, a nemzet jövője állt vagy bukott.⁷² A későbbiekben még többször idézett Környei János „leendő feleségek”-nek szánt könyve szerint „a családok képezik az államok kis államait; a nemzetek valódi nagysága a családok jólététől, erkölcsétől függ. Ha a családi viszony zilált, ... a nemzet veszni indul.”⁷³ Elvben a családi élet tradicionálisan női szférának számított, és a nemek szerepkörei szigorúan elkülönültek: a nő

71. „A társadalom alapja a család.” Hunfalvy 1855. 1. „A nagy házi kör egy állam képe kicsiben: apa és anya az uralkodók, de a szeretet és tisztelet csak akkor gyökeredzik meg az alattvalók szívében, ha a jóság és bölcsesség koronája disziti homlokukat.” [Név nélkül] 1862c. 733.
72. „A család élete lényegesen összefügg a nemzet életével... azért sokkal jellemzőbb a népek valódi erejére nézve a családok, mint az egyes lakosok száma.” Környei 1862b. 1581. „[E]gy nemzet erőteljessége mindég a családok erőteljességétől függ, mely erőteljességnek is végtére mindég csak a háziasság alapja: annál boldogabb, annál reményteljesebb egy hazának a jövője, mennél inkább képesek családjai magokat házias körükben jól feltalálni, míg anyagi erejüket a világ kölcsönzött fénye és drágán vásárolt pompája által nem hagyják gyengíteni”. Abonyi 1859. 72. „Midőn a társadalmak alapjai megváltoznak, midőn a közdolgozók egészen új rendje áll fel, a társadalom elemeinek viszonyai is egymáshoz és az egészhez szükségképpen utánaalakulnak: más forrású és természetű jogok, új törvényes és társadalmi szabályok, a régiektől gyakran különböző hazafiúi és erkölcsi kötelezettségek születnek, melyeket ismerni és teljesíteni kell, ... mert ezeknek akár nem tudása, akár nem-cselekvése veszélyezi a közérdeket, olykor magát a társadalmat is. A magyar férfinem társadalmi helyzete, életmódja, polgári foglalkozása, jövedelmei, mind változás alá jöttek, szükségképpen következik, hogy ez a nők helyzetére is befolyással legyen: tenniük kell sokat, mit eddig nem tettek, megszokni egyet s mást, mitől eddig idegenkedtek, lemondani számtalan kényelemtől, minek élvezhetése eddig világi szerencsésük főrészt tette, szóval, a haza és övéik sorsában osztozniuk kell, s azok jelenébe magukat bele találniok.” Mikó 1860. 6-7.
73. Környei 1858. 6-7.

a magánszférában, a férfi a „külső életben” tevékenykedett.⁷⁴ Azonban, a férfi családfenntartóként a magánszférában a nő felett gazdasági és politikai hatalommal is bírt⁷⁵ – ezt az állapotot a magyar jogrend is rögzítette⁷⁶ –, vagyis, a szférák egymásra épültek. Ehhez járul hozzá, hogy a magyar nemzeti közösség, a férfi politikai nyilvánosságból való kiszorulása miatt a magánszférába vonult vissza és erősítette meg helyzetét: a politikai hatalom (az *autoritás*) fenntartása ekkor egyedül a magánszférában, a családban vált lehetővé, ahol a gazdasági és politikai hatalom a férfi – férj és apa – kezében összpontosult.⁷⁷

A nő feladatköre isteni elrendelésen alapuló, és speciális biológiájában manifesztálódó „természetének” megfelelően alakult.⁷⁸ A biológiai különbségből adódott a nő férfinak való alárendeltsége is, amely a nőnek az apával, illetve a férjjel szembeni engedelmességet írt elő.⁷⁹ A nő rendeltetéséről és szerepköréről alkotott diskurzusok néhány aspektusban variálódhattak: bár mindenki egyetértett azzal, hogy a „nő világa” a családi körön *belül* található és szerepköreit a férfi-

74. „[M]íg a férj a család nagyobb élet-szükségeiről gondoskodva, elvontabb s nehezebb munkákkal foglalkozik, addig a nő esze- és szívének száz meg száz alkalom nyílik munkásságra, egy kisebb de boldogított körben. ... férfiak és nők élet-munkássági köre egymásba zavartatnak, felfordulna akkor igazán a világ, s felbomlanék örökre és végképen a mivellet emberiséget szeretettel egybefűző lánccolat – a boldog családi élet.” Nagy Teréz 1861. 84-85. „Anyá nevelő leányodat háziasságban! nőnek életpályája nem a nyilvánosság végtelen terén vonul át zajosan, hanem a háznak szűk körén belől, egész csöndben és zajtalanul. Ő tehát korán szokják e körnek sok apró teendőihez és a családi élethez, ebben tanulván mindenkor örömét, mulatságát és boldog meglegedését.” Edvi 1855. 368.

75. „A férfi tisztelte: a ház közdolgoit általánosan intézni, a közös fennmaradás és józanul kívánható kényelmek föltételeit megszerezni, mindazoknak, kik vele ezen természeti és családi édes feloldhatatlan kapcsolatban vannak, biztosságáról és jólétéről gondoskodni.” Mikó 1860. 12.

76. Tóth Zoltán 1991. 101-103. Máday 1913. Különösen 24-69. Zimmermann 1999. 297-304.

77. „Házassági életben a férj legyen feje, a nő pedig lelke a körnek, mely egy egész családot képez”. Nagy Teréz 1861. 84-85. „A férfi ezek nyomán feje az asszonynak, de csak annyiban, a mennyiben minden emberi körnek kormányzója- és gondviselőjének kell lenni, hogy célját elérje.” Kubriczky 1853. 5-6.

78. „A férfi feje rendesen aránylag nagyobb mint a nőé, homloka szélesebb, domborúbb, s a phrenologok szerint az, hogy ez nincs így a nőknél, az-az, hogy az ő homlokuk aránylag keskenyebb s kevésbé domború, oka annak, hogy még egy nő sem alapított vallást, nem irt hőskölteményt, s nem tett nagyszerű fölfedezéseket, találmányokat.” [Név nélkül] 1859. 134. A nő és férfi közti biológiai különbségből, a nő beteges, gyöngye természetéből fakadó eltérő társadalmi szerepeket tárgyalta Michelet, illetve magyar közreadója: Biró 1862. 710.

79. „Anyá! Nevelő leányodat engedelmességben. Leánynak természeti és polgári rendeltetése lévén, házasságban férfival élni együtt, attól függni, ahhoz alkalmazkodni s annak tetszésére járni, ehhez ő nem készíthetetik másként, mint a szülék iránti tisztelet, engedelmesség és önalkalmazás által. Mert férjesüléskor az így nevelt leánynak sorsa nem lesz több, mint átmenet egyik kedves függési szalagról a másikra, mely aztán mind férjet mind önmagát boldogítandja.... leánygyermekben is, vagy az akarataknak meg kell töretni, vagy benne utóbb a szívnek kell megrepnedni.” Edvi 1855. 368.

hoz való viszonya strukturálta,⁸⁰ de a szerzők különbözően definiálták a nőknek a magyar nemzet különleges történelmi helyzetéből fakadó, szimbolikus és gyakorlati tevékenységeket tömörítő feladatkörét, a „honleányságot.” Sokan már a jó, egyszerű és takarékos háztartásvezetést a nemzet érdekeit szem előtt tartó vállalkozásnak minősítették⁸¹, mások a következő generáció nemzeti szellemben való felnevelését – a nő nemzeti műveltségét, a kultúra támogatását, a magyar nyelv használatát⁸² mind a „házikörön” belül, mind azon kívül –, a tágabb családi körben vezetett *társaséletben* a nemzeti élet őrzését és fejlesztését is befog-

80. „Rendeltetése pedig leánygyermeknek, – falusiaknak, városiaknak egyaránt, minden osztályban, sors, rang és faj különbség nélkül, – hogy felneveltetvén, legyen feleség, anya, és gazdasszony. E három tisztt vár minden leányra előbb utóbb”. Edvi 1855. 368. „[A] nő mindennek előtt és mindennek felett a házi rend hű őre és fíradhatatlan fentartója legyen, a négy fal az ő birodalma, és ha ezt derültté, kívánatossá, megelégedetté tudja tenni, hiven és teljesen felelt meg hivatásának.” Emilia 1862. 649. „[A] nőnemnek leginkább az utónemzedékre kiható hivatása, azért a kezében lévő gyermekenövelés szent kötelessége által szellemét is az ő lelke teremti az utónemzedéknek. A nő világa a vallás, az erény, a család boldogítása s a gyermekenövelés.” Kempelen 1857. 9. „[L]ényeges női kötelesség: a házi rendtartás, a takarékoság, az időnek hasznos foglalkozásokban töltése.” „A részletes vigyázás és felügyelet, a család apró gondjainak vitele, a háztartás tisztasága és rendessége ... a szükség és kiadási képesség, az igények és azok kielégítése egyensúlyt tartson – mindez a nő tiszte.” Mikó 1860. 11 és 12.

81. A nemzet érdekeit szem előtt tartó, a nemzet és a férj leszűkülte gazdasági lehetőségeinek megfelelő, a fényűzést és luxust kerülő háztartásvezetés is a honleányság körébe tartozott. A magyar nő elé ideálként állított „egyszerűségnek” – öltözködés, háztartásvezetés – egyszerre kellett magyar szokásokhoz, hagyományokhoz igazodónak, magyar terméket fogyasztónak lennie, és ellenállnia a külföldi divatnak – a magyar gazdasági pozíciót tovább gyengítő külföldi iparcikkek csábításának, a magyar nemzeti érzést gyengítő idegenszemű befolyásnak. Mikó 1860. 8-11. „[P]iperkőc nő ... elpazarolja vagyonát, ... [holott] a hazának annyi oka van öszszébb szoritani magát, midőn közvagyonosságon tizenkét év lelketlen gazdálkodás olyan mély sebeket ejtett.” Emilia 1861b. 548.

82. Mikó a magyar nők kötelességénél taglalta részletesen a nemzeti nyelv és irodalom pártolását, nőirók tevékenységét, etc. Mikó 1860. 14-15. „Anyá! Neveld leányodat nemzetien. ... [A hazával] tehát a leánymagzatokat is közelebb ismeretségbe hozni, velők is a nemzet történelmét, régi szokásait, öltözékét és nyelvét tanulmányoztatni, irodalmi kincseit házhoz beszerezni, olvasásukat megizleltetni, Árpád völgyét, a hon iker fővárosát, ennek dicső intézeteit és alkotványait (lánczhidat, színházat, muzeumot stb.) leánynak is felvezetni, a nagy emberek arczképeivel szobája falait ékesíteni, s ezek által a nemzet és hon szeretetét leány szívében is felköltetni s ápolgatni, - mindez egy jó anyának gondjai közé tartozzék. Egyedül a nemzetien képzett lány lehet alkalmas, utóbb az ő gyermekeit is viszont olly szellemben nevelni, és fajunkat hű tagokkal, a hazát hasznos polgárokkal szaporítani.” Edvi 1855. 370. Rákosi a szimbolikus tevékenységek között a gyermek nemzeti szellemű tanítását, az irodalom és a nemzeti vállalatok pártolását tekintette. Rákosi 1862. 274. „Igaz, vannak még ezen kívül is szent kötelességei a nőnek, ilyen a hazaszeretet, a nemes jótékonyosság... Lehet valaki a szó legnemesebb értelmében jeles honleány és egyszersmind jeles nő is: mert a nőtől egészen más tetteket vár és követel a haza, mint a férfitől, olyan tetteket, melyek mintegy kiegészítik a női jellemet: ő tőle várja hű ápolását és buzgó gondviselését minden, a mi szép, jó, gyöngéd és nemes, szóval minden, a mihez inkább szív, mint ész kívántatik.” Emilia 1862. 649.

lalták.⁸³ Vagyis a nő, bár nem lévén tagja a nemi, osztály szerinti és vallási kizárásra épülő magyar nemzetnek, ahhoz a családi és a társasági élet „lelkéent” mind magánnak és közvetettnek, mind nyilvánosnak és közvetlennek minősített, szimbolikus és gyakorlati tevékenységek révén kapcsolódott. A *családi és társasági élet* terét a *nemzeti élet* terével azonosítva érthető, hogy a nő magánszférában végzett szimbolikus és gyakorlati tettei „nyilvánosnak” számítottak és a privátszféra viszonyai – például, *a férj törekvéseinek való alárendelés, a férfi érzelmi támogatása* –, a nemzet „közvetett” támogatását jelentette.

A közösségi és egyéni jogok beszűkülésének idején, a nők a *nemzeti érdekek* ápolóiként való felfogásakor ezért abszurdnak és a *nemzeti érdekeket súlyosan veszélyeztető vállalkozásnak* tűnt fel a nők emancipációja: mind gazdasági, mind politikai önállóságukkal és függetlenedésükkel⁸⁴ szemben erős ellenállást fejtett

83. „[A] családi tűzhely olyan oltárunk volt mindig, mely körül e nemzet fiai és leányai a vész napjaiban visszavonultak, itt talált fel mindegyik vigaszt a külső élet szomorúságára nézve, erős lelkű férjet a nő, gyöngéd lelkű nőt a férj, és gyermekeket, a kiket tanítani és nevelni kell olyan hazafiui erényekre, melyet mástól senkitől nem tanulhatnak úgy, mint apától, anyától, és melyeknek tanítása hazafiui kötelesség, és azért olyan oltár is volt a családi tűzhely, melyhez idegennek nem volt szabad közelíteni, lett légyen az ember, avagy szokás, szó, vagy érzés.” Emilia 1861a. 477-8. Emilia szerint a nőknek a családi élet köreibe is gyakorolhatják a „hazaszeretetet.” „[M]ulthatatlan szüksége is van itt a hazának a nő szolgálatjaira. ... midőn a nemzeti érzés, a hazaszeretet országszerte üldöztetve volt, egyedül a családi kör szentélyében talált menedéket, még pedig olyan biztosat, hogy a kényszer minden zaklatásai sem bírták elérni. ... gyermekeink a szülői ház küszöbén belül semmi olyasmit ne lássanak, a mi a hazaszeretet szent érzését első fakadozásában ártólag megfogja... óvjuk meg gyermekeink szívében minden idegen benyomástól, ... ez pedig leginkább az anyák, a nők feladata.” Emilia 1861b. 516-7. „[M]elyik a nő hivatásköre és mi az ő rendeltetése. Felelet reá: hivatásköre 1-ször a családi tűzhely, 2-szor a társas élet”. Emilia 1861b. 516. „[A] társasélet ellenállhatatlan varázssal bír, mert itt nők a téritők, és ezek, ha a szív fegyvereivel lelkesülten jó ügy mellett küzdenek, ellenállhatatlanok, csak kísértsek meg, és meglássuk igen rövid idő alatt mind magyar lesz, a kit e föld ápol és eltakar.” Emilia 1861b. 531.

84. „Megvalljuk, hogy a férfiak előtt az emancipált nő, az önálló feleség, ki szükségleteit, s a család igényeinek egy részét saját tevékenységével képes megteremteni, épen nem tűnik elő a nőiség eszményképéül. S végre a nők házi hivatását egész terjedelmében tekintve, az oly vég nélküli, hogy egyáltalán nem foghatjuk, mikép annak betöltése mellett hogyan maradhat a nőnek ideje, ereje, s kedve még egy másik, körén kívül levő hivatáshoz.” Egy nőtől 1862. 141. „Nagy akadály a háziasságnak a mostani nőinknél az emancipáció utáni vágy tulozása, nagy akadály az is, hogy ők mindazon foglalkozásokat, melyek a férfi rendeltetéseik köréhez tartoznak szintén szeretnék magoknak is elkövetelni ... A természet ellen van ez, mely magát soha sem tagadja meg és soha nem jön magával ellentétbe. ... minden olyan nő, ki férfias foglalkozásoknak szenteli magát, nem lehet többé házias, mert azon említett foglalkozást szenvedélyből űzi, s a szenvedély nem tür maga mellett semmi más hajlamokat, semmi más érzelmeket.” Abonyi 1859. 151. „Addig volt hatalmas és híres Görögország, mig asszonyai kötéssel, fonással töltötték idejüket, mikor nyilvános népgyűlésekbe kezdtek járni s a napot a közpiacokon töltötték el, már hanyatlásnak indult volt dicsősége.” Mikó 1860. 12.

ki a közvélemény, egyedül bizonyos, korlátozott – a nemzethez való szimbolikus kapcsolódásból fakadó – kulturális emancipációról beszélhetünk.⁸⁵

Összefoglalva, a magyar nemzeti rezisztencia a magánszférába, „a négy fal közé” való visszavonulásával azt egyrészt „menedéknek” tekintette, másrészt ott épített ki hadállásokat – „várakat” –, és a nőknek, „rendeltetésüknél fogva” mindkettőben nagy szerep jutott.⁸⁶ Így joggal (és találóan) állíthaták a nők elé követendő példaként a 16. század magyar hősnőit: „[n]agyobb feladat néz reátok, mint az egri hősnők egykori tette. Ők csak egy várat védtek, de ti egy nemzetet védjétek az erkölcsi romlás ellen.”⁸⁷ Az elnyomó ellenség ellen a csorbult magyar politikai érdekeket, a súlyos sebeket szerzett férfiakat kellett megvédenie a családon kívül és azon belül a nőknek, társadalmi szerepkörüknek, és így a nemek egymáshoz való viszonyának a nemzet érdekeit szem előtt tartva kellett alakulnia: „honom leányai... vegyék szivökre e nagy időkben szent hivatásukat, mely nem egyéb, mint egyenes és hathatós részvétel nemzetünk fenntartásának s egykori feldicsőítésének nehéz munkájában”: „töletek függ nagy részben a hon jövője. Oh! Fogjátok fel szép hivatástokat! Ti vagytok a családélet éltető gyökerei, a házi erények alkotói, a gyermekek lelki hajlamainak első idomítói: a ti kezetekben van a nemzet ifjú sarjadéka, melyet ti teremtetek,

85. „Azt írod: – 'A nő kebelén is azon isteni szikra lobog, mely a férfiban, s csak a nevelés oka, ha a nőnek alárendelt helye van. Egyenlőség! – legyen a jelszó, mert szellemi erőre egyenlők vagyunk! Tán egynémelyikünkben lenne elég szellem, de hol a kitartás, az erő, hol az az alap – és a kedély? ... lehetünk [előadó] művésznők! A művészet szellem és érzés, de eddig s nem tovább! Ott hol teremteni kell, ott uralmunknak vége! Mi elfogadunk – de nem adunk. ... nevetséges a nők emantipációja. Általa a nők mindig csak férfias nőkké lesznek, vesztve a nő kecséből, de nem nyerve a férfi erejét.” „Adél” 1862. 525-6. „[V]an egy irány, mit az általános meggyőződés eddigelé leghelyesebbnek tart, s ez abból áll, hogy nőinket úgy képezzük ki, miszerint ne csak a házi és a családi körben, melyre eredetileg rendeltetvük, hanem más téren is egyformán megfeleljenek azon feladatnak, mit tőlük napjainkban kívánni lehet. ... E kiképzés természetesen nem olyan, mint a férfié, miután egészen más tevékenységre céloz ... Nem azon kérdés eldöntéséről van tehát szó: értelmi vagy gyakorlati képzettséget nyerjen-e inkább a nő? Mint inkább arról, hogy gyakorlati irányu képességei, lelki hajlamaival egyformán fejlesszenek ki.” „Legtöbb esetben nem azért tanul a nő, hogy tudjon, hanem hogy értsen. Ha tekintjük, hogy a nőnek saját kifejlesztésén kívül még az ifjúság nevelését s a házi és társasélet átalakítását is magára kell vállálnia, be kell látnunk, hogy mind e kötelességek teljesítésére nemcsak az élet és emberi természet, hanem a korérdekek ismeretével is épen úgy kell birtania, mint kell hivatása teljesítésében vagy a nyilvános életben a férfinak.” Gleichen 1857. 343-5. 361.

86. „Oh tekintsétek éltetők fő örömkútfeje gyanánt házaikat, tegyétek azt paradicsommá – mert töletek függ – a tiétekre nézve, kárpótoljátok azt, a mit mostanság a közélet megvon a férfitől, öntözétek a családi élet virágait, változzék templommá házatok, legyenek házi isteneitek a hűség, háziasság, a családi erények, megemlékeztél: hogy az egész világ üldözése és bajjai ellen négy falnak csöndessége biztos védelem”. „Ezelőtt az összes magyar férfinem – egy hatalmas phalanx – védte a magyar érdekeket, ma emez a közélet és közhatás terétől félrevonulva elszigetelten áll, a legdrágább nemzeti ügyek a családi és társas élet keskeny körére vannak szorítva, hol rendeltetésénél fogva főszereplő az asszony.” Mikó 1860. 14 és 16.

87. [Név nélkül] 1862a. 211-2. Az Eger várát védő nők hősiességéről, a történetnek a nemzetállam formálódásában betöltött szerepéről és a nők számára példakép értékéről, valamint Székely Bertalan Egri nők festményéről (1867) lásd Bicskei 2000. 236-259.

a férfi-nemzedék, mely önkénytelenül hajlik utánatok, töletek függ a jelen, a nemzet belső élete, a jövőendő előkészítése”⁸⁸ – vagyis, a nőknek jelentős *nemzetpolitikai* szerepet (is) tulajdonítottak a családi életben. Mindezek Székely Egri nők (1867) festményének értelmezését jelentősen árnyalják: rámutatnak arra, hogy a modern nemzetállam formálódásának ideológiája, a nemzeti identitás alapvetően nemi megkülönböztetések mentén konstruálódott, és a történeti festészet ezeket a nemek speciális szerepköréit definiáló korabeli, aktuális társadalmi diskurzusokat használta fel és jelenítette meg érthetően. Ezek az elgondolások integráló diskurzusokként léteztek a közgondolkodásban – a nők mindennapi tevékenységeiről, a szerelemről, a házastársi viszonyokról és családi életéről alkotott diskurzusok ezen a kereten belül helyezkedtek el az 1850-es és 1860-as évek fordulóján.

A „négy fal közötti birodalomnak” a nemzet és társadalom szempontjából megnövekedett szerepe miatt a családi körön belül a nemeket összefűző viszony felértékelődött. A korszak ideálját a szerelmen alapuló, de azt a házastársi kötelékben nemes szeretetté, kölcsönös tiszteletté és a felek közti gyengéd viszonyra alakító családi élet jelentette. Az érzelmi közösségen alapuló házastársi viszony, a házastársnak az életben végigkísérő „társként” való felfogása azonban alapvetően arra szolgált, hogy elfedje a felek közötti hierarchiát, a feleség „önkéntes” alávetettségét, engedelmeskedését a férj akaratának. Így, a nőnek a nemzet életére gyakorolt közvetett hatása egy adott férfihoz fűződő, társadalmilag jóváhagyott viszonyban, a neki való teljes alárendeltségben jelent meg, és ez a házasesetben, például, a férfi céljaival és érzelmeivel való teljes azonosulásban – párhuzamosságban és szimmetriában – manifesztálódott.⁸⁹ Ezt a hierarchikus függést inventált tradíciókból, a kereszténységnek, a szeretet vallásának a családi élet szentségét és a nő méltóságát helyreállító jellegéből, valamint a magyar nemzet nőtisztelő, „lovagias” karakteréből fakadó kölcsönös szeretet ideológiája fedte el.⁹⁰

88. Mikó 1860. 9 és 20.

89. „Ha boldog vagy, közöld azt egy nővel, s nézd mennyire tudja emelni annak értékét, mily édessé teszi azt szivednek! Boldogtalan vagy? Figyelmezz rá mily egészen osztozik veled bánatodban! Erőre van lelkednek szüksége... nyújtsa neked a bátorság és önbizalom támogatását... Vesztély fenyeget. Nézd mint fogja fel azt saját lelkével! Elvonult a vihar fejed fölött? Lásd mint ragyog szemében az öröm tüze, mint igyekszik annak még csak emlékét is kitörölni lelkedből! Közöld vele nagy céljaidat – ő bátorítani fog kivitelőkre. Vegyen üldözőbe a sors, - szive mindig biztos menedék számodra, vádoljanak az emberek – ő mindig kész menteni téged. Hagyjon el a világ – ő veled marad, hagyjon el a remény – ő visszadja. Haljon ki lelkedben a jó iránti hit – ő újra teremti. Boruljon el előtted az élet – ő ismét vidám eget ... pillanatok szerencsétlenségeire, nagy események között férfi-barát kell az embernek, de egy hosszú élet változó sorús folyamára egy nő az, a mire legfőbb szükség van.” Mikó 1860. 18.

90. „Te szeretettel ragaszkodol férjedhez, s ő csak a te körödben helyezheti földi boldogságának kis édenét, és e kölcsönös szeretet füzére szép koszoruba átövez téged és férjedet szép jó gyermekeiddel. ... A családi körben egyesül kis mintában a vallásos és társadalmi élet a legmagasabb kifejlésben. Az igazi keresztény családban kifejlik a legdicsőbb szellemi élet, mert benne uralkodik és ragyog legszebben és kitüntetőleg a tisztelet, a hit, a bizalom, az engedelmeség, a hála, a megalégülés, a rend, a gyöngédség, a kölcsönös szeretet, az egymásérti érzés, működés, szenvedés és a legdicsőbb feláldozás!” Julia 1852. 310.

A kortársak elképzelésében a szeretet megváltó erején alapuló kereszténység volt az a tényező, amelynek a nő, a gyermek, és a család társadalmi emelkedését köszönhetette: „az Ige megszólamlására – az erő meghódol a malaszt szelid hatalmának, és legott a zsarnok férj s apa kezéből kihull az önkény vasvesszeje, s a nő és magzat megszünik indulatjainak megvetett kényszere lenni, mindhárman a méltóság ugyanazon rangjára emeltetnek, mindhárman a kereszténység szellemevel egymást nevelik és boldogítják, s egymás fölötti uralkodásuk a kölcsönös szeretetben áll.”⁹¹ A családon belül uralkodó keresztényi szeretet azonban nem jelentett egyenlőséget: „asszonyok, a ti saját férjeiteknek engedelmesek legyetek, mint az Urnak. Mert a férfi feje az ő feleségének, mint Krisztus is feje az anyaszentegyháznak”.⁹² A kereszténység a viselkedés csiszolódását hozta magával – nem a családban uralkodó alapvető hierarchia megváltozását, hanem a szeretet ideológiáját, a férjnek, az intézmény vezetőjének való, „örömmel engedelmeskedő” alárendeltséget.⁹³ A kortársaknak a nemzeti karakterológiában, a történelemben és jogalkotásban is ki kellett jelölni a nőnem és a családi élet helyét, hogy a magyar nemzet a polgári civilizáció népei közt hasonlóan magasán helyezkedjen.

91. Kubriczky 1853. 5.

92. Kubriczky 1853. 5.

93. „A férj ezek nyomán feje az asszonynak, de csak annyiban, a mennyiben minden emberi körnek kormányzója- és gondviselőjének kell lenni, hogy célját elérje. A benső összeköttetés a szeretetben eszközli, hogy ő nem zsarnokilag, nem ama gőgös nyers parancsnoki hangon, mi által neje szívét mélyen megkeseríté, vele mint alattvalóval bánván, hanem minden kimélettel, szeliden nyájasan, segédkarát nyújtva neki, viendi a vezérletet, parancsait mindenkor a szeretet lelkével édesítvén, valamint a nő is nem szolgálai félelemből, hanem őszinte tisztelettel párosult szeretetből, mellynél fogva őrizkedik férje akaratját akár a legcsekélyebb dologban is megszegni, örömmel engedelmeskedik neki.” Kubriczky 1853. 6. A keresztény értékrend olyan normává vált, amelytől bármilyen elhajlást – gazdasági-politikai változások társadalmi hatását, a protestánsok válását, illetve a nők emancipációját – devianciaként értelmezték és hanyatlásként élték meg. „A ker. asszony a házasság szentségének égi paizsa alatt nyugodtan neki szentelheti magát családanyai magasztos hivatásának, mit sem kellvén tartania, elhagyás esetére, a félbeszakasztás csapásától, melly őt a nyilvános gyalázat, a nyomor, a teljesítetlen anyai kötelesség születte epesztő bu s egy egészen zordon jövőendő veszélyének teende ki.” Mikó 1860. 7. „A mint a legutóbbi időkben a társadalom kötelei tágujni, kapcsai szakadozni kezdének: a többi kórjelenetek közt egyike a leggyászosabbaknak vala az úgynevezett emancipált nők mindinkább sűrűsödő föltűnése. A legvisszariasztóbb torzalakja az erkölcsi világ kinövéseinek. ... szemén, hol a vallásos erény képe tükröződött vissza, ledér mosolyt villogtat, ajkain elsatnyult lelke gondolatjai megvető szavakban fakadoznak a szent iránt... Nem a legnagyobb háládatlanság-e ez azon jötevő vallás iránt melly a nőnemet a pogányságban évezredekben át szenvedett méltatlan lealacsonyításból megváltá, s eredeti méltóságának színvonalára fölemelé!” Kubriczky 1853. 1-2.

jon el.⁹⁴ A magyar „karakter” nőekkel szembeni kivételes civilizáltságát a kortársak előszeretettel mutatták ki a *feleség* szó etimológiájával.⁹⁵ A házastársi viszonyoknak és a családi életnek ez a nemzet érdekeit szem előtt tartó ideálja azonban csak a magyar társadalom nyilvánosságát alkotó társadalmi rétegeket és csoportokat foglalta magába, a magyar polgárosodás letéteményesét, a középosztályt, elválasztva azt a főrendek másszintű életvitelétől, az eltérő valláshoz tartozóktól, valamint az alsóbb osztályoktól.⁹⁶

A korabeli magyar nyilvánosságban a családról és a nemek szerepköréről alkotott elgondolások távolinak tűnhetnek mind Székely A *felesége számára készült ciklusától*, mind magánéletétől, hiszen Székely szudéta-német felesége nem magyarosodott el.⁹⁷ Mégis, a sorozat jeleneteinek tematikáját, kompozicionális elrendezéseit, a főszereplők testtartását, gesztusait a társadalmi nyilvánosság diskurzusaival párhuzamosan olvasva Székely „személyességének” konstruáltsága, a nemi szerepek elsajátításának folyamata, a nyilvánosság a családi életről, a ne-

94. „A magyar férfi és nőnem közt eleitől fogva oly viszony volt, melyet más népeknél alig találunk fel. A mi elődeink nem rabolták nőinket, mint a maurok és rómaiak, nem tették rabszolgákká, mint más keleti népek, nem emelték magok fölé, mint az északiak, hanem édes testvéreként maguk mellé állították, rendeltetésökhöz mért jogokban részeltették, a viszonyos kötelezettség, szeretet és tisztelet szeliden vonzó kapcsaival fűzték magukhoz ... Meg is feletek ők minden időben és körülmények közt azon hivatásnak, mit számukra a népek sorsát intéző Gondviselés és a magyar férfi-nem bizalma kijelölt.” „Történeti múltját illetőleg: tény az, hogy a magyar nőnemet a haza dolgai mindig különösen érdekelték, mert nekik az alkotvány számos férfiúi jogot adott, s azokhoz ugyanoly értékű kötelességeket csatolt.” Mikó 1860. 5-6. 17. „[É]n nem találok a magyar nők élethelyzetét sem a régen, sem a közel múlt időkben annyira elnyomatottnak, hogy annak felszabadítása szükségeltetnék, becsületes, nemes indulatú férj mellett – még a legmiveletlenebb korban is, mindig felesége volt a magyar férjnek a nő és nem rabszolgája”. Nagy Teréz 1861. 84. „[A] magyar nemzet férfiai is a nők irányában mindenkor lovagiasak voltak, ezt nemcsak régi törvényeink, melyek a nőket több jogokkal ruházták fel, bizonyítják, hanem lovagias érzés felől a történet másképen is tanuskodik.” Mártonffy 1861. 78.

95. „[F]eleség volt a magyar nő édes neve, mintegy kifejező azon magasztos fogalmat, mely egy nemzetnél sem létezik, hogy ő férjével együtt tesz egy egész lényt, hogy ők külön-külön az életnek örömét és gondjait csak felében, s egészben együtt, ketten hordozzák.” Mikó 1860. 5. A házasságban „egyik a másikért, egyik a másikban kénytelenek élni. Innen a szó is feleség – fél férfi – egy.” Libertiny 1862. 2188.

96. „Nincs itt szó azon szegény nőkről, a kiknek ügyefogyott sorsuk nem engedi meg az önkímélet, a kiknek a vajudás pillanatáig számtalan hiánnyal és gonddal kell küzdeniök: de azon, tulfinomítás, fényűzés, elnevelés, kacérság, divatdüh, szüntelen élv- és gyönyörhajhászat által elferdült nőkről, kik feszült és természetlen viseletökkel illyenkor is bünt bünre halmoznak.” Julia 1852. 313-314. „Mivelt és jómódú anyákhoz szólok, kik habár maguk vezetik is háztartásukat, nem kénytelenek annak minden aprólékos teendőjét sajátkezöleg végezni, így idejök van reá, hogy gyermekeikkel foglalkozzanak”. Nagy Teréz 1861. 100.

97. Székelyék a családban németül beszéltek egymással. Székely Jenny (kézirat).

mek egymáshoz való viszonyáról alkotott integráló diskurzusainak befolyása, társadalmi és kulturális mintáknak az internalizálása rajzolódik ki. Mindezek pedig a sorozat célját, funkcióját és orientációját is felvázolják. Most ezek kerülnek megvilágításra.

Székely sorozata nemcsak a szerelem és a házasság bemutatására oszlott: a két állapot két életkor, az ifjú és felnőtt kor ábrázolásába illeszkedett, és a két életkorra jellemző tevékenységek és viselkedések a szerelem és a (házasságban uralkodó) szeretet megkülönböztetésével olvadtak össze a közgondolkozásban. Székely fontosnak tartotta a két rész, a szerelem és a szeretetteljes házasság megkülönböztetését, amelyet legegyszerűbben, motívumszinten az életkorok megkülönböztetésén keresztül, a főszereplő férfi és nő külső, testi és ruházatbeli jellegzetességeinek eltéréseivel érzékeltethetett, kompozicionálisan pedig a két részben a főszereplők alakjai egymással való elrendezésének specifikusságával jelezhetett.

A szerelem szakaszában a nő fedetlen hajjal, a fiatal férfi szakáll nélkül, a házasságot jelenetében – a szinte állandó motívumnak tekinthető gyermek alakja mellett – a nő főkötőben, a férfi pedig szakállal jelent meg. Mindez a megváltozott családi állapot egyszerű jelzésének tűnhet – Európa-szerte a házasságkötéshez szükséges adottságok között szerepelt, hogy például a férfi legyen „kifejlett, férfias, tehát bajusszal, esetleg szakállal bíró, kifejezésteljes”.⁹⁸ Azonban a magyar nyilvánosságban ezek a közhelyek „tradicionális” nemzeti nemi jellegzetességeként is feltűntek: a magyar férfinak bajusz- és szakállviselést, illetve a nők külföldi divathoz igazodása helyett „hagyományos” magyar hajviseléseket írtak elő.⁹⁹ A motívumszinten túl, mindkét nemnél az ifjú és az érett korra jellemző sajátos tevékenységek is feltűntek a magyar közgondolkozásban. „Már fejlődésben is különbözik egymástól a két nem ... az ifjú küzdő, mindent feláldozó, magához ölelve az egész világot, míg a leányka a viszonyok rabja, átadta magát érzelminek ... a férfi czélt tűz ki magának, melyért mindenét feláldozza, még életét

98. Amor és Hymen. 1896. 3-4. 20 (A mű egyik első magyar kiadása 1863-ban jelent meg.) A „férfiaknál a szakállhiány a női kedély ismertető jele”. Rónaszéky 1866. 254.

99. A Vasárnapi Újság 1854-es évfolyamában egy gúnyolódó vers jelent meg egy bajusz- és szakálltalan férfiről, aki a magyar férfiaság jeleitől megfosztva magyartalan és férfiatlan, vagyis közhivatalt nem viselhető személy volt. „A bajusz” 332-3. A női „hagyományos” magyar hajviseléről: „A befödött fej ön-elkötelezettségnek, a hajadon fej pedig szabados állapotnak ősrégi költészeti symbolumai levén, ebből önként foly a következtetés, hogy férjezett hölgyeknek hajadon fővel, leányzóknak viszont betakart fővel, bármelyiknek végre nyirett hajzattal publikum előtt, nyilván és ünnepélyesen megjelenni: nem classicus aetheticai viselet, – nem magyar nemzeti szokás, – nem természetes, – mindenesetre nem szemérmes és keresztényeszerű. ... [Remélem, hogy a magyar nők] jövőre a kaczerkodó francia nők utánzásától visszalépendnek, magyar ósanyáink szokásait hozandják divatba ez ügyben is mint sok másban, – és hogy azt a fejdíszet, melly őket a még pártában levőktől megkülönbözteti, és a mellyért leánykorukban nekik is szívök olly hön esengett, megbecsüldik, azt viselhetni szerencsájöknek tartván. De a férjek is méltán örködendek, és ... illy fontos tárgyban egész férfiasággal fellépendnek, és a nemzeti szokásnak a kereszténységnek szentül megtartását kérlelhetetlenül követelendik.” Edivi 1854a. 240.

is, míg a nő a családi körben leli fel minden boldogságát, az anyaiság feledtet vele minden mást, érezvén, hogy az az ő hivatása ... Bármely nemnél már túllépve ezen természeti korlátokon, bekövetkezik az, hogy eltéveszté hivatását.”¹⁰⁰ A társadalmi nemeknek ez a polarizáltsága Székely sorozatában csak lassan, a C. változatában jelent meg.

A két életkor eltérő érzelmeket is feltételezett – az ifjúkorra a szerelem, az érett korra a házasságban uralkodó szeretet volt a jellemző. A szerelem és szeretet két egymástól eltérő, de egymásra épülő érzelem volt: a szerelem szeretetté nemesült a házasságban, és a szerelem mint a boldog házasság egyetlen alapja jelent meg.¹⁰¹ Székely a szerelem időszakában felfokozott, szélsőséges és egymásra fókuszáló érzelmi állapotokban ábrázolta a szereplőket – a családi élet jelenetein pedig a kiegyensúlyozott, gyermekük felé irányuló szeretet harmóniája töltötte el őket. A két részben a főszereplők alakjainak egymással való elrendezése is eltért – összhangban a szerelem és a szeretet időszakában a két nem egymáshoz való viszonyának különbségével. A szerelem jelenetein a két egyenrangúnak feltüntetett szereplő egymás felé fordult és *tükörszimmetrikusan* helyezkedett el, egy stabil piramidális formát *egyenlően* kitöltve. Mindez érzelmeik egymásra irányultságát fejezte ki: „mindenik csak félnek születik ... [a szerelemben] a kedves alakban szemléli öneszményképét a lélek”.¹⁰² A „családi körben”, a „családi koszorúban” az érzelmeik már nem egymásra, hanem egy közös fókuszpontra – a gyermekre irányultak, és a szülők, ennek megfelelően, bár még mindig szoroson egymás mellett, de a másikéval megegyező, párhuzamos testtartásban helyezkedtek el, a köztük lévő érzelmi harmóniát jelezve. A szereplőknek ez a párhuzamos elrendezése azonban a családi körben fokozottan jelenlévő férfi magasabb és nagyobb alakjához igazodott, annak rendelődött alá – a nő testtartása idomult a férfiéhez, kifejezve ezzel a közgondolkozás elvárását, a nőnek a *férfi érzelmeivel és céljaival való teljes azonosulását*, a feleség férjének való *alárendelését*, „örömmel engedelmeskedését.” Így, a családi élet idilli jelenetein a férj, az apa családját kívülről és felülről, „*védően*” (és autoritatívan) fogta át karjaival és testével – tar-

100. Marikovszky 1862a. 609.

101. „A szív egyik legszebb, legtermészetesebb érzelme a szerelem Szerelmet a férfi szívében többnyire ifjúság s szépség ébresztenek, de tartósan széppé, s állandóan boldogítóvá azt főként a nő okossága és erényessége tehetik, és csak akkor, ha az indulatok s érzések füzére – mely férfit és nőt egyesít – a szerelem szép, de hervadó virágai mellett, a lelki barátság örök zöldjével füzetett össze, érte a lélek és szív legtisztább boldogságát, az ész pedig munkássága legszebb körét. ... Van a szívnek a szerelemmel rokon – de annál sokkal nemesebb, tisztább, és állandóbb indulata – a szeretet. Ez a család-élet legáldásdúsabb, legboldogítóbb, legszentebb füzére, és a család fő, kiből ez párosulva van a tiszta józan ész munkássága s belátásával, mennyországgá varázsolhatja az életet mind önmaga, mind azok számára, kiknek sorsa Isten után az ő kezébe van letéve.” Nagy Teréz 1861. 100. „A házasság alapja nem a szerelem, hanem a szeretet és a kölcsönös vonzalom”. Libertényi 1862. 2189.

102. Lévy 1863. 194.

totta uralma alatt családját, a felesége és gyermeke alkotta megbonthatatlan piramidális egységet.

A szerelmi és a házáséletben a nemek egymáshoz való viszonyának erre a gyökeres különbségére, a két nem közti szerelmi „egyenlőségnek” a házassági kötelékben hierarchikus viszonyra fordulására, és mindennek (az alárendelésnek) a nők számára nem ismert és nem várt, kiábrándító valóságára a magyar kortársak is rámutattak. A szerelem és a házasság viszonyainak tárgyalásakor gyakran felbukkant a szerelmes fiataloknak, főleg a szerelmes nőknek szánt intés: *szerelmes állapotban a házaseletről formált idealizált fikciók alkotásának (és fogyasztásának) veszélyére, kiábrándulást maga után vonó jellegére való figyelmeztetés. A szerzők különösen a szerelmes férfiak által a nőknek az idealizált családi életről festett fikciói (szerelmes ígéretei) mögött rejlő, a nők számára kiábrándító valóságra hívták fel a figyelmet – a fentebb már említett, a szerelem egyenrangú és kölcsönös érzése mögött rejtő hatalmi viszonyra, a férj uralmára a feleség felett. „Anyá! Tanítsd leányodat tünni, – injuriázásokat szintén... A legtöbb férfinak e részben kettős arcza van, mint Szaturnusznak, egyik komor, másik nyájas. Emebben jelennek ők meg a hölgyek előtt, míg kezökérti udvarlásuk ideje tart. De a házasságban négy fal között nekik majd amazt is megmutatják minden appertinentziáikkal együtt.”¹⁰³ Más szavakkal: „Oh nagy lépés ez, melyet a leány az oltár elé tesz! Jól meg kell azt fontolni, mert onnan nincsen visszatérés. ... Uj nevet vesz föl, és ki e nevet vele megosztja, tulajdonosi jogot táplál irányában, ő gondoskodik róla, ő ótalmazza, olyan kötelességek teljesítését esküszí, a melyek hogy mily súlyosak és számosak, csak később tudja meg. 'És ő urad legyen!' mondja az irás, ezt ugyan nagy bölcsen elhallgatja előtte a kedves, hanem annál jobban figyelmezteti reá – házasság után.”¹⁰⁴ Egyrészt, a szerelmes Székely *A felesége számára készült ciklusának* két részében a két nem alakjainak egymással való elrendezése leképezte ezt a kettősséget: a szerelmi kapcsolat egyenlősége a házáséletben hierarchikus viszonyra változott – a felesége és gyermeke felett hatalommal bíró férj családja fölé magasodó alakja nemcsak gazdasági védelmüket jelentette, hanem a felettük gyakorolt politikai uralmat is, és itt a feleségnek nem jutott más, mint az „örömmel engedelmeskedés.” Másrészt, a szerelmes állapotban a házaseletről szóló idealizált fikciók alkotása és fogyasztása elterjedt társadalmi gyakorlatot jelentettek, és ezek korrekciói is léteztek – különböző írott és vizuális műfajok –: Székely „a felesége számára készült” kis albumának célját, funkcióját és orientációját is ezek között kell elhelyezni. Ezért itt röviden szeretném megemlíteni azokat a nemzetközileg elterjedt, sokszorosított grafikai albumokat, valamint nőnevelési műveket, amelyek jól meghatározható társadalmi-kulturális funkciójának és használatának ismeretében alkotta meg Székely a sorozatát.*

103. Edvi 1855. 369.

104. [Név nélkül] 1862b. 721-2.

A 18. század végén jelentek meg azok a reprezentatív, sokszorosított grafikai albumok, amelyek képek sorozatában, esetleg a képeket megvilágosító, hosszabb (irodalmi) szövegekkel együtt egy nő élettörténetét, vagy egy szerelem és házasság történetét beszélték el. A 19. századra ezeknek az albumoknak egy külön csoportja alakult ki, amelyeket a kiadók *jeles és egyedi alkalmakra, megkülönböztetett vevő- és fogyasztói körnek szántak*: az eljegyzések, házasságkötések vagy ünnepek alkalmával, férfi szerelmesek, vőlegények által menyasszonyaiknak ajándékozott díszes kötésű és gazdag kiállítású albumok. Ezek a narratív fikciókat tartalmazó ajándékok jellegzetes középosztálybeli társadalmi és kulturális gyakorlat megnyilvánulásai voltak, idealizált és egyben a patriarchális házásélet valóságára felkészítő fikciók. Példaként egy előállításukra specializálódott angol kiadó, Charles Tilt egyik kiadványát szeretném felhozni.

1838-ban jelent meg *The Ages of Female Beauty* (A női szépség korai) album, amely egy tipizált női élettörténetet mutatott be acélmetszetes jelenetekkel, az azokat értelmező és magyarázó versekkel, illetve szövegekkel.¹⁰⁵ A kiadó szándéka és elképzelése szerint a (középosztálybeli) nőknek készült, igen drága, reprezentatív kiadványt férfi szerelmesek, vőlegények ajándékozhatták szerelmüknek, menyasszonyuknak, eljegyzésükkor vagy házasságkötésükkor, esetleg karácsonykor.¹⁰⁶ A szórakoztató, illusztrált albumok morális célzatú irodalma pedig a tanácsadó könyvek funkciójával mosódott össze – olvasónője elé példát kívánt állítani jövőendő életvezetéséről.¹⁰⁷ A menyasszonyok és házasság előtt álló, fiatal lányok számára készített (nemzetközi) populáris grafikai albumok szoros kapcsolatban álltak a nőnevelő és tanácsadó irodalommal, amelynek célja ugyancsak a házasság előtt álló nőknek – a társadalmi nyilvánosság diskurzusaiban kidolgozott – a szeretetteljes családi élet ideológiájába öltöztetett patriarchális házásélet viszonyaira és szerepköreire való felkészítése volt. Mindez nem visszatekintő értékelés, hanem a kortársak (a kortárs férfiak) jól megfogalmazott (érdeke és) igénye volt. Székely *A felesége számára készült ciklusát* így például párhuzamba állíthatjuk Környei János 1858-as *A jó magyar gazdasszony* művével, amely – a Székely által képek formájában megjelenített diskurzusokat – írott formában és idézhetően fogalmazta meg. Környei könyve előszavában hangsúlyoz-

105. Montagu, Frederic (ed), *The Ages of Female Beauty, Illustrated in a Series of Engravings from Drawings by the Most Eminent Artists*, London, Charles Tilt, 1838. Hirdetési alcíme: *The ages of female beauty, pictorial illustrations of woman's life. From Drawings by the most eminent Artists, with prose and poetical illustrations by Barry Cornwall, Mrs Norton, Miss Jane Porter, & c.*

106. *Finden's Gallery of Beauty or Court of Queen Victoria*, edited by P. G. Patmore, London: Tilt and Bogue, 1841. A kiadvány hátulján található hirdetés szerint többek közt *The Ages of Female Beauty* mű ragyogó ajándékként szolgálhat a „szalon asztalán”, különleges, a fent említett alkalmakkor.

107. „Olvasd ezt a verset. S a jövő nyári égből egyszerre feltáruul Neked. / Olvasd, és ne feledd. – Ne engedd, hogy ez a történet a világnak legyen lecke, hanem Neked.” Montagu, Frederic (ed): *The Ages of Female Beauty, Illustrated in a Series of Engravings from Drawings by the Most Eminent Artists*. London: Charles Tilt, 1838. 4.

ta, hogy műve a házasság előtt álló lányokat, „leendő feleségek- s anyák[at]” a családi életre (és háztartásvezetésre) felkészítő céllal készült, és egyben „alkalmas ünnepi ajándokul is szolgálhat”.¹⁰⁸ Környei nem hagyott kétséget afelől, hogy mire kellett a lányokat felkészíteni – „a magyar nemzet világszerte ismeretes patriarchális (K. J. kiemelése) szellemű családi” életére, amely ezt a „szép jellemvonást a természetből” nyerte el.¹⁰⁹ Arra a „patriarchális szellemű családi” életre, amely „nemcsak legfőbb tényezője a házi boldogságnak, hanem nemzet-társadalmi fejlődésünkre is jótékony befolyást gyakorol”.¹¹⁰ Vagyis, a kedveseitől kapott, nemcsak idealizált, hanem ideologikus fikciót tartalmazó szerelmi zálogok, az albumok (például Székely sorozata) és az erkölcsnevelő művek a házasság előtt álló nők számára olyan társadalmi és kulturális mintát nyújtottak, amelyen elmerengve saját patriarchális családi életük szerepköreire készülhettek fel, *társadalmi nemi identitásukat* formálhatták, életük elmúlt és eljövendő eseményeit a társadalmi és kulturális minta mentén strukturálhatták.

Székely leendő feleségének saját maga készített egy grafikai albumot, amely a kor egy jól körülhatárolható társadalmi és kulturális gyakorlatán, a nemzetközi populáris grafikák ismeretén, és a nemek viszonyáról, valamint szerepköréről alkotott diskurzuson alapult. A *felesége számára készült ciklus*, a „házi használatra szánt” „kis album” egy szerelmes férfi által „jövendőbelije” számára készített, szerelmükről és jövendő házasesetükről szóló *idealizált fikció* volt, amely egyben házasságkötésük előtt, annak a kitolódásával a szerelmes Székely egyfajta *házassági ígéretét* jelenthette Jeanette számára – ismerve a kor gyakorlatát, a házasságkötés előtt, szerelmek és vőlegények által jövendőbelijüknek ajándékozott sokszorosított grafikai albumokat. Azonban az is látható, hogy a kor nyilvánosságának diskurzusaiban, a nőnevelő és tanácsadó irodalomban a szerelemről és házasesetről alkotott idealizált fikciók a patriarchális formák magánszférában való továbbélésének ideológiai burkolatai voltak. Olyan fikciók, amelyek a feleség férjétől függő szerepére, a férfi szükségleteihez igazított tevékenységére, önmaga szeretetteljes alárendelésére, a családi életben uralkodó patriarchális viszonyokra készíthettek fel, vagyis a leendő feleség karakterének átformálását, a társadalmi nemi szerepkörök elsajátítását célozták. Székely „a felesége számára készült” kis albumának házasesettel foglalkozó része, ezeket az elvárásokat jelenítette meg és *állította követendő mintává leendő felesége számára*, aki a kis album lapjait nézegetve, reflektálhatott (eljövendő házases)életének eseményein, szerepköreire és tevékenységein. A kis album folyamatosan bővült és változott szerelmi és házasesetük alakulásával párhuzamosan – de a bővülő jelek csak megerősítették és letisztították az elkülönülő nemi szerepeket: Székely, internalizálva a társadalmi mintákat, megszilárdította nemi identitását – magyar, alkotó férfiként –, egyben a társadalmi nemi szerepkörökről mintát (patriarchális el-

108. Környei 1858. iv.

109. Környei 1858. iv.

110. Környei 1858. 8-9.

várásokat) állíthatott felesége elé. Rövid kitérőként érdemes megjegyezni, hogy a néhány éve újult erővel folytatódó-meginduló, a 19. századi magyar nőneveléssel foglalkozó tanulmányok fókuszában a nők (gazdasági, kulturális és társadalmi) emancipációjához vezető felsőoktatása, illetve magasabb képzése intézményesülésének (és az ezt kísérő társadalmi diskurzusoknak) vizsgálata áll.¹¹¹ Azonban kevésbé láthatók az emancipatórikus folyamatokkal párhuzamos (és sokáig jóval meghatározóbb) irányvonalak, például a nők férjüktől függő és alárendelt helyzetére, a patriarchális családi életre való felkészítés gyakorlatai, amelyek a jól nyomkövethető (nyilvános) intézményesülés folyamatával szemben a magánszféra informális, de meghatározó keretei között (sőt, viszonyaiban) zajlottak, ezáltal kutatásuk is nehezebb. Ez a „nőnevelés” olyan társadalmi és kulturális gyakorlatot jelentett, amely gyakran az „esztétikai normát” el nem érő, írott és vizuális műfajokat használt fel ideologizált társadalmi szerepkörök internalizálására.

A szerelmes és a házas állapotoknak megfelelő érzelmek megjelenítésére visszatérve, érdemes megfigyelni, hogy Székely sorozatának két részében a kar- és kézmozdulatok is eltérők. Míg a szerelem jelenetein az egymással összekapcsolódó kezek és karok ritmikus hullámszerűsége a szerelmesek piramidális tömbjét lazította fel és a tematikára „mutatott rá”, addig a családi élet jelenetein az összefonódó kezek és kezek a három szereplő közötti érzelmi összeköttetést biztosították – egy speciális formában. A családban uralkodó szeretetnek a család minden tagjára való kiterjedését az anya közvetítette: férje és gyermeke közé ékelődve a köztük lévő érzelmi-intellektuális összeköttetést biztosította, karjait feléjük két irányba nyújtva ki. Ebből a kettős szerepből – *feleség és anya*¹¹² – következett összetett testtartása, ez nemcsak különböző időpillanatok eltérő mozgásfázisai „sűrítésének”, a megelőző és a következő cselekvésre való utalásának volt az eredménye, hanem szerepköreinek megosztottságából fakadt: egyszerre kellett érzelmileg azonosulnia férjével, valamint férje érzelmeit kellett továbbítania gyermeke felé, illetve a gyermekét az apa felé. Az anya gyermekével való megbonthatatlan piramidálisa és ehhez az egységhez kívülről kapcsolódó, kisgyermekével közvetlen kapcsolatot fent nem tartó apa alakja úgy is olvasható, hogy „derék és erényes anyának gyermekei ... kitűnő emberekké [válnak] ... az *apa sokkal csekélyebb befolyással van a gyermek lelki kifejlődésére*. ... [ha a nő] főnák növeltetése ... nem képes a vallás, erény és honszeretet csiráit gyermeki gyöngéd lelkébe ültetni, akkor apa, nevelő és tanító ritkán boldogulnak. ... a

111. Csak néhány példa: Nagyné 1969. Nagyné 1976. Fábri 1999. 129-147. Zimmermann 1999. 105-149. Müller 2001.

112. „A nő rendeltetése: férj társa jó és rossz napokban, anya, tetszés csak adomány a cél elérésére.” Hunfalvy 1858. 10.

gyermek legelső nevelése rendszeresen egész életre döntő befolyású ... kedély és szív képzése az anyák föladata.”¹¹³ Vagyis, az anyák aktív érzelmi, az apák szellemi és kontroláló kapcsolatban voltak a gyermekekkel – az anya érzelmeiket és erkölcsi értékeket közvetített a gyerek felé, ami az alapot jelentette a (későbbi), apa általi értelmi nevelésnek. Ennek megfelelően a szülők gyermekük felé irányuló érzelmei nem-specifikussá váltak: „a szeretet csak meleget, világot pedig az értelm áraszt a család körébe. Szeretetlenül különösen a nő rendeltetése nyilatkozik, az értelmiség meg főleg a férfi tulajdona legyen”.¹¹⁴ Így, bár a férfi a sorozat házasságot bemutató jelenetein a családi körben állandóan jelen volt, és szeretete családjára felé irányult, de nem állt közvetlen kapcsolatban a gyermekkel, és örömet abban lelte, hogy intellektuális tevékenységét megszakítva, fentről és kívülről gyönyörködött feleségében és gyermekében, felügyelve annak erkölcsi, szellemi, testi nevelését: mert „[a] gyermek első mosolyát, első dadogását, első lépéseit az anya örömtias szeme előtt többre veszi a férj a világ minden zenéjénél és tánczvigadalmainál.”¹¹⁵

Érdemes külön kitérni Székely sorozatának néhány jelenetére. Utaltam arra, hogy a családi élettel foglalkozó rész több kompozíciója a nemek társadalmilag elfogadott szerepkörében végzett tevékenységét mutatta be, amelyet a másik nemhez fűződő meleg szeretet indukált. A kat. C-XVII, kat. C-XVIII, kat. C-XIX és kat. C-XX képek a férfi, illetve a nő ellentétes, de egymást kiegészítő társadalmi szerepkörét ábrázoló jeleneteire oszthatók. A férfi szférája a külső világ, a szellemi alkotás és a teremtő aktivitás, a *produktivitás* – intellektuális alkotótevékenységét a nő szeretete inspirálta. A nő szférája a házi körre, az enteriőrre és a kertre terjedt ki, és a férfi indukálta biológiai funkciójával megegyező társadalmi tevékenységre, fizikai és erkölcsi gondoskodást magába foglaló *reproduktivitásra*. „A nő inkább az általánosság, az öntudatlan képzés, az önmagába vonult fogékonyság bélyegével bír, míg a férfi az egyénit, az erélyes kifelé törést, ... az öntudatost személyesíti. – A nő fenséges hivatása az anyaiság, a férfi teremtetőleg lép az élet különböző köreibé. – A nő szerényen a legbensőbb korlátok mögé vonul, a férfi, áradó hevében, túltör a legszélsőbbeken is. – *A nő mint az új sarjakat hajtani készülő virág, a természet védelme alatt hűven és tisztán igyekszik fenntartani s megóvni az emberiség lényegét.* ... S e különböző kör- és feladatnak megfelelően alkotó a természet a két nem testi szerkezetét is”.¹¹⁶ A kertben virágai között ülő, gyermekével foglalkozó anya jelenetei (kat. C-XVIII, kat. C-XX) a nő nemi szerepkörét mutatták be – a gyermeknevelés feladatát mint *gyermekkertészetet*. A kor közgondolkodásában az anya feladata a „kertész” funkciójának betöltése volt: a természet előnyös oldalainak ki-

113. Hunfalvy 1858. 1.

114. Hunfalvy 1855. 1. „[A] nő szerelme tiszta természet, finomabb érzékiség, a férfi szerelme inkább műveltség – nemesült emberiség –. Azonban mindkettő szívében uralkodnak bizonyos, kiegyenlítésre vezető ösztönök, melyek által a legbensőbb összhangzás és egybesimulás – a kölcsönös szeretet e legmagasabb foka – érhető el a lelkek közt.” Kelen 1857. 10.

115. Hunfalvy 1858. 10.

116. Lévay 1863. 171.

fejlesztése, a vadhajtások lemetszése – a gyermek érzelmi-erkölcsi alapjainak letétele. „Nagyon tévednek azok, kik azt hiszik, hogy az ember egészen jó jó a világra, valamint tévedés azt is hinni, hogy az mint egészen gonosz születhetik ... *a velészületett jóság és a jó tulajdonok csirái a külső körülmények miatt és szükséges vigyázat hiányában ugyan elfolytathatnak: de a rossz ösztönök is javíthatók és nemesíthetők.*”¹¹⁷ Ezért gyermekét nevelő anyaként „[m]int egy ép belátású kertész, munkálkodjál mindig és javíts. ... Mit tesz egyébiránt a földművelő? *Állandó szorgalommal dolgozik földje körül és saját verejtékével harmatozza azt, fölszedi és kiveti a köveket, melyek a növények gyökereit terjedésükben akadályozhatnák. ... a jó, igazi anya úgy fog cselekedni mint egy mély belátású földművelő.*”¹¹⁸

A gyermek érzelmi-erkölcsi alapjainak lerakását bemutató, a gyermekét az ölében tartó, annak kezeit imára kulcsoló anya jelenete (kat. A-VIII) kapcsolatba hozható a korabeli közgondolkodás e tárgykörben vallott elképzeléseivel, és mintegy vizualizációját adta egy szülőknek szánt gyermeknevelési tanácsnak is. A kor diskurzusaiban a gyermek korai „szívbeli”, erkölcsi kiképzése fontosabb volt a társadalmi gyakorlatban divatos „értelmi” nevelésnél.¹¹⁹ A „szív kora művelése megfelel a kor és társadalom igényeinek”¹²⁰, mert „a jövőendő ... *a nőben fekszik, melly gyermekét térdén tartja, s neki az első tanításokat adja.*”¹²¹ A gyermekét térdén tartó, annak kezeit imára kulcsoló, erkölcsileg nevelő anya tevékenysége konkrét megfogalmazást is kapott: „kevés gyermek van, magában a mi nagyravágyó századunkban is, kiket valami imádságra nem tanítanak. Még azon szülők is, kik magok nem imádkoznak, már a bölcsőben tanítják gyermeküket, kezeit összetenni, szeméit ég felé irányozni s azon magasztos imádságokat elvégezni, mellyekre Isten mit sem tagad meg. ... Azon gyermeknek, melly naponkint figyelemmel és értelmesen szíve mélyéből hangoztatja e szavakat: „mi Atyánk, ki a mennyekben vagy!” – soha nem lesz oka keservesen panaszkodni. Szívének nevelése oly könnyű lesz, sőt valóban be is van már végezve. – *van még egy más ima is, melly látszólag igen gyermekies. Minden gyermek oktattatik rá – az az esti imádság: „Istenem, te nekem adom szívemet!” ezt sem kell engedni gépileg ismételni, magyaráztassék az meg a gyermeknek, úgy hogy ez megértse magyarázatunkat.*”¹²² A szöveg ki is szélesíti Székely jelenetének értelmezését – nemcsak a gyermek anyja általi imára tanítása látható, de a szülői odafigyelés az ima magyarázatára, annak teljes érzelmi-érzelmi internalizációjára kiterjed. A jelenethez készített több vázlat egyikén („*so lernt man beten*” – Így tanul az ember imádkozni)¹²³ az apa összekulcsolt kezeivel megismételte a gyermek moz-

117. Klezso 1853. 166.

118. Klezso 1853. 169.

119. Klezso 1853. 161-163. A cikk a francia Mme Maréchal gyermeknevelési tanácsadó könyvéből idézett.

120. Klezso 1853. 165.

121. Klezso 1853. 165.

122. Klezso 1853. 268.

123. Fol. 152. recto. (291) – II. (252. 105x75 mm)

dulatát, mintegy visszaemlékezett saját gyermekkori ima-tanulására és annak fontosságára, hogy ezt tovább adja.

Székely egyes jeleneteinek tematikája, kompozíciója és motívumai társadalmi viselkedési normák internalizálását és alkalmazását mutatták – mint például az udvarlás (kat. A-I), a veszekedés (A-V) vagy a fiatal (szerelmesek) házások közti intimitást bemutató jelenetek (kat. A-III, kat. C-XVII, kat. C-XIX). A titokban váltott kézcsók kompozícióján nemcsak az ifjú szenvedélyes szerelmének kifejezése, hanem annak a fiatal lány általi szemérmes-szégyenlős elfogadása is látható – viselkedésük megfelelt a kodifikált udvarlási szabályoknak. A szerelmi életben a nő csak passzív, elfogadó szerepet játszhatott, a kezdeményező és aktív szerep a férfire tartozott: a fiatal lány érzelmeit csak a férfi felajánlott szerelmének elfogadásával fejezhette ki – lehajtott fejjel, szemérmesen engedhetett az ifjúnak hódolatának. „[M]ennyivel szebb, kedvesebb a nő, ha szívéet feddi, inti, kényszeríti megőrizni édes titkát, a szerelmet, ha nem szól is, ha zárt is ajka, úgy is tudjuk, sejtjük, látjuk, azt a mély tiszta szerelmet, mit rejteget, megláthatjuk a szem sugáriból, az arc szinéből, és annyi annyi mindenből. Mi szükség volna hát a nőknek elárulni érzelmeket? Miért mondanák a férfinak, te légy az enyém! Hiszen a szerelem a férfiszívben megsugja azt, melyik lányka eped érte, és azt szokta felkeresni.”¹²⁴ Bár Székely sorozatában a szerelmi részben kapott helyet a szerelem turbulens oldalának bemutatása – a közfelfogás szinte kötelezőszerűen és természetesen tárgyalta az ifjú házások között az első évben a felek összecsiszolóását elősegítő „kis gyengéd házi civódást”,¹²⁵ amely a következőképpen folyt le: a kölcsönös „szemrehányásokat” az követte, hogy „a nő sir, a férfi megilletődött”, majd a férfi kérésére után „a gyengéd női szív kész a bocsánatra”, és „a kegyelem mosolya” felcsillant. Székely kompozíciói olyan „egyszerű”, gyengéd, szeretetteljes házi jelenetek voltak, amelyek a kor erkölcsnevelő beszélyirodalmának is kedvelt motívumait jelentették, mint például a munkálkodó férjét csendesesen meglepő (és inspiráló) feleség alakja (kat. C-XVII): „szobámban ültem íróasztalom előtt ... s rendkívül jól esett valahányszor Mari csöndesen háttam mögé lopózik, vállaimra tevé kis kezeit, s előre hajolva megcsókolá homlokomat és felette örült, ha én azonnal elértettem szó nélkül tett indítványát”¹²⁶ – azt, hogy töltsenek több időt együtt.

124. Marikovszky 1862b. 687. A „zavar, pirulás, reszketés egy fiatal ember közeledtére... elárulják, hogy (a lány) szeret.” Libertinyi 1862. 2445-6. Továbbá, „hogy tehát ama kettős célét elérhessék, t. i. a női hivatást megtartván, a férfinemet önkénytelen hódolatra bírassák magatok iránt, egyszerűnek, szerénynek és szendének kell lennetek, így hasonlított leginkább a leggyöngédebb virághoz, a szemérmes érzőkéhez [mimózához]. ... Azonban higgyétek meg lánykák, a legtöbb ifjú előtt oly kedves az az elpirulás, az a zavar, mely a szívből fakad, kedvesebb, mintha a nő, a hozzá intézett bókokra mosolyogva felel, s elárulja, hogy azoknak örül.” Marikovszky 1862a. 609.

125. Molnár 1865. 362-3.

126. Udvardy 1865. 367.

Tóth Kálmán *Családi élet verse*,¹²⁷ egy szerelemről és az azt követő családi boldogságról kialakított költői fikció sokban hasonlít Székely sorozatához, jeleneteinek tematikájához – akár feliratként is szolgálhatna azokhoz. Az összehasonlításból körvonalazódó különbségek pedig rávilágíthatnak Székely magánéletéből és annak reprezentációjából fakadó problémákra. Tóth verse is egy *fikció* – a főszereplő aglegény egy szerelmen alapuló boldog házaseseten ábrándozott el. A vers, Székely sorozatához hasonlóan két részre, a szerelem és a családi élet bemutatására oszlott, és elkülönített képek sorozatában mutatta be a nemek közti intim kapcsolatot, majd a gyermekre fókuszált családi életet. A részek felködlő és szétfoszló álmképekként különültek el, *összeköttetés és átvezetés nélkül* – és ez is azt támasztja alá, hogy Székely sorozatának A. változata a közgondolkodással *megegyezően* fejtette ki a szerelem és a házaseset elkülönülő eseményeit, illetve azt, hogy az *összeköttetés és az áthidalás később felmerülő problémája*, egy összefüggő és folyamatos narratíva kialakításának igénye Székely *alkotói fejlődéséből és magánéletéből* fakadó sajátosság. Mindez azért is érdekes, mert arra mutathat, hogy szerelemről és házasságról alkotott írott és vizuális fikciók a korban nem igényelték a hivatalos és nyilvános összeköttetés bemutatását – a két életszakasz és állapot között valami más szolgálhatott „közös nevezőként.” Ennek megvilágításához a következőkben a szerelem, a szexualitás és a házaseset viszonyairól alkotott, 19. század közepi elképzelések kerülnek vizsgálat alá.

Bár alapvető konszenzus uralkodott annak tekintetében, hogy „nőszülni az egyháznak helyeslése nélkül nem lehet”,¹²⁸ a szerelem és a házaseset között a

127. „Annyit gondolok rád, hogy szinte azt hiszem: / benned vagyok, élek / Te szép szivárványa a borús világnak / Szép családi élet! / Te enyhítő árnyék, te jó hűvös forrás / Az élet mezején, / Hova a szív, miként a megsebzett szarvas / magát gyógyítani mén. //... Karjaim közt fekszik az én kis szeretőm, / S most már feleségem – / A boldogság könyve tündöklök, és reszket / szelid kék szemében. / Lecsókolnám e könyt – mert hisz a köny csak köny, / De oly szép azt látnom: / Oly szép, mintha látnék ragyogó harmatot / A buzavirágon. // Beszélgetünk arról: mint szeretjük egymást, / Milly nagyon, végtelen! / Hogy mikor meghalunk, új szerelemcsillag / Kel majd az egeken. / Szebb mint a mostani: sokkal tündöklőbb lesz / Attól az égi bolt, / A mi lelkünk lesz az új szerelemcsillag, / S örökön égni fog. //... Elmúlt már néhány év, és én atya vagyok, / Im itt van gyermekem: / Miként lengő virág a gyümölcsöző fán / Ugy játszik térdemen. / S ártatlan ajakkal mond egy megtanult szót, / Nem szülői nevét, / Kit jobban szeressen, nemzete nevére / Tanítám meg elébb. // Most egy aranygyűrű ragyog lakásomban, / A barátság köre, / Szép gyönyörű gyűrű, hanem még ennek is / Nőm a legszebb köve. / Szavai mindenkit a csodálkozásnak / Csenedébe ragadnak: / Hogy is lehet oly sas, napba járó lelke / A szelid galambnak. // És ... de ez mind álm édes, meleg ószo / Pusztá, hideg télen, / A világ vihara havat szór szemembe, / S ébren vagyok, ébren. / Nem látva körültem egyetlen egy lelket / Senkit a világon / Csak a véghetetlen havas sivatagot, / Az én árvaságom. // S az álmodott képek elérhetlen messze / Ott lengenek előttem, / Miként télen a nap gunyolódó fényvel, / Homályos felhőkben. / Oh oly szép álmokat a gunyos sors csupán / Azért adott nekem: / Hogy aztán a való annál szomorúbb, / Annál fájóbb legyen.” Tóth Kálmán 1854. 212-3.

128. Julia 1852. 314.

nyilvános és hivatalos átmenet, a házasságkötés tárgyalása nem jelent meg a közgondolkodásban. Ehelyett egy „közös nevező” biztosította az összeköttetést – a *szexuális ösztön*, amelynek a szerelemre jellemző öncélú egymásirányultságát és szenvedélyességét a házasság megszelídítette, a gyermek nemzésének és felnevelésének feladatává nemesítette. Mert míg a szerelem célja a „nemi ösztön természetes kielégítése”, addig „a házaséletben a szerelmi élettől eltérőleg, csak is utódok nemzéséről kell gondoskodni, holott a szerelemnél – mint ezt fentebb mondtuk – első cél a nemi vágy kielégítése.”¹²⁹ A felek kölcsönös vonzódásán alapuló házasság ideáljának alapját jelentő szenvedélyes szerelem – az ösztönök által uralt szexualitás – a családi életben magasabbrendű érzelmmé, szeretetté – gyermekek nemzése és felnevelése céljává – transzformálódott, és ezzel valójában a társadalomban a törvényes leszármazás rendjét, a közrendet biztosította.¹³⁰ „De a szerelem egyedül a családi életben ölt állandó erkölcsi alakot, ott válik az teljesen átszellemült s megtisztult, folyvást boldogító szeretetté. – Az egész természeti élet közössége az, s nemcsak a vidám örömei mámoros perceit, hanem a komoly kötelességek hív betöltését is magában foglalja. – Két lélek, ugyszólván, egymásba éli magát: a nő gyöngéd bizalommal csügg a férfi szilárd erején s határozottságán, a férfi nemesülve simul a nő szelidsége s kedély harmóniájához. – A család erkölcsi alapján nyugszik a társadalom további fejlődése.”¹³¹ Nemcsak a szerelem és a házasélet között biztosította a szexualitás az áthidalást a kor közgondolkodásában, hanem az ifjú és az érett (férfi)kor közötti átmenetet is a szexualitás gyakorlása jelentette: „az iskola padjáról a házasélet nyoszolyájába senki sem mászik ... az e kettő közötti úrt [a fiatalember] természetének megfelelően ki kell tölteni, ... *ifjúból ... férj*” ekképpen válhatott csak.¹³² A szerelem és a házasélet közös alapját képző szexualitás felértékelődött – Székely a két rész közti kapcsolatot biztosító, gyermekük fogadását egy felhőtlen nyári élménybe burkoló jelenete (kat. C-XVI) – bizonyos mértékig – a kor közgondolkodásának megfelelően oldotta meg a két eltérő állapot és két eltérő életkor közti átmenetet. A jelenet a nemek különböző, polarizált szexualitását – a férfi aktív és a nő befogadó, passzív szerepét – is megjelenítette: „*míg a férfi a szerelem terén működő, addig a nő csak szenvedő szerepet tesz, s az áldásos természet úgy*

129. Ámor és Hymen. 1896. 3-4.

130. „Természeti ösztön és kényszerűség alkotja a családot, ámde szeretet és tiszta erkölcs megszentelik azt. Hol szeretet és erkölcs nincs, ott a család kivetkőzik emberi méltóságából, ott az többé nem az erények kertje, hanem a bűn és véték tanyája.” A család feladata „nemcsak a gyermek nemzésében, hanem főleg azok nevelésében áll.... Lelkület és jellem képzését csak az apa és anya képes teljesíteni”. Hunfalvy 1855. 8. A házasság nélküli szexuális élet az ösztönök eluralkodásának számított: a kor egyik beszélyében egy fiatal jogászfű együtt élt szerelmével. A novellát a boldogtalanság és fájdalom légköre hatotta át: „Mi boldogok vagyunk, ha boldogságnak nevezhető oly létezés, melyet a társadalom erkölcsileg elítél, s melyben a szerelem költészetét lerontja ama testbeli egység, mit magasztossá csak a törvény szentsége tesz.” Vilmos 1863b. 540.

131. Lévy 1863. 194-5.

132. Ámor és Hymen 1896. 22.

intézkedett, hogy a nő tulajdonképeni nemi élvezeteket is nélkülözni legyen képes.”¹³³

Ebben az összefüggésben lehet megválaszolni azt a kérdést is, hogy Székely Bertalan „szerelmi ciklus”-ában mi volt az a „benső istenség”, a „kis album” címlapján felidézett és a szerelmespárt vezérlő „*innere Gottheit*” (kat. C-XV). A korszak *házaséletről* alkotott diskurzusai ismeretében ezt a benső istenséget talán legjobban a már többször idézett Környei János egyik nőnevelési fikciójának idézetével lehetne meghatározni. *Egy fiatal férfi szerelmeséhez írott levele egy, a jövőendő házaséletükről szóló álmod (egy idealizált fikciót) beszélt el*: a házasélet mennyországába belépő ifjú párt egy földöntúli lény – a házasság istene, *Hymen* – fogadta, aki ezek után isteni hatalmánál fogva uralkodott felettük. „Én vagyok a hű, az önérdek nélküli, tiszta és kizárólagos szerelem, csak nekem van megengedve az a hatalom, hogy a földön mennyországot teremtek”.¹³⁴ Székelyék házassághoz vezető szerelmének és a kor *szerelemről* alkotott diskurzusainak ismeretében azonban ezt a benső istenséget úgy lehetne definiálni, hogy az *szenvedélyes szerelmük*, *Erosz* (a továbbiak miatt – *Ámor*), vagyis a *szexualitás* volt.

Egy szerelem története – II

Székely Bertalan és Johanna Kuderna házassága több mint harminc évig tartott, négy megszületett gyermekükből hármat neveltek fel – mindez, valamint a családtagok, illetve barátok megjegyzései is egy jól működő családi életre utalnak.¹³⁵ Azonban, néhány adat, valamint Székely későbbi feljegyzései azt mutatják, hogy alkotói személyiségének a családi élet prózai-reális mindennapjai és kötelezettségei korlátokat jelentettek. Ezt az egész családot saját igényeinek alárendelő családfői pozíciója enyhíthette, de nem szüntethette meg.¹³⁶ 1888 utáni keserű meg-

133. Ámor és Hymen 1896. 7.

134. Környei 1862. 816. Környei nőnevelési levelei Wilhelm von Humboldt Briefe an eine Freundin (1847) művének fordítása volt.

135. Székely Jenny visszaemlékezésében: „Hozzám különösen nagyon jó volt, talán azért, hogy leány voltam, a gyermekek közt a legutolsó. Ez gyakran így szokott lenni, hogy a legkisebbet szeretik legjobban. ... De a fiúkat is szerette nagyon, és úgy Édesatyámnak mint Édesanyámnak, minden gondolatuk a gyermekek jóléte volt, és megtettek mindent értünk.” „[S]okszor virágcsokrokat szedtünk, versenyezve kié lesz szebb, kinek lesznek többféle virágjai. Mindig Édesatyám vitte el a pálmát, oly gyönyörű csokrokat tudott csinálni, Édesanyám öröme.” Székely Jenny (Kézirat). Székely Jenny és Nagy Sándor is felidézte Jeanette egy tréfás megjegyzését: „Édesanyám sokszor mondta nekünk gyermekeknek, hogyha Édesapa meghalna előbb, mint Ő, akkor a holttestét el kell égetni és a porából minden férfinak beadni, hogy olyan jó legyen mit Édesapa.” Székely Jenny (kézirat). Nagy 1935. 202.

136. Székely Jenny szerint: „Édesatyám keveset volt otthon, hiszen állandóan dolgozott, örök-ké voltak problémái, folyton tanult és művelte magát.” „Délben 1-kor jött haza, akkor volt az ebéd. Mindig készen is volt az ebéd, mert várni nem szeretett, de nem is kellett soha, mert Édesanyám nagyon ügyelt arra, hogy azalatt a rövid idő alatt, amit otthon tölt, nyugalmát semmi sem zavarja.” „Édesatyám úgy szerette, ha Ő otthon van, mi is legyünk otthon. Édesanyám

jegyzései személyes tapasztalatainak leszűréseként tekinthetők, amelyek a korban felértékelt családi életének és egyben a szerelmi házasságok ideológiájának kritikáját adják.¹³⁷ Több évtizedes konszolidált családi élete az ifjúkori, idealizált, szenvedélyes nagy szerelmeket – saját élményére való visszaemlékezését és annak reprezentációját is – radikálisan átértékelt. Az ekkor több mint ötven éves Székely pragmatikusan tekintett a házasság intézményére: „Mielőtt az ember saját fajzata szaporításának szenteli magát, vagyis megházasodik – tekintettel arra, hogy a faj intelligensebbé és jobbá is válhatik, ... tájékozottnak kéne lenni mind a fizikai, mind a lelki tulajdonságok továbbörökítése hozzávetőleges határai felől ... A vallásos katekizálás helyett tehát a házasulókat arról kéne oktatásban részesíteni, hogy van-e törvényszerűség a pénzjövedelmek állandóságában, növekedésében vagy csökkenésében a különböző hivatások esetében. Ismeretet [kellene kapniuk] arról, hogy mibe kerül egy gyerek fenntartása és nevelése. Hisz annak hozzávetőleges megsaccolása alapján, hogy mennyi jövedelmünk lesz, és hogy mennyibe kerül egy gyerek felnevelése, tudjuk a nemzendő gyerekek számát meghatározni”.¹³⁸ Székely a 19. század pozitívista biologizmusa által befolyásolt gondolatai szerint a házasság intézménye az emberiség eugenikus nemesítését szolgálta, és ez a szaporodást biztosító szexualitás szigorú felügyeletét és szabályozását kívánta meg. A házasulandóknak „[t]aníttat [kellene kapniuk] arról, hogy] ... Milyen gyakran helyénvaló a coitus, a túlzott gyakoriság egyidejűleg tönkretelheti az ivadék minőségét. Az első gyerekek kevésbé sikerült-ségét (mint állítják) a házasság első időszaka túlzottan nagy vágyának és heves-ségének tulajdonítják.”¹³⁹ A szexuális élet gyakorlásának szigorú társadalmi

nagyon vigyázott arra hogy minden úgy legyen, ahogy ő kívánta, és olyan boldog és megérett élet volt közöttük.” Székely Jenny (kézirat).

137. Dobai szerint „[a] hetvenes években egyebek között álmatlanságról és tartós depresszióról értesülhetünk, amelyek élete végéig megmaradtak. Székely ezek következtében csaknem betegesen rendszeres életvitelre kényszerült: a szokottnál pár perccel kevesebb vagy több alvás, zajok, legyek, szagok és ... a gyerekek erőteljes mozgásai vagy megnyilatkozásai egyaránt zavarták.” Dobai 2000. 16. lábjegyzet, 64. Székely 1888-as feljegyzése szerint: „1886-ban ... összeállítást csináltam arról, mennyibe kerül egy gyerek ... a kamatot és a kamat kamatját is beleszámolva, a gyermekek több mint 30.000 ft-ba kerültek. Nem lett volna értelmesebb ezt az összeget kamatoztatni!, ha az embernek rendes gyerekei vannak, akkor semmi jót nem tud nekik nyújtani, mivel őket ebbe a világba helyezi be. Ezen kívül, gyerekek elvesztése miatt annyira fél és szenved az ember, hogy jobb lenne, ha egyáltalán nem lenne gyereke. Harmadszor, beteg, morálisan vagy fizikailag nyomorékokat vagy erkölcsileg gyengéket a világra hozni, annyira megszégyenítő, annyi bosszúságot és szenvedést okoz, hogy ez sokkal rosszabb, mint hogyha egy se lenne. Negyedszer, közönszerű, közönséges embereket a világra hozni, nem eléghet ki senkit sem, mivel enélkül is épp elég van belőlük”. MTA Ms 5006/24. Fol. 04-12/v. A szöveget Szőke Anikó bocsátotta rendelkezésemre.

138. Székely Francis Galton *Inquiries into Human Faculty and its Development* (London, 1883) olvasásakor feljegyzett gondolatai. MTA Ms 5006/23. Fol. 67/v-75. A szöveget Szőke Anikó bocsátotta rendelkezésemre.

139. Székely Francis Galton *Inquiries into Human Faculty and its Development* (London, 1883) olvasásakor feljegyzett gondolatai. MTA Ms 5006/23. Fol. 67/v-75.

felügyeletére szükség is volt, mert Székely még mindig jól emlékezhetett saját házasságához vezető nagy szenvedélyére: „*Mikor az ember fiatal, a szexualitás nagy szerepet játszik egy asszony választásában*”, és csak „*a szexuális ösztön mindenekfeletti ereje*”, „*a vak szexuális örület ... az oka annak, hogy a fiatal emberek a házasságba vetik magukat*”.¹⁴⁰ Egy nagy fiatalkori szerelem ebből a szemszögből már nem egy „*innere Gottheit*”, hanem csak a „vak szexuális örület” megnyilvánulása volt. A házaseset gyakorlatában, a mindennapok használatában *A felesége számára készült ciklus* az ösztönök eluralkodásának a szocializálásává – egy fiktív reprezentációvá vált.

A művészt visszahúzó családi környezet, a házaseset mindennapjainak élménye Székely személyiségéből fakadó, egyéni tapasztalatnak tűnhet – de nem az. Az idős Székely az emberiség szolgálatába állított házasság intézményébe lépő párok számára, „a vak szexuális örület” kontrollálása céljából oktatást, tanítást látott szükségesnek. *Személyes tapasztalatából* leszűrte megjegyzései arra mutatnak, hogy a házasesetről és a szexualitásról, a családi élettel járó „kiadásokról” a korban elérhető információk „*nem eléggé ismertek, és fiatal emberek nem is hinnék el őket*, amelynek az az oka, hogy mindenki azt hiszi, ő kivétel. Ez buta optimizmus. *Másrészt fiatalon az ember az ilyen dolgokat egyáltalán nem fogja fel. ... Azon dolgok megértésére való képtelenség, melyeket nem saját magunk élünk át, együtt a vak szexuális örülettel*” így könnyen vezethet az emberiség intelligenciájának hanyatlásához, középszerű utódok nemzéséhez, és a házasesetből való kiábránduláshoz.¹⁴¹ Meg kell jegyezni, hogy fiatalon, szenvedélyes szerelme és házasságkötése idején Székely szerezhette volna tudást a szexualitásról és a házasesetről, azonban vagy „*nem hitte el*”, vagy „*képtelen volt felfogni*” a rendelkezésre álló ismereteket. Azt szeretném röviden bemutatni most, hogy Székely idős korában a házasesettel és a szexualitással kapcsolatban felmerült negatív ítéleteit és kételyeit, megelőzhetette volna a népszerű, fiatal férfiaknak tanácsot adó, őket a „*családi életre felkészítő*” könyvek ismerete vagy *komolyan vétele*.

Székely legfontosabb problémáját, mint láttuk, a családi életnek az alkotói személyiséget *emocionálisan, szexuálisan és financiálisan* korlátozó jellege jelentette: a fiatalkori, szenvedélyes szexualitás hatásai mind a nő, mind a férfi személyiségre, valamint a születendő gyermek egészségére és képességeire, a gyermekek számának az anyagi lehetőségekkel összhangban álló meghatározása, a szülők személyiségének és hivatásának a gyermek igényeihez igazodásának szükségessége, etc. A családalapítás és -tervezés ezen problémáinak megoldására korabeli tanácsadó könyvek álltak rendelkezésre – mind magyar, mind német nyelven. Magyar területeken több kiadást ért meg Franz Hoffmann, a népszerű német ifjúsági író és erkölcsnevelő fiatal férfiak számára íródott könyve, az *Ámor*

140. MTA Ms 5006/24. Fol. 04-12/v.

141. MTA Ms 5006/24. Fol. 04-12/v.

és Hymen. A szerelem és a házasság lefátyolozott titkai,¹⁴² amely meglepő nyíltsággal tárgyalta a szexualitásnak és az utódnemzésnek a kérdéseit. A műből csak a családi élet alapításával járó kérdések tárgyalását szeretném itt röviden ismertetni. Az írás a szerelmet minden idealizálás nélkül a szexuális ösztönrel azonosította, a „nemi ösztön természetes kielégítése ... (és) a faj fenntartása”-ként határozta meg.¹⁴³ „A házasság eszméje úgy keletkezett, hogy az emberiség a nemi élvezet korlátozását és a faj fejlesztését” tűzte céljául, így „a házasságban ... csakis utódok nemzéséről kell gondoskodni, holott a szerelemmel ... első cél a nemi vágy kielégítése”.¹⁴⁴ A családi életet uraló és a szexuális ösztönöket megregulázó racionalitásnak megfelelően a leendő férj képes legyen „hozzá ... szokni a családi élet nyugalmaihoz ... [és] keresete ... a család szaporodásával lépést tartson”, magyarul, „csak az alapítson családot, aki fenntartani is képes” azt.¹⁴⁵ A feleség megválasztásakor annak családjában öröklött tulajdonságokat és betegségeket is figyelembe kell venni, hiszen a „gyermek rendesen örökli a szülők főtulajdonságát”.¹⁴⁶ A könyv tanácsokat adott a házasság szexualitására vonatkozóan is: a házasságban a szexuális élet mértékletes gyakorlását ajánlották a születendő gyermek érdeke miatt – a mértéktelenség a gyermek egészségének és szellemi képességeinek csökkenését idézhetné elő.¹⁴⁷ Mivel a tanácsadó könyv szerint bizonyos személyes tulajdonságok megátolhatták a házasulandó felek közti harmonikus családi élet kialakulását, bizonyos személyiségjegyek – mint például „álhatatlanság, szétágazó vágy, túlzott érzékenység, határozott nyilvánuló önzés (ez utóbbi különösen a szellem és a művészet munkásainál nyilvánul)” – megléte esetén tanácsosabb volt a házasságkötés elkerülése.¹⁴⁸ Az idős Székely családi életének tapasztalatából leszűrt megállapításai – miszerint „[e]goista szempontból tehát, egy hasonló beállítottságú és állású ember számára, mint én, hátrányos, ha gyermeke van. Akadályává válik saját képességei kibontakoztatásának, idős korban is bosszantó feladatok elvégzésére, egészségtelen helyeken tartózkodásra kényszeríti, vitalitását gátolja azáltal, hogy sok félelemre, haragra, szegénre, szomorúságra, gondra, őszinte érzelmre ad okot, melyek az életet értéktelenné teszik”¹⁴⁹ – elérhető „tudást” képeztek már szerelme idején, amelyet bár talán ismert, de nem vett annyira komolyan, mint a kor nyilvánosságában feltűnő, a szerelmen alapuló, de a felek közti hierarchikus viszonyra épülő házasságokról alkotott, fiatal nőknek szánt, idealizált fikciókat.

142. A mű különböző magyar kiadásai közül az 1863-ast (Pest: Emich), 1871-est (Pest: Eggenberger), 1873-ast és az 1896-ost tudtam azonosítani, de nyilvánvaló, hogy a könyv ennél lényegesen több kiadást ért meg. Az idézetek az 1896-os kiadásból származnak, elhagyva az újabb kiegészítéseket: Ámor és Hymen 1896.

143. Ámor és Hymen 1896. 4.

144. Ámor és Hymen 1896. 4 és 24.

145. Ámor és Hymen 1896. 20.

146. Ámor és Hymen 1896. 6.

147. Ámor és Hymen 1896. 9.

148. Ámor és Hymen 1896. 8.

149. MTA Ms 5006/24. Fol. 04-12/v.

Bibliográfia

- Magyar Képzőművészeti Egyetem (MKE) Könyvtára. 1884/85. évben képesítő vizsgálatra bocsátott rajztanár és rajztanító jelöltek anyakönyve.
- Magyar Nemzeti Galéria (MNG) Grafikai Osztály. 1915–1740. Székely Bertalan naplója.
- Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Könyvtára Ms 5006. Székely Bertalan jegyzetei. (Szőke Anikó bocsátotta rendelkezésemre a szövegek magyar fordításait)
- Székely Jenny (kézirat). Székely Jenny: Emlékezések jó Édesatyámra. (géptel átírat, 1949.) (Szőke Anikó bocsátotta rendelkezésemre)
- Wladimir Aichelburg családtörténeti kézirata. (Elektronikus változat, cím nélkül.) (Wladimir Aichelburg bocsátotta rendelkezésemre)
- Zámbrsk, Státní Oblastní Archiv, Marschendorf. Házassági és születési anyakönyvi kivonatok.
- [Név nélkül] 1859. [Név nélkül]: A nőnem lélek- s jellemtana. Nővilág 1859. február 27. 3. évf. 9. sz. 134-136.
- [Név nélkül] 1862 a. [Név nélkül]: Hivatásunk. Egy szózat Székelyföldről. Családi Kör 1862. április 6. 3. évf. 14. sz. 211-2.
- [Név nélkül] 1862 b. [Név nélkül]: A nő mint hitestárs. Családi Kör 1862. november 30. 3. évf. 48. sz. 721-723.
- [Név nélkül] 1862 c. [Név nélkül]: A nő befolyása a házi körre. Családi Kör 1862. december 7. 3. évf. 49. sz. 733-734.
- „Adél” 1862. „Adél”: Levelek Vilmához. Második levél. Gombostú 1862. február 26. 525-6.
- Abonyi 1859. Abonyi Lajos: A háziasság. Nővilág 1859. január 30. 3. évf. 5. sz. 71-73. martius 6. 3. évf. 10. sz. 151-152.
- Almási 1860. Almási Balogh Pál: A nők, mint a társadalmi élet tényezői. Családi Kör 1860. október 14. 1. évf. 1. sz. 1-3. október 21. 1. évf. 2. sz. 20-22. október 28. 1. évf. 3. sz. 33-35. november 4. 1. évf. 4. sz. 49-51. november 11. 1. évf. 5. sz. 65-67. november 18. 1. évf. 6. sz. 81-83.
- Ámor és Hymen 1896. [Franz Hoffmann]: Ámor és Hymen. Jegyesek és fiatal házások tapasztalt tanácsadója. A szerelem és a házasság titkaiban. Budapest: Wass József, 1896.
- Bakó 1982. Bakó Zsuzsanna: Székely Bertalan (1835-1910). Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1982.
- Bakó 1999. Bakó Zsuzsanna: Adatok a Székely Bertalan életmű kutatásához. In: Székely Bertalan (1935-1910) kiállítása. MNG 1999. szeptember 30. – 2000. január 30. Budapest: MNG, 1999. 13-58.
- Berecz 1862. Berecz Károly: Szerelmek és házasság. Kedélyes felolvasás. Családi Kör 1862. szeptember 21. 3. évf. 38. sz. 593-595.
- Bicskei 2000. Bicskei Éva: The Image of Woman in Nineteenth Century Hungarian Fine Arts. In: Turda, Marius: The Garden and The Workshop: Disseminating Cultural History in East-Central Europe. In Memoriam Péter Hanák. Budapest: CEU, Europa Institute, 2000. 236-259.

- Bicskei 2002. Bicskei Éva: Napló, vizuális autobiográfia, Künstlerroman. Személyiség és személyesség Székely Bertalan „ifjúkori naplójában. Aetas 2002:2-3. 84-113.
- Biró 1862. Biró Imre: 'A szerelem' Michelettől. Gombostú 1862. martius 19. 710-3.
- Bock 2001. Bock, Gisela: Women in European History. Oxford: Blackwell, 2001.
- Dobai 1956. Dobai János: Székely Bertalan művészi arculatának kialakulásáról. In: Művészettörténeti Értesítő 1956. 5. évf. 2-3. sz. 97-115.
- Dobai 2000. Dobai János: Adalbert Stifter egy portréjáról. Művészettörténeti Értesítő 2000. 49. évf. 1-2. 55-65.
- Edvi 1854 a. Edvi Illés Pál: A nők fejviseletéről valami. Vasárnapi Ujság 1854. szeptember 10. 1. évf. 28. sz. 240.
- Edvi 1854 b. Edvi Illés Pál: A TE-zés ellen. Vasárnapi Ujság 1854. október 22. 1. évf. 34. sz. 290-291.
- Edvi 1855. Edvi Illés Pál: Mozaik képek leányos anyáknak. Vasárnapi Ujság 1855. november 18. 2. évf. 46 sz. 368-370.
- Egy nőtől 1862. Egy nőtől (Burow Julia írása után): A nők és emancipációjuk. Gombostú, 1862. január 15. 141.
- Emilia 1861 a. Emilia: Hazádnak rendületlenül légy hive. Családi Kör 1861. július 28. 2. évf. 30. sz. 477-478.
- Emilia 1861 b. Emilia: Hazánk hölgyeihez. Családi Kör 1861. augusztus 18. 2. évf. 33. sz. 516-7. augusztus 25. 2. évf. 34. sz. 529-531. szeptember 1. 2. évf. 35. sz. 548-549. szeptember 15. 2. évf. 37. szám. 580-581.
- Emilia 1862. Emilia: A női műveltségről. Családi Kör 1862. október 19. 3. évf. 42. sz. 649-650.
- Fábri 1999. Fábri Anna: A nő és hivatása. Budapest: Kortárs Kiadó, 1999.
- Gellér 1978. Gellér Katalin: Nagy Sándor. Budapest: Corvina, 1978.
- Gleichen 1857. Gleichen Eliz után: A női képzés és nevelés világából. Nővilág 1857. június 7. 1. évf. 22. sz. 344-46. június 14. 1. évf. 23. sz. 360-362. június 21. 1. évf. 24. sz. 374-378.
- Hobsbawm – Ranger 1992. Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds): The Invention of Tradition. Cambridge: CUP, 1992.
- Hunfalvy 1855. Hunfalvy János: Család. Nevelés. Család Könyve 1855. 1. évf. 1-10.
- Hunfalvy 1858. Hunfalvy János: A leánynevelés. Család Könyve 1858. 3. évf. 1-11.
- Hunt 1992. Hunt, Lynn: The Family Romance of the French Revolution. London: Routledge, 1992.
- Julia 1852. Julia: Nőnevelési levelek. (Anyák számára). Családi lapok 1852. október 15. 1. évf. 2. félév, 7. sz. 297-314.
- Kelen 1857. Kelen: A férfi- és nőszív egymáshoz viszonya. Fesslerből. Nővilág 1857. január 11. 1. évf. 1. sz. 11.
- Kempelen 1857. Kempelen Riza: A nők világa. Nővilág 1857. január 11. 1. évf. 1. sz. 9-10.

- Klezso 1853. Klezso József: Tanácsadás az anyáknak. A sziv első nevelését illetőleg. Családi Lapok 1853. augusztus. 31. 2. évf. 2. félév. 4. sz. 161-171. 1853. szeptember 30. 2. évf. 2. félév, 6. sz. 263-271.
- Kocka 1995. Kocka, Jürgen: The Middle Classes of Europe. The Journal of Modern History December 1995. vol. 67. Issue 4. 783-806.
- Környei 1858. Környei János: A jó magyar gazdasszony. Közhasznú házikönyv műveltebb nők és leányok számára. Pest: Magyar Mihály, 1858.
- Környei 1862 b. Környei [János]: Irányeszmék. A család. Gombostú 1862. június 21. 1581-1584.
- Kubriczky 1853. Kubriczky András: A keresztény nő társadalmi állásának méltósága. Családi Lapok 1853. július 15. 2. évf. 2. félév, 1 sz. 1-8.
- Landes 1998. Landes, Joan B.: Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution. Ithaca and London: Cornell University Press, 1998.
- Lauka 1862. Lauka Gusztáv: Mindig tréfa a papiroson s néha való a papiroson. Gombostú 1862. február 26. 515-516.
- Lévay 1863. Lévay József: A szép nyilvánulása. Koszorú 1863. február 22. 1. évf. 1. félév, 8. sz. 170-171. márczius 1. 1. évf. 1. félév. 9. sz. 194-195.
- Libertényi 1862 b. Libertinyi József: A szerelem. Gombostú 1862. szeptember 27. 2445-6.
- Máday 1913. Máday Andor: A magyar nő jogai a múltban és a jelenben. Budapest: Athenaeum, 1913.
- Marikovszky 1862 a. Marikovszky Gábor: Virágok művelt hölgyek számára. (Szedve hazánk minden vidékiről.) III. Családi Kör 1862. szeptember 28. 3. évf. 39. sz. 609-610.
- Marikovszky 1862 b. Marikovszky Gábor: A legszebb tárgy. Családi Kör 1862. október 26. 3. évf. 43. sz. 686-687.
- Mártonffy 1861. Mártonffy Károly: Pontok Magyarország múltjából. Emlékeztetőül költőinknek, művészeinknek. Vasárnapi Ujság 1861. február 17. 8. évf. 7. sz. 78.
- Mikó 1860. Gróf Mikó Imre: Irányeszmék. IV: Nőink hivatása. Budapesti Szemle 1860. 10. évf. 1-20. Megjelent még: Nővilág 1860. október 7. 4. évf. 41. sz. 641-645. október 14. 4. évf. 42. Sz. 657-661.
- Molnár 1865. E. F. után átdolgozta Molnár Aladár: Pszichológiai képek. Koszorú 1865. április 16. 3. évf. 1. félév, 16. sz. 362-3.
- Müller 2001. Müller Ildikó: A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896-1914). Korall 2001. Tavasz-Nyár. 3-4. 203-220.
- Nagy 1935. Nagy Sándor: Ádámosi Székely Bertalan centenáriuma. Magyar Művészet 1935. 11. évf. 7-8. sz. 193-202.
- Nagy Teréz 1861. Nagy Teréz: Családi boldogságunk legszebb füzérei I. Családi Kör 1861. február 10. 2. évf. 6. sz. 84-85. február 17. 2. évf. 7. sz. 100-101.
- Nagyné 1969. Nagyné Szegvári Katalin: A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777-1918). Budapest: 1969.
- Nagyné 1976. Nagyné Szegvári Katalin: Nők az egyetemeken I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért. Budapest: FPK, 1976.

- Rákosi 1862. Rákosi László: Ha én magyar hölgy volnék. Gombostű 1862. január 29. 274.
- Rónaszéky 1866. Rónaszéky: A szakál. Vasárnapi Ujság 1866. március 27. 13. évf. 21. sz. 254.
- Székely 1866. [Keleti Gusztáv]: Székely Bertalan. Vasárnapi Ujság 1866. július 1. 13. évf. 26. sz. 309-310.
- Székely 1911. Tárgymutató az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Székely Bertalan emlékkiállításához. Székely Bertalan emlékkiállítás. 1911. február 3 – március 3. A Műcsarnokban.
- Székely 1962. Székely Bertalan válogatott művészeti írásai. Összeállította: Maksay László. Budapest: Képzőművészeti Alap, 1962.
- Székely 1999. Székely Bertalan (1935-1910) kiállítása. MNG 1999. szeptember 30. – 2000. január 30. Budapest: MNG, 1999.
- Szőke 1999. Szőke Annamária: '... ostoba angyalkákkal játszik üres óráiban.' A kutató és elmélkedő Székely Bertalan-kép a kritikában és a művészettörténet-írásban. In: Székely Bertalan (1935-1910) kiállítása. MNG 1999. szeptember 30. – 2000. január 30. Budapest: MNG, 1999. 311-348.
- Tóth Kálmán 1854. Tóth Kálmán: Családi élet. Vasárnapi Ujság 1854. augusztus 20. 1. évf. 25. sz. 212-213.
- Tóth Zoltán 1991. Tóth Zoltán: A rendi norma és a 'keresztény polgárisodás'. Századvég 1991. 2-3. sz. 75-132.
- Udvardy 1865. Udvardy Vincze: Egy est a temetőben. Koszorú 1865. április 16. 3. évf. 1. félév, 16. sz. 365-369.
- Vilmos 1863 b. (Csapó) Vilmos: Egy család novellája. Koszorú 1863. december 6. 1. évf. 2. félév, 23. sz. 532-540.
- Zimmermann 1999. Zimmermann, Susan: Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918. Wien, Budapest: Promedia Verlag – Napvilág Kiadó, 1999.

Bozó Krisztina

Női(es)ség egy szentesi fényképészműhelyben készült portrékon

Kisipari imázstermelés a kora –kádárizmus idején

A szentesi Fridrich-múzeum gyűjteményéből kerültek hozzám Fridrich Katalin hagyatékát képező, az 50-es és 60-as évek fordulóján készült női portrék negatívjai. A képek kinagyítása után az vált számomra rendkívül feltűnővé, hogy a „kisipari”/„maszek” fényképezkedés, milyen nagy mértékben hordozza magán a korabeli kultúrpolitika sematizmus-igényét. A fényképekkel szembeni elvárás ugyanis nem a „valóság” ábrázolása volt, hanem egy ideálhoz való közelítés. A propagandisztikus célok eléréséhez megteremtett új női típusok, mint a munkásnő, varrónő, aratóasszony, majd az ötvenes évek közepétől az anya szerep, vizuális és verbális toposzként, képi konvencióiban számos hasonlóságot mutat a kisipari munkákkal. Alapvető különbség viszont, hogy míg a propagandaképek a nőpolitika érvényesülését segítették, addig a műtermekben készült női portrék a nőiesség hangsúlyozását viselik magukon. Az ötvenes évek áldemokratikus képi igénye a mindenki által való érthetőséget célozta meg, ehhez kialakított egy egységes konvenciórendszert amihez egy meghatározott ikonográfiai követelmény társult.¹ Ennek visszatükröződéseként figyelhető meg a kisipari körülmények között készített női portrék létrehozásának egységes eszköztára. A nőiesség ilyen képi sémája rajzolódik ki az elemzett fényképanyag egyes darabjain látható személyekkel készített interjúk során is.

Ugyanakkor a kor fényképészeti szakírói, kritikusai messzemenőig elhatárolták magukat a műtermek kisiparosaitól, mivel képeikben a háború előtti polgári, kispolgári giccs továbbélését látták: „Márványállú, gödrös, bájmosolyú nők, dermedt gyermekek, borbély cégtábla szépségű férfiak a fotokirakatok lakói. Ha valaki, aki, mondjuk 1939-ben elhagyta az országot s ma visszatérne, nem hinné – a fényképészkirakatokat látva – hogy itt szocializmust építenek.”²

A II. világháború utáni első magyar fényképészeti szaklap, az újraélesztett Foto első számainak hasábjain az akkori fotós élet legbefolyásosabb személyiségei fejtették ki véleményüket a portréfényképezés új útjairól, mindannyian egyetértve azzal a nézettel, hogy a „realista emberábrázolás körül valami nincs rendben”...”Rendkívül káros, hogy az elért eredmények mellett még mindig sok helyen búrjándzik a giccs, ami lehet, hogy üzletileg eredményes, de ugyanakkor helytelen irányba tereli a dolgozók érdeklődését.”...”A vidék elmaradása ezen a vonalon évtizedekben számítható.”

1. Almási Miklós: Művészetkonceptiók a perek idején in: Fotóművészet 1988/3. 3-10.o.

2. Oelmacher Anna művészeti író hozzászólása a Foto c. folyóirat portréfényképezésről indított vitájához. (I.) 1954/4

A kor portréfényképezésről vallott – erősen ideológiai töltetű - állásfoglalása merőben eltért a gyakorlattól. A fotóamatőröktől kezdve a hivatásos fotográfusokig mindenki igyekezett elhatárolódni a tömegtermelésre szakosodott fényképész kisiparostól. A szaklapok írói élesen bírálták az „elmúlt társadalmi rend örökségét”: a valóságot elkendőző lágyrajzú objektívek használatát, az érzéki pózok és kifejezések alkalmazását, a hamis környezetbe való beállítást és a túlzott retus használatát. A fotóműtermi „staffázs-stílus” a századforduló környékén teremtődik meg, a megrendelők és maguk a hivatásos fényképészek is ezt a környezetet, ábrázolási módot tartják hitelesnek és érvényesnek. Az egyik heves támadás alkalmával a következőképpen írják le a fényképezkedés ilyen gyakorlatát: „...még csak „iparinak” sem tartom azt az arcképet, amely úgy jön létre, hogy a megrendelő bemegy a fényképészhez, rögtön felültetik a dobogón elhelyezett sámlira, kigyulladnak a mindig készenlétben álló stabil reflektorok, elhangzik egy-két szokásos bemondás (tessék barátságos arcot vágni... kissé jobbra, picit balra... esetleg arra gondolni, hogy 12 találata volt a totón stb.) kattán a gép, a megrendelő lefzeti az előleget és vérvörös arccal távozik, mert időközben megfőtt a reflektorok tüzeiben.”³

Az ilyen jellegű kritikák írói a realista emberábrázolás alapfeltételül a humanizmust tették meg, ami az emberi arc formáiból, a tekintetből és a testtartásból kiolvasható valóságos jellemet jelentette. Ezzel szemben – olvashatjuk máshol – „nem az új ember jelenik meg a szövetkezeti vagy fővárosi fotóüzletek képein, hanem mindannak, amitől szabadulni akarunk a karikatúrája.”⁴ Nézzük meg közelebbről miben áll az a különbség ami az új ember képe és karikatúrája között tapasztalható.

A vizsgálat tárgyát képező közel kétszáz síkfilmre készített női portré keletkezésének idejét az 1956- tól 1962-ig terjedő időszakra tesszük. Addigra már kezdtek háttérbe szorulni a női imázs 1945 utáni legemblematikusabb mintái, amelyek a Nők Lapja 50-es évekbeli hasábjain erőteljesen jelen voltak. Az évtized elején az anyaság képi ábrázolására kerül a hangsúly, majd ezt felváltja a dolgozó nő számtalan, korábban elképzelhetetlen alakja: bányásznotól a traktoristáig. Ahogy időben közeledünk a hatvanas évekhez egyre gyakoribbá válnak a divattudósítások kapcsán felbukkanó manökenek, hazai színésznők portréi. Az újra megjelenő régi-új szerep a női imázs palettáján, ahol a báj és a kellem fokozottan ábrázolandó, nem a fent említett idealizált „új ember” típusát közvetíti. Ugyanakkor a korabeli fényképész szaklapok írásai alapján azt gondoljuk, hogy ez az idea meg sem jelent a műtermi fényképek megrendelőinek fejében. Miféle minta követése olvasható le tehát a portrékról?

A fényképeken szinte valamennyi korosztály képviselteti magát, de elmondhatjuk, hogy a legtöbb mégis a fiatal felnőttkorban lévő nő. Feltűnő a képeken, hogy

3. Svéd: 9.o. (Foto 1956/4)

4. Oelmacher:3.o. (Foto 1954/4)

jellemző a magányos arckép és inkább kivételnek számít a csoportos levétel. Ez adódhat a domináns korcsoport társadalmi helyzetéből: már függetlenedtek a szüleiktől, de még nem alapítottak saját családot. Vagyis éppen az az életkori helyzet kerül megörökítésre, amikor a megrendelő a társadalmi szerepkörök egy átmeneti formáját tudhatja magáénak. Ugyanakkor felmerülhet a gondolat, hogy ez egy tudatosan vállalt megjelenési forma, a személyiség nyilvánosság felé közvetített szereppé formálódott attitűdje.

Ha két fogalmat állítunk egymás mellé, melyek mentén elemezhetjük a portrékon feltáruló metakommunikációs nyelvet, akkor ez a hasonlóság – idealizáltság képi ábrázolásban megmutatkozó dichotómiája vagy éppen egysége lehet. Lényeges információt hordoznak e tekintetben a kulturális szignálok, ami alatt esetünkben a fotókon megjelenő tárgyi világot és a nők külső megjelenését befolyásoló ruházatot értjük. A műtermi kellékek szűkös használata jó indikátora a kor jellemzően szegényes dologi környezetének. Két jellegzetes kiegészítő berendezés figyelhető meg, az egyik egy két részes dobogó, a másik egy vagy két vékony papírral bevont cső. Ezek a portré készítésének technikai körülményeihez járulnak hozzá, a beállítás mozdulatain vezetnek finoman a fénykép nézőinek tekintetét. Az értékhierarchiát tükröző „beszélő tárgyak” a rendszerezés másik csoportját alkotják. Itt elsősorban a Fridrich örökségből származó, háborút túlélte, a polgári enteriört reprezentáló eszközöket írhatunk le. A leggyakrabban egy szecessziós váza tűnik fel, valamint egy kárpitos támlás szék. Ez utóbbi kép egyben jó példáját adja a kulturális konvenciók eklektikájának. Az arcképkészítés polgári hagyományának belső tereibe illeszkedő bútordarab itt távoli díszletként hat, a paraszti viselet már csak jelzésértékűen magán viselő megrendelő mellett. A kendő, a ruházat, amely szabásvonalában követi a valamikori viseletet, a nyílt tekintet, a mozdulatok zártsága a paraszti viselkedésmintát tükrözi.⁵ Míg a mosoly megjelenése a gesztusok között, a ruházatban pedig a retikül egy új, a korra jellemző női imázs portréját rajzolja a szemünk elé.

Hasonlóan fontos szerepet tulajdonítunk a következő képen megjelenő tárgyaknak. A háttérként felaggatott népies tányérok és kulacsok, valamint a viselet, jellegzetesen mutatják be a pseudo népi kultúra nagyüzemi reneszánszát.

A ruházat kiegészítőjeként két jellegzetes darab tűnik fel ez idő tájt a Nők Lapja magazin divatfotóin, a kesztyű és a retikül. A portrékészítés során ezek mindig hasonlóan vannak elrendezve: a kesztyűt könnyedén kézbe fogva tartják, míg ugyanazon a behajlított karon viselik a kiegészítőt is. Mindkettő fontos megjelenítője a nőiességnek, az eleganciát, könnyed sikkességet hangsúlyozza. A női szépséget hívatott kifejezni a porcelán nipp, a virág és a virágcsokor. A műtermi fényképek közönséges esztétikumának megteremtői a „szépérvék” bizonyítékként hitelesített apró segédeszközök.

5. Kunt: 59.o.

A fényképezkedni vágyó nők gesztusai, mimikájuk és a testtartás következetes hasonlósága egységesítő, idealizáló portrécészítési metódust tár elénk; valamint megköveteli a nők szerepének repertoárjából való válogatás, a tipizálás művelését is. A korábbi műtermi fényképezési gyakorlatban érvényesülő kinezikai kódok visszafogottságát, az ábrázolás statikusságát figyelhetjük meg ezeken a fotókon is. A passzivitást megtörendő alkalmanként a szoknya libbenése hivatott dinamizmust vinni a képbe.

„Az arc hűségesebb ábrázolása a portré elsőrendű feladata” – olvashatjuk az 50-es évek szakmai vitájának egyik hozzászólásában. Azt minden fényképész tudta ugyanakkor, hogy az idealizálás érdekében az egész alakos kompozíció előnyösebb, mint a szűkebb képkivágás, ahol a retusecsetet serényebben kell használni. Az arckép proxemikai jellemzője, vagyis hogy a kép modellje mennyire kerül közel a nézőhöz, az egyénítés mértékét is megszabta. A konvencionális portré az egész alakos ábrázolásra törekedett, bár jellegzetes egy félalakos megoldás; ami a kor szóhasználatával kifejezve a „démon-nő” imázst eredményezte. Különbözőképpen ítélték meg nemek és életkorok szerint is a „szépítés” nagyságát: a női ábrázolás legfontosabb feladata, hogy „megragadja” az embert, szemben a férfiakkal, ahol „az igazságosság és a természetesség az egyetlen szabály”.

A nők portrékon történő idealizálásának sikeressége az általam készített interjú többségéből oly módon tűnik ki, hogy a megkérdezett évtizedekkel ezelőtti modellek számára a fényképeken látható akkori önmaguk teljes mértékben valósággá formálódott. Nőiességük valósághitelének egyik alappillére a róluk készült fénykép adja meg, vagyis a nemi identitás formálásában a képnek kitüntetett szerep jut.

Fridrich Katalin portréin olyan nőtipust láthatunk, amelyet nem a szocialista realizmus, hanem inkább a szocializmus vidéki realizmusa teremtett meg. Ennek a típusnak a megörökítését sajátosan a kisiparos („maszek”) fényképezési mentalitás tette lehetővé, a megrendelő és fotográfusa közötti empatikus és közvetlen kapcsolat révén. Így volt ez Fridrich Katalin esetében is, akinek műterme saját házában egy helyiségében működött. Az ilyen fényképészek a megrendelő tétova támpontjai alapján általában hamar rájöttek „miről is van szó”, és kliensüket gondolatban máris elhelyezték a szűkös repertoárt kitevő beállítási sémák valamelyikében. Az elkészült portrék a fényképész és a megrendelő olyan „összekacsintásának” eredménye, amely őszinte idealizmusa által a létező szocializmus fogyasztói kultúráját ízlelgető féllegális nőszerepeiben láttatja az egyébként igazán csak legális és valós világban élő nőket.

Bibliográfia

- Buda Béla (1974) A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei
- Budapest: Tömegkommunikációs Kutató Központ
- Duby, Georges; Perrot Michelle (1992) Images de Femmes Plon
- Ehm Jozef A portréfénykép realizmusa in: Foto 1957/8 312-314.
- Featherstone Mike A test a fogyasztói kultúrában in: Featherstone Mike, Hepworth Mike, Turner Bryan S. (1997) A test. Társadalmi fejlődés kulturális teória Budapest: Józsefvárosi Könyvtár
- Goffman, Erving (1981) Alakítások in: A hétköznapi élet szociálpszichológiája Budapest: Gondolat
- Hegedűs T. András, Forray R. Katalin (1989) Az újjáépítés gyermekei – a konszolidáció gyermekei Budapest: Magvető
- Kalmár Melinda (1998) Ennivaló és Hozomány. A kora kádárizmus ideológiája Budapest: Magvető
- Kunt Ernő (1996) Fotóantropológia Miskolc
- Pultz, John (1995) Photography and the body London The Everyman Art Library
- Sennet, Richard (1998) A közéleti ember bukása Budapest: Helikon
- Tokácsliné Fridrich Ida, Rózsa Gábor (2001) Fridrich-album Budapest: Hogyan Editio
- Szilágyi Gábor (1982) A fotóművészet története Budapest: Képzőművészeti Alap
- Vita a portréfényképezésről in: Foto 1954/4,5,6; 1955/1,2 Interjú R.K-val 2000. február, május a szerző felvétele

Majtényi György:

Női szerep a forradalomban

(előadás-vázlat)

Amikor a történészek az 56-os forradalom jelentőségét méltatják és a vizsgált események viharos, alig két hetes lefolyását taglalják, hajlamosak arra, hogy 1956 októberére-novemberére, kizárólag a politikátörténet, esetleg a hadtörténet vagy a diplomáciatörténet látószögéből tekintsenek. A forradalomról írva, többnyire azoknak a „szereplőknek” a cselekedeteit ábrázolják, akiknek tevőleges szerep jutott a „fontosnak tartott” események alakításában. Úgy tűnik azonban, hogy a történeti irodalomban ők is csak meghatározott, az események dramaturgiájából következő szerepekben léphetnek színre. Ezek közül néhány jellemzőbet említve: emblemikus pl. a pesti srác vagy a hitében megingó káder alakja. Ugyanakkor az exponált személyiségek politikai szerepének ábrázolása szinte teljesen elhomályosítja a kortársak más jellegű élményeit. Így pl. alig tudhatunk valamit a forradalom „női tapasztalatáról”. Sokat vitatkoztak arról is, hogy kinek a forradalma 56, de a nők szerepéről ebben a diskurzusban igencsak kevés szó esett. Előadásom esettanulmány, melyben egy, a forradalom napjaiban újszülött gyermekével otthon maradó anya emlékeit elemzem, visszaemlékezésének, a vele készített interjúknak valamint levéltári dokumentumoknak a tükrében. A családanya szerepe vagy az ennek való megfelelés kényszere a forradalom alatti női magatartások egyik lehetséges típusát jelentheti.

Történetünk abból a szempontból talán mégsem mondható tipikusnak, hogy főszereplőjének viszonyát ahhoz a szerephez, a hétköznapi élet azon jelenségeihez, melyeket a „társadalmi nem” (gender) fogalmán keresztül szokás jellemezni, éppen ezeknek a viharos napoknak az eseményei változtatták meg. A szereplő, aki ebben a történetben előttünk áll, a történet kezdetén, 1956-ban minden szempontból emancipált nőnek volt tekinthető. Továbbtanult, szakérettségit, majd Lenin Intézetet végzett, az ELTÉ-n tanársegéd, tudományos karrier elé néz, házasságában memoárja szerint, legalábbis egyenrangú társ. Ahhoz, hogy helyzetét jobban megértsük, látni kell, hogy a korban milyen problémákkal szembe-sülhetett egy pályakezdő értelmiségi nő.

Szinte már közhelyesnek számít annak taglalása, hogy 1945 után, majd az ötvenes évek elején az értelmiségi réteg létszámnövekedésével együtt, megnövekedett a nők aránya is a szellemi pályákon. Kevesebbet tudunk viszont arról, és ez forrásainkat tekintve valamennyire természetes is, hogy mit jelentett egy nő életében, ha megnyílt előtte a továbbtanulás lehetősége. Azok a szakérettségis visszaemlékezések, amiket a Politikátörténeti Intézet Levéltára őriz, érzékletes példákat kínálnak erre; a következőkben volt szakérettségis hallgatók memoárjaiból idézek. Van, aki szerint nemcsak akkori környezetük fogadta felemás érzésekkel a továbbtanulást, hanem ez az idegenkedés végigkísérte egész pályájukat. A társadalmi konvenciók hatására, ahogy emlékszik, sokszor ők maguk mondtak le a munkahelyi előmene-

tel lehetőségéről. Sokan panaszozzák, hogy nem tudtak olyan karriert befutni, mint ami végzettségük és a képességeik alapján elvárható lett volna. Ki akart akkoriban egy nő szavának engedelmessé válni? Az egyik visszaemlékező tapasztalatai szerint a férjzett nőt semmibe sem vették, amikor megözvegyült, akkor megpróbáltak visszaélni a magányosságával. A nők pedig – szintén az ő gondolatait idézem – „családjuk miatt, gyermekeik érdekében” miatt amúgy is hamarabb belenyugodnak az igazságtalanságokba, mint a férfiak. Vagy legalábbis - tegyük hozzá - erre szocializálta őket a környezetük. A női szerepfelfogásnak az ő életükben bekövetkező változásával kapcsolatban általánosságban elmondható, hogy sokan közülük nem tudták megtartani „szerzett” előnyeiket, családjaikon belül olyan szerepekbe kényszerültek, vagy olyan szerepet vállaltak, melyek egy „hagyományosabbnak” nevezhető férfi-női „szereposztást” tükröznek. Otthon, férjük, gyerekeik mellett némi leegyszerűsítéssel fogalmazva a „háztartásbeli” szerepét is „betöltötték”.

Történetünk szereplői esetében, a házastársak mindketten szakérettségisek voltak, de önálló, rendhagyó módon, a „közös jövő” érdekében a férj hozta az első áldozatot, részben éppen azért hogy felesége tanulhasson. A szakérettségi után hivatásos tisztnek jelentkezett, a Sztálin Akadémiára vették fel. Ahogy történetünk elbeszélője emlékezik „többször megkérdeztem tőle, csakugyan akar-e katonatiszt lenni, vagy csak a kedvemért csinálja, hogy hamarabb legyen kenyér a kezében. Nyugtatógattott, de én sokáig úgy éreztem, hogy csak áldozat tőle, annyira nem nézett ki militarista természetnek”. A házaspár egzisztenciája szempontjából a katonaság átmenetileg valóban jó döntésnek bizonyult, lakást kaptak, és amikor a feleség végzett s munkába állt, már gyermekvállalásra is gondolhattak. Ekkor 1956-ot írunk. Ahogyan a köztörténetírásban ábrázolni szokás ezt az időszakot, az SZKP XX. kongresszusának hatása megélelni Magyarországon is a reformista erőket, s a nyilvános fórumokon az értelmiség is egyre élesebb kritikákat fogalmaz meg. Az ő személyes történelmükben persze ezek az események nem a politikátörténet kontextusában értelmeződtek.

A memoárt olvasva, a várandós nő szemével látjuk a politikai élet eseményeit is: „meg kell hagyni, hogy a dolgok egymásba folynak. A társadalmi változások, forrongások és a testemben végbemenő változás, valahogy olyan természetes volt, minden változik, és tőlünk, általunk változik...” Egészen gyermeke megszületéséig dolgozni akart. Ez tűnt a leglogikusabbnak akkor, hiszen ha a szülés előtt egy hónappal abbahagyja a tanítást, úgy a három hónap szülési szabadság kettőre rövidült volna. Másfelől pedig, ahogy emlékszik, azt gondolta, hogy „az anyaság természetes folyamat nem jelentheti a társadalmi életből való kikapcsolódást”. Valóban, úgy tűnik, hogy aktív társadalmi életet élt, eljárt a Petőfi kör rendezvényeire is. Mindennapjait persze egyre inkább áthatották a gyermekváltás izgalmai. A négyszáz forintos utalványon, amit akkor minden kismama megkapott, pelenkához való anyagot vásárolt, és miközben a Rádióból érdeklődve hallgatta a politikai élet fejleményeit, beszegte a pelenkákat. Férjével gondosan készültek a gyereknevelésre, mindent beszereztek, ami csak kellett: kis inget, réklit, angol pólyát, kis takarót, lepedőket, fürdőlepedőt, egy nagy lavort, és kölcsönbe egy kis ágyat is.

Feltehetőleg az egzisztenciális kérdések fontosabb szerepet játszottak az életükben, mint korábban. Utaltam rá, hogy a politikai változások sokszor a hétköznapokban, hétköznapi jelenségek formájában mutatkoztak meg az egyének számára. A férj későbbi magatartásában talán szerepe volt annak is, hogy a néphadsereg hivatásos tiszti állományának anyagi helyzete érzékelhetően romlott az 1956-os év folyamán. A hivatásos tiszti állomány létszámát több lépcsőben csökkentették, és leszorították a tiszteknek járó juttatások mértékét is. Akkori hangulatukat, politikai álláspontjuk formálódását talán ez is befolyásolhatta.

Június 18-án a tanszékre készült, hogy megvitassanak egy, a szabad akaratról szóló dolgozatot. Vasárnap elolvasta az anyagot, utána csirkéből aprólék levest és paprikást készített, majd megérezte az első fájást, s délután férjével besétáltak a Klinikára. Szinte mindenre emlékszik azokból az órákból, amiket a szülőszobában töltött. Élesen megmaradtak az emlékezetében a 16 ágyas kórteremben töltött napok is, melyek egy általa korábban alig ismert valósággal szembesítették, hogy a gyerekszülés társadalmi kényszer is lehet. A szobában többnyire olyan asszonyok voltak, akik harmadik, negyedik gyermeküket várták, s akik számára nem engedélyezték az abortuszt, pedig sem ők, sem férjeik nem várták kitörő örömmel az újabb jövevényt. Ahogy emlékszik, kismamaként, ez akkor sokkoló élmény volt a számára, hogy a gyerekevelés kényszer és gond is lehet.

56 nyaráról szinte semmi emléke nincs a politikai forrongásokról, ő és férje is csak a gyerekkel foglalkoztak az első hetekben, másra idejük sem igen volt. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy memoárjában azt a fontosnak tartott köztörténeti eseményt sem említi, hogy júliusban lemondatták Rákosit.) Ahogy emlékszik, a gyerek születése után teljesen megváltozott az életük, megszűntek az éjszakai munkák, a nap hat órákor kezdődött az első szoptatással és tízkor fejeződött be az utolsóval.

Lassan azonban hiányozni kezdett neki a tanulás és a tanítás is. 1956 szeptemberében továbbképzésre jelentkezett, a Lenin Intézetben indítottak egy kiegészítő filozófia szakot. Októberben pedig már „komolyan” készült a tanszéki munkára, arra, hogy visszatér korábbi életéhez, magától értetődőnek tartotta, hogy a gyereket bölcsődébe adja. Éppen október 23. volt az első munkanapja, ment be az egyetemre órát tartani, a tanszéken azonban mindenkinek a kezébe nyomtak egy újságot, a hallgatókkal az órán Gomulka beszédét kellett megvitatniuk. Utána testületileg határoztak úgy, hogy kivonulnak a tüntetésre. Emlékei szerint ő is menni akart a többiekkel, de megkérdezte a párttitkárt, mi a véleménye, ha felvonul a többiekkel együtt, és a felvonulásnak nem lesz vége egy órán belül, akkor ki tud-e lépni a sorból, hogy odaérjen a bölcsődébe a délután szoptatásra. A párttitkár némi hezitálás után lebeszélte, mondván, nem tudni még, hogy milyen lesz a közlekedés.

Este a férje, aki „mindenhol ott volt”, lelkesen beszámolt neki a fejleményekről, mindent elmesélt, amit látott, egészen a legapróbb részletekig. Hogy a gyereket ne zavarják, a konyhában ülve hallgatták a kis néprádiót, Gerő beszéde után mindketten úgy érezték, hogy itt még „borzalmas dolgok lehetnek”. A férj elindult, hogy megnézzze, mi történik „odakint”. Ő nem mehetett, mert valakinek

a gyerek mellett is kellett lennie. A következő történet, mely a forradalom napjairól szól, annak példázataként is értelmezhető, hogy meghatározott körülmények között a nők és a férfiak olyan válaszokat adnak, amelyek elsősorban saját nemi identitásukból, –szerepfelfogásukból következnek, amit annak bizonyítékának is tekinthetünk, hogy a nemi szerepek értelmezése nélkül nem érthetők meg a forradalom egyéni és kollektív tapasztalatai sem.

A férj este jobb hangulatban tért haza, a Rádiónál volt, majd a Sztálin szoborhoz ment a tömeggel. Másnap reggel aztán azzal indult az Akadémiára, hogy szolgálatra jelentkezik, és addig marad ott, amíg szükség van rá. Ő újfent nem mehetett a gyerek miatt, bár az események természetesen őt is foglalkoztatták, de ahogy emlékszik, bármilyen modernnek is gondolta magát, az azért természetes volt neki, hogy egy szoptatós anyának a gyerek mellett a helye. Arra számított, hogy két-három napig nem fogja látni a férjét, annál tovább „ez az egész” nem tarthat el. Némi szomszédasszonyi segítséggel, de otthon mindenről neki egyedül kellett gondoskodnia. Az elkövetkező napokról ez a legmeghatározóbb emléke. 24-én délelőtt a Közért-ben még rendesen tudott vásárolni, délután azonban a piacon már alig volt valami. Otthon kellett lennie a gyerekkel és a külvilág beszűkült a számára. Napközben a négyfal közé zárva hallgatta a Rádióban a zenét, meg az azt megszakító közleményeket. Körülbelül egy hét múlva jött haza férje, karján nemzetőr szalag volt, lelkesen beszélt arról, hogy mit látott a városban. Legtöbbször a József körúton volt szolgálatban mint egy kis nemzetőr csapat vezetője, tartotta a kapcsolatot a Corvin közzel, meg a Kiliánnal. A sok kósa hír után, amiket hitt is meg nem is, a férj elbeszélése jelenítette meg számára a külvilágot. Ami benne erről az estéről megmaradt, az, hogy emlékszik, a férje akkor „boldog volt és bizakodó”, biztos a győzelemben. És számára, azzal kapcsolatban, hogy mi történhet, akkor ez volt a meghatározó.

Életük erre az estére visszazökkent az előző hónapokban megszokott kerékvágásba, megint a szokásos közös teendők, vacsora, etetés, fürdetés. Aztán reggel a férj megint elment, a nemzetőr karszalag látványán fellelkesült lakók pedig őt, hiába tiltakozott, leköltöztették a gyerekkel együtt a pincébe, mondván, hogy egy „szabadságharcos családját” óvni kell a veszélytől. Ezzel még inkább beszűkült a mozgástere. A Néprádió hallgatta tovább a híreket, de nem szorongott, mert ahogy emlékszik, ott bújkáltak benne férje örömittas szavai. A férj november 4-én tért haza, ez a kép élesen megmaradt az emlékezetében: „... Egy világítóan fehér hokedli a konyhában, rajta egy ember, piszkos, dísz nélküli katonaruhában, portól és bánattól szürkén, üres szemekkel. — Egy összetört világ, szürke cserepekre tört és koszolódott remény.” — Ahogy írja, neki azóta is ez a kép november 4.

Elhatározta magában, hogy semmit sem kérdez, mert „hátha sebeket szaggat fel, hátha olyan dolgokat is átélt, aminek elmondása bármilyen okból nehezebbé esik”. Ezután már ketten voltak otthon, és együtt várták a híreket. Megrémítettek őket azok a híradások, amik a tömeges menekülésekről szóltak, ismerőseik közül többen döntöttek úgy, hogy elhagyják az országot. Egy ismerős házaspár, emlékei szerint, úgy ment el, hogy a férj és a feleség is más párt választott ma-

gának, gyermekeiket pedig ismerősöknél hagyták. Ahogy ma emlékszik, úgy tűnt a számukra, hogy minden más lett a forradalom bukásával. Az ő életük is megváltozott, szinte egyik napról a másikra, látniuk kellett, hogy sokan „valóságosan elfordulnak tőlük”, hogy „mások szemében ellenforradalmár gyanúsakká váltak.” Szégyenkezve emlékszik vissza arra a mozzanatra, hogy amikor egy ismerőse azzal támadt rá, hogy a fehér könyv lapjain egy lincselésről szóló képen a férjét lehet látni, nem bízott benne, és később titkon megnézte, hogy valóban ő van-e a fotón

Az élet azonban nem állt meg, a megélhetésről is gondoskodni kellett, férje egyik nap bement az Akadémiára, ahol leszerelték, mert nem írta alá a Kádár-kormány iránti hűség-nyilatkozatot. Egy-két hét múlva elment állást keresni, fizikai munkát vállalt, eredeti szakmájában, géplakatosként kezdett dolgozni. Ő még hosszú hetekig otthon volt, kapta a fizetését, és várta a döntést, hogy maradhat-e az egyetemen. Szerette volna a filozófia kiegészítőt is befejezni. A döntés kedvezőtlen volt. Lényeges történetünk szempontjából, hogy ma hogyan rekonstruálja elbocsátásának történetét. A fennmaradt iratok szerint a Lenin intézetisek közül akkor senki nem maradhatott a tanszéken, és az egyetemeken is alig valaki. (A levéltári forrásokból rekonstruálható történet szerint a Lenin intézetisek közül, aki belépett a pártba és az új rendszer normái szerint a forradalom alatt vagy után méltányolható magatartást tanúsított, azt más egyetemekre, az agár-, műszaki felsőoktatásba küldték tanítani, a többieket pedig közép- és általános iskolákba helyezték.) Emlékei szerint őt ekkor rá akarták bírni, tagadja meg a férjét – az iratok szerint egyébként erre másokat is kényszeríteni próbáltak –, meg, hogy lépjen be a pártba, de egyikre sem volt hajlandó, az ő történetében ez lesz az elbocsátás közvetlen oka. Azoknak az értékeknek az önkéntes vállalását hangsúlyozza, amiket a család, az otthon jelentettek a számára. Hamarosan jelentkeznie kellett a XI. kerület oktatási osztályán státusz-áthelyezésével kapcsolatban, ezután általános iskolai tanárként dolgozott nyugdíjazásáig.

Az 57-es év „ködös homályba”, más történetek takarásába vész az emlékezetében. Ekkor minden energiájukat a családra, a családi béke megteremtésére fordították; s ez kötötte le a figyelmüket. Ahogy emlékszik, férje „a lehető legnagyobb mértékben érezte át a családfői felelősséget”, ő pedig „mint otthonmegtartó, őrző”, igyekezett „egy békés szigetet teremteni”. „Az egyenjogúság vagy egyenrangúság megszűnt köztünk a gyerek léte, mint objektív tény – és új helyzetünk – megszüntette az addigi harmóniát, másféle békét kellett teremteni. Férjem próbálta bedolgozni magát a szakmába, különmunkákat keresett, hogy eltartsa a családját.” Mászt jelentettek számukra a munkában eltöltött órák is, mint korábban. A szünidőket próbálták tartalmas pihenéssel eltölteni. Kisétáltak az albertfalvai Duna-partra, „ahol akkor még szép füves részek voltak”; vagy kirándulni mentek a budai hegyekbe, Fenyőgyöngyére, Óbudára, Húvösvölgybe. Volt, hogy meglátogatták férje rokonait a dunántúli Bányoson. Három év múlva újabb gyerekük született. Ezután minden energiájukat gyerekeik nevelésére fordították. A memoárban az otthon fogalma egyre inkább a nő szféráját jelenti.

A hatvanas évekről szóló történettudományi diskurzusban sokfajta szemlélet van jelen. Ez részben a Kádár-kor eseményeinek ellentmondásos megítéléséből következik, részben talán személyes tapasztalatokból, részben pedig politikai megfontolásokból. Az ő személyes történelmükre mindenesetre Illyés metaforája is alkalmazható volna, hogy a háború utáni lelkesedés, a forradalom kataklizmája után „szélárnyékos” idő következett, legalábbis a politikához való viszonyuk tekintetében: „az illúzió nem politikai vagy nagy betűs eszmei jellegű volt. Inkább hit az életben. Az életnek mennie kell tovább...”

Amint azt a bevezetőben is hangsúlyoztam az elmondott történet nem a forradalom egyetlen női története, pusztán annak elbeszélésre törekedtem, hogy a forradalom, a nemzeti mitológia eme kiemelt eseménye, mit jelenthetett egy nő, egyetlen család életében. A történet főszereplőjének a forradalom utáni magatartása nem egyszerűen egy „hagyományos” női szerep kényszerű vállalását, hanem új életstratégiát, önálló döntést jelentett; férjével a forradalom bukása után másfajta jövőt képzeltek maguknak, mint amit korábban elterveztek. És ez az otthonról, a családról vallott felfogásukat is megváltoztatta. Az ő történetük, értelmezésem szerint, annak története is, hogy az egyének miképp tudták megőrizni önmagukat, belső szabadságaikat a diktatúra viszonyai között. Esetükben ez a korábbi céloktól való eltávolodást, egy újfajta családi munkamegosztás kialakítását jelentette.

Tóth Eszter Zsófia:

„Kopogtatok, befogadtok-e?”

Egy lányanya története

1968-ban nagy port vert fel a Budapesti Harisnyagyár formázó műhelyének dolgozói között, hogy egyik munkatársuk 15 évesen lányanyaként gyermeket szült. Mártit munkahelyéről, a formázóműhelyből vitte el a mentő, amikor a szülés már megindult. Ezt követően estin szakközépiskolát végzett, átkerült a gyári laboratóriumba, férjhez ment, majd elvált, a nyolcvanas évek első felében pedig a kerületi pártbizottság tagja volt. Úgy tűnik, hogy lányanyaként is úgy élte az életét, mint azok a Budapestre bevándorló, kezdetben fizikai munkásként dolgozó nők, akik némi iskoláztatás után többé-kevésbé képesek voltak integrálódni a helyi társadalomba. A migrációkutatásokból közismert, hogy a nők eltérő módon integrálódnak a helyi társadalomba, mint a férfiak. A bevándorló nők számára a társadalmi beilleszkedés csúcspontját elsősorban a férjhez menés, majd a gyermekszülés jelentette. Mártinál ez pont fordított sorrendben történt, mégsem vált a társadalom „páriájává”.

Közismert, hogy a lányanyákat falun kiközösítették és még egy később kötött házasság sem, vagy nem teljesen zökkenhetette vissza kisiklottnak tartott életútjukat.¹ Lányként szült gyerekük életútját is meghatározták születésének körülményei: Tárkány Szűcs Ernő szerint társaikkal egyenrangúak csak saját házasságkötésük után lehettek.² Azt, hogy milyen módon zárták ki a lányanyákat a falusi közösségből, alaposan feltárta a néprajzi szakirodalom.

Ezzel szemben viszonylag keveset tudunk arról, hogyan határozta meg az 1960-as években Magyarországon egy nő életútját, ha lányként szült. A rendkívülinek tartott helyzetben hogyan viszonyult hozzá közvetlen környezete, és ma hogyan ábrázolják az egykor történeteket? Milyen női szerepekben jelenítik meg ma munkatársnői?

Az előadás első felében a lányanyákról szóló korabeli diskurzust elemzem, bízva abban, hogy így érthetőbbé válnak azok a különböző viselkedésminták, amelyekben a visszaemlékezők ma magukat megjelenítik. Az előadás második felében a lányanya történetét elemzem, először ahogy munkatársai láttatják őt, majd úgy, ahogy ő maga konstruálja életútját.

A házasságon kívül szülő nőt sújtó szigorú szankciók gyökere, hogy a lányanya a férfiak uralta társadalmi rend jogi intézményeit megsértette. Nem élt házasságban, így a született gyermek apjának személye bizonytalan volt. A lány-

anya nem állt férji felügyelet alatt, így szexualitása ellenőrizhetlenné vált környezete és az állam számára. A férfiak számára alapvető volt, hogy a nők reprodukciós funkcióját ellenőrizzék, ezért a gyermekszülés után a lányanyát erkölcstelennek és kicsapongónak bélyegezték. A férfi felügyelete a nő szexuális élete felett paradox módon akkor is érvényesülhetett, legalábbis az elvárások szintjén, ha a férfi, a gyermek apja a gyerek születése után sem élt együtt a leányanyával. A Nők Lapja egyik 1969-es írásában, mely leányanyákkal készített interjúkra épült, T. Sári életét így ábrázolta az újságíró: „Nem járok az égvilágon sehova. Rám ne mondja a gyerek apja, hogy élem a világot! Régnősült, nem is lakik messze, és figyel engem...”³ A leányanyát tehát olyan nőnek tartották, aki egyszer már bizonyította erkölcstelenségét azzal, hogy házasságon kívül szült gyereket, így ezt ellensúlyozandó, mintegy büntetésként azt várták el tőle, hogy ha már erkölcsös nem is lehet, akkor legalább zárkózzon el a szórakozási lehetőségektől, így feleljen meg a „szerető anyá”-hoz kapcsolódó szerepelvárásoknak.⁴

A leányanyát az 1960-as évek hivatalos beszédmódjában „segítségre szorulóknak” is ábrázolták, mert egyedüli keresőként csak saját munkaerejét bocsáthatta áruba, hogy gyereket eltartsa. Ezzel ismételt a család intézményével szembeni elvárásokat sértette meg, mely ekkoriban kétkeresős modellt épült. Ha a lányanya egyedüli keresőként nem tudta biztosítani a gyerek rendezettnek tartott körülményeit, akkor büntethette akár közvetlen környezete, akár az állam azzal, hogy elvette tőle gyereket. A fentebb idézett T. Sári kislánya is, míg ő a Kispesti Textilgyár szövőnőjeként dolgozott, falun nevelkedett a nagyszülőknél. T. Sári csak évente ötször-hatszor találkozott vele.

A lányanyaság legfeltűnőbb jelének számított még az 1960-as években is, hogy a lányként szülő nők leánykori névvel szerepeltek. Bár az 1952. évi IV. tv., a családjogi törvény már hatálybalépésétől kezdve lehetővé tette a nőknek, hogy férjük teljes neve és a -né toldat helyett megtartsák leánykori nevüket, a bizonytalankodókat legtöbbször maga az anyakönyvvezető beszélte le ez utóbbi választásáról. A név elvesztése a társadalom számára reprezentálta, hogy az illető férjhez ment, tehát tisztességesnek tartott asszony. A Nők Lapja újságírója a lányanyákról írott cikkének sem véletlenül adta 1969-ben azt a címet: „Anyák – leánynévvvel”.⁵ Amikor elhatározta, hogy munkásnőként dolgozó leányanyákról ír, a Kispesti Textilgyár SZTK osztályán úgy válogatta ki riportalanyait a munkásnők közül, hogy ki az, aki lánynéven szerepel a nyilvántartásban és családi pótlékot kap. A nagy többség tényleg lányanya volt. Még a válóper után is a nők nagy többsége megtartotta férje nevét.

1. Tátrai Zsuzsanna: Leányélet. Bp., 1994. 14-15. o.

2. Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp., Gondolat, 1981. 142. o. A törvénytelen gyermekeket csak 1946. évi XXIX. tc. egyenjogúsította.

3. Kertész Magda: Anyák – lánynévvvel. In.: Nők Lapja. 1969. november 29. 8. o.

4. A „szerető anyá” mítoszáról ld: Elisabeth Badinter: A szerető anyá. Az anyai érzés története a 17-20. században. Csokonai Kiadó. Bp., 1999.

5. Nők Lapja. 1969. november 29. 8-9. o.

A lányanyaság elleni legjobb gyógyírnak a közvélemény még ekkoriban is azt tartotta, ha a lányanya utóbb férjhez ment. Viszont az „anya gyermekkel” a közmegejtés szerint csökkent értékű partinak számított, ezért nem könnyen talált magának párt. T. Sári is próbálkozott: „Már akadt volna egy rendes ember. De amikor megtudta, hogy gyerekem van, visszalépett. Neki ilyen lány nem kell”.⁶ Ha a lányanyának sikerült férjhez mennie, ezzel női önállóságának időszaka lezárult, és akárcsak tisztességesnek tartott sorstársai, férji felügyelet alá került. E beszédmód szerint a nő akkor él teljes értékű életet, ha férjnél van és házasságban szül gyereket.

Az állam beavatkozása a magánéletbe nemcsak közvetlen hatósági úton, hanem rejtettebben is érvényesült a szocialista időszakban. 1969-ben a Budapesti Harisnyagyár gyári lapja, a Harisnyagyári Dolgozó cikket közölt egy leányanyáról „Kopogtatok, befogadtok-e?” címmel.⁷ A lányanya egy csukott ajtó előtt áll, kopogtat, és a bentlívők jóindulatától függ, hogy a kiszolgáltatott helyzetű nő előtt kinyitják, esetleg kitarják-e az ajtót.

A cikk szerint a szülő nőt a gyerek apja elhagyta, rokonsága kitagadta, de egy szocialista brigád a segítségére sietett. A gyermek apját az újságíró „gaz csábítóként” ábrázolta, aki először a fiatal lány „jó barátjának” mutatkozott, kihasználta a lány szeretetét, majd elcsábította. A terhes lányt magára hagyta, miután közölte, hogy nős és gyermekei vannak. A cikk olvasóinak részvétét a lány iránt a férfi alakjának ábrázolásával fel akarta kelteni, hiszen itt egy „gaz csábító” karmaiba került „szerencsétlen lányról” írtak, nem egy „kicsapongó, erkölcstelen nő”-ről.

A cikk tehát úgy jeleníti meg ezt a lányanyát, mint akinek nemi identitása nem a könnyen kapható, rossz nő mítosza köré szerveződik, hanem rendelkezik mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyekkel a tisztességes asszonyok, és csak egyszer botlott meg életében. A brigád tagjai az újságíró szerint elsősorban azért ajánlották fel segítségüket, mert a lányban már a leendő anyát látták: „Mi igyekeztünk megnyugtatni, és mondtuk, hogy csak a gyerekre gondoljon, hogy jó egészségben megszülessen”. A szocialista brigád tagjai tehát gondoskodó szerepben léptek fel, amikor a kórházban fekvő, elhagyott, segítségre szoruló lányanyát látogatták, pénzét takarékbába tették, majd elintézték, hogy szülőotthonba kerüljön. A cikk egyik értelmezési síkjára, hogy a szocialista brigád, mint a szocialista emberek közössége segíti a bajba jutottakat. Tehát egy védtelen csecsemőről és az anyjáról az állam hivatalos, ridegnek tartott intézményei helyett időlegesen a szocialista közösség gondoskodik. Ennek a gondoskodásnak azonban határai is vannak: a lányanya a szülőotthonból kikerülve ismét abba a szituációba kerülhet, hogy bezárt ajtókon kell kopogtatnia. Ezért a cikk írója végül arra hívta fel olvasóit, segítsenek az anyának albérletet találni.

6. Kiemelés az eredetiben.

7. Harisnyagyári Dolgozó 1969. december 20. 4. o.

A házasságon kívüli szülést Magyarországon elsőként tudatosan annak az értelmiségi női generációnak a tagjai vállalhették, akik gazdaságilag már nem voltak kiszolgáltatottak. Ezért a gyerekvállaláshoz már nem érezték szükségesnek, hogy alávéssék magukat egy házasságnak. 1977-ben a Nők Lapja című hetilapban több héten keresztül folyt vita erről a témáról, ahol az újság végül a család intézménye mellett állt ki azzal, hogy az egyedül gyermeket vállaló értelmiségi lányokat „okos, de mégis buta” lányoknak bélyegezte.

A sárga köpeny

Vajon rászorult-e történetem főhőse, a harisnyagyári formázónő arra, hogy bezárt ajtón kopogtasson?

Azt tapasztaltam, hogy az embereknek vannak olyan történetei, amelyek az interjúzás során egyszerűen kibuknak belőlük, ki sem bírnák, ha nem mondhatnák el. Az Állami Díjas brigád egyik tagja mesélte így el először a lányanya történetét, jóformán egy szuszra.⁸ Érdeklődésemet igazán az keltette fel, amikor más brigádtagok is maguktól, rákérdezés nélkül meséltek a lányanyáról, és az elbeszélések nemcsak azt az általam feltételezett attitűdöt jelenítették meg, hogy a lányként szülő nőt elítélték, kiközösítették. Volt, akivel többször is elmeséltem a történetet. Az alábbiakban olyan magatartásformákat ábrázolok, amelyeket a legjellemzőbbnek tartottam. A többiek elbeszélései ezek valamelyikétől lényegesen nem tértek el.

T. Jánosné, az Állami Díjas brigád tagja mesélte el először a lányanya történetét jóformán egy szuszra, azután, hogy aznap már jó másfél óra hosszat beszélgettünk saját életéről. T. Jánosné az események idején 39 éves segédmunkásnő, három kamaszodó fiúgyerek édesanyja volt. Férje tűzoltó. Interjúalanyaim közül leginkább ő ábrázolja úgy életstratégiáit, mint aki maximálisan meg akar felelni a hagyományos női szerepeltvárásoknak. Gyakran idéz fel olyan történeteket büszkén, hogyan mosott, főzött, vasalt férfiakra, milyen jól sikerült ellátnia a háztartását a gyári munka mellett. Történeteiben gyakran jeleníti meg életét küzdelmesnek, de többször mesélt olyan történeteket, amelyekben a konfliktusokat furfanggal oldotta meg. A többiek történeteiben őt többnyire úgy ábrázolják, mint akinek részeges férje és sok gyereke mellett nagyon nehéz élete volt.

Amikor a lányanya történetét először elmesélte, előtte hosszasan beszélt anyósával kapcsolatos konfliktusairól, majd kérdés, átmenet nélkül belekezdett: „Volt egy 14 éves lány a Harisnyagyárban, én patronáltam. Odajárt hozzánk mindennap. Mártikám, nagyon szerettem. Nem láttam rajta, hogy terhes, csak olyan kis húsos volt... Én segítettem neki, ahol dolgozott... Oda-odaszaladtam hozzá, hogy hány tucatot van meg, hogy állsz már. Annyira gyermekemnek tartottam

8. Eredeti terveimben nem szerepelt, hogy az egykori lányanyával is életútinterjút készítsék, mivel kutatásom fókuszában az a harisnyagyári brigád áll, akiket Állami Díjjal tüntettek ki, és a lányanya nem volt tagja ennek a brigádnak.

tényleg. Jancsi fiammal körülbelül egy idősek voltak... Végül az utolsó percig dolgozott. Ahogy dolgozott bent, mindig szaladgált a wc-re...Bejött, öt perc múlva megint a wc-n van. Odamegyek, mondom, mi van. Azt mondja, hogy fáj a gyomrom nagyon. A nővére is ott dolgozott. Az hozatott orvost. De én már előtte a K.-nének⁹ szóltam, hogy valami gyanús a Mártinál, mert többször jár a wc-re, figyeljenek oda nagyon. Jött is a mentő, elvitte a mentő, és még a mentősöknek is azt mondta, hogy görcsei vannak, epegörce. Azt mondták, hogy jól van, rendben van, adtak neki görcsoldót. A testvére ment be vele, az már férjnél volt. Halljuk egy fél óra múlva, hogy telefonálnak a kórházból, hogy kislánya született. Senki nem tudta”.

Az elbeszélő önmagát segítőként ábrázolja a történetben. Gyakran és szívesen mesél életéből más hasonló epizódokat is, sokszor ábrázolja úgy magát, mint aki másoknak önzetlenül segít. Kettejük kapcsolatát anya-gyermek kapcsolatnak állítja be, de úgy, hogy egyben hangsúlyozza saját megbecsült munkaerői pozícióját a műhelyben. Ez a kettősség végigvonul az elbeszéléseken. Visszaemlékezésében úgy jeleníti meg önmagát, mint aki odafigyel a fiatal lányra, észreveszi, hogy munka közben rosszul van, de egyben ő az is, aki értesíti erről a műhelyfőnököt.

A korszak hivatalos beszédmódjából átszüremkedik egy kifejezés: „a patronáló”. A szocialista brigádok feladatának tartották, hogy a gyárba bekerülő fiatalok beilleszkedését segítsék, „patronálják”. Az elbeszélő talán annyit használt a korszakban ezt a kifejezést, bizonyítva így szocialista brigádjuk jó teljesítményét főnökeinek, hogy ma is ez tűnik a legalkalmasabbnak számára arra, hogy jellemezze kettőjük kezdeti viszonyát, amellyel az „anya-gyerek” kapcsolat előtti időszakot jeleníti meg. Annak ellenére fontosnak tartja a köztük levő kapcsolatot már-már rokoninak ábrázolni, hogy a lányanya rokonai is a gyárban dolgoztak akkoriban. Azért a lányt a kórházba már igazi rokona kíséri, aki tisztességes asszony, hiszen az elbeszélés időpontjában „már férjnél volt”.

A lányanya terhességének és születésének leírása tipikusnak mondható, sok vándormotívumot tartalmaz hasonló elbeszélésekből. Felbukkan a titok-motívum: a leendő lányanya titkolja a terhességét, ő és környezete („olyan kis húsos volt”) is úgy tesz, mintha nem is tudna róla, hasfájásra panaszkodik. Szintén visszatérő elem a történetben, hogy az „epegörce” verzióhoz egészen addig ragaszkodik a leendő leányanya, amíg a gyereket meg nem szüli.

Nézzük, mi történt a gyorsan, egy délelőtt alatt lezajló események után, amelyben az elbeszélés szerint patronálandó kislánynak tartott munkatársból megbélyegzett leányanya lett! „Akkor a nővérét vették elő, hogy nem igaz, hogy nem tudta. Neki nem mondott soha semmit, kérdezzék meg a T.-nét, mert énnálam minden nap ott volt. Énvelem járt öltözni. Meglett a kislány, és az anyjék, senki nem fogadta. Azt mondták, hogy adoptálja, mondjon le róla. Én a brigádból mondtam, hogy Márti, ne hogy lemondj róla, mert akkor már nagyon szerette a kislányát, odavolt a gyerekért, meg hát a fiút is szerette. A fiú nem vállalta, ka-

9. Ekkoriban a formázó műhelyfőnöke.

tona volt. Mondtam, nem baj, Mártikám, majd fölneveli a brigád. Majd belesegít a brigád a nevelésbe. Anyjék mondták neki, hogy mondjon le a gyerekről. 14 évet töltötte másnap, amikor megszületett. Nem mondott le. Mondtam neki, le ne mondjal, ez a gyereked, majd fölneveled, mire 20 éves leszel, 6 éves lányod lesz. És tényleg nem mondott le. Fél évig anyaothonban lakott. Mi látogattuk. Még a testvére sem ment be hozzá, az is szégyellte. Ő megtartotta a gyereket és föl is nevelte. Elfogadták az anyjék is, minden. Utoljára már betegállományban voltam és akkor hallom, hogy milyen jóban van az anyjékkel, minden...”¹⁰

A történet folytatása majdnem olyan, mintha a Harisnyagyári Dolgozó leányanyáról szóló cikkét olvasnánk.¹¹ Mártit kiközösítik: családja nem segíti, mindenki azt tanácsolja, mondjon le a gyerekről, sőt még vizsgálat is indult. Vajon kik azok, akik „a nővérét vették elő”? Az elbeszélő nem nevezi meg konkrétan. A párt? A gyámhatóság? Vagy már az apasági per megindulására gondol? A hivatalos szervek nem nagyon tűnnek segítőkésznek. Aki a lányanyát segíti, az a szocialista brigád. De az elbeszélő nem szajkózza vissza teljesen az egykori hivatalos beszédmódnak megfelelő szöveget. Hiszen nem az egész brigád nyújtja segítő kezét, csak egyes emberek. Az elbeszélő elsősorban magát ábrázolja úgy, mint aki a kislányát nagyon megszerető leányanyának azt tanácsolja, hogy tartsa meg a gyereket. Azzal, hogy az anyát úgy ábrázolja, mint aki a gyereket nagyon megszerette, mutatja, hogy alkalmasnak tartja a fiatal lányt a „szerető anya” szerepére, elsősorban nem rossz erkölcsű nőnek tartja. Más visszaemlékezők történeteiben is fiatalabbnak ábrázolják a lányanyát tényleges koránál, akit 14 évesnek tartanak, pedig ekkor már betöltötte a 15. életévét. Ez az elbeszélő talán ezzel is azt hangsúlyozza, hogy a fiatal lány mennyire segítségre szoruló volt, és ő volt az egyik, aki ezt a segítséget nyújtani tudta számára.

A visszaemlékező hangsúlyozza még, hogy a leányanyának milyen jó lesz, hogy már fiatal korában nagyobbacska lesz a gyereke. Vajon miért? Tud segíteni neki? Sok örömét fogja lelteni benne? Az elbeszélő ezt a gondolatsort nem folytatja. A történetnek ezt a részét optimistán zárja le azzal, amikor megemlíti, hogy a lányanya hat-hét évvel később kibékült a családjával is, és végül felnevelte kislányát.

Vajon az elbeszélő miért tartja fontosnak, hogy ebben a történetben segítő személyként ábrázolja önmagát? Arról lenne csak szó, hogy szereti magát abban a szerepben megjeleníteni, hogy ő az, aki mindig mindenkinek segít? Vagy még ma is a szocialista brigáddal szembeni hivatalos elvárásnak szeretne megfelelni azzal, hogy ő brigádtagként segített egy lányanyát? Nagyon sokáig azt hittem, hogy elsősorban erről van szó. Aztán, 2002. májusában új elemmel bővült a történet. Ismét az elbeszélő saját gyerekkoráról beszélgettünk Ekkor mesélte el, hogy az ő édesanyja is leányanyaként született, és ő maga volt a házasságon kívül született gyermeke. Az édesanyja később férjhez ment egy özvegyemberhez. A házasság-

10. Interjú T. Jánosnéval. 1999. november 8. 31. o.

11. Az újságcikk később íródott, és nem erről az esetről szólt.

kötés után felmerült, hogy őt örökbeadják. Amikor ő középkorú családként támogatta munkatársát, aki leányanya lett, talán öntudatlanul, de saját magát látta Márti kislányában.

T. Jánosné a leányanya későbbi sorsának egyengetőjeként is ábrázolja magát. Mártit későbbi férjével ő ismertette össze, aki visszaemlékezése szerint T. János munkatársa volt, szintén tűzoltó. 1975-ben, lánya hét éves korában házasodtak össze.¹² T. Jánosné úgy érzi, hogy abban is segíteni tudta Mártit, hogy lakáshoz jusson, mivel az ő nagynénjével kötött Márti eltartási szerződést. Az „anya-lány” kapcsolatuk mégis megromlott. T. Jánosné összeveszésük történetét már első alkalommal is elmesélte, bár nem olyan részletesen, mint a történet többi részét: „Utána pár évre, hogy férhöz ment, nem tudom, miért, a csoportvezető csinált valami pletykát, s azért haragudott meg rám. És nem is vettem figyelembe, nem érdekelt. Utána már szólt: Mancsi néni, miért tetszik haragudni? Mártikám, én nem haragszom, de csalódtam benned...”¹³ Az elbeszélő szerint „valami pletyka” miatt vesztek össze, tehát összeveszésükért valaki mást tart felelősnek, akit nem nevez meg. A későbbiekben részletesebben is mesélt az összeveszés körülményeiről, de konkrét okáról nem. A történet végkifejlete szomorúnak ábrázolt. Az elbeszélő, akárcsak egy filmbeli hősnő, úgy jeleníti meg magát, mint aki jó tett helyébe hiába várt jót, hiszen végül legőszintébb érzéseiben csalatott meg. Ennek ellenére ma is elsősorban a leányanyával kapcsolatos anyai érzések és a segítő munkatárs szerepe dominálnak elbeszéléseiben. Szívesen felelevenítette volna ma is a leányanyával a kapcsolatot.

A visszaemlékezők közül úgy tűnik, T. Jánosné érintette meg leginkább a leányanya sorsa. A formázó más dolgozói egyre inkább távolról figyelték az eseményeket. Szintén segítőnek tüntette fel magát K. Gyuláné, viszont az ő kapcsolata a leányanyával sokkal inkább konfliktusosnak tűnik. K. Gyuláné 1968-ban 27 éves volt, a Hámán Kató brigád vezetője, amely fiatalokból állt, akárcsak a leányanya brigádjá, a Szabad Szombat. Önmagát törekvő munkaerőnek ábrázolja elbeszéléseiben. Brigádvezetőként és feltörekvő fiatal munkásokként a leányanyával egymás riválisai lehettek. K. Gyuláné, akárcsak a leányanya, faluról jött fel, fiatal kora ellenére elvált asszonyként, egy gyerekkel. Az 1970-es évek elején ő lett a műhely egyik csoportvezetője, amelyet kiemelkedésként élt meg a többiek közül. Sokan szép nőnek ábrázolják elbeszéléseikben, akárcsak a leányanyát. Míg T. Jánosné a fiatal lányban inkább megtévedt lányt lát, addig K. Gyuláné elbeszéléseiben kevésbé jóindulatú: „Márti nagyon törtető volt, meg áskálódó. Mindenfélét mondott az ember háta mögött, neki meg csak az volt a fontos, hogy jusson előre. A szülése meg... Már folyt a magzatvíz a két lába között, de ő még mindig formázott. Én március 8-án kérdeztem tőle, hogy nem vagy te terhes? Mert már látszott rajta. Akkor odajött hozzám az unokatestvére, hogy én ezt

mégis hogyan képzelem, itt van ez a 15 éves, ártatlan kislány, én meg ilyeneket feltételezek róla. Aztán március 24-én megszületett a lánya. De amikor jött a mentős, és mondta, hogy nemsokára szülni fog, ő meg a rokonai mondták, hogy dehogyan. Azt mondta, a veséje görcsöl. Pedig már majdnem kint volt a gyerek feje. Akkor aztán mindenki kitagadta a műhelyben. Én meg a T.-né¹⁴ nem. Mi a T.-nével jártunk a Hűvösvölgyi útra az anyaoththonba látogatni. Meg utána lett per, és a fiú, akire ráfogta a gyereket, mert végül is kiderült, hogy csak ráfogta, az akkor katona volt. Mi meg mentünk a T.-nével a hadkiegészítő parancsnokságra utána. Az olyan kínos volt.”¹⁵

Az a magyarázat, amellyel az elbeszélő a történetet indítja, érzékelteti, hogy ő és a leányanya rivalizáltak egymással. Ő a köztük levő ellentétet a leányanya természetében rejlő okokban látja. Ő is szemtanúja a szülés elbeszélésnek, de míg T. Jánosné segítőkészségét hangsúlyozza, ő inkább a naturista részleteket ecseteli. Mégis keverednek elbeszélésében a segítő és a távolságtartó elemek, mert úgy is ábrázolja magát, mint aki kérdezte a lányt arról, hogy nem terhes-e, majd a szülés után ő látogatta T. Jánosnéval, és az apasági perben is képviselte a leányanya érdekeit. Egykori segítőszerepében nem tetszeleg, sőt elbeszélésében próbál távolságot tartani akkori magatartásától, amikor úgy kommentálja, hogy „kínos volt” utánajárni az apának. Felbukkan elbeszélésében a „rossz nő” motívum is, amikor hangsúlyozza, hogy a leányanya csak ráfogta a fiúra, hogy ő az apa. Pedig az apasági per azzal zárult, hogy a fiúra rábizonyították az apaságot és tartásdíjat kellett fizetnie. Mi lehet az oka annak, hogy K. Gyuláné a leányanya történetével kapcsolatban kettős szerepben ábrázolja magát? Az elbeszéléshez nem fűz egymás közti kapcsolatukra vonatkozóan értelmező magyarázatokat, így csak feltételezhetem, hogy műhelyben betöltött szerepük hasonlóságából fakad rivalizálásuk is. Mindketten fiatal, törekvő munkaerőnek jelenítik meg magukat elbeszéléseikben, akik jó munkájukkal ki akarnak emelkedni a többiek közül. Történeteikben meghatározó szerepet tölt be munkahelyi pozíciójuk megszilárdításában a műhelyfőnök, aki támogatja őket előrejutásukban. Másrészt, bár K. Gyuláné asszonyneven szerepel, elvált. A szülés utáni években anyaként neki, és a leányanyának is hasonló feladatokkal kell megküzdenie nap mint nap: egy gyerek egyedülállóként nevelésével, bár K. Gyuláné elbeszéléseiben hangsúlyozza, hogy mellette kezdetektől fogva ott állnak szülei, akikkel együtt költöztek fel Budapestre, és közös házban laktak akkoriban.

Végül egy olyan elbeszélő szavait idézem hosszabban, aki nem állt közel a leányanyához, sőt egyszer a munkával kapcsolatosan kifejezetten konfliktusba keveredett vele. Az elbeszélő két kamasz fiúgyerek édesanyja volt ekkoriban, 40 éves, meős, az Állami Díjas brigád tagja. Mind saját, mind a többiek elbeszéléseiben hangadóként jelenik meg, olyannak, aki nem rejti véka alá a véleményét. Eredeti története is egy olyan konfliktust ábrázolt, amelyet ő szókimondóan

12. B. Gy.-né önéletrajza a III. kerületi MSZMP Pártbizottság számára. 1980. X. 7. MOL M-Bp-8. fond. MSZMP III. ker. PB iratai.

13. Interjú T. Jánosnéval. 1999. november 8. 34. o.

14. Azonos T. Jánosnéval.

15. Interjú K. Gyulánéval. 2001. február 19.

megoldott: „Aztán föl voltam hívatva raportra az igazgatóhoz kétszer is, mert mint szakszervezeti bizalmi bebeszélő voltam a jutalmak osztásába. A K.-nének¹⁶ volt egy kedvence, akinek akart adni jutalmat, pedig abban az évben csak két hónapot dolgozott. Nem írtam alá a felterjesztését. Megmondtam az igazgatónak, hogy aki a tálba nem tesz cseresznyét, ne is vegyen belőle. Az igazgató nekem adott igazat, a K.-né meg mérges volt”.¹⁷

Érdekes, az elbeszélő itt nem is említi, pedig megtehetné volna, mint más interjúalanyaim, hogy a műhelyfőnök kedvence a lányanya is egyúttal. Csak sokadik találkozásunkkor mesélte el az azonosságot. A szülés körülményeit röviden mesélte el, utána pedig olyan „szerető anyának” ábrázolta a leányanyát, aki törődött gyerekével, annak ellenére, hogy egyedüli keresőként rászorult arra, akár csak a Nők Lapja cikkében szereplő T. Sári is, hogy egy időre vidékre küldje a lányát: „Márti gyereke ott született a gép mellett. Az orvosnak is azt mondta, hogy epegörse van. Aztán vidéken volt a kislány nevelőszülőknél, de a Márti minden hétvégén látogatta. Meg vigyáztak rá a nagynénjéék is. Ő volt az, aki miatt felmentünk az igazgatóhoz, mert két hónap betegállományban volt. Ő tudott nagyon dolgozni, de aztán kifáradt, és akkor ment betegállományba”.¹⁸

Az elbeszélő ez alkalommal, talán, hogy tompítsa a lányanya megbélyegzettségét, kiemelte azt is, hogy milyen jó munkaerő volt, milyen nagy erőfeszítéssel tudott dolgozni. Úgy tűnik, számára a lányanya története elsősorban nem a lányanyasága miatt érdekes, hanem inkább azért, mert vele kapcsolatban volt egy olyan munkahelyi konfliktusa, amelyet úgy érzi, sikeresen oldott meg. E történet elbeszélésével bizonyítani tudja, hogy milyen bejáratos volt az igazgatóhoz is, aki ebben a szituációban nem a műhelyfőnökre hallgatott, hanem őrá, és az elbeszélő szerint igazságosan oldotta fel a konfliktust.

A leányanya születésének története vándormotívum lett a műhelyben. Mások, a leányanyától távolabb állók között voltak, akik „rossz nő”-nek tartották a lányanyát: „Volt olyan, aki féltékeny volt a Mártira. És direkt olyat árut adott neki, ami fogott. Sárgán. Olyan lett a keze meg a köpenye tőle. Akkor meg azt pletykálta, hogy biztos azért sárga a Márti köpenye, mert jóban van az ő férjével, aki szintén a gyárban dolgozott és sárga köpenyt hordott”.

A korszak hivatalos beszédmódja szerint a lányanya, bár erkölcsileg elítélendő volt, mert házasságon kívül szült, egyben olyannak is számított, aki mint elesett, krízishelyzetben levő személy jogosan igényt tarthat a szocialista közösség, a szocialista brigád segítségére. Így fonódott össze magánélet és munkahely még a legalacsonyabb szinten, egy gyári műhelyben is. Azok az elbeszélők, akik önmagukat segítőként ábrázolták a történetben, történetmondásuk során használják a korszak terminológiáját. Ennek ellenére, úgy tűnik, segítőkészségükben nem ez az egyetlen motívum, hanem meghatározóbb a leányanyához fűződő személyes

16. A műhelyfőnök.

17. Interjú T. Károlynéval. 13. o., 17. o. 1999. november 9., 1999. november 17.

18. Interjú T. Károlynéval. 34. o. 2000. április 13.

kapcsolatuk, melyet van, aki „anya-gyermeki”-nek ábrázol, míg más rivalizálóknak, mégis a versengés mögött felsejlik a hasonló élethelyzetükből adódó sorsközösség is.

A lányanya történetének ábrázolása úgy is értelmezhető, mint amivel munkatársai akartak védekezni az ellen a sztereotípiá ellen, miszerint mivel a munkásnők a fizikai munka során a testüket bocsátják áruba, alig van különbség erkölcsükben köztük és a „rossz erkölcsű nők” között. Akik erkölcstelenként ábrázolták Mártit, azok történetének elmesélésével éppen saját tisztességüket védelmezték. Tették ezt még akkor is, ha elbeszélésükből kiderül, hogy annak idején ők is a lányanya segítői között bukkantak fel. Sokan a történetet nem sajátjukként mesélték el, amivel azt is kifejezték, hogy ők csak pletykát közvetítenek, így az elbeszéltekért nem felelősek.

A lányanyától távolabb állók számára az ő története csak egy a sok napi esemény között, mely rendkívüli, ezért említésre méltónak tartandó. A távolállók elbeszéléseiben ezért is szerepelhet inkább a lányanyákhoz általában kapcsolt „rossz nő” sztereotípiája is.

A muskátlis ablak

Márti számára lánya születésének körülményei ma is tabunak számítanak. Akárcsak a többieket, őt is telefonon hívtam fel először azzal az indokkal, hogy a Budapesti Harisnyagyár történetéről írok, és tudom, hogy ő is évtizedekig dolgozott ott, meséljen arról, ő hogyan látta a gyárat. Nem akart kötelnek állni, úgy vélte, az ő története nem érdekes. Végül azzal sikerült meggyőződnöm, hogy nagyon sok cikket olvastam arról a gyári újságban, hogy ő milyen jó dolgozó volt. Kétszer vendégeskedtem náluk. Mindkét alkalommal élettársa is részt vett a beszélgetésekben, sőt igazándiból hármában beszélgettünk, vacsoráztunk. Gyakran tapasztaltam, hogy Magyarországon a nőket férjük, élettársuk nem hagyja egyedül az interjúszituációban, sőt a férfiak addig-addig „helyezkednek”, amíg ők maguk is elmesélhetik saját élettörténetüket. Mártinál ez a kontroll különösen erősnek tűnt. Talán így akarta élettársa megvédelmezni az interjúszituáció veszélyeitől. Élettársa jóformán nem hagyott bennünket kettesben. Amikor a gyerek születéséről kérdeztem, Márti határozottan elhárította, hogy részletesebben beszéljen az eseményről: „Hú, hát erről nem szeretnék beszélni, mert majdnem annyi idő, mint én. 15 éves koromban szültem”.¹⁹ Amikor arra kértem, mesélje el életútját, azt küzdelmesnek ábrázolta. Elbeszélése szerint vidékről azért jött fel 14 évesen Budapestre, nagymamájához, hogy tanulhasson. Erre kezdetben nem volt lehetősége, így a gyárban dolgozó rokonai segítségével a Budapesti Harisnyagyárba került segédmunkásnak. Egy évvel azután, hogy a műhelyben elkezdett dolgozni, megszületett a lánya. Ennek az eseménynek a felelevenítése helyett inkább arról beszélt, hogy a műhelyfőnök anyai útmutatásai nyomán kiváló dolgozó és

19. Interjú B. Gy.-néval. 5. o. 2001. február 7.

a „Szabad Szombat” brigád vezetője lett, kitüntetésekkel kapott, majd estin textilipari szakközépiskolát végzett. A 70-es években rendszeresen tudósított a gyári újság brigádjáról, a Szabad Szombatról, és Márti sorsának alakulásáról is. Őt kiváló, törekvő munkaerőként ábrázolták, aki már fiatalon törzsgárdatag volt, és kivette részét a KISZ és pártmunkából. Álma a cikk szerzője szerint, akárcsak brigádtársainak egy két-három szobás öröklakás és a Váci utcai maszektól vásárolt cipő volt.²⁰ A formázóműhelybeli egykori munkatársairól, akik engem először megismertettek a vele kapcsolatos történetekkel, keveset és szükséztlenül mesélt. Akiket ma legjobb barátnőinek tart, azok közül az egyikkel együtt végezte a szakközépiskolát, a másikkal együtt élte át a gyár privatizációját, és ma is együtt dolgozik kereskedőként.

1975-ben férjhez ment, majd a nyolcvanas évek elején elvált. Volt férjéről szintén nem mesélt, csak azt említi meg, hogy a válás után milyen nehéz volt újra egzisztenciát teremtenie. 13 év töltött el a formázóban, majd a szakközépiskola befejezése után nyomban otthagyta a műhelyet, és a gyári fonalbevizsgáló laboratóriumba került. Új munkakörét úgy ábrázolja, hogy ez része volt annak az útnak, amelynek során munkatársai közül kiemelkedett: ekkor ő már átlátta az egész gyártási folyamatot, míg a többi segédmunkásnő nem. Új párválasztása is áhított társadalmi felemelkedését szimbolizálja: míg férje művezető volt, addig élettársa a gyári tmk részleg vezetője lett.

Ugyanezt a felemelkedést jelképezi, hogy 1980-85 között az MSZMP III. kerületi Pártbizottságának tagja volt. Erről eleinte nem beszélt, később ennek az időszaknak a felelevenítése is azoknak az elbeszéléseknek lett a része, amelyben azt ábrázolta, hogyan emelkedett ki a többiek közül. Úgy jelenítette meg önmagát, mint egy gyári generációs konfliktus részesét: ő, két évtizeddel fiatalabbként, mint az Állami Díjas brigád tagjai, már sokkal bátrabban viselkedett pártfórumokon is, mint az idősebbek. Elbeszélése szerint olyan jól sikerült a gyárban egy felszólalása az üzemi demokráciáról, hogy az igazgató utána köszönőlevelet írt neki. Ezt a történetet többször is elmesélte, tehát számára az igazgató számított olyan tekintélynek, akinek dicsérete még több évtized távlatából is fontos neki. A III. kerületi pártbizottsági munka – a gazdaságpolitikai munkabizottság tagja volt – mai elbeszélésében egy olyan közéleti fórumot jelentett számára, ahol minden kérdésről elmondhatta bátran a véleményét. Úgy ábrázolta, hogy meg akarták akadályozni, hogy véleményét szabadon kinyilváníthassa, akkor otthagyta pártmegbízatását. Ebben az időszakban végezte el az öt hónapos pártiskolát, amelyet ma azért tart fontosnak, mert úgy érzi, bővítette műveltségét, ott tanulta meg „a világ dolgai iránti érzékenységet”.²¹

Élettársával közös életükben nagy jelentőségűnek tartják azt a küzdelmet, amelyet azért folytattak, hogy a harisnyagyárat a rendszerváltás után megmentsék a megszűnéstől. Amikor az 1990-es évekről beszélnek mindketten sikeres kereskedőként jelenítik meg önmagukat, akik eleinte a gyár fennmaradásáért küzdöttek, majd miután ez nem sikerült, és a gyárból el kellett jönniük, az új helyzetben már saját egzisztenciájuk megszilárdításáért és javításáért harcolnak. Elbeszéléseik középpontjában áll annak ábrázolása, milyen nagy fájdalmat jelent nekik ma is, hogy a gyár bezárt. Ma Márti munkában elért sikerein kívül leginkább lánya sorsának alakulásával elégedett, mivel ő külföldön él, és bár sokat kell dolgoznia, akárcsak neki fiatal korában, biztos egzisztenciája van. Ezenkívül legbüszkébb gondozott lakására és kertjére, ahol a muskátlik olyan nagyra nőnek, hogy lakásuk első emeleti ablakából a földszintig leérnek. Lakásuk ajtaja előtt a lábtörlőn egy kulcs rajza van: „Kulcs a lábtörlő alatt” felirattal.

20. 1973. április 26. 4. o., 1973. május 10. 2. o., 1973. július 5. 4. o., 1973. október 25., 1973. november 6.

21. Interjú B. Gy.-néval. 5. o. 2001. február 7.

Juhász Borbála:

Migránsalternatívák – magyar nők az EU-ban

Elhangzott a Hajnal István kör Nők és férfiak...

avagy a nemek története c. konferencián,

A nemi identitások tapasztalata élettörténeti elbeszélésekben szekcióban

2002 augusztus 30.-31., Nyíregyháza

Előadásomban egy jelenleg is folyó nemzetközi kutatás tapasztalatait és első eredményeit osztom meg Önökkel. A kutatást, melynek címe A társadalmi nemek viszonyai az ezredforduló Európájában - Nők, mint a migráció és házasság alanyai (Gender relationships in Europe at the turn of the Millennium - Women as Subjects in Migration and Marriage, röviden GRINE) az Európa Unió támogatja, öt ország öt egyeteme vesz részt benne. A kizárólag női munkatársakat foglalkoztató munka koordinátora a firenzei Európa Egyetem részéről a neves feminista történész, Luisa Passerini, aki több művében támaszkodott oral history forrásokra, európai-unios partner még az Utrechti Egyetem Gender Tanszéke, a Koppenhágai Egyetem Jogi Tanszéke, keleti partner Szófia irodalomtörténeti és Budapest szociológiai tanszéke. A feminista és társadalmi nem szempontú nőtudományok elméleti hátterébe illeszkedő interdiszciplináris kutatás elméleti, történeti és jogi vonatkozásait vizsgálja az Európa, Migráció és Társadalmi nem kutatás közös metszetének, különös tekintettel a Kelet-Nyugati migrációra.

Forrást mi teremtünk magunknak, 140 életútinterjú formájában, melyek a következő számarányokban oszlanak meg: interjút készítünk 15 1989 után Olaszországba és 15 Hollandiába kivándorolt magyar illetve bolgár nővel, 5-5 ezen országokból hazatért nővel, 5-5 1989 előtt politikai okokból kivándorolt nővel, s 15-15 olyan olasz illetve holland nővel, akik keleti emigránsokkal kapcsolatba kerülhettek, akár úgy, hogy a már meginterjúvált nők segítői, munkaadói voltak, akár úgy, hogy a migránsokat segítő állami vagy civil szervezetek munkatársai. Az így nyert szövegcsoporthoz statisztikai mintának túl kevés, elemzendő oral history interjúként elég sok anyagnak számít.

A kutatócsoport, mely filozófust, történészt, jogászt és szociológust egyaránt magába foglal, elsősorban arra keresi a választ, mi motiválja az elmúlt 10 évben az EU-ba költöző kelet-európai nőket, hogyan sikerül beilleszkedésük, s miként értelmezhetők történeteik társadalmi nem szempontjából. Filozófiai mankóként a feminista társadalomtudományban kurrens szubjektivitás, életstratégia és szabad akarat (agency) fogalmak szolgálnak. Mint a hasonló, Brüsszel által finanszírozott társadalomkutatásoktól elvárják (sterilen Ötös keretprogramnak, hangzatosan így hívják a felelős szervet: „Key Action Improving Human Potential and the Socio-Economic Knowledge Base - A társadalmi és gazdasági tudás és a humánpotenciál javítását szolgáló célkitűzések”) úgy a GRINE-nak is meg kell felelnie bizonyos gyakorlatias elvárásoknak, olyan felhasználható eredményeket kell produkálni, melyek segíthetik az EU-t majdani irányelveinek meghatározá-

sában, és befolyásolhatják a Közösség döntéshozói mechanizmusát. Ilyen szempontból természetesen a migráció számít kulcsszónak, s a társadalmi nem valójában a női munkavállalókat illetve menekült nőket jelenti, mint az átlagtól, értsd a férfiatól, illetve a statisztikák által semlegesként meghatározott számoktól eltérő célcsoportot. Az előzetes teóriák és a brüsszeli elvárások azonban egészen másféle végkövetkeztetésekkel ütközhetnek majd, ha az összegyűjtött anyag elemzésre kerül. E hosszas, Eu-nyelvvel bonyolított bevezető után néhány módszertani megjegyzést tennék a mintáról.

Túlzás lenne a kibocsátó illetve befogadó országok (Bulgária, mint Az EU-hoz valamikor csatlakozó balkáni volt szocialista ország, Magyarország, mint első körös társult ország ugyancsak a vasfüggönyön túlról, Hollandia mint északi es Olaszország, mint déli EU tagország) kiválasztásánál tudományos indokot keresni, hiszen maga a kutatás egymással együttműködni kívánó tudós ismerősök szándékából született. A vizsgált kibocsátó országok migránsai több szempontból „láthatatlanok”, és erősen eltérnek attól az EU országaiban tipikus bevándorló illetve menekültképtől, amivel újabban a jobboldali pártok riogatnak, s ennek eredményeként kormányra kerülnek. Eltér ez a kép a baloldali migránsképtől is. Mikor Firenzében március 8.-a, nőnap alkalmából kíváncsiságtól hajtva tüntetésen vettem részt (s hálával gondoltam volt általános iskolai Kodály módszeres kórusom repertoárjára, hiszen minden akciódalt az olaszokkal tudtam énekelni, igaz, magyar szöveggel), a „Legalizáljátok az illegális bevándorlókat” rigmus-követelés nyilvánvalóan a 3. világból érkezett, szinesbőrű, valószínűleg muzulmán illegálisokra vonatkozott. Ezzel szemben az általunk meginterjúváltak szinte kivétel nélkül diplomás, művelt, nyelveket beszélő nők voltak, akik látszólag teljesen beilleszkedtek új otthonukba, s kevés kivételtől eltekintve a migráció egyedüli indokaként a szerelmet hozták fel. Majd mindannyian kiházasodtak. Előzetes tanulmányaink még kihangsúlyozták a nyugati migrációirodalomban a 90-es években kulcsszerepet kapó „Európa mint Bástyá” meghatározást, a mi migránsaink, bár maguk is problémákkal küzdenek, egyértelműen a Bástyán belüliként értelmezik magukat (Az még hagyján, hogy a magyarok a kereszténység utolsó bástyája voltak, de a bolgárok is? fedezte fel örömmel a magyar kutató), nyilván nem meglepő, hogy gyakran a befogadó országban erős jobboldalinak számító nézeteket hangoztatnak a bevándorlók ellen, akik „mások”, nem tudnak s nem is akarnak beilleszkedni Európába, szemben velük, akik már eleve európaiak, igaz Nyugat Európa ezt tapasztaljaik szerint nem mindig ismeri el.

Egyfelől tehát rakoncátlankodik az országminta is, mert eltér a sematikus, „problematikus” bevándorlóképtől, másrészt gond van a mintával osztályszempontból is. Itt újabb módszertani vallomásra kényszerülök. Az interjúalanyok kiválasztásánál alapvetően történeti módszereket, pontosabban szűkös időkeretbe szorított módszereket követtünk. A magyar diaszpóra kinti szerveit, egyesületeit hívtuk segítségül, illetve a magyar nagykövetségek adatbázisát használtuk saaját ad-hoc kapcsolatainkon túl („Te, nem ismeresz olyan nőt, aki Hollandiába disszidált?”). Olaszországban alapvetően a katolikus, Hollandiában a protestáns egyház szervezi a magyarok életét, már azokét akik a magyar misékhez, vásár-

napi iskolához csatlakoznak. Hollandiában létezik még egyéb, korosztályi illetve szakmai alapon szerveződő klub is. Természetesen ezek az egyesületek nem vonják köreikbe a fantáziában élő „Olaszban dolgozó magyar táncoslányokat”, illegálisan munkavállaló házvezetőnőket, vagy babysittereket, vagy a katedrálisok előtt kolduló magyar anyanyelvű roma nőket. Értelemszerűen az ugyancsak használt hólabda módszer sem segíthetett, hogy a diplomás kiházásodott középosztályi körből kitörhessünk. Ehhez véleményem szerint antropológiai terepmunkára, vagy oknyomozó újságírói módszerekre lett volna szükség, beköltözni például egy Eurolines Szeged-Velence buszsofőr mellé 3 hónapra, vagy áruházban jelentkezni egy garantáltan erotikamentes munkát ígérő hirdetésre, s a lányokkal együtt élni heteken át.

Ezt nem tettük meg, maradt tehát a magasan kvalifikált, kiházásodottak véletlenszerűen alakult meglehetősen homogén köre, ahol az életkor 22 és 45 között mozgott (nem számítva a 70-es, u.n. „politikaiakat”). Az interjúk háromnegyede már elkészült, ám elemzésük még csak most kezdődik. Mint a magyar interjúk készítője most első felindulásból a narratívák néhány visszatérő motívumát osztanám meg Önökkel. A migrációval foglalkozó szakirodalom többek között megkülönbözteti a gazdasági és a politikai migránsot, a stratégia, taktika, tervezés kifejezések leginkább az elsőre, a menekült, menedékkérő az utóbbira vonatkozik. Ezzel a kategorizálással szemben mi egy újabbat állíthatnánk fel: a szerelmi migránsét. Majd mindegyik elbeszélő a szerelmet hangsúlyozta ki, mint az idegen országba való elköltözés, vagy a végleges ottmaradás indítékát. „Az oka a kiköltözésnek a szerelem volt”, „Soha nem jutott eszembe, hogy külföldön éljek, de beleszerettem a férjembe, hozzámentem, és itt vagyok.”, „A szerelem elvette az eszemet, és mindent hátrahagyva eljöttem”, a hasonló mondatok úgy ismétlődnek, mintha csak egy filléres regényből olvasták volna ki őket. A női narratívába tökéletesen beleillik a magát feladó, férjét mindehová követő nő története.

Ugyanakkor az elbeszélők mind öntudatos, jó érdekérvényesítő, tehetséges emberek, otthon komoly karriert, reménnyel kecsegtető tudományos pályát, magyar viszonylatban megfelelő vagy átlagon felül jó anyagi háttérrel hagytak maguk mögött a szerelem kedvéért. Elbeszélésükben a döntést hirtelen villámcsapásként állítják be, ugyanakkor azt is elmesélik, hogy hosszas próbaidőszak előzte meg a kiköltözést, ingázás a két ország között, a kinti munkalehetőségek feltérképezése, az otthoni munkahelyről óvatosan először csak egy év fizetés nélküli szabadságot vettek ki, végig igyekeztek fenntartani a hazaköltözés lehetőségét, otthoni ingatlanukat megtartották. Ami gyakran a kb 2 órás interjúból esetleg nem, de a környezet tanulmányból (hacsak lehetett, ragaszkodtam hozzá, hogy az interjú az illető lakásán történjen) és a magnó lekapcsolása utáni spontán beszélgetések során derült csak ki, az interjúalanyok jobb anyagi körülmények közé kerültek, mint azt itthon szakmájuk (nyelvtanár, tolmács, zenész, tudós, orvos, mérnök) lehetővé tett volna számukra. Egyetlen, éppen frissen elvált, mégis kintmaradó nő hangsúlyozta, hogy otthon mint gyermekeit egyedül nevelő elvált anya sohasem vehetett volna jelzálogra házat, nem egy fő, hanem 3 mellékállása lenne, és nem fodíthatna magára annyi időt, mint így, az utazásokról le kéne mondania.

Közhelyszerű dolgok természetesen, tudjuk, mi a különbség a Nyugat és köztünk (még mindig!), mégis ez az egyszerű tény nem bukkan felszínre az elbeszélésekben. Anyagiakról beszélni túl férfias, vagy túl „primitív”. Mindenkinek tudomása volt olyan hölgyekről, akik pénzért házasodtak ki, és roppant „primitívek”, de mikor lelkesen meginterjúvoltam volna őket, a hölgyek nem kerültek elő.

Amiről viszont kizárólag minden esetben beszéltek a migránsnők (magyar, bolgár egyaránt), azt jobbhíján csak „digószidásnak”, „krumplibabálós szidásnak” nevezhetem. A befogadó ország kritikája oly erős volt, itt főként az oktatási és az egészségügyi rendszert, valamint az óvodahálózat, illetve annak gyakorlatilag teljes hiányát emelném ki intézményi téren, és a magas kultúra (színház, művészmozi, komolyzene) valamint a mindennapok kultúrája (az evés Olaszországban túl fontos, Hollandiában nem elég fontos) terén tapasztalt hiányokat, az emigránsok számára furcsaságokat. Mindenki hallatlan honvággyal küszködött, mindenki megbánta, hogy kitelepült, s még a magát legboldogabbnak valló szerelmes asszony is megkért, szóljak otthon minden lánynak, aki ki akar házasodni, jól gondolja meg, és ne tegye! Volt olyan interjúalany, aki már az ajtóban az a kérdéssel fogadott: „És sokan akarnak hazamenni?”. Mindez azért furcsa, mert ha szavaimat hallanák, nyilvánvalóan megdöbbennének, és tiltakoznának.

A „digószidás” talán pont a cselekvő szabad akarat (agency) létét erősíti a narratívában, az elbeszélő így elkülönül a befogadóközegtől, melynek befogadó voltára is sok kritikai megjegyzést tesznek. Már az akár húsz éve kint élők is soha meg nem szűnő döbbenettel konstatálják pl, hogy semmit sem tudnak országukról (igaz ez Bulgáriára és Magyarországra is). A szokásos Bukarest-Budapest tévesztés, a „minden magyar cigány”, a „van-e nálatok fridzsider?”, „és vannak-e aszfaltutak Magyarországon?”, a Budapest pornófőváros szintű tájékozottsággal magam is személyesen találkoztam, hozzátenném 2002-ben, két évvel csatlakozásunk előtt. Az emberlánya így természetesen szinte megszűntnek érzi önmagát, mintegy saját létét kell bizonyítania.

Ebben a meg nem értettségben az emigránsnőknek saját autonómiát adhat a gyerek, akivel a fiatal generációk már kizárólag magyarul beszélnek, (szemben az idősebbel, aki még nem merte megtanítani gyerekeinek az anyanyelvét, nehogy a velük együtt élő anyós megsértődjön, mert nem érti az unokát). Az elbeszélő történetekben kulcsszerepet kap az az erőfeszítés, amit a gyermek anyanyelvének megőrzéséért folytatnak a mamák, és hű otthoni szövetségeseik, a nagymamák. Nyáron mindenki hazajön a gyerekekkel, akiket magyar táborba adnak, évközben otthoni szakkörként együtt olvassák a magyar kötelező olvasmányokat, Hollandiában magyar óvoda és iskola is szerveződött.

A gyermekvállalás más szempontból viszont jelentősen elvesz az autonómiából, s pont ez talán az a pont, ahol a migránsnő először szembesül igazán a szocializmuson átesett Kelet és a polgári Nyugat társadalmi nem szempontjából strukturális különbségeivel. A meginterjúvolt nők nagy része dolgozó anya gyermeke volt, otthon maradt barátnői többsége is dolgozik, vagy dolgozhatna, ha szeretne, Olaszországban illetve Hollandiában ellenben azt tapasztalják, hogy a bölcsődei és óvodai elhelyezés gyakorlatilag lehetetlen, mert vagy nics is, vagy

megfizethetetlenül drága. A nők ettől kultursokkot kapnak, életük pont olyan lesz mint az ötvenes évek amerikai Cornflakes hirdetései, a papa reggel elmegy dolgozni, késő este ér csak haza, addig a mama egyedül van gyermekeivel a nagy, szép házban két szép gyerekével plussz kutya, és várja vacsorával a férjet. Függetlenül attól, milyen volt otthon politikai meggyőződésük, ódákat zengenek a kétségtelenül a szocializmusban általánossá tett életszervezési eszközről, az óvodahálózatról.

Mindez azért is érdekes, mert erősíti a nőkben azt a kelet-nyugati kulturális ambivalenciát, amit női szerepeikben tapasztalnak. Az interjúalanyok összesített élettapasztalata több évtizedet ölel át, (1956-tól napjainkig), s pont ebben az időszakban sodort végig a feminizmus második hulláma Nyugat-Európán, mely idővel nemcsak alternatív politikai mozgalom és filozófia lett, hanem fontos politikai befolyásoló tényező, főként a Skandináv országokban és Hollandiában pedig megjelent „az új férfi” ideája, aki jobban részt vesz az otthoni munkában, és egyenrangú társa feleségének a gyereknevelésben. A hagyományos lovagiasság Keleten még jólneveltségnek tartott megnyilvánulásai, mint kézcsók, kabátfeladás, ajtóban nő előreengedése, Északon antagonisztikussá vált. Mindez megdöbbeneti a markáns, divatban és viselkedésben is megnyilvánuló nemi különbségekhez szokott magyar nőket, mint a feminizmus csúf vadhajtása, ugyanakkor nem értik, miért nem ért el annyit ez a mozgalom, hogy ha ő, mint dolgozó nő gyereke elé megy a teljesen az otthon levő mamára épülő iskolarendszerben (délben 2 óra ebédszünet, menza és napközi nincs), ne nézzék le az anyukatársak, amiért ő dolgozik. Egyrészt önállóbnak, szabadabbnak és emancipáltabbnak tartják magukat a nyugati nőknél, másrészt nőiesebbnek, gyermekszeretőbbnek (Olaszországban negatív a születési arány), dolce-bbnek, aki jól főz, kedvességgel veszi körül férjét. Magyarul a nálunk látott önkiszigerelő kettős teher mintát viszik magukkal, álld meg a helyed a munkahelyen és otthon is.

Konklúzióként egyelőre csak annyit mondhatok: a GRINE kutatás sajátos mintája remélem egy éven belül az elmesélt női narratívák mélyebb és összetettebb szövegelemzésén is átesik majd. Én, mint történész már előre dörzsölöm a kezem, miként diadalmaskodik majd a helyzetbe ágyazott ANYAG az általános pre-konceptiókon.

Szerepek és egyenlőtlenségek a 19. században

Fábry Anna

„Határozz, és kimondtad sorsodat.”

A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban

Az irodalomban, mint az életben mindig is jelen voltak a nők. A kitalált történetek (akár epikai, akár drámai alakban alkották a leg többet) legtöbbször az élet különféle eseményeire reflektáltak, s általában nem nélkülözheték a női szereplőket. Királynők, atyák, húgok, szeretők, hitvesek, dajkák, úrnők és szolgálók népesítették be már a legrégebbi epikai alkotásokban teremtett világokat is a királyok, apák, férjek, urak és szolgák mellett, s az istenek istennőkkel együtt (vagy egymás ellenében) igazgatták a világ sorsát. A lírikus költészet egyik ősi témájával a szerelmi vágyódás, kín és beteljesülés (többnyire) a nő és férfi sajátosan egyedi s mégis általán osítható (egyszersmind korhoz és kultúrához kötött) jegeket hordozó kapcsolata folytonosan irodalmi anyagként tűnt fel.

Nem meglepő tehát, hogy a nő, mint a szerelem tárgya fontos szerephez jutott a magyar reformkor lírájában is. Az erotikának az a nagától értetődő jelenléte azonban, amely az előző század végének és a századelőnek még sajátja volt, ezeket az évtizedeket már csak igen kevéssé jellemezte. A szerelmi költészet erotikus nyíltsága mindig is éppúgy alá volt vetve az általános viselkedési normák uralmának, mint a költészeti kánonokénak (sőt a kettő között mindig szoros összhang is volt). Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy az a fajta érték (norma- és kánon)váltás, amelyet a szentszövetségi Európa középrétegeinek mentalitásában és kultúrájában összefoglalóan a biedermeier testesített meg, többé-kevésbé elfojtotta az erotika problematikáját (elfojtásait azonban sorra meg is jelenítette, gondoljuk csak a biedermeier női divat bizonyos Lolita-effektusokat sejtető vonásaira vagy a balerinák kultuszára és más egyebekre), a romantika pedig, amely (hogymint egy pszichoanalitikusoktól kölcsönvett fogalommal éljek, talán a biedermeier álommunkája) legtöbbször a szenvedély paroxizmusát állította az erotika helyére. Azt, hogy a biedermeier szemlélet legalább annyira a családra, mint az egyénre összpontosít, a kor festészete is, irodalma is tanúsítja, s bár képi ábrázolásokban kevéssé jeleskedhetünk, elmondható, hogy az idillikus családi élet költészetünkben is számos dalokra talált.

A szerelem leginkább az ifjúság privilégiumaként tűnt föl (többeknek, mint például Vörösmartynak akadt is gondja ezzel), életkori sajátosságként, amelyet a következő életszakaszban a házaseslet követ. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy 1852-ben éppen ezt a szerelem-házasság dualizmust alakítja a Férj és nő c. posztbiedermeier regényének egyik központi konfliktusává Kemény Zsigmond.)

A szerelmi dalok, elégiák s családi idillum mellett az ún. irányköltészet alkotásaiban is szerepet kaptak a nők, egyszerre lettek tárgyai és címzettjei annak, amiről most jobb elnevezés híján mint nemzeti nőnevelő-költészetéről beszélek. E művek, gyengébbek és jobbak a honleányi szereppel kínálják meg a magyar nőt, illetve a nemzetiség kritériumainak hiányát vetik a szemükre. Az afféle kla-

panciáktól, mint amilyen Garaynak A magyar hölgy c. kevésbé sikerült versében találkozhatunk ("Magyar hölgynek születél, áldd érte sorsodat, magyar hölgynek születni nagy és szép gondolat") az olyan (egy-két strófa híján) egészen kiváló költeményekig, mint Vörösmartynak Az úri hölgyhöz címzett verse, szinte tézisszerűen foglalják össze a korabeli

(voltaképpen a századvégre visszanyúló) közirodalom nőkre vonatkozó főbb elvárásait:

Kezedben a gyermeknek álmai,
Tündérvilága lelkes ifjúnak,
A férfi boldogsága; játszani,
Ily drága kincsek nem adattanak.

Emeldfel bámaidnak zászlaját.
Utánad kelnek a honjobbjai:
Gyönyör lesz tőrni hosszú éven át,
Ha díjt szelíd kezed fog nyújtani.

Teremtsd elő azon dicső időt,
Hol a magyar szó s név imádvá lesz;
Midőn kegyelmet nem nyer szűd előlt,
Ki e kettőnek ellenére tesz.

A kisdedeknek néma szája kér,
Hogy adj nekik hazát. Ne vond meg azt.
Áldás vagy átok vár e válaszáért:
Határozz s kimondtad sorsodat.

Nem lehet félreérteni a (követelő) ajánlatot: a férfiakéval egyenértékű szerepkört kínál a nőknek, rajtuk áll, hogy elvállalják-e avagy sem. Ha a hazaszeretet, a nemzetiség eszméinek elköteleződve teljesítik anyai és hitvesi feladataikat, ki lehetnek a szűk magánvilágukból, s egy nagy közösség részeinek érezhetik magukat. Mindennek nincsenek sem jog_ sem pedig közvetlen egzisztenciális pozitív következményei, vonzóvá a honleányi szerepet nagy presztízse teszi (ahogy tette is)_ Más kérdés, hogy e szerepnek a körvonalait férfiak rajzolják meg, a honleányt honfi-Pygmalionok teremtik meg (elég itt csak az emlékversköltészet ifjú lánykákhoz intézett darabjaira hivatkozni, amelyek hazaszeretet és a haza ügyének szolgálata tekintetében szinte vallásos magaatengedésre buzdítják a lánykákat). A reformkor hazafias, liberális elkötelezettségű költői, írói, közéleti férfiai egyébként szívesen szemlélték magukat ifjú leánykák mentoraiként (néhány napján még játszótársként is leereszkedtek hozzájuk). A nő-gyermekgondolat a fiatal lányokra vonatkoztatva különösen vonzónak tetszett, mert a (mentális) teremtés lehetőségét kínálta fel, sőt az efféle utópikus érzelmek némelykor valóságos nevelési kísérleteket is gerjesztettek.

A közirodalomban, amelyben elsőrendű politikai kérdésként vetődött fel a nőnevelés kérdése, a polgárosodás programjával összekapcsolódva is gazdagon tematizált problémává lett a nőiség mibenléte, vitatéma a nők társadalmi szerepeinek, státusának (s ezzel együtt jogainak és kötelességeinek) a kérdése, ami természetesen a férfiak és nők lehetséges viszonyainak normatív értékelése is. Az e kérdések nyilvános megvitatásában egyébként mind több nő vett részt, s ez még akkor is folyamatosan tágította a vita horizontját, ha a női résztvevők egy része csupán jellegzetes férfi álláspontokat ismételtetett. Bizonyos megszorításokkal, ugyanez érvényes a korabeli regényirodalomra is, amely nemcsak lehetséges hősként tekintett a nőkre, hanem olvasóként is számított rájuk. (Regényíróinket ekkor még csak importból ismerhettek meg a hazai olvasók).

A regény és nőolvasók viszonya már hosszabb idő óta foglalkoztatta a véleményformálást a maguk feladatának tekintő írástudókat, akik a 18. század végétől kezdve nehezen tudtak megbirkózni azzal az ellentmondással, amely a között a tény között, hogy a regényirodalmat fenntartó olvasóközönség jelentékeny részét nők alkotják és a között a közkeletű álláspont között feszült, mely szerint a nyilvános élet színtereinek többségétől elzárva élő nők számára különösen káros a szerelmi történetekre épülő regények olvasása, életismeret és élettapasztalatok hiányában ugyanis védtelenek a művekben lefestett érzelmi viharok hatásával, illetve a nem mindig helyeseltető életmegoldások vonzásával szemben.

„A románnak nem az a célja, hogy valóságos világhistóriai esetek által vezéreljen igazságra, hanem hogy az emberi szív érzelmeinek, gondolatainak, s cselekedeteinek különböző árnyékait minél több oldalról minél szebben, érzékenyebben, valóságban s hathatósabban fesse, és így indítva tanítson. Erre költői lélek s pszichológiai ismeret kívántatik, nem történelmi disszertációk s oklevelek” - írta Balogh Sámuel evangélikus lelkész (az oly népszerű homeopata orvos Balogh Pál testvére) a Tudományos Gyűjtemény 1824. évi IV. számában, s ezt a véleményt ismétli meg Héthegy Erzsébet néven az erősen vallásos beállítottságú, de szuverén gondolkodású Cserei Druzsiana, aki ugyan veszélyesnek ítéli a „a lnesteri tollbul költ szabadhangú regényeket”, de elengedhetetlennek tartja, hogy a nők a férfiakat, s a férfiak nőket a maguk igazi mivoltában ismerni tanulják. Pszichológiát a magyar regényekből ez idő tájt aligha lehetett tanulni az egy Karthausi kivételével, amelynek azonban nem a magyar világban pereg le története, lehetetlen is lett volna mindazokat a problémákat és konfliktusokat, amelyek a cselekményt mozgatják, hazai környezetbe ültetni a történetbonyolítás és a jellemformálás mesterkéltége nélkül. Férfi és nő kapcsolatának az a rajza, amely a Karthausiból kibontakozik, még hosszú ideig nem képzelhető el torzítások és egyoldalúságok nélkül a magyar regényirodalomban. Nem lehet véletlen, hogy Eötvös A falu jegyzőjében (1845) már szinte teljesen háttérbe szorítja a szerelmi problematikát, s szinte említésre sem érdemesnek a nők helyzetének általánosítható kérdéseit. A nők sajátos életproblémáinak megjelenítése a regényben kimerül a szabad párválasztást akadályozó szülői önkény bemutatásában.

Ezzel szemben az 1840-es évek közepén megjelennek olyan, az életkép--irodalom és a francia szenzáció irodalom (az epikába oltott grand guignol) módsze-

reit és nézőpontjait sajátosan vegyítő regények irodalmunkban, amelyek szinte példatárszerű összefoglalását adják a nőkkel kapcsolatos korabeli irodalmi és publicisztikus közhelyeknek (s így a maguk eszközeivel és módján persze, de a koreszmékről és mentalitásokról is tudósítanak). Nagy Ignác és Kuthy Lajos könyveiben Magyar titkok (1844-45), Hazai rejtelmek (1846) így csaknem valamennyi nőtípussal találkozhatunk, amely a kortársi Európa regény-, sőt színműirodalmában fontosabb szerepben tűnt fel, ugyanakkor azonban megtalálhatjuk bennük a magyar közírók és költők által népszerűsített eszményi magyar nőket is.

A Magyar titkok valósággal riporter buzgalommal - ámbar humoros - tudósít a polgári nők életkörülményeiről, társaséleti lehetőségeiről a férjhezmenési-férjhezadási törekvések életprogrammá növekedéséről. A voltaképpeni cselekményt azonban az a komor vélemény uralja, hogy a nők többségének az áldozat és az eszköz szerepe jut. A történések fő mozgatója egy nevet, rangját és külsejét kaméleonszerű tökéletességgel változtatgató bűnöző, aki alantas célja amit szinte mindig becsapott, rászédett nők segítségével éri el. A regény szinte valamennyi hősnője szerepi kapcsolatban áll ezzel a cégéres gazemberrel, s közülük csupán kettőnek sikerül különösebb lelki, erkölcsi és egzisztenciális sérülések nélkül túlélnie vele való ismeretségét és viszonyát. A többiek elrontott, kisiklott életükkel bűnhődnek gyengeségükért, sőt van, aki szó szerint az életével fizet: helyzete teljes erkölcsi súlyának felismerése után.

Nagy Ignác regénye egyébként azt sugallja, hogy a nők - mintegy eleve elrendelt - erkölcsi sebezhetőségét csak fokozza előnytelen rendi helyzetük, az áldozatok többsége ugyanis nem nemesi származású. Félreérthetetlenül jelenik meg ez az írói vélemény a regény zsidó hősnőinek sorsában, akik - hiszen viszonzott érzelmekkel hitegeti őket a csaló - a társadalmi és érzelmi egyenjogúság vágyának bűvöletében élve kiszolgáltatják magukat a bűnös kapcsolatnak és ezáltal lesznek alkalmas eszközei az mjas számításoknak. A regény két zsidó női szereplőjének vadregényes fordulatokban bővelkedő története arra a problémára irányítja rá a figyelmet, hogy milyen nagymértékben nehezítheti meg a nők életét a jogfosztottság halmozódása. Ezek a nők csaknem mindenüket - még vallásukat, s ezzel identitásukat is feláldozzák szerelmükért, s miközben széttörik régi életük kereteit, megfosztják magukat mindenfajta közösség tényleges vagy erkölcsi védelmétől, végzetesen egyedül maradnak.

A nőietlen nő, egyszersmind moral insanity típusát (akárcsak A falu jegyzőjében) itt is egy főúri asszony testesíti meg: Dongay grófnő. Az, hogy a korszak nem egy művében, regényekben és színművekben egyaránt, sokszor éppen az arisztokratáknak jut a legelőnytelenebb, sőt legvisszataszítóbb szerep, némiképp összhangban áll azzal a hévvel, amellyel a közírók és gondolkodók egy része a társadalom minden visszasságáért és fogyatékoságáért az arisztokráciát mint társadalmi rendet tett felelőssé (ez az arisztokrata Eötvös regényeiben éppúgy jelen van, mint a főúri társaság kitüntetett kedvencének, Kuthynak már említett művében). A tvlagyar titkokban szereplő Dongay grófnő céljai elérése érdekében ugyanúgy nem riad vissza a gyilkosságtól, mint Eötvös hősnője, Réthy báró-

nő (aki azonban, ellentétben vele, nem gyilkol, hanem gyilkoltat). Csakhogy Dongayné motívumai női magánmotívumok, a szerelmi színdarab mozgatja tettét, és nem a rendi gőg, mint Réthynéét. Végzetes és jóvátehetetlen bűne Dongay grófnőnek - Nagy Ignác szemében - az, hogy szerelme szabadabb kibontakozása érdekében gyermekét is eltaszítja magától.

Ám e vétkét végül ő maga is felismeri - ezért öli meg magát.

Az ő sorsa, ahogy a szép zsidónőé, Eszteré is, azt tanúsítja, hogy a Nagy Ignác teremtette világban a nőknek - ellentétben a férfiakkal -, akármilyen gonosztettet követtek is el, megadatik a bűnbánat, a megtisztító érzelmi lehetősége.

A bájos pesti német polgárlányt, Börger Lenkét is rabul ejti a gaz szívtipró (mágneses) vonzása, ő azonban az utolsó pillanatban - az elbukás szélén állva - kijózanodik és teljes szívvel újra vőlegénye, a becsületes Pándy Elek felé fordul. Nagy Ignác Börger Lenke történetében a polgárlányok sorsát úgy ábrázolta, hogy az szinte teljesen a pénz hatalmának van alárendelve. A szép fiatal Lenkét fújja az anyagi gondoktól való megszabadulás reményében akár egy csalónak is eladná. (A lánygyermek mint tőke nemcsak a fikciók világában jelenik meg, hanem számos női élettörténet írásban is.)

Végül azután feltűnik a regényben az igazi is: az eszményi nő. Nem más ő, mint Dongayné elveszett lánya, Ida, aki, bár vándorcigányok és mutatványosok között nevelkedett, romlatlan, természetes érzelmeket és indulatokat őriz magában. Ez a naiv és ártatlan gyermeklány az egyetlen tiszta nő Nagy Ignác titkokkal teli könyvében s bár a többi íróilag megalapozatlan sors (és jellem) között éppen az ő sorsa (és jelleme) a leginkább megalapozatlan, mégis ő lesz az, aki - mint típus - nagy karriert fut be irodalmunkban. Ő kínálja föl ugyanis azt az életmegoldást - amely leginkább Jókainak köszönhetően - oly vonzó színben tűnik föl a modoros élet küzdelmeiben megfáradt, meghasonlott és kiábrándult férfihősök előtt: az Éva-típusú (társadalmi meghatározottságtól mentes) nők szerelmét.

Kuthy Lajos regényében, a Hazai rejtelmekben úgyszintén egy arisztokrata asszony a legvisszataszítóbb nőalak. A teljesen üres, léha, csupán a vagyon, a csillogás örömeinek élő - ráadásul német születésű - Szalárdy főispánné a legundorítóbb csalásoktól sem riad vissza, hogy társadalmi és anyagi helyzetét megőrizhesse. Bár ritkán jelenik meg a maga személyes valójában, a történet szálait az ő sötét intrikái mozgatják. Az olvasót azonban - kárpótlás és vigasztalás - eszményi nőalakokkal is megismerteti az író. Négy csaknem tökéletes nőt állít regényében a tiszta és becsületes férfiak (és ügyek) oldalára. A művelt, erényes, másokért munkálkodó, az élet realitásaival szembenező nemes asszony kisasszony (nemcsak fikciókból és iránycikkek és versek követeléseiben létező) típusát testesíti meg a főhős anyja, Cecília, valamint nagybátyjának későbbi felesége Őrsi Zalánka. E kiegyensúlyozott, derűs kedélyű nők a sorscsapásokat is méltósággal viselik. Emellett szépek, finomak és szerények, s a szegények istápolásában, a parasztok felvilágosításában és nevelésében, kórházalapításban és -fenntartásban, a közoktatás és a selyemhernyó-tenyésztés elterjesztésében egyaránt jeleskednek.

A másik a gyönyörű színésznő Atea (e típus Jókainál kap majd méltó és nagy szerepeket). Kuthy regényében azért igazán érdekes, mert előnyös megvilágításban mutatja az önálló életet élő nő alakját. Atea, az operaénekesnő mindenben a saját útját járja, s ahogy anyagilag, érzelmeiben és gondolkodásában is független. Az emancipáció és az individualizáció kérdéseinek különös összefüggései is felsejlenek e különös nő alakjában: a rendi kereteken kívül élő önálló egzisztenciájú nő lehet szuverén individuum akkor is, ha netn tletn emancipált.

A negyedik 116: némiképp rokona a Nagy Ignác-féle vadlány, Dongay Idfu-lak. Ő azonban már a nép gyermeke, a puszták: virága, a parasztlány, aki tiszta szívvel, romlatlan kedéllyel és erkölccsel éli a maga életét, s éppen ezért lehet méltó társa a regény sokat szenvedett főhősének, a birtokaitól és rangjáról ár-mánnal megfosztott, majd végül jogos örökét mégiscsak elfoglaló Szalárdy Ödönnek. A kívánatos társadalmi fejlődésnek, az egyenlítődségnek, az egészséges magyarságnak a zálogát találják meg írók később is az ilyen kapcsolatokban: biztos és kimozdíthatatlan pontot ezekben a nőalakokban, akik minden módon és minden értékekkel az életet adó földhöz kötődnek.

Nagy Ignác és Kuthy regényének van még egy hasonló, sőt csaknem testvér-hősnője: az elcsábított és sorsára hagyott parasztlány. Kuthy erős, túlzó vonásokkal rajzolja fel a tragédiát, nlintegy előre kijelölve az utat hősnő és téma későbbi, sok évtizedes nagy színpadi sikerei felé.

A Hazai rejtelmekben az elkényeztetett (ál)főispánfiú gonosz szeszélye teszi áldozattá a szép alföldi parasztlányt: megbecstelenítve a prostituáltak életére kényszeredik, teljesen elzúllik, gyógyíthatatlan beteg lesz és meg is hal. Ebben a sorsban és életútban kíméletlen és tegyük hozzá: teátrális komorsággal jelenítette meg az író a kevésbé szerencsés születésű nők csaknem eredendő áldozat-mivoltát. Egyszersmind azt is megmutatta, hogy ebből kitömi szinte lehetetlen: itt nem egyszerűen egyéni választáson múlik az erény vagy bűn útjának a követése, s csak negatív értelemben igaz a szentencia: Határozz s kimondtad sorsodat.

Völgyesi Orsolya

Fáy András „különös házassága”¹

A Magyar Tudományos Akadémia Fáy András születésének centenáriuma alkalmából pályázatot írt ki „Fáy András életrajza s munkáinak kritikai méltatása” címen.

A beérkezett négy pályamű közül az Akadémia Badics Ferenc munkáját ítélte a legjobb. A munka 1890-ben könyvalakban is megjelent.² Azóta sem született hasonló alaposágú, átfogó életrajzi monográfia Fáy Andrárról. Badics ugyanis nemcsak az írói életművet és a közéleti tevékenységet mutatta be rendkívül részletesen, de igyekezett betekintést adni Fáy életének mindennapjaiba is. Badics az anyaggyűjtés során nemcsak a rendelkezésre álló levéltári és nyomtatott forrásokat nézte át, de megkereste a még élő ismerősöket, családtagokat, akiktől szintén értékes információkat remélt – egyébként a legközelebbi hozzátartozók, Fáy felesége és fia ekkor már nem éltek. Badics hagyatékában ma is megtalálható az a levelezés, melyet a monográfia írója az általa megkeresett személyekkel folytatott az adatgyűjtés időszakában,³ és így megragadható az is, hogy Badics a Fáy András magánéletére vonatkozó ismereteit hogyan építette be az elkészült életrajzba, milyen adatokat használt fel, esetleg melyeket hallgatott el az általa kívánatosnak tartott Fáy-portré megalkotásakor.

A hagyatékból kiderül, hogy Badics legfontosabb „adatközlője” az író még elő unokaöccse, Fáy Béla és a család régi barátja, Karacs Teréz volt.⁴ Fáy Béla számára, aki az 1840-es években Fáy András házában élt, egyáltalán nem volt közönbös, hogy a közvéleményben milyen kép alakul ki nagybátyjáról. Badicsnak írt levelében le is szögezte, lelkiismeretesen kívánja azokat az adatokat közölni, „mellyek a’ nagy szellemnek magánéleti és közpálya futási jellemét kidomborítják, hogy mintául szolgáljon az utókornak [...]”; majd hozzátette: „De egyszersmind ohajtom, hogy házi köre, és környezetében kerültessek minden oly árnyékolás mely sem a’ nagy jellem kidomborítására nem szükséges, sem az utókornak tanuságot nem nyujt semmi részben.”⁵ Badics válaszában igyekezett eloszlatni Fáy Béla esetleges aggályait, az életrajzírásról vallott elképzelését ugyanis a következőképpen foglalta össze: „Legeliször is, hogy az elvre nézve tisztázzam magamat, én is azt az elvet vallom, hogy nem kell mindent elmondani az élet-

1. A dolgozat anyaggyűjtésében Gajáry István és Sasfi Csaba volt a segítségemre. Fogadják ezúton is köszönetemet.

2. Badics Ferenc: Fáy András életrajza. Bp., 1890.

3. MTAK Kt. Ms 10.059 (Badics Ferenc hagyatéka)

4. Karacs Teréz feljegyzéseinek egy része később nyomtatásban is napvilágot látott: Karacs Teréz: Fáy András házassága. Jegyzetek Badics Ferenc életrajzához. In: Teleki Blanka és köre. S.a.r. Sáfrány Györgyi. Bp., 1963. 180-191.

5. MTAK Kt. Ms 10.059 (Fáy Béla Badics Ferencnek, 1885. III.10.)

rajzban s másutt sem. Az írásnak épen abban van a művészete, hogy az ember eltalálja, mennyit kell elmondania, ne mondjon feleslegest, de hézagossá se maradjon az írásban más szóval = nem szabad (csak a szerkezet szempontjából sem) mindazt elmondani, amit az író a dolgról tud."⁶ Badicsnak egyébként hamarosan szembesülnie kellett az életrajzírás nehézségeivel, miután a pesti református egyház anyakönyveiben nem találta sem Fáy házasságkötésének, sem pedig Fáy Gusztáv megkeresztelésének a nyomát. Fáy Gusztáv ugyanis 1824-ben született,⁷ Badics tehát logikusan valamikor az 1820-as évek első felére tette Fáy Andrásnak Sziráki Zsuzsával kötött házasságát. Az eredménytelen kutatás után Badics először arra gondolt, Fáy András talán Fóton nősült meg, hiszen felesége, Sziráki Zsuzsa onnan származott; gyermekük pedig talán Gombán, a családi birtokon születhetett. Felvilágosítást kért tehát ez ügyben a fóti és gombai református lelkésztől. Ugyanakkor levelet írt Zichy Antalhoz, Fáy Gusztáv gyermekkori barátjához is további információkért. Badicsnak ebből a leveléből azonban az is kiderül, már ekkor hallott arról, hogy Fáy András talán csak később, idősebb korában törvényesítette kapcsolatát feleségével.⁸ Az nem volt ismeretlen, hogy Fáy, aki közéleti és szépírói tevékenysége során is sokat foglalkozott a nőnevelés kérdésével, a gyakorlatban is megpróbálta megvalósítani az általa helyesnek tartott elveket. Ezért az 1810-es években magához vett egy egyszerű származású kislányt, Sziráki Zsuzsit, akit aztán gondos nevelésben részesített, s később el is vett feleségül. Az évek múltával Fáynak ezt a tettét úgy értelmezték, mint az elítélt mentesség megnyilvánulásának szép példáját.⁹ Badicsnak azonban rá kellett ébrednie arra, hogy Fáy házasságának története titkokat rejt. Sipos Pál fóti református esperes levele megerősíteni látszott azt a vélekedést, hogy Fáy már régebb óta foglalkozott azzal a gondolattal, hogy leendő feleségét maga neveli fel. Fáy mint szolgabíró Veresegyházán lakott, és gyakran látogatott át Fótra, ahol is igen jól volt az akkori lelkésszel, Peterdy Józseffel. Az író valószínűleg egy ilyen látogatás alkalmával látta meg a kis Sziráki Juditot, akit az anya engedélyével ha-

6. MTAK Kt Ms 10.059 (Badics Ferenc levélfogalmazványai. Badics Ferenc Fáy Bélának, 1885. márc. 16.)

7. Fáy Gusztáv életéről l. Vadnai Károly: Fáy Gusztáv. Fivárosi Lapok 1866. május 23, és Uő.: Egy magyar zeneszerző élete (Fáy Gusztáv, + május 19-én 1866) Zenészet Lapok 1867. febr. 10 és febr. 17., továbbá: Pándi Marianne: Egy elfelejtett magyar zeneszerző: Fáy Gusztáv. In: Magyar zenetörténeti tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára. Szerk. Bónis Ferenc. Bp., 1969.

8. MTAK Kt Ms 10.059 (Badics Ferenc levélfogalmazványai. Badics Ferenc Zichy Antalnak, 1885. I. 24.)

9. Ennek egyik első példáját l. (K.): Fáy András (1786-1864). Fivárosi Lapok 1886. máj. 30. 149.sz. Ezt a cikket igazította ki Karacs Teréz: Fáy András nősülése. Fivárosi Lapok 1886. jún. 3. 153. sz. Karacs itt csak Sziráki Zsuzsának Fáy házához kerülését pontosította, de nem beszélt Fáy Gusztáv születésének és a házasságnak a körülményeiről, csak annyit jegyzett meg: fontosnak tartja, hogy a készülő életrajzban minden sor megfeleljen az igazságnak. Karacs cikkéhez igazodik, azt ezen a ponton nem is bővíti: Koltai Virgil: Fáy András élete és működése. Győr, 1888. 67-68.

za is vitt, ám néhány hét múlva megpillantotta Judit testvérét, Zsuzsannát, aki Sipos szerint „Judithnál formásabb volt” -- Juditot ekkor hazaküldte, Zsuzsannát pedig magához vette, és házában neveltette. Sipos mindezeket azzal egészítette ki, hogy Fáy és Sziráki Zsuzsa Szadán kötöttek házasságot; a mellékelve elküldött anyakönyvi bejegyzésből kiderült az is, hogy a házasságkötésre csak 1832-ben (!) került sor.¹⁰ Ennél jóval részletesebb választ küldött Tóth Sándor, gombai református lelkész.¹¹ Elbeszélése szerint abban az időben, mikor Fáy a pesti járás alszolgabírája volt, a konskripció ügyében Fóton járt, s ekkor kereste fel az ottani iskolát. A sokgyermekes özvegyasszony, Szirákiné egyik leányát magához vette, akivel először Gombán laktak; a kislány egy télen át itt járt iskolába, egy nyáron át a pulykakatőrízte, majd Pestre költöztek, ahol is Fáy Sziráki Zsuzsit gondos nevelésben részesítette. A lelkész úgy tudta, a leány alig volt 16-17 éves, amikor nevelőapjától teherbe esett, ezért Fáy a lányt Bécsbe vitte, hogy ott szülje meg a gyermeket. Tóth Sándor szerint a kis Gusztáv már három éves volt, mikor Fáy elvette gyermeke anyját. A házasságot egyébként Fáy testvére, László örvöngve fogadta, és azzal fenyegetőzött, hogy lelövi testvérét, ha az belép házába. Idővel aztán a két fivér kibékült.

Karacs Teréz szerint Fáyt ifjúkori tapasztalatai indították arra, hogy tervet készítsen a lánynevelésről, s ekkor fogalmazódott meg benne az gondolat is, hogy elképzeléseit egykor megpróbálja a mindennapi életben is valóra váltani: ezért vett magához először egy veresegyházi kislányt, majd pedig a kis Sziráki Zsuzsit. Fáy ugyanis még fiatalkorában beleszeretett egy házukban nevelkedő szegény lányba, és bár a szerelem kölcsönös volt, Fáy nővérének, Zsuzsannának sikerült a lányt fondorlatos módon elválasztania udvarlójától, és rávennie, menjen hozzá a gombai tanítóhoz. Fáyt ez a csalódás rendkívüli módon megviselte, s több évig búskomor volt a lány árulása miatt. Karacs Teréz egyébként úgy látta: Fáy Zsuzsanna megtestesítette mindazokat a rossz tulajdonságokat, amelyekkel egy korabeli lánynevelő intézetből kikerülő fiatal leány rendelkezhetett. Pazarló volt, fennhéjázó és hiú, apja házában úrnőként viselkedett, erkölcstelen, szabados viselkedésével megbotránkozta környezetét; s Fáynak sokszor kellett szegyenkeznie miatta. Fáy Zsuzsanna már éltebb korú volt, mikor egy ifjú protestáns lelkészt magával csábított Pestre, azt ígérve neki, hogy itt összeházasodnak: „A kéjenc hölgy meglegelvén elcsábítottját, mellőzte azt, s ígérését nem tartá meg. Az ifjú soha sem nyert többé lelkészi hivatalt. Felsőbbjei folyamatosan visszautasították. Szeremley Császár Ábrahám volt a könnyenhívő” – jegyezte fel Karacs Teréz.¹² S hogy a visszaemlékezőből nem csak a a női elfogultság beszélt, ezt bizonyítja Fáy közeli barátjának, Szemere Pálnak az esete is, aki egyébként vonzódott a feltűnően csinos lányhoz. Szemere egy, a Fáy-családnál elköltött vacsora utáni esetet ugyanis így írt le Kazinczy Ferencnek: „Susie az ölembe, nem az

10. MTAK Kt Ms 10.059 (Sipos Pál Badics Ferencnek, 1885. IV. 13.)

11. MTAK Kt Ms 10.059 (Tóth Sándor Badics Ferencnek, 1885. febr. 27.)

12. MTAK Kt. Ms 10.059 (Karacs Teréz Badics Ferencnek. Karacs Teréz Fáy Andrásról. 12.)

ölembe, hanem, ki kell mondanom, az czombomra ült, én megöleltem, megcsókoltam és ajkaink sokáig némán melegültek, forrottak egymáson, de szomjam nem hogy oltatott volna, sőt mind inkább nevededett és ekkor szám az mellyének esett, és azt ezer csókokkal hintegettem el. Tovább ragadott az hév, de nem bátorkodtam, és csak reszkető néma ajkam mondotta mit akarok, és Süsie nyakendőjével firhangot csinálván felettünk, egyik kezével az kebelt megnyitá, és az bimbó számban vala. Hiszi e Édes Uram Bátyám, hogy én mind ezen fellobbantások mellett is, mellyeket csonkán és hézaggal írok itt, vettem annyi erőt, annyi józanságot magamnak, hogy Susiet megvizsgáljam, és megnézzem ha szerelem e az, erántam égő szerelem, melly vele ezt téteti? Vettem, de hinni még sem tudok, az az az eszem nem tud: noha szívem már hiszen. De ez az pásztoróra és az, hogy nem én előztem meg Susiet, hanem ő engemet, bár melly kedves volt is, sok, nem tudom, nem akarom ki mondani, mit, gyanítat velem. Azonban ha ezen gyanuimat elverhetném, még akkor sem bátorkodnám Susiet megkérni. Ha itthon vagyok és elnézem házunkat, elnézem jövedelmünket, elnézem magamat és characteremet, melly kevéssel csendesen élni szeret és retteg az spanyol uraságtól, és ha elnézem Gombát is, az hat lovakat, az nagy asztalt és azt, hogy Susie még Anyjának is parancsol és nem esedez, hogy ő ott Dáma, és nekem feleség, anya és Gazdasszony szükséges – ha ezeket elnézem, az félelem vesz körül, és elhidegülök Susie eránt. Ide számlálom azt, hogy Susie magas álmokat álmodozott, valamint az Atyja is.”¹³ Badics életrajzában alapvetően a Karacs Teréz által adott magyarázatot vette át, elfogadva azt a lélektani indoklást, hogy a fiatalkori csalódástól egyenes út vezetett a nőnevelés iránti érdeklődésig. Badics ezt a koncepciót egyébként Fáynek egy 1809-ben Kazinczyhoz írt levelével is igyekezett alátámasztani: itt a fiatalember arról számolt be, hogy apja parancsára hiába járta tíz hónapig Gömör és Nógrád vármegye nemesi udvarházait, nem talált magának megfelelő feleséget. Karacs Teréz ugyanakkor nem állította, hogy Fáy feleséget akart volna nevelni magának, sőt úgy vélte, Fáy hibázott, mikor visszaélt nevelt lánya helyzetével, s tettét csak súlyosbította azzal, hogy gyermeke anyját évekig nem vette feleségül, bár mint látni fogjuk, a viszonyt továbbra is folytatta vele. Badics a lány teherbe ejtését ugyan nem hallgatja el, de rendkívül homályosan írja körül a történeteket, a „dolgot” nem nevezi néven, s a történeteket úgy állítja be, mint az egyetlen sötét foltot Fáy tiszta jellemén, amely vétket egyébként Fáy idővel ki is javította.¹⁴ Badics könyvéből egyébként kimarad annak a feltételezésnek a megemlézése, amelyet Tóth Sándor lelkész fogalmazott meg: e szerint Fáy eleve a szebbik nem iránti érdeklődés vezette el az iskolába, illetve Szirákiné házához. A Sziráki Zsuzsával kapcsolatos visszaemlékezések egyébként mind kitérnek a nő szépségére, műveltségére és szeretetreméltó egyéniségére. Tóth Sándor szerint „a lányka 10 12 éves volt, igen szép, később is na-

13. Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1813. ápr. 15. In: Kazinczy Ferenc levelezése. Kiad. dr. Váczy János. X. kötet. Bp., 1900. 312-313.

14. Badics i.m. 226-231.

gyon szép asszony lett.”¹⁵ Fáy Béla így jellemezte nagynénjét: „Fáy Andrásné elég külső miveltséggel birt arra nézve hogy vendégeket fogadhasson, és azokkal eltársalogjon, sőt kellemes derült kedélyénél fogva őt sokan megnyerőnek és még az 40-50es években is csinosnak találták.” Karacs Teréz pedig a következő szavakkal mutatta be egykori barátnőjét: „Megjelenése mindig szerény, szende, de nyájas közlékeny, szeme folyton ragyogott a vidámságotól, ajkáról ritkán tünt el a mosoly. A magyar és mémet szépirodalom termékeiből már sokat ismerénk Göthe, Schiller, Lafontaine, Kocebue munkáit már forgattuk.”¹⁶ A kislány megszületése után Sziráki Zsuzsa továbbra is mint Fáy nevelt lánya élt a házban, s a gyermeket is mint Fáy nevelt fiát tartották számon. Karacs Teréz szerint Fáy 1825-ben mint rokonát mutatta be Sziráki Zsuzsát a Karacs családnak, és a lányt Teréz barátságába ajánlotta. Karacsék ekkor az Ősz utcában, Fáy pedig a Tavasz utcában lakott, a két fiatal lány így sok időt töltött együtt. „Fáy meg meglepett együttlétünkben, s mint szerető jó szelid apa társalgott velünk.” – jellemezte Fáy viselkedését Karacs Teréz.¹⁷ A visszaemlékezőtől tudjuk, hogy az 1825-ös András-nap alkalmával tartott összejövetelen Fáy rokona, Jakabfalvy Dánielné látta el a háziasszonyi teendőket, mivel Sziráki Zsuzsa az elfogadott szabályok szerint még túl fiatal volt ehhez a szerephez. Mindez azt bizonyítja, hogy – miközben a gyermek ekkor már több mint egy éves volt – a külvilág előtt Sziráki Zsuzsa szigorúan mint „kisasszony” jelent meg, a tekintetes úrnak szólított Fáy mellett. Karacs Teréz egyébként ekkor semmit nem tudott Fáy és lány kapcsolatáról, de állítása szerint Sziráki Zsuzsi az ő szüleinek mindent őszintén elmondott, és éppen Karacs Ferenc volt az, aki Fáy végül rábírta a házasságra. Fáy 1832 októberében házasodott meg Szadán, a feleket az a Környey József református lelkész adta össze, aki egyébként Karacsék rokona volt. Az esküvői tanúk Fáy közeli barátai közül kerültek ki: Ferenczy István szobrász és Nagy Benjámín királyi táblai ügyvédek voltak.¹⁸ Karacs Teréz szerint egyébként még a házasságkötés előtt megszületett a második gyermek is, akit Fáy, Sziráki Zsuzsi könyörgése ellenére, dajkaságba adott, és aki ott rövid idő múlva meg is halt. Úgy tűnik, Fáy titokban akarta tartani a házasságot, legalábbis erről tanúskodnak Karacs Teréz szavai, aki szerint Fáy a házasságkötéssel csupán a lány vallásos érzelmeit akarta megnyugtatni. Ezt bizonyítja egyébként az a tény is, hogy a házasságkötést nem hirdették ki az alispán által kiadott diszpenzáció következtében. Ugyancsak Karacs Teréztől tudjuk, hogy Fáy házasságáról végül is az egyik Pest megyei közgyűlésen szerzett tudomást a közvélemény, mikor is a lelkészek, kötelezettségüknek eleget téve, felolvasták a hallgatóság előtt a frissen egybekeltek nevét: „A jelenlevő Fáy felháborodva rögtön elhagyá a termet, menekült a bámulól, s már őt üdvözölni készüli hivatalársai közül”. Badics nagyjából híven adja vissza a Karacs

15. MTAK Kt Ms 10.059 (Tóth Sándor Badics Ferencnek, 1885. II. 27.)

16. MTAK Kt Ms 10.059 (Karacs Teréz Badics Ferencnek. Karacs Teréz Fáy Andrásról. 18-19.)

17. MTAK Kt. Ms 10.059 (Karacs Teréz Badics Ferencnek. Karacs Teréz Fáy Andrásról. 18.)

18. Fáy András házassági bizonyítványát l. OSzK Kt. An. Lit. 1525.

Teréz által leírtakat, de pl. nem említi meg, hogy mi történt Fáy második gyermekével, bár erről minden kétséget kizáróan tudomása volt.¹⁹ Fáy az első gyermeket egyébként Nagy Gusztáv néven anyakönyveztette, és ezen a néven iratta be a piarista gimnázium első grammatikai osztályába az 1831-32-s tanévben őszi félévében, ő maga pedig mint gyám lett feltüntetve a beiratkozási könyvben. Fáy nővérének 1831-ben elkészült végrendelete is arról tanúskodik, hogy a kisfiú ekkor még a Nagy vezetéknevet viselte. Karacs Teréz szerint egyébként Fáy a jogi bonyodalmakat elkerülendő, éppen ennek a végrendeletnek következtében vette nevére és ismerte el törvényes fiának a gyermeket – Koós Istvánné Fáy Zsuzsanna ugyanis végrendeletében a nevén lévő Cukor utcai házat hagyta Nagy Gusztávra.²⁰ Fáy egyébként maga is igyekezett gondoskodni Sziráki Zsuzsáról és a kis Gusztávról. 1824-ben a Tavasz utcai házat a lányra iratta, azzal a megkötéssel, hogy annak halála esetén a házat Nagy Gusztáv öröklí. 1827-ben aztán a Tavasz utcai házat elcserélte egy, a belvárosi Kalap utcában lévő ingatlannal, amelyet Sziráki Zsuzsa és Fáy Gusztáv nevére iratott, a hivatalos eljárás külön érdekessége, hogy abban mindketten mint Fáy nevelt gyermekei szerepeltek.²¹ Mindebből tehát egyértelmű, hogy Fáy évekig nem ismerte el törvényes fiaként a gyermeket, bár a közeli családtagok nyilván tisztában voltak a helyzettel. Fáy egyébként távoli rokonának, Kazinczynak is teljesen őszintén írt apai érzelmeiről és arról, hogy mennyire meg van elégedve a kisfiú tanulmányi eredményével.²² Kérdéses természetesen, hogy a házban megforduló nagyszámú vendégsereg mit tudott Fáy és Sziráki Zsuzsi kapcsolatáról és annak gyümölcseről, s miként vélekedtek a kialakult helyzetről. Minderről megbízható forrás nem áll rendelkezésünkre, Fáy 30-as évekbeli levelezéséből azonban kiderül, hogy a rokonok és barátok a helyzet rendezése után magától értetődően fogadták el az asszony és a gyermek új pozícióját, különös tekintettel arra, hogy Fáy valóban szerette a kisfiút, gondos nevelésben részesítette, és később a megyénél is igyekezett egyengetni pályáját.

19. Vö. Karacs Teréz feljegyzéseivel, valamint Badics egyik levélfogalmazványával: MTAK Kt. Ms 10.059 (Badics ismeretlenek, 1885. II. 13.)

20. A végrendelet szerint a házat Jakabfalvi Juliannára -- halála esetén, annak fiára, Fáy Bélára --, Fáy Kálmánra, Gabriel Borbálára és Nagy Gusztávra hagyta (BFL IV. 1202./h. Pest város tanácsa iratai. Relationes, ...a(rchivi) n(ovi) 4041.). A végrendeletben szereplő Jakabfalvi Julianna Fáy László felesége, Kálmán és Béla pedig kettőjük gyermekei voltak. Gabriel Borbála, azaz Gabriel Istvánné Fáy Borbála pedig Fáy Zsuzsanna testvére volt. A házat végül 1835-ben iratták a kedvezményezettek nevére, ekkor Gusztáv már a Fáy nevet viselte, és Fáy András mint a kiskorú gyermek természetes és törvényszerinti gyámja szerepelt a hivatalos iratban.

21. BFL IV. 1215/d. Pest város telekhivatala iratai. Telekátírási jegyzőkönyvek 15. köt. (1825-1830) 266-267.

22. „Atyafiságos levelét tegnap vettem. Hálásan köszönöm kegyes megemlékezését rólam és Gusztai fiamról. Ez naponként több több örömmel áraszt el; s képzelheti kedves Uram Bátyám melly boldog érzéssel esheték tegnap előtti examenbe hallottan a Professzor azon közönségesen tett nyilatkozását hogy Gusztai, a legjobb gyermek oskolájába! A szülői érzelem bizonyos a legtisztább legsalaktalanabb érzelmek egyike.” Fáy András Kazinczy Ferencnek (dátum nélkül): MTAK Kt M. irod. lev. 4-r. 38.sz. (Fáy András levelei Kazinczy Ferencnek)

Mindezek után talán érthető, hogy Badics további részleteket szeretett volna megtudni Fáy és Sziráki Zsuzsa házasságáról, ezért a következő kérdéseket tette fel Fáy Bélának.

- Nem érezte-e Fáy feleségével, hogy az rangján alul való?
- Eljárt-e vele társaságba?
- Ha vendég jött a házhoz nem kellett-e nevének félrevonulnia?
- Fáy hogyan viselkedett az asszony rokonaival?
- Milyen volt Fáy Gusztáv anyjához való viszonya?

Fáy Béla a feltett kérdésekre a következőket válaszolta: Fáyné mindig az asztalfőnél ült, hacsak valamely érdemes vendégnek helyét át nem adta. Fáy mindig együtt ment feleségével társaságba, mások előtt figyelmesen bánt vele.²³ Sziráki Zsuzsa rokonaihoz, testvéreihez mindig jó szívvvel volt, ha a pesti vásárok alkalmával az asszonyok feljöttek paprikát árulni, öten-hatan is a cselédszobában laktak, sőt ebédre, vacsorára is megterítették nekik.²⁴ Fáy Béla egyébként már korábbi levelében is alapvetően harmonikusnak mutatta be a házasságot, és elismerően szólt Fáynéről is: „Neje Sziráky Zsuzsanna, igen jó kedélyű, vidám természetű, előzékeny, szíves és az ügyefogyottak iránt adakozó jó szívű nő volt, és a boldogulttal ki hirtelen fellobbanó de hamar megbékülő természetű volt, igen jól tudott bánni.”²⁵ Az egyetlen komoly konfliktust az okozta, hogy Sziráki Zsuzsa – az egyébként rendkívül takarékos – Fáy szerint túlzottan is jószívű és adakozó volt, és emiatt a nő gyakran került pénzzavarba. Fáy Béla szerint Gusztávnak – aki különben nagyon szerette édesanyját – is sok keserűséget okozott annak a pénzzel való könnyelmű bánásmódja, s nem egyszer neki kellett édesanyját kiségetnie a kényelmetlen helyzetből, azért, hogy egy újabb családi veszekedést elkerüljenek. Karacs Teréz is megerősítette, hogy a Fáy házaspár alapvetően kiegyensúlyozott, boldog kapcsolatban élt.

A már említett Tóth Sándor, gombai lelkész – az előző visszaemlékezőkkel ellentétben – korántsem mutatta be olyan harmonikusnak, és idillinek ezt a házasságot: „Fáy A[ndrás] nevével soha nem úgy élt, mint vele egyenlővel. Egy kis részben mindig cseléd maradt. Ővele szembe mindig ideges, zsörtölődő sokszor durva volt. Még a konyha pénzt is mindennap kéztül adta ki. Hamarabb ráförmedt, mint a cselédjére, pedig künn az életben nyájas szeliden komoly, megnye-

23. Ezt egyébként megerősíti Bártfay László néhány naplóbejegyzése is (Bártfay László naplója. OSzK Kt. Fol. Hung. 2230/I. 1838. dec. 3., 1839. febr. 18.). Bártfay 1839. nov. 24-én beszámolt arról, hogy ezen a napon hangzott el a Magyar Tudós Társaság nyilvános közgyűlésen báró Eötvös Józsefnek Kölcsény Ferenc felett elmondott emlékbeszéde. Feljegyezte azt is, hogy a pesti vármegyeházán megtartott gyűlésen jelen volt Fáyné, Pólyáné és Schodelné, akik az ülés alatt a karzaton ettek. „- Szeretném tudni, vallyon szólott e Eötvös ezek' lelkéhez is? - Bizony több tisztelettel viseltethettek volna az idő, hely és gyülekezet iránt, és ne tették volna ki magokat megítélés tárgyául az has és állatóság miatt.- ”

24. MTAK Kt. Ms 10.059 (Fáy Béla Badics Ferencnek, 1885. III. 13.)

25. MTAK Kt. Ms 10.059 (Fáy Béla Badics Ferencnek, 1885. III.10.)

rő modorral bírt...” Elbeszéléséből az is kiderült, hogy az 1830-as évek elejétől kezdve folyamatosan betegeskedő Fáy felesége lelkiismeretesen és önfeláldozóan ápolta, gyakran fél éjszaka virrasztott mellett, úgyhogy maga az asszony is komoly beteg lett: Sziráki Zsuzsa az 1830-as évek közepétől kezdve egészen haláláig az egyre súlyosbodó köszvényel küszködött.²⁶ A lelkész szerint Fáy megparancsolta feleségének, hogy éjjel az ágya előtt székeken feküdjön, s az akár fél éjjel is legyezze nehezen lélegző férjét. Badics az elbeszélésnek ez utóbbi mozzanatát nem említette életrajzában. Bár Fáy András és Sziráki Zsuzsa házassága a külvilág előtt alapvetően harmonikusnak mutatkozott, valószínű, hogy a kapcsolatot feszültségek is terhelték. Ez a feszültség eredhetett a két fél rendi státusának különbözőségéből, az eltérő mentalitásból (lásd pl. a pénzhez való viszonyt), de talán vissza vezethető arra is, hogy egy idősebb férfi és egy fiatal nő házasságáról volt szó. Mindehhez azt is figyelembe kell venni, hogy Fáy nem számított a kor férfiideáljai közé: Karacs Teréz igénytelen külsejű, kissé ferdén nőtt termetű embernek írta le, s minden bizonnyal nem járt távol az igazságtól Tóth Sándor jellemzése sem: „Fáy A[ndrás] Don Juan soha sem volt, a ragya már gyermek korában elverte, vézna, gyöngye testű kisdéd emberke volt, még a ruha is esetlenül állt rajta, – aki beszélni hallotta csodálta, hogy e vézna kis embertől, hogy származik ily nagy stentori hang.” Valószínű, hogy voltak, akik ezzel a helyzettel megpróbálták visszaélni, legalábbis erre utal Karacs Teréz egyik feljegyzése. E szerint a Fáy egyik rokonánál, Fáy Ferencnél²⁷ gyakran vendégeskedő Sziráki Zsuzsának egy társaságbeli fiatalember levélben vallott szerelmet -- Karacs Teréz szavait idézve: „merész volt a népből származott s idős férjü szende nőhöz nyilatkozó levelet írni.” A levél Fáy kezébe jutott, aki felháborodottan tett szemrehányást rokonának, aki alkalmat és lehetőséget teremtett egy ilyen lépéshez.²⁸ Ennél komolyabbnak tűnik az az eset, melyről néhány évvel később, 1844 novemberében Vahot Imre számolt be Erdélyi Jánosnak. Vahot szerint Fáy meghasonlott nejével, mivel az asszony megcsalta Füredy Mihállyal. Mint Vahot írta, egy hónapja sem Fáy, sem felesége nem mutatkozott a külvilág előtt.²⁹ Füredy Mihály egyébként a kor egyik neves énekes színésze volt, a kortársak szép férfinak tartották, és talán az sem lényegtelen, hogy hét évvel volt fiatalabb Sziráki Zsuzsánál. Nem tudjuk, Sziráki Zsuzsa hogyan dolgozta fel azt a tényt, hogy

26. Fáy Béla szerint az asszonyt a család barátja, Pólya József doktor kezelte, s a betegség miatt Fáyék évente négy hetet töltöttek a Császár-fürdőben. MTAK Kt. Ms 10.059 (Fáy Béla Badics Ferencnek, 1885. III. 13.).

27. Fáy András egyik ifjúkori szerelméről, Bernáth Annáról van szó (vö. Badics i.m 46-47.). Karacs Teréz szerint Fáy Ferencné zajos házat vitt, vendégeit nem igen válogatta meg. Fáy Ferencné lánya, Emma egyébként később Kazinczy Gábor felesége lett.

28. A történetet l. MTAK Kt. Ms 10.059. (Karacs Teréz Badics Ferencnek. Karacs Teréz Fáy Andrásról. 15-16.) Karacs szerint az eset akkor történt, „mikor már a budai színházban magyar színészek működtek”, tehát valamikor az 1830-as években, 1833 és 1837 között.

29. Vahot Imre Erdélyi Jánoshoz, 1844. nov. 5. In: Erdélyi János levelezése. I. S.a.r. T. Erdélyi Ilona, Bp., 1960. 233-234.

nevelője és gyermekének apja egy és ugyanaz a személy volt, s nem tudjuk, azt sem: ez a tény milyen feszültségeket okozott kettőjük kapcsolatában. A rendelkezésre álló források alapján azonban úgy tűnik, Fáy mindkét szerepében azon elvek szerint igyekezett elrendezni a lány életét, amelyeket egyébként szépírói és közéleti műveiben a nyilvánosság előtt is megfogalmazott. Ezen elvek szerint pedig a nő nem jelenhet meg a társadalomban mint önálló akarattal bíró és független egzisztenciával rendelkező személyiség: életének középpontjában ugyanis a férjnek kell állnia. A Bélteky ház című regényében az igazi magyar háziasszonyt megtestesítő feleség úgy kering férje körül, mint a planéta a nap körül. Ugyanitt fogalmazza meg az egyik szereplő, a nevelő Káray a következőket: „Én szeretem, ha az szép nem könnyedén, és verős óldaláról hajlik inkább venni az életet, mint arnyékossárol; mert az ő hivatások az, hogy hozzánk simítsák nyájasítsák az életet, melly nem ritkán bő ruhaként áll-el az nagyobb gondú férjfiaktól: de az szerfeletti könnyű elme, mint forradozó és habzó szer felül fut edényén, úgy nem fér meg az házi élet’ szűk körében, melly csak nem egyedül világa az jó nőnek.”³⁰ Fáy végrendelete pedig arról tanúskodik: halála után sem tartotta elfogadhatónak, hogy felesége Pesten maradjon és önállóan éljen, úgy rendelkezett, hogy az asszony költözzön fiához a gombai birtokra. Álláspontját azzal indokolta, hogy az egyedül álló asszonynak egyedül élni nem illik, hiszen így rágalomnak teszi ki magát, másfelől két háztartást vinni költséges dolog. A pesti ház bérbeadása ugyanakkor jelentős segítséget nyújtana Fáy Gusztávnak, hiszen az úrbéri viszonyok eltörlésével és a közteherviselés bevezetésével jelentős költségek hárulnak a birtokosokra: „De különben is Özvegyem holtom után egyebet nem követelhetvén, mint tisztességes özvegyi tartást, azt fiam körében legcélzárúbben érheti el; annyival is inkább, hogy így az házi bútorok is egyesítetvén, nagyobb kényelmet nyerhet az háztartás” – fogalmazott Fáy 1850-ben.³¹ Ha Fáy András házasságának kérdéseit akarjuk interpretálni, az is feltűnő, hogy a komoly forrásfeltárásokat végző, visszaemlékezéseket is felhasználó Badics Ferenc milyen apró, de célzatos korrekciókat végzett el ahhoz, hogy monográfiájának hőisére minél kevésbé vetülhessen rá az amoralitás vádja. Természetesen Badics elsősorban saját korának erkölcsi felfogásához igazította Fáy portréját. Ezt jól példázza az is, ahogy Badics Fáy kiadatlan szövegeit kezelte, megváltoztatva olyan illetlennek érzett kifejezéseket, amelyeket Fáy minden további nélkül le mert írni. Erre csak egyetlen példa a következő, Fáytól följegyzett anekdota: „SZERENCZY ISTVÁN. Jovialis, vig és lelkes, népszerűs férfiú, noha nem épen kitűnő talentum volt. Personalis korában, ha valamely circularis sessio határozata ellen ellenvetéseket tett, s annak megváltoztatását sürgette, de keresztül nem vihette, néha felhallhatólag, úgy hogy környezete is hallhatta” – s itt a Badics a következőképpen fejezte be a mondatot: „mondott illetlen szövegeket.” Csakhogy Fáy kéziratában ez a

30. Fáy András: Az Bélteky-ház. Román. I. kötet. Pest, 1832. 107-108.

31. OSzK Kt. An. Lit. 1525.

mondat még így állt, egyenes idézetként: „ezt mondá: nabasszátok meg!”³² Fáy házasságával talán párhuzamba állítható a reformkor egyik meghatározó politikusának, báró Wesselényi Miklósnak az esete. A viharos szerelmi életéről is elhíresült Wesselényi³³ ugyanis szintén egy nála jóval fiatalabb, egyszerű származású lányt vett el. A gräfenbergi takács lánya, Lux Anna az 1840-es évek elején mint betegápoló került a beteg Wesselényi mellé, s aztán követte a bárót zsigó birtokára. Wesselényi gyakorlatilag vadházaságban élt a lánnyal, mígnem 1845-ben néhány héttel közös gyermekük megszületése előtt törvényesítette a kapcsolatot. A köztük lévő viszonyról egyébként az odalátogatók minden bizonnyal tudtak, és ezt tudomásul vették, még akkor is, ha ez nem nyerte el tetszésüket.³⁴ Wesselényi aztán levélben értesítette legközelebbi barátait a házasságról és a gyermek születéséről,³⁵ így a gyermek mint Wesselényi törvényes örököse látta meg a napvilágot, s Lux Anna is mint a báró törvényes felesége adhatott életet a kisfiúnak. Kérdés, hogy a hasonló történetnek e kétféle kezelése mennyire magyarázható a két férfi különbözőszemélyiségével, és mennyire azzal az eltérő társadalmi közeggel és pozícióval, amellyel egy városi értelmiségi életformát választó nemes és egy saját életét mindig is öntörvényűen irányító arisztokrata rendelkezhetett Magyarországon, illetve Erdélyben a rendi társadalom utolsó évtizedeiben.

32. A szöveget közli: Hász-Fehér Katalin: *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*. Fáy András irodalomtörténeti helye. Debrecen, 2000. 314.

33. Erről legújabban I. Veress Dániel: *Rajongók, hódolók, szeretők* In: *Uő.: Férfibú és történeti gyász*. Glosszák Wesselényi Miklós életéhez, művéhez, eszmevilágához. Csíkszereda, 2000. 83-86.

34. L. Újfalvy Sándor: *Emlékiratok*. Bp., 1990. 312. és 317.

35. Báró Wesselényi Miklós Kemény Zsigmondnak, Zsigó, 1845. dec. 31. ItK 1901. 357.; báró Wesselényi Miklós Deák Ferencnek, Zsigó, 1845. nov. 20. és uő. uannak, Zsigó, 1845. dec. 15.: B. Wesselényi Miklós levelei Deák Ferenchez 1841-1850. Kiad. Ferenczi Zoltán. *Történelmi Tár* 1904. 317-320.; Wesselényi Miklós Vörösmarty Mihálynak, Zsigó, 1845. dec. 1. In: *Vörösmarty Mihály levelezése*. Kiad. Brisits Frigyes. Bp., 1965. (Vörösmarty Mihály Összes Művei 18.) 170. A reakciókra I. Deák Ferenc Wesselényi Miklósnak, Kehida, 1845. nov. 30. és uő. uannak, Kehida, 1846. jan. 14. In: *Deák Ferenc emlékezete. Levelek. 1822-1875*. Kiad. Váczy János. Bp., 1890. 171. és 174.; valamint Bezerédj István Wesselényi Miklósnak, Hidja, 1845. dec. 21.: Báró Wesselényi Miklóshoz írt politikai levelek. Kiad. Pap Károly. *Történelmi Tár*. Bp., 1906. 242-243.

Borbíró Fanni

Estike és Gyula Frankhonban*¹

Teleki Emma gyermekeinek neveltetése

A 19. század a gyermekek nevelése terén döntő változást hozott Magyarországon ugyanúgy, mint Európában: az oktatás fokozatosan átkerült a családotól az e célra létrejött intézmények kezébe. Míg az alsó- és felsőfokú képzés esetében ez már hamarabb bekövetkezett, a középső szinten leginkább erre a századra tehető az iskolarendszer kiépülése.² Az intézményesülés mellett a másik meghatározó tendencia az állam és az egyház szétválasztásával párhuzamosan az állam mind erőteljesebb igénye az oktatás irányítására, ami jórészt csak a század harmadik harmadára valósult meg.³

Ekkorra a világi intézetek (kezdetben ezek egy része nem is állami, hanem magánkézben volt) teret hódítottak az olykor sokkal régebb óta működő egyházi alapítású iskolákkal szemben. A leánygyermek nevelésében talán még nagyobb fejlődést hozott a 19. század, mivel a 18. század végéig leginkább a zárdaok szolgáltak nevelőintézetül, amelyekben általában csak alapfokú ismereteket tanítottak a lányoknak, és a hangsúly a vallásos életmód elsajátításán volt. (Ezzel szemben Magyarországon a fiúgyermek számára ekkoriban már több, magas színvonalú egyházi kollégium is működött.) A reformkor rövid életű kezdeményei, majd az 1849-et követő megtorpanás után a modern magyar oktatási rendszer végül a dualizmus idején épült ki.

A magyarországi nőnevelés történetében a Teleki család több tagja is kiemelkedő szerepet játszott, Brunszvik Teréz (1775–1861) nemcsak az első óvodát, hanem női ipariskolát, cselédiskolát is alapított, unokahúga, Teleki Blanka (1806–1862) reformkori nőnevelő intézetének tanterve pedig megelőlegezte a későbbi felsőbb leányiskola tantárgyait. Az ő tevékenységük összhangban állt az említett, intézményesülés felé haladó folyamattal. A család kevésbé ismert tagja,

* Ezúton köszönöm meg a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának, hogy a tanulmányom létrejöttéhez szükséges párizsi kutatásokat a Klebelsberg Kuno ösztöndíjjal segítette.

1. Előadásom címe Teleki Emma tankönyveire utal, amelyeket gyermekeinek, Antoninának és Attilának (álnéven Estikének és Gyulának) írt párizsi emigrációjuk alatt. Ezek a művek egy olyan nevelési rendszerbe illeszkednek, amely egységisége miatt csak esettanulmány tárgyát képezheti.

2. Részletesebben ld. Felkai László-Zibolen Endre: *A magyar nevelés története*. II. kötet. Budapest, 1993. A nőoktatásról újabban ld. Müller Ildikó: *Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus időszakában*. In: *Sic Itur ad Astra*. 2000/3. p. 131-204.

3. Magyarországon az állam korábbi, ilyen irányú intézkedései az első (1777) és második (1808) *Ratio Educationis* voltak.

Teleki Emma viszont rokonaival ellentétben – sajátos helyzetéből adódóan – részlegesen visszatért a hagyományosabb, otthoni neveléshez.⁴

Nővérével, Blankával és öccsével, Miksával a család birtokán nőttek fel Erdélyben, szüleik ügyeltek a nevelésükre, bár a társadalomtól kissé elzártan éltek. Emma egy párizsi utazás eredményeképpen ment férjhez 30 évesen. Férje, Auguste de Gerando, fiatal francia történész, nagy barátja és pártfogója lett a magyar nemzetnek, több művében is népszerűsítette azt a francia közönség előtt.⁵ A házasság azonban nem tartott soká, mivel Auguste gyöngéje egészsége nem bírta 1848 izgalmait. Emma élete 1849-ben gyökeresen megváltozott: apja és férje meghalt, ő pedig magára maradt két kisgyermekkel. Mivel Auguste a Drezda melletti Pirnában hunyt el, Emma itt kényszerült döntésre: hol és hogyan folytassa tovább életét? A Magyarországra való visszatérés nem tűnt reális alternatívának, a családtagjairól nem sokat tudott, és arra sem látott esélyt, hogy gyermekeit hazájában a szabadság szellemében nevelheti fel.⁶ 1850 tavaszán érkezett Franciaországba, s ekkor még nem sejtette, hogy két évtizedet fog eltölteni választott hazájában.

A párizsi élet anyagi feltételeit Miksa biztosította, apjuk halálával ő lett a családfeje, és neki kellett a birtok jövedelmeiből kifizetni nővérei évi járandóságát, ami Emma esetében évi átlag 5000 forint volt, az egyéb bevételek őt illető részeivel együtt kb. 6–8000 forint.⁷ A pénzküldemények időnként akadoztak, és Emma amúgy sem engedhetett meg magának nagy fényűzést ebből az összegből, így hát igyekezett spórolni: kevés cselédet tartott, valamint minél több időt töltött vidéken, ahol olcsóbb volt az élet.

Emmára, mint egyetlen szülőre hárult a család fenntartása, nemcsak anyagi, hanem erkölcsi értelemben is. Gyermekei szellemi és testi fejlődése volt számára a legfontosabb, ezért nagy gondot fordított a nevelésükre. Antonina 6, Attila csak 4 éves volt, amikor Párizsba kerültek, és egész gyermek- és fiatalkorukat ott töltötték. Édesanyjuk nem akarta, hogy elfelejtsék anyanyelvüket és hazájukat, amelyet kényszerűségből hagytak el, ezért a tanítás különböző formáit alkalmazta a nevelésükben. Először is francia iskolába jártak, mivel Emma fontosnak tartotta, hogy megismerjék apjuk hazájának nyelvét és történelmét, ezen túlmenően nyilván célszerű volt az őket befogadó ország alaposabb ismerete, valamint ha hivatalos igazolást akartak szerezni képzettségükről, valamilyen francia oktatási intézményben kellett tanulniuk. Alsóbb iskoláikról nem tudunk, Attila 1860 és

4. Teleki Emma életéről részletesebben ld. Borbíró Fanni, A magyar – francia kapcsolatok történetének elfelejtett hőse. Teleki Emma élete és művei. In: Sic Itur ad Astra. 2000/3. p. 47-92.

5. Auguste de Gerando életéről bővebben: Rubin Péter, Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849). Budapest, 1982.

6. Auguste egyik kortárs életrajzírója szerint az ő kívánsága is az volt, hogy a gyerekek francia földön tanuljanak. Ld. Putnam, Mary Lowell, Auguste de Gerando. In: The Christian Examiner and Religious Miscellany. Vol. 58. Boston, 1855. Jan.–May. p. 440.

7. Az Emmának kifizetett járandósággal kapcsolatos adatokat Teleki Miksának a De Gerando család által őrzött kéziratok számadáskönyve tartalmazza.

1863 között a Szent Lajos líceumban tanult, itt szerezte meg az első fokú tanári képesítést. Antonina 1861-ben, majd rá két évre tette le első és második fokozatú tanítónői vizsgáját. Teleki Emma az iskolán kívül is minden lehetőséget kihasználta a gyermekei tanítására. Hogy a franciával azonos szinten legyenek magyar nyelvből, egy párizsi magyar emigráns, a későbbi történétíró és politikus Irányi Dániel foglalkozott velük napi két órában: Magyarország történelmével, természetrajzával, és a „magyar nép jellemével” ismertette meg a tanulókat. Emellett az őket körülvevő francia baráti körnek köszönhetően csupa művelt, kiváló ember társaságában voltak, akiket Emma időnként szinte túlzottan is kihasználta gyermekei oktatása érdekében. (Az író Eugène Noël az egyik nyáron latinul tanította őket,⁸ a történész Jules Michelet-vel a közös üdülések alkalmával tett kirándulások pedig életük végéig kedves emlékek maradtak.) De az édesanya maga is fontos szerepet játszott a tanításban, igyekezett az új ismeretekkel folyamatosan bővített tudását átadni a gyerekeknek. Szívesen magyarázott nekik, fontosnak tartotta, hogy együtt fedezzék fel a világ dolgait – erre főleg a nyári utazások voltak alkalmasak.

Teleki Emma azonban nem elégedett meg az imént vázolt sokoldalú nevelési rendszerrel, hanem személyre szóló tankönyveket írt gyermekeinek, Antonina és Attila könyve címmel, amelyeket 1851 és 1887 között jelentetett meg.⁹ A könyvsorozat felépítésében az olvasók növekvő életkorához igazodott, a szerző egyre hosszabb terjedelmű történelmi, földrajzi, vagy éppen moralizáló témájú írásokat közölt a versek, mesék és színdarabok mellett. A könyvek nyomtatásban való megjelentetése egyértelművé teszi, hogy Emma szélesebb olvasóközönségre számított, nem csupán saját gyermekeire,¹⁰ és egyúttal jelzi irodalmi ambícióját is, amely már korábban, férje mellett is megmutatkozott.¹¹ Az Antonina és Attila könyve sorozat mégis a címszereplők fejlődésére lehetett a legnagyobb hatással, mivel e történetek egy része egyenesen róluk szólt, vagy közvetlen környe-

8. Ezt tanúsítják többek között Emmának Alfred Dumesnilhez írott levelei, amelyekben 1852 júliusa és októbere között minden latinóra anyagát elküldte. Ld. Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, Papiers Dumesnil. Correspondance Famille de Gerando. Ms 1578.

9. A könyvek pontos adatai: Antonina és Attila könyve. Irta anyjok. Páris, 1851; Antonina és Attila második könyve. Irta anyjok. Páris, 1854; Antonina és Attila harmadik könyve. Irta anyjok. Páris, 1859; Antonina és Attila negyedik könyve. Irta anyjok. Páris, 1887. A sorozatba már kevésbé illenek az Emma és gyermekei utazásairól szóló Antonina és Attila ötödik könyve. Irta anyjok. Páris, 1866 és az Antonina és Attila hatodik könyve. 1867-diki világtárlat. Paris, 1868-1869.

10. A művek olvasottságáról nem sok adatunk van, nem tudni, hány példányban jelentek meg a könyvek, és eddig egyetlen biztos olvasóról van csak tudomásom: Batthyány Ilonának Zürichben megvolt az első könyv. Ld. Emma levele Mme Dumesnil-hez, Clères, 1852. augusztus 2. Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, Papiers Dumesnil. Correspondance Famille de Gerando. Ms 1578.

11. Teleki Emma egyrészt segítette férjét a Magyarországról szóló művei elkészítésében, emellett a De l'Esprit public en Hongrie depuis la Révolution française című könyvének magyar fordítója volt.

zetük tagjai voltak a szereplők.¹² Ez a módszer a nevelés hasznos eszköze volt, hiszen a gyerekek így közelebb érezhették magukhoz egyrészt a történetek szereplőit, másrészt az erkölcsi mondanivalót – a család barátai nemcsak a való életben, hanem írásba foglalt cselekedeteiken keresztül is példát mutattak nekik.

Az írott történetek szereplői mellett a Teleki Emmát körülvevő barátok még inkább modellként szolgálhattak a gyerekek számára. A Jules Michelet-féle baráti kör tagjai származásukra nézve polgárok és kispolgárok voltak, Emma pedig arisztokrata, de úgy tűnik, őt kevésbé zavarták a köztük lévő társadalmi különbségek.¹³ Antonina és Attila bennük olyan értelmiségieket láthattak, akik ha nem is túl gazdagon, de a szellemi munkájukból éltek. A Michelet és Quinet házaspár esetében a feleségek is dolgoztak: írtak, illetőleg besegítettek férjeiknek: adatokat gyűjtöttek, jegyzeteltek az éppen készülő új művekhez. Ez egyfajta, a hagyományostól eltérő, és még a 19. században sem széles körben elterjedt családmódellet mutatott Emma gyerekeinek, ahol a férfinak nagyjából megmaradtak a régi szerepei, ellenben a női nemi szerepek kibővültek. Emellett fontos kiemelni, hogy ezek teljes, kétszülős családok voltak, így egyfajta férfi- illetve apa-módellet is szolgáltak az apjukat korán elvesztett De Gerando gyerekeknek. Emma természetesen más jellegű, bensőségesebb viszonyban volt ezen házaspárok női tagjaival, mint ahogy voltak olyan – francia és külföldi – barátnői is, akiknek férjével nem tartott kapcsolatot. Ők talán társadalmi helyzetük alapján közelebb álltak hozzá, de a szellemi közösségen alapuló barátságok voltak a legfontosabbak az életében, mint ahogy férjével való kapcsolatában is ez számított igazán, és nem az „arisztokrata sorsközösség”.

Teleki Emma sajátos helyzetéből adódóan élete ezen hosszabb szakaszában identitásának más összetevője vált fontossá, mint esetleges korábbi, illetve későbbi időszakokban. Az emigráns lét kiemelte mind közül a nemzeti öntudatát, hiszen az idegen országban magyarsága vált számára a legmeghatározóbbá. Emma életében feltétlenül érvényesül az a tétel, hogy az identitások nemcsak különböző társadalmakban és korokban, de egyazon személy különböző életszakaszaiban is folyamatosan változnak, függően az életkörülményeitől, a környezetétől, illetve magáról az identitásról szóló diskurzustól.¹⁴ Az ő nemzeti identitásának alakulásában mindenképpen szerepet kap a különbözőség, amely kölcsönös

12. A tankönyvekben található egy-egy rövidebb-hosszabb történet Auguste de Gerandóról, Teleki Imréről, Teleki Blankáról, Lővei Kláráról, Emmák párizsi orvosáról, Gruby Dávidról, illetve amerikai barátnőjükről, Mary Lowell Putnamról. Az Antonina és Attila franciaországi kalandjairól szóló írások (Estike és Gyula Frankhonban) különben jól használható források a család emigráns mindennapjaira, életvitelére nézve.

13. A társadalmi különbségek inkább Jules Michelet-t zavarták, aki nem szerette az arisztokráciát mint uralkodó osztályt, Emmával ennek ellenére élete végéig fenntartotta a barátságot. Ld. Miskolczy Ambrus, A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar-róman párbeszéd a 19. század derekán. Budapest, 2000. p. 201.

14. Ld. Joan Wallach Scott, Bevezetés. In: uő (szerk.): Van-e a nőknek történelmük? Budapest, 2001. p.15, 19-20.

természetű: magyarsága másokkal (a környezetével) ellentétben válik speciális identitássá, „Franciaországban élő magyar emigráns”-tudattá. Ez nem azt jelenti, hogy párizsi emigrációjáig nem érezte magát magyarnak, hiszen egy régi arisztokrata család sarjaként az átlagnál erősebb öntudattal rendelkezhetett: vagyis tudatában volt annak, hogy ő kicsoda. De ez az arisztokrata-erdélyi-magyar öntudat talán kissé leegyszerűsödött, főleg a francia környezet szemszögéből nézve, ugyanakkor felerősödött, valamiféle esszenciális magyarsággá sűrűsödött azaz, hogy tartósan idegen (értsd itt: más nemzetiségű) közegbe került. Ezért elmondható, hogy Emmának ebben az időszakban magyarsága volt a legfontosabb, ezután következett az anyasága, és csak utána az arisztokrata származása.

Női identitásának meghatározó eleme tehát anyasága volt – nem voltak már szülei, akiknek leánya lett volna, és testvérei is messze voltak tőle, bár ő igyekezett tartani a kapcsolatot még a börtönben ülő nővérével is. Férje halálával nemcsak özvegy lett, hanem családfenntartó is, lányát és fiát egyedül nevelő szülőként édesanya mivolta és gyermekei iránti felelőssége még nagyobb hangsúlyt kapott. A családi pedagógiai hagyományok mellett ez az oka annak, hogy annyira szívéen viselte Antonina és Attila nevelését.

Bár a francia iskolában a nemi elkülönítésből adódóan nyilván eltérő oktatást kaptak, a De Gerando gyerekek otthon szinte mindenben együtt vettek részt: együtt tanulták a történelmet, latin nyelvet és más tantárgyakat (ugyanúgy, ahogy annakidején Emma tanulta azokat Miksával), és mindketten sokat mozogtak, mert anyjuk elengedhetetlennek tartotta a szellem mellett a test fejlesztését is. Nyilvánvalóan Antonina is töltött külön időt a barátnőivel, és Attila is a barátaival, voltak eltérő elfoglaltságaik, de az a tény, hogy különböző neműek, nem választotta el olyan élesen a mindennapi tevékenységeiket, mint más gyerekek esetében. (Egyébként is sokat voltak hármában, bár ezeket az együttléteket a gyerekek felnőttkorára már inkább Emma ragaszkodása tartotta össze – mivel neki a gyerekei jelentettek mindent, nehezen viselte el, hogy a „szentháromságnak”¹⁵ idővel fel kell bomlania.) Ahogy Emma identitásában nem a nőisége játszotta a legfontosabb szerepet, a gyerekek nevelésében sem a hagyományos nemi szerepekre való felkészítés volt a legfőbb szempont. Ez a szemlélet tükröződik tankönyveiben is, amelyeknek egyrészt nincs külön lányoknak és fiúknak írt része, másrészt a gyerekszereplők esetében ritkán van jelentősége a nemüknek, az általuk képviselt jó és rossz tulajdonságok nem nem-specifikusak, nem különböztethető meg egyfajta „jó kislányos” és „jó kisiúss” viselkedés. A felnőtt – kitalált és valós – személyek közül a nők nagy részére pedig éppen hogy nem jellemző a hagyományos nemi szerepekhez való alkalmazkodás. Teleki Blankáról, Lővei Kláráról, vagy Karacs Terézről nem mondhatni, hogy a korszak ideális nőképét testesítették meg – elég, ha csak azt nézzük, hogy egyikük sem ment férjhez. Ezen egyedül álló nők példája mellett az Antonina és Attila könyve több olyan családot is bemutat az elbeszéléseken keresztül, ahol valamelyik szülő –

15. Emma nevezte magukat „la trinité”-nek több levelében is.

többnyire az apa – hiányzik. Ezek a történetek általában az 1849 utáni Magyarországon játszódnak, amikor valóban több család életében következett be – ha csak időlegesen is, pl. a családfő bujdosása miatt – effajta törés. Ilyen esetben nem ritka, hogy a családot az anya vagy a nagyobb gyerekek tartották el munkájukkal. Ezekben az írásokban egyébként többféle társadalmi csoport tagjai megtalálhatók, főrangúak, nemesek, polgárok és parasztok is. Külön fejezet szól a magyar parasztság jó tulajdonságairól, és az erkölcsi példázatokban az erényeket gyakran a szegény, alacsony származású gyerekek képviselik.

Teleki Emma igyekezete szerint úgy a tankönyvek szereplői, mint a családot körülvevő emberek élete egyetemes emberi erényeket állítottak példaként Antonina és Attila elé, és ezek nem függtek össze a nemi szerepek elsajátításával. Ahogy az ő számára ebben az időszakban nemzeti identitása volt a legfontosabb, azt akarta, hogy gyermekeiből elsősorban jó hazafiak váljanak. Ez a szándéka bizonyos mértékig összecseng azokkal a véleményekkel és elképzelésekkel, amelyeket a magyarországi nőnevelés ügyének felkarolói a reformkortól kezdve hangoztattak; miszerint azért fontos a leánygyermek oktatása és művelése, mert ők lesznek a jövő anyái, ők nevelik majd az igaz hazafiakat. A nevelés és a nemzeti ügy összekapcsolása, amely még jó ideig jellemzi a magyar nőoktatásról szóló diskurzust, Emma esetében más okból történik: ő mindkét gyermekét arra neveli, hogy a maguk jogán tegyenek valami hasznosat a hazájukért. Az erős küldetéstudat bizonyára arisztokrata származásában gyökeredzik; ő úgy vélekedik: akinek nagyobb lehetősége van, nagyobb a kötelezettsége is a családjá, a hazájá és az emberiség felé. Nevelésének célja az volt, hogy Antonina és Attila hazájukat szerető, az emberiségért tenni akaró felnőttekké váljanak. Az a körülmény, hogy a nevelésükben nem a nemi szocializáción volt a fő hangsúly, és hogy nemcsak a hagyományos nemi szerep-felosztás szerint élő embereket ismertek, nyilván nyitottabbá tette őket, szellemi-lelki muníciót adhatott nekik. Kérdés, hogy felnőttkorukban, amikor – jó hazafiként – mindketten visszatértek Magyarországra, miként tudtak alkalmazkodni egy esetlegesen eltérő társadalmi berendezkedéshez.¹⁶ Teleki Emmában megvolt a család más tagjaira is jellemző makacosság, és az elszántság, hogy céljai érdekében bárkivel szembeszálljon. Ez a tulajdonság és a beléjük plántált felelősségtudat olykor talán túlzott terhet is jelenthetett a gyerekeknek, akik nem feltétlenül akartak kitűnni, vagy különbözni a többiektől, főleg egy idegen országban, ahol amúgy is nehezebben megy a beilleszkedés. Ennek ellenére, ha nem is lettek a haza felszabadítói, nyugodtan tekinthetjük az ország javát szolgáló munkálkodásnak Antonina irodalmi és pedagógiai tevékenységét, amelyet többek között a kolozsvári felsőbb leányiskola igazgatójaként fejtett ki 30 éven keresztül. Nem voltak saját gyermekei, de he-

16. Ez a kérdés nemcsak a nemi szerepek, hanem a politikai berendezkedés, a szellemi élet, és általában a francia és magyar viszonyok közti különbségek kapcsán is felmerül. A De Gerando gyerekek kicsit mindig mások maradtak: Párizsban inkább magyarok, Magyarországon inkább franciák.

lyette – a családi hagyományokat folytatva – több ezer lány nevelésében vett részt, és ez esetben a jövőbeli társadalmi feladatokra koncentrálni képzés célja – a korabeli pedagógiai véleményeknek megfelelően – nem lehetett más, mint éppen a hagyományos női szerepekre való minél jobb felkészítés.

Jelen tanulmány terjedelmi keretei nem engedik meg annak részletesebb elemzését, miként teljesítették be anyjuk nevelési céljait a De Gerando gyerekek. De az ő példájuk azt a messzire mutató kérdést is elénk tárja, hogy mi is a nevelés célja, mikor eredményes a nevelés? Minden – jobb érzésű – szülő azt kívánja gyermekének, hogy boldog legyen, de az már nem egyértelmű: akkor lesz-e boldog, ha eredményesen adaptálódik a társadalomba, vagy ha sikerül megtalálnia önmagát, ez a két dolog ugyanis esetenként ellentétben áll egymással.

Szijártó István

Armpruszter Anna „földesasszony”

Nemes nők és földtulajdon a 18–19. század fordulóján

A Hajnal István Kör jelen konferenciájának témája a címben jelzett „nemek története”. A „nem” terminus itt az angol gender magyarítása - és talán igaza van a kérdéssel régóta foglalkozó Pető Andreának, hogy konzekvensen „társadalmi nem”-nek fordítja, megkülönböztetendő a biológiai „nem” fogalomtól. Ez hívebb talán az angolszász koncepcióhoz, amely a nemek közti megkülönböztetés társadalmi jellegére helyezi a hangsúlyt.¹ (Simone de Beauvoirt idézik sokan, aki szerint „A nők nem születnek, hanem csinálják őket.”) Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a gender studies, a társadalmi nemekkel való foglalkozás a gyakorlatban a women’s studiesnak, a nők tanulmányozásának vált újabb, szélesebb körű elfogadottságra törekvő, talán modernebb koncepciójú változatává - s ezt hirdetői is nyíltan vállalják. Joan Scott szerint „a ’társadalmi nem’ kifejezés legegyszerűbb használatában szinonímája a ’nők’ szónak.” Egy másik szinten pedig azt jelenti, hogy a nők tanulmányozása szükségképpen a férfiak tanulmányozását is jelenti.² A konferencia előadásainak témái tükrözik ezt a kettősséget: felerészben kifejezetten nők és férfiak kapcsolatáról, nőkről és férfiokról szólnak, felerészben pedig - híven a létező gender historyhoz - alapvetően a nők történetével foglalkoznak: kimondottan nőkről hatszor annyi előadás hangzik el, mint férfiokról.

Ha megpróbálom tehát a konferencia alapkérdését arra a korszakra vetíteni, mellyel foglalkozom, azt a kérdést kell felvetnem, hogy vajon milyen volt a nők helyzete a magyar társadalomban a 18. században és a 19. század elején? (Mivel pedig mindig kell egy mérce, amivel mérni próbálunk, és kézenfekvő, hogy az az ugyanezen társadalomban élő férfi legyen, nyilvánvalóvá válik Joan Scott igazsága, hogy a nőkről szerzett ismeretek szükségképpen a férfiokról szerzett ismereteket is jelentenek, azaz a kimondottan a nőkről szóló kutatások is az egész társadalomról szóló ismereteinket gyarapítják.³)

Rodney Hiltontól, a nagy angol marxista középkorásztól egyszer állítólag megkérdezték, miszerint igaz-e, hogy Angliában a 13. század második felében nőtt a kizsákmányolás. Mire ő - a történet szerint - azt felelte, hogy azt nem tudja, Angliában a 13. század második felében nőtt-e a kizsákmányolás, de azt tudja, hogy ezerkétszázhatvanvalamennyi és ezerkétszáznyolcvanvalamennyi közt ebben és ebben a grófságban, ebben és ebben a majorságban ennyi és ennyi shillinggel emelkedtek a földbérleti díjak. Válaszát témánkra átfogalmazva azt kell monda-

nom, hogy nem tudom, milyen volt a nők helyzete a 18. századi - 19. század eleji Magyarországon, de talán arra megkísérelhetek választ adni az elkövetkező tíz percben, hogy a jelzett időszakban Somogy vármegyében a földtulajdonlás tekintetében milyen helyzetben voltak a birtokos köznemességhez tartozó nők. Egy példából szeretnék kiindulni, majd mellé több másikat sorakoztatni, azután sejtéseimet két kvantitatív vizsgálat eredményeivel szeretném alátámasztani, valamelyest térben és időben kitekinteni, s végül - mindehhez már csak távolabbról kapcsolódva - a nemesi családdal kapcsolatban vetnék fel egy hipotézist.

Egyértelmű, hogy a földtulajdon kérdése a korszakban kulcskérdés akkor is, ha már a korszakkal kapcsolatban a feudalizmus fogalmát nemigen szoktunk emlegetni. Részproblémánknak tehát direkt relevanciával kell bírnia arra nézve is, hogy milyen helyet foglaltak el a nők a kor nemesi társadalmában. Élére állítva a kérdést: lehetett-e nemes nő földtulajdonos? Nemeseknek tekintették őket, akik véletlenül nőnek születtek, vagy „csak” nők voltak, akik történetesen éppen nemesi ágyban látták meg a napvilágot? Werbőczy alapján ugyanis ismerni véljük a magyar nemes nők jogi helyzetét az ancien régime idején, mikor a Tripartitum szelleme és betűje uralkodott: a nemesi társadalom nőellenes, a család patriarchális volt, a nők apai hatalom alól férji alá kerültek, attól a kivételes esettől eltekintve pedig, ha nem nemes férfihoz mentek feleségül, a leányok örökségüket, az úgy nevezett leánynegyedek ingóságokban kapták meg, hasonlóan a nekik járó egyéb javakhoz. Nő nem lehetett földtulajdonos, hacsak nem fiúsították, amittől persze jogilag férfi lett.⁴ Mivel viszont a késő középkorra vonatkozóan Fügedi Erik megállapítja, hogy az oklevelek tanúsága szerint „Werbőczy határozottan - és nyilván tudatosan - eltért korának gyakorlatától” egyes kérdésekben,⁵ indokolt a forrásokhoz fordulnunk, hogy megvizsgáljuk: vajon érvényes volt-e Werbőczy világrendje a 18. és 19. század fordulóján, ténylegesen ilyen volt-e a nők helyzete ekkor.

1.

A Somogy vármegyei törvényszék előtt 1806 és 1809 folyt egy per, melynek vádlottja Tallián Mária volt, alsószilvágyi Gaál László alispán özvegye, aki - a vád szavaival - „a’ helyett, hogy tekintetben élt ’s élő eleinek ’s vérségének jó hírét nevét, vagy el hunyt férjének és az után nyert tulajdon rangját szemé előtt tartott[a] ’s mind kettőhöz méltó istenes jámbor özvegyi életet élt ’s számos gyermekeit az Istennek félelmében sorsokhoz meg kívántato tudományokban nevelte volna, ... magát ... a zabolátlan bujaságnak adván, nemesi szép értékét ’s ingo vagyonyát-is mellyet mind maga élelmére mind gyermekei nevelésére ’s boldogíttására örizni köteleztetett volna[,] elvesztegetni ’s elbitangolni czinkossai-

1. Joan Wallach Scott: A társadalmi nem (gender): a történelmi elemzés hasznos kategóriája, in uő: Van-e a nőknek történelmük? Balassi Kiadó: Budapest, 2001. 127.

2. Uott 130.

3. Uott 130-131.

4. Fügedi Erik: Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Magvető: Budapest, 1992. 39.

5. Uott 54.

val ... sem szégyenlett, sem iszonyodott...” A vármegye hamarosan gyámság alá helyezte a gyermekeket, és zár alá a vagyont.⁶

Nem csoda, hogy sokszor előkerül, hogy kié is föld. Werbőczy logikájából persze az következik, hogy a kiskorú gyermekek a tulajdonosok, az anya csak gyámjukként rendelkezhet vele, míg ezektől a jogaitól meg nem fosztják. Ezzel szemben a vádlevél azt állítja, hogy Tallián Mária vagyont elvesztegeti, az özvegy ügyvédje védencének ura után maradt jószágairól beszél, a tanúvallomások szerint a jobbágyok és a gazdaság is az övéi. A vármegye is az ő javainak összeírására ad utasítást. Maga a kancelláriához intézett folyamodványában saját birtokairól beszél, melyek szülei után maradtak rá, és a kancellária ugyanebben az értelemben ír.⁷ Másrészt viszont a vármegye azért helyezte zár alá Tallián Mária birtokait, mert azok gyermekeit illetik, József nádor a gyermekek apjuk után maradt javairól beszélt, és a gyám is kifejezetten az árvák jószágairól szólt.⁸ Most akkor ki volt a tulajdonos?

A kérdéssel telekkönyvi nyilvántartás híján fordulhatunk a kor összeírásaihoz. Azt találjuk, hogy 1786-ban Tallián Ádám özvegye volt az egyik birtokos Kaposmérőben, Jákón és Ecsenyben.⁹ Azon birtokoknak tehát, melyekről az imént volt szó, döntő többségére tényleg igaz, hogy tulajdonjoguk Tallián Márián keresztül származhatott csak tovább. Ráadásul ezen birtokokat apai örökségképp kapta¹⁰, akinek csak két lánya maradt, tehát Werbőczy szerint a Talliánok fiúágaira kellett volna szállnia. Mégsem így történt, ráadásul 1786-ban még csak nem is árváit, hanem özvegy feleségét tartották tulajdonosnak az összeírók. Az 1806. január 8-i megyegyűlésre beterjesztett birtokösszeírásban Kaposmérőnél és Jákó-

6. „Nemes és nemzeti Noszlopi Antalnak, mint fent írt tekintetes nemes Somogy vármegye második magistratualis fiscalisának következképpen törvényes actor félnek nemes Talián Mária asszony néhai tekintetes királyi tanácsos Gaál László ur özvedje mint incattus fél ellen.” Somogy megyei Levéltár IV.10.s Somogy vármegye törvényszékének (sedria) iratai, Különféle perek (Processus varii), „Processus varii 1781-1806” című csomó. (A továbbiakban: Tallián Mária pere.)

7. Tallián Mária pere; „Özvegy Gaál Lászlóné javainak összeírása, 1807”, Somogy megyei Levéltár IV.1.f Orphanalia varii 30. csomó: „Rationes orphanorum nobilium Gaál I.; Magyar Országos Levéltár A39 Kancelláriai levéltár, Acta generalia 1770-1848, 1808. év, 746. iktatószám.

8. Tallián Mária pere.

9. Ö: 284 Conscriptio possessorum, praediorum 1786, Magyar Országos Levéltár, Filmtár 37095.

10. Tallián Ádámot eredetileg kitagadta az apja. Miután Ádám pert indított ellenük, testvérei atyafiságosan megegyeztek vele, s átengedték neki Somogyban a mérői, jákói és Tokaj pusztai birtokokat, és Vasban az ivánegerszegi jószágot a terestyénfai porcióval és a geresdi rétét (1765. március 29.). (Magyar Országos Levéltár P650 A Tallián család levéltára (a továbbiakban Tallián), 15. csomó 6. és 9. fasciculus.) Hogy vasi javaiban egyáltalán birtokba helyezték-e, nem tudom, de ha igen, akkor sem sokáig lehettek az övéi. Visszatekintve az emlékezet csak a somogyi javakat tartja örökrészenek. Jákó részben anyai öröksége Tallián Máriának, de ez talán csak arra utal, hogy Tevely Teréz ott házat vett. (Somogy megyei Levéltár, XIII. Az alsószilvágyi Gaál család levéltára. 4. Családi okmányok 1717-1885, családtörténeti adatok 1446-1943. A továbbiakban Gaál 4.)

nál a birtokosok között - ugyan „Gaál Lászlóné” néven - Tallián Mária szerepelt.¹¹ Szintén a Napóleon elleni készülődés során keletkezett egy jövedelemösszeírás, ahol viszont már nem Tallián Mária névvel találkozunk. Itt „Gál László maradéki vidi jószággal együtt” 1952 forint 94 dénár éves jövedelemmel szerepelnek.¹²

Egy 1814-ben kelt szerződés nemes Gaál József, vagyis Tallián Mária legidősebb fia nemesvidi jószágáról beszél. Ő 1789-ben született, ekkor fél évvel elmúlt 24 éves, nagykorú volt tehát.¹³ Azt is tudjuk mindazonáltal, hogy pont ez a birtok, a legkisebb értékű az összesből, apai öröksége volt. Másik ági javait pedig, noha azok hatéves bérlete is 1814-ben járt le, nagykorúságát elérve és nősülése után sem vehette birtokba.¹⁴ 1816-ban is csak, ahogy visszaemlékezett, „mint édes anyám javai administratora” lépett fel egy vitában a paraszttal, s mérői birtokszerzését anyja halálához kapcsolta.¹⁵ Tallián Mária fiának nagykorúsága után sem adta ki annak anyai (ha akarjuk, anyai nagyapjától származó) jószágait. Maga viszont anyjától ugyanezen javakat, mint apai örökségét évekig nem kapta meg férjhez menetelét követően sem, míg ő, Tevely Teréz 1790-ben egy szerződésben át nem engedte a birtokokat két férjzett lányának és férjüknek, magának készpénzjáradékot, terményeket és ráadásul szállást és természetbeni ellátást kikötve, möringjáról a rendelkezési jogot magának fenntartva.¹⁶ Fél századdal később pedig Tallián Mária egyik unokája, Gaál Ferdinánd is perelni volt kénytelen özvegy anyját, mert nem adta ki neki részét a Gaál József által szerzett birtokokból, melyeket az végrendeletében élethossziglan feleségére hagyta.¹⁷

11. Ö: 282 Conscriptio possessionis 1806, Magyar Országos Levéltár, Filmtár 37097. (Ecsenyénél Tallián Mária már nem szerepel a birtokosok közt.)

12. Ö: 944/955 „Somogy vármegye laistroma mind azoknak jövedelmei eránt, kik az országos felkelére kötelesek az 1807. esztendei országos ajánlásra tett bevallások szerént”, Somogy megyei Levéltár, IV.1.i Nobilitaria 49. csomó: „Nemesség szavazati jogáról, 1774-1845”.

13. MOL Filmtár A3870, a csökölyi plébánia anyakönyvei (A továbbiakban: A csökölyi plébánia anyakönyvei.), Somogy megyei Levéltár XIII. Az alsószilvágyi Gaál család iratai. 1: Gazdasági iratok, számadások, 1765-1889. (A továbbiakban Gaál 1.)

14. Somogy megyei Levéltár XIII. Az alsószilvágyi Gaál család iratai. 10: A Gaál család leszármazásának leírás. Összeállította velikei és besenyői Skublics János. Gaál József 1814-ben nősült. (Uott.)

15. Gaál 1.

16. Tallián Mária és Gaál László 1784. október 23-án kötöttek házasságot. (A csökölyi plébánia anyakönyvei.)

17. Somogy megyei Levéltár XIII. Az alsószilvágyi Gaál család iratai 7. A Gaál család története I. (A továbbiakban Gaál 7.)

2.

Mivel ezek az adatok egyetlen család történetéből származnak, érdemes mindenféle következtetés levonása előtt vizsgálódásunkat szélesebb körre kiterjeszteni. A korszak bírósági ügyei és szerződésai jó példatárral szolgálnak. A nők megjelenését a jogügyletekben a következő sorozat szemlélteti:

Az első fokozat az, ha egy özvegy perel, mint például Árvay Teréz, Tallián Farkas özvegye, vagy Tevely Teréz, Tallián Ádám özvegye.¹⁸ Ez utóbbi testvérét, Tallián Lászlót Megyessy Boldizsár és özv. Szecsődy Ferencné Megyessy Borbála perelték az 1774-ben egy jószág visszavételéért, melyet tőlük bírt. De a pert saját költségén özvegy Megyessy Gáborné Beliczai Teréz folytatja, akivel megegyeztek, hogy 10 évre ő bírhatja a jószágot. Az ügyben 1774-ben folyt vizsgálat. Egy másik ügyben született irat egy olyan jószágról beszél, melyet Tallián László zálogban bírt, s mely Megyessy Borbáláé.¹⁹ Az özvegyek birtokosnak és jogképesnek tűnnek ezen gyakorlat fényében.

A második fok az, ha feleség férje életében lép fel a bíróság előtt, de ezt magyarázza a férj nemtelen mivolta. Ez történt nemes Dely Erzsébetnek, Uj János feleségének nemes Dely József elleni perében.²⁰

A harmadik lépcső az az eset, ha meghatalmazást adnak - tudniillik erre szüksége van a férjnek, hogy felesége jogi ügyeiben felléphessen. Tallián Mária férje és húgának férje egymással zálogszerződést kötöttek 1804-ben, mikor is feleségük „plenipotentiáriusaiaként” szerepeltek, s a szerződést ugyanakkor a nővérek is aláírták. Pecsétjük, akárcsak nevük, leánykori volt.²¹ Egy alkalommal megegyezés született Ötvös falu birtoklásáról a Bolla és a Tallián családhoz tartozó tulajdonosok között. A felek többsége nő, de a konkrét aláírók többsége férj volt, akik viszont feleségük teljhatalmú megbízottjaként léptek fel. A férjeknek egyenesen írásbeli meghatalmazás kellett, amit egy hiteles helyen tett fassióval állították ki a feleségek: a pécsi káptalan, Somogy vármegye és a vasvári káptalan előtt.²² 1782. május 2-án a pécsi káptalan előtt Tallián János felesége, Fábry Teréz ügyeinek vitelére felhatalmazta Hermann Istvánt. Noha „gyengességéről” és „más törvényes gátjairól” beszél, ügyeit annyira maga intézte, hogy nem férjét bízta meg jogi képviselével.²³

18. Somogy megyei Levéltár IV.10. Somogy vármegye törvényszékének (sedria) iratai, Processi querulosi (hatalmaskodási perek), „Processus querulosi (kisebb hatalmaskodási v. panaszper) 1769-1844” című csomó. (A továbbiakban: Hatalmaskodási perek.)

19. Tallián16. csomó, 13. fasciculus, 22-23., 28. fol.

20. Somogy megyei Levéltár IV.10.s Somogy vármegye törvényszékének (sedria) iratai, Különféle perek (Processus varii), „Processus varii 1781-1806” című csomó.

21. Gaál 7.

22. Tallián 17.csomó, 6. fasciculus, 5-6. fol.

23. Somogy megyei Levéltár IV.1.x. Miscellanea 15. csomó: „Tekintetes nemes vizeki Tallián György tábla bírót illető irományok, 1841. nov. 12a”.

A negyedik lépcsőben a házaspár együtt lépnek fel, mint Boronkay József, és felesége Somogyi Borbála, akik jobbágyaikkal együtt perelték 1798-tól Spissich Sándort.²⁴ 1800. szeptember 15-én egy perben az egyik fél, Kovács József és Bakó Jozefa, „mint bolhási rész jószágunknak földes ura 's asszonya” jelenik meg.²⁵

Végül, ötödszörré felléphettek a férjzett nők is önállóan. Amikor Gaál József a már említett Dóry Jozefával, Svastics Antal feleségével kötött szerződést, akkor az asszony saját neve és Dóry-pecsét alatt írt alá 1817. július 11-én.²⁶ Tevely Teréz férje állítólagos kismizése miatt perelte annak testvéreit, pontosabban sógornőit és sógora örököseit. Közülük négy volt nő, s mind a négy férjzett, de a per a nők ellen indult 1765-ben.²⁷

Jóllehet mindez azt sugallja, hogy Werbőczy rendszere a 18. században és a 19. század első felében nem érvényesült a birtokos köznemesség életében Somogy megyében, jogos ellenvetés lehet, hogy fél tucat vagy egy tucat eset még nem általános érvényű bizonyítás. Most ilyenre szeretnék kísérletet tenni. 1989-ben találkoztam egy angol történésszel, aki azt mondta, hogy az angol társadalomnak a politikáról vallott felfogása a 19. század első harmadában a teológia módosulása miatt változott meg. Erre idéztem saját könyve gondolatmenetét, mely tiszta társadalomtörténeti érveléssel egy demográfiai robbanás tényéből indult ki és a társadalom intézményrendszerének rugalmatlan voltára épült: hirtelen hatalmas tömeg jelent meg, mely nem ment végig a hagyományos szocializációs folyamatokon. „Igen”, felelte, „de ezt csak azért írtam, hogy az olyan gazdasági redukcionistaakat is meggyőzzem, mint te, egyébként azt gondolom, hogy a döntő változás a teológiában zajlott le.” Nos, most a nők és a földtulajdon kérdéséről az általánosításra most statisztikai úton teszek kísérletet - noha elvi meggyőződésem, hogy nem ez az egyetlen út, s afelé mikrotörténelmi esettanulmány révén is komoly lépést lehet tenni. Tallián Mária földtulajdonos voltának vizsgálatakor már használtuk az összeírásokat. Ugyanezt megtehetjük a teljes somogyi nemességre nézve is.

3.

Egy 1807-ből fennmaradt összeírás a nemesi felkelés kapcsán veszi számba az annak kiállításához hozzájárulni köteles somogyiak, döntően a földbirtokos nemesek éves jövedelmét. A nemesek kategóriájában a 146 nő a bevallásra kötele-

24. Hatalmaskodási perek.

25. Somogy megyei Levéltár IV.14. Csépan István alispán után maradt adatok 1652-1851. „Depositum Csépan István alispán 1798-1817” című csomó.

26. Gaál 1.

27. Tallián 17. csomó, 4. fasciculus, 9. fol.

zettek 14,4 %-át alkotja, és az összes bevallott jövedelem 12,1 %-a az övék.²⁸ Ha azt mondjuk, hogy a nemesség elitje az, melynek megvolt arra az anyagi ereje, hogy teljesítse a haza védelmének kötelességét, és az 1805. évi 1. törvénycikket vesszük zsinórmértéknek, mely egy insurgens felállításának költségeit 2000 forintos éves jövedelemhez köti, de eltekintünk az arisztokráciától, akkor azt mondhatjuk, hogy ebben az elitben, nagyjából a bene possessionatus földbirtokosok körében a nők aránya már 23 %, akik a csoport bevallott jövedelmének 17,5 %-ával rendelkeztek.²⁹ Mindez arra utal, hogy a jövedelmileg (voltaképpen társadalmilag) magasabb szinten a nők pozíciói erősebbek voltak. Ezt megerősíti egy másik összeírás elemzése.

A Napóleon ellen kiállított portális katonaság felállításának költségeit a birtokosok közt osztották fel földbirtokaik arányában, de a teljes holdszámot 4000-rel csökkentették azok esetében, akik egy lovas katonával gyarapították a nemesi felkelés haderejét, ők a megye kötelezettségeinek teljesítéséhez csak fennmaradó földtulajdonuk után járultak hozzá. (Ekkor tehát másképpen számították az egy nemesi felkelő kiállításának költségeit, mint az 1805. évi decretumban.) Nem tekintve az arisztokratákat, egyházi birtokosokat, a közbirtokosságokat és az egész famíliákat (melyek osztatlanul birtokoltak), harminc köznemesi birtokost találunk, akiknek több, mint 4000 holdjuk volt. Közülük hat volt nő (azaz 20%), akik viszont a csoport által birtokolt összes földből 27,4%-ot birtokoltak. (A holdszám biztos nem világos tükre a tényleges birtoklásnak, miként a korábban elemzett jövedelmeket is hiba lenne egyszerűen elfogadni a nemesség jövedelmi adatainak, de a számított viszonyszám feltehetően jól jelzni, hogy a nők nevén nyilvántartott föld jelentős mennyiségre rúgott.) Nem tudom, hogy ma a Magyarországon bejegyzett ingatlanoknak vagy általában a termelőeszközöknek mekkora része van nők nevén, de a kétszáz év előtti aránynál nem biztos, hogy jóval nagyobb hányada.

De az összeírások nem elsősorban a földtulajdonlás kérdésével foglalkoztak. A statisztikai bizonyítás második elemeként ezért a Somogy megyei Levéltár vég-

28. Az összeírás "nemes" kategóriájából kihagytam az "XY örökösei" formulával leírt bevallókat, valamint a teljes családokat, a nemesi községeket és az egyházi birtokosokat is. A fennmaradó 1015 bevallóból 869 férfi (85,6%) és 146 nő (14,4%). A férfiak által bevallott jövedelem (928.014,87 forint) a teljesnek 87,86%-a, a nők által bevallott jövedelem (128.184,89 forint) pedig 12,14%-a. Látszik, hogy jövedelmeik az átlag alattiak: míg az a férfiaknál 1441 forint (átlagos eltérés 2461 forint, szórás 10.647 forint), a nőknél csak 878 forint (átlagos eltérés 1269 forint, szórás 3225 forint).

29. Kihagytam a Kubinyi famíliát és Mérey János maradékait a számításból. A fennmaradó 2000 forint feletti jövedelmet bevallókból 41 férfi (77%), 12 nő (23%). A férfiak összesen 410.614,69 forintot vallottak be, átlagosan 10.265 forintot (átlagos eltérés 7164 forint, szórás 10.345 forint), a nők összesen 86.967,41 forintot, átlagosan 7247 forintot (átlagos eltérés 4807 forint, szórás 8202 forint).

rendeleti gyűjteményének áttekintését végeztem el.³⁰ Ez az 1848 előtti időszakra alig több, mint két csomónyi anyagot, 22 darabot jelent, melyek mind 1735 után keletkeztek. Itt az örökösödés módjára általában vonatkozó tanulságokat mellőzve itt csak a kiinduló kérdésre közvetlenül releváns eredményekre térnek ki: a leánygyermeknek az örökségből való részesedésének módjára, a nők általi szerzésre és örökítésre.³¹

4.

17 releváns, 1735-1833 közt született végrendelet alapján a nők legalábbis elvben birtokképesnek tűnnek (13 eset), felmerül viszont az a törekvés, hogy egyes nőket (például nem mindegyik nővért, hanem a vénlányt) vagy mindegyiket (mondjuk „dupla” pénzüsszeg felajánlásával) kiszorítsanak az ingatlan örökösei közül (három eset). Az ősi és a szerzett kettéválasztandó. Az egyértelmű gyakorlat ősinek az örököst tekintti³², szerzettnek maga az örökhagyó által szerzett jószágokat.³³ Az ősi javak tekintetében a nők részesedésére kilenc eset utal, további kettő kifejezetten nőági (anyai vagy apai nagyanyai örökölt vagyon öröklésére), míg a másik oldalon öt eset van arra, hogy úgy gondolják a leánygyermekéről, mint 1832-ben Zichy József, hogy „ezek a jószágban nem succedálhatnak”. Ő fiát „természetes, és a’ végrendelesben is kijelelt örökös”-nek tekintti. Mindenképpen tekintetbe kell venni, hogy az illető birtokot a család tulajdonába juttató vételi vagy adományozási okirat csak a fiágra szól, vagy a birtokszerző mindkét nembéli utódaira. A konkrét egyedi esetekben ez döntő lehetett.³⁴ Tehát jóllehet a gyakor-

30. Somogy megyei Levéltár IV.35 Végrendeletek levéltári gyűjteménye (Acta testamentaria) 4. csomó: „Acta testamentaria (Végrendeletek) I.” és 5. csomó: „Acta testamentaria Fasc.2”, valamint néhány darab a döntően 1848 utáni testamentumokat tartalmazó 3. csomóból: „Végrendeletek”. Én 1848 utáni végrendeleteket nem vizsgáltam.

31. Később, valószínűleg a somogyi jómódú birtokos köznemességgel foglalkozó tervezett munka részeként szeretnék majd kitérni az ősi és a szerzett vagyon megkülönböztetésére, az örökösök közti elosztás mikéntjére, a törvényi rendelkezésekre, a királyi tábla ítélezési és a királyi földadományozás gyakorlatára. Itt végezném majd el a szakirodalom kritikai áttekintését is.

32. „Az östül maradtot készpénzbéli successió”-ról beszél Tallián Gábor például. Egyértelmű, hogy itt az „ős” szülőt (apát) jelent, vagyis „ősi” jószág az lesz, ami valakire szüleitől marad.

33. Bár ezt is lehetett vitatni. Apósa végrendeletét 1826-ban megtámadva Mérey Emánuel 1827-ben ellentmondott, és szabad rendelkezésű jószágként (melyről apósa szabadon rendelkezhet) mindössze a melioratiókat ismerte el. Mivel én nem tudom, miként kerültek javai annak birtokába, nem tudom, jogosan állította-e ezt veje.

34. Tallián Mária szereplése a birtokkal kapcsolatos minden okmányban, akár egyedül akár férjével (később gyermekeivel) együtt véletlen nem lehet. A Tallián család iratai közt találtam egy kisebb birtok megvételét leszögező szerződést vagy száz évvel korábbról, mely mindkét ági örökösökre szól. A kedvezményezett Tallián Mária ükapja, Tallián Gergely, annak felesége, fia, és mindkét nembéli utódaik. (Somogy megyei Levéltár IV.1.i Nobilitaria, „Ta-Tha” csomó) Szinte biztos ugyanez vonatkozott a Tallián Mária perében emlegetett birtokokra is.

lat arra nézve világos volt, hogy a nők is birtokolhatnak, örökölhetnek földet, de az ősi jószágok örökítését tekintve már megoszlott, ha az esetek többsége (körülbelül kétharmada) a nők öröklését mutatja is. A szerzett jószágok tekintetében az örökhagyónak szabad keze volt. Itt a gyakorlat egyenlően megoszlott a fiúk kedvezményezése (többnyire a lányoknak pénz, nekik a birtokok) és az egyenlő elbánás közt (főleg mikor nem kellett földön osztozkodni, de nem kizárólag akkor): öt-öt eset. Az egyenlő örökösödés szép indoklását adja Tallián Gábor végrendelete a 18. század legvégéről: „A természetnek hajlandósága és a szülőknek magzattyukhoz vonzó szeretete magával úgy hozza, és kívánnya, hogy gyermekeit Isten ő szent felsége kegyelméből szerzett keresményeikbe egyarányosan részesültessek, ugyan ebben különböztetni egyik gyermekemet sem kívánom.” De ez, mint később kiderül, csak az ingóságokra és a szerzett vagyon tőke formájában megtestesülő részére vonatkozott, annak kamataiból kapott lánya egyenlő részt, az általa szerzett ingatlanokat Tallián Gábor csak fiaira hagyta. A gyakorlat tehát erre a magatartásra és a fentebb hangoztatott elvek érvényesítésére egyenlő módon szolgált példákat.

A végrendeleti gyűjteményben 17 releváns eset van arra nézve, hogy vajon a nők örököltek vagy örökítettek-e földet, s ha igen, hogyan.³⁵ Felsőbüki Nagy István alnádor 1735-ben „mindennemő atyai és anyai eőssi és kereset jószágocskák és jók”-ról írt. Harminc évvel később Festetics Kristóf „az ősi, atyai és anyai jók” kifejezést használta. Teljesen világos, hogy nemes nők is örököltek és örökítettek földtulajdont (15 eset). Jellemzőnek tűnik, ha nem is kizárólagosnak, hogy a lánygyermek az anyai³⁶ örökségüket kapták meg földben (négy eset). Mivel több eset mutatja, hogy csak az apa végrendelete adja ki a gyermekek anyai örökségét (négy eset, még ruhák és ékszerek esetében is előfordul), ebből arra következtethetnénk, hogy a döntő időpont az apa halála lehetett a birtokátruházás tekintetében. Tallián Mária és családjának története viszont ennek az ellenkezőjét mutatta három generációban is: az özvegy anyja adta csak ki (később vagy végrendeletileg) gyermekei apai örökségét is. Vagyis a túlélő házastárs volt erősebb helyzetben - a szó szoros értelmében birtokon belül -, és ezt gyakran ki is használta gyermekeivel szemben-

Néhány eset azt mutatja, hogy a nemes nők láthatóan képesek voltak birtokszerzésre: 1825-ben nem nemes második férje kapcsán mondja Szentmihályi Zsófia, hogy „ettől való fiamat nem hagyhatnám semmi nélkül, és mint édes anyja köteles volnék annak is szerezni.” Az özvegyek természetesen ezen a téren is könnyebb helyzetben voltak. Özvegy Kovács Istvánné Bezeredy Teréz (1817) kijelenthette földjeiről és egyéb javairól, hogy „mind magam szerzeménem.” 1794-ben özvegy Szelestey Sándorné Rosty Teréz viszont nem érezte rendelkezési jogát a szerzett felett sem támadhatatlannak, noha ezek közt nem volt föld.

35. Az ezeket tartalmazó végrendeletek 1735 és 1844 közt születtek.

36. Az unokák javára való végrendelezés esetén nagyanyai örökségről van szó.

(Pénzéből, mőringjából szőlt vett, birtokot váltott ki, a szerzett jószágon befektetett, javított, épületeket emelt.) Mikor gyermek híján unokahúgára hagyta pénzben ennek nagy részét, szükségesnek érezte hozzátenni rendelkezéséhez: „kemény átok alatt.”

Már a 18. századi végrendeletekben felbukkan a közös szerzemény modernnek látszó jogi fogalma. Pár adat alapján azt mondhatjuk, hogy a feleséget a házasság ideje alatti szerzemények szerzőtársának tekintette több végrendelet. Nem akárki, hanem az ország első szakjogásza, az idézett felsőbüki Nagy István tartja szükségesnek kifejtetni, hogy első házassága idején hivatalviseléséből, éjt nappallá tevő fáradságából és „deáki tudomány”-ából „nehéz és véres verítéssel” keresett javai felett teljesen szabadon rendelkezhet, mert első feleségét „hozzám hasonló kereső félnek, se nem mondhatok, se jó lélekkel nem esmérhetek”. Később nemcsak „attyai és anyai őssi”, hanem „attyai és anyai szerzett” jószágokról is beszél. Ugyanezen logika alapján gyulai Gaál Gábor végrendeletében azon az alapon hagy vagyonából sokkal kevesebbet első házasságából való gyermekeinek, hogy ezen házasság tartama alatt feleségével keveset szereztek.³⁷ A házasság idején szerzett jószág tehát bizonyos tekintetben a feleséggel közös szerzeménynek számít, és ez korlátozza az apa szabad rendelkezési jogát a szerzemények felett, jogot adva - ebben az esetben az első - feleség gyermekeinek. A közösen épített házhoz Sárközy János is úgy véli, hogy feleségének van valami joga (egy vegyes érvelés részeként említi, nem érzi önmagában elég erősnek ezt az argumentumot). Boronkay József hangot is ad a kettősségnek: a feleség szerzőtárs, de nem egyenrangú a férfival. Ahhoz, hogy „a’ miket nagy szorgalmatossággal néha kedves társommal szereztünk” hozzáteszi: „én úgy mint fő kereső.”

A végrendeletekből adódó következtetések érvénye ellen indokolt ellenvetés lehet az, hogy a végrendelet még csak szándékot tükröz, s egy ellentétes szokás esetleg nem engedte ezt érvényesülni. Ezért néhány osztálylevél vizsgálata elengedhetetlennek tűnik. A Somogy megyei Levéltár 36 osztálylevelet tartalmazó gyűjteményét dolgoztam fel.³⁸ Az első, amit megállapíthatunk, hogy itt megjelenik az a leánynegyed, melynek felbukkanását Werbőczy alapján a végrendeletekben vártuk volna. De csak három eset van. Az első - ez nem jelentőség nélkül való - egy kurialista községben, Tizedes Márton örökösei osztozkodása 1749-ben. Érdemes az esetet kicsit részletesebben megvizsgálni. Tizedes Mártonnak egy lánya és két fia volt. Ezek viszont már meghaltak, és utánuk egy illetve két leánygyermek maradt. Az osztály alkalmával „mint hogy nevezett familiát illető jöszagh leányágot nem illet”, előbb Tizedes Márton lánya részére kihalították a quartalitást „mind az régi ház helybül, mind régen és ujonnan implantált szőlőbül,

37. Magyar Országos Levéltár P290 A gyulai Gaál család levéltára, 4. csomó.

38. Somogy megyei Levéltár IV.1.t Osztálylevelek (Divisionales). Ez egyetlen csomó anyagot jelent: „Divisionalium (osztálylevelek) 1737-85.” (A továbbiakban: Osztálylevelek.) Ideális esetben a fentebb megvizsgált végrendeletekhez kellene az osztályleveleket megtalálni, s az összevetést egyenként lehetne elvégezni. A kutatás jelen fázisában ezt egyelőre sajnos nem tudtam megtenni.

pinczébül, és rétbül” (de a szántóból nem), majd a fiági örökösök a maradék két, illetve egy-egy harmadát kapták. Noha a leánynegyed (a szó szoros értelmében vett, nem a Werbőczy szerinti) megjelenik, alkalmazása felemás, hiszen természetben adják ki, ha a szántóból nem is, ráadásul csak az első generációra vonatkoztatják. Ha konzekvensek lettek volna, akkor Tizedes Márton leányunokái is csak - hasonlóan nagynénjükhöz - csak leánynegyedet kaphattak volna az águakat illető jószágokból, s a fennmaradó résznek a Tizedes család más férfitagjainak kellett volna jutnia.

A másik eset kevésbé világos. 1759-ben a Bárány család tagjainak osztályakor a következőt rögzítették: „Ezek végében pedigh egy darab három kötélbül allo réth a Seedigh, és dülejében lévő egy hold föld Bárány Tamás ur leány ágon lévő successorok quartájában és törvényes competentiájokban assignáltatott Dancs János urnak nemes Bárány Éva asszony férjének jelenlétében.” A közeg ismét kismemesi, és könnyen lehet, hogy itt is leánynegyedről van szó, jóllehet immár messze nem negyedrészt jelentésben, viszont rétből és szántóból.

A harmadik eset ugyanehhez a társadalmi körhöz köthető. Kövér Márton örökösének első osztozkodásakor „a’ leány ágat illető quartaliumot vagy is negyed részt ki nem adtuk”, erre két évvel később, 1768-ban került sor, mikor három leánygyermek ága földben kapja meg a leánynegyedet. Ugyanekkor az adósságot és a zálogjóság értékét is elosztják, de nem ágak szerint, hanem személyek (gyermek és unokák vegyesen) kapnak egy-egy egyenlő részt. Az osztozkodás ismét nem szabályos, ha a jogból indulunk ki, miként a leánynegyed kiadása öt különböző dűlőben a földek negyedét átengedve sem az, amit Werbőczy helyeselt volna.

Fiú-és leányág egyenlő örökösödésére 15 példát találtam a vizsgált osztálylevelekben, ebből két esetben per után volt az osztály, vagyis a bíróság ítélete is így kellett, hogy szóljon, két további esetben csak az állatokra vonatkozott a fiú- és leánygyermek egyenlő részesedése (ingatlan híján). Egy esetben pedig, a Zichy család 1749. évi osztálya alkalmával a leányágnak csak az ingóságokból juttattak egyenlő részt, és a vő azonnal ellentmondást is jelentett be. Ez tehát példa egyszerre mindkét felfogásra, nem tudom, később perre mentek-e, s hogy végül kinek lett „igaza”. Mindez 17-18 példa szemben a három, kismemesi környezetből származó leánynegyed-előfordulással. Azt hiszem, egyértelmű, hogy itt ezekben az esetekben sem az „igazi” leánynegyedről látunk példát, hanem - ez az egyik lehetőség - inkább a jogban járatlan kismemesek felemás kísérleteire, hogy alkalmazzanak egy olyan jogszokást, amelyről talán hallomásból szereztek tudomást, s a nemesi birtokjogra jellemzőnek hitték. Vagy - és ez lenne a másik lehetőség - arról van szó, hogy a leánynegyed földben való kiadása itt középkori maradvány, hiszen a kérdés kutatója ezt kifejezetten a zárt nemesi közösségek jellemzőjének tartja a 14. század után.³⁹ Ezt azonban más korszakok kutatóinak kelle-

39. Banyó Péter: Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére. AETAS 2000. 3. szám 90-91. Ő nem kurialista falvakat említ, de ezeket is tekinthetjük zártabb nemesi közösségnek.

ne tisztázniuk. Mi most csak annyit mondhatunk, hogy a végrendeleti gyűjtemény és az áttekintett osztálylevelek azt valószínűsítik, hogy a 18. századi és 19. század eleji jómódú birtokos nemesi társadalomban nem élt a leánynegyed intézménye. A fiúörökösök preferálása a végrendeletekben még hasonló súllyal jelent meg, mint a fiú- és leányági egyenlőség elve, az osztálylevelek viszont egyértelműen ez utóbbi érvényesülését támasztják alá. Áruklodó, hogy kétszer a bíróság döntését végrehajtva érvényesítik ezt az elvet. Hogy a bíróságok tényleg erre hajlottak volna, feltéve, hogy birtokszerzéskor nem történt meg a leányág kizárása, azt csak egy másik vizsgálat tudja kideríteni, mely a királyi tábla ítélezési gyakorlatát veszi górcső alá.⁴⁰

5.

Ezen a ponton következtetéseinket helyes volna időben és térben kiszélesíteni, illetve erre legalább kísérletet tenni. Hasonló vizsgálatok híján arra szorítkozom, hogy egy mintaszerű forráskiadvány tanulságai alapján a 17. századi Sopron megyei végrendeletekkel vessem össze a fenti vizsgálatokból kibontakozó Somogy vármegyei gyakorlatot. Horváth József a leánynegyed tekintetében úgy véli, hogy nem egyértelmű a kép. A 17. századi Sopron megyei végrendeletekben az örökhagyók „konkrétan nem utalnak alkalmazására; az öröklés arányai viszont a felsorolt vagyontárgyak alapján pontosabban aligha határozhatók meg.” Csak annyit állít ezeknek kiadója, hogy „a leánynegyed alkalmazása nem volt általánosan elterjedt.”⁴¹ A közös szerzemény a szakirodalom szerint az ingatlanokra korlátozódik, és az írásos bizonyíték a feltétele.⁴² A Sopron vármegyei végrendeletek azonban ennél szélesebb körű értelmezését mutatják.⁴³ Mindez inkább egybeesik a későbbi somogyi gyakorlattal, mintsem hogy vele szemben állna.

40. Az osztálylevelekben a fent a végrendeletek kapcsán vizsgált kérdések közül elszórt utalásokat találunk még a az anyai örökség létre, arra, hogy az apai jószágoknak a gyerekek közti felosztására csak az anya halála után került sor, s arra, hogy a feleséget szerzőtársnak tekintették, aki ennek a közös szerzeménynek a fele lett a férj halála után, s a gyermekek közt csak a másik felet osztották fel apai örökségként (Sárközy János örökösének osztálya 1737-ben). A feleség szerzőtárs mivolta szilárdabb lábakon állt, mint korábban akár felsőbbi Nagy István első feleségének be sem jelentett, de visszautasított igénye: a szóban forgó birtokok megvásárlásakor Sárközy Jánosné Sándor Zsuzsanna neve is fel volt tüntetve a szerződésben vevőként, ezek fele tehát rá, „országunk törvénye szeréntis ... ugmint coaquisitrixra száll.”

41. Horváth József: A 17. századi Sopron megyei végrendeletekről. In: Horváth József - Dominkovits Péter: 17. századi Sopron megyei végrendeletek. Győr-Sopron-Moson Megye Soproni Levéltára: Sopron, 2001. xli.

42. A szakirodalom szerint a polgárokkal és a jobbágyokkal ellentétben a nemesek közt csak akkor számított szerzőtársnak a feleség, ha az ingatlan szerzőlevelébe nevét befoglalták. (Eckhart Ferencet idézi Horváth József, uott xxxix.)

43. Uott. xxxix-xli.

6.

Abból a kérdésből indultunk ki, hogy ki volt a tulajdonosa mindazon földeknek, melyeket Somogy vármegye zár alá vett Tallián Máriától az árvák érdekében hivatkozva. De a földtulajdon kérdése bizonyos tekintetben akadémikus: mindegy, kit tüntet fel egy összeírás, az ősiség rendszerében a föld nem adható-vehető szabadon, az ebben az esetben mindenképpen Tallián Mária fiáé, alsószilvágyi Gaál Józsefé lett. Az út Tallián Ádámtól unokájáig egyenesen és egyértelműen vezetett. A földhöz joga van az egész családnak, az eredeti adományos minden leszármazottjának, végső soron pedig a királynak, az aktuális tulajdonos mai értelemben nem is tulajdonos. De, és ez a dolog másik oldala, ez sem teljesen volt így. Gaál József már csak a kaposmérői jószág birtokosa lett, az ecsenyi, jákói és (apjáról maradt) nemesvidi jószágai így vagy úgy, de elvesztek, mire gazdálkodásba fogott. A gyakorlatban tehát véglegesen is el lehetett idegeníteni örökölt (tehát „ősi”) földeket is. (Továbbá a zálogbirtoklás fontos kikaput jelentett az ősiség elviekben merev rendszerén.) Azaz mégsem volt egészen mindegy, ki rendelkezett a földdel, és a nők is bizony igen sok esetben földtulajdonosok voltak. Werbőczy rendszere nem érvényesült, a nők jogait a gyakorlat igen széleskörűnek mutatja: vagy egyenlőséget látunk, vagy a fiúgyermek preferálását oly módon, mely nem járt együtt a nők jogfosztásával. A birtokos köznemességben, különösen annak jómódú elitjében, a bene possessionati körében (melyre adataink jórészt vonatkoznak) a nők helyzete nem mondható sem kismizettnek, sem elnyomottnak. A nemesi társadalom integráns részei voltak. Tallián László „két egy testvér atyámfiai”-ként említi húgait, Annát és Magdolnát.⁴⁴ A többször említett felsőbüki Nagy István fiának özvegye, Filszky Anna Gabriella Babócsa örökös „földes asszonyaként” szerepel Somogy vármegye közgyűlési jegyzőkönyvében, egy perben pedig „Nemes és Nemzetes Armpruszter Anna, Nemes és Vitézlő Jedlitska György felesége, mosdósi földesasszony” lépett fel.⁴⁵

Végül a nemesi családokkal kapcsolatban szeretnék tenni egy észrevételt, mely bizonyos nőket már nem egyenlő, hanem éppenséggel kitüntetett szerepben mutat. A nemesi család, azaz klán, nemcsak Werbőczy, de Fügedi szerint is „az egy konkrét és ismert, a hagyományban különféle módon fenntartott őstől fiágon leszármazók összessége.”⁴⁶ Nos, találtam egy alsószilvágyi Gaál családfát, rajta Gaál Lászlóval, Tallián Máriával, Gaál Józseffel, leszármazottaikkal, egy-egy oldalági rokonukkal. Több Gaált is ismerek, aki nincs rajta. Szintén az alsószilvágyi Gaálok levéltárban található viszont egy mintegy másfél méterszer másfél méteres lepedő nagyságú családfa, melyen koncentrikus körök formájában Tallián Gergely leszármazottjai szerepelnek (néhány felmenőjével).⁴⁷ Hat generáció

44. Tallián 15. csomó 1. fasciculus.

45. P 1766-1767 20. 1157., illetve Hatalmaskodási perek.

46. Fügedi: i.m. 38.

47. Gaál 4.

leszármazottjai, jóval több, mint száz név. Tallián Mária a negyedik nemzedék tagja negyvenvalahányadmagával együtt. A Gaál családfa funkciója csupán annyi volt, hogy egy kései sarj őseit kereste, s akiről tudott, azt feltüntette rajta. A Talliánok és a hozzájuk beházasodott famíliák viszont egy hatalmas örökségen osztozni jogosultakat tartották nyilván. A Perneszy család utolsó sarja, egy egyedüli leány kezével került ez a Talliánokhoz, és osztódott rendületlenül több, mint 200 évig. A 18. századi összeírások gyakran alkalmazzák a hatalmassá terebélyesedő rokonságra a Perneszy-família elnevezést. Ez szimbolikus értékű, azt hiszem. Nem a férfi a fontos, hanem a nő, ha az ő révén kerül a családba a vagyon.⁴⁸ Vagy itt a megye másik nagy famíliája, a Somlyay-Fajszy család. A vagyon itt is nőkön keresztül került örökítésre, Somlyay Anna és ennek lánya, Fajszy Katalin révén. E családnak tehát, mely évszázadokon keresztül számon tartotta tagjait, két nő lett a névadója.⁴⁹ Fajszy Katalin férje után Lengyel volt tagjainak nagy része, de nem ez volt a lényeg. Mindezek alapján az a véleményem, hogy a kiscsaládnál nagyobb leszármazási egységeket nem a közös férfiőstől való leszármazás tudata tartotta össze, hanem az egyazon örökségből való részesezés ténye és reménye, és ez a 18. és korai 19. század kapcsán úgy látszik, hogy többnyire mindkét ági leszármazásra igaz.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a közös örökség inkább hozott konfliktusokat, mint békés együttműködést, illetve ha bizonyos családtagok (vagy ágak) mások ellen együtt is működhetnek, például perelhetnek bizonyos birtoktestekért, sikerük esetén csak az egymás közti konfliktusok magját vetették el. Az a határozott benyomásom, hogy a kétszáz évvel ezelőtti birtokos nemesek konfliktusainak túlnyomó része családtagjaikkal volt. Talán ez az oka annak is, hogy kudarcot vallottam, mikor hosszú évekig próbálkoztam azzal, hogy feltárjam a somogyi nemesség egyes családjainak vagy az ezekből szerveződő klikkeknek egyfajta Montague-Capulet típusú szembenállását, mely a helyi politika erőterét határozta volna meg.⁵⁰ A nemesi család nem annyira a társadalmi konfliktusok összetartó alapegysége, mintsem azok melegágya volt. De bármilyen is legyen ez a csa-

48. Biztosan nem ez az egyetlen családfa, amelyik nem patrilineáris, hanem a birtok leszármazását követi. Niczky Judit pereskedett harmadfokú unokatestvére, Tallián László ellen a somogyi sedria előtt 1766-ban. Itt hivatkoznak egy korábbi királyi tábla előtti megegyezésre a felperes szülei és szentgyörgyvölgyi Horváth Lajosné Bakacs Orsolya közt 1747-ben. A mellékelt családfa a peres felek viszonyát mutatja a birtok leszármazásához képest, és ennek megfelelően egészen Niczky Judit szépanyjáig, Batthyány Katalinig megy vissza. Annak már nem volt jelentősége, hogy ennek férje Rummy György volt. (Tallián 16.csomó, 14. fasciculus, 1-2. fol.)

49. Osztálylevelek.

50. A legtöbb, amit találok sikerült, az volt, hogy bizonyos 18. század közepi konfliktusokat esetleg az Esterházy és a Batthyány nagybirtokok körül szerveződő csoportok ellentétével lehetne magyarázni - de ez édeskevés.

lád, úgy látom, hogy benne a nők szerepe igen jelentős volt. A nemes nőknek a földtulajdonhoz való kétszáz év előtti viszonyát megvizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy az akkor helyzet legalább olyan messze volt Werbőczy patriarchális elméletétől, mint a mától, az akkori nemes nők esetében jogfosztottságról biztosan kevésbé beszélhetünk, mint jogegyenlőségről.

Mátay Mónika

Cinkos Justicia? Nők, férfiak és a jog a 19. századi Debrecenben

Jogantropológia és társadalomtörténet

A múltban vádolhatták a történészeket azzal, hogy kizárólag a férfiak cselekedeteit akarják megismerni. Ha egy nő véletlenül mégis a történelem színpadára lépett, azt kizárólag a köztörténetben betöltött kiemelkedő szerepének köszönhetően. Mindig is számon tartották annak a kevés számú nőnek az életrajzát, aki trónra léphetett. S hasonlóképp, királyok, hadvezérek feleségei, szeretői, vagy éppen gyilkosai, jó eséllyel váltak a történelemkönyvek hőseivé, de a nők tömegeinek sorsa homályba veszett. Erre persze azt mondhatnánk: a névtelenségben maradt férfiak sem voltak sokkal jobb helyzetben, és ha a nőkkel mégis kevesebbet foglalkoztak a kutatók, annak kizárólag az volt az oka, hogy kevésbé, de legalábbis kevésbé látványosan befolyásolták a nagy történelmi eseményeket, mint a férfiak.

Ma már korántsem így áll a helyzet: jóval többet tudunk a hétköznapi emberekről – s természetesen a nők különböző csoportjainak történetéről –, mint néhány évtizeddel ezelőtt. A feminista történészek erőfeszítéseinek köszönhetően a női történet a hatvanas évektől kezdve a történetírásnak nemcsak legitim, de kiemelt területévé válhatott. A kifejezetten a nőket piedesztálra állító hőskorszak egybeesett a feminista politikai mozgalmak jelentkezésével az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában. Politika és tudomány szoros kapcsolatban álltak egymással: a női történelmi kutatásokat politikai célok inspirálták. Ahogyan ezt a korabeli amerikai mozgalmárok megfogalmazták: a „history”-ban helyett kellett kapnia a „herstory”-nak is.

A hetvenes évektől kezdve a politikai harcok eredményeként a nyugati társadalmakban a nők érdekérvényesítő képessége jelentősen javult. Egyetemi állásokat szereztek, bekerültek az akadémiai életbe. A harcos feminizmus – legalábbis ami a tudományt illeti – okafogyottá vált és elérkezett a higgadt elemzések ideje. Egyre fokozottabban és érzékelhetőbben jelentkezett az az igény, hogy a nők történetének megírása ne politikai harci tett, hanem tudományművelés legyen. Ez persze jelentős szemléletbeli változással is együtt járt: árnyaltabb elemzések születtek, a nőket nem társadalmi-kulturális közegükből kiemelten kezelték, hanem a két nem viszonya került az érdeklődés homlokterébe. Ettől kezdve tehát nem a „nők történetéről”, hanem a „nők és a férfiak” történetéről kell beszélni.¹

A politikától „megtisztult” történetírás számtalan aspektusból vizsgálta a két nem kapcsolatát; nagyon sok gazdaság-, kultúr-, és társadalomtörténelmi elemzés született. Az alábbiakban egy olyan területtel foglalkozom, amely az 1980-es éve-

1. A folyamatról bővebben lásd: Scott 1991: 42-66.

kig mégis kevés figyelmet kapott: a joggal. A legutóbbi időkhöz a joggyakorlat és az egymással pereskedők tanulmányozása zavarba ejtően sovány szelete maradt az európai társadalomtörténet-írásnak. Az egyik kézenfekvő oka ennek a hiátusnak az, hogy a jog szinte teljesen kívül rekedt a huszadik század legrangosabb európai társadalomtörténeti iskolájának, az Annales iskolának az érdeklődésén. Az Annales történészek a jogot csupán „másodlagosnak” tekintették, ezért alábecsülték társadalmi és kulturális jelentőségét.² Másrészt a jog hosszú időn keresztül kizárólag a jogtörténészek territóriumára volt. Ők pedig a jogi eljárás szerkezetét, a jogi intézmények felépítését és működését, a törvények magyarázatát, az ezekben bekövetkezett változások értékelését és a történeti jogi szövegek értelmezését tekintették feladatuknak. Elemezték ugyan az általános jogfilozófiai elveken nyugvó normatív struktúrákat, de figyelmük nem terjedt ki a tényleges bírósági gyakorlatra, arra, hogy a struktúrák valójában miként szabályozták a társadalmi interakciókat, másképpen fogalmazva: milyen viszony volt struktúra és hétköznapi joggyakorlat között.

Az elmúlt két évtizedben azonban született néhány olyan hiánypótló történeti munka, amely deklarált célja volt a jogalkalmazás tüzetesebb elemzése. Simona Cerutti már egyenesen „divatos historiográfiai irányzatnak” nevezi azt a törekvést, amely az embereknek a joghoz és az igazságszolgáltatáshoz való viszonyát vizsgálja.³ Cerutti ennek az elsődleges magyarázatát abban látja, hogy történészek egy csoportja kísérletet tett társadalom és kultúra kapcsolatának újraértelmezésére, mégpedig egy eddig feltáratlan területen, a jog, illetve a jogalkalmazás területén. Mindez válasz lenne arra az Amerikából indult, de Európában is nép-

2. Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy nem használták jogtörténeti forrásokat. Az ilyen típusú dokumentumok egyik legszellemebb alkalmazására példa Le Roy Ladurie Montaignou című monográfiája. Ladurie azonban nem tekintette feladatának a hétköznapi joggyakorlat rekonstrukcióját, vagy a jogi normák és a társadalmi viselkedés kapcsolatának elemzését (Le Roy Ladurie 1997).

3. Cerutti 2000: 151. A történészek jogfelfogása azonban nagyon különböző, s ennek megfelelően a kérdésfelvetés és a módszertan tekintetében is jelentősek az eltérések. Nézetem szerint a legígéretesebbek az antropológia eredményeit felhasználó munkák. Ezek között kiemelkedő Thomas Kuehn esszéjének. (Kuehn 1990). Szintén az antropológiai kutatások inspirálták Simona Ceruttinak a torinói sommás bíróságról készített elemzését (Cerutti 2000). Kiváló tanulmányok gyűjteménye a John Bossy által szerkesztett Disputes and Settlements című kötet, amelyben a korai újkor Nyugat- és Dél-Európa közösségeiben felmerülő nézeteltérések kezelésére találunk példákat (Bossy 1983). Különösen: Edward James, Jim A. Sharpe, James Casey és Nicole Castan dolgozatai. A kötet szerzői egyértelműen elkötelezték magukat az antropológiai megközelítés mellett. Ezt bizonyítja Simon Roberts bevezető dolgozata, amelyben az antropológiai konfliktus-értelmezéseket ismerteti. Emellett lásd még: Powell 1984; Miller 1984; Gowing 1996. A fentiekől némileg eltér Richard Kagan monográfiája, amelyben a 16-17. századi Kasztíliaiban az igazságszolgáltatás különböző intézményeinek egymáshoz való viszonyáról, továbbá a peres felek szociológiai háttéréről készített átfogó elemzést (Kagan 1981). Szintén a jogtársadalomtörténeti alkalmazásával kísérleteznek a válással, válóperekkel foglalkozó kutatók, de ezek a munkák gyakorlatilag figyelmen kívül hagyják az antropológia tanulságait. Lásd: Chester 1977; Phillips 1980, 1991; Stone 1992, 1993; Kingdon 1995; Guzzetti 1998.

szerűvé vált kultúrtörténeti felfogásra, amely szerint az egyén cselekvése és viselkedése nem saját akaratának, hanem egy őt körülvevő koherens kulturális univerzumnak a függvénye. A joggyakorlat beható elemzése tehát kiszabadíthatja az individumot a rákényszerített kulturális-nyelvi rendszerből, a kutatók pedig feltehetik a kérdést: hogyan használták az emberek a jogot életpályájuk alakítására?⁴

A kutatók ezetértenek abban, hogy az új megközelítés egyik legsikeresebb terméke Thomas Kuehn esszégyűjteménye, amelyben a történész azt az ambiciózus célt tűzte maga elé, hogy megírja a reneszánsz Itália történeti jogantropológiáját.⁵ Egészen pontosan arra tett kísérletet, hogy megtegye az első lépést, kijelölje a későbbi kutatások módszertani keretét. A vállalkozás ugyan torzó maradt abban az értelemben, hogy a reneszánsz Itália helyett csupán a reneszánsz bölcsőjének tekinthető Firenzére szűkítette vizsgálódásait, mindez azonban semmiben sem csökkenti a kiváló munka értékét. Kuehn valóban felvállalta azokat az új historiográfiai törekvéseket, amelyeknek a megjelenéséről Cerutti is számot adott.⁶ A törvényekkel és jogszabályokkal ellentétben, amelyek koherens, szigorú logikára épülő strukturális rendszerben próbálják behatárolni az egyén mozgásterét, a joggyakorlat egészen más képet mutat. Az emberek kezében a jogi normák harci eszközökké válnak, s ez nemcsak a bíróság előtt megjelenő polgároknak, de a különböző posztokat betöltő jogi képviselőkre is igaz. Ugyanakkor a joggyakorlatban számtalan kaotikus, ellentmondásos és irracionális mozzanat érhető tetten. Ennek megfelelően Kuehn pontosan meghatározta saját helyzetét és felfogását. Nem strukturalista, hanem a legjobb értelemben vett posztstrukturalista történeti művet tart kezében az olvasó, amely érzékenyen reagál az egykor élt szereplők – számunkra talán irracionálisnak tűnő – választásaira.

A quattrocento Firenzéjében a jogrendszer inkoherens és képlékeny volt, ezért óriási teret hagyott az egyéni kreativitásnak, továbbá a formális eljárások mellett a konfliktuskezelés egyéb módozatainak. A természetéből fakadóan kaotikus jogi aréna az egyén számára a lehetőségek széles skáláját nyitotta meg, amelynek mentén kimódolhatta, hogyan tudja céljait és érdekeit a leghatékonyabban érvényesíteni a közösség más, vele versenyben álló tagjaival szemben. Kuehn felfogásában a jog és a társadalom egymással szoros kapcsolatban lévő formatív rendszerek. Ezt a megközelítést társította azzal a törekvéssel, hogy a lehető legnagyobb mértékben bevonja vizsgálatába a formális jog mellett létező alternatív jogszokásokat. A esszégyűjtemény kérdésfelvetéseihez módszertani szempontból a legkézenfekvőbb segédeszközt az antropológia, azon belül is egy kitérítetett te-

4. Ceruttit egyébként sokkal inkább norma és gyakorlat kapcsolata, pontosabban az a kérdés foglalkoztatja, vajon figyelembe vették-e a normák kialakításakor a gyakorlat tanulságait.

5. Kuehn 1990. Simona Cerutti magyarul is megjelent tanulmányában szintén Kuehn munkájára hivatkozik és röviden ismerteti a kötetet. Lásd Cerutti 2000: 152-154.

6. A munka céljainak világos kifejtését lásd a bevezető tanulmányban (Kuehn 1990: 1-16). Kuehn láthatólag igen tájékozott a terjedelmes jogantropológiai irodalomban. Értékes kommentárok olvashatók a 75-78. oldalon, illetve a jegyzetapparátusban (288-292.)

rület, a jogantropológia szolgáltatta. Kuehn megközelítése követőkre talált a társadalomtörténészek között; hasonló felfogással dolgozta fel a 17. századi torinói sommás bíróság eljárásait Simona Cerutti, a koraujkori London mindennapjainak jogi életét pedig Laura Gowing.⁷

Annak érdekében, hogy pontosan megérthessük, milyen antropológiai hagyomány jegyében fogalmazták meg kutatási kérdésvetéseiket a fent idézett társadalomtörténészek, röviden szólnunk kell arról a vitáról, amely a jogantropológusok körében robbant ki a huszadik század második felében.⁸ Eszerint élesen szembeállították egymással a „normatív paradigmát” (rule-centered paradigm) és az „eljárás paradigmát” (processual paradigm).⁹ Az előbbi paradigmában gondolkodó antropológusok a konfliktus-kezelést szigorúan kodifikált szabályok alapján és jogi intézmények közreműködésével vizsgálták, és úgy gondolták, hogy kizárólag a felsőbb hatóságok által az emberekre kényszerített törvény és rend határozza meg, mi egy társadalomban a helyes és a deviáns viselkedés közötti különbség. Ezzel szemben a második irányzat képviselői az egyén döntéseire, jogi kompetenciájára helyezték a hangsúlyt és a konfliktusokat korántsem „patologikus” tünetként, hanem az egyénnek a céljai elérése érdekében folytatott küzdelme természetes következményeiként értékelték. Számukra tehát a „rend” nem valamilyen előre meghatározott elveket követő struktúra, hanem sokkal inkább a résztvevők által folyamatosan alakított, dinamikusan változó környezet.¹⁰ A joggyakorlatot elemző történészek egy csoportja az antropológiai vita során felmerült szempontokat saját forrásaira, saját vizsgálati területére alkalmazta. Ennek köszönhetően a koraujkori Európa jogi „térképe” ma már sokkal színesebb, mint néhány évvel ezelőtt.

Jelen tanulmány célja nők és férfiak szerepének vizsgálata a 19. század első felének debreceni joggyakorlatában. Arra a kérdésre keresem a választ, vajon volt-e különbség a nemek között abban, hogy milyen eszközökhöz folyamodtak vitáik megoldásakor. Mennyire vették igénybe a formális jogi kereteket, milyen eséllyel bonyolították perlekedéseiket nők és férfiak? Az elemzést megkönnyíti, hogy bőséges levéltári forrásanyag áll a kutató rendelkezésére. Az alábbiakban főként a korszakból származó polgári peres eljárásokra támaszkodtam – ezek közül is elsősorban a váló- és a becsületsértési ügyekre.¹¹ Megfigyeléseim, következtetésem ezeknek a törvényszéki iratoknak a feldolgozásán alapulnak. A ku-

7. Gowing 1996.

8. Erről bővebben lásd: Roberts 1979: 11-29 és uo. 1983: 2-6; Cerutti 2000: 156.

9. Zoch Gábor fordítását használtam, de a folyamat-paradigma helyett az eljárás-paradigma helyesebbnek tűnt. (Cerutti 2000: 156).

10. Roberts 1983: 3-4; Nader – Todd 1978: 1-40.

11. Hatalmas a rendelkezésünkre álló polgári peres állag: 1645 eljárást regisztráltak az 1800-1848 közötti időszakból, amelyeknek körülbelül a 75-80 százaléka még ma is olvasható a levéltárban (HBmL IV.A. 1018/c). Az alábbiakban az általam eddig feldolgozott 120 per eredményeit összegzem, emellett hivatkozom végrendeletekre, a szóbeli perek jegyzőkönyveire, továbbá örökösödési- és büntető eljárásokra.

tatás jelenlegi fázisában a teljes anyagnak csak egy töredékét tekintettem át, természetesen a további vizsgálódás az itt ismertetettekhez képest eltérő eredményekre vezethet.

Jog a hétköznapokban – nők és férfiak

A források alapján az a benyomásunk, hogy a 19. században élt debreceniek mindennapi életének meghatározó eleme volt a jog: konfliktusait a bíróságon vagy a formális kereteken kívül próbálták rendezni, figyelemmel kísérték a botrányos pereskedéseket, valamelyest ismerték a jogszabályokat, ezen kívül, legalábbis alapszinten, elsajátították a jogi nyelvezetet.¹² Hangsúlyoznunk kell azonban: ebben a tekintetben Debrecen egyáltalán nem jelentett kivételt. A reneszánsz Itália városaiban, a koraujkori Franciaországban, Angliában vagy Kasztíliaiban ugyanúgy áthatotta a mindennapokat a joggyakorlat, mint az alföldi városban.

A civisek gyakran mentek a bíróságra, azaz sokszor voltak formális eljárások szereplői.¹³ Részletes esettanulmányban feldolgoztam néhány debreceni civis törvényszéki konfliktusait: hőseim többsége az élete során öt-hat esetben, esetleg többször is felperesként vagy alperesként szerepelt a jogi aktákban.¹⁴ A perek időnként párhuzamosan zajlottak és nagyon különböző sérelmek orvoslását szolgálták. Nyomon követhetjük a válságba jutott házasságokat, a pénzügyeken összeszólalkozó üzlettársak marakodását, a örökösök-hagyományosok csatározását és a szóbeli vagy fizikai bántalmazás eseteit.

A korabeli joggyakorlat különbséget tett írott és sommás, azaz szóbeli és eljárás között.¹⁵ Ez utóbbiak legalább annyira fontos részét képezték a városi bíráskodásnak, mint az írásban rögzített perek. Egy 1761-ben hozott helytartótanácsi rendelkezés értelmében a kisebb horderejű ügyeket szóban bonyolíthatta a ma-

12. A korban Debrecenben még nincs sajtó, ezért arra, hogy a városi társadalom figyelemmel kísérte a peres ügyeket, részben a tanúvallomásokból, részben pedig az ítéletek szövegéből következtethetünk. Steiner István vásáros és felesége, Böhm Susanna válóperében például így fogalmaz a bíróság: „Igen sok szem néz ezen scandalosus perre a helybeli Publicumban, és várja ennek kimenetelét... vagy is, hogy ennek példájából a maga részére alkalmatosságot tsinálhasson a házasságbeli speculációra nézve”. Stener István és Böhm Susanna válópere, 1816. szeptember 12. HBmL IV.A. 1018/c, 40. cs, 15. sz. A jogi nyelvezet ismeretére utalnak azok a „magánhasználatra” készült dokumentumok, feljegyzések, egymás között kötött megállapodások nem hivatalos szövegei, amelyeket a perekhez mellékletként csatoltak.

13. Itt meg kell jegyezni: az eddigi feldolgozás alapján az a benyomásom, hogy a polgári perek főszereplői elsősorban a városi felsőbb és a közép rétegekhez képviselői. A polgárjoggal nem rendelkező, alacsonyabb jövedelmű és státusú lakók inkább tanúkként, illetve a büntető eljárásokban szerepeltek.

14. Barta Gergely és Zefer Mária válóperét lásd: Mátay 2000: 244-274. Emellett doktori disszertációmban három örökösödési eljárás mikrotörténeti feldolgozását készítettem el: Ladányi János végrendeletét megtámadó, Balázs Lajos örökségéért indított pereket, illetve és a Jándi család bírósági konfliktusait.

15. A szóbeli eljárásokról lásd: Kállay 1996: 96-100.

gisztrátus, de az eljárást jegyzőkönyvezni kellett.¹⁶ A sommás perek szintén meglehetősen formálisak, az írott perekhez képest azonban jóval egyszerűbbek, és rövidebbek voltak, kevesebb alakissággal jártak és időben gyorsabban zajlottak.¹⁷

A formális jogi procedúrákban nők és férfiak egyaránt előfordulnak, sőt, pusztán a számok alapján azt is mondhatjuk, hogy a nők egyáltalán nem voltak hátrányban a férfakkal szemben. Az adatok szerint az elváltatást kezdeményezők között a nemek megoszlása teljesen kiegyenlített: a vizsgált korszakban 89 férfi és 86 nő indított válópert. Az örökösödési eljárások hasonló képet mutatnak: a felperesek több, mint a fele nő (56%). S még ennél is szembetűnőbb a nők részvetele a becsületsértési ügyekben, amelyek majdnem háromnegyedében (72%) nők fordultak jogorvoslatért a törvényszékhez.

Az akták tanúbizonyosága szerint a nők nemcsak aktívnak bizonyultak, de a férfiakhoz hasonló esélyekkel vetették bele magukat a törvényszéki küzdelmekbe. Ha egy ügy egyáltalán eljutott a végső ítélethozatal fázisába, az asszonyok egy kicsit még sikeresebbek is voltak a férfiaknál.¹⁸ Ha ügyvédet kellett fogadni, ha tanúkat kellett állítani vagy bizonyítékokat felvonultatni az ellenféllel szemben, a nők ugyanolyan elszántak és leleményesek voltak, mint az erősebb nem képviselői. Laura Gowing a 16-17. századi londoni perlekedők kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a nők hamarabb abbahagyták az eljárásokat és hajlamosabbak voltak a peren kívüli megegyezésre, mint a férfiak. Gowing szerint ennek az elsődleges oka az volt, hogy a nők elsősorban nyilvánosságra akarták hozni sérelmeiket, de a győzelem kevésbé volt fontos a számukra. A debreceni polgári jogügyletek elemzése más eredményekre vezet.

A debreceniek egészséges fenntartással viseltettek a bírósággal szemben.¹⁹ Egyrészt azért, mert tudták, hogy egy per kimenetele mindig kétséges, másfelől a pereskedés drága és hosszadalmas. A magisztrátus is azt tanácsolta a vitatkozó feleknek, hogy ha lehet, egyezzenek meg és kerüljék el a bírósági procedúrát. A barátságos megegyezés és a formális eljárás ráadásul nem zárták ki egymást. A polgári jogügyletek túlnyomó többsége azzal a bejegyzéssel végződik: a felek időközben megbékéltek, vagy elhagyták a pert. Számtalan oka lehetett ennek, ezek közül most csak egyre szeretném felhívni a figyelmet.²⁰ Sokszor éppen azért fordultak a törvényszékhez a vitatkozók, hogy kompromisszumot kössenek, a való-

16. 1771-ben pontosították a „kisebb” jelentését: a 60 forintot meg nem haladó követeléseket lehetett szóbeli úton elintézni. *Ibid.*: 96.

17. 1814-től a szóbeli kereseteket is írásban kellett benyújtani. Kállay 1996: 99.

18. Azokban az általam feldolgozott perekben, amelyekben lehet győztes félről beszélni a női felperesek aránya 63 százalék.

19. Ez nem áll ellentétben azzal a ténnyel, hogy gyakran keresték fel a törvényszéket, hiszen – amint ezt az alábbiakban látni fogjuk – a viták elrendezésének számtalan egyéb módját is választhatták.

20. A peren kívüli megegyezés mellett egyéb okai is lehettek egy eljárás megszüntetésének. Itt elsősorban arra gondolok, hogy a bírósági ügyek hosszadalmasak voltak, a perlekedők időközben elhalálózhattak, elköltözhattak, és az is előfordult, hogy anyagi megfontolásból álltak el a formális pertől.

di cél tehát nem a végső ítélet kiharcolása, hanem egy kölcsönösen elfogadható megállapodás volt. Balázs András azért nyújtott be válóperi keresetet a felesége ellen, mert megelégette, hogy az asszony évek óta külön utakon jár: így próbálta kényszeríteni a hazatérésre.²¹ A kompromisszum-keresés antropológiai értelmezése nagy mértékben segíti a társadalomtörténészeket abban, hogy az „egyezmény” státuszát újraértékeljék. Korábban az ilyesfajta megoldásokat kevésbé tartották érdekesnek, mert pusztán a formális jogrendszer fogyatékoságát látták bennük. A tradicionális jogtörténet felfogásában a bíróságon kívüli megegyezésnek csak azokban a közösségekben volt döntő szerepe, amelyekben az írott jog alkalmazása túlságosan fejletlen volt.²² A jogantropológia ellenben a vitát és az egyezkedést normális állapotnak, a társadalmi kapcsolatok természetes velejárójának tekinti. A kiegyezés a személyközi viszonyok megőrzését teszi lehetővé, ami különösen fontos a „tradicionális”, zárt társadalmakban. A jog multifunkcionális értelmezésében az igazságtevés nem feltétlenül egyik vagy másik fél győzelmét, hanem a béke helyreállítását is jelentheti.

Debrecenben a két nem képviselői ebben a tekintetben is hasonlóan viselkedtek: az elfogadható megállapodásra ugyanolyan nyitottak voltak a férfiak, mint az asszonyok. Nincs tehát különbség a nemek között, ha a kezdeményező és kompromisszum készsége, illetve a győzelmet és a vereséget vizsgáljuk. Az egyén azonban kapcsolatba kerülhetett a törvénnyel más helyzetekben is, például ha tanúvallomást kellett tennie. Ilyenkor a nők helyzete már korántsem volt annyira kedvező, mint ahogyan azt a fentiek alapján gondolhatnánk.

Egy férfit szívesebben meghallgattak egy vitás ügy kapcsán, gyakrabban kértek fel tanúnak, mint egy nőt. Az általam feldolgozott eljárásokban a tanúk között a férfiak részvetele 57 százalékos. Ráadásul gyakran előfordult, hogy a nők nem „saját jogukon” szerepeltek, hanem csak feleségként vagy anyaként, esetleg lánytestvérként kiegészítették, megerősítették a férfiak vallomását. Ilyenkor szinte szó szerint elismételték az előttük szóló szavait, mintegy alátámasztották az elmondottakat. A testamentumok és a szerződések olvasásakor is az a benyomásunk, hogy nőket nagyon ritkán kértek fel jogügyletek hitelesítésére. Csak töredékes információink vannak arról, hogy mi volt ennek valójában az oka, de annyit már az eddig feltárt forrásokban elejtett megjegyzések alapján is el lehet mondani: a nők szava kevésbé számított, mint a férfiak véleménye. Ez megmagyarázható azzal a korban népszerű vélekedéssel, mely szerint a nők nem értelmi, hanem érzelmi lények. Képtelenek a logikus, koherens gondolkodásra, ennek következtében nem tudnak racionálisan érvelni és nem tudják összefogottan előadni a véleményüket; az emlékezetük csapongó és megbízhatatlan. Az asszonyok fecsegnek, az értelmes beszédre csak egy férfi képes. Összességében tehát

21. Balázs András válópere Tót Zsuzsanna ellen, 1824. május 20. HBmL IV.A. 1018/c/49. cs. 21.sz. A források tanúbizonyosága szerint Balázs sikerrel járt: a felesége nyolc éves külön lakás után visszatért hozzá, és haláláig vele maradt.

22. Engelman et al. 1927.

a nőket kevésbé tartották szavahihetőeknek, kevésbé tekintették őket alkalmasnak arra, hogy kényes jogi ügyekben meghallgassák őket, mint a férfiakat.

A jogtudat, a jogi normákkal való érintkezés azonban nemcsak akkor volt jelen a debreceniek életében, amikor aktív résztvevői – főhősei vagy mellékszereplői – voltak egy-egy formális eljárásnak. A polgári- és büntetőperек kétségkívül kitüntetett, nagyon intenzív periódusai ennek az érintkezésnek. A jogi mechanizmusok azonban ennél jóval mélyebben áthatották a hétköznapokat, s ez direkt, vagy indirekt módon az élet számtalan eseményét befolyásolta. A levéltárban fellelhető források alapján a konfliktuskezelésnek és általánosságban a joggyakorlatnak csak egy szűkös keresztmetszetét rekonstruálhatjuk. Töredékes tudásunk van arról, milyen módon rendezték a debreceniek nézeteltéréseiket a bíróságon kívül, hogyan használták a jogot a hétköznapokban. A kodifikált jog által meghatározott normákkal párhuzamosan jelen voltak a jóval nehezebben tetten érhető, a hétköznapokban létrehozott normák, amelyeknek a gyakorlat szempontjából mégis nagy jelentőségük volt. Az írott perek változatos mellékletei azt mutatják, hogy bármilyen dokumentum, akár egy magánlevél is az igazságszolgáltatás elé kerülhetett és részévé válhatott valamilyen formális eljárásnak. Ezzel tökéletesen tisztában voltak a civisek.

Gyakran készítettek magánhasználatra szánt, de a jogi formulákat utánzó iratokat. Egy rossz házasságban élő asszony, Diószegi Erzsébet, amikor megelégette a férje kegyetlenkedéseit, „informális” nyilatkozatot tett, amelyben bejelentette, hogy elköltözik otthonról és a rá eső vagyont a lányára hagyja.²³ A magánirat felfogható a szükséges alakíságot nélkülöző végintézkedésként is. Hasonlóan informális mozzanat, amikor a végrendeletet a háztartáskönyvbe jegyezték fel, ha egy testamentumot az örökösök „magánegyezménye” alapján félretettek, vagy ha egy üzleti megállapodást tanúk nélkül, csak úgy „egymás között” rögzítettek a felek.²⁴ Emellett elfogadottnak tekintették a szóbeli megállapodást is. Ide sorolhatjuk azt az esetet is, amikor Diószegi Erzsébet férje, Ladányi János tímármester mézfelvásárlási ügyletbe kezd egy kereskedővel, de nem foglalják írásba a feltételeket: emlegetvén több izbenn az igazságos és felebaráti szeretetet, elég contractusnak tartottam a jó lelkiismeretet.²⁵ A levéltárban fellelhető peres iratokban sajnos csak nagyon ritkán bukkanunk rá ezekre a félhivatalos dokumentumokra, annál értékesebb azonban az a néhány, amelyről mégis tudomásunk van. Ezek

23. Ladányi János végrendeletéhez csatolt melléklet. Ladányi János végrendelete, 1822. augusztus 14. HBmL IV.A. 1011/z, 6.d, 1605. sz.

24. Félretették apjuk testamentumát a Czirják öröksök. Czirják József végrendeletében rájuk hagyta a házat, míg második feleségének csak lakhatási jogot biztosított. Mostohaanyjuk azonban nem volt hajlandó átadni az ingatlant. A testvérek, mint mondják, a békeség kedvéért felajánlották az egyenlő osztálytételt, de az özvegy ezt is elutasította. Ekkor fordultak a bírósághoz, mielőtt azonban megszületett volna az ítélet, szóban megegyeztek arról, hogy „félretesszik” a testamentumot. Czirják Julianna és testvérei pere Czirják Józsefné Gömöri Sára ellen, 1846. május 6. HBmL IV.A. 1018/c/72. cs, 47. sz.

25. Polgári törvényszéki jegyzőkönyvek, 1815. május 6. HBmL IV.A. 1018/a/21.k, 231.

ugyanis ékesen bizonyítják, mennyire releváns a Thomas Kuehn és Simona Cerutti által feszegetett norma és gyakorlat problémája. Minden jel szerint a formális, kodifikált jogszabályok mellett a korabeli városi közösségben élt egy olyan normarendszer, amely a hivatalos törvénykezéssel csak esetlegesen érintkezett, de az emberek gondolkodását és cselekedeteit folyamatosan alakította. És itt többről van szó, mint a helyes és helytelen viselkedés megítéléséről, azaz a városi közvéleménynek az egyénre gyakorolt hatásáról. Diószegi Erzsébet, amikor azt a bizonyos feljegyzést megírta, egy családi konfliktus félhivatalos lenyomatát készítette el. Nem terelte a dolgot hivatalos útra, nem ment a hatóság elé, de abba sem akart beletörődni, hogy szenvedéstörténete minden nyom nélkül a feledés homályába vesszen. Másképpen fogalmazva: nem igazodott a jogi normákhoz, hanem a normák alakításával próbálkozott.

A hatalmas jogtörténeti anyag lehetetlenné teszi, hogy pontosan választ adjak a kérdésre: a nők vagy a férfiak fordultak gyakrabban az alternatív, „házi” jogi megoldásokhoz. A dokumentumok alapján mindenestre az a benyomásunk, hogy mindkét nem képviselői éltek az ilyesfajta lehetőségekkel. Azt is mondhatjuk, hogy a nők jogi kompetenciája a férfiakhoz hasonlóan nagyon sokrétű, manipulatív stratégiáik igen változatosak. Az eddigiek alapján az egyetlen lényeges különbség a tanúvallomások terén van, de ezt sem érdemes túlértékelni. Az alábbiakban két szempontra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek tovább árnyalják a nemek összefüggésében a debreceni joggyakorlatról felvázolt képet. Az egyik a hírnév, azaz a jellemről hozott ítélet, a másik az erőszak kérdése. Nézetem szerint ugyanis nem a formális vagy informális joghasználatban, és nem is a bíróságon kiharcolt eredményekben érhető tetten a férfiak és a nők közötti különbség, hanem abban, hogy milyen értékek alapján ítélték meg a viselkedésüket, azaz a jellemüket. Ennek kitüntetett jelentősége volt a jogügyletek bonyolításában, és a nemek közötti különbség talán e két területen volt a legmarkánsabb.

Nem, erkölcs és hírnév

Az erkölcs problémájával folyamatosan szembesül a polgári peres iratokat tanulmányozó kutató. A felperesekről és az alperesekről tett tanúvallomások és a bírósági ítéletek megszokott szófordulata a szenvedhetetlen erkölcsű kifejezés, ami a személy jellemére tett általános utalás. Azt is szeretném leszögezni, hogy a megjelölést ugyanúgy használták a férfiakra, mint a nőkre. Lényeges eltérés volt azonban a jelentésben, abban, hogy milyen kritériumok alapján sütötték rá a bélyeget az egyik, illetve a másik nem képviselőjére. Mielőtt azonban ezt a különbséget értelmeznénk, először arra a kérdésre kell válaszolnunk, mi volt a jelentősége egy jogvitában a jellemnek.

A polgári peres eljárásokban a bizonyítékok tekintetében óriási szerepük volt a tanúvallomásoknak. Igaz ugyan, hogy a 18. század vége óta megfigyelhető az írott szövegek fokozott jelenléte, de ez mit sem változtatott azon a tényen, hogy a tanúk kulcsfontosságúaknak bizonyultak egy-egy jogvita megoldásakor. A Barta Gergely contra Zefer Mária válóperben a férj hét, a feleség három tanút vonul

tatott fel. A Steiner házaspár ügyvédei még ennél is szorgosabban jártak el: a tanúk egész sorát, összesen 22 szomszédot, ismerőst, barátot és szolgát idéztek a bíróság elé. A tanúkat egy eset kapcsán nemcsak konkrét tényekről faggatták, hanem arról is számot kellett adniuk, hogy milyen jelleműnek ismerik a szóban forgó személyeket. Sőt, azt is mondhatnánk, hogy legalább annyira kíváncsi volt a bíróság a fel- és alperesek általános magaviseletére, mint a konkrét eseményekre.²⁶ Szinte mindig feltették a kérdést: milyen erkölcsűek a peres felek. Válaszaikban a megkérdezettek történeteket adtak elő, amelyekben felidéztek a perben állók különféle tetteit. Az ügyvel kapcsolatos tényanyag jóformán csak másodlagos szerepet játszott; az a benyomásunk, hogy csupán a viselkedésről tett deklaráció, a narratíva egyes elemeiként sorolták elő a tényeket, amelyeknek önmagukban kevésbé volt jelentőségük, inkább a jellemábrázolást támasztották alá.

A tanúkhöz hasonlóan az ügyvédi retorika, az egymásnak adott ügyvédi válaszok is nagy hangsúlyt fektettek a jellem leírására. A drámai hangvételű előadásokban a prókátorok persze nem törekedtek különösebben szofisztikált kifejtésre. Mind a törvényszék számára tett vallomások, mind pedig az ügyvédi beadványok sztereotípiákat vonultatnak fel, szinte olyan egysíkú figurákat festenek le, mint a korban közkedvelt ponyvák főhősei. A brutális, a családját kegyetlenül kínzó férfi és a szerencsétlen áldozat szerepére kárhozottat feleség, a fiatal szeretővel titkos kapcsolatot fenntartó asszony és az örgedő, nevetségessé tett férj, a gonosz mostoha és a kismizett árvák, a kiszolgáltatott, elesett özvegy és a mohó örökösök közismert alakjait fedezhetjük fel az iratokban.

Jellem és hírnév szoros kapcsolatban álltak egymással. A megkérdezettek szájából gyakran hangzott el érvként, hogy valamit az egész utca tudott, mindenki beszélte, híre volt a szomszédságban. A debreceni közösségben a kimondott szónak óriási hatalma volt. Az iskolák magas számának köszönhetően ugyan sokan tudtak valamilyen szinten olvasni, esetleg írni is, de a hétköznapi életben viszonylag csekély szerepe volt az írásos kommunikációnak. A jellem legfontosabb mércéje az volt, mit beszéltek egymásról az emberek, milyen volt valakinek a híre. A kimondott szavak függvénye tehát az a reputáció, ami az egyénnek a társadalmi és a jogi helyzetét egyaránt meghatározza. Ezért volt olyan fontos, hogy a sértés áldozata nyilvánosan, a bíróságon védje meg a becsületét, a jó hírét; ezzel magyarázható a becsületbeli ügyek kiugróan magas száma. 1840 és 1845 között összesen 373 írott polgári peres eljárás folyt a debreceni bíróságon, amelyek közül 132 becsületbeli ügy volt.²⁷ Az összes per 35 százaléka! Megdöbbentő adat, ha figyelembe vesszük, hogy az adóssági, csőd-eljárási, örökösödési, válási és egyéb polgári ügyek együttesen jelentették a maradék 65 százalékot.

26. Hasonló következtetésre jutott Simona Cerutti a 17. századi torinói sommás bírósági eljárások vizsgálatakor. Lásd: Cerutti 2000: 161.

27. Azért választottam ezt a néhány évet illusztrációul, mert ebből az idoszakból viszonylag sok polgári per fennmaradt. Ugyan a perek számát minden évre lebontva pontosan ismerjük, de az elveszett iratok esetében nem állapítható meg, mi volt a vita tárgya.

A bíróság számára előadott történetek és a bennük felvázolt jellemábrázolás nagyon lényeges volt. Egyrészt azért, mert a jó előadás eldönthette a peres eljárás kimenetelét; a plauzibilis, hihető, koherensen felépített és meggyőzően hangzó narratívák – sok esetben – a siker zálogai voltak. Másrészt, a személy reputációja perdöntő lehetett az ítéletben. A hírnév ráadásul újra és újra előkerült a jogi érvelésben, és nemcsak egy adott törvényszéki konfliktusban volt jelentősége, de meghatározta az egyén általános jogképességét. Ha egyszer valakinek kérdésessé vált a jó híre, azt más bírósági ügyben, vagy általánosságban, bármilyen vitás ügyben fel tudták használni ellene. Valójában azonban ennél is többről volt szó! A hírnevétől függtek a személy házasságkötési lehetőségei, az, hogy kapott-e kölcsönt, köthetett-e üzleti megállapodást, és munkavállalóként milyen esélyei voltak.

Becsületükért mindkét nem képviselői harcba szálltak, ez mindenkinek elemi érdeke volt. Miben állt tehát az erkölcs, a becsület jelentése a nőknél és a férfiaknál? A nők számára a legsúlyosabb – és egyben a leggyakoribb – sérelem az volt, ha erkölcsi tisztaságukat vonták kétségbe és azt mondták róluk: pajkos életűek. A becsúrlés nyelve igen gazdag volt, de ezen belül is kitüntetett helyen szerepelt a kurva kifejezés. Az utcán, boltokban, udvarokban, vagy éppen a vásáron összekülönböző polgárok, a különféle perekben tanúkként megkérdezettek csak a legritkábban illették ezzel a valódi prostituáltakat. Úgy tűnik, a kurvaságról meglehetősen pontos kép élt a debrecenieknél; korántsem azonos, jóval általánosabb és gazdagabb jelentésű, mint a szexuális szolgáltatásra kapható szajha.

Csáti Zsuzsanna, bár házasszony, mégis valóságos kurva, igazi prostituált, olyan, aki az élelmét rosszasággal keresi. A válóperében tanúkként megidézettek számos esetről számot adnak ennek bizonyítására. Három éve Lőrinc vásárkor a zsidók paráznították, 10. vagy 12. egymás után, edjik róla le, másik rá fel mászott. Máskor fényes nappal a kávéház mögött egymás után 4 görög vette meg 25 forintért. De azt is látták, hogy a Nagy Erdő árkába ... félig mezítelen volt, egy őszibe elegyedett emberrel vétkezett. Ő maga sem titkolta, hogy prostituált: mindegy néki akár pogány, akármi, csak pénzt adjon, ad ő néki; tóthnak, zsidónak adok, amíg élek.²⁸

Csáti esete azonban szélsőséges, amint mondtam, Debrecenben ennél jóval tárgyabban értelmezték a kurvaság jelentését. A megértés kulcsa az engedelmesség; minden nő, aki valamilyen értelemben engedelmességre vetemedik, kiteszi magát annak, hogy az erkölcsét kétségbe vonják. Egy feleselő, nagyszájú, a férje vagy az apja akaratával szembeszegülő, esetleg a városban felügyelet nélkül, egyedül kószáló asszonyt akkor is a szájára vett a közvélemény, ha egyébként soha nem követett el szexuális kihágást. Kényes volt a túlságosan autonóm nők helyzete; a függetlenség jelenthette, hogy önálló keresettel rendelkeztek, olyannal, amellyel nem számolnak el a férjüknek, és azt is, hogy meghatározóvá vált a szerepük a család bevételeinek előteremtésében. A második vagy harmadik házasságra lépő

28. Balkányi István és Csáti Zsuzsanna válópere, 1817. április 21. HBmL IV.A. 1018/c/5. sz.

nők özvegyiségük idején megszokták, hogy egyedül kell megélniük, önállóan intézték az ügyeiket, és ezzel végső soron, ugyanúgy kockára tették a jó híruket, mint a felelőtlen hajadonok.

A kurvaságot bizonyos viselkedéssel, beszédmóddal és megjelenéssel azonosították, ami az ideális, mindenek előtt az erkölcsileg feddhetetlen, becsületes, halk szavú, visszafogottan öltözködő, szerény, engedelmes, és az otthoni kötelességeit a lehető legjobban ellátó asszonyt ellenpontosította. Ha egy nőnek rossz volt a híre, az a teljes jellemére, minden tulajdonságára rányomta a bélyegét: lelki és fizikai tisztátalanságot, részegeskedést, túlzottan mohó étvágyat is jelenthetett egyben. A kétes erkölcsű nő emellett hajlamos a pazarlásra, kihívóan öltözködik, eladogatja a házbeli javakat, elhanyagolja a háztartását, rossz étellel eteti a férjét és a cselédséget. Természetesen olyanok is kiérdemelték a becsmérlő szavakat, akik – ha csak alkalmilag is, de – megszegték a közösség erkölcsi normáit. Könnyen vágták félrelépő asszonyok, laza erkölcsű hajadonok vagy özvegyek fejéhez, és az is kellő indokként szolgált, ha pletykáltak valakiről. Ember Györgynéről például az a hír járja, hogy megcsalta a férjét a kocsisukkal, aki leleplezve a szerelmeskedőket bosszúból leszúrta a férfit. Az egyik rágalmozó azt kiáltja az asszonyra: „világ kurvája, ember hússal él.” A megsértett házaspár a bírósághoz fordul, az esetből büntetőügy lesz, amelyben hír terjesztőjét börtönbüntetésre ítélik, Emberéket pedig felmentik a hamis vád alól.²⁹

A törvény értelmében és az egyházi tanítás szerint az erkölcsi tisztaság, a szexuális szabályok betartása mindkét nem számára kötelező volt. A nősparázna férfiak ugyanúgy bünt követtek el, mint a nők, de a viselkedés megítélése a nemek között korántsem volt azonos. Először is sokkal pontosabban számon tartották a gyengébb nem kihágásait. Az egyházi anyakönyvekben feljegyezték, hogy nősparáznaságért kik tartottak penitenciát: női nevek jóval gyakrabban sze-

29. Érdeemes részletesebben idézni, hogyan terjedt el a pletyka. Ember György vallomása szerint megérkezvén a tanyájáról, a felesége azzal fogadta, hogy a városban elhíresztelték: megölte a kocsisát, mert rajtakapta vele a feleségét. “Ezen beszédén a feleségemnek megkomordván, Balog István uramtól végére jártam, hogy kitől hallotta ezt a rút hirt? Azt mondotta, hogy Ember Mihálytól, ez pedig egy Csontos nevű Embertől, a ki azt Nánási Sámuel Uramtól, ez ismét Fürmender Fodor Sámuel Úrtól hallotta a vásár bíró boltba. ...a Fürmender Úr, a mint mondotta Csengeri Uramtól és Fóris Ferencz ökelmétől hallotta, Fóris Uram pedig a szolgájától, Varga Erzsóktól; a kitől is tudakozódván a mondott hir felől, azt mondotta, hogy azt midőn a múlt vasárnap ... a volt gazdájához Kádas uttzán lakó Balog Istvánhoz akart volna haza menni, Kis Mária Vedres Ferenczné, és Kováts Jánosné az uttza ajtóba kinn állván, mint ujjságot úgy beszéltek előtte, a melyet is osztán oda haza Fóris Uramnak elő beszéllett”. A híresztelés alapját természetesen lehetetlen felderíteni, de az egyik megkérdezett tanú, Kis Mária vallomása arra vonatkozóan, hogy ő hogyan jutott a kérdéses információ birtokába, nagyon jellemző: “Nem hallottam senkitől is, hanem láttam..., hogy sok ember nizzett be a kapuján, s úgy gondolkoztam, hogy valami baja lehet a feleségével”. Büntetőtörvényszéki jegyzőkönyvek, 1821. január 20. HBmL IV.A. 1018/e.

repelnek a forrásokban.³⁰ A házasságon kívül született gyermekek túlnyomó többségnél csak az anyát jegyezték be, az apáról, még ha ki is derült, hogy ki volt az illető, nem maradt fenn információ. Ugyancsak ezt a tendenciát tükrözik a válóperes iratok. A férfi felperesek általában feleségük hűtlensége, míg a nők férjük fizikai bántalmazása miatt keresik fel a bíróságot. Ha egy férj félrelépett, többnyire röviden, néhány szóval intézték el a dolgot, mintegy természetesnek tekintették az esetet. A hűtlenkedő nőkről azonban aprólékos, részletező leírásokat olvashatunk, az elbeszélők valóságos kéjjel idézték fel a bizonyítékokat; láthatóan szívesen beszéltek a női szexualitásról, pontosabban a morális szabályok megszegéséről.

A válóperes ítéletek újabb bizonyítékát adják annak, hogy a férfiaknál a házasságon kívüli szexualitást jóval enyhébben ítélték meg, mint a nőknél. Barta Gergely azért indított válóperet a felesége, Zefer Mária ellen, mert az asszony megcsalta őt, ráadásul az esetnek híre ment, az egész utca beszélte.³¹ Az elsőfokú ítélet értelmében a házasságot elváltatta egymástól a városi bíróság, de a korabeli joggyakorlatnak megfelelően az ügylet a Curia elé került. S minthogy a debreceni törvényszéki ítélet semmit sem mondott a vagyonmegosztásról, míg a házaspár a felsőbb hatóság döntésére várt, az ügyvédek tovább dolgoztak. A felperes férj jogi képviselője – a házasságtörésre való hivatkozással – minden közös szerzeményre igényt tartott. Az alperes prókátor az asszony hozományán kívül az együtt szerzett javak felét követelte. A hosszadalmas jogvita végül a feleség győzelmével végződött. A bíróság Zefer Máriának ítélte azokat a házi eszközöket, amiket egykor a szülői házból a férjéhez vitt. Megkapta a ruháit, sőt azoknak a tárgyaknak az ellenértékét is, amelyeken, bár személyes tulajdonai voltak, a férje a pereskedés éve alatt túladott. Végül az ítélet értelmében Barta köteles volt minden ingóság felét természetben és a közös ingatlan értékének 50 százalékát készpénzben átadni a feleségének.

Zefer Mária számára a hátrányos megkülönböztetés nem anyagi természetű: újraházasodását korlátozta a bírósági döntés. A törvényszék nem látta bizonyítottnak, hogy az asszony valóban elkövette a házasságtörést. Ennek ellenére megtiltották, hogy feleségül menjen ahhoz a férfihoz, aki egyébként – az ítélet értelmében – nem is csábította el. A bíróság a férj hűtlenségének gyanújáról is megemlékszik, őt azonban nem sújtja hasonló intézkedéssel. Hadd idézzünk még egy példát, amelyben az alaphelyzet hasonló, szerelmi háromszögtörténetről van szó, csak a szerepek cserélődtek fel. A felperes a hűtlen férj, egy bizonyos Steiner István vásáros, aki keresőlevelében a megszokottakhoz képest egy nagyon „modern” indokkal is előáll. Azért akar elválni a feleségétől, mert az asszony nyelven, leleskedik utána, öléssel fenyegeti, s legfőképp [a férj] egy misantropikus alkat ... tsak a természetéhez hasonló kevés de okos beszédű, nem lár-

30. A halasi református anyakönyvekben bejegyzett penitenciák elemzését lásd: Melegh 2000: 266-291.

31. Barta Gergely és Zefer Mária válópere, 1822. november 16. HBmL IV.A. 1018/c/47. cs.

más személlyel lehet boldog. A tanúvallomásokból kiderül, hogy Steiner valójában évek óta csalja a feleségét egy másik asszonnyal. A törvényszék – ennek ellenére –, akárcsak a Barta perben, itt sem tartja bizonyítottnak a házasságtörést, de a feleket a kölcsönös és engesztelhetetlen gyűlöletre való hivatkozással mégis elválasztják. Az alperes feleség megfellebbezi a ítéletet; azt kifogásolja, hogy a bíróság nem tiltotta meg a férjének a házasság romlását előidéző személlyel az újraházasodást. A fellebbezést a törvényszék elutasítja.³²

Mit sugallmazhatott az éberem figyelő városi közvéleménynek a fenti két ítélet? A válasz végtelenül egyszerű: a nők esetében már az is kellő indokul szolgált a büntetésre, ha gyanúba keveredtek. A férfiak ugyanakkor sokkal többet engedhettek meg maguknak, szexuális kicsapongásaikat kevésbé torolta meg a magisztrátus.³³ Ez érthető is egy olyan világban, ahol a női hűtlenség következménye – a törvénytelen gyermek – alááshatja a társadalom legfontosabb alapegységét: a családot. A nő erényével ráadásul nemcsak a saját jó hírét, de férje vagy az apja becsületét is védte.

Az identitás, a városi közösségen belüli integritás legfőbb kritériuma a nők esetében egyértelműen a szexuális morál. A feddhetetlenség és az ezzel együtt járó kikezdhethetlenség hírnév a jellem elsődleges mércéje. Nem azt akarom mondani, hogy nem esik szó szorgalomról vagy pazarlásról, ügyességről vagy gyámoltalanságról, okosságról vagy ostobaságról, ha az asszonyokról mondanak ítéletet. Mindezen tulajdonságok jelentősége azonban eltöprekszik a tiszta erkölcs mellett. A férfiak minősítése ellenben érzékenyebb, szélesebb skálán mozog, a jellem leírásakor jóval gazdagabb tulajdonság-készletből válogatnak a tanúk és természetesen az ügyvédek is, mint a nőknél. A férfiakra alkotott ítéleteket elsősorban szakmai kvalitásuk, vagyongyarapítási képességeik, becsületességük, szorgalmuk és vérmérsékletük befolyásolja. Gyursa Dániel kalaposmesterről úgy nyilatkoznak a megkérdezettek: józan értelem nélkül való, elélni való esze nincs, gyáva és együgyű. A becsúzózó jelzőket azzal érdemelte ki, hogy a mesterségében kifejezetten sikertelennek bizonyult és a szüleitől örökölt vagyonnal rosszul sáfárkodott.³⁴ Medgyesi Sámuel rossz mészáros, ráadásul dologtalan, ő kelme csak olyan mint a mének közt a here.³⁵ A mai szóhasználatban ártatlannak tűnő huncut, a lehető legsúlyosabb sértés volt, amit egy férfira mondani lehetett, mert a becsületességét vonta kétségbe, azt jelentette, hogy az illető csaló. Nem véletlen, hogy a férfiak becsületsértési pereinek túlnyomó többségét huncutulás vádjával

32. Steiner István és Böhm Susanna válópere, 1816. szeptember 12. HBmL IV.A. 1018/c, 40. cs, 15. sz.

33. Az újraházasodást a férfiak esetében csak akkor korlátozta a válóperi ítélet, ha férj törvényes feleségét elhagyta és más novel tartott fenn életközösséget. Természetesen említték egyéb büntetések: a nótorius paráználkodókat börtönre ítélték vagy katonaságba kényszerítették. A tolerancia-küszöb azonban a férfiaknál érzékelhetően magasabb, mint a nőknél.

34. Enyedi Kiss Susanna és Gyursa Dániel válópere, 1823. február 9. HBmL IV.A. 1 018/c/47. cs, 35. Kiss Mária és Medgyesi Sámuel válópere, 1817. március 10. IV.A. 1018/c/40. cs, 4. sz.

indították a felperesek. Emellett, ha a férfiak rossz férjek, rossz apák és rossz fiúk, kegyetlen indulatúak, durvák, vérengzők, rettenetes káromkodók és részegesek.

Akárcsak a nők, további érdekérvényesítési esélyeik szempontjából a férfiak számára is kulcsfontosságú volt, hogy megőrizzék jó hírüket, és ha merálgalmazák őket, megvédjék a becsületüket. A jellem fent összegzett kritériumain kívül van azonban még egy fontos szempont, amellyel számolnunk kell, amikor a nők és a férfiak jogéletéről gondolkodunk. Az a tény, hogy a férfiakra mondott ítéletek árnyaltabbak voltak, mint a nők viselkedésének mérlegelése, egyben azt is jelentette, hogy kevésbé lehetett őket egyetlen cselekedetük, vagy egyetlen gyanú alapján besorolni, mint az asszonyokat. Tágabb tere nyílt tehát az interpretációnak és ezzel együtt a védekezésnek is. Egy férfi lehetett brutális férj, aki ellen valókeresetet nyújtott be a felesége, de ezzel még nem veszélyeztette szakmai jó hírét vagy üzleti becsületét. Ha egy nőre rásütötték a kurva bélyeget, ez általános jellemzés volt, amire bármikor hivatkozni lehetett, olyan ügyekben is, amelyeknek semmi köze nem volt az erkölcsösséghez.³⁶

Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a férfiak társadalmi helyzete jóval szilárdabb volt, mint az asszonyoké. Gyursa Dánielt válóperében – meglehetősen egyhangúan – gyengeelméjűnek nevezték a tanúk, sőt még maguk a céhtársak is hangot adtak rossz véleményüknek. Amikor ez ügyben a törvényszék a céh mint testület állásfoglalására kíváncsi, a kalaposok, szem előtt tartva kollektív érdekeiket, a céh becsületét, egyértelműen kiálltak a férfi mellett. A nők a legjobb esetben is csak a családjukra számíthattak, de mivel egy asszony rossz híre a férjére, a szüleire és a testvéreire is szégyent hozhatott, nagyon kétséges volt, vajon megcáfolják-e a családtagok a rágalmasokat. A férfiak – erősebb társadalmi beágyazottságuknak köszönhetően – azonban különféle szervezetek tagjai lehettek, amelyek, ha kellett, a törvény előtt is a védelmükre keltek.

Végül egy utolsó szempontot szeretnék felvetni, ami további adalékul szolgál a férfiak és a nők eltérő helyzetéről felvázolt képhez. A férfiak ugyanis a formális eljárások mellett a konfliktuskezelésnek egy olyan eszközét is igénybe vehették, amelyben egyértelműen fölényben voltak a nőkkel szemben és amelyhez gyakrabban és persze hatékonyabban folyamodtak, mint az asszonyok: a fizikai erőszakot.

36. Kiváló példája ennek Balázs András özvegyének, Kis Susannának az esete. Az asszony ellen fia, Balázs Lajos halála után két örökösödési per indult, szinte párhuzamosan, néhány hónapos eltéréssel. Az elsőben sógornője volt a felperes, aki az ősi vagyont követelte az asszonytól. A másik keresetet a fia legjobb barátja nyújtotta be a bíróságon arra hivatkozva, hogy Lajos a halálos ágyán tett szóbeli végrendeletében jelentős összeget rendelt neki. Az eseményről a perbe fogott özvegy is jelen volt, sőt ígéretet tett arra, hogy eleget tesz a végintézkedésnek, azonban erre sosem került sor. Mindkét jogi eljárásban Balázné rossz hírnevére, erkölcstelenségére, szexuális kicsapongásaira hivatkoztak a felperesek, illetve ügyvédjeik.

Az erőszak és önbíráskodás szerepe a konfliktuskezelésben

A debreceniek hétköznapi életének természetes velejárója volt az erőszak. Ez a kijelentés nagyon nyilvánvalónak, esetleg közhelyesnek tűnhet. Mégis érdemes néhány részletét felidézni arra vonatkozóan, mit is jelentett valójában a fizikai erőszak a mindennapokban; ehhez megintcsak a peres iratok szolgálnak támpontul. A válóperek egész tárházát vonultatják fel a brutális bántalmazásnak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ebben sem szabad egyfajta civis sajátosságot látnunk; a nők verése a huszadik század előtt meglehetősen elterjedt és elfogadott volt egész Európában.

A válópereket olvasva világossá válik, hogy nem csupán hirtelen felindulásból lekevert pofonokra, rugdosásra, kiadós, de alkalmi verésre kell gondolnunk. A jogi akták alapján azt mondhatjuk, hogy számtalan házasság beépített rutinja volt a nők rendszeres ütlegelése. Jól tanúsítják ezt a perekhez mellékelt orvosi látleletek, amelyek törött csontokról, felismerhetetlenségig eltorzított arcról, sebkettől borított testekről adnak naturális, és valljuk be, igencsak megrázó leírást. Egyes férjek kifejezetten rituálisan alkalmazták a fizikai büntetést. Feleségüket bevonszolták a ház valamelyik szobájába vagy a kamrába, meztelenre vetkőztették, kikötötték, majd szíjjal, ostorral, bottal végezték a kínzást. Emellett léteztek a gyötrés egyéb eszközei is, például az éheztetés, a bezárás, és a rendszeres fenyegetés.

A nők veréssel való megbüntetése tehát ugyanolyan hétköznapi dolognak számított Debrecenben, mint másutt; természetes volt, hogy a férj „engedetlen” feleségét alaposan helyben hagyta. A törvény csak akkor büntette az erőszakot, ha a nők élete került veszélybe. A közvélemény pedig meglehetősen ambivalensen viszonyult a férfiak kegyetlenkedéseire. Természetesen elítélték az olyan férjet, aki különösen agresszívan járt el, például terhes feleségéből kirugdosta a magzatot, vagy kiverte az asszony szeme világát. Sok esetben azonban kifejezetten indokoltnak és előnyösnek tartották a rendszabályozást. A házi vitákba a szomszédok vagy a családtagok csak akkor avatkoztak be, ha a perpatvar túlságosan elfajult, de egy nő jobbára ilyenkor is csak a hozzá hasonló sorsú asszonyokra számíthatott. A nők élen jártak, ha rágalmazhatták egymást, de a férfiak brutalitásával szemben határozottan megjelent az a magatartás, amit mai kifejezéssel élve női szolidaritásnak nevezhetnénk.

Szinte kivételesnek számít az olyan, feleség által beadott kereset, amelyben a kínoztatás nem szerepel válóokként. Igaz: a bírósági iratok mit sem szólnak azokról, akik békeességben éltek egymással. Ráadásul a felperes feleségek túlozhattak is, hiszen az volt az érdekük, hogy a férjüket minél sötétebb színben tüntessék fel a törvényszék előtt. Az a tény azonban, hogy egyetlen esetben sem tagadta a férj a vádakát, továbbá az érzékletes tanúvallomások mégis arra utalnak, hogy az erőszak alapvető meghatározója volt a házasság mindennapjainak. És nemcsak a feleségek voltak az áldozatok, de a szolgák, az inasok, a gyerekek, sőt – amint ez a testamentumokból rekonstruálható – időnként a kiszolgáltatót helyzetű öregek és a betegek is. A hatalmaskodási perek pedig többnyire arról tanús-

kodnak, hogyan próbálták egymás között erőfitogtatással elsimítani vitás ügyeket a férfiak.

A teljesség kedvéért persze hozzá kell tennünk: nemcsak a férfiak éltek vissza fizikai erejükkel, de arra is akadt példa, amikor éppen a férjek panaszkodtak feleségük durvaságára. Huszti Mihályt az asszony kizárta a saját házából, és az orrmat két izbe vágta le úgy hogy már csuffá lettem; sőt önnön maga ez a Kolosi Erzsébet feleségem már most engemet nem nevről, hanem így szokott rendszerént szállítani; Te pisze kutya.³⁷ Mások mérgezésről tartanak, vagy arra hivatkoznak, hogy házastársuk éjszakánként lesben áll és az életükre tör. Az ilyesfajta vádakkal azonban óvatosan kellett bánni. Ha egy férfi elvesztette a hatalmát a felesége felett, az ugyanúgy gúnyolódásra adott okot, mint a felszarvazás. Természetesen nemcsak a házasságban, de más helyzetekben is verekedtek a nők: a forrásokban bőségesen találunk leírást a vásáron hajba kapó kofákról és egymást agyabugyaló szomszédasszonyokról.

A hatalmaskodási- és büntetőperekből az is világosan látható, hogy nem elszigetelt esetekről, egyedi túlkapásokról van szó; az erőszakot és önbíráskodást meglehetősen természetesnek, elfogadható viselkedésnek tekintették a civisek. Jól példázza ezt egy tímármester, Jándi János ügye. Nem is annyira a történet, hanem az az indoklás az érdekes, amellyel Jándi a bíróságon védekezett. A Jándiakra eredetileg azért figyeltem fel, mert generációkon átnyúló örökösödési pereskedést folytattak egymással a családtagok, ráadásul apa és lánya érdekeiket szinte hajszálpontosan megegyező módon próbálták érvényesíteni. Mindketten megtámadták szüleik végrendeletét azért, hogy mostohaanyjuktól elpereljék az őket megillető vagyont. Számunkra most azonban a pereskedés egyik mellékszeplőjének, Jándi János büntetőperének felidézése tanulságos. Jándi egy városzéi csárdában szóváltásba keveredett Guthy Károllyal, a királyi tábla jegyzőjével. Nem tudta, kivel áll szemben, csak annyit látott, hogy az ivóba lép egy gyanus külsejű zsidóforma személy. Az ott tartózkodó napszámosok a fiatalemberben felismerni vélték azt a csaló sidót, aki néhány nappal korábban becsapta és meglopta őket a vásárban. Guthy – látva az erőfölényt – elővette a papírjait és igazolta magát. Mondtam nekik nem vagyok zsidó, de nem hitték. Utána azt mondták, akkor német kutya vagy. A kissé már kapatos kompánia azonban nem törődött az iratokkal és a védekezéssel; Jándi kötelet követelt a kocsmárosnétól, hogy elfogja és a törvényszék elé hurcolja a gyanúsítottat. A jegyzőt végül a hazaérkező kocsmáros határozott fellépése mentette meg. Guthy Debrecenbe érkezve azonnal a bírósághoz fordult és feljelentést tett az őt ért sérelem miatt. Jándit letartóztatták és büntető eljárás indult ellene. A bírák előtt a tímármester azzal érvelt, hogy ő merő jószándékból, mint tisztességes, felesküdt debreceni polgár, egy gyanús figurától próbálta megóvni a várost. Úgy vélte, igazságosan, jogszerűen járt el és egyáltalán nem gondolt arra, hogy tettének ilyen súlyos követ-

37. Huszti Mihály válópere Kolosi Erzsébet ellen, 1815. szeptember 28. HBmL IV.A. 1018/c/40. cs, 15. sz.

kezménye lehet. Végül fél éves börtönbüntetésre ítélték arra hivatkozva, hogy indokolatlanul és önhatalmúlag lépett fel egy olyan ügyben, amihez semmi köze sem volt.³⁸

Konklúzió

A legújabb szakirodalom eredményeinek ismeretében revízióra szorul az a felfogás, mely szerint a múltban a nők az élet legkülönbözőbb területein elnyomottak és kiszolgáltatottak voltak. Az olvasóban talán az a benyomás támadt, hogy a debreceni példák inkább megerősítik, mintsem cáfolják a nemek közti különbségről vallott klasszikus nézeteket. Pedig korántsem ez volt a célom, éppen ellenkezőleg. A joggyakorlat az egyik lehetséges terep, amelynek beható vizsgálata módot ad a férfiak és a nők közti kapcsolatot újragondolására. Igaz ugyan, hogy a jellem megítélése a pereskedések integráns része volt, s ez a nők esetében jóval szűkebben értelmezett kritériumok függvénye, mint a férfiaknál. Az is igaz, hogy a viták erőszakos úton történő rendezésében a férfiak fölényben voltak a nőkkel szemben. Mégis azt láttuk: a korabeli jogélet állandó és meghatározó szereplői az asszonyok, akik nagyon hatékonyan és tudatosan képviselték érdekeiket a formális jogi kereteken belül és azokon kívül is. Ha szükségesnek látszott, védelemért fordultak a bírósághoz a férjükkel, az őket nyilvánosan sértetők és a tulajdonukat fenyegetőkkel szemben egyaránt. Ebben kétségkívül meghatározó szerepe volt annak, hogy Debrecenben a nők gazdasági értelemben függetlenebbek voltak más városokban és főképp a falvakban élő kortársaiknál. A nemesekkel ellentétben a cívislányok ugyanúgy örökölhettek, mint a férfi leszármazottak. Válás esetén a házasságba vitt hozomány visszaszerzése és az örökség segíthetett abban, hogy a nők önálló életet kezdjenek. Másrészt, s a megélhetés szempontjából ez legalább annyira fontos, számos munkalehetőség közül választhattak. A végrendeletek több utalást is tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy özvegyasszonyok önállóan dolgoztak. Néha kifejezetten hangsúlyozták: amijük van, egyedül keresték.³⁹ Ha bába képesítést szereztek, egészen biztosan megtalálták a számításukat; de dolgozhattak szolgálóként, kocsmárosként, varrónőként, szakácsnőként, fonóként vagy gyertyaöntőként. Emellett a céhen kívüli iparosok között 1820 és 1830 között 429 „fonót” is összeírtak, akiknek többsége nő volt.⁴⁰

38. Komlósy László alügyész büntetőpere Jándi János és Püspöki István ellen, 1842. szeptember 17. HBmL IV.A. 1018/f/28. cs, 3. sz.

39. Ferge Mária például arra hivatkozik végrendeletében, hogy hálókötözéssel maga kereste a pénzét. 1806. október 25. 1204. sz. végrendelet.

40. Céhen kívüli iparosként 1820 és 1830 között 429 „fonót” is összeírtak, akiknek többsége nő volt Varga 1981.345.

A jogantropológiai módszerek alkalmazása a társadalomtörténetben megnyitotta az utat a jog újraértékelése és egy új, a korábbi intézménytörténettel és törvények, jogelméleti munkák elemzésével szakító szemlélet megjelenése előtt. A hétköznapi joghasználat alapos vizsgálata nemcsak a jog kérdésének felvetésére alkalmas, hanem arra is, hogy a társadalmi kapcsolatokat új aspektusból, új megközelítésben lássuk. A fent vázolt kép természetesen töredékes, de nem is törekedtem teljességre. Thomas Kuehn célkitűzését parafrázálva: Debrecen jogantropológiájának megírása egy önálló monográfia tárgya kell legyen.

Felhasznált irodalom

- M. Antalóczy Ildikó: Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén. Debrecen: Csokonai Kiadó, 2001.
- Bossy, John (szerk.): Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Cerutti, Simona: „Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról,” In Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években. Debrecen: Csokonai Kiadó, 2000, 151–168.
- Chester, Robert (szerk.): Divorce in Europe. Leiden: Martinus Nijhoff Social Sciences Division, 1977.
- Engelman, Arthur et al. (szerk.): A History of Continental Civil Procedure. Boston: Little, Brown, 1927.
- Gowing, Laura: Domestic Dangers. Women, Words, and Sex in Early Modern London. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Guzzetti, Linda: „Separations and separated couples in fourteenth-century Venice.” In Trevor, Dean (szerk.): Marriage in Italy, 1300–1650. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 249–276.
- Kagan, Richard L.: Lawsuits and Litigants in Castile 1500–1700. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1981.
- Kállay István: Városi bírászkodás Magyarországon 1686–1848. Budapest: Osiris Kiadó, 1996.
- Kingdon, Robert M.: Adultery and Divorce in Calvin's Geneva. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995.
- Kuehn, Thomas: Law, Family & Women. Toward the Anthropology of Renaissance Italy. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1990.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel: Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324). Budapest: Osiris Kiadó, 1997.

- Mátay Mónika: „Barta Gergely contra Zeffer Mária: egy XIX. századi válóper dilemmái”, In Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): A mesteriség iskolája. Budapest: Osiris Kiadó, 2000, 244–274.
- Melegh Attila: „Házasságtörés Halason a 17-18. században”, In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): A Központis Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének 2000. évi történeti demográfiai évkönyve. Budapest: KSH, 2000, 266-291.
- Miller, William Ian: „Avoiding Legal Judgement: The Submission of Disputes to Arbitration in Medieval Iceland,” *The American Journal of Legal History* (1984), April, 95-133.
- Nader, Laura – Todd Jr., Harry F. (szerk.): „Introduction,” In *Uő. The Disputing Process – Law in Ten Societies*. New York: The Columbia University Press, 1978, 1-40.
- Phillips, Roderick: *Family Breakdown in Late Eighteenth-Century France. Divorces in Rouen 1792-1803*. Oxford: Clarendon Press, 1980.
- Phillips, Roderick: *Untying the knot. A short history of divorce*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Powell, Edward: „Settlement of Disputes by Arbitration in Fifteenth-Century England,” *Law and History Review* (1984), 1. sz, 21-43.
- Roberts, Simon: *Order and Dispute. An Introduction to Legal Anthropology*. New York: St. Martin’s Press, 1979.
- Scott, Joan: „Women’s History,” In Burke, Peter (szerk.): *New Perspectives on Historical Writing*. Oxford: Polity Press, 1991, 43-66.
- Stone, Lawrence: *Broken Lives. Separation and Divorce in England 1660-1857*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Stone, Lawrence: *Road to Divorce: England 1530-1987*. Oxford: Oxford University Press, 1992.

Csekő Ernő

Korlátozott előjog

Virilista nők Szekszárd rt. városban a XX. sz. első évtizedeiben

A társadalomtörténet-írásunkban elsősorban Vörös Károly 1960-70-es évekbeli munkásságának köszönhetően irányult a figyelem a dualizmus kori gazdasági elit kutatása felé. A virilis jegyzékek forrásértékének „felfedezése”, s a legnagyobb adófizetők kvantitatív módszerekkel történő vizsgálata mellett Vörös Károly munkássága egyben az elemzés alá vont gazdasági elit határát is kijelölte.¹ Már a '70-es évek végétől több tanulmány született a virilis jegyzékek tükrében a különböző helyi, később megyei elitekről.² Azóta társadalomtörténet-írásunk túllépet azon, hogy a virilis jegyzékek elsődleges, több esetben kizárólagos forrásul szolgáljanak a gazdasági elit kutatásához, de egy-egy város elitjének elemzéséhez – amint Tóvári Judit Miskolcra, Szakál Gyula Győrre írt munkája esetében – továbbra is a virilis jegyzékek jelölik ki a vizsgálat tárgyát képező személyek körét.³ Természetesen, mint más város kapcsán, úgy Szekszárd esetében sem illethető a virilis jegyzékre felkerültek jelentős része a gazdasági elit hétköznapi értelmé szerint. Részemről a gazdasági elit kifejezés legnagyobb adófizetők-re történő alkalmazását elsősorban a politikai illetve szellemi elitől való megkülönböztetés szándéka indokolja.

A területi korlátok okán nem térhetek ki a dualizmus kori társadalomfejlődés főbb vonásaira, ellentmondásaira, miként a korszakkal foglalkozó társadalomtörténet-írás közelmúltjának áttekintésére sem.⁴ Ismereteim szerint a virilisekkel foglalkozó tanulmányok közül eddig egy sem foglalkozott érdemben a legnagyobb adófizetők közé bekerült nőkkel. Jelen tanulmány, talán a hiánypótlás szándékától is vezelve, összetettebb kíván lenni, mint egy „tisztá” társadalomtörténeti munka. A kutatás során érdeklődésem a nők politikai jogainak kérdése

1. Budapest legnagyobb adófizetőivel kapcsolatosan folytatott vizsgálatait összegzi VÖRÖS KÁROLY: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

2. GYÁNI GÁBOR: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői. In: *Történelmi Szemle* 1977. 3-4. szám 626-640. p.; M. TÓVÁRI JUDIT: A miskolci társadalom gazdasági vezető csoportjának átrétegződése (1872-1917). In: *Századok* 1980. 5. sz. 781-817. p.; BÉRDI GYÖRGY: Pécs legnagyobb adófizetői 1887-1901. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XX-XXI. kötet, Pécs, 1977.* 113-126. p.; KOSJÁN LÁSZLÓ: Nógrád megye gazdasági elitje a dualizmus korában (A polgárosulás tendenciái, hordozói) In: *Rendi társadalom-polgári társadalom I. kötet, Salgótarján, 1986.* 297-304. p.

3. TÓVÁRI JUDIT: Az elit Miskolc város társadalmában. Stúdium Kiadó. Nyíregyháza, 1997.; SZAKÁL GYULA: Vállalkozó győri polgárok 1870-1940 között. L'Harmattan, Budapest, 2002.

4. Ennek áttekintéséhez jól hasznosíthatóak: SZAKÁL 2002. 13-16, 69-75. p.; GYÁNI GÁBOR: *Történetdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest, 2002. 59-115. p. illetve Karády Viktor - Gyáni Gábor vitája a BUKSZ 1997. őszi és 1998. tavaszi számában.

mellett a virilizmus lényegére, politikai tartalmára, így a női virilizmus törvényi, illetve gyakorlati érvényülésére is kiterjedt.

Felemás emancipáció

A polgári átalakulással, a polgári törvénykönyv 1853-ban történt bevezetésével kezdetét vette az a jogi folyamat, mely a nők egyenjogúsításához vezetett. Az öröklési és házassági vagyoni jog egységesítése mellett az 1874:XXIII. tc. a férfiakkal azonos cselekvőképességgel ruházta fel a nőket. A nők magánjogi szempontból cselekvőképességgel bírtak, vagyoni felet rendelkezhetek, szerződést köthettek, gazdasági életben érvényesülhettek. A dualizmus második fele a család határait átlépő női munkavégzés terjedése kezdetének időszaka. Nők előtt fokozatosan nyílnak meg a társadalmi szerepvállalás addig elzárt útjai, amiként az oktatás terén a gimnázium után az egyetem kapui.⁵ De az emancipáció egyik leg-sarkalatosabb pontján, a politikai jogok terén a nőmozgalom erősödése, illetve a választójogi mozgalom 1904–1906. évi felfutása ellenére, érdemi változás 1919–1920-ig nem történt. A nők sok más társadalmi réteghez hasonlóan ki voltak zárva mind az aktív, mind a passzív választójogból, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy nem szavazhattak és őrjük sem szavazhatott senki. A politikai életből való kizárást súlyosbította, hogy az a helyi közéletre is kiterjedt. A korabeli szabályozás a törvényhatóságok esetében a képviselőválasztásoknál használt szűk választójogi cenzust alkalmazta. Csak a községi választások terén adódott egy kis rés. A törvényhatósági választásokhoz képest jóval alacsonyabb cenzus miatt sokkal szélesebb kört érintő – gyakorlatilag minden felnőtt férfit, aki adót fizetett – községi választójogba a községekben vagyonnal rendelkező nők is beletartoztak, igaz választójogukat csak meghatalmazottak útján gyakorolhatták.⁶ Azonban a kezdeti, 1871-ben megtett lépést nem követte az a folyamat, amely a skandináv országok esetében a községi választójog megadásától az általunk tárgyalt korszakra elvezetett a nők országgyűlési választójogáig.⁷ Mindezek tudatában kijelenthető, hogy a nők jelenetős tömegeinek választójogot adó Friedrich-féle szabályozásig és az az alapján 1920 januárjában megtartott választáso-

5. Ahogy az első budapesti egyetemi leánykollégium (1901) nyolc lakója közt volt a szekszárdi születésű Dienes (szül. Geiger) Valéria, akít a diploma megszerzése után 1909-ben már a párizsi Sorbonne-on avattak doktorné. DR. TÖTTŐS GÁBOR: Dienes Valéria. Szekszárd, 1991. Nem mellesleg Babits Mihály önéletrajzi ihletésű nagyregényének, a Halálfiainak Hintáss Gittáját, és az egyik virilista nő, Diczenty Gyuláné sz. Geiger Paulina unokahúgát tisztelhetjük benne.

6. 1871:XXIII. tc. A nőket érintő passzus a törvény 38. §-ban található.

7. E tekintetben előrébb álltak nálunk az örökös tartományok is. Alsó- és Felső-Ausztriában valamint Csehországban tartományi választójoggal is rendelkeztek a megfelelő vagyonnal rendelkező hölgyek, igaz utóbbi kettő esetében szintén csak meghatalmazottak által érvényesíthették jogaikat. SIMÁNDI IRÉN: A nők választójoga a századfordulótól 1938-ig Magyarországon. In: Múltunk. 1998. 3-4. szám. 98-102. p

kig a nőket megillető legkomolyabb politikai jog a községi virilizmushoz kapcsolódott, amely ha csak közvetetten is, de a nők számára lehetővé tette a képviselőtestületi tagságot.⁸

A nők községi virilizmusa

A virilizmust a törvényhatóságokról szóló 1870:XLII. tc. hozta be a magyar jogrendbe, amelyet aztán a községek szabályozásánál (1871:XXVIII. tc.) is alkalmazták. A népképviselő elvével szemben álló virilizmus a legnagyobb egyenes állami adófizetők automatikus testületi tagságát jelentette, természetesen csak a nagykorú férfiakét. Ilyen módon a törvényhatóságok esetében a törvényhatósági bizottságnak, községek esetében a képviselőtestületeknek csak a felét adták a választás útján bekerültek, míg a másik felét a legnagyobb adófizetők, a virilisták tették ki.⁹ A nők virilizmusa a községi törvény 1886-ban történt reformjához kötődött, a törvényhatóságokat nem érintette Az 1886:XXII. törvény 32. §-a mondta ki, hogy a „a község területén fekvő vagyoni után legtöbb adót fizető nagykoru hajadon, özvegy, vagy törvényesen elvált nők” virilisták lehettek, igaz a képviselőtestületben csak meghatalmazottjuk útján képviselhetették magukat. E törvényt módosítást akár értékelhetnénk a nők politikai egyenjogúsítása felé tett fontos, ámde korlátozott lépésnek, ha nem tudnánk, hogy a virilizmus ugyanekortól megillette – a nőkéhez hasonló korlátok közt – a jogi személyeket, a kiskorúakat és a gondnokoltakat is. A virilizmus ilyen fokú kiszélesítése további torzulásokat okozott népképviselő elvén, és jelentős elégedetlenséget okozott a községek, rendezett tanácsú (rt.) városok körében, főleg a kiskorúak és gondnokoltak jogait illetően.¹⁰

A kiskorúak, gondnokoltak illetve a nők közt jelentős különbséget jelentett, hogy míg a kiskorúak és gondnokoltak esetében a törvény szövegébe belefoglaltattott, hogy ez a gyámok és gondnokok feladata, addig a nőknek szabad választásuk függvénye volt, kit bíztak meg politikai jogaik képviselőtestületben való képviselésével. Mindemellett a nőknek, kiskorúaknak, gondnokoltaknak juttatott hasonló jogokban, illetve a virilizmus ily módon történt kiszélesítésében elsősorban a vagyoni képviselésének erősödését kell látnunk. Amit jelez az is, hogy a férjhez nőt esetében a törvény nem adta meg a női virilizmus lehetőségét, sőt a férj adójába a feleség adója is beszámítódott, ha annak vagyoniát kezelte. Továbbá ne felejtjük, meghatalmazottja által képviselhetette magát a községekben fekvő vagyoni után fizetett adója alapján jogi személy – Szekszárd esetében ezek

8. A nők választójogával szembeni merev ellenállást szinte gátszakadésként törte át a Friedrich-kormány rendelete. N. SZEGVÁRI KATALIN: A választójog szabályozása az 1920-as évek első felében. In: Múltunk. 1994. 1-2. szám 158-163. p.

9. CSIZMADIA ANDOR: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 153-154. p.

10. DR. NAGY FERENC: A magyar városi jog. Budapest, 1912. 117. p.

leggyakrabban az alapítványi uradalom, a város, a pénzüzetek és a kaszinó volt –, valamint az adott községben nem lakó, de birtokai alapján virilisták közé számító személy is.¹¹

Privilegium és diszkrimináció, kiváltság és megkülönböztetés szópárok juthatnak eszünkbe, mikor a virilizmus nőikkel kapcsolatos szabályozásának egészét értelmezzük. Hiszen a virilizmus, mely vagyoni, jövedelmi pozíciókat érvényesít a népképviselő elvével ellentétesen, képviselőtestületi helyeket privilegizál az erős anyagi helyzetben levők számára. Ellenben a választás hatálya alól a virilizmus által kiváltságoltak körében is fenntartja a nőket egységesen sújtó, őket a politikai élettől elzáró megkülönböztetést. Végül is az önkormányzatokban a vagyonos réteget, a gazdasági potenciált preferáló rendszer a nők esetében is ezt teszi, de az ebből következő politikai jogok tevékeny érvényesítését már elveszi tőlük, felhívva figyelmünket a személytől elválasztódó vagyon illetve jövedelem „önállósulására”.

A virilizmus alapjául szolgáló adónemek a nők esetében

Szólni kell a községi virilis névjegyzék összeállításánál nők kapcsán számításba jött adókról. Ugyanis itt újabb megkülönböztetés húzódott meg nők és férfiak között. Az 1886. évi XXII. törvény 33. §-a alapján a község területén és az ahhoz közigazgatásilag csatolt pusztán bírt fekvő vagyon, valamint a községben és területén élvezett jövedelem után fizetett egyenes államadó vétetett számba. Ezt a nők esetében – egy 1898. évi közigazgatási bírósági döntés szerint – csak a község területén vagy az ahhoz csatolt pusztán fekvő föld- és házbirtok után fizetett földadó, házadó és az ezekre eső általános jövedelmi pótdóra korlátozta.¹² A férfiak esetében a nőknél felsoroltakon túl továbbra is beszámítandó volt a községben fizetett II-IV. osztályú kereseti adó, a tőkekamat- és járadékadó, a nyilvános számadásra kötelezett vállaltok és egyletek adója, a bányaadó és az ezekre eső általános jövedelmi pótdó.¹³ A gyermekeik vagyona után fizetendő adót a közigazgatási bíróság két döntése csak akkor engedélyezte a virilis jegyzék összeállításakor az özvegyek javára beszámítani, ha haszonélvezetük az adott ingatlanra be volt kebelezve, és ha az azután járó adót saját nevük alatt fizették.¹⁴ Meg kell említenünk, hogy az elhalasztása során csak 1916-ban életbelépő, 1909. évi adóreform komoly mértékben változtatta meg az állami egyenes adók rend-

11. 1886-ig a birtokai alapján több községben is virilista személynek választania kellett, melyik községben gyakorolja az ebből fakadó jogait, amelyet csak személyesen tehetett meg. A községi virilizmus kiszélesítésére ld. SÁRLOS BÉLA: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 165-167. p.

12. Közig. Bíróság 1898. évi I. sz. döntvénye. A nőkhöz hasonlóan ez a szabályozás a jogi személyekre, kiskorúakra, gondnokoltakra is érvényes volt. DR. NAGY 1912. 129-133. p.

13. uo.

14. Közig. bíróság 1904. évi 3494. sz. és 1905. évi 1904. sz. határozata. DR. NAGY 1912. 129-133. p.

szerét, mely azonban a virilis jegyzék összeállítása szempontjából nőket érintő adónemeket érdemben nem befolyásolta. Az I-IV. osztályú kereseti adó helyett behozott általános kereseti adó és jövedelemadó csak az általunk vizsgált időszak utolsó két év, 1917. és 1918. év virilis jegyzékeinek összeállítására lehetett hatással.¹⁵

Az adókimutatás alapján a virilis jegyzék kiigazítását rendezett tanácsú városokban egy küldöttség végezte, melyet a képviselőtestület választott. Ez a küldöttség kihirdetett napokon nyilvánosan tartotta üléseit, amiről végül a képviselőtestületnek jelentést tett, amely ennek ismeretében határozott a virilisták névjegyzékéről. A határozat ellen 15 napon belül az alispánhoz, majd a közigazgatási bizottsághoz, s végül – 1896-tól – a közigazgatási bírósághoz lehetett fellebbezni.¹⁶ A virilis jegyzék forrásértékéről, gazdasági elittel – önmagában – történő megfeleltetésének buktatóiról terjedelmi okok miatt ezúttal nem térek ki.¹⁷

Szekszárd és virilis elitje a tárgyalt időszakban

Szekszárd dualizmuskori fejlődéstörténetét alapvetően két, ellentétes irányú tendencia jellemezte. A korábban sem kiemelkedő jelentőségű mezőváros, mely az 1871. évi törvény értelmében nagyközséggé minősült vissza, a vasúthálózat fővonalaiából való kimaradással – a szárnyvonal is csak megkésve, 1883-ra épült ki – gyakorlatilag azt az lehetőséget veszítette el, ami a hasonló adottságú Kaposvárt, illetve a jóval kisebb Dombóvárt intenzív fejlődési pályára állította.¹⁸ Viszont az államigazgatás és szakigazgatás differenciálódásával és terebélyesedésével együtt járó modern polgári állam kiépülése komoly felhajtó erőt jelentett a megyeszékhelyi funkciót ellátó kisváros számára. A századfordulóra városias formát nyerő belváros, a kiépülő intézmények és a polgárosodás megannyi megnyilvánulása mellett a társadalmi struktúrában, főként az elitcsoportokban végbe ment változás is jelzi azt a folyamatot, amely által Szekszárd a dualizmus kezdetén hasonló nagyságú és jellegű Tolna megyei mezővárosok (Bonyhád, Duna-földvár, Paks) közül a korszak végére egyértelműen kiemelkedett. Szekszárd dualizmuskori társadalmáról széles körben ismertek Tóth Zoltán munkái, melyek a

15. A módosításoktól – pl. adókulcsokat érintő – eltekintve nem változott alapvetően a föld- és a házadó jellege, ahogy az 1916. évi adótörvények értelmében az egyenes adókra kirótt, és az 1909. évi adóreform jegyében eltörölni szándékolt általános jövedelmi pótdótot a továbbiakban is kivetették. vö. SÁRLOS BÉLA: Az 1909. évi adóreform és a világháborús adótörvények. In: Történelmi Szemle 1974/1-2. szám, 92-99. p.

16. Ld.1886:XXII. tc. 33. §-a.

17. Erre ld. KOSJÁN LÁSZLÓ: A virilis jegyzékek elemzésének néhány kérdése. In: Archivum supplementum, Heves megyei levéltári közlemények (különszám). Szerk.: Bán Péter - Á. Varga László, Eger, 1993. 149-162. p.

18. Ezt mi sem tükrözi jobban, mint a népesség alakulása, hiszen míg Szekszárd népessége az 1869. évi 11069-ről 1910. évi 14947-re emelkedett, addig Kaposvár és Dombóvár lakossága a kezdeti 6649 illetve 1945 főről a korszak végére 24124 illetve 6785 főre növekedett. 1920. évi népszámlálás I. rész, Magyar Statisztikai Közlemények 69. kötet, Budapest, 1923. 258, 262-263. p.

társadalmi mobilitás formáit egyedülálló részletességgel elemezték a forrásanyagol szolgáló árvaszéki irategyüttesen.¹⁹ A kisváros társadalmát egyik munkájában középrétegre, mezővárosi blokkra és városi peremrétegre osztó Tóth Zoltán kutatásai elsősorban az általa együttesen mezővárosi blokknak nevezett kistulajdonos-kistermelő parasztságra és iparosságra, illetve a hozzájuk kapcsolódó szegényparasztoakra és iparos segédekre irányultak.²⁰ Így értelemszerűen nem kapott akkora hangsúlyt a virilisták nagy többségét adó, középrétegbe sorolt hivatalnokok, értelmiségiek, tehetős polgárok és vállalkozó tőkészek elemzése.²¹

Jómagam öt évvel ezelőtt a veszprémi társadalomtörténeti konferencián elhangzott előadásomban foglalkoztam először a szekszárdi virilis elittel.²² Ennek dualizmuskori összetételét a megyei virilis jegyzékek alapján vizsgáltam, amely a városi virilis jegyzékekkel szemben nemcsak a helyi elit önmagában történő vizsgálatára, hanem a vármegyében betöltött szerepének, gazdasági potenciáljának és változásának elemzésére is lehetőséget adott.²³ Összegezve az ott megfogalmazottakat, a jelen tanulmányban tárgyalt időszakra Szekszárdon egy, legalábbis a megye virilisei közt – egyébiránt a megye jelentősebb településeihez viszonyítva is – gyarapodó számú elit volt jelen, melyen a polgárosodás jegyei mellett a kapitalizálódás jelei is megnyilvánultak, amit azonban az ipari tőke valamirevaló jelenlétének hiányában legjobb indulattal is csak féloldalasnak lehet nevezni.²⁴ Viszont a XX. sz. elejére jelentősen előrehaladt az a folyamat, mely a jogi kiváltságait elvesztő nemesség virilis eliten belüli súlyának csökkenésével, és az egyenjogúsított zsidóság eliten belüli megerősödésével járt együtt. Mindemellett a kvantitatív kiegyenlítődség mellett tanúi lehettünk egy másiknak is. Eszerint a virilis eliten belül zsidók és keresztények dualizmus kezdetén tapasztalt foglalkozások szerinti plasztikus elkülönülése a korszak végére jelentősen feloldódott. Végül a dinamikus fejlődő pénzügyektől élvezett jövedelmek és jutalékok a tárgyalt időszakra jelentősen átstrukturálták a város vagyonos elitjének élmezőnyét.²⁵ Ezt mi

19. Szekszárdon folytatott kutatásait összegző munkái: TÓTH ZOLTÁN: A szekszárdi mezővárosi blokk felbomlása a századfordulón. In: Agrártörténeti Szemle 1980. 3-4. szám 349-432. p.; TÓTH ZOLTÁN: Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és átrétegződés a polgári átalakulásban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.; TÓTH ZOLTÁN: Szekszárd a dualizmus korában (1867-1918). In: Szekszárd város történeti monográfiája I. kötet, Szerk.: K. 20. E kategorizálás fogalomkincsét, illetve az elemzés sorrendjét ld. TÓTH 1980. 352-354. p.

21. E rétegekről ld. TÓTH é.n. 307-317, 400-402. p.

22. CSEKŐ ERNŐ: A szekszárdi virilisek összetétele 1872-1918 között. In: Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Szerk.: Tóth G. Péter, Veszprém, 2002. 149-162. p.

23. Az igazsághoz tartozik, hogy a megyei virilis jegyzékek vizsgálatához kezdetben a szűkség irányított. Ugyanis Szekszárd esetében az 1905. évi várossá válást megelőző időszak nagyközségi virilis jegyzékei hiánytalanul nem állnak rendelkezésre.

24. A selyem-felügyelőségen kívül a korszakban az egyetlen gyárszerűen működő üzem az 1908-ban Rt.-évé alakult Molnár Nyomda volt. TÓTH é.n. 299-300. p.

25. Virilista pozíció és banki szerepvállalás növekvő összefüggését tapasztalhatjuk ebben az időszakban Hódmezővásárhelyen is. Ennek jelentős figyelmeztel szentel GYÁNI 1977. 626-640. p.

sem bizonyítja jobban, mint hogy 1916-ban a megye ötven legnagyobb adófizetője közé került tíz szekszárdi közül nyolc volt valamelyik szekszárdi bank igazgatóságának tagja.

A szekszárdi virilista nők társadalmi helyzetére vonatkozó kutatás nehézségei

Míg a tanulmányom témáját adó személyek körét a virilizmus, addig pontos időkeretét az emancipáció illetve Szekszárd történetének korszakhatárol szolgáló évszámait jelölték ki. Vizsgálódásom kezdő időpontjául a Szekszárd életében – rendezett tanácsú várossá válás miatt – fontos 1905-ös évet, míg záróéveként a nőknek választójogot adó 1919-es évet megelőző 1918-as évet választottam. Ez utóbbi mellel a köztörténeti korszakolással is egybeesik. Az rt. várossá válás a képviselőtestület, s értelemszerűen a virilisták számát is érintette. Ugyanis míg a nagyközségi képviselőtestülete 20-20 virilista és választott képviselőből állt, addig ez a szám a várossá alakulással 68-68-ra emelkedett. Az előbbi szűk kör, melybe nők részéről jószerivel csak br. Augusz Antal özvegye, Schwab Klára került be, értelmetlenné teszi a rt. város előtti időszak vizsgálatát. A virilisták körének bővítése azonban értelemszerűen a virilis listára kerüléshez szükséges adóösszeg jelentős mérséklésével járt együtt. Szemléltetésül, a szekszárdi virilis lista 68. helyezettjének adója a tárgyalt időszakban rendre csak a harmadát-felétette ki a 70. legnagyobb győri adófizető adójának.²⁶

A virilista nők neveit a képviselőtestületi jegyzőkönyvekből gyűjtöttem össze. A képviselőtestületi jegyzőkönyvekben év végén elfogadott, következő évi virilisták névjegyzékét jóváhagyó határozatok a virilisták nevei mellett csak helyezesüket és a jegyzékre kerülés alapjául szolgáló adóösszeget tünteti fel, így foglalkozásukat és nők esetében leánykori nevüket nem.²⁷ Mivel Szekszárdra vonatkozóan nem áll rendelkezésre hasonló mű, mint Sopron esetében Házi Jenő soproni polgárcsaládokról összeállított családtörténeti munkája, a kutató kénytelen már a vizsgálat alá vont nők legalapvetőbb adata, leánykori nevük kiderítése érdekében aprólékos kutatómunkát végezni. Tapasztalataim alapján erre a célra az anyakönyveknél, korabeli újságoknál illetve árvaszéki iratoknál hatékonyabban és biztosabban használhatóak a telekkönyvek és birtokív-összesítések.²⁸ Sopron más szempontból is irigylésre méltó helyzetben van, mert olyan alapművekkel,

26. Például a 70. helyen szereplő győri adójának nagysága 1905-ben 623 K, 1910-ben 626 K, 1915-ben 1027 K, a 68. helyen lévő szekszárdinak 1906-ban 262 K, 1913-ban 366 K, 1917-ben 391 K volt. Ez a különbség azonban érthető, hiszen Győr esetében egy közel háromszor akkora népességű városról volt szó. (Meg kell jegyezni, hogy a Szakál Gyula által közölt lista nem tartalmazza a kétszeres adóbeszámítást, szemben az általam megadott szekszárdiakkal) SZAKÁL 2002. 425-430. p.

27. Az 1906-1918 közti időszakból csak az 1908. évi virilis listára nincsenek adataim az 1907. évi jegyzőkönyv hiányában. TMÖL Szekszárd város iratai, képviselőtestületi jegyzőkönyvek

28. Az 1905-ben felállított városi árvaszék iratai mellett átnéztém a megyei árvaszék Szekszárdra vonatkozó hagyatéki iratainak sorozatát is, ez utóbbi esetben érdemi eredmény nélkül.

mint amelyek a soproni házak tulajdonváltásait illetve topográfiáját adják meg, más városhoz hasonlóan Szekszárd sem rendelkezik.²⁹ Pedig egy hasonló feldolgozás a virilista nők háztulajdonlásaival kapcsolatban jól hasznosítható lenne, amint a virilista listán feltüntetett adóösszeg összetételéhez a korabeli szekszárdi adófőkönyvek, kivetési lajstromok is. De sajnos ezek nem maradtak fenn, ahogy gyakorlatilag megsemmisült a város korabeli iratanyagának döntő része, az iktatott iratok egésze. Így a várossal kapcsolatban nem maradtak fenn a megyei virilista jegyzék összeállításával foglalkozó, alispáni aktákhoz hasonlóak. Azonban az alispáni aktákban található, adófizetést igazoló községi (városi) bizonyítványok, adóhivatalok (1905-től városi) által összeállított listákat e téma vizsgálatára is fel tudtam használni. Igen aprólékos kutatásom során kataszteri telekkönyvek, birtokív-összesítések, árszék iratok, gazdacímtárak mellett választói névjegyzékeket, kompaszokat is használtam, hogy a virilista nők és férjeik vagyoni és jövedelemszerkezetéhez, társadalmi háttérükhöz közelebb jussak.³⁰

Virilista nők Szekszárdon 1905–1918 között

A 68 rendes és 17 póttagból álló virilista jegyzéket először 1905. július 17-én állították össze, mely csak az év hátralévő részére volt érvényes. Az rt. városi képviselőtestület első, igaz csonka évében a nők jelentős számban kerültek fel a virilista jegyzékre, nyolcan a rendes, míg négyen a póttagok közé.³¹ Az 1905–1918 közötti városi képviselőtestületi jegyzőkönyveket átnézve a nők előfordulásának alakulását az I. táblázat szemlélteti. Itt kell megjegyezni, hogy az 1907. évi képviselőtestületi jegyzőkönyv nem maradt fenn a levéltárban, ezért az 1908. évi virilista jegyzőkönyv adatai nem szerepelnek ebben az összegzésben.³²

29. DR. THIRRING GUSZTÁV: Sopron házai és háztulajdonosai 1734-től 1930-ig. Sopron, 1941.; DR. HEIMLER KÁROLY: Sopron topográfiája. Sopron, 1936.

30. Ezúton mondok köszönetet a Tolna Megyei Levéltár kutatásosztályának munkatársainak kutatással kapcsolatban tanúsított türelméért, és Ruzsa Éva főlevéltárosnak a kutatásban nyújtott segítségéért.

31. TMÖL Szekszárd nagyközség iratai, képviselőtestületi jegyzőkönyvek, 1905/63. határozat

32. TMÖL Szekszárd város i., képviselőtestületi jegyzőkönyvek 1905-1917.

I. táblázat

Szekszárd rt. város legnagyobb adófizetőinek listájára 1905–1918 között felkerült nők évenkénti megoszlása, illetve a 68 tag és 17 póttag összegéhez viszonyított arányuk

	évszám											
	1906	1907	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918
rendes tag	5	5	5	5	5	4	5	5	4	7	8	5
póttag	2	—	—	1	5	—	—	—	2	4	4	4
összesen	7	5	5	6	10	4	5	5	6	11	12	9
nők aránya (%)	8,2	5,9	5,9	7,1	11,8	4,7	5,9	5,9	7,1	12,9	14,1	10,6

Amint a táblázatból is kitűnik, az első, csonka évet követően az 1906-os jegyzékre jóval kevesebben kerültek fel. A rendes tagok közt meglehetősen stabil képvisellel bíró nők virilista jegyzéken való jelenlétének végleges számát a póttagok közötti előfordulás ingadozása okozta. Végül is csak a korszak végén tapasztalható, a rendes tagok számában is megmutatkozó, és a kezdő 1905-ös év szintjét is elérő növekedés. A virilista nők számának vizsgált időszak végén történő felfutása elsősorban annak volt köszönhető, hogy három 1916-ban virilista jegyzékre felkerült hölgy azt megelőző évben, 1915-ben vesztette el a férjét. A kutatást megelőzően hajlamos voltam a rendezett tanácsú várossá válás közfigyelmet kiváltó folyamatában megtalálni a nők 1905. évi virilista listán megmutatkozó kiugró reprezentációjának okait. E okfejtés szerint, az 1905-ről 1906-ra bekövetkező drasztikus csökkenést – a hat kiesővel szemben csak egy új került fel a virilista jegyzékre – 1905-höz képest, felhajtástól és újtól mentes, szokványosnak ígérkező 1906-os évvel magyaráztam. Mentségemre szolgáljon, soknak tartottam a hat kiesőt. Bár a kieső három póttag esetében – Abai József Hermanné vagy, ahogy a listán szerepel Árminné sz. Traiber Gizella, Szigeth Gáborné sz. Traiber Erzsébet és Knór Nándorné sz. Antal Mária – ez akár adóösszegük kismértékű csökkenésének is betudható, az 1905-ben a virilista jegyzék középmezőnyében található három asszonynál ehhez igen komoly állapot- vagy tulajdonváltásnak – elhalálozás, ingatlaneladás – kellett történnie. Az 1905-ben 419 K adóval a jegyzéken 40. Ludvig Józsefné sz. Pichler Erzsébet esetében ez előbbi történt, 1905. október 7-én meghalt.³³

A halálának évében, 1904-ben még 659 korona adójával a megyei virilisták közt 117. helyet elfoglaló Inzelt Gyula mészáros özvegyének, az 1905. évi városi virilista

33. TMÖL állami anyakönyvek másodpéldányainak gyűjteménye, Szekszárdi halálozási anyakönyv

lis jegyzéken 50. helyen (338 K) található Löwy Reginának 1906-os virilis jegyzékről való kimaradása betudható a hagyatéki eljárás, illetve a hagyatéki végzésbe foglaltak telekkönyvbe való átvezetésének idejébe.³⁴ Az 1912. évi birtokív tanúsága szerint az özvegy birtokában volt az 1903. évi állapottal azonos 23 kh nagyságú szántónak és rétnek, ellenben az akkori két háznak nem. Eszerint a férj halálát követő hagyatékozás, örökösödés lebonyolítása, a ház(ak) tulajdonjogának – minden valószínűség szerint nem az özvegy által tulajdonlásával végződő – elrendezése a valószínű okai az özvegy legnagyobb adófizetőkből való kiesésének.³⁵ De az előbbi kettő eset egyike se érvényes Diczenty Gyuláné sz. Geiger Paulinára, aki egyrészt csak 1930-ban hunyt el, másrészt jóval azelőtt, 1902. március 18-án vesztette el a férjét, mintsem, hogy egy egyszerű hagyatéki eljárás és annak telekkönyvezése elhúzódjon 1905-ig.³⁶ (Az 1903. évi birtokív-összesítésben Diczenty Gyula már fel sincs tüntetve)

Továbbiakban az rt. város első csonka évétől eltekintve, csak az 1906–1918 között virilis listára felkerült – beleértve a póttagokat is – nőekkel foglalkozom. Ez alatt az időszak alatt az öt jogi személytől – uradalom, kaszinó és három pénzügyintézet – eltekintve 171 személy került fel legalább egyszer a városi virilis jegyzékre. Ebből a tizenkilenc nő 11,11%-al részesedett. Tizenkilencük közül tizenheten özvegyként kerültek fel a listára. Horváth Gáspárné bordélyos esetében nem sikerült megállapítani családi állapotát, míg br. Schell Józsefné a törvény szavaival ellentétben, mely kimondta, hogy virilisek „nagykoru hajadon, özvegy, vagy törvényesen elvált nők” lehetnek, férjzett volt a vizsgált időszakban.³⁷ A tizenkilenc nő virilista jegyzéken elfoglalt pozíciójának alakulását a II. táblázat szemlélteti.

34. Inzelt Gyula 1904. január 17-én halt meg, özvegye 1929. július 21-én. TMÖL izraelita anyakönyvek; Az 1904. évi virilis jegyzék megtalálható TMÖL Alispáni i. 2810/1904.

35. A férj 1904. évi és az özvegy 1905. évi virilis jegyzéken feltüntetett adója közti különbséget az adó figyelembevételénél a nők esetében alkalmazott megkülönböztetés magyarázza. A férj adókövetését nyilván a mézáros iparból következő kereseti adó adta. Az özvegy adóját a földbirtokra kirótt földadót – 1903-ban 104 K –, az arra kirótt általános jövedelmi pótdadó (34,66 K), valamint a házadó, illetve az arra úgyszintén kirótt általános jövedelmi pótdadó tette ki. TMÖL Szekszárdi Földmérési Igazgatóság i., Szekszárd 1903. évi birtokív-összesítése; Szekszárd város i., nyilvántartások, 1912. évi birtokív-összesítés. Löwy Regina adóösszegéből a földre kivetett adók után fennmaradó 200 K, a 40%-os ált. jövedelmi pótdadót figyelembe véve 143 K házosztályadót jelentett, ha a házadót nem házbéradóban fizette. Ha Szekszárd az I. fokozatba soroltatott be, ez az adóösszeg két 14-15 lakrészes házat, ha a III. fokozatba, akkor két 10-11 lakrészes házat feltételezhetett. Természetesen a házak egymáshoz viszonyított nagysága más is lehetett. vö. Állami pénzügyigazgatás. Szerk.: Dr. Margitai József, Budapest, 1901. 90-93, 168-170. p.

36. TMÖL Diczenty család i., család genealógiája, gyászjelentések.

37. Gr. Sigray Klára 1898. szeptember 11-étől annak haláláig, 1930. február 22-ig volt br. Schell József felesége. GUDENUS JÁNOS JÓZSEF: A magyar főnemesség XX. századi genealógiája (P-S) III. kötet, Budapest, 1998. 315-316. p.

II. táblázat

Szekszárd rt. város 1905–1918 közötti legnagyobb adófizetői (virilista) jegyzékeire felkerült nők pozíciói és fizetett adóösszegeik

(felül a virilis jegyzéken elért hely, alul a fizetett adó koronában, p: póttag)

	évszám											
	1906	1907	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Fejős Imréné	(46)	(42)	(50)	64	(54)	(62)	(51)	(57)	p.11	p.7	p.4	(49)
sz. Traiber Mária	416	391	406	370	416	395	475	406	336	356	376	486
Ferdinánd Józsefné	p.11											
sz. Pajor Viktória	219											
Fördös Vilmosné	(47)	(55)	(49)	(31)	(44)					(45)	(61)	(58)
sz. Kurcz Gizella	341	337	427	529	456					508	414	414
Dr. Hangel Ignácné					p.4					p.13	p.6	p.3
sz. Mayer Constantina					315					332	371	371
Horváth Gáspárné					(62)	(16)	p.2	(60)				
sz. Kotnyi Katalin					381	1002	356	402				
Kelemen Józsefné					p.16							
sz. Rác Innocencia					255							
Kovács Ádámné							p.11					
sz. Török Zsuzsanna							288					
Korbonits Dezsőné									(35)	(49)	(29)	
sz. Kolozsvári Margit									602	491	723	
Lörinczy Józsefné											(36)	p.4
sz. Etl Terézia											626	367
Martin Ferencné sz.	(32)	(27)	(27)	p.14	p.12							
Schneiderbauer Mária	516	538	631	261	273							
Mehrverth Ferencné								(52)	(38)	(33)	(43)	(42)
sz. Bauer Mária								451	582	670	567	567
Molnár Bernátné										(22)	(28)	
sz. Graf Etl										905	725	
Dr. Müller Ferencné										(31)	(48)	
sz. Schliszer Sarolta										700	516	
Ranga Istvánné	p.14											
sz. Kocza Zsuzsanna	199											
Sarkadi Andorné										p.9	p.12	p.8
sz. Salamon Margit										353	334	334
Salamon Lipótné	(40)	(36)	(46)	(50)	(45)	(49)	(56)		(58)	p.6	p.16	p.14
sz. Schwarcz Eleonóra	410	451	438	438	454	460	449		443	357	313	313
Br. Schell Józsefné	(2)	(7)	(7)	(5)	(9)	(38)	(18)	(19)	(18)	(17)	(18)	(21)
sz. gr. Sigray Klára	2257	1277	1284	1341	1318	527	1006	841	1056	1022	1002	767
Simontsits Béláné				(54)	p.17							
sz. Kurtz Emma				438	253							
Új Jánosné							(61)	(56)	p.2	(64)	(60)	(32)
sz. Grósz Rozália							426	416	408	420	414	620

* Dőlt betűvel a csak póttagságig jutottak vannak szedve

** Az 1908. év adatai az 1907. évi jegyzőkönyv hiányában nem szerepelnek

A táblázatból a leánykori nevek mellett az is kiderül, hogy a tárgyalt időszakot átfogóan csak négyen voltak a város legnagyobb adófizetői között, habár Fördös Vilmosné tagságában volt egy hosszabb pauza. Ellenben figyelemreméltó, hogy az 1905-ös virilis jegyzékben felvett nők között 1906-ban tapasztalható kimaradási hullámhoz hasonló későbbiekben már nem fordult elő, amit jelez az is, hogy a tizenkilenc asszony közül a virilis jegyzéken egy-egy évet csak ketten, Ferdinánd Józsefné és Kelemen Józsefné töltöttek.

A tizenhét özvegy közül nyolcan már az 1905-ös jegyzék összeállítása előtt elvesztették férjüket. Legrégebb óta, 1877-től Kelemen Józsefné özvegysége tartott. Vizsgált időszak kezdetekor szintén évtizednyi özvegység állt már Martin Ferencné (1890) és Fejős Imréné (1894) háta mögött. Előbbiekkel ellentétben Fördös Vilmosnénak 1904 júniusától, Simontsits Bélánénak 1904 decemberétől, Lörinczy Józsefnének 1905 januárjától kezdődött özvegysége.³⁸ Salamon Lipótné 1901-ben lett özvegy, míg Ranga Istvánné esetében nem rendelkezem pontos dátummal. Továbbá már 1905-re szóló virilis jegyzék összeállítása után, de még 1905-ben hunyt el Ferdinánd József és Korbonits Dezső is.³⁹ Ha az előbbi adatokat összevetjük a II. táblázatba foglaltakkal, érdekes dologra lehetünk figyelmesek. Míg Fejősné, Fördösné, Martinné, Salamonné, Rangáné már 1905-től, míg Ferdinándné – hasonlóan a már korábban említettekhez, illetve a férjüket később elvesztőkhöz, akik a férjük halálát követő évben már bekerültek a virilisek közé – 1906-tól tagjai a virilistáknak, addig Kelemen Józsefné, Simontsits Béláné, Korbonits Dezsőné és Lörinczy Józsefné férjeik halálát követően nem, csak jóval később kerültek fel a virilis listára. Az utóbbi kettő esetében figyelemre méltó adóösszeggel.

Mint már a fentiekből is láttuk, a virilis nők közül többen már jóval 1905 előtt özvegységre jutottak. Azonban a többiek nagy részére is igaz, hogy sok évvel, gyakran évtizedekkel élték túl férjeik halálát: Simontsits Béláné 1911. február 21-én, Kelemen Józsefné 1912. január 19-én, Fejős Imréné 1922. október 25-én, Salamon Lipótné 1923. február 26-án, Fördös Vilmosné 1930. május 25-én, míg csak az 1905. évi virilis jegyzéken szereplő Diczenty Gyuláné 1930. április 1-én, Inzelt Gyuláné 1929. július 21-én halt meg.⁴⁰ Különösen nehéz helyzetbe kerültek, akik férjeiket hamar, kiskorú gyermekekkel veszítették el. Korbonits Dezsőné mindössze harminc évesen, egy és négy év közötti három gyermekével, Molnár Bernátné negyven évesen öt és tizenöt év közötti három fiúgyermekével

38. Tolnavármegye 1904. június 20. 1-2. p.; 1904. december 11. 1-2. p.; 1905. január 8. 4. p.
39. Korbonits Dezső 1905. július 26-án hunyt el. TMÖL Szekszárd Város Árvaszékének i. 414/1941.; Ferdinánd József 1905. október 15-én halt meg. Az 1906-ra összeállított virilis jegyzéken hibásan Ferdinánd Jánosné szerepel. Ez időben egyetlen Ferdinánd Jánosné volt Szekszárdon, Ferdinánd Józsefné fiának – aki csak 1910. február 13-án halt meg – neje. TMÖL Szekszárd város i., képt. jkv. 1905. (évi városi) jkv./39. hat. TMÖL állami halálozási anyakönyv, Szekszárd

40. TMÖL szekszárdi állami születési anyakönyvek illetve Diczenty cs. i., gyászjelentések

(1915), Sarkadi Andorné tizenegy éves Margit leányával pedig harmincnégy évesen maradt egyedül (1915).⁴¹ Valószínűleg Korbonitsné sz. Kolozsvári Margit korai özvegységre jutása is szerepet játszott abban, hogy a virilista nők közül egyedülként, igaz csak 1921-ben, miután gyermekei felnőttek, újra férjhez ment.⁴²

A virilista nők társadalmi rétegek szerinti megoszlása és térbeli mobilitása

Ha a tizenkilenc virilista nő származását, családi hátterét illetve férjeik identitásának hasonló jellemzőit vizsgáljuk, igen változatos képet kapunk. A már korábban említett kutatási nehézségek miatt három nő – Ferdinánd Józsefné, dr. Müller Ferencné és Horváth Gáspárné – ezen adatairól vajmi keveset sikerült megtudnom. Sőt Horváth Gáspárné bordélyosnő férje estében is hasonló a helyzet. (Ferdinánd József apjával, Antallal alapított cégében főként borkereskedéssel foglalkozott, míg az ügyvéd Müller Ferenc apja, Bernát szabó volt.⁴³) A tizenkilenc házaspár közül három pár esetében mondhatjuk el, hogy egyikük sem volt szekszárdi származású. Társadalmi helyzetük mind a párokon belül, mind a párok között azonos, vagy részben hasonló. Fördös Vilmos és felesége Kurcz Gizella, valamint Simontsits Béla és neje Kurtz Emma azon hivatalos viselő megyei középirtokosság tagjai, akiket a hivatalviselés, méghozzá a vármegyei tisztségviselés vonzott a megyeszékhelyre.⁴⁴ Míg azonban a paksi földbirtokos családból származó Kurtz Emma, férje, a Bölske környékén birtokos Simontsits Béla klasszikusnak nevezhető politikai-hivatali pályafutása (országgyűlési képviselő, főszolgabíró, alispán, főispán, miniszteri főosztályvezető) egyik állomásaként, 1887–1895 közötti alispáni tisztsége révén került Szekszárdra, addig Kurcz Gizella, kinek családja szintén paksi birtokos volt – ő és Emma közt nincs testvéri viszony –, és férje, az úzd-borjádi Fördös Vilmos véglegesen letelepedtek és komoly ingatlanvagyonot gyűjtöttek Szekszárdon. Fördös szakmai pályafutása 1866-ban Szekszárdon ügyvédként kezdődött, majd 1873-tól haláláig, 1904-ig vármegyei tiszt ügyészként folytatódott. A harmadik pár nőtagja br. Schell Józsefné gr. Sigray Klára annak az Augusz családnak a leszármazottja, mely szintén a várme-

41. TMÖL Szekszárd Város Árvaszékének i. 414/1941, uo. 67/1932; uo. 1527/1929.

42. Férje, a szintén özvegy Tóth Henrik mérnök 52 éves volt ekkor. TMÖL Szekszárd Város Árvaszékének i. 414/1941.

43. vö. TÓTH é.n. 279. p. illetve SZILÁGYI MIHÁLY: Szekszárd ipara. In: Szekszárd város történeti monográfiája II. kötet. Szerk.: dr. Dobos Gyula, Szekszárd, é.n. 51. p.

44. Igen fontos időszakban, 1848-ban volt főszolgabíró, majd 1849-ben a megye másodalispánja Fördös Dezső nagybátyja, Fördös István. Kurtz Emma édesapja, Kurtz Györgyöt – aki a paksi közirtokosságban, 1857-ben 634 hold földdel rendelkezett – 1861-ben és 1865-ben is országgyűlési képviselőnek választották. GLÓSZ JÓZSEF: Szekszárd a forradalom és a szabadságharc és a forradalom időszakában (1848-1867) In: Szekszárd monográfia I. é.n. 214, 216. p., GLÓSZ JÓZSEF: Tolna megye középirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. In: Wosinsky Mór Megyei Múzeum évkönyve XVI. kötet, Szekszárd, 1991. 18, 28-29. p. illetve Tolnavármegye 1904. december 11. 1-2. p.; A leszármazást ld. KEMPELEN BÉLA: Magyar nemes családok IV. kötet. Grill, Budapest, 1912. 185. p.;

gye hivatalos viselő középirtokos családjai közé tartozott, mielőtt Augusz Antal országos politikai karrierje – 1852–1859 közt a helytartótanács alelnöke –, és az ezzel egy időben, 1853-ban adományozott bárói cím ki nem emelte e körből.⁴⁵ Augusz Imre 1886-ban történt halálával fiágon kihaló Augusz család szekszárdi ingatlanai, Augusz Antal özvegyének halálát követően 1893-ban szálltak Augusz Klára és gr. Sigray Fülöp korán árvaságra jutott gyermekeire, Sigray Klárára (1878–1962) és Sigray Antalra (1879–1947), a későbbi neves legitimista politikusra.⁴⁶ A szekszárdi birtok tulajdonjoga fokozatosan, az 1898-ban br. Schell Józseffel házasságot kötő Klára kezébe ment át.

Kilenc házaspár esetében csak a házaspár egyik tagja volt szekszárdi. Ide soroltam a Ferdinánd Józsefné feleségét, Pajor Viktóriát és dr. Müller Ferenc feleségét Schliszer Saroltát is, akikről ugyan nem sikerült kideríteni közelebbi családi adatokat, azonban nagy a valószínűsége, hogy nem szekszárdiak voltak. Mellettük négy virilista nő került házassága révén Szekszárdra, míg ugyanez három férj esetében igaz. Ha a kis esetszám ellenére tendenciákat próbálunk megfogalmazni, azt lehet mondani, hogy míg nők mobilitása esetén jellemzőbb a kereskedői családi háttér – egyúttal a férj kereskedői állása –, valamint térbeli hatásának Tolna megyére korlátozódása, addig a férjek Szekszárdra irányuló mobilitása a megyehatárokat túllépi, értelmiségi, szellemi foglalkozásúak férfiakat érint, szemben a feleségek, majdani virilista nők kereskedő-iparos családi hátterével. A bátaszéki kereskedő családból származó Bauer Mária mellett a nagyszékelyi születésű Graf Etel édesapja is kereskedő volt, miként a Hőgyészről származó Schwarcz Eleonóra esetében is valószínűsíthetjük. Férjeik a vegyesárú-kereskedéssel rendelkező Mehrverth Ferenc, a borkereskedő Molnár Mór és a fűszer- és csemegeüzlet-tulajdonos Salamon Lipót voltak.⁴⁷ Előbbiektől elütő társadalmi háttérrel rendelkezett a bonyhádi születésű Kolozsvári Margit és férje, a jogi végzettségű apával rendelkező Korbonits Dezső árvaszéki ülnök.⁴⁸ A Szekszárdra beházasodott férfiak közül a megyéből, Paksról származó Lörinczy József a vármegyénél alszámvevői állást töltött be.⁴⁹ Az 1879-ben, 33 éves korában Szekszárdon megtelepedő – kezdetben apósa, Mayer János molnár házában lakó –, kalocsai születésű dr. Hangel Ignác tíz éves kórház-igazgatóságot követően, 1892-től tiszti fő-

45. Augusz Antal reformkori vármegyei pályafutásáról több, a megye politikátörténetével foglalkozó munkából szerezhetünk információt.

46. VENDEL ISTVÁN: Szekszárd megyei város monográfiája. Szekszárd, 1941. 183-184. p.; Sigray Klára leszármazására GUDENUS 1998. 315-316. p.

47. Az apák Bauer Mátyás, Graf Samu és Schwarcz Sámuel voltak. Tolnamegyei Közlöny 1880. május 2.; TMÖL 1923. évi és 1927. évi szekszárdi állami halotti anyakönyv; Központi Választmány i., 1890-91. évi választói névjegyzék (pinchelyi kerület)

48. Korbonits Dezső haláláról hírt adó újságcikkben Kátay Endre református lelkész van Kolozsvári Margit apjaként feltüntetve. Hogy a szolgálatát a Bonyhádtól messze eső Dunaszentgyörgyön töltő lelkész esetleg Kolozsvári Margitnak csak a mostohaapja, nem tudjuk. Tolnamegyei Közlöny 1905. augusztus 3. 5. p

49. TMÖL Törvényhatósági bizottság i., közgyűlési jegyzőkönyvek 1905/158. sz. hat.

orvosként szintén a vármegye szolgálatában fejtette ki tevékenységét.⁵⁰ Sarkadi Andor budapesti biztosítótársulati hivatalnok 1903-ban Salamon Ármin kereskedő leányával, Margittal kötött házasságának köszönhetően költözött Szekszárdra.⁵¹

Hat virilista nőről mondhatjuk el, hogy mind maguk, mind párjuk szekszárdi családból származott. Figyelemre méltó, hogy az ehelyütt tárgyaltak köre egyértelműen behatárolható társadalmi rétegek szerint, ugyanis a városi kismemesség, a gazdagparaszti-parasztpolgári réteg illetve a városban vezető szerepet betöltő, tradicionális kézműves-iparos polgárság képviselőiről van szó. A tehetős paraszti réteget Kocza Zsuzsanna, Török Zsuzsanna és Grósz Rozália jelenítette meg a szekszárdi virilista nők között. Ugyanabba a társadalmi mikrokörnyezetbe tartozó férjeikkel, a felekezeti elkülönülésnek megfelelően, az előbbi kettő a református Felsővárosban, míg az utóbbi a katolikus Alsóvárosban lakott. Azonos társadalmi helyzete volt Rác Innocenciának és férjének Kelemen Józsefnek is. Mindketten nemesi származásúak, a városi kismemesség képviselői. Babits Mihály anyai nagyanyjának édesapja, Rác József az 1840-es években a nemesek hadnagya tisztet tölti be, míg Kelemen József az 1870-es években szolgabíró és törvényszéki bíró.⁵² Ugyancsak azonos társadalmi réteghez tartozott Schneiderbauer Júlia és férje Martin Ferenc. Mindkettőjük édesapja a város tekintélyes polgáraként a városbírói tisztséget is betöltötte: Martin Antalt (1840–1847, 1850–1853) követően Schneiderbauer Jakab 1864–1865 között tölti be e funkciót. Gyermekeik házasságát a város vezetésében való részvétel mellett az azonos réteghelyzet és az elképzelhető üzleti kapcsolat is elősegíthette: míg Júlia édesapja foglalkozása szerint köteles, addig a borkereskedéssel is foglalkozó apósa kádár volt.⁵³ Adóhivatali névjegyzékeken, választói névjegyzékeken magánzóként, hasznbélként feltüntetett Martin Ferenc borkereskedéssel is foglalkozott. A város legvagyonosabb csoportjához tartoztak Traiber Mária és férje, Fejős Imre felmenői. Míg Traiber Mária felmenői nemesek voltak, addig férje esetében polgári származásúak, de mindannyiukra igaz, hogy a város vezetésében komoly szerepet játszottak. Sőt, Fejős Imre szülei városnál tisztségeket is vállaltak: édesapja Fejős János 1848 előtt főjegyző, majd 1849-ben a két osztrák megszállás között városbíró volt, anyai nagyapja, az igen tehetős kereskedő, Jäger János a XIX. század első évtizedeiben többször látta el a városbírói tisztséget. Ellenben Traiber Mária apja Traiber József, illetve anyjának nagybátyja, Angyal János – kik 1848 előtt egyaránt betöltötték Szekszárdon a nemesek hadnagya tisztséget – vármegyei hi-

50. Tolnamegyei Közlöny 1879. május 18.; TMÖL Vármegyei Számvevőség i., tisztviselői nyilvántartási lapok; Hangel család i., oklevelek

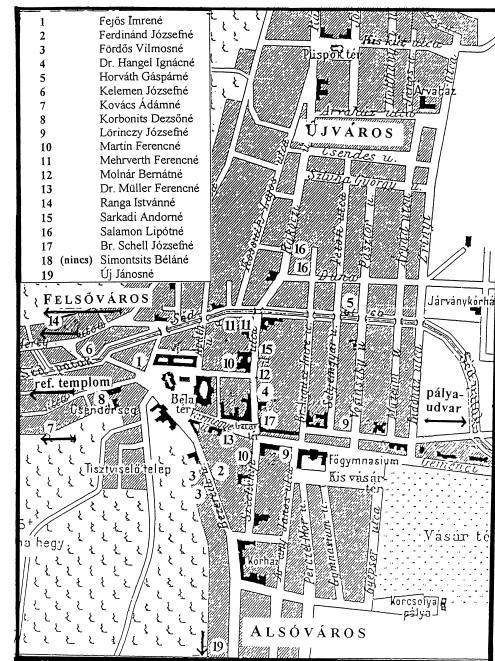
51. TMÖL 1903. évi szekszárdi házassági anyakönyv

52. SZILÁGYI MIHÁLY: Szekszárd a kései feudalizmus korában (1686-1847). In: Szekszárd monográfia I. é.n. 169. p. TÓTH é.n. 256, 313. p.; A kisvárosi (elit)társadalmat, a költöt körülvevő mikrokörnyezetet utánozhatatlanul életre keltő, sok valóságos személlyel és eseménnyel átszótt regény, a Hálálfiai jelentős része "Cenci néni" házában – ahol három generáció élt együtt – és környékén játszódik.

53. SZILÁGYI é.n. 171. p. illetve GLÓSZ é.n. 210-221. p.

vatalokat viseltek, Angyal '50-es években szekszárdi főszolgabíró, Traiber József '60-as évektől vármegyei főorvos.⁵⁴ Traiber Mária és Fejős Imre 1864-ban történt házasságkötésében valószínűleg a két család azonos '48-as tradíciói is szerepet játszottak.⁵⁵ A jelentős ingatlantulajdonnal rendelkező, a vármegyénél főszámvevői állást viselő Fejős Imre rendre birtokosként, majd magánzóként került fel a megyei és nagyközségi virilis jegyzékekre.

Mint láttuk, a városi kisnemesség, a város vezető polgársága illetve a parasztpolgárság esetében erős a rétegen belüli házasodás. (Persze e megállapítás az ezen rétegekbe tartozó virilista nők házasságkötéseinek időszakára, az 1860-1880-es évekre érvényes) A virilista nők körében erre a legszemléletesebb példa a Traiber család. Traiber Emmáról már volt szó. Azonban leánytestvérei, Erzsébet és Gizella ugyancsak tehetős férfiakhoz mentek feleségül: Szigeth Gábor ügyvéd halála előtt kiterjedt földek birtokosa, a zsidó származású Abai József Hermann pedig – igaz, nem szekszárdi – orvos volt, kívül Gizella Pécsen élt.⁵⁶

A kisvárosi elitben betöltött státuszhoz a helyi bankokban bírt pozíciók is nyilván hozzájárultak, ahogy a pénzüzetek vezetésébe történő bejutáshoz megfelelő társadalmi álláshoz, háttérhez volt szükség. Ha végig tekintjük azt, hogy a virilista nők férjei közül kik töltöttek be vezető tisztségeket a két helyi bankban (Takarékpénztár, Hitelbank), láthatjuk, hogy a városban több nemzedéke szerepet vivő, tehetős családok képviselőiről (Fejős Imre, Martin Ferenc), a magas tisztséget viselő, presztízzsel bíró értelmiségiekről (Fördös Vilmos, Hangel Ignác), vala-

Virilista nők lakóházai
Szekszárdon a
XX. század első két évtizedében

54. SZILÁGYI é.n. 169-174. p.; GLÓSZ é.n. 210-221. p.

55. 1848-49-ben vállalt szerepvállalásáért Fejős János üldöztetést is szenvedett. GLÓSZ é.n. 221. p.

56. Az általunk vizsgált virilis nők és férjeik családjai között a következő rokoni kapcsolatok voltak még: Sarkadi Andorné Salamon Lipót öccsének, Árminnak volt a lánya, Ferdinánd József anyja Diczenty Gyulának volt a nővére (Anna), végül, Mehrverth Ferenc Lajos öccsének Ludvig József leánytestvére Jozefa volt a felesége.

mint a kisvárosi tőkefelhalmozás egyik lehetséges útját járó ügyvéd-birtokosról (Szigeth Gábor) van szó. Hogy mennyire nehéz e körbe kívülről bejutni, jelzi, hogy Mehrverth Ferenc kereskedő csak nem sokkal halála előtt (1909–1913) került be a Takarékpénztár – igazgatósági tagságnál jóval kevesebb jutalékkal járó – felügyelő-bizottságába (fb), pedig akkor már több évtizede töltötte be a szekszárdi hitelszövetkezet, a Népbank elnöki tisztségét.⁵⁷ Amint már korábban jeleztem, a bankoktól élvezett jelentős jutalékok, nagy mértékben növelték meg a pénzüzetek igazgatóságában, felügyelő-bizottságában szerepet vállaló virilisták adóösszegét.⁵⁸

A virilista nők földbirtoklása

Amint már korábban szó volt róla, a korabeli szabályozás szerint a nők esetében a földadót, a házadót és az utánuk fizetett általános jövedelmi pótagadót vették számításba. Mivel Szekszárd korabeli iratanyagának döntő része, így az adófényképek is megsemmisültek, a virilista nők jegyzéken feltüntetett adójának összetételéről csak közvetetten vonhatunk le következtetéseket. A következőkben, a hiányos források ellenére a virilista nők föld- és házbirtokainak áttekintésére teszek kísérletet. A tárgyalt korszakra Szekszárd esetében két időpontból (1903, 1912) állnak rendelkezésünkre birtokív-összeírások, azt megelőzően pedig 1883-ról. A III. táblázatban szereplő, háztulajdonnal kapcsolatos adatokhoz felhasználtam még az 1912. évi házjegyzéket is.⁵⁹

57. A pénzüzeti compassok és helyi újságok alapján: Fejős Imre 1887-ig a Takarékpénztár igazgatója, majd attól haláláig, 1894-ig igazgató elnöke volt. Szigeth Gábor 1898-ban bekövetkezett halálát megelőzően már egy évtizede a Hitelbank vezérigazgatója volt. Szintén Hitelbank igazgatója volt Martin Ferenc 1890. évi elhalálózását megelőzően. Fördös Vilmos 1895-1903 között a Hitelbank fb-elnöke, míg Hangel Ignác 1892-1901 között fb-tagja, majd 1910-ben történt haláláig igazgatósági tagja volt. Az általunk tárgyalt időszak végére a Hitelbank igazgatótanácsában megfordult dr. Müller Ferenc és br. Schell József is.

58. ld. CSEKŐ 2002. 158-159. p.

59. TMÖL Szekszárdi Földmérési Igazgatóság i., Szekszárd 1883. évi és 1903. évi birtokív-összeírás; Szekszárd város i., nyilvántartások, 1912. évi birtokív-összeírás illetve 1912. évi házjegyzék

III. táblázat

A virilisták közé került nők földbirtokai és az azok után fizetett adó a birtokiv-összesítések szerint

(**Á**: családi állapot; **F**: férje él, **Ö**: özvegy; birtokmegoszlás a tiszta jövedelem alapján %-ban: **A**: asszony, **K**: közös, **Fé**: férj.⁶⁰)

név	év	Á	birtok (kh)		tulajdon			adó (K)*lakóház		
			szőlő	össz.	A	K	Fé	föld-	össz.	(db)
Br. Schell Józsefné	1903	F	37,84	263	100	—	—	1264	2286	három
Új Jánosné**	1903	F	12,74	32,7	5	73	22	213,9		egy
	1912	F	12,85	35,1	11	48	41	183,7	426	egy
Martin Ferencné	1903	Ö	8,63	16,2	100	—	—	170,4	602	kettő
Hangel Ignácné	1903	F	8,46	8,6	—	100	—	132,9		egy
	1912	Ö	—	0,3	100	—	—	—		fél
Kovács Ádámné	1903	F	3,12	25,3	61	11	28	114,1		egy
	1912	Ö	4,69	20,7	100	—	—	87,6	288	egy
Kelemen Józsefné	1912	Ö	4,28	4,28	100	—	—	76,5	255	fél
Ranga Istvánné	1903	F	3,45	25,8	15	3	82	118,5	206	kettő
	1912	Ö	2,41	19,1	100	—	—	68,5		egy
Fördös Vilmosné	1903	F	5,83	7,8	—	100	—	82,2	590	három
	1912	Ö	5,83	7,7	100	—	—	62,6		kettő
Fejős Imréné	1903	Ö	—	11,8	100	—	—	38,4	361	egy
	1912	Ö	—	0,5	100	—	—	0,8	475	egy
Ferdinánd Józsefné	1903	F	1,61	2,0	3	—	97	29,6	219	kettő
	1912	Ö	1,61	1,85	100	—	—	22,8		fél
Korbonits Dezsőné	1903	F	2,03	5,3	2	—	98	26,8		egy
	1912	Ö	2,03	3,6	100	—	—	15,7		egy
Lörinczy Józsefné	1912	Ö	—	1,4	100	—	—	2,1		egy

Az 1 kh-nál kevesebb földterülettel, vagy földadóköteles földterülettel egyáltalán nem rendelkezők: Salamon Lipótné 1903(Ö): három (adóö.: 380); 1912(Ö): kettő (adóö.: 449); Mehrverth Ferencné 1903(F): kettő, 1912(Ö): kettő (adóö.:451); Molnár Bernátné 1903(F): egy; 1912(F): egy; Dr. Müller Ferencné 1912(F): egy; Sarkadi Andorné 1912(F): egy

*Az 1903. évi földadó összegéhez az 1905. évi virilis jegyzéken található adóösszeget tüntettük fel, az 1912. évi esetében pedig az 1913-as jegyzéken szereplőt, ha erre mód állt

**Vastagon szedett betűvel szereplő adatok már a virilista nők özvegyi időszakára vonatkoznak

Amint a III. táblázatból is kiderül, a két időpont adatai nem elégségesek arra, hogy pontos információkkal szolgáljanak a virilista nők földterületeinek változásáról, illetve több esetben a férj halálát követő változásokról. Például Új Jánosné

60. A birtokmegoszlás alatt itt a birtokiv-összesítéseken külön a férj, külön az asszony, illetve a kettőjük neve mellett feltüntetett birokok egymáshoz viszonyított arányát értem.

esetében az 1912. évi birtokiv még nem ad információt a férje – ekkortájt történt – halálát követő földtulajdonviszonyaira. Ugyanez a helyzet Molnár Bernátné, Müller Ferencné és Sarkadi Andorné esetében is, mivel azonban ők férjeik életében, férjeikkel együtt sem rendelkeztek valamirevaló földingatlanl, esetükben ennek hiánya nem nélkülözhetetlen. (Az előbb említett három zsidó származású nő mellett a negyediknek, Salamon Lipótnának sem voltak földjei, amiként a nem zsidó kereskedő Mehrverth Ferencnek, majd özvegyének sem) Már ennyiből is látható, hogy a különböző társadalmi rétegek képviselőinek a földtulajdonlása is eltéréseket mutat. Mint, már annyiszor br. Schell Józsefné ezúttal is kivételt képez, hiszen ő az Augusz vagyon örököséként, nem helybeliként tett szert jelentős földbirtokra. A többiektől eltérő művelési ág szerinti megoszlást mutatnak gazdagparaszti réteg képviselőinek földbirtokai. A város birtokstruktúrájához viszonyítva jelentős birtokméret mellett mindenekelőtt a szántó súlyozott jelenléte az, ami a többiektől megkülönböztette őket.⁶¹ A földtulajdonlást illetően esetükben egyaránt jellemző a közös mellett az asszonyi és férji külön tulajdon háromsága.⁶²

A többiek – az un. „úri birtokosok”, mint Fördös Vilmosné, Kelemen Józsefné, Martin Ferencné vagy Korbonits Dezsőné – esetében ennél kisebb, és elsődlegesen szőlőbirtokból álló földterületekről van szó, amelyeken, mint látjuk, az özvegyek a filoxeravész ellenére sem igen adtak túl.⁶³ Kelemen Józsefnének gyakorlatilag szinte négyszögöltre ugyanakkora szőlője volt, mint húsz évvel korábban, 1883-ban, ahogyan 1903 és 1912 között Fördös Vilmosné szőlőbirtokának nagysága sem változott. A Szekszárdon kívül Úzd-Borjád, Pakson is birtokos házaspár földtulajdonaihoz képest a szekszárdi szőlő elsősorban minősége miatt bírhatott jelentőséggel.⁶⁴ Ellenben férje 1909. évi halálát követően nem maradt a szőlőjük birtokában Hangel Ignácné, és a vizsgált időszak alatt Fejős Imréné nevének lévő földek is elapadtak. Pedig az 1870-es évek elején a szekszárdi határban az Augusz család utáni legnagyobb földterülettel rendelkező (129 kh.) Traiber József megyei főorvos birtokaiból, annak 1880-ban történt halálát követően az 1883-as birtokiv-összesítés tanúsága szerint 72 kh. földet, közte közel 30 kh. szőlőt örökölt Fejős Imréné Traiber Mária és Traiber Gizella, Abai József Herman felesége.⁶⁵

A III. táblázatban feltüntettem a nők földbirtokaira eső földadót is, melyet a kataszteri tiszta jövedelemből vontak: ez 1903-ban 25,5%, 1912-ben 20% volt. A földadóhoz még hozzá kell vennünk a földadó után fizetett 30%-os általános jö-

61. Az 1855. évi telekkönyv alapján Szekszárd határában 12969 kh. terület állt művelés alatt. Tehát hozzávetőlegesen 1 kh. jutott egy szekszárdi lakosra, míg a megyében az átlag 2 fő/kh, a szomszédos Deccsen 6 kh/fő volt. GLÓSZ é.n. 233-234. p.

62. Az 1903. évi birtokíven Új János és Grósz Rozália közös földjeire 3/4-1/4 tulajdoni arány volt a férj javára feltüntetve.

63. Míg még 1855-ben a szőlőterületek nagyobb területet foglaltak el Szekszárd határából, mint a szántó, addig elsődlegesen a település Duna felé eső területeinek beviztelenítése következtében 1895-re a szántó aránya 2,5-ére nőtt a szőlővel – aminek területébe a filoxéra miatt parlagon hagyott területeket is beszámítottuk – szemben. TÓTH é.n. 271-272. p.

vedelmi pótdát – ezt a táblázat nem tartalmazza –, hogy megkapjuk a földbirtok adóvonzatát a nők virilis jegyzékeken feltüntetett adóösszegeiből. A legnagyobb részesedést br. Schell Józsefnél (1903/1905: 71%) illetve a parasztözvegyeknél konstatálhatjuk: Ranga Istvánné (1903/1905: 59%), Új Jánosné (1912/13: 56%) és Kovács Ádámné (1912/13: 40%). Emellett a földbirtok részesedése az adóösszegekből Kelemen Józsefnél (1911/12: 39%), valamint Martin Ferencnél (1903/1905: 37%) volt jelentős a vizsgált időszakban.

A virilista nők háztulajdonai

A virilista nők földbirtoklásának áttekintése után háztulajdonlásuk számbavételével folytatom, annál is inkább, mert amint láttuk, többségüknél a földbirtok nem volt meghatározó, s így a virilis lista összeállításánál adóösszegükben a háztulajdonnak kellett nagyobb súllyal latba esnie. Ez egyáltalán nem volt szekszárdi jelenség, hiszen Miskolcon 1908-ig, a törvényhatósági jogú várossá alakulásig, 31 háztulajdonosként virilista listára felkerült személy több mint fele nő volt.⁶⁶ Ahogy korábban említettem, Szekszárd esetében nem áll rendelkezésünkre a város korabeli épületállományáról szóló munka, főképp olyan nem, mint Sopron esetében Thirring és Heimler kataszteri szintű feldolgozásai. Így a III. táblázat készítéséhez felhasznált birtokív-összesítések és házjegyzék mellett az 1900. évi telekkönyvet felhasználva próbálom felvázolni a virilis jegyzékre felkerült szekszárdi nők háztulajdonlását és házaiknak városban való elhelyezkedését.⁶⁷ A rendelkezésemre álló lehetőségek legfőbb hiánya, hogy csak az 1900–1912 közti időszakra ad eligazítást, az azt követőre nem. A könnyebb áttekintés érdekében mellékelt várostérképen számokkal jelöltem a virilista nők tulajdonában lévő házak helyét.⁶⁸

Mehrverth Ignác községi főjegyző, Mehrverth Ferenc apja 1872. évi feljegyzése szerint, Szekszárdon a főbb középületek és Augusz Antal „palotája” mellett csak hét magánépület volt emeletes. E hétből négy tulajdonos kapcsán mi is ér-

64. TMÖL Szekszárdi Földmérési Igazgatóság i., Paks 1905. évi birtokív-összesítése, Szekszárd Város Árvaszékének i. 849/1927.

65. Tolnamegyei Közlöny 1880. május 23. 3. p.; GLÓSZ é.n. 248. p., Az említett birtok a birtokív-összesítésen Fejős Imre és Abai Józsefné neve mellett van feltüntetve. Emellett Fejős Imrénének további 24,5 kh. szántó és 7,3 kh. szőlő, összesen 38 kh.-ja volt. A harmadik Traiber leánytestvér, Erzsébet férje, dr. Szigeth Gábor az 1897. évi gazdacímtár szerint 309 kh szántóföld birtokosa, melynek jelentős része a szomszédos sárközi községek határában feküdt. Mezőgazdaság statisztikája II. kötet, Gazdacímtár, M. kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1897. 118-119. p.

66. TÓVÁRI 1997. 68-70. p.

67. Az 1900. évi szekszárdi telekkönyv I. kötet, megtalálható: TMÖL Szekszárdi Földmérési Igazgatóság i.

68. Az általam készített térkép alapját képező várostérkép eredetijét ld. Révai Lexikon XVII. kötet, Budapest, 462. p.; A térképen feketén szedett alakzatok középületeket jeleznek.

dekeltek vagyunk: kétszintes háza volt a már többször említett dr. Traiber Józsefnek, Mayer János bognárnak, Mayer Constantina apjának, valamint Martin Ferencnek és Fejős Imrénének.⁶⁹ E meglehetősen mezővárosias (város)kép tárgyalt időszakunkra jelentősen megváltozott. A századforduló éveire a belváros határozottan városias külsőt nyert, a parkosítás, közművesítés mellett a központi utcákat emeletes házsorok szegélyezték. Az emeletes magánházak elsősorban a központi fekvésű Béla és Garay téren, az azt összekötő Vármegye utcában, a Széchenyi és Bezerédj utca Garay illetve Béla tér felé eső részein voltak találhatóak.⁷⁰ Ha a térképre tekintünk e zónába estek Fejős Imréné, dr. Müller Ferencné, br. Schell Józsefné, dr. Hangel Ignácné, Molnár Bernátné házai. Ezekből egy kicsit távolabb található Kelemen Józsefné – gyermekeivel 1/2:1/2 tulajdoni arányban birtokolt – szintén emeletes háza, amely Babits Mihály szülőháza is volt egyben. Összességében is elmondható, hogy a virilista nők többségének a város központi részén helyezkedtek el a házaik. Kivételt csak a három gazdagparaszi háttérrel rendelkező Ranga Istvánné, Török Ádámné és Kovács Ádámné, valamint Horváth Gáspárné jelentett. De ez is relatív, mert Rangáné és Törökné házai a református Felsőváros központi részén, a református templomhoz közel voltak, míg Új Jánosné a város főutcájának mentén feküdt. Horváth Gáspárné bordélyosnő háza kapcsán tökéletesen érthető a félreeső fekvés. Ellenben figyelemre méltó a kereskedő férjek özvegyeinek, mint Mehrverthnének, Molnárnénak, Sarkadinénak a város főutcáján, a Széchenyi utcában voltak a házaik, és ha háza nem is, de Salamon Lipótnak is ott volt az üzlete, még hozzá az egykori Augusz-ház földszintjén.

Ha a házak tulajdonában bekövetkező esetleges változásokat vizsgáljuk meg közelebbről, meglehetősen stabilitással találkozunk. A legnagyobb horderejű ingatlanváltás az egykori Augusz-ház eladása volt. A három különböző helyrajzi- illetve házszám alatt nyilvántartott – délnémet, klasszicista valamint a trieszti Miramare kastély romantikus stílusában épült – épületből álló, egy- illetve kétemeletes ingatlanegyüttest 1905 folyamán a szekszárdi kaszinó 140000 koronáért vásárolta meg székház céljából.⁷¹ E tranzakciónak köszönhető br. Schell Józsefné adójának 1905-ről 1906-ra történő erőteljes zuhanása (2257 K-ról 1277 K-ra), mely az egy-egy évvel későbbi virilis jegyzékeket összevetve pozícióromlást is vont maga után a város virilistái között.⁷² E tranzakción kívül 1900 és 1912 közt csak Fördös Vilmosné, Salamon Lipótné és Ferdinánd Józsefné neve mellett van egy-egy házzal kevesebb, az utóbbi kettő esetében e csökkenés a férjek halálát

69. MEHRVERTH IGNÁC: Jegyzőkönyv Tolnamegye monográfiájának megírásához beszerzett adatokról Szekszárd nagyközséget illetőleg. Paks, 1884. 25. p. Fejős Imre háza 13 szobás volt. GLÓSZ é.n. 248. p.

70. vö. TÓTH é.n. 284-290. p.

71. BODNÁR ISTVÁN: Bezerédj István és a százéves szekszárdi kaszinó. Emlékkönyv. Szekszárd, 1942. 116-135. p.

72. Az 1900. évi telekkönyvben csak két épület(rész)en van feltüntetve a tulajdonátírás.

követő örökléshez, tulajdonrendezéshez kapcsolódhatott.⁷³ (E házak nincsenek a térképen feltüntetve⁷⁴) Ferdinánd Józsefné birtokában maradt házra pedig 1/4-ed tulajdonrész volt bejegyezve Tibor fiára, hasonlóképpen Hangel Ignácnéhoz, akinek férje halálát követően fia, Andor tulajdonába került a ház fele.

Gyarapodást mutató változás csak egyetlen történt az elemzett időszakban: Lörcinczy Józsefné tulajdonába ment át apja, Ettl János főgimnázium szomszédságában álló háza.⁷⁵ Vélhetően e ház után fizetendő adótöbblet lehetett az oka annak, hogy Lörcinczy Józsefné az általunk vizsgált időszak végén felkerült a virilis listára. További változást Molnár Bernát és neje házcsereje, illetve két fiatal pár, Müller Ferenc és Schliszer Sarolta, valamint az 1903-ban házasodott Sarkadi Andor és Salamon Margit házvásárlásai jelentettek.⁷⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy a paraszti rétegből származó nők esetében még elevenen éltek a tradíciók. A férjükhöz hasonlóan tehető családokból származó asszonyok, bár saját földdel is bírtak, kivétel nélkül mindhárom esetben a férjükhöz, annak apai házába költöztek, és azt követően ott laktak. A házingatlanokat 1883 és 1903 között a fiúk kivétel nélkül megörökölték – Ranga István kettőt – a szüleiktől, de ezen kívül a házingatlanok terén változás nem történt.⁷⁷

Virilista nők jelentős részének a lakóházakon kívül volt még lakpincéje vagy prësháza, amelyek azonban nem estek házosztályadó alá. (Pincékre azonban bérbeadás esetén házbéradót kellett fizetni) Az 1900. évi telekkönyv háztelek nagysága és egyéb jellemzők (udvar, gazdasági épület léte) megadása mellett sajnos nem tünteti fel a házak nagyságát, szobák számát, aminek hiányában nem tudunk számszerű következtetéseket levonni a házadó – ezen belül a házosztályadó – mértékét illetően.

73. Fördös Vilmos halálát követő öröklésnek nem volt tárgya, az amúgy Csillag Ferencnek eladott épület. TMÖL Szekszárd Város Árvaszékének i. 849/1927. illetve 1900. évi telekkönyv I. kötet

74. Az eladott Ferdinánd-féle ház a Vármegye utca Béla tér felőli végén, a Fördös-féle a vasútállomáshoz közel eső Múzeum utcában, míg a Salamon-féle a Rákóczi utca városközponttól távolabb eső végén feküdt.

75. Hasonlóra került sor korábban Martin Ferencné esetében. Megörökölte szülei, Schneiderbauer Jakab és neje Várközben lévő házát

76. Molnár Bernát Martin Ferenc Széchenyi utcai házával átellenben lévő házát a fivére, Molnár Mór nevét viselő nyomda vette meg. A vásárlásra valószínűleg 1908 után, a nyomda Rt-évé válását követően került sor. Molnár Mór térképen feltüntetett háza korábban a már többször emlegetett dr. Traiber Józsefé volt. Dr. Müller Ferencék házának korábbi tulajdonosa Ferdinánd József édesanyja, Ferdinánd Antalné szül. Diczenty Anna volt. Ehhez ld. az 1883. évi birtokív-összesítést is.

77. Az 1883. évi birtokív-összesítésben Új János apja Új Ferenc, Ranga István Kocza apja, Ranga István öreg, illetve az akkor még kiskorú Kovács Ádám apja, Kovács Ádám van feltüntetve azok későbbi házainak tulajdonosaként.

Férj pozíciója folyamatosságának kérdése a nők virilista listán elfoglalt helyével kapcsolatban

Ha a virilista nők férjeinek a városi és megyei virilis jegyzékeken elfoglalt pozícióit a feleségeik II. táblázatban összegzett, későbbi pozícióival vetjük egybe – egy-két kivételtől eltekintve –, sok hasonlóságot találunk. Működésük idején rendre bekerült a nagyközség 20 virilistái közé Fejős Imre, Fördös Vilmos, dr. Hangel Ignác, Martin Ferenc, akik ennek megfelelően a 220 főből álló megyei virilis jegyzéknek is rendre az első felében – Fördös és Hangel esetében az idő előrehaladtával, és a kétszeres adóbeszámításnak köszönhetően az első 60 között – voltak megtalálhatók. (A községi törvény szabályozása következtében Szekszárdon az rt. várossá válás előtt az az érdekes helyzet adódott, hogy a nagyközségi képviselőtestületbe virilistaként nehezebb volt bekerülni, mint a törvényhatósági bizottságba) Ha a II. táblázatra tekintünk, láthatjuk, hogy Fejős Imréné, Fördös Vilmosné és haláláig Martin Ferencné – ez Hangel Ignácnéra annyira nem jellemző – személyében a városi virilisták legstabilabb női tagjairól van szó. Fejős Imréné, Fördös Vilmosné, Martin Ferencné mellett Salamon Lipótné és Mehrverth Ferencné a városi virilis listán hosszú időn keresztül betöltött stabil pozícióját a jelentős – utóbbi négy esetében pl. fejenként két-két ház – ingatlanokban testet öltő özvegyi vagyonának köszönhette. Jelzi ezt, hogy az első három özvegy esetében egy 1908. évi városi adóhivatali kimutatáson pontosan ugyanakkora összeg szerepel, mint az 1909. évi városi virilis listán, és csak Fejős Imréné esetében van 20 koronával több az előzőn feltüntetve. Ezzel szemben az 1909. évi virilis jegyzékre fel sem került, de az 1908-as adókimutatáson „nagyözsde-tulajdonos”-ként szereplő – és amint láttuk, föld-és házingatlannal nem igen rendelkező – Simontsits Béláné neve mellett 632 K adó volt az adókimutatáson bejegyezve.⁷⁸ Érdemes összevetni az özvegyiségre 1905 után jutó női virilisták pozícióját és adóját a férjeik városi virilista jegyzéken elfoglalt korábbi helyzetével. Ezen összehasonlítást az IV. táblázat tartalmazza.

78. Névjegyzéke Szekszárd rt. város legtöbb adófizetőinek, TMÖL Alispáni i. 178/1909.; Simontsits Béláné Szekszárdon birtokolt két ingatlanát 1911. február 21-ei halálakor 9489 koronára értékelték. TMÖL Szekszárd Város Árvaszékének i. II. 729/1911.

IV. táblázat

A érij elhalálozását követő folyamatosság az özvegy virilista pozíciója és a fizetett adó tekintetében

férij neve	foglalkozása	a férj pozíciója, adójának nagysága elhunytakor	az özvegy helyezése, adója az azt követő két évben
Dr. Hangel Ignác	tiszti orvos	1910: 2(1813*)	pt.4(315), 1916
Mehrwerth Ferenc	kereskedő	1913: 31(662)	52(451), 38(582)
Új János	földműves	1912: pt.3(311)	61(426), 56(416)
Molnár Bernát	kereskedő	1915: 34(646)	22(905), 28(725)
Dr. Müller Ferenc	ügyvéd	1915: 14(1431*)	31(700), 48(516)
Sarkadi Andor	kereskedő	1915: pt.15(281)	pt.9 (353), pt.12(334)

*értelmiségi foglalkozásuk jóvoltából adójukat kétszeresen vették számításba

A táblázatban feltüntetett özvegyek esetében két ellenkező jellegű folyamatot figyelhetünk meg. Míg a városi virilis listán értelmiségiként szereplő Hangel Ignác és Müller Ferenc esetében, a már eddig említettekhez hasonlóan – a kétszeres adóbeszámítást is leszámítva – határozott csökkenés érzékelhető az özvegyek adójában, s visszaesés a virilis listán elfoglalt pozíciójukban, addig a többiek esetében stabilitás, sőt növekedés figyelhető meg férjeik halálát követő jegyzékeken feltüntetett adóösszegekben. A földműves Új Jánosné esetében ez nem is lenne különösebben meglepő, hiszen az elhalálozott férj adójának döntő részét is vélhetően azon adónemek tették ki, mint ami a nők esetében virilis jegyzéknél beszámíthatók: földadó, házadó, és az ezekre kivetett általános jövedelmi pótdadó. Ellenben meglepő, s e szabályozás alapján érthetetlen a három kereskedő özvegyének férjeik korábbi adóösszegét elérő, sőt Molnár Bernátné és Sarkadi Andorné esetében azt meg is haladó mértéke. Hiszen, ha még információnk is vannak arról, hogy Molnárné és Sarkadiné özvegyként tovább üzemeltették az üzleteket, a kereskedői tevékenységre kivetett kereseti adó – 1916-tól általános kereseti adó –, és az esetleges egyéb adók az özvegyek esetében nem jöhettek számításba, legalábbis az 1912-es állapot szerint.⁷⁹ Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a tárgyalt időszakunk végére változtatás történt a nők esetében számításba veendő adók körét illetően, esetleg arra, hogy Szekszárd rt. város nem járt el precízen, a közigazgatási bíróság döntésének megfelelően, és virilis jegyzék összeállításánál a földadó, házadó és az ezekre kivetett általános jövedelmi pótdadó mellett a nőknél is beszámította a többi egyenes adót.

79. TMÖL Szekszárd Város Árvaszékének i. 67/1932. illetve 1527/1929.

A virilista nők meghatalmazottai a képviselő-testületben

A virilista nők meghatalmazottainak bejelentését az időszak első felére, 1911-ig tekintettem át. Szerencsére ezek az alispáni iratok fennmaradtak, így ez jól rekonstruálható.⁸⁰

V. táblázat

A képviselőtestületben tagsággal bírók meghatalmazottai 1905–1911 között.

(A: a virilista tagság évköre, B: a megbízás évköre)

virilista nő neve	A	meghatalmazott neve	B
Fejős Imréné	1905–1911	Mayer Antal, tanító	1905–1910
Fördös Vilmosné	1905–1911	Bognár Albert, ügyvéd	1906–1911
Br. Schell Józsefné	1905–1911	Boross Zoltán, intéző	1906–1910
Martin Ferencné	1905–1909	dr. Martin József, ügyvéd	1907–1909
Salamon Lipótné	1905–1911	Salamon Jakab, kereskedő	1907
Hangel Ignácné	1911(pt.4)	Dr. Örfly Gyula, ügyvéd	1911
Horváth Gáspárné	1911	—	—
Simontsits Béláné	1910	—	—

Mivel az alispáni aktákban a meghatalmazások egyenként találhatók meg, és csak az 1907. évre található az összes megbízást feltüntető határozat, elképzelhető, hogy egyes meghatalmazások az idő során elkeveredtek. De ennek nem nagy a valószínűsége, hiszen a fenti adatokat a IV. táblázattal összehasonlítva látható, hogy Salamon Lipótné kivételével, a meghatalmazásokkal igazolható évek nagyjából lefedik a virilis jegyzéken való előfordulásokat. Szembetűnően kevés azonban az 1905. és 1911. évi aktákban található – egy illetve kettő – megbízások száma. Az V. táblázatból emellett még kiderül, hogy az ebben az időszakban rendes virilista tagsággal rendelkezők közül csak Simontsits Bélánéről (1910. év) illetve Horváth Gáspárnéről (1911. év) nem tudjuk, hogy élt-e a meghatalmazással. Figyelemre méltó azonban, hogy az 1911-ben a 4. póttag helyére felvett Hangel Ignácné bejelentette megbízottját, ami azt feltételezi, hogy az év elejére üresedések miatt rendes taggá lépett előre.⁸¹

Annak ellenőrzésére, hogy az alispáni hivatalnál bejelentett meghatalmazottak valóban látogatták a képviselőtestületi üléseket, az 1906. és 1908. évi képviselőtestületi jegyzőkönyveket vizsgáltam meg. Ez alapján megállapítható, hogy az

80. A meghatalmazások alispáni hivatalba történt beadására rendszerint az év első napjaiban került sor. TMÖL Alispáni i. 3188/1905, 3336/1906, 732/1907, 910/1908, 156/1909, 666/1910. és 119/1911.

81. TMÖL Alispáni i. 119/1911.

1906-os évben tartott tizenhét közgyűlésen legtöbbször a Fördös Vilmosné képviselőjében eljáró Bognár Albert ügyvéd vett részt (14 alkalommal), míg azt viszonylag rendszeresen – az átlagot meghaladóan – látogatatta br. Schell Józsefné birtokainak intézője, Boross Zoltán (8). Nem mondható el ugyanez a Fejős Imrénét képviselő Mayer Antalról, aki csak két közgyűlésen jelent meg. Vélhetően az „újdonság varázsának” csillapulta állhat a mögött, hogy 1908-ban már mérsékeltérdeklődést tapasztalunk: Bognár Albert már csak nyolcszor, Mayer Antal ötször, Boross Zoltán kétszer, míg a Martin Ferencné képviselő fia csak egyszer vett részt az az évben tizenöt alkalommal tartott közgyűlések valamelyikén.⁸² E két év tapasztalata alapján talán megkockáztatható a következtetés, hogy a virilis nők közgyűlésen való képviselőjének mennyiségileg mérhető intenzitását erősen befolyásolhatta a megbízottnak a meghatalmazóhoz fűződő viszonyának jellege. A meghatalmazóval ügyféli viszonyban lévő ügyvédtől, a beosztott alkalmazotton és a baráti ismerősön keresztül egészen a legszorosabb családi (fiú) kapcsolatig húzódik a skála, és ritkul a közgyűlések látogatása. Ami érthető, mert amíg egy érdektelen napirendű közgyűlés alkalmával a távolmaradás természetes egy családi, baráti viszony esetén, közel sem az egy hivatalos kapcsolat keretében.

Virilista nők társadalmi szerepvállalásáról

Ha a város virilistái közé bekerült asszonyok közéleti szerepvállalására tekintünk, a rendelkezésre álló források alapján jelentős tevékenységet, illetve – s talán így a helyesebb – a társadalmi állással együtt járó komolyabb szerepet csupán két személy kapcsán említhetünk. Természetesen ebben nemcsak a város társasági életében elfoglalt pozíció, és az ezzel járó tekintély, befolyás, valamint közfigyelem, hanem az utókor ápoló emlékezete is tetten érhető. Simontsits Béláné sz. Kurcz Emmának férje alispáni tisztsége, míg br. Schell Józsefné sz. gr. Sigray Klárának a főnemessége mellett az Augusz családbeli leszármazás biztosíthatott vezető helyet a város nőegyleteiben és a karitatív tevékenységekben. Simontsits Bélánének elévülhetetlen érdemei voltak a római katolikus óvoda és gyermekmenhely megalapítása és működtetése körül. Az előbbieket létrehozó egyesület elnöke, annak 1890. augusztus 3-i megalakulásától 1895-ig, férjének Szatmár megyébe történt áthelyezéséig. (A katolikus óvodaegyesület megalakulásakor a választmány tagjai közt találjuk Martin Ferencné is.) Hogy e társadalmi szerepvállalásban mekkora súllyal bírt Simontsits Béláné férjének alispáni tisztsége, és az mennyire egy rögzült, tekintélyelvűként értékelhető koreográfia mentén zajlott, jelzi a következő mozzanat, melyre a 1893-ban megnyílt népkonyha felállítását megelőzően került sor. Simontsits Bélánét az Egyesült Szegszárd-Tolnamegyei Nőegylet, város előkelő asszonyaiból álló küldöttségének tag-

82. TMÖL Szekszárd város i., 1906. évi illetve 1908. évi képviselőtestületi jegyzőkönyvek.

jai egy szinte már ünnepélyes formával bíró látogatás során kérték fel, hogy tegyen indítványt a népkonyha felállítására.⁸³ A társadalmi pozíción túlmutató, egyéni adottságokból fakadó rátermettséget villant fel dr. Leopold Kornél megemlékezése, mely szerint Simontsits Béláné „(...) zseniális volt annak elgondolásában, és végrehajtásában, hogy az intelligens társadalom egységes közreműködését – gyakran az egész vármegyére kiterjesztőleg – a nemes cél javára minél hatékonyabban biztosítsa.”⁸⁴ Simontsits Béláné sz. Kurcz Emmának férje halálát követően 1908-tól 1911-ben bekövetkező haláláig még egyszer betöltötte a katolikus óvodaegyesület elnöki tisztségét. Halálát követően br. Schell Józsefné sz. gr. Sigray Klára követte a katolikus óvodaegyesület elnöki tisztségében, aki 1918-tól, Bezerédj Pál halálát követően a népkonyhát is vezette.⁸⁵

Összegzés

A női virilizmus községekben és rt. városokban 1886-ban történt bevezetése elsősorban nem a nők politikai jogokkal való felruházásának egyik lépéseként tekinthető, hanem a virilizmus tartalmát kiterjesztve, a vagyon képviselőjének érvényesítéseként. Erre utal az is, hogy a férjnél lévő nő nem kerülhetett fel a virilis jegyzékre, vagyonát férjénél számolták el. Hogy lényegét tekintve a nők virilis listára való felkerülésének lehetővé tétele mennyire nem a nők személyéhez kapcsolódott, jelzi, hogy az nem terjedt ki a nő jövedelmére, csak ingatlanvagyonára. Mindamelllett tanulmányomból kiderül, hogy a nők tárgyalt időszakban, Szekszárdon éltek virilizmus által felkínált lehetőséggel, a meghatalmazottak részt vettek a képviselőtestület munkájában.

Szekszárdon, a rendezett tanácsú várossá válást követő, 1905 és 1918 közötti virilis jegyzékekre felkerült huszonöt nő közül huszonhárom özvegy, egy pedig, a törvény szavaival ellentétben, férjzett asszony (br. Schell Józsefné) volt. (Egy esetben nem tudtam közelebbit megállapítani a családi állapotot illetően) Tanulmányomban részletesebben tárgyalt tizenkilenc nő és férjeik társadalmi rétegződése illetve térbeli mobilitása közt párhuzamok mutathatók ki. Míg a városi kisenemesség, a város életében vezető helyet betöltő kézműves-iparos polgárság illetve a parasztpolgárság képviselői közt erősen élt a rétegen belüli, helybeli házasodás, addig a kereskedői és értelmiségi, szellemi foglalkozású csoportoknál – ideértve a zsidó származásúakat is – erőteljes volt a nem helybelivel kötött házasság. Mindkét házasság részéről való betelepülésre a vármegyénél hivatalos vállaló két középbirtokos házaspár révén volt csak példa a virilis nők között. Az Au-

83. A katolikus óvodaegyesület történetére ld. MÁTÉ SZILVIA: A “Szekszárdi Romai Katolikus Kiseddóvó- és gyermekmenhelyet fenntartó egyesület” és az általa működtetett óvoda története. Szekszárd, 1997, (kézirat) lelőhelye: TMÖL, kéziratár

84. DR. LEOPOLD KORNÉL: In memoriam Simontsits Béláné. Emlékbeszéd, Szekszárd, 1911. 8. p.

85. MÁTÉ 1997.

gusz vagyont megöröklő br. Schell Józsefné nem is költözött Szekszárdra, a közeli Katalin-pusztai birtokán élt.

Társadalmi rétegződésükkel összekapcsolódott a virilista nők vagyonának összetétele, föld- és házbirtoklásuk megoszlása. A férj halálát követő öröklés, tulajdonrendezés után maradó jelentős özvegyi ingatlanvagyon hosszú ideig biztosíthatott helyet a virilisták között. Ez leggyakrabban a város társadalmi elitjének tagjai, a helyi pénzügyekben vezető pozíciót betöltők özvegyei között fordult elő. A virilista nők egy részének adójában a földbirtok meghatározó hányadot képviselt. A tehetős paraszti réteg képviselői mellett ez igaz volt br. Schell Józsefnére, valamint két idősebb özvegyre. Azonban a virilisták közötti stabilitást elsősorban a házbirtoklás adta. A két-két házzal rendelkező Martin Ferencné, Fördös Vilmosné, Salamon Lipótné, Mehrverth Ferencné valamint a 13 szobás épülettel bíró Fejős Imréné a legstabilabb női szereplői – br. Schell Józsefné mellett – a városi virilis listáknak. Természetesen ez a korabeli szabályozást is tükrözi, hiszen például a részvénytulajdonos és járadékos Simontsits Béláné adója alapján ugyanúgy biztos tagja lehetett volna a virilistáknak. Kutatásaim során felmerült, hogy a tárgyalt időszak végére a női vagyon mellett már a női jövedelmet is beszámolták a jegyzék összeállításakor.

Házasság, család, válás

Házasság a XVI. század közepén Besztercebányán

Szeretném önöket egy időbeli és térbeli utazásra hívni, a XVI. századba, egy alsó-magyarországi bányavárosba, a német nyelvű és jogú Besztercebányára.

A korban élők kétféle közösséghez kötődtek meghatározó szálakkal, még pedig a családhoz és a városukhoz. Pontosan ez a kétféle kapcsolatrendszer befolyásolta döntően életük egyik legfontosabb fordulópontját, a házasságkötést is. Eleve ilyen kapcsolatok csak azonos társadalmi rendű, rangú és hasonló vagyoni helyzetű személyek között jöhettek létre. Elképzelhetetlen volt, hogy egy gazdag, tisztelt gyűrűstéri polgár egy polgárjoggal nem rendelkező személyhez közeledjen. Az a néhány előkelő kereskedőcsalád ugyanúgy megtalálta a számára megfelelő köröket, mint az egyszerű polgárjogú vagy éppen polgárjoggal nem rendelkező személyek.

A házasságokat akkor is megelőzte valamiféle udvarlás és az eljegyzés. Ennek sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint manapság. Akkortájt nem lehetett minden következmény nélkül visszaélni hölgyek érzelmeivel. Az 1582. évi számadáskönyv tanúsága szerint, egy Heger nevű férfi egy forint bírságot fizetett a városi pénztárba, a büntetésen kívül, amit a városi börtönben letöltött. Az ok az volt, hogy néhány évvel az előtt egy Otschinska nevű hölgynek udvarolt, és azt állította, hogy szereti. Később azonban meggondolta magát és elhagyta, így megcsúfolva a házasság intézményét.¹

Jurkovich Emil Besztercebánya szabad királyi város...című munkájában² szól az eljegyzésről is, annyiban hogy az eljegyzés nem volt felbontható, illetve hogy árvát csak a gyámok vagy a városi tanács egyetértésével lehetett feleségül kérni és nőül venni.³ Nyilván valóan a házasságkötés vagyoni vonzata miatt volt ez szükséges.

A házasságkötési szokásokról pontos képet rajzol a több helyen idézett 1550.január 21-én született esküvői szabályzat.⁴ Ilyen statutum megalkotására azért lehetett szükség, mert bizonyos, a város erkölcsi elvárásainak nem megfelelő szokások jöttek divatba, amelyeket tiltás formájában a mű ismertet is. A házasságkötéshez kapcsolódtak egyházi, illetve törvényi előírások is, például a vá-

1. 1582 . évi városi számadáskönyv (Stadtbuch) , Besztercebánya, Statny okresny archív

2. Jurkovich Emil : Besztercebánya szabad királyi város monográfiája (kézirat), OSZK, Kéziratár, Budapest, 1922 823-824. oldalak

3. Jurkovich Emil: id.m. 824. o.

4. Ordnung der hochzeitlichen freude der Stadt Newsoll In Hungern, wie man sich hierinn halten vnd dieselben volziehen soll Statny okresny archív, Banská Bystrica, Fasc. 115 nro. 24.

A szöveg németül olvasható még: Kolozsvári – Óvári: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye 95-97. o. illetve magyar kivonatos fordítása Jurkovich Emil idézett művének 824-826. oldalain

lással vagy a házasságtöréssel kapcsolatban. Ez esetben a város az esküvő megtartásának pontos körülményeit határozza meg, hogy ezáltal a különben pénztárca és ízlés szerint eltérően tartott menyegzőket saját erkölcsi elvárásaihoz igazítsa. Mindezt a következő módon teszi.

Miután a jegyző az irat elején megnevezi a bírót és az esküdteket, elmondja, hogy a rendelet létrejöttének az az oka, hogy a szegények és gazdagok az elmúlt időben olyan esküvői szokásokat vettek föl, amelyek istent és a házasság intézményét gúnyolják. Teszik ezt főként az által, hogy hivalkodnak és túlzott mértékben ajándékoznak. A nemes tanács a visszaélések elkerülése végett ennek az eseménynek is örök időkre mértékadó keresztény rendet akart adni. A rendelkezést a templomban kihirdették és a városi tanács szigorúan ügyelt a betartására, sőt az előírások ellen vétőknek pénzbírságot helyezett kilátásba.

Bármely polgárt lakót vagy munkást aki a rézkereskedelemben dolgozik, vagy csak a városban tartózkodik, legyen az szegény vagy gazdag, fiatal vagy öreg, házasodjék ő vagy a fia, menjen férjhez leánya, nőrokona vagy szolgálója, 10 gulden büntetéssel sújtanak, ha megszegi a következő előírásokat.

Öt asztalnyi vendégnél, legyenek azok nők, férfiak vagy lányok, senki sem hívhat meg többet.

A meghívás az esküvőt megelőző napon, csendben történjék, hegedűsök, dobosok, kürtösök és mindenféle egyéb színjáték nélkül. A meghívottaknak azonnal nyilatkozniuk kell, hogy eljönnek-e, nehogy fölösleges költséget okozzanak a vőlegénynek. Ha mégsem jönnek, legyen még elég idő másokat is meghívni. Az esketés maga vasárnap, a prédikáció után történjen, ahová az előzőleg a vőlegény házában egybegyűltek, a fiatalokat elkísérték. Ekkor még nem lehetett őket megajándékozni, csak a szertartás végeztével, amikor a templomból már hazatértek. Először áldoztak, majd egymásnak örök hűséget esküdve mehettek haza, immáron házaspárként a fiatalok. Ott azonnal asztalhoz ültek, és a vendégek ekkor adhatták át ajándékaikat.

A lakodalmat délelőtt és délután lehetett ünnepelni, az éjszakai mulatozás azonban már tilos volt. Ebéd után szabad volt a tisztességes tánc, de mindenféle forgatás és bosszantó pörgetés nélkül, tisztességes ruházatban. Uzsonnaidőre, 4 órára ezt is be kellett fejezni, és a hajdon lányokat ekkor haza kellett kísérni. A meghívottak megköszönve a vendéglátást hazaindultak, hogy ne terheljék tovább a vőlegényt. Ha ő azonban rokonait tovább akarta marasztalni, ez jogában állt. Ellenben, aki másnap külön lakomát akart tartani, ezt már nem tehetette meg, csak büntetés terhe mellett.

Hétköznap is lehetett esküvőt tartani, de ebben az esetben is egy nappal korábban kellett meghívni a vendégeket. Ilyenkor a reggeli istentisztelet után áldoztak, majd örök hűséget esküdtek egymásnak a házasulandók. A vigasság hétköznap is csak uzsonna után négyig tarthatott, és szintén csak a tisztességes táncot engedélyezte a tanács.

A vőlegénynek és a menyasszonynak kellett gondoskodni arról, hogy a hegedűsök, dobosok, szakácsok és a konyhán segédkező asszonyok ne járjanak asztalról asztalra kéregetni, ezzel szégyenítve a vőlegényt, hanem őket kifizessék.

Esküvői alkalmakkor különben senki sem koldulhatott az asztaloknál, de nem tiltották, hogy a szegény tanulók kéregeessenek.

Ezek után a statutum utolsó bekezdése egy figyelmeztetést tartalmaz, ha valaki ezeket a szabályokat, parancsokat megsérti, számolhat a nemes tanács által kiírt büntetéssel.⁵

A városi tanács igyekszik a felesleges cifrázkodást, hivalkodást, túlságosan nagy költsékezést, mind a vendégek, mind a vendéglátó számára tiltani. Mindenféle szokást, színjátékot, tevékenységet, amely a szertartás komolyságát sérthetné, tilt vagy büntet. A házasságot tényleg szentségként fogja fel, ezért kel erkölcsi síkon védelmére, és ehhez csatlakozik az anyagi oldal szabályozása. Fontos, gyakran felbukkanó kifejezések a „tisztességes” és hogy „Istennek tetsző”. Ez arra utal, hogy a város az egyházi és a világi erkölcsi törvényeket egyaránt szem előtt tartva alkotta meg rendelkezéseit, és érvényre jutásukat is egyaránt figyelemmel kísérte. Aki a házasság intézményét nem veszi komolyan, gúnyt űz belőle vagy éppen annak céljával ellentétesen cselekszik, az a személy az Isten ellen és a város, mint közösség rendje ellen is vét, így megérdemli a figyelmeztetést, dorgálást, sőt a büntetést is. A közösség (a város) ezért is szól bele ennyire részletekbe menően egy ilyen nagyon magánéleti esemény szervezésébe. Mindemellert az esküvőt minden szövegbeli előfordulásakor „hochzeitliche Freude”-ként említik, utalva ezzel ennek örömteli, örvendetes és vidám mivoltára is.⁶

A tanács az 1550. évi számadáskönyv adatai szerint március 3-án az irat nyomtatására 1 Ft 20 dénárt költött.⁷

Ennek ellenére a rendeletnek nem lehetett túl sok foganatja, mert a statutumot 1572-ben meg kellett újítani, más rendelkezésekkel kiegészíteni. Ehhez az akkori lelkész külön egyházi előírásokat is csatolt.⁸ Ennek több oka is lehetett. Talán a polgárok vágya, hogy minél fényesebb esküvőt tarthassanak, ezzel is mutatva gazdagságukat. Talán a menyasszonyok ábrándjai a napról, ahol éjszakába nyúlóan őt ünnepelek. Talán a rokonság egymásra licitálása az ajándékozásban, talán a más városból érkező házasulandók, akik ezeket a szabályokat nem ismerték (el). Vagy egyszerűen csak szerették volna ezt a kivételes napot, olyan különlegessé és emlékezetessé tenni, amennyire csak lehet, vállalva ezzel az esetleges büntetést, bírságot is.

A házasságot kötő felek, főleg anyagi érdekeiket szem előtt tartva és a későbbi gondokat, vitákat elkerülendő gyakran kötöttek házassági szerződést, bár ezekből kevés maradt ránk. Fontosságuk és hitelességük miatt ezeket a városi ta-

5. Ordnung der... Statny okresny archív, Banská Bystrica, Fasc. 115. nro. 24.

6. Ordnung der... Statny okresny archív, Banská Bystrica, Fasc. 115. nro. 24.

7. Jurkovich Emil: id. m. 828. o. (Az eredeti szöveget a számadáskönyvben sérülés érte, restaurálás alatt áll jelenleg.)

8. Jurkovich Emil: id. m. 828. o.

nács előtt kötötték, pecséttel és aláírással erősítették meg őket.⁹ Ilyen megállapodás jött létre például 1572. február 1-én, a városi tanács előtt, Veronica Heckl és Matthias Suess között. Ebben pontosan megállapodnak a hitbér összegéről, a vagyoni állapotukról és arról, hogy mi történjék a különböző ingó és ingatlan vagyon részekkel, ha valamelyik házaspár vagy esetleg mindkettő meghal. Minden szóba jöhető örökösödési verziót vázolnak, a későbbi viták és félreértések elkerülése érdekében.¹⁰

Érdekes adalékokkal szolgál a házassági szokásokról az a hagyatéki leltár, amelyet Elisabeth Meerwald halála után megmaradt ingóságairól, főként ruhadarabjairól készítettek. Az irat fényt derít bizonyos szokásokra az esküvői öltözködést, hozományt illetően.¹¹

A hölgy az esküvőjére a következő ruhadarabokat kapta a vőlegényétől: ” egy vörös és barna taft szoknya kötővel (kötény) és arany paszománnyal, egy piros damaszt ingecske, arany paszománnyal, egy fekete damaszt mellényke áttört szegéllyel és egy teljesen aranyozott öv.”¹²

Ő maga a következő holmikát vitte magával a házasságba: „Egy kék virágos atlasz szoknyát kötővel (kötény) és arany paszománnyal, ebben ment az esküvőjére. Egy ugyanilyen zöld damaszt szoknyát, egy két színű taft szoknyát és egy testszínű taft aljat. Volt egy skarlátvörös és egy kötényes szoknyája, valamint egy két színű damaszt, amin alul díszszalag futott körbe. Majd egy újabb piros, két „krongewaschene”, egy fahéjszínű szoknya következik kék kötővel (kötény), mindez selyemből. Két különböző mellény (kabátka?), amelyek közül az egyik cobolyprémes. Továbbá hat darab, különböző selyem nyakszegély, ebből három arany....-kal (szalag? érmék?) Végül itt is szerepel egy teljesen aranyozott öv .Emellett említ a jegyzék egy másikat , amelyet hétköznapiokon viselt a hölgy, továbbá még egy gyöngykoszorút is.

A ládákban fellelhető még mindenféle fehér len ágy- és asztalnemű, úgymint asztalkendők, törölközők, len lepedők és mindenféle más dolog, amit a férj nem ismert és meg sem jegyzett.”¹³

Mindebből látható, hogy a hölgy ruhái komoly értéket képviseltek. Esküvői ruhája is aranydíszes, a kor divatjának megfelelően nem fehér. Hogy erre a drága öltözetre mit szóltak a városi tanácsurak, nem tudjuk. A már idézett statutumban¹⁴ erről ugyanis csak a tánc kapcsán történik említés. Ott is csak annyi, hogy „nem tisztességes ruházat nélkül kell menni, ahogy az manapság a fiatal legé-

9. In Gottes namen...(Veronica Heckl és Matthias Suess házassági szerződése) Statny okresny archív, Banská Bystrica, Fasc. 207. nro. 42. Jurkovich Emil idézett művében hivatkozik az iratra a 828. oldalon.

10. Statny okresny archív, Banská Bystrica, Fasc. 207 nro. 42.

11. Specification (Elisabeth Meerwald hagyatéki leltára) Statny okresny archív, Banská Bystrica, Fasc. 304. nro. 4.

12. Specification Statny okresny archív, Banská Bystrica, Fasc. 304. nro. 4.

13. Specification Statny okresny archív, Banská Bystrica, Fasc. 304. nro. 4.

14. Ordnung der... Statny okresny archív, Banská Bystrica, Fasc.115. nro.24.

nyek közt csúf szokásban van.”¹⁵ Arról, hogy mennyi pénzt vitt a házasságba, illetve, hogy milyen ingó vagy ingatlan vagyonnal rendelkezett, sajnos nem maradt ránk adat. Az azonban különböző hitelügyletek kapcsán ismert, hogy az aranyozott öveket zálogba is adhatta viselője, ha pénzzavarba került.

A házasságok felbontására, válásra, a XVI. században, amennyiben nem forogott fenn valamilyen különös körülmény, főleg egyházi tiltásokra hivatkozva, nem volt lehetőség. Nem volt ez másképp Besztercebányán sem, ezért erről nem is tanúskodnak iratok.

Arról viszont vallanak a források, hogy mi történt akkor, ha a férj a feleség előtt jobb létre szenderült.¹⁶

Az iratok alapján a kézművesek özvegyei teljes joggal átvették a férj üzletét, műhelyének vezetését, végrehajtották végrendeletét, eljártak elintézetlenül maradt perekben, hitelügyleteikben. 1521-ben például Barbara, Christoff kovács „elhagyott özvegye”, pénzt vesz át Martin és Gilde nevű személyektől.¹⁷

1547 januárjában Hanns Spaldenkeyl pénzt kér Dorotheától, a patikus feleségétől. A fiú árva volt, és a néhai patikus volt a mostoha apja, de az megbetegedett és meghalt. Ezért kérte a fiú apai és anyai örökrészét, amit az özvegytől meg is kapott.¹⁸

Anna, Lienhart Draxler (néhai bíró) neje, 1550. november 14-én zárlatot rendeltetett el Clement Rawass minden tulajdonára és dolgára, ingóra és ingatlanra, beleértve Rawass 400 guldent érő házáat is a Badergasse-n, valószínűleg adósság fejében.¹⁹

Emellett találunk megegyezést házeladásról,²⁰ örökösödésről,²¹ sőt adósság elismerésről is,²² amelyeknél az egyik fél egy teljes joggal eljáró hölgy.

A képsor, amelyet igyekeztem önök elé tárni egy sok száz évvel ezelőtti hétköznapijainak egy szelete. Egy városé, amely igyekezett saját falain belül a lakók magánéletét is aprólékosan szabályozni.

15. Ordnung der... Statny okresny archív, Banská Bystrica, Fasc. 115. nro. 24.

16. Az 1542-1561-ig illetve 1543-1550-ig vezetett besztercebányai Protocollonokban, illetve számadáskönyvekben erre utaló adatot nem találtam.

17. Protocollon 1542-1561 269. o.

18. Protocollon 1542-1561 664. o.

19. Protocollon 1542-1561 755. o.

20. Protocollon 1542-1561 254. o.

21. Protocollon 1542-1561 295. o.

22. Protocollon 1542-1561 269. o.

Lengyel Tünde

Thurzó György családi konfliktusai

A 16–17. század fordulóján a betlenfalvi Thurzó család Magyarország nemes családjai között az egyik legelelőkelőbb helyet foglalta el. Thurzó Györgyöt (1567 – 1616) az ország mint kitűnő katonát és elismert politikust tisztelte, az evangélikus egyház pedig mint az egyik legbefolyásosabb védelmezőjét. A művelt, gyermekkorától a császári udvarban forgó Thurzó több funkciót is betöltött: a királyi tanács tagja volt, főpohárnokmester, étekgófogó, dunáninnyi főkapitány, Árva vármegye főispánja és 1609 decemberében megválasztották Magyarország nádorává. Ezt a tisztelet haláláig töltötte be. A történelemben nevéhez sok pozitív adat fűződik, amelyek katonai sikereit vagy politikai ügyességét méltatják, elsősorban a Bocskayval megkötött Bécsi békét 1606-ban és ugyanabban az évben a Zsitvatoroki békét a török szultánnal.

Családi élete is példásnak mondható. Nádasdy Tamás és „szerelmes Orsikája” levelezése mellett Thurzó második feleségével, Czobor Erzsébettel váltott levelei ismert és csodált bizonyítékai a rendezett és szeretetteljes házasság életnek.¹ Ezt tanúsítja továbbá a 9 gyermek is, amely a házasság első 12 évében született. De Thurzó György nemcsak ennek a szűk családnak volt a feje, de élete közel 20 nővel volt szorosabban vagy lazábban összekötve. Férfiakban a család bizony szegény volt – felnőttkort csak egyetlen fia, Imre élte meg.

Thurzó György tehát nem volt irigylésre méltó helyzetben. Hat évesen vesztette el apját, anyja, Zrinyi Katalin özvegyen maradt öt gyermekével. Ezek közül György öccse, Ferenc, egy évre rá ugyancsak meghalt és így Györgyön kívül három leány – Anna, Orsolya és Katalin maradt félárván. Zrinyi Katalin másodsor Forgách Imréhez ment férjhez. Ebben a házasságban hét gyermek született, de csak egy fiú, Simon, amely nagyon korán, alig 5 éves korában hunyt el. Így Thurzó hugainak száma kilencre emelkedett, Forgách Mária, Ilona, Zsuzsa, Judit, Dorottya és Julianna személyében, ám a két utolsó egy, illetve 13 éves korukban meghaltak.

1585-ben, anyja halálának évében Thurzó átvette nagy terjedelmű vagyona igazgatását. Ugynebben az évben megnősült Forgách Zsófiával, nevelőapjának unokahúgával. A házasság pontosan öt évig tartott, amikor Zsófia szülésnél meghalt, gyermekével együtt. Mivelhogy elsőszülött fiuk, Ferenc is csak néhány napot élt, a házasságból két leány maradt – Zsuzsanna és Judit. A gyászév eltelte után új asszony került a házhoz, a 14 éves Czobor Erzsébet személyében. A két fiú és 7 leány közül, amelyel férjét megajándékozta, öt leány (Borbála, Ilona, Má-

1. Bozai Zsuzsa: korešpondencia palatína Juraja Thurzu a jeho manželky Alžbety Czoborovej. In: Zborník Oravského múzea XV, 1998, 50 – 56 o.

ria, Katalin és Anna) és a két fiú közül csak Imre vitte tovább a családi örökséget, még ha csak rövid ideig is.²

Egy ilyen nagy, soktagú családnál, ha közelebbről bepillanthatunk életükbe, sok érdekes és ellentmondásos dologra figyelhetünk fel. Az egyes családtagok mintha majdnem nem is léteznének, némelyek meg állandóan a középpontban vannak. Akad olyan, akiről még véletlenül sem találunk rossz véleményt, ellenben azokkal, akik a család fekete bárányai. Ami külön figyelmet érdemel, az, hogy a nagyhírű családban milyen különbségeket tettek a nemek között. Ez leginkább a lányok műveltségénél figyelhető meg. Az is biztos, hogy a széles családi körben csak nehezen lehet elkerülni a nézeteltéréseket, amelyek keletkezhetnek az érintett családtagok természetéből vagy kívülről jövő hatásokkal kapcsolatban. A Thurzóknál előfordult konfliktusok hátterét vizsgálva több okot is találunk: az egyik leggyakoribb a házasságokból ered. Ez lehetett a rangban nem családba illő házastárs választása, a szülők által megszervezett házasság vagyoni vagy hatalmi okból, amikor két össze nem illő embert kötöttek egy életre össze. Ott, ahol nagy a vagyon, rendszerint nem marad el az osztozkodás problémája sem. Thurzó György pedig nem tartozott azokhoz az emberekhez, akik szívesen osztozkodtak, sőt, bátran elmondhatjuk róla, hogy nagy vagyonszerző hírében állt és nem voltak gátlásai akkor sem, ha mások birtokaira pályázott³ vagy éppen saját atyafiait akarta egy kissé „megkönnyebíteni” a vagyontól.

Ez a természeti vonása lehetett az oka hosszú évekig tartó nézeteltérésének hugával, Thurzó Orsolyával. A konfliktus első jelei egy 1598 – ban kelt levél ismerteti.⁴ Thurzó Orsik, ekkor már második férje, Ghyczy Ferenc után özvegy, így ír bátyjának: „Holot az istentelen Gyulafi Istvánnak⁵ adván kegyelmed minemő kiházásított kegyelmed, hogy a szegény üdvözült anyánk költözetinek arany ezüst mívenek szep részét kegyelmed nekem adta. Nagy dolog az, szerelmes bátyám, ha csak ezek voltak szegény asszonyom anyánk minden költözékiek, arany ezüst mívének szebb és jobb része úgy mit 2 arany lánc, 1 függő, 1 nyakon vető, melynek köveit itt Erdélyben kit 3 forint, kit 2 Ft, kit 1 Ft, kit 60 dénár-ra becsülnek. Azon kívül egy arany öv és 1 néhány hitvány villa és kalán, 1 kis kanna. Ezek voltak mindenek, az kivel kegyelmed engem kiházásított. De ke-

2. Genalogiai feljegyzések. (Közli Barabás S.) Történelmi Tár 1884

3. Néhány pert említett Szádeczky-Kardoss Irma: Báthory Erzsébet igazsága. Budapest 1993, 259 – 267 o.

4. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 2638. A magyar asszonyok könyvtárának levélmásolat gyűjteménye, I. rész, (tovább csak Magyar asszonyok) 438. özv. Ghyczy Ferencné Thurzó Orsik Thurzó Györgynek, Farnas 1598. február 28.

5. Gyulafi István Thurzó Orsik első férje volt. Nénjének, Perényi Györgyné Thurzó Annának írt levelében 1591-ben írja: „minemő szerencsét hordoz az én istenem fejem felett...”, amikor Gyulafi megkérte kezét. Orsik kérte nénjét, hogy „kigyelmed engemet ez dologban minden jóra tanácsoljon, mert immár ez a dolog csak kigyelmedeken áll”. Magyar asszonyok I., 420., Thurzó Orsolya nővérének, Perényi Györgyné Thurzó Annának, Udvarhely 1591. szeptember 1.

gyelmed jól tudja, hogy mind ezüst tálam, talneró, mosdó, medence kegyelmednél vagyon, melyről kegyelmednek keze írása nálam vagyon.”

A Thurzónál maradt drágaságok csak a gondolatbeli jéghegy csúcsát alkották, mint a továbbiakból kitudódik: „Ahol pedig kegyelmed azt írja, hogy nem hozám illendőhöz mentem, kiért kegyelmed mind az atyafiakkal neheztelt reám, elég nagy úr az Fölföldön Nádasdy Ferencz, Erdélyben Ghyczy János, Batory Boldizsár, Batory András, elég urak voltak Ghyczy Péter is zászlós úr. Ezek a szerelmes uramnak mind atyafiai voltak, ez okáért illendő volt hozzám, hogyha pedig nem hozzám illendő volt volna is, az mit kegyelmed az én özvegyi koromban szerencsémeket megtartóztatta vala, imez gyalázatos szóval illetvén kegyelmed Révay András előtt, az akkor pedig jó akarattal volt hozzám, hogy énnálamnál nagjubb kurwa nincsen Erdélyben és Révay András azt sokaknak beszélvén, szerencsémeket igen megtartóztatta vala, az kegyelmed szava után. Mely miat mint kegyelmednek, mint énnemem igen rút hírünk nevünk vala, némely engemet szánt erkölcsömet tudván, némely pedig kegyelmedet kárhoztatta, hogy kegyelmed ez kis részért, ki engömet illetve, mind magát, s mind engemet nagy gyalázatban hozott volna.” Az anyai örökség visszatartása és sértegetés Thurzónak még mindig nem volt elég, mert kétségbe vonta Orsik gyámságát is, amit pedig ő törvényesen szerzett a fejedelem ítélete szerint, a férje akarata után.⁶ Orsolyának több mint valószínű, hogy jól informált ismerősei is voltak a Felvidéken, mert azt is megtudta, hogy Thurzó megegyezett Révaynéval (Révay Gáborné Thurzó Katalin mindkettejük legfiatalabb húga volt) 3000 forintra egyeztek vízkereszt napján valami jószágról, amit Thurzó haláláig használ és aztán oszszák mindkettejük gyermekei. Vagyis kisémmizte hűgát ebből a vagyonból is. Avval, hogy Orsolya keményen a szemébe mondta Thurzónak az egész rajta esett igazságtalanságot, bátyját nagyon megsérthette. A továbbiakból az derül ki, hogy bátyja néhány évig nem is válaszolt egyik levelére sem, pedig Orsik nagy megpróbáltatásokon ment át „amióta az ország hadát megverték”. Menekülnie kellett, havasokon át a két árvával, Györgyel és Zsuzsával, parasztruhában. Csak Rottal uram segített neki, szerzett Bastától levelet és úgy jutott haza a házába. Akkor meg rájuk törtek a tatárok, azután meg Bastáék. Orsik ekkor is pártfogóra talált, egy Retwiczy nevű úr személyében.⁷

Ilyen megpróbáltatások után, talán ezek hatása alatt, végre megtört a jég és két év elmúltával Thurzó válaszra méltatta hűgát. Levelének tartalmát sajnos nem ismerjük, de talán mutatott valami szánalmat, mert Orsik válaszában tovább ecsetelte sorsát: „...gyakorta mezítelen szablyák forgottak fejem felett ... bi-

6. Thurzó biztos tisztában volt azzal, hogy húga az ország törvényei szerint lett gyermekei gyámja (Tripartitum, I. rész 113. cím és a köv.) Ezért ezt inkább a bosszú és harag kinyilvánításának tekinthetjük, mint sem a gyámság megtámasztásának.

7. Magyar asszonyok II., 17. özv. Ghyczy Ferencné Thurzó Orsik Thurzó Györgynek. Farnas 1602 január 5.

zon meg sem maradtam volna, ha ez mostani uram kezéhez nem fogot volna, mert ... engemet még az én saját szolgálaim is mind elzártanának, sőt volt oly kőszivők, hogy még ő maga is meg akart ölni, kevés ezüst marhámra nézve...”⁸ E levél szerint Orsolya nem sokat tétozott és az első adódó alkalommal újból, immár harmadszor is férjhez ment. Lindauer Tóbiás személye, akiről a történelem nem jegyezt fel sok adatot, megintcsak felszította Thurzó György haragját. Azt, hogy Orsolya „rangon alul” ment férjhez, a büszke királyi tanácsos nem volt hajlandó elfogadni. A helyzet annyira rosszabbodott, hogy amikor Orsolyának menekülnie kellett Erdélyből és a Felvidékre ment, mivelhogy itt élt minden rokona, bátyja nem fogadta be „még a vendégházba sem, amely latroknak és idegeneknek is szabad”, pedig ők vér szerinti atyafiak voltak. Mesziről jött, gyermekeivel, fáradtan, hogy megkövesse, ha valamit vétett ellene. De Thurzó csak ennyit üzent, hogy „ha egészségem kél, oniad kimeniek...” Szerelmes bátyám uram, kegyelmednek nagy hire vagyon, miért cselekszi kegyelmed ezt, holott én kegyelmednek semmit nem vétettem, noha kegyelmed híre nélkül férhez mentem, nem mentem rossz emberhez, hanem jó emberhez mentem, ki vagyon olyan nemzet, mint mi magunk vagyunk...” Hisz Thurzó azt írta, hogy ő nem oltalmazhatja, muszáj volt valakit találni.⁹ Orsolya megpróbálta bátyja érzékeny pontját is megérinteni és bért ajánlott fel, hogy házában lakhasson.¹⁰ Minden hiába volt, Thurzó nem engedett, sőt, annyira ment, hogy azt kívánta hűgától, hagyja el férjét. Erre Orsolya nem volt hajlandó: „hogy kegyelmed minden atyafiui szeretetét és jó akaratát nekem ajánlja, azt én ...megszolgálom, ...de kegyelmed jól gondolkodhatnék felőle, hogy énnemem tisztességemben, hitemben jár, hogy én az én szerelmes uramat el hagyván, ő tőle elválván, miképpen illik ez hozzám. Holott az Isten.. énnemem rendelte házastársul, őkegyelmét kell énnemem becsülnöm az Isten parancsolatja szerint, holott pedig kegyelmed azt írja, hogy kegyelmed ő kegyelmére neheztel, azt az hirt halván nem különben tartom, mind az kést szivemben ütne...”¹¹

Ennek után hiába is kérte Orsolya, hogy Thurzó adjon nekik egy házacskát, ahol ellehetnének. A további levelek a Morvaországi Meziříčí városkából jöttek, ahol Orsolya gyermekeivel és a rokonoktól kiutált férjével lakott. Vagyoni helyzete valamit javult talán, mert eleinte Czobor Erzsébettől még kért ugyan szalonát vagy más élelmiszert,¹² de házat akart bérbe venni, addig míg saját jószága nem szabadul. Férje a szász herceg szolgálatába állt és így próbált valami pénzt keríteni.¹³ Annak ellenére, hogy Thurzó állandóan elutasítóan kezelte, sőt, gyak-

8. Ugyanott, 19. Thurzó Orsik – Lindauer Tóbiásné Thurzó Györgynek. Szatmárnémeti 1602 április 18.

9. Ugyanott, 28. Thurzó Orsik Thurzó Györgynek. Zsolna 1604. szeptember 23.

10. Ugyanott, 32. Thurzó Orsik Thurzó Györgynek. Hricz 1605. április 29.

11. Ugyanott, 37. Thurzó Orsik Thurzó Györgynek. Hriczo 1605. május 7.

12. Ugyanott, 67. Thurzó Orsik Czobor Erzsébetnek. Mezirici 1606. február 9.

13. Štátný oblastný archiv Bytča, Oravský komposesorát, Thurzovská korespondencia - (ŠOBA Bytča, OK – TK) II-T/23, Mezirici 1605. október 3.

ran meg is alázta hűgát, Orsolya minden levelében felvetette atyafiuságukat és elvárta Thurzótól, hogy a gyűlésen járjon közben az ő birtokainak ügyében is.¹⁴ Tovább is érdekesen alakult a viszony: Thurzó Bécsben ajándékokat vásárolt hűgának, Orsolya a kis Imricskónak puskát küldött ajándékba és lányát Czobor Erzsébet udvarában helyezte el. Mikor már úgy tűnt, hogy rendeződik a konfliktus, Orsolya meglátogatta Thurzót. Bátyja nemcsak hogy nem beszélt vele, de egy falatot sem adott, sem egy kanál italt. Aztán meg üzent, hogy jöjjön el újra, hozza a nagyobbik fiát is, de hogy a férjét semmiképpen nem akarja látni. Megigérte ugyan, hogy a birtokot megpróbálja kivenni Bocskaitól, de ellenben megint azt akarta, hogy hagyja el férjét. Orsolya ezt újból elutasította, és fiát sem akarta odaadni.¹⁵ A sors további megpróbáltatásokat hozott neki. A város, ahol letelepedett, megégett. Épp hogy megmenekültek, egy szál ingben szaladtak ki gyerekestül és mindenüket elvesztették. Orsolya újból bátyjához fordult és kérte, hogy valami ruhákat adjon nekik, mert minden, ami rajta van, kölcsön van.¹⁶ Sajnos Orsik további sorsáról nem tudunk többet, csak annyit, hogy Thurzó halálát követő évben Czobor Erzsébettől kért egy „megigért summa pénzt”, hogy urával és gyermekeivel házat vehessenek Klucsón.¹⁷ A viszály a két testvér között végleg véget ért. Ha az okot keressük, ma már nehezen tudjuk megállapítani, mit tekintettek a 16–17. század fordulóján nagyobb bűnnek – a testvér megfosztását jogos örökségtől, vagy pedig egy férfi felügyelete és jóváhagyása nélküli házasság megkötését. Egy biztos, hogy a korabeli iratok sokkal több kisemmizést tartanak számon, mint ilyen „tiltott” férjhezmenetelt. A kor embere talán toleránsabb volt a vagyontól való megfosztáshoz mint a családi becsületbe vágó, rangon aluli házassághoz.

Kellemetlen helyzetbe jutott Thurzó György másik hűgával kapcsolatban is. 1598-ban a 16 éves Forgách Zsuzsát férjhez adták Révay Ferenchez. A családban ekkor már két Révayné is volt – Thurzó Katalin Révay Gábor és Forgách Mária Révay Péter felesége volt. Sajnos a harmadik házasság nem sikerült. Deák Farkas szép és romantikus életrajzában¹⁸ inkább Révay Ferencet okolja (és nem is indokolatlanul), de figyelembe kell venni azt a levelet is, amit az apa, Forgách Imre írt néhány nappal az esküvő után vejének: „... hogy te kegyelmed az én szerelmes Zsuzsannámba ha mit lát, ki az kegyelmed természetéhez nem hasonló, azt apai szeretettel javítsa és könnyen viselje... Ttudom pedig, hogy oly nevelése erkölcsé vagyon leányomnak, csak először ismerhesse meg az Kegyelmed erkölcsét, tud engedni szolgálni is Kegyelmednek...¹⁹ Ezek szerint Zsuzsa nem volt az a szófogadó, mindent eltűrő jó leány, amilyennek az eszményi feleségnek len-

14. Magyar asszonyok, 93. Thurzó Orsik Thurzó Györgynek. Mezirici 1606. május 13.

15. Ugyanott, 104. Thurzó Orsik Thurzó Györgynek. Mezirici 1607. január 7.

16. Ugyanott, 114. Thurzó Orsik Thurzó Györgynek. Mezirici 1607. november 7.

17. ŠOBA Bytča, OK – TK, III-T/16, Kluczón 1617. szeptember 2.

18. Deák Frakas: Forgách Zsuzsánna (1582–1632). Magyar történelmi életrajzok. Budapest 1885, 108 o.

19. Deák Farkas: Levelek Forgách Zsuzsánna történetéhez. Történelmi Tár 1886, 284–295

nie kellett. Feltehetőleg az impulzív Révay, akit még a féltékenység is fűtött, túlzásba vitte a dolgot, amikor feleségét magához akarta idomítani. A tanúvallomások szerint a házasság néhány év múlva verekedésekkel telt meg. Ebbe már Thurzó György is be lett avatva, sőt, amikor Zsuzsanna férje elől néjéhez Máriához menekült és nem volt hajlandó visszamenni, őt hívták segítségül. Thurzó megpróbált diplomatikusan mind a két féllel tárgyalni, de hűgától megkövetelte, hogy visszatérjen férjéhez. Ezzel csak annyit ért el, hogy az inkább öngyilkos akart lenni. Így dolga végezetlenül ment el. A vadregénybe illő eset tovább eléggé ismert – Forgách Zsuzsa Bakits Péternél keresett vigasztalást, aki a garázdálkodó Révaytól kénytelen volt őt elrabolni, mégpedig a várfal kibontásával. Mivel a dolog az országgyűlés elé került, Thurzó itt a „sértett fél”, vagyis Révay Ferenc oldalára állt.²⁰ Az 1608. januárjában kiadott levélben 11 más főúrral egyetemben a vármegyékhez intézett felszólítást, hogy az ügy tárgyalásakor vegyék figyelembe az ő véleményüket, mert ők ismerik az ügyet. Ez Thurzótól – mai szemmel nézve – elég alattomos tett volt, mivelhogy ha a többi úr nem is, de ő biztosan tisztában volt avval, hogy Forgách Zsuzsa milyen körülmények között élt és mi készítette férje elhagyására és a válóper megindítására. A kor mentalitása szerint Thurzó cselekedete viszont egészen érthető. Magyarázattal szolgál erre Antonio Guevara, híres könyvében, a „Fejedelmek órája”-ban: „azt adom tanácsul, nem csak a fő emberek feleségeinek, hanem a közönséges állapotbeli asszonyoknak is, hogy meggondolván azt, hogy az ő urukkal és férjükkal együtt kell teljes életükben lakniuk, együtt kell kereskedniük, szólniuk, élniük és halniuk, teljes erejükkel azon legyenek, hogy az ő uruknak erkölcsét tanulják békével szenvedni, mert hogy igazán meg mondjam, az asszonyemberhez illik az, hogy az ő urának erkölcsét kövessék. A férfiak tiszte pedig az, hogy az ő feleségük gyarló természetét békével szenvedjék.”²¹ Emellett elképzelhető, hogy az egész ország tárgyalta az ügyet, amely – legalább is eleinte – elég rossz fényt vetett a családra is. Ez Thurzónak semmiképp nem kellett, mivelhogy ekkor már a legmagasabb politikai funkciókra pályázott. Az ügy botrányos voltáról szól az a törvénycikk is, amely Bakicsot és Forgách Zsuzsát a törvény elé citálta, hogy a nádorispán úr a bírakkal ítélezhessen felettük.²² 1609. februárjában aztán összeült a bíróság, amely előtt fel lett olvasva Révay vallomása tetteiről, amelyekben aprólékosan leírta, hogy kínoztá, korbáccsal verte, rugdosta és ütötte feleségét.²³ A közvélemény erre megfordult, Révayt elítélte tettei miatt, de a bírák – talán mint precedens – mégis olyan ítéletet hoztak, hogy Bakics és Forgách Zsuzsa is kötelesek ötvened magukkal megesküdni, hogy nem volt közük egymáshoz. Így kapta meg végrehajtásra az évekig tartó pert 1609-ben Thurzó György, mint az ország újon-

20. Deák Frakas: Forgách Zsuzsánna, 69 o.

21. Antonio Guevara: Horologii principum, az az Az fejedelmek oraianak második keonyve. (Fordította Draskovith János). Greczbe (Graz) 1610, 12 v – 13 o.

22. Corpus Juris Hungarici, 1608. 26. törvénycikk.

23. A bevalló levelet közli Deák F.: Forgách Zs., 79 – 81 o.

nan választott nádora. Arról, hogy megpróbált az ország törvényei szerint utána járni a dolognak, számtalan levél tanúskodik.²⁴ Sürgette is végrehajtást, üzent is Bakicsnak, hogy „kifüstöli” Detrekő várából. Ennek ellenére nem cselekedett semmit, s eltelt még jó két év, mire a dolog befejeződött és feledésbe merült.

Thurzó – mint korának legtöbb férfia – nem tudott túllépni azon a megszokott határon, amely talán évszázadok óta a nőt a férfi (legyen ez apa vagy férj, vagy testvér) árnyékába állította. Ami meglepő, hogy milyen benevolenciával kezelte a Forgách – Bakics ügyet a kardinális úr, Forgách Ferenc. Egyházi személy létére ő járt legtöbbet közbe, hogy az ügy rendeződjön és megtett mindent, hogy Révay Ferencnek megnehezítse dolgát.²⁵

Thurzó konzervativizmusát a női alárendeltség kérdésében az is támogatta, hogy saját házasságában nem fordult elő, hogy nevével komoly összetűzésbe került volna (legalább is nem maradt ennek írásos nyoma). Ez persze érthető: a 25 éves, tehát felnőtt korának legjobb éveit „taposó”, már kétgyermekes özvegy férfi egy alig 14 éves, nagyon gyér műveltségű feleséget kapott. Czobor Erzsébet fejlődése pontosan követhető a levelekből. Eleinte mindent férje akarata szerint hajtott végre. Thurzó még azt is megírta neki, nem bízva a négy évi gazdasszonykodás tapasztalataiban, hogy a várt vendégeknek (a véletlen nyomám épp Bakics uramnak és Révay Ferencnek) takarítsa ki a házat, fűtsön be és ne felejtse el gyertyatartót és mosdót betenni.²⁶ Czobor Erzsébet férje életében a legtöbb döntést akár családi, akár gazdasági ügyben, majdnem mindig megtárgyalta férjével. Arról, hogy képes volt egyedül is dönteni, azért nem lehet kétségünk. Hisz halála után fia helyett még az Árva vármegyei főispánságot is rá bízták, ami igazán nem volt megszokott dolog. És azt, hogy megtanult gazdálkodni, semmi sem mutatja jobban, mint az, milyen erélyesen és magabiztosan adta ki a parancsokat az udvar népének férje és aztán fia halála után is.²⁷ Legjobban ez abban a perben látható, amelyet menyé Nyári Krisztina és annak második férje, Esterházy Miklós ellen folytatott elhunyt fia gyermekeinek kiadásáról.

Azt a tényt, hogy Thurzó meg volt győződve arról, hogy egy feleségnek el kell tennie férje szeszélyeit, bizonyítja leányának esete is. Az első házasságában született Zsuzsa 15 évesen ment férjehez Perényi Istvánhoz. Az első évek talán békeségben teltek el, de legkésőbb négy év után már itt is megjelentek a konfliktusok.

24. A per anyaga ma a Szlovák Nemzeti Levéltárban van Pozsonyban – Slovenský národný archív v Bratislave, Spoločný archív rodu Révay – Únos Zuzany Forgách.

25. ŠOBA Bytča, OK – TK, II-R/19, Révay Péter írja Thurzónak, mennyire csodálkozik a kardinális úr mandátumán meg hogy hányszor járt már közben Bakics ügyében. Sklabinya 1612. június 3.

26. Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czoborszentmihályi Czobor Erzsébethez (tovább Thurzó György levelei). (ed. Zichy Emund) Budapest 1876. I. 196 o., Kralovan 1596 november 2.

27. ŠOBA Bytča, Oravský komposesorát, 3. Acta varia – d. Inštrukcie a zmluvy (utasítások és szerződéses), továbbá levelek.

tusok. Ezekről sajnos nem sokat tudunk, egy prózai okból: amint Zsuzsa bevallja, nem tud rendesen írni!²⁸ Apja levelére csak későn válaszolt, mert férje az íródeákot elküldte az enyedi házához, így nem volt kivel írni.²⁹ Zsuzsa nagyon akarná, hogy találkozzanak, ha apja látná állapotukat, mint öröme, mint bánata volna rajta. Szerencsétlen, hogy nem láthatja az apját, „... az én kigyelmeddel való sok dolgomat csak egyik részit is ki szivemen vagyon megh írnia, s nem illik azokat papirosra terjesztenem, talám add megh az Isten oly alkalmatosságot, kibem magam beszélhetem kigyelmednek.”³⁰

Végül mégis találkoztak, amikor Thurzó Kassán volt. A viszontlátás nem volt vidám, mert így számolt be feleségének: „elég rossz állapotban vagyon, nevolás, kit apa lévén keservesen szemlélek, de úgy kell lenni, mint az jó Isten rendeli”³¹ Később a helyzet még jobban romlott: Zsuzsa nem mehetett el húga Judit esküvőjére, és nem nagyon meggyőzően mentegette férjét, hogy nem azért, mert nem engedte volna, de az igazi okot inkább a szolgálra bízta, mert az jobban tud beszélni, mint ő írni.³² A helyzeten az sem javított, hogy Zsuzsa fiút szült. Ezt a „boldog apa” egy meglehetősen hűvös hangú levélben közölte a nagyszülőkkel, megjegyezve, hogy felesége úgy van, mint ahogy már csak ilyenkor lenni szoktak az asszonyok.³³ A gyermek sem engesztelte ki Perényi jószándékát. Zsuzsának egy olyan vénasszonyt szerzett, akitől félt és ez kiűzte a lányokat az udvarból. Csak a söpredékje maradt, Zsuzsa kénytelen volt negyedmagával lakni, amihez nem volt szokva. Akármit mondott, ami a vénasszonynak nem tetszett, az mindjárt az úrral fenyegetett és nagy bosszúságokat okozott. Minduntalan árulkodni járt az úrhoz, hazudozott, ahogy Zsuzsa írja: „csak bementem néha, hát immár készen vagyon az én fürdőm, néha bizony semmi vétkem nem volt ...” A lányt, akit kiűzött a vénasszony, csak úgy tudta visszaküldeni, hogy az egyik szolgál titokban kölcsönzött neki két forintot az útra. Ennek ellenére mégis védte a jó urát.³⁴ Thurzót mint apát nem hagyta hidegen az ügy és amikor alkalma adódott és Kassa környékén vagy Tokajban járt, igyekezett meglátogatni leányát. Talán ilyen formában is megpróbálta Perényinek tudomására adni, hogy egy Thurzó-lányt vett el és ez valamire kötelezi őt. Persze, ezek csak találgatások, sajnos írásos nyoma annak, hogy Thurzó közbenjárta volna leánya ügyében, nem maradt. A szerencsétlen házasság néhány év múlva a férj halálával ért véget. Zsuzsa viszont még háromszor vette fel a házaseset kötelékét.

28. Magyar asszonyok, 107. Thurzó Zsuzsa Thurzó Györgynek. Nagy Ida 1607 március 12. Kéri apját, hogy „bocsássa meg a rossz írást, de igen hitvány író vagyok”.

29. ŠOBA Bytča, OK – TK, II-T/24, Nyalab 1605 október 20.

30. Ugyanott, 1605. július 7.

31. ŠOBA Bytča, OK – TK, III-T/12, Kassa 1607. március 8.

32. Magyar asszonyok, 112. Thurzó Zsuzsa Thurzó Györgynek. Hely nélkül, 1607. november 8.

33. ŠOBA Bytča, OK – TK, II-P/19, Királyháza 1608. május 8

34. Magyar asszonyok 153. Thurzó Zsuzsa Thurzó Györgynek. Nyalab június 26. év nélkül.

Thurzó Zsuzsa esete még egy szempontból érdekes. A 15 éves korában férjhez adott lány - saját bevallása szerint - „igen hitvány író”. A többi lány a családban ugyancsak nehezen birkózott meg eleinte az írással. Rendszerint - a szokása szerint - íródeákkal írták leveleiket. Az aláírások és a néhány sajátkezü utóirat azonban világosan kimutatják, hogy a toll forgatása nem volt a legegyszerűbb foglalkozása a fiatalasszonyoknak. Ez meglepő, csak azért is, hogy Thurzó saját maga a kor felfogása szerint a művelt emberek sorába tartozott, saját felelőségétől is megkívánta, hogy megtanuljon írni. Ami pedig fiát, Imrét illeti, ő már öt éves kora óta könyvekkel kellett hogy játszon³⁵ és korának legjobb tanáraival taníttatták a bitcsei iskolában, majd pedig a Wittenbergi egyetemen. A bitcsei iskola ebben az időben igen jó hírnévnek örvendett, nagyon sok diákja volt és ezek közül sokan tovább tanultak a külföldi egyetemeken. A további kutatás talán kimutatja, hogy egy ilyen környezetben mi volt annak az oka, hogy a lányok nevelése ebből a szempontból hiányos maradt. A Thurzó lányok férjeinek javára szól az a megállapítás, hogy férjhezmenetelük után írásuk és stílusuk sokat javult. Ez leginkább Illésházy Gáspárné Thurzó Ilonánál és Thököli Istvánné Thurzó Katalinál tapasztalható.

A Thurzó család a 16–17. század fordulóján élte fénykorát. A nádori funkciót betöltő György után fiának, Imrének volt meg minden feltétele ahhoz, hogy hasonló nagy karriert fusson be. Sajnos, korai halála meggátolta nemcsak ezt, de a család további felemelkedését is. Ezen a vonalon azért még akadt probléma és konfliktus - Imre özvegye Nyári Krisztina pere Czobor Erzsébettel a gyermekek kiadásával kapcsolatban. Ami a család további ügyes-bajos dolgait illeti, említést érdemel még Thurzó Mária Vizkelethy Mihályné viszonya a költő Benyiczky Péterrel és az a botrány, amely 1647-ben vert fel nagy port. Thurzó Judit és Jakusith András fia János, a „vérszomjuhozó gyilkos”, megölte a 22 éves Forgách Ferencet, mert állítólag feleségével, Szunyogh Katával szerelmi viszonyt tartott fenn.³⁶

A néhány száz éves iratok tanulmányozása sok elfelejtett és titokban tartott információt hoz napvilágra. Ezek tanúsítják azt a tényt, hogy az emberi természet a négyszáz év alatt nem sokat változott, megmaradt minden pozitív, de sajnos negatív részleteiben is. Ami változott, az a mentalitás, amely ma már egészen más fényben világítja meg az ember gyarlóságait, legyen szó akár egy nagy múltú főúri család tagjáról, vagy akár ki másról.

35. Thurzó György levelei, 416. Árva, 1604. január 3.

36. Történelmi tár 1891, 513 o.

Berta Borbála

Rákóczi Erzsébet rövid özvegyége

A koraujkorral foglalkozó történetírás még adós egy a főúri nőkre vonatkozó, átfogó társadalomrajzzal. Született már néhány rövidebb-hosszabb életrajz e témában, de általános elemzés még nem. Egy ilyenfajta munka elkészítése számos nehézségbe ütközik. Például már olyan egyszerűnek tűnő statisztikák mint átlagéletkor, házassági stratégiák, gyerekszám stb. sem készíthetők el az anyakönyvezés hiánya miatt. Átfogó társadalomrajz elkészítéséhez tehát előbb az egyének életrajzát kell elkészíteni illetve egyének adatait összegyűjteni a rendelkezésre álló forrásokból. Ehhez szolgál adalékkul Rákóczi Erzsébet életrajza, amelyből most egy fejezetet, rövid özvegységének történetét emeltem ki.

Rákóczi Erzsébet a Rákóczi család fiatalabb, katolikus ágának utolsó leszármazottja. Nagypapja, Rákóczi Pál I. Rákóczi György erdélyi fejedelem testvére tért vissza a katolikus vallásra. Korai halála után egyetlen fia, a még gyermek Rákóczi László a bécsi udvarban a későbbi IV. Ferdinánd főherceg játszó- és tanuló-társaként nevelkedett. 1654 elején feleségül vette Lónyai Zsigmond özvegyét, a református Bánffy Erzsébetet.¹ Felesége később katolizált.² Még házasságuk évében (1654) november 16-án megszületett első gyermekük, Erzsébet. 1656-ban ismét leányuk született, Borbála, aki azonban csecsemőkorában meghalt.³ Apjához hasonlóan Erzsébet is korán árvaságra jutott. 1663 augusztusában megbetegedett és meghalt édesanyja, majd egy év múlva, 1664-ben Várad alatt, a török elleni csatában, elesett édesapja.

Az ekkor még csak 10 éves kislány gyámja Báthory Zsófia, II. Rákóczi György fejedelem özvegye, I. Rákóczi Ferenc anyja lett. Rákóczi Erzsébet négy év múlva, 1668. február 4-én Nagysároson feleségül ment Erdődy Ádámhoz. A férj néhány hét múlva egy, a törökök ellen vívott kisebb csatában meghalt. Rákóczi Erzsébet néhány napos házasság után özvegyasszony lett. Két év múlva újra az ő lakodalmát ülték Nagysároson: 1670. január 28-án házasságot kötött Erdődy Györggyel. Mivel első férje, Erdődy Ádám és Erdődy György unokatestvérek voltak, az esküvő előtt be kellett szerezniük a király, a pápa és mindkettőjük rokonainak, így I. Rákóczi Ferencnek, Erdődy Imrének és Erdődy Miklósnak az engedélyét.⁴

1. Rákóczi László naplója közzéteszi és a jegyzeteket írta HORN Ildikó, az utószót írta R. Várkonyi Ágnes In. Magyar Hírmondó Magvető Kiadó, Budapest 1990. 374-376.

2. Rákóczi Erzsébet az ófalusai ispotály szegényeinek ebédet adatott többek között május 12-én, azon a napon, amikor anyja, „Idveözült Méltóságos Gróff Bánfi Erzsébet Aszony az Calvinistaságból megh tért.” Lásd Eredeti okiratok a régi magyar gazdászatról. Közli: KORBÉLYI József. Magyar Gazda, 1861. 817.

3. HORN, 1990. i.m. 468.

4. Österreichisches Staatsarchiv Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. (ÖStA, HHStA) Familienarchiv Erdődy, Ladula 6, Fasciculus 1, Nr 10-16.

Második férje, Erdődy György 1645-ben vagy 1647-ben született.⁵ Árva, Bars, Sáros és Varasd vármegye főispánja volt. Királyi főkamrás, majd főlovászmester, később tárnokmester lett. Pályafutásának csúcsára 1704-ben ért, amikor I. Lipót országbíróvá nevezte ki. Ez utóbbi tisztséget 1713-ban bekövetkezett haláláig viselte. Erdődy György birtokai egyrészt Pozsony valamint Nyitra vármegyében voltak Szomolány, Jókó és Vitenc táján feküdtek, másrészt az Erdődy családnak Horvátországban is jelentős jószágai voltak Jászka,⁶ Sellin,⁷ Szávaújvár⁸ illetve Monoszló⁹ környéken. Ezek a birtokok többnyire megosztottak voltak, vagyis a család több tagja között osztották fel őket.

Házasságuk több válságot élt át (1685-ben és 1691-ben), de sohasem váltak el és házasságuk csupán Erzsébet halálával (1707) ért véget. Gyerekük nem született, Erzsébet minden vagyona férjére szállt. Az eddigi szakirodalom (Ráth Károly, Thaly Kálmán, Kovács Sándor Iván és Uhl Gabriella) főleg sikertelen házasságával illetve két versével foglalkozott.

Jelen előadásom Erzsébet rövid özvegységével, tehát életének szűk két évével foglalkozik. Erről az időszakról eddig nem álltak rendelkezésre adatok, a bécsi Erdődy levéltárban folytatott kutatásaim során fellelt források azonban sok új és érdekes részlettel szolgáltak, melyek jól példázzák a 17. század második felének társadalmi viszonyait, különös tekintettel egy árva leány és egy fiatal özvegy helyzetére.

Rákóczi Erzsébet első férje, Erdődy Ádám egyetlen gyermeke volt Erdődy Imrénének és Forgách Évának. Apósa és anyósa házassága sem nevezhető felhőtlennek. Többször külön is költöztek. 1650-ben például Erdődy Imre megfogadta, hogy többé nem él házaseletet feleségével, hacsak ő magának (mármint Forgách Évának) nincs kedve hozzá; ezenkívül nem kényszeríti feleségét, hogy Horvátországba éljen, és ha Magyarországon vesz birtokot, oda mehet lakni stb. Fia nevelését is feleségére bízta. Fiukról, Erzsébet vőlegényéről, Erdődy Ádámról annyi tudható még, hogy Horvátországban szolgált katonaként és apja három jószág, Jászka (Jáskabraszka), Lipócz és Novigrad (Szávaújvár) jövedelmét engedte át neki 1664 augusztusában. Egyetlen gyerekként jelentős örökség várt rá, de házasságkötésük idején vagyona nem volt, csak adóssága.

Rákóczi Erzsébet számos jól jövedelmező birtok egyetlen örököse volt, melyek jó része Észak-kelet-Magyarországon, főleg Sáros vármegyében feküdtek. A makovikai, sárosi, zborói, mádi, rosályi¹⁰, klastromi, szerencsi és zombori, kistapol-

5. A Pallas Lexikon szerint 1645-ben, Nagy Iván szerint pedig 1647-ben született.

6. Jászka másképpen Jaska, Jastrebarsko – Zágráb vm. [Jastrebarsko, Horvátország]

7. Sellin – Zágráb vm. (Selin, Horvátország)

8. A szávaújvári uradalomba tartozott a levelekben említett települések közül Hrasztolnica, Selezno, Luka, Martinszkavesz, Mahovo, Dubravschak és Lubjanica (Kovács Sándor Iván helytelenül ez utóbbi településsel azonosítja Szávaújvárt. Valójában Szávaújvár Novigraddal azonos. Részletes magyarázatot lásd a 103. levél jegyzetében.)

9. Belovár-Körös vm.

10. Rosályinak a tizenketted részét bírta Rákóczi Erzsébet.

csányi (ehhez tartozott Hrussó vára) is, és ónodi jószág¹¹ a nagymihályi jószág portiójával együtt évente becslés szerint, 46.354 forintot jövedelmezett.¹²

Rákóczi Erzsébet 1654. november 6-án született, tehát az esküvő napján, 1668. február 4-én még nem töltötte be 14. életévét. A kora újkori jogi felfogás szerint a gyermekkor a nagykorúság eléréséig tart. A lányoknál ez a tizenhatodik év betöltését jelenti. Azonban tizenkét éves kortól a gyereket már serdültnek nevezték, és törvényes korúnak tekintették. Ettől kezdve a gyám jogköre szűkebbé vált és csupán gondnokként tevékenykedett tovább. Házasságkötésekor tehát Rákóczi Erzsébet még nem volt nagykorú, nem rendelkezett birtokai felett. Viszont ha egy árva leány férjhez ment, valamennyi birtokát ki kellett adni.¹³ Nem tudjuk, ki szorgalmazta leginkább a házasságot. A korszakban nem volt szokatlan, hogy 14 évesen adjanak férjhez egy leányt. A serdültkor elérése (12 év) után már teljesen természetesnek tartották, hogy egy leány férjhez menjen.¹⁴ Ebben tehát nem különleges Erzsébet sorsa. Az tudható, hogy Forgách Éva sürgette e házasság létrejöttét, és hogy ez ügyben fia és más közbenjárók is többször jártak Munkácsra. A házasságba Báthory Erzsébet és fia valamikor 1664 őszén egyeztek bele, októberben pedig megírták beleegyező levelüket. Azonban még az esküvő előtt I. Rákóczi Ferenc elfoglalta Makovica, Szerencs és Ónod Erzsébetre eső részét.

Az esküvőt 1668. február 14-én tartották Nagysároson. A tanúk szerint a lakodalom Rákóczi Erzsébet rangjához méltó volt, sok főember vett részt rajta, többek között Báthory Zsófia is. Forgách Éva elmondása alapján az esküvői menetben több mint négyszázan vonultak Sárosra két héten keresztül. Az élést Rákóczi Erzsébet birtokairól hozták össze. Erdődy Imre állítólag megígérte, hogy hozzájárul a lakodalmi költségekhez, később ezt visszavonta, mivel sokallta a költségeket. A vőlegénynek annyira nem volt pénze, hogy még például az esküvőjére vásárolt mente alá való nyusztot is a menyasszony fizette ki (900 ft).

11. Kistapolcsány és Hrussó Bars vármegyében, Mád, Szerencs, Nagymihály és Zombor (Mezőzombor) Zemplén vármegyében, Makovica, Sáros, Zboró Sáros vármegyében, Ónod Borsod vármegyében található. A nagymihályi jószágot és kastélyt Rákóczi Erzsébet anyai nagymihályi végrendeletének megfelelően az egyetlen fiú örökös (Bánffy Nagymihályi Gábor) magtalan halála után a leányok és leszármazottaik örökölték, így többek között Bánffy Nagymihályi Erzsébet, majd leánya Rákóczi Erzsébet. Egyötöd birtokrészét Rákóczi Erzsébet 1695-ben zálogba adta Keczer Sándornak, észak-kelet-magyarországi birtokainak prefektusának.

12. A feljegyzés felírata: Az urbariumokbul rövideden consignált méltóságos gróf Rákóczy Ersibet kegyelmes asszonyunk ő nagysága jószágának jövedelme. Dátum nincs rajta. (Slovensk_ Národn_ Archív. Archív rodu Erdődy. Ladula 21.) Feltehetőleg 1674 előtt készült, mivel ebben az évben a felsorolásban szereplő rosályi portiót Erdődy eladta.

13. Horn Ildikó: Nemesi árvák. In: Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk.” Szerk: Péter Katalin. Bp. 1996. 52.p.

14. Szokatlanak a 12 éves kor előtti házasságok számítottak: így Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya házassága, ahol Orsolya még csupán 11 éves volt, vagy Esterházy Pál és Orsolya titkos házassága, ahol a menyasszony ugyancsak 11 éves volt csupán. Esterházy Mária tizenháromévesen ment feleségül Homonnai Drugeth Györgyhöz, Nyáry Krisztina tizennégy évesen Thurzó Imréhez,

A fényes esküvő után néhány héttel egy törökök ellen vívott csatában elesett az ifjú férj, Erdődy Ádám. Az esküvő után tehát temetés következett. Ennek költségeit is Rákóczi Erzsébet viselte. Apósa fia temetési költségeihez sem járult hozzá, sőt fia adósságainak fejében elfoglalta Jászkát, amit fia kötött le feleségének házassági szerződésükben. Erdődy Imre mind az esküvőt, mind a temetést túl pompázatosnak találta és sokallta a költségeket.

Erzsébet tehát 14 éves kora előtt özvegy lett jövedelmeinek jelentős részétől megfosztva. Volt gyámja, Báthory Zsófia fiával egyetemben ahelyett, hogy támasza lett volna még gyermek rokonuknak, elvitatta öröksége egy részét is. Nem tudjuk milyen viszony volt a két nő között. Levelezésük nem maradt fenn, csupán egy-egy rövid és formális levelet ismerünk tőlük. 1680-ban Rákóczi Erzsébet nem ment el Báthory Zsófia temetésére,¹⁵ de még ebből sem lehet messzemenő következtetést levonni kettőjük viszonyára. Amikor Rákóczi Erzsébet 1675-ben megtudta, hogy I. Rákóczi Ferenc felesége, Zrínyi Ilona gyermeket vár, kitörő örömmel fogadta, ahogy egy formálisnak egyáltalán nem mondható levélben ezt meg is írta.¹⁶ Úgy tűnik tehát, hogy nem haragudott a család másik ágára, annak ellenére, hogy nem segítették, sőt még ők is támadták védtelen helyzetében.

A körülötte lévő emberek közül egy valaki állt ki a tulajdonképpen még gyermek özvegy mellett: az anyósa, Forgách Éva. Először a rokonai által elfoglalt örökrészt igyekezett visszaszerezni. Makovicát, Szerencset és Ónodit még Rákóczi Zsigmond, Erzsébet dédapja, vásárolta meg. Három fia mindhárom birtokot felosztotta egymás között. Ifjabb Rákóczi Zsigmond utód nélkül halt meg, így a másik két fiú (Pál és György) ágán öröklődött tovább a három birtok. Rákóczi László végrendeletét nem ismerjük, de feltehetőleg egyetlen lányára hagyta minden örökítható vagyonát. I. Rákóczi Ferenc azzal az indokkal foglalta el a Rákóczi László által örökölt hagyott részeket, hogy a Rákóczi családban ő az egyetlen férfi örökös és Erzsébet leányként nem örökölhette apja birtokait. Viszont a kor szokása szerint leány pénzért vett vagy szerzett birtokjogot örökölhette illetve ha fiúsították, akkor mint fiú minden birtok jogát megkaphatta (ez utóbbi módon örökölt hatalmas birtokokat Kanizsai Orsolya, Nádasdi Tamás felesége). Mivel a szóban forgó birtokok vásárlás útján került a Rákócziak birtokába, így Erzsébet is örökölhette őket. Ezért Forgách Éva előkerestette (erre 4 ezer tallért költött) a birtokokra vonatkozó iratokat, hogy bizonyítsa eredetüket. Ezenkívül ajándékokat vásárolt befolyásos embereknek, hogy támogassák Rákóczi Erzsébet birtokainak visszaszerzését. Állítólag 14ezer aranyat is elköltött, természetesen menyé számlájára, de meg is lett az eredménye: még ez évben meg is születik a kedvező királyi határozat: Rákóczi Ferencnek vissza kell adnia az elfoglalt javakat unokahúga számára. Rákóczi Ferenc engedelmeskedik a királyi határozatnak.

Nehezebb ügy volt Rákóczi Erzsébet és Forgách Éva számára Erdődy Imrével való vitás ügy rendezése. Forgách Éva igen rossz véleményrel volt férjéről. Az

„öreg úrnak” titulált férfit főleg fősვნისე miatt kárhoztatta és menyé pártját fogta vitás anyagi ügyekben. Az Erdődy Imre által elfoglalt Jászka (Jászkabrázka) tehát Rákóczi Erzsébet hitbére (dos, dotalitium) volt. A korabeli házasság csak hitbér-adással vált érvényessé. A hitbér tulajdonképpen „*vagyonigény, amely a férj vagyonát a feleség javára zálogjogilag terheli.*”¹⁷ Ez azt jelenti, hogy a házassági szerződésben a férj egy meghatározott értékben lekötött egy birtokot felesége számára, mely értéket a feleségnek a férj családja özvegyé válása esetén köteles volt kifizetni vagy a birtok a nő tulajdonába került. Erdődy Imre elfoglalta az 50 ezer forint értékben hitbérként lekötött Jászkát és nem fizette ki menyét. Tette tehát nem volt jogszerű, mégis ebben az esetben Forgách Éva nem jogi úton szerette volna megoldani a helyzetet, hanem „kiegyezéssel”, feltehetőleg családon belül szerette volna tartani az ügyet.

Nem tudható, hogy milyen módon jutottak megegyezésre és kinek az ötlete volt Rákóczi Erzsébet és Erdődy György házassága, de az biztos, hogy 1669. szeptemberében ez már eldöntött tény volt. Legalábbis ez derül ki Forgách Évának Szelepcsényi György esztergomi érsekhez Rákóczi Erzsébet ügyében írt leveléből.¹⁸ Az is egyértelmű, hogy ezt a házasságot Erdődy Imre is támogatta, sőt Forgách Éva leveléből úgy tűnik, hogy a házasság feltétele lehetett a megegyezésnek. Erdődy még azt is megígérte, hogy „*ha menyem aszony hozza megyen az eő kegyelme eőtséhez, hát azt fia gyanánt fogja tartani.*” Forgách Éva számos jó tanáccsal látja el menyét: foglaltassa írásba, hogy Erdődy Imre a házasság létrejöttével minden vagyonát Erdődy Györgyre hagyja és mind a temetés költségeit, mind egyéb tartozását írassa Erzsébet Szávaújvárra, mely birtokot csak akkor adjon vissza, ha kifizették a vitatott összegeket és a hitbért. Az előbbi nem valósult meg: Erdődy Imre végrendeletében két fivérének gyerekeire (Gábor gyerekeire: Györgyre, Kristófra és Borbálára illetve György fiára, Sándorra) hagyta vagyonát. Az utóbbi viszont a későbbi megegyezés szövegébe is bekerült és Szávaújvár tulajdonképpen Rákóczi Erzsébet és Erdődy György birtokába került adósság fejében.

1670 januárjában tehát megvalósult a házasság. Az ügy azonban nem oldódott meg egy csapásra. Az esküvőt követően, március 21-én Erzsébet készít egy feljegyzést Erdődy Erzsébet, Erdődy Imre testvérnénje számára, melyben leírja apósával szembeni anyagi követeléseit hozzátévén, hogy az összeg Szávaújvárra „*inscribáltassék*”. Eszerint apósa 17.586 ft-tal tartozik neki. Ez tartalmazza a temetés költségeit (8180 ft, de csak 7000 ft kér belőle), azt az összeget, amelyet tőle kapott kölcsön férje (2400 ft) illetve férjére a lakodalom előtt költött pénzt (2788 ft) és másokkal szembeni adósságait (5248 ft). Még ebben az évben egyez-

17. Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 2000. 306.p.

18. Forgách Éva írása Szelepcsényi György érseknek, hogy mit kívánjon Rákóczi Erzsébet második házasságakor, Brno 1669. szept. 1. ÖStA, HHStA, Familienarchiv Erdődy, Ladula 6. fasc.1. No.13.

15. R.Várkonyi Ágnes: A fejedelem gyermekora. Bp. 1959. 106.p.
16. u.o. 11-12.p.

seget kötnek, melynek szövegét nem ismerjük,¹⁹ csak célzásokból következtethetünk arra, hogy a hitbér fejében Szávaújvár Erzsébet és férje tulajdonába került.

Ezután hosszú csönd. Az adóság ügye újra 1685-ben került napirendre. Pontosan nem tudható, hogy miért. A Thököly felkelés idején, Makovica elfoglalása után Lengyelországba menekült Rákóczi Erzsébet Krakóban 1684. május 12-én kelt levelében még segítséget kért apósától, hogy mitévő legyen birtokai elfoglalása és kifosztása után. Magyarországra valamikor ez év júliusában tért vissza, de birtokait még augusztusban sem kapta vissza, azokat sem, amelyek már a császáriak kezén voltak. Pedig visszaadásukról már az év márciusában döntött a pozsonyi comissio. Esterházy Pálnak 1685 májusában írt levelében arról számol be, hogy birtokai közül még mindig van néhány Thököly kezén és visszakapott földjei pedig teljesen elpusztultak.²⁰ Úgy érzi, hogy teljesen elszegényedett. Feltehetőleg ezért melegítette fel régi ügyét volt apósával most már maga vévén kezébe a dolgokat.

Rákóczi Erzsébet e tárgyban keletkezett feljegyzéseiben azt állítja, hogy ex-apósa 1685. január 12-én vetette fel, hogy „*hogy az horvát országi kösztünk való leendő alkuhoz kezdenénk*” Nem tudni, hogy e megegyezésre törekvésnek voltak-e konkrét előzményei és, hogy melyikük kezdeményezte. Az ügy ekkor már a szepesi káptalan elé került és ők vizsgálták meg az ügyet és a megegyezés előttük született. Az első kihallgatás 1685 májusában, a második valamikor 1686-ban zajlott le, a megegyezés pedig 1687-ben született meg. Erdődy György távolmaradt az ügytől, feltehetőleg mivel nem értett egyet felesége követeléseivel: „*Töbi köszt mondá U[ram] (mármint Erdődy György) ö k[e]g[ye]lme így nem lesz vége az dolognak s alknak, ha sokat pretendálsz (követelsz). Lássad akar mit csinály, ha magad fejedén akarsz jární, én nem nyullok adologhoz. Izenges s csinály mit akarsz.*”²²

Rákóczi Erzsébet egyik familiárisa, Lapsánszky összeírta ismét úrnőjének volt apósával szembeni követelését. Ebben a temetés költségeit már 9316 ft-ban állapítja meg (korábban 8180 ft volt). Számos egyéb költség mellett már özvegységének költségeit is felszámolja Erdődy Imrének, mivel az megfosztotta a hitbér-

19. Rákóczi Erzsébet 1687-ben készített egy feljegyzést az apósával való ügyében keletkezett íratokról, ebben említi ezt is: Mélgos Groff Rakoczy Ersébet Aszonyom ő Nga Horváth Országban lévő jussa iránt való leveleknek. extractussa

20. Szomolány, 1685. május 6. In.: Uhl Gabriella: Rákóczi Erzsébet levelei Esterházy Pál herceghez (1671-1704). Lymbus, 1994, 59-60.

21. hozzá oly modal, hogy ö N[agysá]ga sem akar nékem kárt tenni, én se kívánnyam ö N[agysá]g[ána]k: kárát, hanem mind az kit fil egy mással végezvén alkalmasan lehessen meg kösztünk az alku: Azombanazt ist elő hozta hogy az ötven ezer forint jránt való előbenj contractus az csak maradgyon fent abban az mint az akkoris végezés vült, és aminémü pretenzióim vannak azokat tégyem fel, úgy mint szegény fia temetésére való költsiginek más rendbéli adóssági ki füzetésjt”.

22. Magam kezivel irt jegyzés a midőn Horváth Orszgághban voltam, minémü üzengetések, és kivanságok voltak a közben Groff Erdődy Imre Urammal ő Naghaval jntervenialok. Lad.104. ; Fasc.54. ; Nro.53

ként kapott Jászka jövedelmétől. Pedig Rákóczi Erzsébet özvegysége alatt is férje és saját rangjának megfelelően igyekezett élni.

1685. augusztusában írt levelében pedig így summázza követeléseit apósának: „*N[agysá]g[lo]d edgyetlen egy fia, nékem árvájul hagyot özvegyének mórínglot ötven ezer forint éró jószágira kívül jutának kezemhez oly alkalmasos jrásim s levelejm, hogy némely kötcségeket, köcsön szegény U[ramna]k: adot pézemet, adóssági ki füzetésjt etc. Ösze számlálván, az 50 ezer forint éró mórínglásán kívül rá mennek leg aláb negyven három Ezer talléra*”²³

A megegyezés megszületik a szepesi káptalan előtt: Szávaújvár véglegesen Rákóczi Erzsébet birtokába kerül, ha nem születik gyermekük, akkor Erdődy György örökli. Ezenkívül Erdődy Imrének 5ezer forintot kell fizetnie Rákóczi Erzsébetnek. Ezt még 1687-ben ki is fizeti.

Rákóczi Erzsébet sorsa abban különleges, hogy nagyon fiatalon, alig néhány hetes házasság után, gyerek nélkül maradt özvegyen. Mind az árvaság, mind az özvegység kiszolgáltatott állapot a korszakban. Az özvegyi állapotukat csak jó anyagi helyzettel, tekintéllyel, erős jellemmel, megfelelő rokonsággal és magas pártfogókkal rendelkező nők tarthatták fenn. Rákóczi Erzsébet azonban még tapasztalattal és tekintéllyel nem rendelkező gyermek volt erős rokoni kapcsolatok nélkül. Később akaratos és erős jellemű asszonnyá vált, ahogy ez férjével való viszályaikból is kiderül. Özvegysége idején azonban még teljesen ki volt szolgáltatva anyósa jóindulatának és második házasságát sem saját akaratából kötötte, hanem apósa, anyósa nyomására.

Vérszerinti rokonai és apósa viselkedése az adott helyzetben nem kirívó: a vagyonszerzés illetve a vagyon megtartása mindennél fontosabb volt a kor emberének. Rákóczi Erzsébet nem is haragudott meg rokonaira emiatt: mind apósával, mind a Rákóczi család tagjaival szeretetteljes kapcsolatot ápolt.

23. Rákóczi Erzsébet levele Erdődy Imrének. Szomolány, 1685. Augusztus 4. Erdődy levéltár, Bécs. Ladula 5. Fasc. 10.

Horváth József

Közös akaratok vagy ütköző érdekek?

(Házaspárok végrendeletei a 17. századi Győrben)

A végrendelet, mint történeti forrástípus elemzésére az utóbbi évtizedekben számos kísérlet történt, különböző megközelítésekkel; ezek számát magam is igyekeztem gyarapítani. Nem tudok azonban arról, hogy valaki nagyobb mennyiségben együttesen, egymással összevetve vizsgálta volna házaspárok által készített végrendelet-párokat. A gazdag 17. századi győri forrásanyag erre is lehetőséget ad, hiszen az itt fennmaradt ezernyi testamentum között legalább harminc olyan eset található, amikor mind a férj, mind a feleség utolsó akaratát ismerjük. Jelen konferencia tervezett tematikáját olvasva gondolkodtam el azon, érdemes lenne talán annak vizsgálata: milyen képet kapunk a házastársokról, egymással való kapcsolatukról, egymásról alkotott véleményükről utolsó rendelkezéseik tartalmának összevetésével. Vajon közös akaratokról vagy éppen egymással ütköző érdekekről tanúskodnak a végrendelet-párok? Előadásomban ezen – és a kutatás közben felmerült számos további – kérdések megválaszolására teszek kísérletet.

Az eddig megjelent 17. századi testamentum-forrásközléseket forgatva találunk már néhány példát arra, hogy férj és feleség utolsó akaratát együtt jelent meg. Németh Gábor a Nagyszombatban készült magyar nyelvű rendelkezések között kettő ilyen párt is közzétett: Szigiártó István testamentuma 1621-ben, özvegyéé két évvel később készült,¹ míg Tham Menyhért és özvegyének rendelkezése között 1690-ben csupán három hónap telt el.² Ugyancsak Németh Gábor publikált egy ilyen végrendelet-párt Gyöngyösről: nemes Heder alias Borbély Mihály testamentuma 1681-ben, özvegyéé 1685-ben készült.³ Szempontunkból földrajzi közelsége miatt különösen értékes Hermann István közlése: Kutassy Mihály 1637-ben ill. özvegyének 1656-ban tett utolsó rendelkezése Pápán készült.⁴ A példák számát egyedi esetek említésével még szaporíthatnám – Tárkány Szücs Ernő is tett közzé pl. egy ilyen párt Hódmezővásárhelyről⁵ –, azt azonban mindenképpen megállapíthatom, hogy a győrihez hasonló gazdagságra máshol nem találhatunk e szempontból példát.

Előadásomban csak olyan esetekkel foglalkozom, amikor férj és feleség külön, egymástól függetlenül tett végrendeletet. Nem térek ki azokra, amikor a házaspárok egyazon testamentum keretében foglaltatták írásba közös akaratukat. Erre

az eljárásra a győri levéltárakban⁶ fennmaradt források között 1681-ből találtam a legkorábbi példát, az sem győri: Gyeney Demeter és házastársa, Kovinka asszony közös végrendelete Komáromban készült.⁷ A szakirodalomban ismert ennél korábbi közlés is – Sándor György és neje, Nyikos Anna 1663-ban készült közös rendelkezése már 1884-ben napvilágot látott⁸ –, e szokás azonban valószínűleg a 18. századtól, még inkább annak végétől vált általánosabbá: Tárkány Szücs Ernő 1732-ből Vásárhelyről, 1834-ből Makóról tett közzé ilyen testamentumot,⁹ Rác István Debrecenből 1795-ből, 1804-ből ill. 1827-ből közölt ilyen rendelkezéseket,¹⁰ míg magam Kiskunhalason találtam négy ilyen forrást, a legkorábbit 1799-ből.¹¹ Ez a megoldás, melyet – amint arra Antal Péter felhívta a figyelmet¹² – mai jogrendszerünk nem tesz lehetővé, jelen dolgozatunk tárgya szempontjából egyébként sem lenne érdekes, hiszen a közös végintézkedés aligha tartalmazhatott mást, mint közös akaratot.

Mielőtt a győri végrendelet-párok tartalmi elemzéséhez kezdenénk, érdemes egy pillantást vetnünk azok számára, megoszlására és annak fontosabb tanulságaira is. A 17. századból fennmaradt ezernyi győri testamentum – a duplumok leszámítása után – 909 utolsó akaratot tartalmaz: ezek között található az a 31 házaspár által készített végrendelet-pár, melynek elemzése jelen dolgozatomban tárgyat képez. Ennyi esetben győződhettem meg arról, hogy valóban egymáshoz tartozó személyek utolsó akaratára leltem; néhány további párnál is felmerült ennek gyanúja, az alaposabb összevetés után azonban el kellett vetnem ezt a feltételezést: nem tudtam pl. bizonyítani az 1601-ben testálójú Szabó Antalné és az 1621-ben végrendelettel Szabó Antal összetartozását;¹³ az 1612-ben testált Nagy

6. Kutatásaink megkezdésekor, az 1980-as évek elején Győrött egyetlen nyilvános levéltár volt: a Győr-Sopron Megyei Levéltári Igazgatóság 1. számú Győri Levéltára – az összes 17. századi végrendeletet itt leltük fel. Azóta a győri levéltárak száma háromra „szaporodott”: 1993-ban Győr Megyei Jogú Város újra létrehozta önálló városi levéltárát, így a városi végrendeletgyűjtemény ide került át; 2000-ben pedig megkezdte működését a Győregyházmegyei Levéltár, mely az egyház által visszaigényelt és –kapott Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltárát is magában foglalja. Így napjainkban Győrött a téma iránt érdeklődő kutató három intézményben lelheti fel a 17. századi győri végrendeleteket: a Győr-Moson-Sopron Megyei Önkormányzat Győri Levéltárában (a továbbiakban: GYML), Győr Megyei Jogú Város Levéltárában (a továbbiakban: GYVL), valamint a Győregyházmegyei Levéltárban (a továbbiakban: GYEL).

7. HORVÁTH 1997. 310. sz.

8. TRSZTYENSZKY 1884.

9. TÁRKÁNY SZÜCS 1961. 304-305. o. ill. TÁRKÁNY SZÜCS 1974. 507-508. o.

10. RÁCZ 1983. 22., 26. és 38. sz.

11. Vö.: HORVÁTH 2001. 498. o.

12. ANTAL 1986. 75. o.

13. GYVL, „Győr Város Tanácsának Iratai. Végrendeletek 1601-1742” (a továbbiakban: Végr.), 7. sz. ill. GYEL, Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára (a továbbiakban: GYKHL), „Testamenta. Liber Primum” (a továbbiakban: Test. 1. köt.) 142. o.

1. NÉMETH 1995. 43. ill. 45. sz., 91-92. és 94-95. o.

2. Az előbbi 1690. aug. 2-án, az utóbbi 1690. nov. 17-én készült; vö.: NÉMETH 1995. 88. ill. 90. sz., 155-156. és 158-160. o.

3. NÉMETH 1991. 33. és 34. sz., 66-70. o.

4. HERMANN 1998. 72-77. o.

5. TÁRKÁNY SZÜCS 1961. 297-300. o.

Györgyné Nilasy Anna esetében¹⁴ pedig eldönthetetlen volt, hogy az 1617-ben vagy az 1624-ben rendelkező Nagy György volt-e a férje¹⁵ – vagy esetleg egy harmadik?

Előre kell bocsátanom: a 31 végrendeletpár nem 62 testamentumot tartalmaz, hanem ennél néhányal többet: három végrendelező ugyanis kétszer tett „utolsó rendelést”, egy további pedig fiókvégrendelettel toldotta meg azt – ez tovább nehezíti a kutató helyzetét; segíti viszont azt az a tény, hogy néhány esetben további családtagok testamentumát is ismerjük, melyek hasznos adalékokkal egészíthetők ki ismereteinket.

Az elemzés során felhasznált források közül a legkorábbi 1609-ben, a legkésőbbi 1682-ben kelt – azaz kb. a 17. század háromnegyed részét ölelik át. Nagyobb részük a század közepe táján, az 1631 és 1660 közötti három évtizedben kelt: ez aligha véletlen, hiszen a 909 utolsó akarat közül 429 ebből az időszakból származik. A 17. század első három évtizedéből fennmaradt 225 rendelés között 7 párt számolhattam össze; az utolsó négy évtizedből viszont – melyből 255 forrást leltem fel eddig – csupán három házaspár-végrendeletet azonosíthattam.

Még tanulságosabb annak vizsgálata, hogy a házasságok melyike testált előbb. A 31 eset közül 22 alkalommal a férj – és csupán kilencszer a feleség! Hogy ez aligha véletlen, azt két további adattal bizonyíthatom:

- a 17. századból Győrött fennmaradt 909 utolsó akarat közül 564 darabot férfi tett (62,1%), és csak 345 darabot tett nő (37,9%);
- a másik: az 1600 és 1630 közötti időszakból korábban átvizsgált 234 testamentum közül 74 darabot tett nő, akik közül a testálás időpontjában 39 özvegy volt, 3 pedig hajadon; ha ehhez hozzáteszem, hogy a további 32 közül 16 a második házasságában élt,¹⁶ akkor egyértelművé válik számunkra, hogy a testamentumot tevő nők több mint háromnegyede erősen motiválva volt – családi állapótárból adódóan – a testamentumtételre.

A fenti adatok tehát megerősítik Rác István debreceni megfigyelését, mely szerint végrendeletet többnyire a családfő férj készített, a feleség inkább csak özvegyiségre jutva testált.¹⁷ Ugyanakkor felhívják a figyelmet a testálás motivációinak alaposabb vizsgálatára is.

Ezek után a győri végrendeletpárok vizsgálatához kezdve nézzük először azokat, amelyeknél a feleség testált előbb: milyen motivációkat figyelhetünk meg rendeléseikben? A kilenc feleség közül öt tesz említést korábbi házasságából származó gyermekről, hárman többről is; ráadásul egyéb körülmények is bonyolították helyzetüket. A Pazman Ferenc obervajda házastársaként 1633-ban testáló Medwey Katának két előbbeni férje is volt: Nagy Mihálytól egy fia és egy lá-

14. HORVÁTH 1995. 18. sz.

15. GYVL, Végr. 40. sz. ill. GYEL, GYKHL, Test. 1. köt. 174. o.

16. A győri végrendelezők családi állapotáról ld.: HORVÁTH 1991. 50. o.

17. RÁCZ 1983. 10. o.

nya, Nagy Jánostól pedig egy lánya született – nekik testálja győri, őseitől örökölt házáat, valamint több egyéb vagyontárgyát is.¹⁸ Az 1617-ben Syluester Frelik feleségeként végrendelező Mária asszonyt is testálásra kényszeríti helyzete: „Voltt kett fiam az Masik Uramtol ky megh gieör megh vetelekor hogy az Teöreök megh vette, megh akor esett Teöreök kezben ha Teörtenet serentt ky Jöne, tartozzek az Uram nekhiek adnya az Testamentomosok Itelete szerentt” – olvashatjuk egyik rendelésében.¹⁹ Opicz János hitvesének, Stadler Annának pedig kétszeresen is lehetett oka az írásos testamentumtételre: mostani urától származó Sophia nevű lánya mellett ott volt első férjétől született két gyermeke, Khutner Mátyás és Mária is; de az sem lehetett mellékes szempont, hogy a kor viszonyai között jelentős értékű vagyonról kellett intézkednie.²⁰

Négy feleségnek nem kellett előző házasságából származó gyermekről gondoskodnia; mégis lehetett okuk a testálásra. Nemes Benkovich Péter 1646-ban végrendelező házastársának, Bornemisza Annának pl. valószínűleg az, hogy reá volt bízva öccsének, Bornemisza Gergelynek árván maradt kislánya, akiről e végintézkedésben próbált gondoskodni; de ugyanígy árvákról kellett gondoskodnia – saját lánya mellett – Olasz Mátyás 1616-ban testáló feleségének, Domian Ilona asszonynak is: ő Domian Erzsébet két árvájának nála lévő javairól ad számat és tesz rendelést.²¹ Míg Daner Sebestyén pintér és Holczapfel Márkus mészáros felesége egyaránt férjét kívánja védeni utolsó rendelésével az oldalág ill. az atyafiak követeléseivel szemben: az előbbi 1633-ban két bátyjának, Stroschnieder Anthoninak és Melchiornak 16 magyar forintot rendel, hogy annál többet ne kereshessenek férjén;²² míg az utóbbi az esetleg felbukkanó és örökségüket követelő atyafiak igényeit igyekszik kielégíteni a nekik rendelt 4 magyar forinttal és 60 pénzzel.²³

Érdeemes persze megnéznünk azt is, hogy a később testáló férfiak rendelései mennyire vannak összhangban feleségeikével. Egyáltalán: milyen mértékben „szerepelnek” azokban az időközben elhalt feleségek? A válasz talán meglepően hangzik: szinte egyáltalán nem! A két testamentum kelte közötti idő csaknem minden esetben megváltoztatta a családi körülményeket: a túlélő férj újra házasodott, néhánynak már gyermeke is született az új házasságból – az elhalt feleségnek pedig már a neve sem került be a végrendeletbe. A testálásban feleségét legrövidebb idő alatt, nem egészen fél esztendő múlva, 1637. május 13-án követő férj, Bider Farkas már „az en Szolghalo aszony emberemnek, az ki ennekem iegyenes matkam” rendel száz magyar forintot;²⁴ de a feleségét 13 hónappal köve-

18. GYML, Győr Vármegye Levéltára, Archivum Vetus, Győr vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Legrégibb közgyűlési és törvénykezési iratok (Acta congregationalia et iudicialia antiquissima) 1552-1635. [jelzete: IV.A.1/b/1.].

19. GYVL, Végr. 39. sz.

20. Végrendeletét ld.: SÖRÖS 1899. XX. sz.

21. HORVÁTH 1996. 185. sz. ill. HORVÁTH 1995. 36. sz.

22. HORVÁTH 1996. 116. sz.

23. GYEL, GYKHL, Test. 2. köt. 56. o.

24. HORVÁTH 1996. 132. sz.

tő Holtsapffel Márkus is „azen el Jedzett Leany azon Mattkam”-ról beszél már.²⁵ Ahol pedig a két testálás között 5-10 év is eltelt, még inkább halványodhatott a kapcsolat; az újabb testamentumban – érthetően – az „aktuális gondok” kerültek előtérbe, mindenekelőtt az újabb feleségről ill. kiskorú gyermekről való gondoskodás.

Nem mentek azonban feledésbe az első feleség végrendeletében megfogalmazott teendők. Hogy csak két példát említsek: Benkouit Péter 1653-ban kelt testamentumában is fontos szerepet kap az első felesége által reá hagyott, árván maradt unokahúgról való gondoskodás;²⁶ Tonner Pinter Sebestyén pedig, akit felesége egykor Katus nevű lányával együtt rendelt örökösnek, mostani feleségével szemben is védeni próbálja lányuk érdekeit, olyannyira, hogy kiköti pl. azt is: ha felesége nem laknék békességben együtt a lánnyal, akkor „keresen szalast eö maganak”.²⁷

Az előbb testáló feleségek rendelkezéseiből két jelenségre szeretnék még utalni. Az egyik: találunk néhány példát arra is, hogy a feleség bizonyos ügyekben férje döntésére bízta a sorsát: Bornemisza Anna pl. testét a Föld gyomrába hagyja, „a’ hol az felyől emlékét Vram akarja temetetni”²⁸ – a férje azután valószínűleg a győri ferencesek kriptájában temettette el őt is, mint ahogy saját maga is ott szándékozott nyugodni.²⁹ A másik: néhány esetben az érzelmek is helyet kapnak a rendelkezésekben. Erre a legjobb példával Sticz Margaretha szolgál, aki elmondja, hogy férje, Bider Farkas őt mind vénségében, mind betegsége alatt „mind köröztien es Tökelltes jambor hazassaghebeli Feryhez illik tisztessgegg hütüösse mellett forgholodny ugi forgholodot, takargatot es keduemet kereste mindenben, valamelliek keduemnek teczetenek” – azért mindenben őt tekinti általános örökösének.³⁰ Hasonló őszinte „vallomásokkal” csak nagyon ritkán találkozhatunk a korabeli végrendeletekben.

A testamentumpárok többségében – amint arról már esett szó – a férj végrendelezett előbb; a források tartalmában azonban már lényeges különbségek figyelhetők meg. Az alábbiakban ezen rendelkezések jellemzőbb csoportjainak bemutatására teszünk kísérletet.

A legkorábbi végrendeletpárt Dallos Pál ill. özvegye tette: az előbbi 1609-ben, az utóbbi 1611-ben testált.³¹ A férj tíz pontba foglalva „ismertette” családjá vagyoni helyzetét, pontosan rendelkezve minden vagyontárgy sorsáról, majd a végén egy rendkívül részletes, minden eshetőségre gondoló utóörökös-rendelést is

25. GYEL, GYKHL, Test. 2. köt. 77. o.

26. HORVÁTH 1996. 217. sz.

27. HORVÁTH 1996. 161. sz.

28. HORVÁTH 1996. 185. sz.

29. HORVÁTH 1996. 217. sz.

30. HORVÁTH 1996. 132. sz.

31. HORVÁTH 1995. 10. ill. 16. sz.

tett.³² Így özvegyének nem maradt más „feladata”, mint férje rendelkezéseinek megisméltése, ezáltal megerősítése. Az utóörökös-rendelés meglehetősen elterjedtnek mondható a korszak győri gyakorlatában, hiszen a Hármaskönyv ezt a földesúri hatalom alatt élő jobbágyok számára is lehetővé tette.³³ Némi gondot az okozhatna csupán, hogy csak a 12 év alatti gyermekek helyett lehetett ilyen rendelkezést tenni – Dallos Pálnak viszont 1609-ben mindhárom gyermeke idősebb volt már 22 évesnél is, hiszen 1587-ben már mindhárman említettek; egyébként pedig Miklós ekkor már esztergomi kanonok, János nem sokkal később vármegeyei esküdt lesz, Erzsébet pedig már férjes asszony.³⁴ Az eset nem volt egyedi korszakunkban: utóörökös-rendelést tett pl. 1641. február 6-án kelt végintézkedésében Oppicz János nemes kereskedő Sophia nevű lánya halála esetére, aki fél évvel később már maga is végrendelezett, mint Sopronban lakozó Slesinger Jeremiás házastársa³⁵ – azaz bizonyosan nem volt már apja testálása kiskorú.

A mindenről pontosan rendelkező és ezáltal a feleség lehetőségeit minimumra szorító férj típusával szemben a másik véglet talán Maczkó János 1681. június 23-án kelt utolsó rendelkezése jelenti: a formulákat nagyobb részben nélkülöző, de sajátkezűleg aláírt és deákos szófordulatokkal sűrűn megtűzdelt végrendelet általános örökös-ként két lányát, utóörökös-ként pedig feleségét, Farkas Ilonát jelöli meg, a „részletkérdésekben” pedig feleségére bízta magát: „Az mi penig az *Pium legatumokat* illeti, azokat kevés *substantiamhoz* képest hagyom az én kedves házastársomnak *conscientiosa Dispositioiara*, úgy az adósságoknak lefizetését is.”³⁶ Hogy méltán bízott meg ennyire feleségében, azt bizonyítja annak fél évvel később, 1682. január 15-én kelt végintézkedése is: ő testét „azon sirban az hol Fekszik úduözult hüttűös Uram” rendeli eltemettetni; mindkettőjük lelkéért mondjanak száz misét „mentül hamareb”; mindenét két lányuknak hagyja, melléjük tutorokat rendel, helyettük utóörökös-rendelést tesz; kiköti, hogy a lányokra maradó javakról inventáriumot vegyenek fel; és hogy nem véletlenül becsülte nagyra az írásbeliséget, azt bizonyítja az a tény: a rendelkezés lejegyzője fontosnak tartotta megjegyezni, hogy Farkas Ilona gyengesége miatt nem írhatta alá sajátkezűleg a testamentumot.³⁷

A két véglet között számos érdekes forrást idézhetnénk; idő hiányában most csupán néhány fontosabb eset kiragadására vállalkozhatok. Nagyon érdekes pl. a Gulich János kovács és házastársa által készített végrendeletpár, melyet az tesz

32. Az utóörökös-rendelés szövegét betűhíven ld.: HORVÁTH 1987. 135. o.

33. WERBŐCZI III. könyv 30. cikkely.

34. Vö.: FRANKL 1867. 3. o.; a család helyzetéről és kapcsolatairól ld. GECSÉNYI 1978. 9-10., 17. o.

35. HORVÁTH 1996. 154. sz.; érdekességként megemlítem, hogy ezen Slesinger Jeremiás neve nem található meg a Házi Jenő által összeállított, soproni polgárcsaládokról készített hatalmas adattárban (vö.: HÁZI 1982. 2. köt. 801. o.).

36. HORVÁTH 1997. 309. sz. (A dőlt betűkkel idézett részek betűhíven közölve.)

37. HORVÁTH 1997. 311. sz.; „Farkas Ilona propter aegritudine manu aliena” – olvasható a testamentum végén. A végrendeletek sajátkezű aláírása – főként nők esetében – ekkortájt még nem volt Győrött szokásban (vö.: HORVÁTH 2002).

egyedivé, hogy – ha hihetünk a másolatban fennmaradt példányok datálásának – a kettő ugyanazon a napon, 1640. február 28-án készült; de az utóbbit Putzko-
uith Szyarto Orsolya már Gulich János özvegyeként készítette!³⁸ Tartalmuk összevetéséből annyi bizonyosan megállapítható, hogy rendelkezéseik lényegében „egybevágó”, de az özvegy sokkal részletesebben és konkrétan kifejtette azokat – ez a tény elképzelhetővé teszi, hogy a férj „sürgősen” elkészített rendelkezéseit az özvegy fontosnak tartotta még „azon melegében” pontosítani.

Általánosságban azt mondhatom, hogy a férj rendelkezéseit az özvegy fő vonalában igyekezett megtartani; az apróbb dolgokban azonban többen megpróbálták a maguk – ill. rokonságuk – javára fordítani annak hiányosságait. Jó példa erre Tuba Balázs gyermektelen özvegyének 1644-ben kelt végrendelete, melyben a maradék pénzt a két rokonság – mármint ura ill. saját atyafisága – között, „az mint az szegény Megh holt Vramnak Testamentoma Tartja”, egyenlőképpen elosztani rendeli; a többi, bő tucatnyi vagyontárgyat viszont tételesen hagyományozza az általa megnevezett – talán az ő rokonságába tartozó – személyeknek.³⁹ Nagyon érdekes e szempontból nemes Maykouicz András 1638-ban ill. özvegyének, Boynichich Erzsébetnek 1642-ben kelt végintézkedése: az előbbi meglehetősen pontos rendelkezéseket tesz minden elképzelhető eshetőségre felkészülve, utóörökösként több egyházi intézményt ill. jótékony célt is megjelölve;⁴⁰ bizonyára ennek – és egyébként valószínűleg jó házastársi kapcsolatuknak – is szerepe lehetett abban, hogy az özvegy kimagaslóan jelentős összegeket szánt kegyes hagyományokra: a szegényeknek pl. 200 forint ára posztót osztatott ki, és komolyabb összegeket szánt a jezsuiták és a ferencesek kolostorára is; saját tétéről úgy rendelkezett, hogy „azon Franciscanus Baratok itt valo Győri Kalastromaban legyen temetésem, mivel az szegény utolsó uram is ott nyugszik”⁴¹; értékes győri házat viszont nővére gondjaira bízta, hogy azt eladván az érte kapott pénzt tizenegy egyenlő részre osszák megjelölt rokonai között⁴² - további érdekesség, hogy nővére, Bojnichich Kata az akkortájt híres katona, Miskey István nógrádi kapitány hitvese.⁴³

Egy érdekes végrendeletpárra mindenképpen utalnom kell még. Latoss Mihály 1625. március 8-án kelt testamentumának szomorú érdekessége, hogy az szinte semmiről sem rendelkezik: csaknem teljes terjedelmét adósságainak felsorolása teszi ki, helyenként azokat is csak körülbelül tudja megnevezni.⁴⁴ Egy korábbi dolgozatomban úgy fogalmaztam: egy meggondolatlan kereskedő képe tárul elének e forrásból, aki azt sem tudja pontosan, hogy kinek mennyivel tartozik, így

38. HORVÁTH 1996. 147. és 148. sz.

39. GYEL, GYKHL, Test. 2. köt. 277-278. o.

40. HORVÁTH 1996. 139. sz.

41. Alig néhány hasonló esetről tudunk a korabeli győri gyakorlatból; a korszak temetkezési szokásairól ld.: HORVÁTH 1994.

42. HORVÁTH 1996. 157. sz. (A dőlt betűkkel szedett rész betűhíven közölve.)

43. Miskey Istvánról ld.: KISS 1968.

44. HORVÁTH 1995. 80. sz.

esetenként csak hitelezőjének becsületességére hagyatkozhat.⁴⁵ Öt évvel később testáló felesége is kénytelen kihangsúlyozni: amely házban most gyermekeivel lakik, az nem elhalt férjéé volt, hanem az ő őseié⁴⁶ - és igyekeznek két lánya számára megmenteni a hitelezők elől azt, amit lehet. Fentebbi kemény megállapításomat azonban némileg „finomítanom” kell: Buza János⁴⁷ hívta fel figyelmemet egy Jenei Ferenc által közzétett⁴⁸ adatra, mely szerint Latoss Mihály 1621-ben – azaz négy esztendővel testálása előtt! – egyik kereskedelmi útja során a fehérvári törökök fogságába esett, és csak jelentős összegű váltságdíj lefizetése után sikerült onnan megszabadulnia. Érdekes viszont, hogy ez a tény – mely bizonyára érzékenyen érintette anyagi helyzetét – sem saját, sem felesége testamentumából nem derül ki! Ezen eset azért is tanulságos, mert egyértelműen bizonyítja: még az egymást kiegészítő végrendeletpárok tartalmi elemzésekor is szükségünk lehet külső források igénybevételére.

Az érdekesebb egyedi esetek után engedtessek meg néhány átfogóbb jellegű megállapítást tennem! Átnézett forrásainkból egyértelműen kitűnik, hogy a házastársak akarata megegyezett abban: gyermekeik érdekeit védeniük kell! A veszélyt elsődlegesen az oldalágban és az „atyafiak” összefoglaló név alatt említett távolabbi rokonokban látták – így többnyire igyekeztek azok igényeit visszaszorítani. Egyesek kisebb hagyományokat tettek néven nevezett rokonaiknak, helyenként feltűnően alacsony összegekkel: Szalay György alias Pechy pl. 1620-ban öccsének, Zalay Tamásnak mindössze 2 forintot hagy – miközben feleségének 1500 forint, lányának pedig 1600 forint összegű kintlevőségét rendeli, számos egyéb vagyontárgy mellett.⁴⁹ Mind a férjek, mind a feleségek egyértelműen törekedtek arra, hogy a számba jöhető rokonok közül lehetőleg senki ne maradjon ki: az említett Szalay György özvegye, Reuez Magdolna pl. 1624-ben öt atyafiának hagy fejenként 5-5 forintot, kik közül kettőnek – mint azt végrendeletében olvashatjuk – „az nevek sem jwz eszemben, merth regeltt nem latam wkct”.⁵⁰

Többen más megoldást választanak: az atyafiaknak együttesen hagynak valamennyit. Ez esetek közül a legérdekesebb a német származású testálók azon csoportjának szokása, akik az esetleg felbukkanó atyafiaknak – ha azok jó bizonyosság alatt megbizonyítják, hogy valóban rokonok – az ország élő törvényére és szokására való hivatkozással, egységesen 5 forintot és 60 pénzt hagynak. Ezt teszi pl. Holtsapffel Márkus és házastársa – az előbbi három rokonát meg is nevezve⁵¹ -, az 1645-ben testáló Fonszant János kereskedő,⁵² vagy az ugyanezen fog-

45. HORVÁTH 1991a. 237. o.

46. HORVÁTH 1995. 100. sz.

47. BUZA 1997. 53. o.

48. JENEI 1959. 129. o.

49. HORVÁTH 1995. 51. sz.

50. HORVÁTH 1995. 73. sz.

51. GYEL, GYKHL, Test. 2. köt. 56. ill. 76-78. o.

52. HORVÁTH 1996. 181. sz.

lalkozást űző, 1641-ben végrendelező Oppicz János is.⁵³ A legérdekesebb talán e szempontból Bider Farkas feleségének, Sticz Margarétának 1636-ban kelt utolsó rendelkezése, aki elmondja: első férje, Czafot György még élteben hagyott az esetleg felbukkanó rokonainak 5 forintot és 60 pénzt; ő most ugyanannyit hagy a volt férje jelentkező rokonainak ill. saját atyafiainak egyaránt.⁵⁴

A másik fontosabb probléma a különböző házasságokból származó gyermekek közötti vagyonmegosztás lehetett, ami gyakran járhatott konfliktusokkal. Többen megemlékeznek mostohagyermekükről: Holtzapffel Márkus pl. ugyanúgy 5 forint 60 pénzt hagy Magda nevű mostohalányának, mint az esetleg jelentkező oldalági atyafiainak.⁵⁵ Mások ennél bőkezűbben gondolnak rájuk, nagyobb hagyományt testálnak javukra, sőt néha azok gyermekéről sem feledkeznek meg: Bohouich Szabó János 1654-ben testáló özvegye, Szalay Nagy Ilona pl. „Az Abrahamnak mostoha Unokának” is rendel 25 forintot.⁵⁶

Találunk azonban olyan végrendeletpárokat is, ahol a házastárs gyermekéről szó sem esik. Szimberger György pl. 1619 őszén készült testamentumában mindent hagyományként osztott fel felesége és János nevű fia között, tételeit aprólékosan elrendezve. Fél évvel később még egy fiókvégrendeletet is tett, melyben pénzügyeinek állását pontosította⁵⁷ - nyilván a későbbi viták elkerülése végett. Özvegyének, Baranaj Piroskának 1628 őszén kelt utolsó rendelkezéséből azután még érdekesebb képet kapunk a családi viszonyokról: ő ugyanis minden vagyonát két lánya - akiről Szimberger György szót sem ejtett! - között osztja fel hagyományképpen, Szimberger Jánosnak viszont nem hagy semmit sem, mert őt már mindenből kielégítette, ami az atyjától reá maradt.⁵⁸ Hogy mindegyikük saját gyermekének érdekeit védte, az teljességgel érthető; de hogy a házastárs gyermekéről meg sem emlékeznek, az mindenképpen komolyabb ellentétekre enged következtetni!

Más volt a helyzet természetesen akkor, ha a házaspárnak nem volt közös gyermeke: ilyenkor a mostohagyermek is fontos szerepet kaphatott. Így volt ez pl. Keszi Kata esetében, aki 1644-ben Somorgiay Szabó György özvegyeként testálva mostohalányának rendeli - bizonyos adósságok lefizetésének kötelezettsége mellett - ménfői szőlőjét és nagybaráti földön lévő két hold gabonáját is (fejér ruházata és házi eszközei mellett).⁵⁹

Akad példa továbbá arra is, hogy a testálónak volt ugyan saját gyermeke, mégis más gondozására szorult öregségében: így járt pl. Tholnay János deák 1638-ban végrendelező özvegye, Fonay Ilona asszony, akinek lánya Komáromban élt Fonio János házastársaként; így ő maga öccsének, Hollosi Györgynek hagyja szige-

53. HORVÁTH 1996. 152. sz.

54. HORVÁTH 1996. 129. és 132. sz.

55. GYEL, GYKHL, Test. 2. köt. 77. o.

56. HORVÁTH 1996. 227. sz.

57. HORVÁTH 1995. 50. sz.

58. HORVÁTH 1995. 94. sz.

59. GYEL, GYKHL, Test. 2. köt. 308-310. o.

ti kertjét és néhány egyéb vagyontárgyát, „mert engemet az én hosszú nyomorult beteges állapotomban iol forgott es iol viselt gondott ream es halalom utan temettessen tisztességesen”.⁶⁰

Amint fentebb már említettem, van három olyan végrendeletpárunk is, melyhez - valamelyik házastárs részéről - egy újabb rendelkezés is társul. Közülük Benkouit Péter esete a legegyszerűbb: ő 1653. március 28-án tett testamentuma után néhány nappal, április 9-én tesz újabb rendelkezést, melyben az előzőnek csupán egyetlen pontját módosítja, azt sem jelentős mértékben.⁶¹ Sokkal izgalmasabb a másik két „trio”, melyek az utolsó akarat utólagos módosításának egy-egy lehetséges motivációját jelzik. „Giertya cinalo Ollaß al[ite]r Buiatt” Mátyás, feleségének 1616-ban készült testamentumát⁶² majd halálát követően, 1619 augusztusában tett végrendeletet, melyben házat két gyermekére hagyta, hogy egyikről a másikra szálljon holtuk esetén.⁶³ Ő ekkor már ismét nő; kisebbik gyermeke már valószínűleg ebből a házasságából született, hiszen előbbi felesége három évvel korábban még csak egyetlen leányáról testált. 1628-ban azonban Ollaß Mátyás újabb végrendeletet készít, melyben kijelenti: Margit nevű lánya, Castellan Mihály felesége a házból már semmit ne követelhesen, mert őt már abból kifizette; így e ház mostani feleségéé, valamint tőle származó gyermekeié - kettő már van, a harmadikat most várják - legyen.⁶⁴ Ollaß Mátyást tehát családi körülményeinek alapos megváltozása készítette az újabb testálásra, és emiatt került fokozatosan szembe elhalt felesége végrendeletével is. További érdekessége az ügynek, hogy az említett három végrendelet kiegészül egy negyedikkel, mivel 1637-ből fennmaradt Buiatt Margitnak, ekkor már Castellan Mihály özvegyének utolsó akarata is: ő csaknem mindenét bátyjának, Morgoran Györgynek hagyja - róla eddig még nem hallottunk! -, de megemlíti két öccsét is, akiknek egyike most nála van, a másik Nezsiderben a gyertyacsinalónál⁶⁵ - azaz az utóbbi bizonyosan atyja foglalkozását igyekezett kitanulni.

A másik végrendelet-hármas - részletesebb ismertetését másutt már megírtam⁶⁶ - más szempontból érdekes: ott a testáló feleség, Fischer Mária asszony rendelkezett - első férjének, Boldisar Prucknernek 1621-ben tett rendelkezését⁶⁷ követően - kétszer: előbb 1627-ben István Márton házastársaként,⁶⁸ majd 1630-ban, ismét Balthauser Pruckner özvegyének mondva magát!⁶⁹ Utóbbi végrendeletének tartalma teljes mértékben eltér az előzőjétől: míg 1627-ben teljességgel

60. HORVÁTH 1996. 136. o.

61. HORVÁTH 1996. 217. és 218. sz.

62. HORVÁTH 1995. 36. sz.

63. GYVL, Végr. 42. sz.

64. GYEL, GYKHL, Test. 1. köt. 208-211. o.

65. HORVÁTH 1996. 133. sz.

66. Vö.: HORVÁTH 1991a. 236-237. o.

67. HORVÁTH 1995. 61. sz.

68. HORVÁTH 1995. 91. sz.

69. HORVÁTH 1995. 101. sz.

akkori férjének kíván „kedveskedni” – bár „beépít” azért rendelkezésbe (érzésem szerint) néhány „kiskaput” is -, addig 1630-ban már mindent öccsének, Hanz Spiczpekernek testál (akiről korábban szót sem ejtett), és az öröklésből a további ágakat – így két elhalt férje rokonságát, valamint saját atyafiait – teljességgel kizárja!

Előadásomban 31 darab 17. századból fennmaradt, győri házaspárok által külön-külön készített testamentumpárt kíséreltem meg bemutatni. Megállapíthatam, hogy azok tartalmát elsősorban készítők mindenkori családi körülményei határozták meg. Ha a férj és a feleség testálása közötti időszakban a túlélő házastárs életében, családi állapotában nem történt jelentősebb változás, úgy rendelkezéseik is nagyjából „egybevágnak”, közös akaratokról tanúskodnak: együtt igyekeznek pl. védeni gyermekeik érdekeit a jelentkező oldalági igényekkel szemben. Ha a családi körülményeik bonyolultabbak voltak – különösen, ha több házasságból származó gyermekekről kellett gondoskodniuk; vagy ha a túlélő házastárs ismét megházasodott -, úgy előkerültek az ütköző érdekek is, melyek „kezelésére” eltérő megoldásokkal találkozhatunk forrásainkban.

Végezetül pedig engedtessek meg, hogy levonjak két általánosabb tanulságot:

- az egymás mellé állított végrendeletpárok egyértelműen bizonyítják a testálásra motiváló tényezők alaposabb vizsgálatának fontosságát, a férfiak és nők, ill. a házások és egyedülállók eltérő motivációit;
- több esetben is kitűnt, hogy néha a végrendeletpárok egymást kiegészítő tartalma sem elegendő a család helyzetének pontosabb megismeréséhez; jól jön ahhoz egy további végrendelet, vagy más külső forrás is.

Irodalom

- ANTAL 1986 ANTAL Péter: Végrendeletkezés Debrecenben az 1820-as években. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIII. Szerk.: Gazdag István. Debrecen, 1986. 59-76. o.
- BUZA 1997 BUZA János: Horváth József: Győri végrendeletek a 17. századból. I. (1600-1630). In: Levéltári Szemle 47. évf. 1997. 3. sz. 51-53. o.
- FRANKL 1867 FRANKL Vilmos: Dallos Miklós élete. In: Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatikai iratai (1618-1626). Közread.: Frankl Vilmos, Ráth Károly. Esztergom, 1867. 1-48. o.
- GECSÉNYI 1978 GECSÉNYI Lajos: Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16-17. század fordulóján. In: Tanulmányok Győr és vidéke történetéből. Szerk.: Gecsényi Lajos. Győr, 1978. 5-21. o.
- HÁZI 1982 HÁZI Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535-1848. 1-2. köt. Bp., Akadémiai K., 1982. 1081, [1] o.
- HERMANN 1998 HERMANN István: Pápai középnemesi házaspár végrendelete, a XVII. század közepéről. In: Lapok Pápa történetéből. 4. sz. Pápa, 1998. 67-81. o.

- HORVÁTH 1987 HORVÁTH József: A XVII. század elején keletkezett győri végrendeletekről. In: Győri Tanulmányok 8. köt. Győr, 1987. 113-138. o.
- HORVÁTH 1991 HORVÁTH József: Az 1600-1630 között keletkezett győri végrendeletek társadalomtörténeti adalékairól. In: Arrabona 26-30. köt. Győr, 1991. 45-77. o.
- HORVÁTH 1991a HORVÁTH József: A győri végrendeletkezők családi konfliktusai a 17. század első felében. In: Rendi társadalom – Polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Szerk.: Á. Varga László. Salgótarján, 1991. 233-244. o.
- HORVÁTH 1994 HORVÁTH József: Temetkezési szokások kora újkori végrendeletek tükrében. In: Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Tanulmányok. Szerk.: Kisbán Eszter. Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1994. 197-212. o.
- HORVÁTH 1995 HORVÁTH József: Győri végrendeletek a 17. századból. I. 1600-1630. Győr, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1995. 152 o.
- HORVÁTH 1996 HORVÁTH József: Győri végrendeletek a 17. századból. II. 1631-1654. Győr, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1996. 212 o.
- HORVÁTH 1997 HORVÁTH József: Győri végrendeletek a 17. századból. III. 1655-1699. Győr, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1997. 241 o.
- HORVÁTH 2001 HORVÁTH József: Végrendeletkezés Halason (1700-1850). In: Kiskunhalas története 2. Tanulmányok Kiskunhalasról a 18-19. századból. Szerk.: Ö. Kovács József, Szakál Aurél. Kiskunhalas, 2001. 495-518. o.
- HORVÁTH 2002 HORVÁTH József: Írásbeliség és végrendeletkezői gyakorlat Győrben a XVII. században. In: Acta Papensia 2. évf. 2002. 1-2. sz. 81-98. o.
- JENEI 1959 JENEI Ferenc: Győri élet a török hódoltság korában. In: Arrabona 1. köt. Győr, 1959. 115-127. o.
- KISS 1968 KISS Ákos: A XVII. századi Győr két nevezetes katonája, a két Misky István. In: Arrabona 10. köt. Győr, 1968. 93-105. o.
- NÉMETH 1991 NÉMETH Gábor: Nagyszombati testamentumok és fassiólevelek 1642-1710. Eger, 1991. 108 o., 7 t. illusztr.
- NÉMETH 1995 NÉMETH Gábor: Nagyszombati testamentumok a XVI-XVII. századból. Bp., 1995. 171 o.
- RÁCZ 1983 RÁCZ István: Debreceni végrendeletek. 1595-1847. Debrecen, 1983. 74 o.
- SÖRÖS 1899 SÖRÖS Pongrácz: Végrendeletek és leltárak a XVI-XVII. századból. 1-3. közl. In: Történelmi Tár 1899. 323-342., 507-539. és 673-703. o.
- TÁRKÁNY SZÜCS 1961 TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: Vásárhelyi testamentumok. Bp., KJK, 1961. 467 o.
- TÁRKÁNY SZÜCS 1974 TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: Makói parasztlak végrendeletei. In: Ethnographia 85. évf. 1974. 2-3. sz. 493-512. o.
- TRSZTYENSZKY 1884 TRSZTYENSZKY János: Sándor György és neje Nyikos Anna végrendelete, 1663-ból. In: Történelmi Tár 1884. 771-776. o.
- WERBŐCZI 1990 WERBŐCZI István: Tripartitum A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve. Latin-magyar kétnyelvű kiadás. Bp., 1990. XL, 560 o.

Hudi József

Együttélés – különélés: egy veszprémi szentszéki per 1773-ból

Források, kutatástörténet

A házasság intézményének XVIII. századi átalakulását, a férfi és női szerepek változásait alig vizsgálta a magyar társadalomtörténeti kutatás. A felvilágosodás hatására lassan erodálódó patriarchális családmodell gyakorlati működését csak nagy vonalakban ismerjük. A kutatások kezdetlegességét mutatja, hogy ha a nemi szerepek átalakulásáról, a női emancipációs törekvésekről van szó, többnyire irodalom- és művelődéstörténeti példák jutnak eszünkbe.¹

A házasságok mindennapjainak tanulmányozásakor a társadalomtörténész bőszes módszertani kínálatból válogathat: a XVIII. század első harmadától általánossá váló egyházi anyakönyvezés segítségével megfigyelhető a házasságon kívüli nemi kapcsolatok terjedése, a házassági szokások változása; a fennmaradt falusi, városi tanácsi jegyzőkönyvek, továbbá úriszéki iratok; városi, vármegyei és egyházi perek szinte áttekinthetetlen tömegű forrásanyagot jelentenek.² A házassági szerződések, valamint a végrendeletek, s a hozzájuk kapcsolódó hagyatéki inventáriumok rendszeres kutatása szintén gazdagítja ezirányú ismereteinket.³

Kívülük jól hasznosíthatók a különféle irodalmi műfajok, kiváltképpen a memoárirodalom, amelynek egyes darabjai széles egy-egy életpálya nyomon követését teszik lehetővé, míg mások széles tablót rajzolnak a koruk társadalmáról, társasági és magánviszonyairól.⁴

1. Pálóczi Horváth Ádám költő (1760–1820) első házassága felesége, Oroszy Júlianna szerelmi kapcsolata miatt futott zátonyra. Vö. Németh László: Pálóczi Horváth Ádám válópera. = Zalai millennium. Szemelvények Zala megye múltjából. (Szerk.: Molnár András) Zalaegerszeg, 2000. 53–56.

2. Hudi József: Egy pápai válópera a 18. századból. = Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. (Szerk.: Nagy Beáta, S. Sárdi Margit) Debrecen, 1997. 164–169. Melegh Attila: Női és férfi életpályák két 18. századi mezővárosban. = Uo. 157–163.

3. Példaként: Dominkovits Péter: Móringlevelek Győr megyéből. (Válogatás a megyében lakók, megyebeli birtokosok móringleveleiből 1731–1837). Győr, 1992., Horváth József–Dominkovits Péter: 17. századi Sopron vármegyei végrendeletek. Sopron, 2001. A XVII. századi győri végrendeleteket Horváth József adta ki három kötetben 1995–1999 között. Kujbusné Mecsei Éva: Nyíregyházi testamentumok 1789–1848. Forrásválogatás. Nyíregyháza, 1995., Németh Gábor: Gyöngyösi testamentumok és fassiólevelek 1642–1710. Eger, 1991., Rácz István: Debreceni végrendeletek 1595–1847. Debrecen, 1847. Az inventáriumokról pl. Kocsis Gyula: Hagyatéki iratok. Cegléd 1755–1820. Ceglédi Füzetek 33. Cegléd, 1997.

4. Az elsőre példa: Hunkár Antal emlékiratai. (közli: Lukinich Imre). = Hadtörténelmi Közlemények 1926. 92–108., 229–248., 352–380. A másodikra Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970.

A levéltári források közül kiemelkedő jelentőségűek a katolikus érseki és püspöki levéltárakban őrzött szentszéki ún. elvásztási perek (processus divortiales), továbbá az ún. házassági perek (processus matrimonialis), amelyekből az egyházi bírósági gyakorlat éppúgy megismerhető, mint a korabeli házasságok története. A szentszéki bírósági iratok társadalomtörténeti hasznosítására már történt néhány sikeres kísérlet. Bárth János az oroszhegyi (udvarhelyszéki) parasztlány, Bálint Anna „erőltetett” házasságának és válásának történetéből a havasalji székelység XVIII. század végi életmódját, szokásvilágát is jellemezeti tudta.⁵

Jelen előadásban egy olyan 1773-ban keletkezett veszprémi házassági pert kívánunk röviden bemutatni, amelyben a konfliktushelyzetet szintén érzelmi viharok idézték elő. Ám amíg az előbbi esetben a szerelmes hajadon szomorú, de mindennaposnak tűnő históriája adja a történet alapszövetét, addig esetünkben a felszarvazott férj esetének vígjátékba illő változatára ismerhetünk.⁶

Veszprém megye lakosságának házassági szokásairól már Bél Mátyás (1684–1749) is megjegyezte 1736-ban készült leírásában, hogy „nem könnyen” kötnek egymással házasságot, s vannak, „*akik székelytelenül megcsalják férjüket és ők maguk is megcsaltnak*”, de ez nem veszélyezteti azokat, akik „*tisztes házasságban nemzik gyermekeiket, tisztességben nevelik és tisztességes életmódrá szoktatják őket*”.⁷

Ha a püspöki szentszék előtt folyó perek statisztikáját nézzük, igazat is adhatunk Bélnek, hiszen a kor felfogása szerint a házasságnak nem boldognak, hanem tisztességesnek (törvényesnek) kell lennie – ennek megfelelően kevés a házassági viszályokat „eligazító per”. A veszprémi püspöki szentszék válóperes ügyeiből 1738–1800 között jelenlegi ismereteink szerint 78 per maradt fenn.⁸

A perek 82%-át a nők, 18%-át a férfiak indították házastársuk ellen, ami a férfidominanciájú társadalomban nem meglepő. Már érdekesebb, hogy a felperes nőknek 41%-a, a férfiaknak 57%-a volt nemes származású, amely arra utal, hogy a nemesi szabadsággal, öntudattal és megfelelő egzisztenciával bíró társadalmi csoportok körében indult meg a lázadás a hagyományos családmodell ellen. Úgy tűnik, elmozdulás e téren 1790 után következett be, amikor a nem nemes származású felperesek aránya fokozatosan nőtt.

Tanulságos a pereskedő felek földrajzi megoszlása. A XVIII. századból megismert 78 perben összesen 50 helység volt érintett Fejér, Somogy, Tolna, Veszprém és Zala megyékből. Több alkalommal csak néhány helység neve fordult elő:

5. Bárth János: Bálint Anna házassága. Havasalji székely életkép a XVIII. század végén. = Emlekkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. (Szerk.: Kiss András, Kovács Kiss György, Pozsony Ferenc). EME kiadása, Kolozsvár, 1999. 28–43.

6. Veszprémi Érseki Levéltár (VÉL) Processus divortiales. Fasc. II. Nr. 8. A Dömös-féle házassági per (Causa matrimonialis) az elvásztási perek sorozatában maradt fenn.

7. Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása. Ford. Takáts Endre, szerk. Kredics László. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 6. Veszprém, 1989. 40–41.

8. Adataink csak a Processus divortiales c. állagban fennmaradt perekre vonatkoznak.

Veszprém megyéből Adásztevel és Noszlop, Fejérből Bogárd, Zalából Keszthely mezőváros és Nemespécseley (vagy Kispécseley) 2-2 alkalommal, Füred (Balatonfüred) 3 alkalommal fordult elő a perekben. A felsorolt települések mindegyikén szép számmal éltek nemesek, akik legtöbb esetben közbirtokossági szervezetbe tömörültek, Adásztevel, Nemespécseley, Noszlop pedig nemesi községnek számított.⁹ A 50 érintett településnek közel egyharmadában nemesi község vagy közbirtokosság működött, ami magyarázatot ad arra, miért felülreprezentált a nemesség a perekben.

Ha a nemesi közösségeket nézzük, azt tapasztalhatjuk, hogy protestáns (többségében református) lakosokról van szó, akiket rossz házasságuk esetén a XVI–XVII. században egyházuk a sikertelen békítési kísérletek után elválasztott egymástól. A XVIII. században a Carolina Resolutio (1731) a protestánsok házassági pereit is katolikus szentszék elé rendelte, amely a kánonjog szigorát alkalmazta a házassági intézmény védelmében. 1786 után annyiban változott meg a helyzet, hogy a protestánsok házassági ügyeit a vármegyei törvényszékek intézték.

A pereskedők lakhelyei közül kiemelkedik Veszprém: az eddig megismert XVIII. századi perek közül 12-öt a veszprémi mezővárosi polgárok kezdeményezték, ami arra utal, hogy a *nemesek* mellett a másik hagyomány ellen lázadó csoport a *polgárság* soraiból regrutálódott.

A feltárt tényekből az is leszűrhető, hogy szentszéki peres eljárást a parasztkor ritkán választották: nemcsak költséges volt,¹¹ hanem a hagyományokkal való nyílt szembenállással és súlyos erkölcsi tekintélyvesztéssel járt, melyet kerülni igyekeztek. A paraszti házassági konfliktusok már alsóbb szinteken is nyugvóponttra juthattak: a kisebb-nagyobb egyenlenségeket elsimíthatta a községi vagy egyházközségi előljáróság, az úriszék vagy akár a járási szolgabíró.¹² Ha mégis a végső döntésre szánták el magukat, akkor sem gondoltak mindig elválásra; megelégedtek a viszályok ideiglenes rendezésével. Békés egyezség esetén legtöbbször kikötötték, hogy ha a szerződést bármelyik fél megszegi, a törvényszék a perújítás alkalmával az elválasztást is kimondja.

9. A helységek azonosításához Ila Bálint–Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. [I. kötet] Veszprém, 1964., Kovacsics József–Ila Bálint: Veszprém megye helytörténeti lexikona. II. Bp., 1988.

10. Zoványi Jenő (szerk.): Theológiai ismeretek tára. Mezőtúr, 1908. II. 75–76. Zoványi szerint a reformáció korában a házasságtörés és a hűtlen elhagyás volt a leggyakoribb válóok. A kérdés jogi háttéréről Pokoly József: A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig I–IV. = Protestáns Szemle 1894. 17–29., 100–122., 162–177., 235–251.

11. A nagyobb pereknél 50–100–200–300 Rft-ot is elérhette a perköltség.

12. Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp., 1981. 269–278. Szerinte a házasságtörést a parasztság a XIX. század közepétől kezdte enyhébben megítélni, korábban (pl. eklézsiakövetést alkalmazva) nyilvánosan megszégyenítették a vétkezőket „A formális válásra a 18. századból és a 19. század első feléből alig-alig találunk eseteket.” (Uo. 272.)

A veszprémi szentszék a hozzá forduló feleket a kánonjog alapján legtöbbször házasságtörés bűncselekménye miatt választotta el, de előfordult, hogy az elhálás elmaradása (impotencia) miatt érvénytelenítette a házasságokat. A katolikusokat – mivel a házasság felbonthatatlannak minősült – csak az együttlakást szüntették meg: ágytól és asztaltól választották el a feleket (*separatio a thoro et mensa*). Protestánsok esetében 1786-ig a szentszék elvileg saját egyházi jogukat, a gyakorlatban azonban a kánonjogot érvényesítette. 1786 után a megyei polgári törvényszék előtt a házasságtörésen kívül a hűtlen elhagyás, a házastárs életének veszélyeztetése, „az engesztelhetetlen gyűlölség” esetén is kimondták a válást.¹³

A szentszék nem válóperes ügyekkel is foglalkozott.¹⁴ Számos esetben házassági viszályok elsimításán fáradoztak a bírák. De előfordult például, hogy egy fehérvári hajadon 1779-ben az egy évvel korábbi házassági ígéret betartását követelte az olasz származású veszprémi kereskedőtől, Orsetti Mihálytól, amikor megtudta, hogy a férfi időközben szülőhazájába látogatott, s ott mátkájának szintén eljegyzett valakit.¹⁵

A szentszék természetesen elsősorban házasságvédő intézményként működött, s mindent megtett annak érdekében, hogy a házasságokat fenntartsa. Az egyházi törvényszék legtöbbször Veszprémben ülésezett. Üléseiről latin nyelvű jegyzőkönyvet vett fel a szentszéki jegyző. Először 1806-ban fordult elő, hogy az egyik fél ügyvédje, Csirke János az új törvényekre hivatkozva követelte a történetek magyar nyelven való rögzítését, de ezt (követelése bejegyzésén túl) a szentszék nem teljesítette.¹⁶

A perhez csatolt bizonyító okiratokat a benyújtás sorrendjében jelzetekkel látták el, melyhez a római számot éppúgy használták, mint a latin ábécé nagy- és kisbetűit. Az idézésről – írásbeli felhatalmazással – az illető plébános gondoskodott, aki szóban ismertette az érintett felekkel a tényállást. Ha a perfolymatban információs jelentést, vagy tanúkihallgatási jegyzőkönyv felvételét kérték tőle, minden esetben latinul levelezett az egyházi hatósággal.

A történet

Történetünk színhelye a XVIII. század második felében Veszprém megye legnépesebb és (Pápa után) legfejlettebb mezővárosa, a 7000–8000 lakosú Veszprém, ahol a katolikus többségű lakosság mellett protestánsok és izraeliták is nagy

13. Frank Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban. I. Buda, 1845. 173–175. Béli Gábor: Magyar jogtörténet az államalapítástól 1848-ig. Pécs, 1995. 10–14.

14. Az ilyen ügyek többségét a rendezés során a *Processus matrimoniales c.* sorozatban helyezték el, de találunk rá példát a *Processus divortiales c.* sorozatban is.

15. Veszprémi Érseki Levéltár (VÉL) *Processus divortiales*. Fasc. II/a. Nr. 10.

16. VÉL *Processus divortiales*. Fasc. VI. Nr. 8. László György és Ilosvai Katalin nagyrecsei lakosok pere (1806).

számban éltek. A város vezetését a katolikus és protestáns polgárok tartották kézben, akik önkormányzatukat a szabad királyi városok mintájára alakították át és magukat – a sorozatos földesúri tilalmazás ellenére – privilegizált mezőváros (oppidum privilegiatum) lakóinak tartották.¹⁷ Rendies öntudatuk nemcsak abban nyilvánult meg, hogy 1746 óta elkeseredett harcot vívtak földesuraik (a káptalan és a püspök) ellen a szabad királyi városi rang elnyeréséért, hanem abban is, hogy egyéni sorsukat is határozottan alakítani kívánták. Így többek között házaseletükben is vállalták a konfliktusokat. A megismert 12 házassági per közül 8 alkalommal a nők, a többiben a férfiak nyújtották be a keresetet.

A szokatlan esetek közé tartozott a református Dömös István pere, amely a legészletesebb a férjek által kezdeményezett perek közül. A perbe idéző parancslevelet 1773. május 3-án Droszkovszki Antal veszprémi szentszéki jegyző fogalmazott meg, melyben ugyanazon hó 21-én *nemes Dömös István* kezdeményezte válóperi tárgyalásra invitálta az akkor már jó ideje szüleinél élő református Dömösné Sáfár (másként Takács) Katát. Ezzel kezdetét vette a hosszú hónapokig elhúzódó pereskedés, amely végül békés egyezséggel zárult. A per jegyzőkönyve és magyar és latin nyelvű mellékletei összesen 64 írott oldalon mondják el félresikerült házasságuk történetét.¹⁸

A kölcsönös vádaskodások olvastán botorság lenne azt hinni, hogy az „igazság” birtokába juthatunk, de a kapcsolat végkifejlete fő vonalakban rekonstruálható. Az alábbiakban ennek bemutatására teszünk kísérletet.

Nemes Dömös István és Sáfár Kata megismerkedésének, egybekelésének, házasságának hétköznapijairól nagyon keveset tudunk meg a testes anyagból. Annyi bizonyos, hogy Dömös szegényen vette el Sáfár Katát; hiszen a rajta lévő ruhán kívül semmije sem volt. Az esküvőre apósa adta kölcsön ünnepi öltözetét. Közös életüket albérletben kezdték, s kétkezi munkával tartották el magukat. Dömös albérletéből a szülők által jogtalanul elvitt kenderfonal és a szerszámok arra utalnak, hogy a férfi éppúgy a takácsmesterséget űzte, mint apósa.¹⁹ Minthogy a céh véleményét a mellékletekkel gazdagon felszerelt per folyamán nem kérték ki, arra gondolhatunk, hogy takácslegényként tengette életét. A tanúk szorgos,

17. Ila Bálint–Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964. 396–402. Hudi József: Veszprém társadalmi-gazdasági helyzete a XIX. század elején. = Veszprémi Szemle 1994. 2. sz. 15–20. Az önkormányzatok XVIII–XIX. századi társadalmi-etnikai összetételéről, létszámának alakulásáról Lichtneckert András: Veszprém társadalmi és önkormányzati testületei a XIX. század közepén. = Tanulmányok Veszprém megye múltjából. (szerk. Kredics László) Veszprém, 1984. 313–336.

18. VÉL Processus divortiales. Fasc. II. Nr. 8. Dömös pere matrimonialis per, de az elválasztó perek sorozatában található.

19. VÉL Processus divortiales. Fasc. II. Nr. 8. „M” melléklet: A nemes Dömös Istvántól elvitt javak specificatioja. Veszprém, 1773. (hó, nap nélkül) Apósáék elvittek tőle egy megölt sertést, annak fél éves „fiát”, „három forintokon vett kenderbűl álló meg font fonalat”, négy pár fejez ruhát, egy káposztás hordót, néhány kézi munkához való vasszerszámot, továbbá ajtóra való sarokvasakat.

tisztességes embernek tartották. Feleségétől és apósától-anyósától eltérően tudott írni – gyermekkorában tehát nem hiába koptatta az iskolapadot.

Sokkal több információt gyűjthetünk össze a *házasság utolsó szakaszáról*. A per során ugyanis a férj a *házasságtörő* asszonyra terhelő adatok felsorakoztatására, az asszony a *durva, kegyetlen, életére törő férj* alakjának felrajzolására koncentrált. Helyzeti előnye a férjnek volt: bőven talált tanúkat, akik a vármegye esküdtjének tollba mondták az asszony viselt dolgait. A feleség tanúk szavahihetőségének megkérdőjelezésével kívánta a bizonyítékok erejét gyengíteni. Tény, hogy az asszony erkölcstelen élete – melyet ő szentszéki vallomásaiban „tisztességes nyájaskodásnak” nevezett – megelőzte a férj durva bánásmódját. Dömös eljárásában környezete nem látott semmi kivetni valót, hiszen a feleség testi fenyegetését sem a törvények, sem a szokások nem tiltották.

A házasság 7 évvel korábban, 1766 táján romlott meg, s 1769-től már állandósultak a viszályok. A férj nemcsak felesége „*nagy idegenségét*” tapasztalta, hanem az is tudomására jutott, hogy az asszony ennek mások előtt is hangot adott: „*három-négy ember előtt is vallotta*”, hogy ő „*se testének, se lelkének nem köll*”. Dömös erről az időszakról a szentszék előtt úgy nyilatkozott, hogy a veszekedések időnként verekedéssé fajultak: „*...dorgálván feleségemet arrul, hogy eő ok nélkül ki járogat, az házra gondott nem visel, kapván sebes kézzel egy téglát, ezzel ugy hajtotta ábrázatomat, hogy a' nagy seb miatt a' csont is láczott és a' barbélynak is fizettem miáta.*”²⁰

Ettől kezdve napirenden voltak a tettegességgel fajúló veszekedések. Dömöst apósa, Sáfár Takács Ferenc és felesége, valamint fiúk, ifj. Sáfár Takács Ferenc 1770–1773 között több alkalommal megverte, a város utcáin megkergette, s halálosan megfenyegette, de Dömös sem maradt adósuk.²¹ Házukra támadt, ajtajukat fejszével fészegette és anyósát egy alkalommal úgy „*megettépte*”, hogy hetekig nem tudta hordani a főkötőt. Kézét is „*annyira megrágtá, hogy jó darabig véle nem süithetett.*”²²

1772-ben feleségét ismételten véresre verte, aki sebeit Balassa István veszprémi plébánosnak is megmutatta, melyről a plébános később bizonyoságlevelet is adott. A városszerte botrányosnak tekintett házaseletet a püspöki uradalmi prefektus is próbálta megfékezni, de az úriszéki intésnek sem lett fogamatja. Dömös társadalmi státuszára hivatkozva tiltakozott az eljárás ellen, állítólag azt is kije-

20. VÉL Processus divortiales. Fasc. II. Nr. 8. „C” melléklet: Nemes Dömös István szentszéki vallomása. Veszprém, 1773. május 25.

21. Sáfár Takács Ferenc „ifjú legény” erkölcsét jól jellemzi, hogy a veszprémi városi tanács 1772-ben 12 pálnára büntette, amiért Babay József lovát a mezőről ellopta és azon kedvtelésből Almádiba nyargalt. Veszprém Megyei Levéltár (VeML) V. 102. a. Veszprém város tanácsülési jegyzőkönyvek 1772. 275. p.

22. VÉL Processus divortiales. Fasc. II. nr. 8. Dömös Istvánné Takács Erzsébet (helyesen: Kata) folyamodása a vikáriushoz. Veszprém, 1773. (hó, nap nélkül).

lentette, hogy „Ő nemes ember, senkitől sem fél.”²³ (Később latin nyelvű szentszéki folyamodásában a Tripartitumra és törvényhelyekre hivatkozva is hangsúlyozta nemesi előjogainak durva megsértését, felesége családjának hatalmaskodását, erőszakoskodását, lakása feldúlását és kifosztását.)²⁴

1773 márciusában, amikor Sáfár Kata harmadik gyermekével gyermekágyban feküdt, az is kiderült, hogy az asszony öreg Bogács Istvánt, míg Bogács egy Harmat nevű hajdút tartotta a vér szerinti apának. A rossz nyelvek azt beszélték, hogy Sáfár Kata mindhárom gyermeke más-más apától származik.²⁵

A házasfelek között a helyzet 1773. február 7-én este mérgesedett el, amikor Dömös részegen jött haza a szőlőből, s mivel felesége nem készített számára vacsorát, jól elverte a várandós asszonyt, aki gyermekeivel a szüleihez menekült.²⁶ 1773. március 21-én Sáfárék az albérletből elvitték Dömös ingóságait, melyekről azt állították, hogy azokat házasságkötéskor ajándékozták neki. (Az ingóságok visszaadását későbbi írásos nyilatkozatukban lányuk visszafogadásától tették függővé, vagyis Dömöst nyíltan megszarolták.)

A férj elhagyása, majd kisemmizése az utolsó lökés volt a válóper elindításához. A per során Dömös 2 szentszéki és 3 vármegyei tanúvallomással, mintegy 30 tanúval, több bizonyáglevéllel tudta bizonyítani az asszony csalfaságát, s hogy az ellene kegyetlenkedéséről felhozott vádak túlzóak. Felesége egy rövid tanúvallomással és néhány beterjesztett irattal a bizonyítási eljárásban is alulmaradt.

Szabadi Antal volt városbíró a férj érdekében bizonyáglevelet adott arról, hogy 1747 táján Kántor Katát és Molnár Mihályt paráznaságért a város keményen megbüntette.²⁷ A tanúvallomásokról kitűnt, hogy Dömössel kötött házassága idején bizonyosan szerelmi és testi kapcsolata volt egy beszállásolt katonával, akihez még Nagyvázszyba vezénylése idején is eljárt, s ha menni nem tudott, titokban ételmezt (pogácsát, töltött káposztát) és italt (pálinkát) küldött neki. Vá-

23. Uo. Dömös Istvánné Takács Erzsébet (helyesen: Kata) folyamodása a vikáriushoz. Veszprém, 1773. (hó, nap nélkül).

24. Dömös a perindításkor többek közt az 1613:23. tc.-re hivatkozva, erőszakoskodással, hatalmaskodással vádolta feleségét és családját. A Tripartitum III. rész. 26. artikulusa és az 1729:41.tc. alapján esetében az úriszék illetékességét is megkérdőjelezte.

25. Uo. A „D” jelű tanúvallomásban (Veszprém, 1773. június 14.) a szomszédban lakó Pápai Jánosné Balás Katalin szerint Dömösné bevallotta neki: „Három gyermekem vagyon, s mind a háromnak másmás atya vagyon.”

26. Uo. Az „L” jelű melléklet. Jezerniczky József, a veszprémi nemesség hadnagyának sajátkezű bizonyáglevelet adott arról, hogy Dömöst apósa „vádlására” még aznap este a vármegye börtönébe kísérte, de az apósa másnap az alispán előtt „semmit nem tudott bizonyítani sőt mind azok az vádlások igazak nem voltak”. Állítását a tanúvallomások nem támasztják alá.

27. A város jegyzőkönyveiben nem történi utalás az esetre. Előfordulhatott, hogy a főbíró úriszéki vagy földesúri parancsra járt el. VeML V. 102. a. Veszprém város tanácsának jegyzőkönyvei 1741–1773.

zsonyi kvártélyát maga választotta ki, hogy megbízható találkahelyük legyen.²⁸ Öreg Bogács Istvánnal szintén hosszabb ideig nemi kapcsolat fűzte.

Bogács a gyermek születése után lelkiismeretvizsgálatot tarthatott, mert 1773. március 24-én Tassy János Veszprém vármegyei esküdt előtt, két tanú jelenlétében, öregségére, közeledő halálára és „lölke üdvösségére” gondolva, elismerte bűnös viszonyukat. Többek közt ezt mondta: „...midőn Dömös István nálom lakott, annak felesége szüntelen utánnam járván, annyira meg csábított, hogy a’ rut vétketis véle el követvén, és ha tovább nem, leg alább tartott véle másfél esztendeig azon fertelmes életem, és véle való közösülésem, valamikor pedig tezett, és mód volt benne, mindenkor kész volt az engedelmességre, sőt Dömös Istvánné annak el követésére jobban kényszerített, ha mingyárt magamnak nemis volt annyira szándékom.”²⁹

A városban kerengő hírek szerint Bogács az apaságot – felnőtt fiai jövődjét féltve – kereken tagadta, s mást kevert gyanúba: „...más fél esztendőnél tovább[b] éltem eőt, de még sem hiszem, hogy a’ gyermek tőlem volna, hanem Harmat nevű hajdu csinylta neki...”³⁰

A házasságon kívüli nemi kapcsolat igazi okára nem derült fény a vizsgálat során. Túlfűtött szexualitás, nimfomániás hajlam az egyik oldalon, csökkenő vágyak, vagy talán impotencia a másikon? A kérdés örökre nyitva marad.

Tény, hogy a felszarvazott férj hajlandó volt megbocsátani a hűtlen asszonynak, ha a szentszék előtt jobbulást fogad, s az apja házához elhordott javakat visszaviszi, Sáfárék pedig megfogadják, hogy lányukat férje ellen nem hangolják, „törvénytelenül” nem pártfogolják. Dömös is hajlandó volt megfogadni, hogy a továbbiakban „semmi ízetlenségre okot nem ad, hanem a’ szent házosságban illendő képpen Sáfár Katával élni kíván.”³¹

28. VÉL Processus divortiales. Fasc. II. Nr. 8. A “G” jelű tanúvallomásban (Veszprém, 1773. március 6.) többen elmondták, hogy szerelmi viszonyukat mások előtt sem titkolták. Kiss Péter 30 éves szomszéd szerint “egymást szopták, nyaták, faták, egymásnak nyelvét harapták, ágyban henteregtek”.

29. VÉL Processus divortiales. Fasc. II. Nr. 8. “H” melléklet: Bogács István bizonyáglevele Dömös Istvánnéval folytatott viszonyáról. Veszprém, 1773. március 24.

30. Uo. Nr. 1. melléklet: Dömös István szentszéki vallomása. Veszprém, 1773. május 25.

31. Uo. Jelzet nélkül: Dömös István nyilatkozata arról, milyen feltételekkel veszi vissza feleségét. Veszprém, 1773. (hó, nap nélkül).

Epilógus

Úgy tűnik, a Dömös-Sáfár házassági viszály békés lezárását a veszprémi szentszék sikerrel könyvelhette el. A kedélyek lehiggadtak, a házasság feltehetőleg visszatért megszokott medrébe. Nincs nyoma annak, hogy a nyilvánosság előtt a későbbiekben ismét konfliktusba keveredtek volna.³²

Kérdés, hogy volt-e más megoldás a viszály rendezésére? Dömös minden bizonnyal fordulhatott volna a városi bírósághoz is parázna felesége megbüntetésére. Örsi Mihálynét a tanács 1773-ban többször tapasztalt „feslett, rossz életért” a szokásos 12 korbácsra ítélte.³³

Hasonló büntetésre számíthatott Sáfár Kata is. Arra gondolhatunk, hogy nemes Dömös István nem egyszerűen felesége megbüntetésére törekedett. A bűnös asszony nyilvános megkorbácsolása rá nézve is szégyen lett volna. Valószínűleg azért választotta – hathatósabb eszközként – a szentszék, hogy házasságát (s vele erkölcsi és viszonylagos egzisztenciális biztonságát) helyreállítsa, s hogy örökre megleckéztesse nemcsak a feleségét, hanem a feleség rossz szellemét jelentő apósát és anyósát is. Mert valójában őket tartotta házasságuk fő megrontójának.

32. Nevük sem a szentszéki perekben, sem a veszprémi városi tanács jegyzőkönyvében nem fordul elő a következő évtizedekben. Mivel a szentszék Dömös anyagi követelésének nem tett eleget, annak világi bíróság előtt kellett érvényt szereznie.

33. VeML V. 102. a. Veszprém város tanácsülési jegyzőkönyve 1773. 319. p.

Örsi Julianna

Családi béke és békétlenség a 18–19. században

Előadásomban a 18-19. századi magyar paraszt család életének bemutatására vállalkozom röviden. Mondhatnánk azt, hogy lerágott csont, hiszen a néprajztudomány képviselői már számos tanulmányban, könyvben leírták - elsősorban visszaemlékezések alapján -, hogyan működött anagycsalád.¹ Különböző tudományágak képviselői közzétettek inventáriumokat, végrendeleteket és más elsősorban az állami (tanácsi) apparátusban keletkezett iratokat?² Az uralkodó osztály, a nemesség életéről ugyancsak nagy szakirodalom áll a rendelkezésünkre.³ A paraszti naplók és a népi életet, szokásokat bemutató regények ugyancsak színes képet festenek az egyes, tipikusnak is mondható családokról.⁴ A népszokások (keresztelő, lakodalom, temetés) leírásában is találunk utalásokat a családra vonatkozólag. A népszokások jogi gyökereinek feltárásában, rendszerbeállításában a legnagyobb munkát Tárkány Szűcs Ernő végezte.⁵ Témánk szempontjából ugyancsak nélkülözhetetlenek a jogtörténeti munkák.⁶ Talán nem lesz felesleges a mondandóm, ha azt egy olyan forrástípusra alapozom, amelyet a kutatók ritkábban használtak, jóllehet ez a legtöbb településen ott van.⁷ Az egyházközségeknél keletkezett vagy oda szánt iratokra gondolok. Az utóbbi időkben az anyakönyvi kutatások ugyan megszorodtak mind tudományos, mind egyéni szinten, de ezekből az adatokból elsősorban demográfiai adatsorok, vagy éppen geneológiai táblázatok, családfák születtek.⁸ Arra azonban ritkán kapunk választ, milyen egyezség húzódott egy-egy döntés mögött, mi motiválta az egyén cselekedetét.

Ennek megismeréséhez segítenek bennünket az egyházközségekhez írt levelek, beadványok vagy éppen az egyháztanács (presbitérium) elé került ügyek és döntések. A helytörténeti irodalom elsősorban az egyházközség működésére és az oktatás vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Én most itt igyekszem arra ráirányítani

1. Morvaj Judit: Asszonyok a nagycsaládban. Bp. 1956, Szabó László: ????

2. Kocsis Gyula: Hagyatéki leltárak. Cegléd 1850-1900. Mezővárosi és falusi községek iratai. Inventáriumok 2. Cegléd, 1988., Horváth József: Végrendeletek ????

3. Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. (Reprint) Bp. 1986. stb.????

4. Naplók, önéletírások, regények?????

5. Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp. 1981.

6. Kállay István: Városi bíraskodás Magyarországon 1686-1848. Bp. 1996.; Hajdu Lajos: Büntetés és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában

7. Kósa László: Erkölcsi kihágások és büntetések Gyulán a 19. század első felében Békési Élet, 1979.; Jávor Kata: Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. In.: Nép kultúra - Népi társadalom. Bp. 1971. 71-103. Nagy Janka Teodóra: Jogi néphagyományok két gömöri faluban. Debrecen, 1998.

8. Örsi Julianna: Emberszótte háló. Túrkeve, 1998. (További bibliográfia a kötetben)

a figyelmet, hogy mit is tettek a protestáns egyházak a család intézményének megőrzéséért. A napjainkban igen aktuális feladat 18-19. századi előzményét ismerhetjük így meg.

Először is arra kell utalnunk, hogy az 1880-1890-es években az állami (polgári) házasságkötés bevezetését megelőzően élénk vita folyt a házassági jogról. A Protestáns Szemlében több olyan tanulmány megjelent, amely a házassági jog és az ehhez kapcsolódó házassági bíraskodás történetét áttekinti.⁹ Ezekből a munkákból is kiderül egyrészt, hogy még a 19. század végén sincs egységes házassági jog Magyarországon, másrészt, hogy a protestáns egyházak a házasságok megőrzésében, a családi élet stabilizálásában jelentős szerepet vállaltak. A presbitérium volt az a helyben működő egyházi intézmény, amelyre első szinten a békítő, figyelmeztető, intő szerep hárult. A szabályokat be nem tartók ügye később egyházi vonalon az esperességeken, zsinaton vagy állami vonalon a bíróságokon folytatódott. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy időben és településenként és felekezetenként (egyházkerületenként) is változhatott ez a gyakorlat. A Jászkun Kerületekben például már a 18. században bevett gyakorlat volt, hogy a helyi tanácsok, majd a kerület tárgyalta a házaseset szabályait áthágók ügyeit. Legfeljebb a kiszabott büntetés része volt az egyházkövetés. Az erdélyi református egyházkerületben, de az unitáriusoknál is még a 19. század második felében is az egyházi törvényszékek előtt zajlanak a válások.

A családi életre vonatkozólag az egyházaknál keletkezett iratok a következő részterületekre vonatkoznak.

1. A 19. század első feléből találok a legtöbb házasságlevéllel, úgynevezett móringlevéllel. Ezek olyan egyéni kötelezvények, amelyet elsősorban a házasulandó férfi tesz a menyasszonyának. A kötelezvény lehet kölcsönös is. Tartalma ingatlan vagy ingóság biztosítása a másik fél számára főleg az ajándékozó halála esetére. A móringlevés tehát az özvegyen maradt fél további életének segítése. A móringlevés tehát adott esetben az özvegyasszonyt segíti a mostohagyerekekkel vagy más örökségre igényt tartókkal szemben. Vannak móringlevelek, amelyek csak magtalanság esetén lépnek életbe.

A móringlevelek valószínűleg két példányban készültek, hiszen a kiskunhalasi múzeum adattára például sok ilyen dokumentumot őriz, ugyanakkor anyakönyvekben vagy éppen erre a célra nyitott könyvben is számtalan bejegyzése találkozhatsz.¹⁰ Így például Körösnagyhársányi anyakönyv sok móringlevelet tartalmaz vagy a bácskai Ómoraviczán külön protokollum van felfektetve, amelyet 1829-1840-ig vezettek több mint 250 oldalon. A moraviczaiaknál úgy tűnik elfo-

gadott gyakorlat volt, hogy a vőlegény 50 forintot ajánlott a menyasszonyának, a nő viszont ágyneműt (vánkos, derékaj, lepedő, abrosz, törölköző). A szerződési levelet a kérő és a kiadó násznagy hitelesítette. Pl. „Dávid Péternek és Farago Katalinnak Moring Levelek

Én alól meg irt, a Bölts Istennek rendelése szerint a Szent Házasságra Szőleimnek is megedgyezésekkel, magamatmeg határozván, minekutánna Farago Mihálynak hajdon Leányát Katalint jövendőbeli Házastársul eljegyeztem, tehát őnéki önként és Szüleimnek is hejbe hagyás okkal ezt az ajánlást tettem: hogy ha nékem magzat nélkül elébb történne Halálom, mint eljegyzett Hitvesemnek, tehát ő néki az engemet illető Vagyonból 50 = ötven forint vced. tulajdon kívánóságára tüstént kiis fizetessen, és ezen önként tett ajánlásom ellen senki semmi szin alatt akármi Kifogást vagy ellenvetést ne formálhasson, hanem a most ki tett s néki ajánlott summátskából álló pénzt a Törvény uttyánis meg nyerhesse.

Énis ugyan alol megirt, mint Dávid Péter eljegyzett Hitvestársa, őnéki ellenkező esetre ugyan azt az ajánlást teszem, hogy ha engemet tettzene a Mennyei Urnak elébb kiszollítani az élők közzül mint említett Hitvesemet tehát ünéki, az én hozzá vitt Ruhabeli vagyonomboi edgy Derékally, edgy Lapedő, két vánkos, edgy Abrosz, és ed gy törölköző Kendő, minden ellenmondás nélkül hagyattasson és ezeket mind tulajdonát bírhasza s használhasza. Melly költsönösen edgyezésünknek hitelesebb voltára adjuk ezen nevünk és kezünk x vonásával megerősített Levelünket Omoroviczán d. 4. Novemb. 1829.

Dávi Péter mint VőLegény

keze x vonása

Farago Katalin mint Menny Asszony keze x vonása

Mi előttünk Kirő es Kiado

Násznagyok u.m.

Sebők Mihály mk

Fatsar Marton"

Ezekben az esetekben tehát egyik vagy mindkét fél a házasság előtti vagyonából ajánl fel bizonyos ingóságot vagy ingatlant a másiknak a tulajdonjog átengedésével. A menyasszony ezt a hozománya terhére teheti, mivel a szüleitől házasságkötése esetére azt kapja.

2. A móringlevés ellenkezője a menyasszony hozománya (allatúrája), amelyet válás vagy halála után is köteles visszaszolgáltatni a másik fél. Az elhalt nő hozománya a visszakövetelése a Jászkunországban elsősorban a tanács útján történt, ha a rokonság ellenkezett.

3. A jegyesek bejegyzésére az egyháznál sor került. Ómoraviczán ugyancsak megőrizték a 19. századból azt a protokollumot, amelybe a házasulandó párokat írták be. Bizonyára ebből történt a hirdetés, amelyet az 1770-es években államilag kötelezővé tettek. (Helytartó tanács rendelete). Itt meg kell jegyeznünk, hogy II. Józsefházasságról szóló rendelete csökkentette a jegyesség erejét és helyezte vele szemben első helyre a házasságkötés aktusát. Egyébként a reformátusok azok, akik II. József házasságkötésre vonatkozó szabályait a későbbiekben is magukra érvényesnek tartották.

9. Bartha Béla: A polgári házasság s a házassági bíraskodás. Protestáns Szemle, 1892.290-323.; Pokoly József: A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig. Protestáns Szemle, 1894. 17-29., 100-122., 162-177., 235-251.

10. Thonna János Múzeum Adattára. D. 39. Kiskunhalas vagy lásd még: Orsi Julianna: Népelet hal as on a 18. században. In: Kiskunhalas története 2. k. 435-470. ; Melegh Attila: Népeledés, házasság halason a 18.19. században. In: Kiskunhals története 2.k. 331-354. tanulmányokat!

A jegyesség felbontására is akadt példa. Ilyenkor a jegyajándék visszaszolgáltatása a szabály. 1837-ben Ómoraviczán Facsar Mártont a kiadásokért kártérítés illette meg, mivel fia hiába jegyezte el Kis Mihály leányát, azt Pap Sándor elcsábította. „1837. jan.2.

1. Fatsar Márton sérelmes panaszát nyújtván be az eránt, - hogy az ő fia pont eljegyezvén jövődöbeli Házastársnak Kis Mihálynak Anna nevű hajad Leányát, - midőn mind a Legény, mind a Leány öszvekelhetések felől a szokásba lévő rendtartás végbe ment, ts mind a két félnek szülei gyermekeik öszveházasodhatásába a legszebb móddal megedgyeztek, - mind a két Ifjú házasulandó, edgymás iránt valo szereteteket szülei, és Násznagyaik előtt nyilván valóvá tévén, - ennek bizonyására edgymás közt Jegyet is váltottak, - ennek következésébe az Edgházi rendtartás szerint Lelki Pásztor eleibe állittatván ott is hiteles bizonyságok előtt a Házassági öszvekelésre való készségeket kijelentvén, a Le/lki/Pásztor által a Házassági edgyesség megerősittvén, béirattattak és kétszer kiis hirdettek volna: ezen idő alatt Pap Istvánnak is Sándor nevű nőtlen fia titkos és ravasz uton módon a Leányt annyira elcsábította és Fatsar Jóseftől elidegenítette, hogy Kis Anna elébbi Mátkájáról végképpen letett és tőle elválni kívánt.

Minthogy pedig ő ezen esetet még tsak nemis gyanithatta, az edgybekelésnek idejeis már a kéttzeri ki hirdetés meglévén - közelgetett, - tehát a Lakodalomra megkivántatokat terhes fáradsággal 's költséggel beszerezvén, - kárának meg tértetését kéri, és mind maga, mind fia meg betstelenítettéséért elégtételt kíván. Végeztetett: Mivel Pap Istvánnak Sándor fia már azt jól tudta hogy Kis Anna magát másnak le kötelezte sőt már kéttzer kiis van hirdetve, - emmellett mint mondatik, Pap Sándor még a Leány férhez menetele előtt értesítve volt h Kis Annát kéri, és ha akarná meg nyerni előzné meg Fatsar Jósefet, - de ő házasságát tsakjövő esztendőre halasztatni mondván az ezt Jelentőnek, - tehát Kis Anna önként fogott kezét Fatsar Jóseffel. - Es így a két felek közmegegyezéssel szülei jóvá hagyásával léptek Házassági edgyességre. Ezek szerint már Pap Sándor még ezután eszmélvén fel minnek után itt a házassági edgyesség a hirdetés által be is volt fejezve, - tehát Pap Sándort ezen esetbe úgy lehet nézni, mint valóságos házasságróntótt és edgyességháborított, - aki mind az új házasságra léptek közt szakadást, -mind ezeknek feleik közt, bajt egyenetlenséget 's valóságos háborúságot okozott. Ammi több Fatsar Mártonnak a legalkalmatlanabb időben a beszerzendőkért haszontalan költséget és fáradságot okozott. - Mellyre nézve az ekklesiái tanáts azt rendeli hogy Pap Sándor ezen elkövetett titkos ravaszágiért és a házassági edgyességet felbontó a két felek közt szakadást okozó tettért büntetésre méltó - hogy pedig Fatsar Mártonnak haszontalan költséget vissza pótollya törvényes dolog - mind azáltal szebbnek itéli az ekklesiái előljáróság, - ha e dologba tejendő további törvénykezésrőlle tesznek, - és mind a két félnek a magok közt lejenő barátságos öszve edgyezést commendállya - a nemegyezhetőség esetébe Fatsar Márton Bírői hatóságához fojamodhatik."¹¹

11. Presbiterijkv. 1835-1871. II. k. Ómoraviczaref. egyház.

4. Prezsbitériumi határozatok a házastársak békítésére. A házasságkötések szabályainak betartására mindenkor gondosan ügyelt az egyház. Az esperesi körlevelek jegyzőkönyvében amelyet Bogártelke református egyházközségénél őriznek 1803-ben a következő bejegyzés található: „Az Ifjakat addig Ime/g nem kell esketni, míg mind a két félnek Szülei meg nem edgyeznek öszve kelésekb/e/. ha a Consensus a Szülék részéről denegáltatik ezen esetb/en/ a Szülékjelennyenek meg Tiszt/eletesl. Esperest Urnál."¹² 1807-ben a szülők akaratát némileg változtathatja a közösség. „Ha az öszve kellendő Személyekk ellent mondanak ar Szülék aztat a' Külső síttség (7) itélje meg, hogy ha helyyes -e az ellentmondás vagy nem, 's az iránt irás Producáltassék.

Az Férfiut 20, a' Léánt 15 Esztendőn alol nem lészen szabad öszve esketni."¹³ A nagyajtai unitárius egyházi jegyzőkönyvekből úgy tűnik, hogy a házasságok bizonyos esetekben a fiatalok akarta ellenére, a szülői döntés eredményei voltak. 1842-ben 1842. X-ber 15.

Simon v. Szakáts Joseff jelenti: mi szerint felségvevei I. Rosál, kit házától el is útasított, nem

akar többé edgyütt élni azért mivel: 1-ben Soha sem szerette, következésékképpen most sem szereti, - 2-o Mikor feleségül vette, akkor sem érzett semi legkisebb hajlandóságotis iránta magába, hanem Anyja kénszerítéséből vette feleségül Intze Rózáliát, ki azt mondotta, hogy ha nevezett Intze Rózáliát felségül nem veszi mindenéből ki-tagadja - soha házához sem botsáttya, sőt fiának sem tartya - ezért kétel en volt el-venni - de mégis azon reménye hogy ha nem szeretiis, meg fogja szeretni, nem tellyesedett bé - sőt inkább edgyütt lakások alatt 3-or oly halálsson meg-gyül ülte, hogy soha sem kíván többé vele egy fedél alatt lakniis - Mely öszve háborodott párok között bár mint igyekezék is békességet eszközölni a Presbytérium, de fáradozása érvénytelen leves, - azt nyilvánítván nevezett Szakáts Joseff, hogy váló szándéka vagyon e dolgot tudomás végett megirtunk és bizonyityuk - ajánlván egyszersmind a Tiszt. Esperest Urnak, ha Szakáts Jósefet törvényes további lépésre bocsátni méltóztassék."¹⁴

Az új társat azonban nemcsak a férjének, de annak rokonságának is el kellett fogadnia. A néprajzi szakirodalom többször tesz említést a meny és anyós, a vő és anyós viszony negatív tartalmáról. A menyecskek között is lehetett azonban összeütközés, versengés, zsörtölődés. Így leplezte le ifjú Kara Istvánné házasságtörő magatartását a sógornője Ómoraviczán 1841-ben „Ifjú Kara István felesége azon fájdalmas panaszát adá elő hogy férje Ötsének Karai Andrásnak Neje azon hazug költeményt terjesztgeti felőle hogy ő valami Veres Lőrinc nevű Óhitű Ifjúval már több éveken által titkos szövetségben él. Csupán azon okból mint mondja hogy az őtet szorgalmáért 's tisztaságáért kedvellő - ellenben Kara Andrásné

12. Esperesi Körlevelek jegyzőkönyve, Bogártelke 1801-től. Református egyházközség, 1803.

13. Esperesi Körlevelek jegyzőkönyve, Bogártelke 1801-től. Református egyházközség, 1807. március 14.

14. Nagyajta - Unitárius Egyházközség jegyzőkönyve. Lk. 235.p. 1842. X-ber 15.

tunya lomhaságáért, vissza pattogó goromba szavaiért méltán megvetett jó napát 's napa asszonyát, valamint férjét is ellene ingerelje. A' ahamis rágalom férjének füleibe jutván at házi csendet köztök talán örökre megzavarta, a' szérúnői éjtszakának idején vas villával hazaszaladt dühös férjnek bosszujától csupán futással menthető meg nagy nehezen életét.

Veres Lőrincz Presbyterium elébe állittatván a' vádoltatott Asszony előtt vakmerőn állítá hogy tölle hozzájuk szolgálatba lépte után csak hamar három pogácsával megajándékozttatván azoknak bevételek után szive mintegy ellenállhatatlanul vonszott hozzá, - bár hol mulatott vagy munkálkodott belseje az Asszonyhoz kiszította 's vele hat évek lefolyta alatt tilos szövetségben élt. - Ezen kímélet nélküli vallomása visszahúzására a' presbyteriumnak sem kérése - sem fenyegetése nem bírhatván végeztetett: Minthogy Kara István, Nejére bár lakadalmakban, disznótorokban 's más mulatságokban minden lépéseit vi'sga szemekkel kísérte semmit nem tapasztalt. Ipa 's Napa asszonya is, kik bokros éveiknél fogva többnyire otthon tartózkodnak a' férj távollétében hét évek alatt soha semmit észre nem vettek mellyelőttök menyeket gyanúba ejthette volna. -továbbá a' három pogácsa bűvös ereje csak egy héttel ez előtt szűnt meg midőn Kara Andrásné az ötlet dologv nógató öreg Napát Nemtelen kezével szitkok közt jól meg rángatta: Veres Lőrincz gonosz tettét éppen ő előtte fedezte fel kívül éjtszakánként kender dörzsölőbe együttjárt 's mulatott, - Ifjú Veres Lőrincz egy éjtszakai börtönre - IS 12 kemény pálcákra ítéltetett. - Kara Andrásné kemény dorgálással, ha nyelvét meg nem fogná korbács fenyegetéssel haza bocsátatott.¹⁵

A nők a férj rokonsága hatalmi körébe tartozott. Az anyós és após mellett az idősebb menyecsketárs, de a férj férfitestvére is parancsolt. Az öregbik uram, kisebbik uram rokonsági terminológia az egykori levirátus emlékeként a 18. században még eléggé elterjedt volt az országban. Az özvegyasszony felett az elhalt férj testvére továbbra is uralkodott. Erre utal az egyik ómoravicai eset 1836-ból: „Laki Mihály Ifju Legény ellen néhai meg holt testvér bátyjának felesége s a nevezett Legénynek ánya azt a panaszt tett, hogy ötlet kisebbik ura eltsábitván törvénytelen vele való közösködésre készítette, sőt valósággal teréhbe is ejtette. A nevezett Ifju Laki Mihály előhivattatván, minden maga mentegetés nélkül edgyszerre kerekdeden megvallotta hángyát ő ejtette teréhbe és el is akarván venni maga megis kérte Ángyát hogy mennyen hozzá, - de ánya rajta tsufosan kiadván már most ha akarnais hozzá menni néki nem kell 's elsem is veszi.” „Laki Mihály Ifjú Legény magais egyenesen megvalván, és semmi tagadást eddigbe nem tévénn hogy Ángyát Lódi Máriát ő ejtette teréhbe, és ugya Lejendő gyermeket is magáénak elesmervén, meghatározottatott, hogy e nevezett Asszonyt két árvájával és a Lejendő gyermekével edgyütt tisztességesen tartani és őket ruházni köteles lészen.¹⁶ Elfogadott gyakorlat volt, hogy az özvegyasszonyt feleségül vette az elhalt testvéröccse. A megözvegyült férjhez is hozzáment a hajadon sógor-

15. Ómoravica Ref. Eklézsiagyűlés végzéseinek protokollurna, II. 51.p. 1841. augusztus 29.

16. Ómoravica Ref. Eklézsiagyűlés végzéseinek protokollurna, II. 1836. február 13, június 6.

nője. A közösség az árvák felnevelése miatt helyeselte az ilyen eseteket. Ezek a házasságok bejegyzésekkel bekerültek az anyakönyvekbe.

A helyi közösségek elítélték a házastörőket. A feljelentéseket a persbitériumok minden esetben kivizsgálták. Legtöbbször a bűnösöket jobb belátásra akarták bírni, helyes életre igyekeztek téríteni. A bűnöstől albát (írásbeli ígervényt) vettek, amit „a maga keze keresztvonásával” meg is erősítették. „1835. dec. 5.

Simon János és felesége elő hivattatván, midőn a felesége Beke István és János testvérekkel elkövetett sok rendbeli nős paráznaságát megvallotta volna a két testvérek is elő hivattatván mindenik kerekdeden meg vallotta hogy hogy Simon János feleségivel régről fogva

törvénytelen életet élnek. Simon János mind emellettis hogy mind felesége megvallotta, mind a vele törvénytelen szövetkezésbe élő felek vétkes tetteket füle hallattára meg vallották, - meg nem indula, annyival inkább felesége, vagy a kitett két felek ellen semmi ellenséges indulatot nem mutatott, sőt szája vallása szerént, kész feleségének megengedni - minden elkövetett gonoszságát elfelejteni, és azoknak soha feleségének még tsak szemére se vetni, - ha felesége penitentiát tart, és mentül fogadja hogy soha többé a kitett felekkel barátságot nem tart sem senkivel többé törvénytelen életet nem fog élni hn férje erént tartozó hűségét megkettőztetett iparral fogja gyakorolni 's kimutatni.”¹⁷ A paráznaságról több tanulmányban olvashatunk.¹⁸

Az egyházi feljegyzések szerint a 19. században a megromlott családi életből már a feleség, olykor a férj is ki akar lépni. Az elkeseredett feleség sok tőrés után otthagyja a férjét. A külön költözés oka legtöbbször a férj brutalitása. A férj italozó életmódot folytat, a feleségét testileg bántalmazza. Erre egy nagyjaitai példa 1843-ból: „Folyó 1843-dik Év Januárius Hava 24-n presbyteriális Gyűlés tartatik a Nagy Ajtai Unitarius U. papi parochialis Háznál az okonn, hogy Nagy Ajtai HK.Sub. Káplár Péterffi Sámuel és felesége Hidvégi Lala Ilona, mint már szinte négy évek ota egymástól megkülönözött házas párok között békesség eszközöl-tethetnék, kik közül irtt Lala Ilona előterjeszti mi szerint férje már nevezett Péterffi Sámuel nem életre, nem Gazdának való - e mellett a részegítő italokba gyakorollya magát - melynek következésébe sok izbe megverte - rongálta - házától elkergette még éjczakának idejénis -s ezért kételensége tartotta férjétől megkülönözni - s minthogy reménsége sintsen arra, hogy nevezett Alperes férje Péterfi Sámuel magát megjobbítsa, a Felperes feleségét meg-betsüllye és edgyütt ilyen, és 3 élő Gyermekük javát boldogságát munkálódó életet élhessenek - ez okáért vissza sem kíván menni alperes férjéhez, hanem el-válik - Nevezett Alp.Péterfi Sámuel pedig hajlandó leve a békességre, azt jelentvén mi szerint bár felesége az ő hibáit eléggé fel-fedezte, ő mégis nem akar semi váddal felesége ellen elő álla-

17. Ómoravica Ref. Eklézsiagyűlés végzéseinek protokolluma, II. 1835. december 5.

18. Melegh Attila: Házastörés Halason a 17-18. században. KSH Népeştudományi Kutatóintézetének 2000. évi történeti demográfiai évkönyve. Bp. 2000. 266-291.

ni, ki-kelni - hanem, ha feleségének sokszor irt Felperes Lala Ilonának hajlandósága vagyon kész vissza venni ls vele további életét folytatni - de Lala Ilona a Ns Presbterium minden ajánlatai, előbbi szavait megtartá és békességre nem bírhaték - hanem nyilvánítá váló szándékát álhatatossann, melyet a következő okokonn allpait. 1-ben Mert, bár ö kegyelméhez Alp. Péterffi Sámuelhez erőltetésből ment vala - de az ellent nem állván, mégis edgyütt kívánt volna lakni, ha becsülletes ember lett volna, és hitetlenül el nem hagyta - de mivel 2-szor Gyakran megverte, és házától elis üldözte - nem tsak hanem végre 3-szor 3 Gyermekével edgyütt hitetlenül elhagyta - elment szolgálatba messze földre - melyek 4-szer Gyakori részegességei következései - és ezek azok az okok, melyek miatt vissza nem kívánkozik férje mellé - Mely dolog valósága és illyeképpen történt voltáról bizonyitunk. A fenn irt helyen, napon, hóban és évben.

Bejegyezte Árkosi Mózes iskola igazgató és ekklajegyzője

Kriza János Helybeli Pap

Huszár Darko Josef presbiter

Küsgyörgy J ósef presbiter

Kerekes János presbiter

Kováts István presbiter

ifj. Kóródi István presbiter"

A komoly indokok mellett, amelyet tanúkkal, sőt orvosi látellel is igyekeznek bizonyítani néha apró, hétköznapi kulturális eltérésekre is utalnak. Pl. „1876 év martius 25-ik Bogártelki Fekete Gyuri István, és felesége Fekete bondi Ilona - előttünk u.m. D.Curatoi helyettes Kovács János e tiszt. pap Biro Sándor előtt panasszal áltak elő:

1. Az asszony azt panaszollya, hogy férje semmi főzelékét nem szereti, és még ötet sem - s ebből következet hogy ferje a Kest hozá hajtottaé és gunyáit ágy neműit ki horta - és még három nap alig tölt el meg verte melyért az asszony kentelen volt el futni.

2. A fér meg azt panaszolja hogy a felesége főzni nem tud, ebből származik a versengés.,¹⁹

A különélő házásokat az egyháztanácsnak sokszor sikerül kibékíteni, de előfordul, hogy fogadalmuk ellenére többször bűnbe esnek és végül a válást választják. A válás az egyházi törvényszék előtt zajlik Erdélyben még a 19. század második felében is. Hirdetmény útján hívják perbe a zsinatra (hat hónapi megjelenésre) a váló feleket. A 19. század második felében egyre több feladatot jelent a protestáns egyházaknak a válás, a vadházasság és a vegyes vallásúak közötti házasság szabályozása. E témáról azonban egy külön előadásban lehetne beszámolni.

19. Bogártelke Református Egyházközség jegyzőkönyve, 1876. március 25.

20. Unitárius Egyházközségi jegyzőkönyv - Nagyajta 1761-1842., 162-163. 1843. január 24.

Dobszay Tamás:

Egy szabólegény megkísértései

*Kézművesek életviszonyai és házasságai az 1830-as években
egy emlékezés alapján*

Előadásomban egy 19. századi kisnemes származású Békés megyei cívisnek az emlékezésére támaszkodom. Az 1818-ban született Jeszenszky Ferdinánd eleinte az apjától tanulta a szabóságot, egy helybeli, szarvasi mesternél gyakorolt, majd vándorkönyvével körbejárta a Nagyalföld széle felé eső városokat. A Gyula-Debrecen-Miskolc-Eger-Pest útvonalon haladva hat éven át mezővárosokban, szabad királyi városokban és a korszak egyetlen hazai nagyvárosában egyaránt szerzett tudást és élettapasztalatot, mind szegénysorsú kézműveseknél, mind tehetsős középvállalkozó mestereknél.

Az élete végén, 1899-1900-ban lejegyzett memoárja számos értékes megfigyelést nyújt a kései rendi világ magyar céhes-kisiparos társadalmi rétegének életviszonyairól. A szerző többször rögzített olyan eseteket, helyzeteket, amelyek a konferencia tárgya szempontjából is érdekesek lehetnek, betekintést engednek az említett társadalmi közeg házassági-családi viszonyaiba, szerelmi életének sajátosságai.

A forrás értékeléséhez tudnunk kell, hogy a halálra készülő Jeszenszky, a családtagok számára írott emlékezésben, ilyen emlékeket érthetően csak a saját házassága előtti időszakról, főként a vándorévek idejéből jegyzett fel, s ezeket mind, mint az ő erényes, istenfélő életére leselkedő kísértéseket ábrázolja. A memoár szerint az emlékező ellenállt e kísértéseknek; s e tény maga is utalhat a jelzett közeg vállalt, hirdetett értékrendjére.

*

A kísértések első fajtája a tipikus Putifárné-József-kapcsolat, s számunkra első sorban a körülmények felidézése miatt bír általánosítható értékkel. Jeszenszky, amikor egyes cíviscsaládok érzelmi válságáról tudósít, önkéntelenül is kapcsolatot teremt szövegében a kézművesek tapasztalt életkörülményei, viszonyai és az őt ért kísértések ténye között. A hatévi vándorlás során nyolc mesternéja közül legalább kettő egy debreceni és egy egri megpróbálta elcsábítani.

A kialakuló helyzet okai közt, az egyedi problémák – az érzelmi kapcsolatok dinamikájának általánosabb lélektani törvényszerűségei – mellett társadalmi problémákra, a kézművesek soraiban szokásos életstratégiára, házassági szokásokra, s az így keletkezett rossz házasságokra is gondolhatunk. Jeszenszky többször is találkozott mesterstátus eléréséért halogatott kései, és érdekházasságokkal, amelyek terméketlenek és boldogtalanok is maradtak.

Egerben „nemsoká sikerült papi munkába bejutnom, Valentinyi papi szabónál. Már öreges ember volt, 24 éves házasság idejében született egy kis leánykájok.

[Mint utóbb kiderült, nem is a mestertől.] Az öreg Valentinyi nagyon megszerezett, hosszas ideig voltam nála. ... Egyszer aztán Valentinyi uram Pesten volt portékáért, az asszonyom szobámba jött mintegy éjfél táján, kezében tartva egy forhametlit, mit akkori időben viseltünk, amelyen egy arany gomb, gombról lecsüngött kis arany láncz, a láncz végén kulcs

– Ferdinánd, alszik? ... Tessék, ezt magának hoztam, fogadja el!

Felemelkedtem az ágyba mondva:

– Tisztelet asszonyság, ezt el nem fogadhatom. Ezt bárki látná a mellemen, megítélne, mert tudná, hogy ezt szabósegéd keresménye nem adja ki. Kérem, vigye el, köszönöm!”

Jeszenszky itt nem mondja ki, hogy csábítás történt, de a körülmények (éjszakai látogatás a segéd szobájában, titokban, a mester távollétében, a váratlan és nehezen megmagyarázható ajándékozás), valamint a mester másutt elejtett szavai arra utalnak, hogy mégiscsak erről volt szó.

Ha az öregedő mester érzelmi és a társadalmi kudarcának, rossz házasságának fájdalmára elterjedt gyakorlat szerint italozással keresett gyógyírt csak még jobban növelte a bajt, s teremtett további alkalmat az asszonynak a hűtlenségre. Egri mesternéjének is volt ilyen indítéka-ürügye arra, hogy a legényhez közeledjen:

„Valentinyi mesterem különös szokásban élt; ellenére annak, hogy pinczéje tele volt borral, ő 4 óraker délután, hogyha Jézus Krisztusnak kellett volna reverendát szabni, akkor is letette az ollót. Az udvarról a kert alsó végiben is ajtó volt, annak végiben egy kocsmá létezett: Szemétdombnak nevezték. Valentinyi uram ott ivott este hét óráig, de hét óraker akár kétlábon, akár négykézláb, hazament okvetlen. Vacsorára a műhelyszobába terítették számára, ott vacsorált velem beszélgetve.”

Az okok közé másutt a szegénységet, a sz_kös életkörülményeket, a kézm_vesek rossz lakásviszonyait is oda kell számítanunk:

„Apám ... odaadott egy német szabónak, hogy gyakoroljam magam a német munkában. Azonban kevés ideig lehettem ezen mesternél. Még fiatalos házasok voltak, de alig lehetett hallani naponta, hogy szép szóval illessék egymást. Egy szobába háltunk, [s így némiképp érthető, ha] éjjel azon rezzen fel az ember álmából, amidőn egyik ágyból a másikba röpült az éjjeli. No az ilyen házaseletet ugyan nem lehetett földi paradicsomnak nevezni. Én nagyon meguntam nézni és hallgatni.”

A még csak 14 éves inasfiúnál itt még nem támadtak komolyabb gondok, de világos, hogy ha a küszködő, esetleg öregedő mester és felesége kénytelen volt lakását ilyen mértékig megosztani a segéddel, akkor az idegen folyamatos jelenléte a háztartásban állandó próbatételt jelentett a házasságnak: veszélyt a mesternek, kihívást a mesternének, kísértést az ifjú segédnek. Röviden így foglalta össze ezt a helyzetet egri mestere egy bánatos vacsora során:

„- Ferdinánd, én magát becsülöm, nem leselkedik asszonyok után, elmen a lányokkal mulatni. Ez szép magától, hiszen én ilyen ifjút, mint maga nem tarthatam ennyi ideig: mindjárt összefőzték a levet az asszonyommal, kénytelen vol-

tam odébb adni rajta, akármily szükségem volt segédre ... Ezt a kislányt se én csináltam, de azért nagyon szeretem az ártatlant, hiszen ő nem vétett nekem.”

Az említett okokat és viszonyokat (szegénység, gyermektelen, boldogtalan házasság, a kisiparos lét besz_külsége, s mint a csábítás alkalmá: az idegen férfi állandó jelenléte) együttesen láthatjuk debreceni mesterének házassága esetében:

„Szabó Sámuel nev_ mesterhez jutottam munkába. Ez szegény sorba volt, 2-3 segéddel sőt, néha csak másodmagába volt. Egy szobába volt lakásunk, m_helyünk, hálásunk. Hosszas ideig voltam nála, meg volt velem elégedve. ... Felesége igen szép és tiszta asszony volt. Gyöngycsirkének nevezték Debreczenbe. Gyermekök nem volt. Szabó Sámuel szeretett vasárnapokon egész éjjelen át a kocsmákban tartózkodni. Történt egyszer egy vasárnap éjjelen, nemsoká lefekvés után a mesterné hozzám szól:

– Ferdinánd kérem, adjon egy pohár vizet, restellek leszállni az ágyról.

Megtöltöttem egy poharat, s odavittem az ágyához: De asszonyom nem a poharat, hanem a kezemet fogta meg azon szóval:

– Maradjon itt!

– Tessék hát a kezemet elereszteni asszonyság, hadd tegyem a poharat az asztalra!

Azzal az asztalra tettem a poharat, és mentem az ágyamra.”

A csábító mesterné mégsem adta fel az incselkedést, de Jeszenszky szilárd maradt.

„Egy pár strinflit egymásba téve összegöngyölté és ágyamba hajította azon szóval:

– Hozza ide a strinflimet Ferdinánd!

Én azon módon visszahajítottam az asszonyság ágyába. Aztán csendesség lett.”

Az asszony utóbb tovább folytatta a kacérkodást, míg a szabódó szabólegény végleg meg nem futamodott:

„A műhely ablaka úgy a szoba ajtója megett volt. Mesterem háttal ült az ajtó felé, én pedig arccal. Történt, hogy amidőn asszonyom ment ki, az ajtón felvettem szemeimet, s ő daczára, hogy férje ott ült, csókot dobott felém, az ujjait szájára illesztve. Én aztán elhatároztam magam Debreczent ott hagyni, nehogy kísértetbe essek, vagy még bot alá kerüljek, mert az asszony igen szép volt.”

*

A kísértések második típusa épp abban állt, hogy Jeszenszky a boldogulás reményében maga is ezt az életformát vállalja fel. Kétszer is megkísérelték őt vőnek fogni, s így kicsiny híja volt, hogy a körülmények őt is a szokásos kézm_ves-cívis boldogulási stratégia érzelmi kényszerpályájára lökjék:

Miskolcon „sikerült egy magyar szabóhoz jutnom; jól vitte az üzletet, de nem túlságos nagyba, két segéd és két tanonccsal. Amellett nagy vagyona volt. Herr nev_, igen tisztességes, öreges emberek voltak. Volt egy 14 éves Lézike nev_ leá-

nyok, akinek részére szerettek volna engem ott fogni, de én még fiatal voltam, alig 16 éves, s emígy búcsút vettem tőlük.”

Morális kihívás itt még talán nem is feltétlenül állott fenn, de egy egri hasonló ajánlat komoly erkölcsi jellegű próbatétel elé állította az ifjút, emberi helytállást követelt tőle.

„Történt eközben, hogy a szemináriumi kanonoknak is készült több darab ruha, amelyet magam vittem el neki. Először is a nadrágot próbálta fel. ...:

- Úgy érzem igen kényelmes, vajjon az öreg szabta-e?

- Biz azt nagyságos tisztelendő úr, én szabtam, mert az öreg Valentinyi uramnak nagyon reszketett a keze!

- Hát én nem tudom, amellet, hogy koros is az az ember, még az ivással gyengíti magát, maholnap szabó nélkül maradunk, ... - mond a kanonok. - Hová való fiam, mi a neve? ... Én látom az ügyességét, nem lenne kedve nálunk maradni?”

Bemutatkozás után kezdett körvonalazódni az állásajánlat ellentételezése, a kitérés tartalma:

„- Mi a vallása? - mond.

- Evangélikus.

- Kár! Így nem lehet, nem volna hajlandó katolizálni?

- Arra kérem, nem vagyok képes feleletet adni, mert az apám szigorú evangélikus!

- Gazdag-é?

- Még igenis szegény, csak a nagy dolog által képes magát családjával fenntartani.”

A kanonok ekkor kijött a legjobb lapjával: összekapcsolta a lélekvadászatot a hozományvadászat lehetőségével, az áttérésre csábítást egy előnyös házassági ajánlat közvetítésével :

„Elvezetett három szobán keresztül egy nagy ebédlőbe, onnét egy nagy üveg ajtó szolgált a kertbe, melyben egy széles út, gesztenyefákkal körülvéve, mint egy boltzat alatt vezetett. Közepén nagy gömbölyű térség, közepette asztal, székek. Az asztal mellett ült egy szép leány strikelve, annak bemutatott:

- Papi szabó, akarnám, hogy nálunk maradna, mert az öreg Valentinyira nem sokat bízhatunk! - Azzal széket nyomott a kisasszony közelébe; őszentsége is leült, de csakhamar otthagyt bennünket beszélgetni. ... Én még néhány szót váltottam a kisasszonnyal - szívesen beszélgetett - azzal én is felkeltem:

- Bocsánat kisasszony, mennem kell, sok a dolgunk templomszentelés előtt!

Azzal visszamentem őszentsége irodájába.

No gondolt valamit, mert azt mondja, hogy: apja szegény, maga is szegény, sem maga nem segítheti atyját, sem az atya magát! Ostobaság lenne elszalajtani szerencsáját, amidőn van képessége hozzá; elnyerheti, de mint lutheránus nem! Látta azt a kis leánykát? Annak van 10 ezer forint készpénze és egy emeletes háza, az mind a magáé lehet, ahhoz a szemináriumi munkához kap két segédnek fizetést, plusz kosztot, kvártélyt. Maga kap a szemináriumi munkák után

háromszáz forintot, és szemináriumi 50 drb hízóból kettőt választva minden évben. Azonkívül az egész papi munka a kezén lesz.”

Az elképesztően nagyvonalú - az emlékek által talán fel is nagyított - ajánlat bizony nem kis csábítást jelenthetett a szegény szabólegénynek: szép feleség, figyelemre méltó összegű készpénz, rangos ház, monopolhelyzet egy munkafajtában, azzal járó közepes kereset, úgy, hogy segédjeit sem magának kellene fizetnie, tartania; de mindezt a lelkét, a vallását kéri cserébe. Mi hozzátehetjük, minden bizonnyal egyben a függetlenségét is, hiszen egy ilyen, házassággal vett egzisztencia, a klérus jóindulatától függő megbízás nem segítette volna elő a fiatal mester önállóságát.

A másik oldalról kérdésként merülhet fel, hogy a papnak milyen érdeke fűződött ehhez az ajánlathoz. Vajon rokona, gyámleánya volt-e a kommandált menyasszony? Netán sürgőssé vált a házasság, hogy egy szinte ismeretlen legényt akarnak neki megfogni? Csak találgathatjuk, de Jeszenszky szilárdságát mindenestre keményen próbára tette a lehetőség, hogy egy szerencsésnek látszó házassággal alapozza meg jövőjét.

„Kvártélyomra menve küzdöttem ön-ön magammal. ... Utoljára apám jobb kezét láttam felém fenyegetni, aki keményebben állt evangéliumi vallása mellett, mint egy természetes kő. Istenem, mit tegyek, - gondolkodtam - de hiszen csak azt az Istenemet-megváltómat fogom imádni, akit eddig, miért bocsájtanam el magamtól az élet szerencséit. Tízezer forint, emeletes házzal bíró szép lány! Legyen a mindenható Isten a vezetőm, ... , Ő mutatja meg, hogy mit tegyek! - Ezzel elmentem a Kanonokhoz.”

A megingás pillanatában azonban Jeszenszky egy másik pap, az illetékes plébános személyében váratlanul támaszt kapott a helytálláshoz:

„...egy pár szót intézett hozzám a kátéból, azzal az asztalra tette.

- Én úgy látom, ön jó szülőkből származott! Tudja az atyja, hogy ön mit csinál?

- Nem - feleltem.

- És nem jutott még eszébe, nem hatott lelkére, hogy ha atyja vallásos ember, amit hinnem kell, hogy halálra sérti Őt?

- Minden megfordult már előttem, főtisztelendő úr! De nem vagyok képes magamnak tanácsot adni!

...

- Így hát ne tekintsen mint papot, hanem mint valóságos gyermekét szerető apa szólok önhöz! Hagyjon fel mindennel ... a vallás nem üzlet! Többeket mutathatok, akik pénzért dobták el maguktól vallásukat, s nézze meg őket, még csizma sarkjok sincs! ...

Egészen ellágyultam, megköszöntem szívesen a pap tanácsadását, még azon nap kimentem Eger városából.”

*

A legközvetlenebb, és nyersen szexuális tartalmú kísértések Pesten leselkedtek Jeszenszkyre. A modern urbanizáció kezdetei, a nagyváros forgataga nem gyakoroltak rá különösebb hatást. A prostitúcióval való találkozása szinte az egyetlen, terjedelmesen felidézett nagyvárosi emléke, mintha a nagyváros – ismét kiemelendő, hogy az unokáknak írt emlékezésben – épp az erkölcsi veszélyek terépe lenne, és sokkal kevésbé az új ismeretek és benyomások fantáziát, lelket mobilizáló tényezője.

Jeszenszky Pesten egy olyan szabónál lakott, aki nem iparából, hanem vengédlátásból, lakása bérbeadásából és kosztoltatásból élt. Munkát a kor egyik neves pesti szabójánál Kostyálnál kapott. Szabászatot tanuló lakótársai hamarosan mulatni vitték, s ennek során megkísérelték „beavattani” Jeszenszkyt is, akinek félnék magatartása láthatóan felkeltette bennük a tréfálkozás szellemét: az alábbi próbatétel legalábbis ugratásszerűnek tűnik.

„Levezettek egy házhoz, bementünk a szobába ... az asztalnál ült egy éltes asszony, a másik asztalon egy czimbalmos játszott és három leány tánczolt. Kubinyi ... magához intett egy leányt, valamit súgott ... a lány nagyon kezdett körülöttem hízelegni. Tánczra csábított, ezt el is fogadtam, mert tánczolni igen szerettem. Később azon kezdett rimánkodni: mennék velem be az oldalszobába.

– És mit csinálunk ott? – kérdi az álinaiv Jeszenszky.

– Ha semmit is, kérem, mert nekem öt forint van ígérve, ha be tudom csábítani az urat az oldalszobába.

– Tehát jó, megteszem a maga hasznáért.

A leány, amint bementünk, szemérmességét már nem érezve, azonnal az ott levő ágy szélére igazítva magát, feltakarta testét, hogy lássam szépségét.

Lenyúltam a zsebembe, kivettem két húszast:

– Takarja le magát! Bennem a lélek sír, ha ilyen szép testet veszve látok! Fogja, adja oda kuplernéjének, vegye fel az öt forintot!

És a többi mind bámult”

A csábítás elutasítása után viszont a társak annak örültek, hogy mulatozásukra egy józan barát is elkíséri őket, akiben bízni lehet. Egyikük a „kalandtúra” menedzselését bízta rá.

„– Ferdi te józan vagy, vedd a pénzt magadhoz és fizess, ahol mit költünk! ...

Felmentünk az épület felső emeletébe, a konyhából egy szoba jobbra, a másik balra nyílt. A kuplerné – mert az volt -, balról nyitott ajtót. ... Benne már három ágy felvetve állt, készen! Az én lakótársaim szó nélkül vetkeztek és feküdtek az ágyba. ...Én visszamentem a szobába, az ajtó megett egy láda volt oda ültem. Valami borzadás futott a hátamon végig! Én azt mondtam nálam a pénz! Itt agyon verhetnek, az én társaimra nincs mit bíznom, az mind mámoros. ... Kezembe fogtam egy ruhamángoló sulykot és az ajtó megett ládára ültem, hogy ha férfi fej mutatkozik, azonnal fejbe ütöm. Nyílt az ajtó – sulyok a kezemben -, de nem férfi volt, egy drabális nő lépett be, azon szóval:

– Hová feküdjek?

...

Jött a másik és a harmadik mind eltránczportáltam őket. Azzal a ládára ültem, sulykot kezemben tartva gondolkodtam... Istenem, mily fertelmes élet ez! Őrizz meg!”

Az utálkozást mutató Jeszenszky azonban itt sem úszta meg a kísértést, aminek végül is magát tette ki.

„Nyílt az ajtó, a kuplerné dugta be a fejét. Intett hozzám, kimentem a konyhába:

– Kérem az urat – mond – van még egy igen szép leányom, az én tulajdon leányom, tessék átjönni az én szobámba.

– Nekem nincs szükségem leányra, de nem is szabad főnökeimet elhagyni, hanem, ha kedve lenne leányának időtöltésképpen bejönni, beszélgetnék vele. Tovább csakugyan bejött egy szép leányforma, mellém ült.

– Maga a kuplerné lánya? – kérdelem.

– Igen, mostoha anyám. ... Apám Pestre jött és elvette ezt a kuplernét nőül, én még csak gyermek voltam. Utóbb az apám is meghalt, magamra maradtam. Mostohaanyám már 14 éves koromban elvitt az urakhoz, így lettem ezzé ami vagyok...”

Reggel azután Jeszenszky egy másik leányban ismerősére akadt:

„Az említett nő felugrott az ágyból, A firhangot félrehúzta az ablakról s rám néz.

– Régen gyanítom – mond -, s most látom, mily földesurakkal van dolgunk! Ferdinánd, hogy került ide?

– Én ahogy én, de kisasszony hol veszi itt magát?

Elfakadt sírva – az egyik miskolci szabómesterem leánya volt, megösmertem.

– Szüleim oly férfihez akartak adni, akit nem szerettem, s megszöktem.

– Úgy! Hát jobb most akárkit szeretni, kurva nevet viselni, mint azt az egyet, hogyha tiszta viseletű férfi volt! Isten bocsássa bűnét, kisasszony, miért nem ment inkább szolgálni?”

Jeszenszky Ferdinánd tehát nem mulasztotta el, hogy unokáinak erkölcsi tanulsággal lássa el mondandóját. Az átmulatott éjszakát három helyszínen is végig követő, részletező beszámolót olvasva azonban felmerül bennünk, hogy bár állítása szerint – ha igaz – ismét sikeresen ellenállt a kísértésnek, a szabósegéd igencsak szeretett játszani a tzzel, kedvelte a kísértés helyzeteit.

Ha a megkísértések első két típusa szorosan kapcsolódott a céhes kisvárosi-kispolgári világ családi-szerelmi viszonyaihoz, a pesti élmények a felbomló rendi városi keretek helyén születő modern nagyvárosi világ nemi életébe engednek bepillantást. S a kettő közti átmenetet, kapcsolatot a maga személyében testesíti meg – az emlékezőn kívül – a házasság elől a nagyvárosi „fertőbe” mernekült és ott elmerült leány, akinek részére egykor vőnek akarták megfogni Jeszenszkyt Miskolcon.

Hámori Péter

Hatalom, „népnevelés” és házaselet

Elképzelések a családok házaseletének befolyásolására

az ONCSA működésében

A magyar szociálpolitikában — hasonlóan más országok rokon tevékenységeihez — a 19. század eleji kezdetektől fogva jól kitapinthatóan jelen volt a segíteni akarás mellett a rászorulókat magatartásának „megrendszabályozásának” szándéka is.¹ Olykor — s nem is túl ritkán — e szándék fölébe is kerekedett a társadalmi balanszírozás céljának; nemegyszer olybá tűnt, hogy a „társadalomnevelés”, a szociálpolitika hivatalbéli vagy önkéntes intézői által kijelölt viselkedési normák követésének kikényszerítése, az általuk kijelölt — és megélt (?) — viselkedési formák átadása, sőt sulykolása a legfontosabb célja a szociálpolitikának.

E ténykedés korántsem korlátozódott a munkavállalásra, vagy ennek (a szabályozásokban állandóan jelen lévő) ellentétpárjára, a koldulásra. Nem állt meg a rászorulókat otthonának küszöbénél, hanem csaknem mindig átlépett azon, s az érintettek életvitelét nem csak „nyilvános működésükben”, hanem „magánéletükben” is szabályozni igyekezett.² A szociális tevékenység kezdetektől fogva törekedett a teljes magatartásforma és életvitel megváltoztatására, nem kis részben abból a megfontolásból kiindulva, hogy az érintettek bizonyára maguk idézték elő sorsuk kedvezőtlen alakulását, vagy legalábbis nagymértékben részesek benne. E ténykedés során különös figyelmet fordítottak egyrészt a szenvedélybetegségek — különösen az alkoholfogyasztás — elleni küzdelemre, másrészt pedig a nemi élet megrendszabályozására. E két terület kitüntetett helyzetét — részben legalábbis — annak köszönhetően, hogy a szociálpolitika („társadalomnevelés”) művelői itt tudták a legcsekélyebb eredményeket felmutatni.

A felnőttek nevelésének, tudatformálásának és a szociálpolitikának „társadalompolitikává”³ való összegyűrése egyáltalán nem volt szokatlan gondolat a 19. század utolsó évtizedeiben és az azt követő időkben. Ozanam, Toniolo, Albert

1. Bizonyítékként szolgálhat erre az Erdélyi Gubernium közelmúltban előkerült 1816-os rendelete, amely — úgy tűnik — az első magyar nyelvű szegényügyi rendelkezés. („Utatis A' Koldusok állapotjának jobb rendbe való hozásáról”)

2. Az idézőjel ebben az esetben alighanem indokolt. A „magánélet” és a közre — is — tartozó nyilvános élet elkülönülése a 19. század Magyarországon sem volt természetesen ismeretlen, ám a társadalmi rétegződés legalját, s a szociálpolitika tárgyát képező egyének és családok esetében ezek határai meglehetősen elmosódtaknak tűntek a kor embere számára. Ezt csak részben indokolta az érintettek életvitelének (pl. a koldusok hajléktalansága). Sokkal inkább szemléletbeli sajátosságról lehetett szó (amit persze a szegények legszegényebbjeinek — kényszerből — látványosan kitaruló életvitelének alaposan alátámasztott). Szegénység. Tudományos gyűjtemény, 1830. Reprintje: Tudományos gyűjtemény, 1817-1841. Magyar Hírmondó, Magveto, Budapest, 1985. I. köt. 410-424.

3. Kovrig Béla: A magyar társadalompolitika új útjai. Budapest, 1939. 2-4.

De Mun, továbbá Henry Newman és Henry Edward Manning kardinálisok elméletileg alapozták meg ezt a tevékenységet. Az Angliából indult, majd másutt is gyökeret vert settlement-mozgalom pedig elsők között tett gyakorlati lépéseket az eszmény megvalósítására.⁴

Magyarországon azonban nem ezek a törekvések csak nagyon szűk körben keltek érdeklődést. A német szociálpolitika teoretikusainak, különösen pedig a „katedraszociálpolitikának”, a Verein für Sozialpolitiknak, Adolf Wagnernak és különösen Gustav Schmollernek a működése sokkal nagyobb figyelmet kapott. Ezek a körök, s nyomukban Czettler Jenő — akit olykor magyar Schmollernek is hívtak — a kistulajdonosi társadalom-eszményt hirdették. Fontosnak tartották azonban azt is, hogy a tulajdonhoz juttatást előzze meg vagy kísérelje egy olyan nevelési folyamat, mely a proletariátusnak a társadalomba való visszaintegrálódását tenné lehetővé.⁵ Ennek a nevelésnek a teljes emberi létet át kellett volna fognia: tehát nem csupán a kistulajdonossá tett személy további megélhetéséről kellett gondoskodnia, hanem értékrendjét, erkölcsseit is át kellett volna formálnia. Ebben az átférfálásban pedig vezető szerepet vitt volna a nemi viselkedés megváltoztatása, amelyen belül két sarokpont volt megfigyelhető: egyfelől a törvényes házasság megerősítése, presztízisének emelése, másfelől a házaseletnek az utódnemzésre és csak az utódnemzésre korlátozása.⁶

*

Magyarországon az osztrák és a német, illetve közvetetten — többnyire német szerzők tollából — más külföldi (főleg angol) törekvések és megoldás-kísérletek is ismertek voltak. Ám míg a német megoldások — talán Damaschkének és körének a németországi földreformra vonatkozó tervei kivételével — mindenekelőtt a nagy iparvárosok problémáira kerestek választ, a Magyarországon nyomukba lépő, szociálpolitikával foglalkozó gondolkodók, különösen az agrárius újkonzervatívok inkább a vidék, a falu felé fordultak,⁷ ám a német elképzeléseket a nevelés és a szociális megsegítés összekapcsolásáról teljes mértékben magukévá tették.

4. Hámori Péter: A magyar settlement-mozgalom története. Valóság, 2000. 9. 90-105.

5. Czettler Jenő: Szükségünk van-e szociálpolitikai egyesületekre? Magyar Gazdák Szemléje, 1906. június, 358-370. Gustav Schmoller főleg két művével gyakorolt nagy hatást a magyar szociálpolitikai gondolkodásra: Über einige Grundfragen der Social-Politik und der Volkswirtschaftlehre. Leipzig, 1898; Wesen und Bedeutung der neueren Armenpflege. Leipzig, 1902.

6. A számos, ilyen tárgykörben született munka közül talán a két legátfogóbb: Heinrich Wehlberg: Die Bodenreform im Lichte des humanistischen Sozialismus. Dunkel & Humblot, Leipzig, 1913; Adolf Damaschke: Die Bodenreform. Grundsätzliches und Geschichtliches zur Erkenntnis und Überwindung der socialen Not. G. Fischer, Jena, 1916. Megjegyzendő, hogy a német szociálpolitikuskok ebbéli tevékenységének a háttérben egyszerre állt a népességfogyástól való félelem, a nagyon magas venereás fertőzöttségi arány.

7. A szociáldemokrata párt holdudvara és Társadalomtudományi Társaság természetesen nem tartozott ebbe a körbe.

Ennek ellenére az első nagyszabású állami lakáspolitikai akció — mely egyben a magyar mezőgazdaság úttörő szociálpolitikai akciója is volt —, tehát az 1907:XLVI. törvény végrehajtása során nem került sor hasonló, a házhoz juttattak mindennapi viselkedésformáit szabályozni kívánó törekvésekre. Ez annál is inkább meglepőnek tűnhet, mert a törvény kidolgozásakor, előszentesítésekor, országgyűlési tárgyalásai során a közegészségügyi vonatkozások mellett éppen erkölcsnemesítő, a népszaporodást elősegítő hatásait emelték ki.⁸

Kivételt csak egyes törvényhatóságokban illetve városokban, községekben lehetett találni. Sajátos módon általában éppen azok a közösségek — pontosabban vezetőik — hozakodtak elő az érintettek, tehát ház- vagy építési telekjuttatást kérőkkel kapcsolatban személyi viselkedésüket, azon belül is házaseletüket érintő kérdésekkel, ahol a vármegye, város vagy (leggyakrabban) a község nem kívánt az állam által felkínált kamatgaranciával élve építkezni. Mivel a földművelésügyi miniszter általában élt azzal a jogával, hogy az elutasító végzést meghozó településekre az ügyet kivizsgáló, és az önkormányzatot építésre „noszogató” miniszteri biztost küldjön ki, az előljáróságok vagy városi önkormányzatok könnyen kínos helyzetbe kerülhettek. Azzal általában nem lehetett érvelniük, hogy az adott településen nincs lakáshiány, vagy hogy az érintettek túl kevesen vannak a csoportos építkezéshez, hiszen az ellenkezője könnyen kideríthető volt. Éppen ezért sokkal kevésbé megfogható kibúvókat kerestek. Ezek egy része a rászoruló munkakészségét, olykor munkára való alkalmasságát vitatta, elég nagy hányaduk azonban még ennél is továbbment, s a kérelmezők személyi higiéniáját, illetve még gyakrabban nemi erkölcsét vitatta. Számos esetben fejezte ki „aggodalmát” az előljáróság, hogy a gazdasági munkások, napszámosok számára épített házak a település számára okvetlen erkölcsi romlással, az érintettek számára pedig gazdasági összeomlással járnának. Mindennek a hátterében az indok ugyanaz volt, amit a törvény megalkotói legfontosabb erénynek tartottak. Számos község és egyes városok vezetői ugyanis attól tartottak, hogy az eddig megfelelő lakás híján kisebb létszámú családok hirtelen szaporodásnak indulnak, ami az amúgy is munkaerő-túlkínálattal bíró településeken további problémák előidézője lehetne. Sajnos a tárgyalások többsége valószínűleg szóban történt,⁹ egyes kivételes esetekben mégis fennmaradt annak nyoma, hogy az előljáróságok

8. A törvény előzményeire, megszületésére, az azt kísérő sajtópolémiára, illetve a jogszabály végrehajtásának a történetére: Hámori Péter: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. Századok, 2003. 1. 1-43.

9. A Földművelésügyi Minisztérium Magyar Országos Levéltárban őrzött iratanyagának áttanulmányozása során a miniszteri biztos jelentéseiből legalábbis egyetlen eredeti jegyzőkönyv sem került elő, csak kérvények, illetve ezekre válaszul rövid feljegyzések és emlékeztetők (MOL. FM. Ált. K-184.); hasonló a helyzet az általunk ismert hét megyei levéltár illetve fióklevéltár esetében.

10. A kétpéldányos irat egyik példányán — igaz, utólag valaki által kihúzva — szerepelt az a kitétel is, hogy ezt a tényt a községi orvos kell, hogy megerősítse. (Pest Megyei Levéltár Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának általános iratai — továbbiakban PML PPSK Alisp. — IV. 408. b. 23.820/1909.)

elsősorban a családok nemi életének megrendszabályozásában, sőt, időleges szüneteltetésében keresték a megoldást.¹⁰ Ilyen eset volt Solt előljáróságának kívánsága. Eszerint a már elkészült tucatnyi gazdasági munkás-mintaház mellé építendő újak számára a község újabbak létesítésére hajlandó olcsó telket adni, de csak akkor, ha a juttatottak körét maga jelölheti ki. Az előljáróság a vármegyei alispánnak jelezte azt is: a számbajöhető igénylők közül az idősebbeket, akiknek több gyermekük van, de újabb gyermekáldás már nem várható, előnyben részesíti. Más esetben külső befolyásoló tényezőket, leginkább a helyi plébánost vagy lelkészt igyekeztek a kívánt cél érdekében mozgósítani. Sátoraljaújhely város tanácsának négy tagja például a gazdasági munkásházak létesítésével kapcsolatban azzal a kéréssel fordult az alispánhoz, hogy az „előző évben városunkban rendezett ún. népmissió [sic!] minden alkotmányos eszközzel megakadályoztassék, vagy ha ez nem volna lehetséges, az atyák megrendszabályoztassanak. Városunk gazdasági életére és a szegényebb nép életviszonyaira katastróphális [sic!] hatással leend ugyanis, ha ezek a családok újabb gyermekek szülésére biztattatnának fel. A városban így is túlzásban van a munkáskéz; s vajjon e gyermekek mi jót is tanulnának szüleiktől, ha nem épp a megtartóztatás teljes hiányát?”¹¹

A szociálpolitikának, különösen a szociális lakáspolitikának és a társadalom rászoruló, leszakadó rétegeinek „társadalmi nevelésére” és gyermekvállalásuk befolyásolására irányuló törekvéseknek az összekapcsolására az első világháború idején, majd az azt követő években történtek kísérletek. Jóllehet egyes tervek meglehetősen nagyszabásúak voltak, ami megvalósult mindebből, csak elszórt kísérletnek volt tekinthető. Úgy a budapesti telep-építésekénél — mely téma bővebb érintését Gyáni Gábor kiváló könyve szükségtelenné teszi¹² — mint a vidéki lakástelepeknél, különösen a rokkant-telepeknél még a korábbiaknál is erőteljesebb paternalista felhangok érvényesültek.¹³ A föllelhető rokkant-telepi házi-rendek, behelyezési szerződések, használatbavételi szabályzatok egy kisebb része a bérfizetéssel illetve törlesztéssel foglalkozik; sokkal nagyobb azon pontok aránya, ahol a lakók mindennapi életvitelét kísérelték meg — olykor szinte „kaszárnyanapirenddel” — szabályozni. A szabályozások közül sok egy lényeges ponton eltér a mezőgazdasági munkásház-akció során megszületett dokumentumok java részétől: nem egy esetben ugyanis megkísérelte a juttatott legszűkebben értelmezett intim-szféráját is szabályozni. Így előírták nem csak a gyerme-

11. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára, Zemplén vármegye alispánjának közigazgatási iratai IV. 1408. 211/1906. Az irat valószínűleg azonban nem 1906-ban keletkezett, ugyanis népmissiót a városban a plébánia Historia domusa szerint utóljára 1902-ben és 1903-ban tartottak.)

12. Gyáni Gábor: Bérkaszánya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Magvető, Budapest, 1992. Különösen 53. és skk.

13. Szabó Attila: A kalocsai Rokkantttelep rövid története. In: Kalocsa történetéből. Szerk.: Koszta László. Kalocsa, 2000. 385-412; Hámori Péter: A főtí Suum cuique-telep története. Honismeret, 2000. 1. 61-69; Előterjesztés Győr Szab. Kir. Város Rokkantttelepének megvalósítása tb. Győr Megyei Város Levéltára, Győr Polgármester Ált. Közig. Iratai, IV. b. 1406. 235/1918; 1675/1922.

kek óvodába, iskolába járási kötelezettségét, hanem azt is, hogy az anya tisztán, „kimosdatva” küldje iskolába a gyerekeket. Ez az előírás azonban olykor nem csak a kiskorúakra vonatkozott: Balassagyarmat város polgármesteri hivatala rendelkezésében előírta, hogy a házhoz jutatott személy és felnőtt családtagjai maguk is kötelesek rendszeresen tisztálkodni, amit a városi tisztiorvos köteles időnként ellenőrizni.¹⁴ Szintén a tisztiorvos feladatának tartották az előzetes vizsgálatot, mely elsősorban a juttatásra jelentkezők TBC- és venereás-fertőzésektől való mentességét volt hivatva bizonyítani. Ellentétben azonban a századelő gazdasági munkásház-juttatásainak a gyakorlatával (és a Gyáni Gábor által leírt budapesti állami menekült- később nyomortelepekkel), a rokkanttelepek esetében az irányítók (a városi elit, Kalocsán pedig az aktív szerepet vállaló érsekség) határozottan támogatták további gyermekek születését. Ennek érdekében nemcsak megelőző orvosi vizsgálatokat folytattatták le, hanem „felvilágosító előadásokat” rendeztek a „nagy család előnyeiről”, „a terhesség elvetésének Teremtő és természet előtt való bűnös voltáról.”¹⁵ Mindez talán nem lenne szokatlannak nevezhető, hiszen hasonló megoldásokkal a népesség növekedését célzó szociálpolitika később is előszeretettel élt; nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez esetben a „felvilágosítás” alanyai sokat megélt, frontot járt, és amennyire a hiányos iratokból kibogozható, többnyire harmincas éveinek derekát túlhaladt, többgyermekes férfiak voltak, akik korábban, a világháború előtt ráadásul nem a mezőgazdasági munkások sokszor putri-szintű életkörülményei között éltek. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy a telepek célja nem fölzárkóztatásuk, hanem éppen ellenkezőleg: korábbi életszínvonaluk — részleges — visszaszerzésének biztosítása volt.¹⁶ Talán meg lehet kockáztatni azt a feltételezést is, hogy az érintettek megrokkánásukkal, pontosabban a számos rokkant közül való kiválasztásukkal és juttatásban részesülésükkel sajátos köztes helyzetben találták magukat. Egyfelől — múltbeli társadalmi presztízsük romjain — évezhették korábbi, kiilleszkedésük előtti közösségük, a községi-kisvárosi középréteg — talán leginkább sájnálataból fakadó — szolidaritását, ám másfelől viselniük kellett a „telepieknek kijáró”, a szegényt kiskorúnak, de legalábbis saját ügyeinek vitelében korlátozott képességű személynek tekintő szemlélet minden következményét.¹⁷

14. A rendelkezés érvénybe lépése legalábbis kétséges. Az idézett dokumentum ugyanis a polgármesteri iratok között maradt fenn, és talán 1922-re datálható (a dátumot idegen kéz írta a keltezés helyére). Bár a városban 1924. és 1928. között valóban folyt állami támogatással lakásépítés, de annak hasznélvezői főleg állami (kis-) tisztviselők és nem a legszegényebb rétegek tagjai voltak. Balassagyarmat megyei város polgármesterének ált. iratai. Nógrád Megyei Levéltár Balassagyarmati Fiókleveletára V. 83. 15. dob. köt.

15. Ld. az előző két lábjegyzetet. A konkrét idézetek a győri előterjesztésből származnak, de csaknem ugyanezek megtalálhatóak Balassagyarmat esetében is.

16. Az, hogy a „családtervezés tanítását” a nőkre is kiterjesztendőknak vélték, mindössze egyetlen, homályos utalást találtunk (a balassagyarmati előterjesztés szélén ceruzával odavetve található: „és a bábaügy?”)

17. A szegénységnek, mint a gyermeki cselekvőképzetlenség szimbólumszerű értelmezésének évszázados kultúrtörténetére ld.: Robert Castel: A szociális kérdés alakváltozásai. A

*

Az alkalmi, helyi hatóságok által irányított szociális lakáspolitikát csak 1927-ben váltotta föl az állam által életre hívott és lényegében irányított Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet ténykedése.¹⁸ Ez azonban nem követte az elődök irányvonalát, s leginkább hűvös, bankszerű üzletpolitikát folytatott. Mivel a kölcsönt igénylőknek a ház értékének csak töredékét adták hitelbe, sőt később már a tőke-önrész előzetes felmutatását is megkövetelték, szükségtelennek tartották, hogy a nem teljesen nincstelen családoknak életviteli útmutatót adjanak.¹⁹ Az OFAKSZ azonban éppen emiatt számos bírálatot kapott az 1930-as évek derekától.²⁰ A bírálatok egy része kifejezetten az OFAKSZ-nak a magánélet intim szférájába be nem avatkozó, a kölcsönt elnyerő házaseletének kérdésében teljes érdektelenséget mutató tevékenységét érte.²¹ Ezek mellé sorakoztak fel azok a kritikák, melyek azért marasztalták el a szervezetet, mert a leginkább rászorulóknak, a nincsteleneknek nem adott kölcsönt.

Az 1940-ben, a XXIII. törvénycikkkel életre hívott Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) megalkotásánál messzemenően figyelembe vették a korábbi kritikákat. Az Alap megalkotói, Kovrig Béla társadalomtudós, Imrédy miniszterelnök korábbi fő szakértője társadalmi kérdésekben, és Kádár László Levente, aki belügyminisztériumi tisztviselőként már hosszabb ideje szociális munkatér

Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára. Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány, Budapest, 1998.

18. Az 1927-ben alapított Falusi Kislakásépítő Szövetkezet (FAKSZ, később Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet, OFAKSZ) története elsősorban az évente kinyomtatott igazgatótanácsai jegyzőkönyvekből és az 1947-es újjáalakulásra írt, kb. húszoldalas feljegyzésből rajzolható meg. (Utóbbi ld.: Az Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet 1947. évi igazgatósági jelentése és nyitómérlége. Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet iratai, MOL Z-139. 1. cs. 4. dossz.) Fontos megjegyezni, hogy az (O)FAKSZ lényegében álszövetkezet volt, érdemleges tagság nélkül: a házépítési kölcsönt elnyerők ugyan tagjai lettek a szövetkezetnek, elvben részt is vehettek annak döntéshozatalában, de a lényegi határozatokat az (állami nyomásra) tőkét biztosító biztosítóintézetek és bankok delegáltjai, továbbá a Földművelődési Minisztérium kiküldöttje hozták meg. A szövetkezeti formát azért választották, mert csak így volt elkerülhető, hogy az állam közvetlen anyagi felelősséget vállaljon.

19. Arra, hogy ez nem véletlenül, hanem koncepciózusan maradt el, bizonyíték Dr. Tamássy József ny. miniszteri tanácsos, a Szövetkezet elnökének hosszadalmas beszámolója. (Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet 1942. évi igazgatósági jelentése és zárszámadása a tizennyolcadik üzletéről. Pátria, Budapest, 1943.)

20. A bírálatokat összefoglalta: Kovrig Béla: Társadalompolitikai feladataink. Kolozsvár, 1944. I. köt. 143-148.)

21. Kirítt közülük egy 1934-ben kiadott brossúra, mely az OFAKSZ-ot „kifejezetten nemzetellenes, a magyar nemzet életerejét és élni akarását elsorvasztó, social-paedagogiailag abszolút téves” tevékenységgel vádolta, és a belügyminisztériumtól követelte, hogy az olyan irányban rendszabályozza meg az OFAKSZ-ot, hogy az „a magyar nép szaporodásának és keresztyén erkölcsiségének melegágya” legyen. (Kocsy Bálint: Egészséges falut, egészséges lakást, erkölcsös magyar embert akarunk! Kecskemét, 1934.)

dolgozott, az ONCSÁ-ban az ország nagyszabású gazdasági-szociális átstrukturálásának eszközét látták.²²

A széles körű szociális megsegítés eszköze az ONCSA esetében nem az egyszeri vagy többszöri segély volt, hanem a hosszabb idő alatt visszatérítendő kölcsön. A többé-kevésbé folytonos segélyezésre szoruló családokat egy nagyobb összeggel, elsősorban egészséges házhoz és az azt kiegészítő kerthez való juttatással akarták talpra állítani. Azonban a juttatás feltétele nem csak a négy vagy annál több gyermek, illetve a családfő munkaképessége volt: legalább ennyire fontosnak tekintették, hogy az Alapot irányító Országos Szociális Felügyelőség, illetve a vármegyei szociális tanácsadó és az alá rendelt szociális védőnő életszabályokra vonatkozó „tanácsait” (valójában utasításait) pontosan kövessék. Kiegészült ez a községi-járási-vármegyei Nép- és Családvédelmi Bizottságokkal, melyek társadalmi szervek voltak, s többnyire az érintett közigazgatási egység társadalmi elitjéből kerültek ki.²³ Hasonló volt a helyzet a végrehajtó szervként életre hívott vármegyei (városi) Közjóléti Szövetkezetek esetében is.

Deviáns — pontosabban az említett szervek és személyek által annak ítélt — viselkedés esetén a családokat figyelmeztették, sőt, végső soron ki is lakoltathatták. Ilyen esetben a korábbi juttatott visszakarta a befizetett törlesztést, ám a köztől semmilyen további segítségre nem volt jogosult. Ez valóban komoly teherként nehezedett a családokra, főleg, ha azt is figyelembe vesszük, hogy ez az „ellenőrző-nevelő” befolyás csak a törlesztés jelentős részének lerovása után, tehát négy gyermek esetén körülbelül húsz, kilenc gyermek esetén pedig hét-nyolc év múltán szűnt csak meg (a kölcsön egyik szerepe éppen ez volt: a folyamatos ellenőrzés alatt tartás lehetőségének jogi kereteinek a megteremtése).²⁴

Az ONCSA esetében tehát megvalósult a szocializálásnak, az irányított és szabályozott társadalmi beillesztésnek és az anyagi megsegítésnek a 19. század vége óta számtalan többé-kevésbé konzervatív szociál-reformertől sürgetett elve. Talán érdemes megvizsgálni: ez az állami szervezet meddig jutott el ténylegesen az emberek viselkedésének átalakításában, hol volt az a pont, ahol ennek a tevékenységnek az érintettek ellenállása megálljt parancsolt?²⁵

22. Az ONCSA működéséről az eddig megjelent legátfogóbb, számos pontjában azonban alapos korrekcióra szoruló tanulmány: Berey Katalin: Szociálpolitikai kísérlet Magyarországon a 40-es évek elején. Szociológiai füzetek 25. Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus oktatási Főosztálya, Budapest 1981.

23. Tipikusnak mondható Monor és Sátoraljaújhely példája. Az előbbi esetében a Bizottságot a plébános vezette, résztvett benne a protestáns lelkész, a község esküdtje, a Magyar Nők Nemzeti Szövetségének helyi vezetője, a községi orvos, a jegyző, és két tehetős helybeli felesége. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegyei Közjóléti Szövetkezetének iratai PML. XI. 404. 1. csomó. A többi, Pest megyéből fennmaradt névsor szinte ugyanilyen adatokat tartalmaz.) Sátoraljaújhelyen szintén a város vezetői és a virilisták feleségei töltötték be ezeket a posztokat. (BAZ ML SFL VI. 604. 1. dob.)

24. A gyermekek után nyújtott, progresszív kedvezmény miatt elvben a kilenc gyermekes családok semmit sem kellett volna, hogy fizessenek, ám pontosan az ellenőrző funkció miatt 10 %-ot nekik is téríteniük kellett.

Bár a juttatottak mindennapi életét szabályozni kívánó, követendő magatartásformákat megállapító kiadvány csak 1941-ben látott napvilágot,²⁶ mégis úgy tűnik, hogy már 1940-ben iránymutatónak tekintették az ONCSA szociális munkát folytató alkalmazottait. Törekvéseik a munkavállalás előmozdításában jártak a legnagyobb sikerrel: gyakorlatilag nem fordult elő, hogy egy juttatásban részesült ne fogadta volna el a felkínált munkalehetőséget. Sokkal nagyobb nehézséggel találtak akkor, amikor a háziasszonyok tevékenységét akarták megváltoztatni. A főzőtanfolyamokra ugyan eljártak az asszonyok — hogy mennyire kényszerből, ma már nem deríthető ki — de a megszokott és a többnyire középosztályi származású szociális védőnők vagy községi szociális titkárok által ízetlennek, sőt egészségtelennek beállított étkezési rendet csak hosszas rábeszélésre (s úgy tűnik: csak a rendszeres ellenőrzés miatt) voltak hajlandók megváltoztatni. Némileg jobb volt a helyzet a lakáshigiénié megteremtése terén: a korábban nemegyszer putriszerű lakásban élő nők néhány hónap alatt elfogadták a rendszeres takarítást, mosást. Ám ahogy egyre intimebb témákról esett szó, úgy nőtt az ellenállás is. A kapcák és fehérnemű mosásának ellenőrzését például gyakran lehetetlenné tették az asszonyok; több szociális védőnő pedig arra panaszkodott, hogy a menses alatti higiénéről szólni sem engedték. Hasonló volt a helyzet a fogamzásgátlással is: ha az újabb gyerekeket nem szülő asszonyokat erről faggatták, az addig készségesen együttműködő jutott legtöbbször elnémult. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az ilyen „oktatások” esetében igen furcsa helyzetek alakulhattak ki: az „oktatott” ugyanis legkevesebb négy gyermeket világra hozott asszony volt, az „oktató” pedig legalább négy középiskolát végzett nő, aki azonban többnyire a húszas éveinek elején járt és szinte szabályszerűen hajadon volt...)²⁷

A legnagyobb ellenállás azonban nem ezekben az esetekben mutatkozott meg: meglepő módon az egész országban egy, alig 150 centiméter magas, fából készült fal, vagy inkább paraván idézte elő. A jutott családi házak szerte Magyarországon az Országos Szociális Felügyelőség típusstervei szerint épültek. A tervezők messzeme-

25. A kérdés megválaszolását nagymértékben megnehezíti, hogy a primér forrásoknak tekinthető szociális védőnői naplók többsége megsemmisült, éppúgy, mint a szekunder forrásoknak tekinthető vármegyei szociális felügyelői összesítések nagyobb része. (A pusztulás nem a véletlen műve volt: a mutató- és sorkönyvekből kideríthetően 1950-51-ben valamennyi megyei levéltárban állományrevíziót végeztek, és a második világháborút megelőzően folytatott lokális szociálpolitikára vonatkozó iratanyag változó, de általában igen nagy részét kiselejtezték.) Így a következő források állnak a rendelkezésünkre: környezettanulmányok és munkanaplók Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből (PML. XI. 404. 9. csomó); munkanaplók és összefoglaló jelentések Baranya vármegyéből (Baranya Vármegye Szociális Felügyelőjének iratai; Baranya Megyei Levéltár X. 103. 3. dob.); több összefoglaló jelentés Bars-Hont vármegyéből (Tekovsko-Hontianska _upa v Leviciach, _tátny Oblastn_ Archiv v Nitre); munkanaplók Zemplén vármegyéből (BAZ ML SFL VI. 604. számozatlan egység); végül egy összefoglaló jelentés Kaposvárról (Somogy Vármegye Alispánjának Ált. Közig. iratai, Somogy Megyei Levéltár IV. 405. b. 1061/1940.).

26. Cikksorozatként az Országos Szociális Felügyelőség szaklapjának, a Nép- és Családvédelemnek az első évfolyamában, majd önálló füzetként is (Kádár Levente: Élet az ONCSA-telepeken. Országos Szociális Felügyelőség, Budapest, én. [1942?])

nően igyekeztek figyelemmel lenni a táj népművészeti hagyományaira az oromfal, a tető és más elemek kialakításánál, ám belsőépítészeti téren mindenekelőtt a praktikumra, a közegészségügyi szempontokra és „a jó erkölcsök védelmére” tették a hangsúlyt.²⁸ Ezért olyan egyszobás házat terveztek, amit a juttatott télen ki tud fűteni, de hogy a házaselet mégse a számos gyermek szeme láttára folyjék, az ágyuk elé beépítették a már említett, fából készült falat, amely nem ért a mennyezetig, így a levegőáramlást lehetővé tette. A szociális védőnők és főnökeik által nem várt módon ezt a falat a legtöbb juttatott lebontotta, s hogy ne lehessen visszaállítani, sokan el is égették. Aligha tüzelőhiány miatt: a zömmel téglalapra, vályogból felhúzott házak átadása rendszeresen augusztus-szeptember folyamán történt. A valódi okot másutt lehetett keresni és szorgalmasan keresték is a Országos Szociális Felügyelőség megrökönyödött munkatársai, főleg a szociális gondozók és az építési ellenőrök. Ám igyekeztük, úgy tűnik, nem sok eredménnyel járt: a feljegyzések legalábbis arról árulkodnak, hogy a károkozás miatt akár kimozdítását is kockázatos juttatottak nem választottak a nekik szegezett kérdésre. (Vagy talán válaszaik ütköztek a kérdező „jó ízlésébe”?) A mégis lejegyzett szűkszavú indoklások lényegében az „ez a szokás” különféle változatai voltak. Mindössze néhány esetben született ennél részletesebb magyarázat: egy-két esetben a gyerekek éjszakai felügyeletét említették meg, máskor pedig, az előbbinél némiképp gyakrabban azt a magyarázatot adták, hogy a serdültebb gyermekek „felvilágosítása” így történik a leghatékonyabban (érdekes módon az ilyen választ adó, beazonosítható néhány családban serdültebb lányok voltak).

Hogy a jelenség, a befolyással való nyílt szembeszegülés nem volt elszórt eset, maga az Országos Szociális Felügyelőség is kénytelen volt elismerni, amit példa nélkül álló visszakozásuk is jelzett: az 1943-ban kiadott terveken nemcsak, hogy hiányzott a paraván, de a pallérokat a tervrajzon szereplő szöveg is figyelmeztette, hogy az „oly sok bosszúságot, sőt perpatvart okozó” falacsát semmiképp se szereljék be.

*

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a szociálpolitika, mely az ember teljes életműködését kívánta átfogni, könnyedén átléphetett a családi otthonok küszöbén, benézhetett a lábosokba, bekukkanthatott az ingnyakak mögé és a kapcák alá — de okvetlenül megtorpanásra kényszerült a nászagy deszkáinál...

27. Bendes Karola és Virág Jenőné egykori szociális védőnők még közel hatvan év távlatából is pironkodva emlékeztek ezekre a jelenetekre (Életút-interjúk, 1992. október 2-3 illetve 1994. június 22-24.)

28. A 101-105-207 típusú ONCSA-házak tervei és építőanyag-kiszabata. MOL. Országos Szociális Felügyelőség iratai, K-566. 4. cs.

Szerepek és egyenlőtlenségek a 20. században

László Ferenc

Elektra és Minnie

(Az operai nőkép változásai a xx. század elején)

Tisztelt Hallgatóság!

Elég csak a jelen konferenciára gondolnunk ahhoz, hogy belássuk, napjainkban mind nagyobb figyelem irányul a társadalmi nemek történetének kutatására. Ugyancsak a legújabb idők fejleménye az is, hogy egyre többen fedezik fel maguknak az operát, nem csak, mint a műélvezet forrását, hanem mint jól használható történeti forrást is.¹ Ám ezen két kutatási irány összekapcsolására mindeddig csak igen kevés alkalommal került sor,² ami annál inkább sajnálatos, mivel az opera (úgy is, mint évszázadokon át a legnépszerűbb, s egyúttal legtekintélyesebb színpadi műfaj) története során mindvégig része, s korántsem elhanyagolható része volt annak a szerteágazó diskurzusnak, amely a társadalmi nemek helyéről és szerepéről, reprezentációjáról folyt.

Előadásomban a fent említett két kutatási irány egyesítésére teszek kísérletet, inkább csak a figyelem, az érdeklődés fölkeltésének, s nem a hiánypótlásnak a szándékával. Két, időben a XX. század elejéhez, illetve némiképp már a XIX. század legvégéhez köthető mozzanat bemutatására vállalkozom a továbbiakban, amely két mozzanat jelentősen hozzájárult az operai nőkép módosulásához. Az egyik ilyen mozzanat az operai hősnők „munkába állítása”, vagyis a „dolgozó nő” térhódítása az operaszínpadokon, a másik pedig bizonyos nőalakok lélektani ábrázolásának rendkívüli, mondhatni már-már pszichopatológiai igényességű elmélyülése egyes zeneszerzők műveiben.

Korántsem állítható, hogy a „dolgozó nő” legelső operaszínpadi megjelenítésére csak a múlt század elején került volna sor. Nem állítható, hiszen már Monteverdi operáiban találkozhatunk dajkákkal, s szinte minden vígoperában akad egy-egy ravasz és cserfes szobalány, vagy legalább egy házsártos gazdasszony. Az ilyen szereplők azonban hangsúlyozottan csak vidám művekben, vagy háttéralakokként, döntően komikus háttéralakokként tűnhettek fel. A XVII-XVIII. század reprezentatív operáiból, az ún. opera seriákból teljességgel hiányzik ez a típus (ezekben a művekben érdekes módon anyafigurákkal sem találkozhatunk),³ s túlnyomórészt ez mondható el a XIX. század nagyoperáiról is. Az egyetlen jelentős kivétel, az 1875-ben bemutatott Carmen volt, de a női munka, s ami még

1. Ehhez lásd pl.: Arblaster, A.: *Viva la Liberta! Politics in Opera*. London/New York, Verso. 1992., illetve Walter, M.: *„Die Oper ist ein Irrenhaus”*. Stuttgart/Weimar, Metzler. 1997.

2. A kevés kivétel egyike: *Siren Songs. Representations of Gender and Sexuality in Opera*. Ed. Smart, M. A. Princeton/Oxford, Princeton Univ. Press. 2000.

3. Feldman, M.: *The Absent Mother in Opera Serial*. In: *Siren Songs. Representations of Gender and Sexuality in Opera*. Ed. Smart, M. A. Princeton/Oxford, Princeton Univ. Press. 2000. 29-46.

fontosabb a női függetlenség ábrázolása – ha maga az opera óriási sikert aratott is – visszhang (s egyelőre követők) nélkül maradt.

Ám a XIX. és XX. század fordulója táján mégis fontos változás következett be ezen a területen. Ekkortájt ugyanis jelentősen megváltozott az operaszerzők és librettisták témaválasztási gyakorlata, s így a – többé-kevésbé – jelen időben játszódó operák érzékelhetően háttérbe szorították a korábban hegemon helyzetben lévő történelmi, vagy legalábbis historizáló kosztümös operákat. Ennek pedig az lett a következménye, hogy a mindinkább a valóságra való reflektálás igényével fellépő művekben megjelent a „munka világa”, s így szükségképpen a – gazdaságilag mind komolyabb tényezővé váló – női munka is.

A „dolgozó nő” operabéli szerepeltetése tehát kézenfekvővé, mondhatni szükségyszerűvé vált. Az alkotók a legkülönbözőbb megoldásokat választhatták (s választották is) immár munkában álló hősnők elhelyezésére, beillesztésére az opera – két-három alapelv és alapérték mentén rendeződő – univerzumába. A továbbiakban ezekből a megoldásokból próbálok bemutatni néhányat.

Először talán vegyük szemügyre az egyik legnépszerűbb operai nőalakot, Mimit, a Bohémélet bájos, ám tüdőbajos főszereplőjét, aki Henri Murger regényéből lépett át Giacomo Puccini (valamint a szövegkönyvírók: Giuseppe Giacosa és Luigi Illica) 1896-ban bemutatott operájába!⁴ Mimi varrólány, ám ez a munka nem teszi őt anyagilag függetlenné, s különösebben öntudatosá sem, hiszen a történet végére kitarított nő válik belőle. Az opera alkotói által megrajzolt környezet, s Mimi útja egyszerre realiztikus és érzelmes, s illetéknépp jól illeszkedik a kor színmű- és regényirodalmának hangvételéhez. Ám mindeközben a XIX. század operairodalmának nőképétől sem távolodik el túlságosan. A feminista kritika egyes képviselői ugyanis felhívták a figyelmet arra, hogy ezen operai nőkép a nőt mindenkor mint áldozatot, a férfiaktól függő, a férfiaknak kiszolgáltatott lényt mutatja be.⁵ S noha kijelenthetjük, hogy ez a megállapítás túlzó és – mint a későbbiekben majd látni fogjuk – igazságtalanul általánosító, az mégis vitathatatlan, hogy számos operai nőalak esetében felismerhető ez a sablon. Vagyis Mimi szoros rokonságot tart a megelőző évszázad törékeny nőalakjaival, s ez a rokonság sokkal nagyobb jelentőséggel bír, mint az a megkülönböztető mozzanat, miszerint Mimi munkában áll.

Ugyancsak párizsi varrólány, Gustave Charpentier 1900-ban bemutatott operájának a címszereplője, Louise is. Ám ebben az igen eredeti hangzásvilágú és dramaturgiájú műben jóval árnyaltabban tűnik elénk a „dolgozó nő” problematikája. Ez az árnyaltság jórészt abból adódik, hogy a „munka világa” itt már nemcsak említést nyer, hanem meg is jelenik a színpadon. Láthatjuk Louise-t a varrodában, munkatársnőinek körében, s hallhatjuk azt a frivol, helyenként közönséges, de mindenesetre életközeli társalgást, amelyet a munkában álló lányok

egymással folytatnak. A társalgásból kiderül többek között az, hogy a munka egyrészt nagyban elősegíti a megszabadulást a szülői függéstől, másrészt pedig komolyan hozzájárul a lányok szexuális föl szabadulásához is. Louise személyes sorsa ugyanezt példázza, amikor elszakad szüleitől, hogy választott szerelmével éljen. A választás mozzanata már Mimi esetében is megjelenik, ám azáltal, hogy Louise döntése részint aprólékosabb ábrázolást nyer, részint pedig hangsúlyozottan összekapcsolódik a munkának köszönhető önállósodással, Charpentier műve már egy függetlenebb nőtipust állít elénk.

A harmadik bemutatásra szánt példám Giorgetta (franciásan Georgette), Puccini A köpeny című egyfelvonásos operájának női főszereplője. A Didier Gold drámája nyomán, s Giuseppe Adami szövegkönyvére készült, 1918-ban bemutatott opera ugyancsak Párizsban játszódik, s ha lehet még realiztikusabb, mondhatni életszagúbb, mint a Louise. A történet szerint a 25 éves Giorgetta egy szállítóhajón él, férjével a hajótulajdonos, s nála kétszerte idősebb Michelével (Michel). Az asszony viszonyt kezd egy fiatal munkással, Luigival (Henri), ám a férj leleplezi őket, s megöli a fiút. A véres végkifejletnél ezúttal érdekesebb számunkra az, ahogy Giorgetta mint a rakodómunka irányítója, mint munkaadó megjelenik. Egyfajta társtulajdonosi szerepkörben látjuk az asszonyt, aki a férje távollétében teljhatalommal irányítja a munkát, gondoskodik a szükségletekről, s aki a férje döntéseivel kapcsolatban is hallatja a szavát. A munka és a női függetlenség viszonya itt más megvilágításba kerül, mint a korábbiakban, s többféle értelmezést tesz lehetővé, hiszen egyszerre jelzi a női munka jelentőségét, s a belőle eredeztethető függetlenség tényét és ugyanakkor annak korlátjait is, a szabad döntésnek – ugyancsak a munkával szoros kapcsolatban álló – lehetőségét és végzetes voltát.

Végül a negyedik példám úgyszintén egy Puccini-opera hősnője: Minnie, az 1910-ben bemutatott A Nyugat lánya női főszereplője. A David Belasco drámája alapján készült opera (szövegkönyv: Guelfo Civinini és Carlo Zangarini) címszereplője erős és valóban független nő. Minnie egy kaliforniai kocsmá, a Polka tulajdonosnője, aki egy rakás férfit tart kordában részint személyes varázsával, részint fegyvere segítségével. Éberén őrzi a – munkájának, egzisztenciájának köszönhető – függetlenségét, a szabadságát (az otthonát is Szabadságnak nevezte el). Tisztában van az érdekeivel, s még a szerelem sem csökkenti az erejét, hisz’ mindvégig a saját kezében tartja a sorsát, s biztosak lehetünk benne, hogy a házasság sem fogja lényegesen befolyásolni a cselekvőképességét.

Úgy tűnhet, hogy ez a legutolsó modell már kifejezetten szakítást jelent a megelőző évszázad(ok) operai nőképével, ám ez csak akkor lenne teljességgel igaz, ha a korábbi nőkép valóban mindössze gyöngé, áldozatnak született nőalakokból állna össze. De ez koránt sincs így, hiszen az operairodalomban számos életnagyságúnál nagyobb, erős nőalakkal találkozhatunk (Norma, Gioconda), s noha ezek a nőalakok – a tragikus operák alapkövetelményeinek megfelelően – rendszerint meghalnak a művek végére, ám erejük (gyakran a férfialakokét jóval meghaladó erejük), döntéseik független volta, valamint egyéniségük karizmája megkérdőjelezhetetlen marad.

4. Az operák adatainak forrása: Kertész Iván: Operakalauz. Bp., Fiesta-Saxum. 1997., illetve Németh Amadé: Operaritkaságok. Bp., Zeneműkiadó. 1980.

5. Lásd pl.: Clément, C.: Opera, or the Undoing of Women. Minneapolis, 1988.

Mindezek ismertetése után, megállapítható, hogy a fent említett operák alkotói (hasonlóan egyébként számtalan más korabeli opera alkotójához) különféle megoldásokkal próbálkoztak, hogy adaptálódjanak egy társadalmi szinten átalakulóban lévő helyzethez. Az a tény, hogy a választott megoldások – minden változás ellenére – rokonságot mutatnak a korábbi nőképpel, s leszámaztathatók abból, az korántsem az alkotók konzervativizmusát bizonyítja. Sokkal inkább azt a feltételezést látszik igazolni, hogy az opera dramaturgiai és ideológiai eszköztára, talán éppen az oly sokat gúnyolt korlátozott (kevés tényezőnek helyet adó) volta okán, – meglepő módon – kellőképpen rugalmasnak bizonyult ahhoz, hogy mégoly jelentős művészi és egyúttal társadalmi változásokat is magába illesszen. Ez a rugalmasság pedig lehetővé tette az opera műfajában alkotó művészek számára azt, hogy amint a megelőző század folyamán, úgy 1900 után is releváns módon, és korántsem csak konzervatív (férfiközpontú) nézeteket hangoztatva, vegyenek részt – többek között – a társadalmi nemek reprezentációjáról folytatott diskurzusban.

Úgyszintén az opera műfajának imént említett rugalmasságát tette próbára, s ugyancsak az operai nőképet árnyalta és módosította az az új fejlemény, amellyel előadásom hátralévő részében kívánok foglalkozni. Ez a múlt század elején megjelenő új fejlemény pedig nem volt más, mint a lélektani megközelítésmód, illetőleg a freudista szemlélet beépülése a korabeli operák némelyikébe.

Kevés tudományos életműnek volt (illetve van) oly szerzteágazó hatástörténete, mint Sigmund Freud munkásságának. Nem meglepő tehát, hogy a századelő operaszerzőit és szövegkönyvíróit is megkísértették a freudizmus rendkívüli gyorsasággal terjedő és népszerűvé váló tanai.

A revelatív erejűnek ítélt freudista szemlélet – érthető módon – legelőször a német nyelvterület operairodalmában bukkant fel. Ennek, vagyis a mélylélektan operai megjelenésének egyik első példája Richard Strauss *Elektra* című operája. Az 1909-ben bemutatott mű szövegkönyvírója, a korszak nagy bécsi esztéta-irodalmára, Hugo von Hofmannstahl bevallottan Freud felismeréseit alkalmazta akkor, amikor színpadra állította a műkénéi királylány történetét.⁶ Richard Strauss úgyszintén magáévá tette ezt a megközelítésmódot, s ennek eredményeképpen nemcsak *Elektra* portréja hat pszichopatológiai esettanulmánynak, hanem Klütaimnésztráé és Krüszothémiszé is.

Hasonlóképpen kimutatható Freud hatása Arnold Schönberg 1924-ben bemutatott *Várakozás* (*Erwartung*) című operájában is. Ez annál is kevésbé meglepő, hiszen az egyfelvonásos monodráma szövegkönyvírója, Marie Pappenheim úgyszintén a freudi pszichoanalízis ismerője és elkötelezettje volt.⁷ Az opera egésze, amely egyetlen hosszú női monológból áll, többszörösen áthallásos, s egyértelműen pszichologizáló jellegű. „Az Asszony” monológja úgy jeleníti meg a szerel-

6. Publig, M.: Richard Strauss, *Bürger-Künstler-Rebell*. Graz/Wien/Köln, Styria. 1999. 134.

7. Közeli rokona volt Berta Pappenheimnek, a híres esettanulmány „Anna O.”-jának. Ehhez lásd: Gervink, M.: *Arnold Schönberg und seine Zeit*. Laaber, Laaber-Verlag. 2000. 144.

met, féltékenységet, rettegést, rémképeket, zavart és zavarodottságot, hogy ezen keresztül világosan kirajzolódik az elbeszélő lélektani profilja is.

A végeredményt tekintve, úgy tűnik, hogy a mélylélektani szemléletmód, amely idővel más nyelvterületek operairodalmában is megjelent (gondoljunk csak Bartók Béla *Kékszakállújára*, az *Angelica* nővérré, vagy Benjamin Britten operáira!), nem ritkán már-már szétfeszítette az opera műfajának fentebb említett dramaturgiai és ideológiai kereteit. Hogy erre – egy-két esetet leszámítva – végül mégsem került sor, az elsősorban annak tudható be, hogy az operairodalom csekély számú alapmotívuma (vérségi kötelék, szerelem, nemiség, bosszú, erőszak, halál, végzet) lényegében összeegyeztethető a mélylélektani megközelítéssel.

Most már csak az van hátra, hogy megvizsgáljuk, milyen hatással voltak az operai nőképre a freudizmus tanai. Ez annál is inkább érdekes, mivel a feminista kritika már közel száz éve bírálja (s a legkevésbé sem alaptalanul) Freud elméletének férfiközpontú, a női nemet degradáló jellegét.⁸ Nos, vitathatatlan, hogy mind Strauss *Elektrájában*, mind az *Erwartung*-ban megjelenik a női hisztéria, illetve a nők lelki instabilitása. Ám ez csak az első látásra tűnik kedvezőtlen új fejleménynek, hiszen egyrészt ilyen női személyiségjegyekkel már a korábbi operairodalomban is találkozhattunk (*Lammermoori Lucia*, *Elvira* (Bellini: *Puritánok*), vagy *Lady Macbeth* esetében), másrészt pedig éppen ezidőtájt bukkannak fel az operákban az első hisztérikus és idegbeteg férfialakok (pl. a *Salome* Heródes királya).

Egészét tekintve a lélektani megközelítésmód az operában éppenséggel elősegítette a női nem iránti szimpátia fölkelését, a női nem számára kedvezőbb öszkép kialakulását. Akkor is, ha elmélyülten kutatta a lelki folyamatokat (mint pl. a *Rózsalovag Időmonológjában*, vagy *Az árnyék nélküli asszonyban*), s akkor is, ha csak felületesen pszichologizált (mint némely Puccini-műben).

8. Ehhez lásd: Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás. Szerk. Csabai Márta és Erős Ferenc. Bp., Új Mandátum Kvk. 1997.

Vörös Boldizsár:

„A nők többet veszítettek el elhunytán, mint a férfiak”

Megemlékezések August Bebelről a
magyarországi szociáldemokrata nőmozgalomban

1910 februárjában a Magyarországi Munkásnők Egyesülete a következő táviratot küldte August Bebelnek, 70. születésnapja alkalmából: „A > > Nő és a szocializmus < < nagy íróját igaz és meleg szeretettel üdvözlö a Magyarországi Munkásnők Egyesülete.”¹ A rövid, a politikus munkásságának mindössze egyetlen mozzanatára utaló gratuláció jól mutatja, hogy elsősorban mit jelentett Bebel a magyarországi szociáldemokrata nőmozgalom számára. Bebel 1913. augusztus 13-án bekövetkezett halála után pedig a Nőmunkás, a „dolgozó nők érdekeit képviselő szociáldemokrata lap”² hasábjain számos írás foglalkozott alakjával, méltatta őt, s tudósított a szociáldemokraták megemlékezéseiről.³ A továbbiakban azt szándékozom részletesebben megvizsgálni, hogy a magyarországi szociáldemokrata nőmozgalom eszmei irányítói miként használták fel Bebel alakját, munkásságát propagandájukban: milyen feladatokra, miféle célok érdekében igyekeztek mozgósítani a női közönséget. Ehhez mindenekelőtt a Nőmunkás 1913-as számaiban közzétett Bebel-méltatásokat tekintem át – a nőmozgalom szervezői ugyanis kulcsfontosságot tulajdonítottak e kiadványnak. Egy 1912. szeptemberi, a Nőmunkás érdekében kibocsátott felhívásukban határozottan meg is fogalmazták: „Nőmunkások!

Nektek is ugyanúgy, mint a férfimunkásoknak, föl kell venni a jogokért és becsületesebb megélhetésért a küzdelmet. A mindent megteremtő szervezkedés útjára kell lépnetek és ez majd meghozza gyümölcsét. A szervezkedés leghatalmasabb eszköze a sajtó. A munkásnő-sajtó köré kell tömörülnünk, mert ez a szervezkedés leghathatósabb eszköze.”⁴

Az első Bebel-nekrológ a Nőmunkás 1913. augusztus 15-i számának vezércikként jelent meg, a gyászkeretes címloldal közepén a politikus képével. A méltatás szerint Bebel „a mi nagy agitátorunk” volt. „Nemcsak Németország proletársága gyászol, az egész világ munkássága, de különösen munkásnői gyászolják

a nagy halottat. Ő volt az, aki > > A nő és szocializmus < < [így!] című könyvét a mi igaz ügyünknek, a nőmozgalom ügyének szentelte, mert a munkásnőket nyerte meg vele a munkásosztály felszabadító harcához. [...] A mű megírásával a legnagyobb szolgálatot tette, amit valaha tenni fog az, aki a nők felszabadításán fáradozik. [...] A proletárnők éppen ezért állanak megilletődve koporsójánál, mert ő rázott fel közönyösségünkől, ő volt tanítómesterünk, a legnagyobb, legmerészebb és legbecsületesebb előharcosunk, a legjobb barátunk, segítőtársunk, tanácsadónk!”⁵ Bebel jelentőségét a szöveg a „leg-”-es felsőfokok gyakori használatával is kiemeli – ezen eljárásával már a kultusz kialakításának irányába mutatva.⁶ A külföldi politikus halála kapcsán a „proletárság” és kiváltképpen a „munkásnők” gyászának bemutatásánál alkalmazott többes szám első személy pedig, a „közös veszteség” hangsúlyozásával egyfajta internacionalista csoporttudat kialakítását is szolgálta a megcélzott nőolvasóknál.⁷ Mindezekon túlmenően feltűnő az is, hogy a nekrológban igen sokféle Bebel-minősítés szerepel. E minősítések – figyelembe véve a szöveg belső összefüggéseinek rendszerét – 3 csoportba sorolhatóak.⁸ Az 1.: az „általános jellegű” értékelések: ide tartozik a (már idézett) „nagy halott”. A 2. csoport: a „munkásmozgalmi-politikai jellegű” minősítések: ide sorolható az „agitátor”, „a proletárság vezére”, „elvtársunk”, „a forradalmár”, „a szociáldemokrata”, a „tanítómester”, az „előharcos” és „az Internacionálé nagy halottja”. A 3. kategóriába a „személyes jellegű” értékelések tartoznak: a „barát”, a „segítőtárs”, a „tanácsadó”. Az 1. „általános jellegű” értékelés és a 8 „munkásmozgalmi-politikai” minősítés mellett tehát 3 „személyes jellegű” méltatás szerepel: e 3 utóbbi használata minden bizonnyal azt a célt szolgálta, hogy Bebelt „közel hozzák” az olvasókhöz,⁹ ezzel is szolgálva a haláleset kapcsán működtetett propaganda hatékonyságát.

A nekrológ azonban nemcsak arról emlékezett meg, hogy Bebel mit tett a nőkért, hanem, a politikust idézve, azt is röviden bemutatta: miként állt mellette küzdelmeiben a felesége: tehát mit tett, tehetett a nő Bebelért.¹⁰ A cikk vége pedig, ismét idézve az elhunyt vezetőt, az ő szellemében való tevékenykedésre hív-

1. Bebel Ágoston üdvözlése. Népszava (38. évf.) 1910. február 23. 8. p. – A korabeli szövegeket a mai helyesírás szabályoknak megfelelően közlöm, az idézetekben a kurzívák az eredeti kiemeléseknek felelnek meg. – Kutatásaimat az OTKA támogatta (ny. sz.: F 029450.).

2. Az idézett meghatározás a lap egyes számainak címloldalán szerepel. – A korabeli magyarországi szociáldemokrata nőmozgalommal foglalkozott pl.: GÁRDOS M., 1942. 97-185. p.; ARANYOSSY M., 1963. 67-84. p.; FONÓ Zs., 1975. 29-85., 102-112. p.; ZIMMERMANN, S., 1999. passim, kül.: 41-49. p. – A Nőmunkás c. lappal foglalkozott pl.: BUCHINGER M., 1936. 4-6. p.; MUCSI F., 1989. 215-218., 223-225. p.

3. Ld. a Nőmunkás 1913. augusztus-novemberi számait.

4. Munkásnők! Népszava (40. évf.) 1912. szeptember 22. 13. p.

5. Bebel Ágoston meghalt! Nőmunkás (6. évf.) 1913. augusztus 15. 1-2. p.

6. Vö. ehhez pl.: DÁVIDHÁZI P., 1989. 12-15., 331-332. p.

7. A nemzetközi szolidaritás jele volt az is, hogy – a Nőmunkás beszámolója szerint – a „magyar munkásnők” koszorúja ott volt Bebel temetésén, „A magyarországi szociáldemokrata munkásnők – Bebel Ágostonnak” felirattal. Ld. a temetés. Nőmunkás (6. évf.) 1913. szeptember 1. 3. p. Vö. még: KORFF, G., 1975. 215. p.

8. Vö. ehhez: SCHWENDIMANN, U., 2000. 47-53. p.

9. A „közel hozás”-sal, mint propagandamódszerrel kapcsolatban érdemes idézni a Nőmunkás 1914-1915-ös évfolyamaiban közzétett Marx-cikksorozat zárógondolatait: „Ezen cikksorozatnak célja volt azon nagy férfiút [ti. Marxot], akinek nevét a munkásság mindig tisztelettel emlegeti, mint embert közelebb hozni munkástársainkhoz és az a tény, hogy családjával együtt nem volt megkímélve a proletársors minden keservétől, talán ehhez csak hozzájárul.” Marx Károly és a szocializmus. VIII. Életének utolsó éve. Nőmunkás (8. évf.) 1915. szeptember 1. 6. p.

10. Ld. ehhez még: Bebel Ágoston élete. [IV.] Nőmunkás (6. évf.) 1913. november 1. 3. p., e szöveggel a továbbiakban részletesebben is foglalkozom.

ta fel az olvasókat, feladatot adva nekik: „Dolgozzunk tovább az ő szellemében, közeledjünk ezáltal ahhoz az időhöz, amelyet Bebel megjósolt: > > a női nem függetlenségéhez és felszabadulásához: az emberiség felszabadulásához, mely csak a győzedelmes proletariátus műve lehet. < <”¹¹

Hasonló eljárásokat alkalmazott: Bebel nagyságát; életében a nőnek: ezúttal édesanyjának jelentőségét hangsúlyozta és ismét feladatot adott a megcélzott közönségnek az a felhívás, amellyel a Nőmunkások Országos Szervező Bizottsága 1913 augusztusában Bebel-gyászünnepekre hívta a munkásnőket: „Tömeges megjelenésekkel tiszteljük meg annak a férfiúnak az emlékét, akinél nagyobb a női nem felszabadításáért anya szülöttje még nem alkotott. Jöjjetek el valamennyien, hogy Bebel Ágoston dicső emlékezetének méltatásából tanulhassatok, hogy erőt és reményt meríthessetek a szocializmusért, a férfiak és a nők millióinak felszabadításáért megvívandó nagy harcban.”¹² A gyászünnepekről beszámolt a Nőmunkás következő, szeptember 1-jei számának egyik írása. Ugyanez a cikk írt a magyarországi szociáldemokrata párt budapesti Bebel-emlékünnepeiről is, megemlítve, hogy „A munkások és munkásnők gyermekeit is magukkal hozták, hogy ezek is hallhassák Bokányi elvtársunk gyönyörű beszédét.”¹³

Az idézett felhívásban megfogalmazottakkal és e tudósítással minden bizonnyal összefüggött az, hogy a Nőmunkás ugyane számának Bebelt méltató vezércikke a szociáldemokrata szellemiségű gyermeknevelésben alkalmazandó példakép-állításhoz javasolta felhasználni a politikus figuráját, a következőképpen buzdítva olvasóit: „nekünk, proletáryanaknak, kötelességünk az ő szellemében gyermekeinket nevelni és Bebelt, mint példát, gyermekeink elé állítani, aki, mint proletár, egyesített magába minden szépet, jót, nagyot, fenségeset”.¹⁴ E feladatkijelölés kapcsolódott a Nőmunkás más számaiban közzétett gyermeknevelési

11. Bebel Ágoston meghalt, i. m. 2. p.

12. Ld. Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), Rpgy. I/1/1913/7118. – Az anya szerepével kapcsolatban érdemes itt idézni A nő és a szocializmus e megállapítását: „Anyá szülte a legnagyobb lángelmét is, s gyakran neki köszönheti legjobb tulajdonságait.” BEBEL, A., 1976. 197. p.

13. A magyar munkásság részvéte. Nőmunkás (6. évf.) 1913. szeptember 1. 4. p.

14. Bebel Ágoston. Nőmunkás (6. évf.) 1913. szeptember 1. 1-2. p. (Ezúttal csak a név volt gyászkeretben.) Ezen értékelés egybevágott a Népszava 1913. augusztus 14-i számában közzétett Bebel-megemlékezés alábbi megállapításával: „Szinte csodálatos módon egyesült benne [ti. Bebelben] mindaz a kiválóság, mindaz a jó tulajdonság, amely külön-külön meglehet az egyes proletároknak és amelyeknek összessége adja együtt a proletártömegek kiválóságát.” Bebel Ágoston meghalt. Népszava (41. évf.) 1913. augusztus 14. 1. p. – További vizsgálatokat igényelne pl. a Nőmunkás Bebel-értékeléseinek összevetése a Népszava megemlékezéseivel vagy a németországi szociáldemokraták Bebel-méltatásaival.

útmutatásokhoz is, amelyek a szociáldemokrata szellemiség érvényesítésének és a példaadásnak a fontosságát hangsúlyozták.¹⁵

A Nőmunkás 1913 során folytatásokban közreadta Bebel életrajzát; a lap november 1-jei számának hasábjain megjelentetett befejező rész foglalkozott a politikus magánéletével is. Bebel házasságát a következőképpen mutatta be: „Meg kell emlékeznünk még Bebelről, mint férjről és mint családtyárról. 1866-ban nőszült és feleségével a legboldogabb házasságban élt. Midőn szavait idézzük, amelyekkel ő maga jellemzi élettársához való viszonyát, azt kívánnánk, hogy buzdításként szolgáljon ez miránk is, hadd fakadjon példájából miránk is az egymás közti megértésnek áldása. Megtanuljuk belőle, hogy mily rendkívül fontos szerepet játszik a mozgalomra nézve nemcsak az a nő, aki a mozgalom keretében önállóan dolgozik, működik, hanem a szerény, csendes háziasszony is, akiről senki sem beszél, kinek nevét újság nem említi.

> > A férfira nézve, aki a nyilvános életben az ellenségek egy egész világával áll szemben, nem közömbös, milyen szellemű az az asszony, aki oldala mellett él. Ahhoz képest lehet törekvéseinek erős támasza, avagy ólomsúlyszerű akadályozója. Én boldog vagyok, mert kijelenthetem, hogy az enyém az előbbiek közé tartozik ... Sohase volt ok rá, hogy házasságomat megbánjam. Több szeretetet, odaadást, áldozatkészséget nem is találhattam volna egyáltalán. Amit teljesítettem, azt elsősorban az ő fáradhatatlan ápolásának és segítségre való készségének köszönhetem. Sok nehéz napokon, hónapokon, éven át kellett túrnia, míg végre békésebb idők napsugarait is élvezhette. < < ...

Meg tudjuk érteni, mily rengeteg veszteségnek érezte, midőn szeretett élettársa 1910-ben szemét örökre behunyta.”¹⁶ A cikk tehát, egyértelműen, nyíltan kimondva, Bebel feleségét, mint egy lehetséges követendő női magatartásforma képviselőjét, példaként állította az olvasók elé, s magát Bebelt, annak emlékiratait idézve, egy erénykatalógust is bemutatott nekik. A példaadás szándéka a Bebel-szöveggel abból is látszik, hogy számos, a feleségére vonatkozó konkrét életrajzi adatot az idézéskor kihagytak belőle (a kihagyást 3 ponttal jelölték),¹⁷ ezzel is erősítve az ábrázolás általánosabb érvényét.

Míg az erénykatalógus bemutatása a célzatosság határozott megfogalmazásával történt, a cikk befejezése, a német politikus halála kapcsán, rejtetten polemi-

15. A szociáldemokrata szellemiségű gyermeknevelésről ld. pl.: Ne tégy mesterséges különbséget fiú és leány között., Ne tégy kivételt gyermekeid között! Nőmunkás (6. évf.) 1913. január 15. 7. p.; Fejleszd gyermekeid munkavágát! Nőmunkás (6. évf.) 1913. február 15. 7-8. p.; Tanulj ellenmondást túrni. Nőmunkás (6. évf.) 1913. július 15. 7-8. p. A példaadással kapcsolatban az egyik cikk világosan kimondta: „a gyermek legjobban a példa által tanul”. Fejleszd gyermekeid munkavágát, i. m. 7. p. és ld. még: Járj elöl jó példával! Nőmunkás (5. évf.) 1912. november 15. 7. p.

16. Bebel Ágoston élete. [IV.], i. m. 3. p. A Bebel-életrajzhoz ld. még Grailich Elza 1913. augusztus 17-i keltezésű levelét Buchingerné Ladányi Szerénának: PIL, 696. f. 163. ő. e. Ladányi Szeréna levelezése, 1913. 21-22. l.

17. Vö. ehhez: BEBEL [Á.], [1922.] 152. p.

zált a vallásos világszemlélettel: Bebel meghalt, „De szelleme él és működik tovább itt velünk, bennünk. Aki az emberiségnek élt, az tovább él minden szavával, minden tettével mindörökké. Ez a valódi halhatatlanság és benne hiszünk!”¹⁸ E kijelentések (kapcsolódva a lap hasábjain már korábban közzétett célkitűzésekhez)¹⁹ a túlnyomórészt vallásos női olvasók világszemléletének szociáldemokrata szellemiségű megváltoztatását célozták, a mozgalmi csoporttudat ismételt hangsúlyozásával. E szövegrész hatását a Nőmunkás szerkesztői feltehetőleg azzal is akarták növelni, hogy a cikket a lap november 1-jei, tehát halottak napja²⁰ előtt megjelenő számában tették közzé.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a magyarországi szociáldemokrata nőmozgalom eszmei irányítói már-már kultikus jellegű tisztelettel emlékeztek meg August Bebelről halála alkalmából, az egyik nekrológban így írva róla: „A nők többet veszítettek el elhunytán, mint a férfiak.”²¹ A Bebel-megemlékezéseknél felhasznált eszközök – cikkek, ünnepségek, stb.²² – egymás hatását is hivatottak voltak erősíteni, ugyanakkor e méltatásokat a legkülönbözőbb célok érdekében alkalmazták a nőmozgalom irányítói. E Bebel-méltatások bemutatása, elemzése pedig, általánosabb érvennyel jól mutatja, hogy egyrészt: egy politikai csoport propagandája miként használhatja fel egy történelmi személyiség figuráját saját céljai érdekében, másrészt: egy politikai mozgalomban (jelen esetben: a magyarországi szociáldemokratákéban) részt vevő speciális csoport (jelen esetben: a nőké) miként igyekszik megfogalmazni saját lehetőségeit, feladatait a nagyobb közösségen belül. Továbbá, e vizsgálatok konkrét adalékokat szolgáltatnak annak megismeréséhez is, hogy a korabeli magyarországi szociáldemokrácia ideológusai miként látták, illetve láttatták a „dolgozó nők” politikai feladatvállalásait ezeket hogyan igyekeztek előmozdítani.²³

18. Bebel Ágoston élete. [IV.], i. m. 3. p.

19. Ld. ehhez: A munka világünnepén. Nőmunkás (6. évf.) 1913. május 1. 3. p.

20. Ld. ehhez az 1913. évre kiadott Népszava-naptár kalendárium-részét: Népszava-naptár 1913. Bp. [1912.] 13. p.

21. Bebel Ágoston, i. m. 1. p.

22. Ld. ezekhez a 3. jegyzetet.

23. A magyarországi szociáldemokrata nőmozgalom a későbbiekben is felhasználta propagandájában Bebel alakját, ld. pl.: Bebel Ágoston. Nőmunkás (7. évf.) 1914. augusztus 15. 7. p., vö. még: GÁRDOS M., 1942. 168-169., 172. p. E propaganda további elemzések tárgya lehet. – Mindezzel kapcsolatban érdemes idézni Gárdos Mariska visszaemlékezéseit: „A munkásnőmozgalom kialakulására és fejlődésére August Bebel könyve: A nő és a szocializmus volt a legnagyobb hatással. Bebel összefüggéseiben ismertette a proletárnő gazdasági, politikai, emberi kisebbségét mind a társadalomban, mind a családi életben. Ugyanakkor nem maradt adós a kivezető út megjelölésével sem, melyet egyetlen szóba tömörített: szocializmus! Bebel könyvén nemzedékek nevelődtek, s nemcsak a nők ezrei, tízezrei számára nyitotta meg a szocialista öntudathoz vezető utat, hanem számos férfi munkás is éppen A nő és a szocializmus révén jutott el az osztályharc felismeréséhez.” GÁRDOS M., 1975. 97-98. p.

Felhasznált irodalom

- ARANYOSSI M., 1963. = ARANYOSSI Magda: Lázadó asszonyok. A magyar nőmunkásmozgalom története 1867-1919. Bp. 1963. 171 p., 8 t.
- BEBEL [Á.], [1922.] = BEBEL [Ágost]: Életemből. I. Bp. [1922.] 185 p.
- BEBEL, A., 1976. = BEBEL, August: A nő és a szocializmus. Bp. 1976. 379 p.
- BUCHINGER M., 1936. = BUCHINGER Manóné: Három évtized a „Nőmunkás” életéből. Emléklap a „Nőmunkás” 30 éves jubileumára. Bp. 1936. 4-6. p.
- DÁVIDHÁZI P., 1989. = DÁVIDHÁZI Péter: „Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Bp. 1989. VIII, 377 p.
- FONÓ Zs., 1975. = FONÓ Zsuzsa: A magyarországi szocialista nőmozgalom történetéhez 1895-1918. (A mozgalom és a szociális összetétel konfliktusai.) Bp. 1975. (Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Történelmi Tanulmányok) 114 p., 11 t.
- GÁRDOS M., 1942. = GÁRDOS Mariska: A nő a történelem sodrában. Bp. 1942. 192 p.
- GÁRDOS M., 1975. = GÁRDOS Mariska: Százarcú élet. Bp. 1975. 607 p.
- KORFF, G., = KORFF, Gottfried: Politischer „Heiligenkult” im 19. und 20. Jahrhundert. Zeitschrift für Volkskunde (71. évf.) 1975. 2. sz. 202-220. p.
- MUCSI F., 1989. = MUCSI Ferenc: Réteglapok a század eleji magyarországi szocialista mozgalomban. Newspapers for various working class strata in the socialist movement in early 20th century Hungary. Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Economy, society, historiography. Dedicated to Zsigmond Pál Pach on his 70th birthday. Szerk./Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1989. (Társadalom- és művelődéstörténelmi tanulmányok 6.) 211-225. p.
- SCHWENDIMANN, U., 2000. = SCHWENDIMANN, Ueli: Das sozialistische Pantheon. Beileidsdepeschen, Nachrufe, Aufrufe und Todesanzeigen in der Parteipresse der Polnischen Volksrepublik: rituelle Konstanz und Wandel ihrer Vertextung von 1944 bis 1989. Der Tod in der Propaganda. (Sowjetunion und Volksrepublik Polen.) Hg. Daniel Weiss. Bern-Berlin-etc., 2000. 13-126. p.
- ZIMMERMANN, S., 1999. = ZIMMERMANN, Susan: Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918. Wien-Bp. 1999. 422 p., 12 t.

Vörös Boldizsár, a történelemtudomány kandidátusa, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézete). Lakcím: Budapest, 1023 Frankel Leó u. 21-23. Tel.: 3261-676. Munkahely: MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1014 Úri u. 53. Tel.: 2246-700

Cieger András

A vörös szalon úrnője

Becsky Ida és a férfiak

Történetünk a címben megnevezett hölgy és három férfi kapcsolatáról szól. Egymáshoz való viszonyuk, kapcsolatuk mélysége önmagában is érdekes. Esetük bemutatásával azonban tágabb összefüggésben a 'befolyásos nő' szerepét igyekszünk körüljárni.

A nők társadalomtörténetével foglalkozó kutatók régóta kedvelt témája annak feltárása, hogy a jog által biztosított politikai hatalommal nem rendelkező nők mégis milyen eszközök révén és milyen korlátok között képesek egyfajta informális hatalomra szert tenni, amely által befolyásolhatják a helyi vagy akár a nagypolitikai döntések meghozatalát. Első sorban a közép- és a koraujkori történetesek járnak elől ezen izgalmas kérdések megválaszolásában. Munkáikban olvashatunk például földbirtokot, kereskedő üzletet eréllyel irányító özvegyasszonyokról; ajándékok, szívességek és kiterjedt levelezés által működtetett szerteágazó kapcsolati hálóval büszkélkedő politikai felelősökről; valamint szenteltű nőkről, akik karizmatikus tekintélyüket felhasználva súlyos politikai döntések meghozatalába avatkoztak be.¹

Módszertanilag meglehetősen nehéz feladatot kell leküzdenie annak, aki a politika informális befolyásolásáról szeretne többet megtudni, különösen, ha erre egy múltban élt nő esetében kíváncsi. Hivatalos iratokban ritkán bukkanni árulkodó adatokra, sokkal inkább a magánlevelezés, a napló és a visszaemlékezés kínál kedvező terepet a kutató számára.

Az általunk választott hölgy azonban nem készített feljegyzéseket és személyes tárgyú levelezésének is csak egy töredéke maradt fenn. Az elemzés mégis elvégezhető, mert a döntően a 20. század első felében élt nő alakját két kulcsregény és több kortársi visszaemlékezés is fontosnak tartotta megőrizni az utókor számára.

1. Lásd például a következő tanulmánykötet több írását: *Women and Power in the Middle Ages*. Eds. M. Eler, M. Kowaleski. Univ. of Georgia Press, London, 1988. (különösen: B. A. Hannawalt, „Lady Honor Lisle's Network of Influence”, pp. 188-212). Valamint: Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*. Bp. Argumentum, 1994. (különösen: 195-228.)

Közéleti szereplehetőségek

Érdemes először röviden arra kitérnünk, hogy a századfordulón vajon milyen lehetőségek kínálkoztak azon középosztályi nők számára, akik ki akartak törni a hagyományos női szerepek kötelekeiből. A legelszántabb hölgyek bekapcsolódhattak az itthon is egyre izmosodó feminista mozgalomba. Részt vehettek akcióikban, tisztséget vállalhattak a Feministák Egyesületében, írásaikban általános választójogot követelhettek és szót emelhettek a magyar társadalom életét átszövő nemi egyenlőtlenségek ellen. A politika világától távolabb, az önálló alkotói szerepkör kialakításával próbálkozhattak azok, akik magukban kellő tehetséget éreztek és rendelkeztek némi családi háttértámogatással (ösztönzés, anyagi erőforrások stb.). Mindenek előtt a szépírói és újságírói tevékenységet emelhetjük ki, de említhetjük a festészetet és a fotózást is, mint amelyek művelése elismerést válthatott ki és ezáltal egyfajta függetlenséget biztosíthatott a nőknek a századfordulón.³

Létezett egy harmadik – az előző kettőhöz képest hagyományosnak mondható – szereplehetőség is. Minden bizonnyal ebben a korban is számos nő tett kísérletet egy olyan kapcsolati háló kiépítésére, melyen keresztül lehetőség nyílt például családjá érdekeinek a képviselésére vagy saját presztízse növelésére. Ám feltehetően csak kevesebbeknek sikerült, hogy összeköttetéseiket hosszabb távon is fenntartsák és valóban hatékonyan működtessék. Mindez ugyanis némi politikai jártasságot, ügyes szervezőképességet, tapintatot és a különféle női praktikák megfelelő alkalmazását feltételezte. Meglátásunk szerint ez, az előző kettőnél kevésbé látványos háttérszerep, volt a 'nők felülkerekedésének' (Natalie Zemon Davis egyik cikkének címét kölcsön véve)⁴ legizgalmasabb terepe.

Becsky Ida⁵ élete során ennek a szerepnek az eljátszására vállalkozott. A másik két szerep nem igazán vonzotta. Annak ellenére, hogy például a századfordulón a Magyar Bazar főszerkesztője, majd a nagy példányszámú *Az Újság* rovat szerkesztője volt, - ismereteink szerint – egyszer sem irt a választójog kérdéséről és nem vett részt a feministák egyesületi életében sem.

A szépírói tevékenységet pedig csak mellékszerepnek tekintette. Az írói munkásságot feltehetően a szerkesztői funkció egyfajta szükséges kellekeként kezelte.

2. Acsády Judit: „A huszadik század asszonya”. A századforduló magyar feminizmusának nőképe. In: *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Szerk. Nagy Beáta és S. Sárdi Margit. Csokonai kiadó, Debrecen, 1997. 243-253.

3. Lásd például Fábri Éva, S. Nagy Katalin és E. Csorba Csilla tanulmányát: *Szerep és alkotás*, i. m.

4. Natalie Zemon Davis: „A nők felülkerekedése”. In: *uő.: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Bp. Balassi Kiadó, 2001. 117-138.

5. Becsky Ida 1869-ben született Szatmár vármegyében. Katolikus vallású. Magánúton öt gimnáziumi osztályt végzett el, beszélt németül, franciául, angolul, olaszul és románul. Novellákat és több mint 500 cikket irt különböző fővárosi lapokba. Számos társadalmi szervezet tagja. Két gyermeke született ifj. Lónyay Sándortól, akivel 1894-ben kötött házasságot. Ezenkívül felnevelte férje előző házasságából származó fiát is. Férje halála után 1919-ben másodszor is megházasodott, majd 1932-ben elvált. 1942-ben halt meg.

te. Egy novelláskötet és egy ifjúsági regény, valamint néhány angolszász nőíró munkájának lefordítása jelzi ezirányú tevékenységét. A két világháború közötti szakirodalom több tucat társával együtt „a múlt század utolsó harmadának és a jelen század elejének színtelen írói egyéniségű, szórakoztató szándékú női elbeszélői” közé sorolta őt.⁶ Sokkal inkább volt irodalmi munkás, mint művész.

Érdemes megjegyeznünk, hogy Becsky Ida szinte minden tekintetben megfelel annak a képnek, amelyet Fábri Anna rajzolt fel az 1870 előtt született írónők életrajzait vizsgálva. A tipikus írónő ugyanis nemesi származású, katolikus vagy református vallású és férjzett asszony volt, aki általában Erdélyben vagy Felső-Magyarországon született, de a fővárosban alkotott. Ugyancsak találó Fábri azon észrevétele is, hogy a katolikus vallású hölgyek (Becsky ilyen volt) inkább a gyermek- és ifjúsági irodalom, illetve a műfordítások terén jeleskedtek.⁷

Mindössze egyetlen egy fontosabb adat nem egyezik, ám ebben az esetben az eltérés igen beszédes. Becsky Ida ugyanis könyveit, fordításait és cikkeinek jelentősebb részét asszonynevén tette közzé (az írónők zöme viszont leánykori nevét vagy álnevet használt). Mint majd látjuk identitásának és befolyásának fontos részét képezte férje neve. Saját függetlenségét nem leánykori nevének használatával hangsúlyozta. Önállóságát és informális hatalmát ennél sokkal kifinomultabb módon biztosította.

Az informális hatalom forrásai

Lássuk tehát, vajon milyen forrásokból is táplálkozott főhősnőnk hatalma? A 'befolyásos nő' szerepének eljátszásakor elengedhetetlen, hogy az adott nőt személyes képességein túlmenően 'külső' tényezők is segítsék. Nos, Becsky Ida életében ilyen szép számmal akadt. Vegyük őket sorra időrendben!

Első férjével, Lónyay Sándorral⁸ 1894-ben házasodott meg. A férfi ekkor már ötödik éve Bereg és Ugocsa megyék főispánja volt, előtte pedig nagykorúsága óta szabadelvű képviselő (1892-től királyi kamarás). A Lónyay-család a kárpátaljai régió megyéinek 7 dualizmus kori politikust adott. Bereg megye főispáni posztját 13, Ugocsaét 12, Máramarosét pedig 17 évig tudhatták a magukénak. Emellett, két rövidebb időszakot leszámítva, a család legalább egy tagja mindig bent

6. Bánhegyi Jób: Magyar nőírók. Bp. 1939. 62-63. Önálló kötetei: Lónyay Sándorné, ifj. Röghöz kötöttek. Bp., 1904. Athenaeum (Jeles elbeszélők kincsestára); uő: Egy árva lány története. Bp., 1906. Magyar Kereskedelmi Közlöny.

7. Fábri Anna: „A szép tiltott táj felé”. A magyar írónők története két századforduló között (1795-1905). Kortárs Kiadó, Bp. 1996. 231-232. és 237.

8. Nagylónyai és vásárosnaményi ifj. Lónyay Sándor 1857-ben született Bereg vármegyében. Református. Apja, L. János főispán, országgyűlési képviselő. 1884-1889 között a képviselőház legfiatalabb tagja, majd maga is Bereg-ugocsai főispán (1889-1896). Királyi kamarás, johannita lovag. 1896-tól 1905-ig ismét kormánypárti képviselő, 1910-től a főrendiház kinevezett tagja. Több gazdasági társaság vezetőségi tagja. Első felesége br. Wangenheim Czeleszta (esküivő 1886). Két feleségétől négy gyermeke született. Meghalt 1911-ben.

ült a képviselőházban is. Ezek a pozíciók a család számára lényegében az egész korszakban biztosították a helyi politikai befolyást.⁹ Mindezt tovább erősítette Lónyay Sándor házassága, ugyanis a Becsky-család Ugocsa nagy tekintélyű családjának számított, amely abban is kifejeződött, hogy Becsky Ida apját hamarosan alispánnak választották. A helyi hatalmi háló újabb – 14 évig birtokolt – tisztséggel gyarapodott. Főhősnőnk tehát tulajdonképpen már fiatalasszonyként készen kapott egy helyi szinten jól működtethető kapcsolatrendszert. Feladata csupán annyi volt, hogy azt jól alkalmazza és szélesítse.

A történész szerencséjére, a Beregszászon született és ott is gyermekeskedő Pálóczi Horváth Lajos író éppen a századfordulótól indulva formálta önéletrajzi regényéé saját élményeit, illetve a családi emlékezetben fennmaradt történeteket. Munkája kulcsregény, tehát annak szereplőit viszonylag könnyen beazonosíthatjuk valóban élt személyekkel. Természetesen regényében a valóság a fikcióval keveredik, megtörtént események összecúsúszhatnak, felcserélődhetnek és a párbeszéd, egyes szituációk is kitaláltak. Ám a helyi politikai életéről és az egyes szereplők magatartásáról rajzolt kép mégis plasztikus és sok tekintetben hiteles.¹⁰

A regényben a főispán felesége több alkalommal is felbukkan, neve Naményi Sándorné Visky Éda. Pálóczi kezdettől fogva „afféle eredetieskedő, önállósodó”, ún. jukkerasszonyként jellemezte a nőt.¹¹ A regény későbbi részeiben az asszony már úgy jelenik meg, mint a régió határain túlmutató nagypolitikai kapcsolatokkal rendelkező hölgy.

Melyek is voltak ezek a 'felsőbb kapcsolatok'?

Egyrésztől Becsky Ida számára a tekintélyt ismét a Lónyay név hozta meg. A helyi közélet színterein kívül, országosan is újra jól csengővé vált férje neve a századfordulón. Voltaképpen mindezt egy szerencsés-szerencsétlen véletlen alapozta meg. A botrányos körülmények között öngyilkosságot elkövetett Rudolf trónörökös özvegyét, Stefánia főhercegnőt gr. Lónyay Elemér vette el feleségül 1900-ban. Ami a királyi ház tagjának rangon aluli házasságot jelentett, az a Lónyayak számára feltétlenül presztízs-növekedéssel járt. Ráadásul a hazai közvélemény megértő részvétellel tekintett a népszerű Rudolf özvegyére és az őt egy évtizedes gyász után feleségül kérő magyar arisztokratára.

Becsky Ida szinte azonnal ki is használta, hogy férje Lónyay Elemér másodunokatestvére volt. Hrabovszky Júlia nem régiben megjelent visszaemlékezése tudósít minket az eseményekről. 1901 közepén Wohl Janka halálával megürült

9. Erről bővebben: Cieger András: Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. Korall, 2003. (megjelenés előtt)

10. Pálóczi Horváth Lajos (1899-1974): Álompákász. Egy dzsentrí gyermekkora. Bp. Magvető, 1986.; valamint a regény folytatása: Két világ határán. Bp. Hatodik Síp Alapítvány, 1993.

11. Pálóczi: Álompákász, i. m. 133. Jukkerasszony = felvágott nyelvű, a férfiak társaságában is könnyedén mozgó nő.

az elsősorban a művelt és jobb módú hölgyolvasók körében kedvelt Magyar Bazar című hetilap szerkesztői állása. A tisztséget végül a lapban már régebb óta publikáló Hrabovszkynak ajánlották fel. Néhány nap múlva azonban a visszaemlékezőt „mint villám a kék égből” érte az a hír, hogy helyette Lónyay Elemér rokonát, Becsky Idát nevezték ki az állásra. „Nézze, nagyságos asszonyom, ne vegye rossz néven, de lássa, Hrabovszky Júlia neve jól hangzik, de a lap érdekében Lónyay Sándorné[é] még jobban” – magyarázta a döntést a kiadó.¹²

Mint kikövetkeztethető, Lónyay Sándor és felesége a 20. század beköszöntéig már a fővárosban éltek meg, mert a férfi főispáni tisztségéről leköszönve ismét képviselőiséget vállalt. Eközben Becsky Ida ismertsége is folyamatosan növekedett. 1904-ben már az előző évben indult és nagy példányszámban megjelenő politikai napilapnál, Az Újságnál találjuk. Ő szerkesztette a vasárnaponként jelentkező Asszonyoknak című rovatot.

Főhősnőnk másik felsőbb összeköttetését Tisza István jelentette. Becsky Ida alakját minden bizonnyal a politikushoz fűződő kétértelmű viszonya miatt őrizte meg az emlékezet. Kettejük megismerkedésének a körülményeiről nem rendelkezünk semmilyen információval, de gyanítható, hogy először a két közel egykorú férfi, Lónyay Sándor és Tisza barátokoztak össze, lévén mindketten a kormánypárti frakció tagjai voltak hosszú éveken át. Lónyayt később Tisza István miniszterelnök hűségese híveként könyvelték el a kortársak.

Becsky Ida és Tisza kapcsolatának a mélységét a rendelkezésre álló források különbözőképp határozzák meg, ám abban egyetértenek, hogy viszonyuk meghitt és gyümölcsöző volt. Hrabovszky Júlia kettejük kapcsolatát bizalmas hangulatú „kedélyes együttlétnek” írja le, amelyet harmadik személynek nem illett sokáig zavarni.¹³ A politikában mindig jól tájékozott és évtizedeken keresztül naplót vezető Thallóczy Lajos pedig 1910 tavaszán azon sajnálkozik, hogy nem jegyezte le azonnal a legújabb társasági pletykákat, amelyek egyike éppen Becsky Idával foglalkozott: „Abban a küzdelemben, melyet az ember a vénülés ellen folytat, sokat veszít a p. t. [talán: perszonális és titkos] napló, melybe annak idején minden apróságot iktatott a fontoskodó krónikás, most meg a legérdekesebb apróságot is csak bonbonképp élveződnek, de nem jegyzi őket senki. Így p.u. Teleki Sándorné Kende Juliskának néhány rossznyelvű, de genialis apercujét [észrevételét] Tisza Istvánról, ki most epekedik Lónyay Sándornéért (eddig hiába), bizony sajnálom, hogy csak felületesen jegyeztem meg.”¹⁴

A „Szikra” néven publikáló és talán saját népszerűségét némileg féltő Kende Juliska által továbbadott szóbeszéd érdekességét az is növelte, hogy egy olyan állítólagos viszonyról szólt, amely két házasságban élő ismert ember között szövődött.

12. M. Hrabovszky Júlia (1858-1946): Ami elmúlt. Egy polgárasszony vallomásai. Bp. Helikon, 2001. 275-277.

13. Uo. 381.

14. Thallóczy Lajos naplója, 1910. Ápr. 7. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [továbbiakban: OSZK Kt.] Quart. Hung. 2459. 16. Köt. 14a-15.

Szépirodalmi forrásaink már egyenesen beteljesült szerelemről beszélnek. Pálóczi szerint Tisza „halálosan szerelmes” volt Visky Édába, aki ezt viszonzta is.¹⁵ Másik kulcsregényünk pedig már intim együttlétről is tud, igaz ezt az utolsó lépést mindketten csak saját házastársuk halálát követően teszik meg. A szóban forgó irodalmi alkotást ifjabb Wlassics Gyula írta Vörös szalon címmel. Regényében Becsky Ida ezúttal főszereplőként, Berky Irma néven jelenik meg, akit gyengéd szálak fűznek az 1914-ben megözvegyülő br. Radák Árpád miniszterelnökhöz.¹⁶

Mielőtt részletesebben is kibontanánk e témánk szempontjából felettebb figyelemre méltó regény mondanivalóját, folytassuk azon források számbavételét, amelyekből Ida befolyása táplálkozott.

A nők társadalomtörténetével foglalkozó kutatók „társadalmi anyaságnak” nevezték el azt az új szerepet, amelyet a felsőbb osztályokhoz tartozó hölgyek játszottak a közéletben a 20. század első évtizedeiben. Voltaképpen a nők által felvállalt szociális gondoskodás egy új formájáról van itt szó. A tehetősebb hölgyektől a jótékonykodás vagy a mecénási szerep az előző századokban sem állt távol. A modern kor azonban magával hozta a nők tömeges gyáripari munkavállalását, valamint a világméretű háborúskodást. Ebben a helyzetben az állam egyre nagyobb mértékben és szervezett formában tartott igényt a nők segítségére. Úri hölgyek látogatták a szegény dolgozó nők otthonait, az első világháború idején pedig igen sokrétű egészségügyi, kulturális és karitatív feladatokat láttak el a háttországokban. Mindez természetesen magával hozta a nők közéleti befolyásának megerősödését.¹⁷ Nem volt ez másként Magyarországon sem, a női jótékony egyesületek száma a 20. század elején is tovább növekedett, a szociális munkában jeleskedő hölgyeknek emléket állító könyv pedig hosszú listákat közöl zömmel nemesi családok nőtagjainak neveivel.¹⁸

Nem maradhatott ki a különféle karitatív rendezvények szervezéséből Becsky Ida sem a világháború alatt. A jótékonyágáról elhíresült József Ágost főherceg feleségéről elnevezett és az ő védnöksége mellett működő Gyorssegély Augusztina Alap igazgatójaként, Becsky Ida számos fővárosi akcióban vett részt. Segélykoncerteket, teadélutánokat rendezett, füstmentes napot szervezett, beolvasztásra felajánlott ellenséges ágyút vett át, stb. A rendezvényeken gyűjtött pénzt pedig

15. Pálóczi: Álompákász, i. m. 397.

16. Ifj. Wlassics Gyula (1884-1962): A vörös szalon. Bp. 1919. Kultúra könyvkiadó Rt.

17. Lásd erről: Cécile Dauphin, Arlette Farge és mások: Női kultúra és női hatalom: a francia nők történelmének kérdései. In: Van-e a nőknek történelmük? Szerk. Joan Wallach Scott. Bp. Balassi Kiadó, 2001. 354-355.

18. Herczeg Jenő: Jótékony magyar asszonyok a világháború előtt. Szokolay Kornélné feljegyzései. Bp. Athaenum, 1930. A Pető Andrea által idézett adatok szerint az 1932-ben a fővárosban működő nőegyesületeknek még mindig 40%-a volt jótékony célú, 12 ezer taggal. A karitatív egyesületek szinte mindegyike még 1919 előtt alakult. Bővebben: Pető Andrea: „Minden tekintetben derék nők”. A nők politikai szerepei és a nőegyesületek Magyarországon a két világháború között. In: Szerep és alkotás, i. m. 268-278.

háborús özvegyeknek, kórházaknak és más alapítványoknak juttatták el, illetve a hadirokkantak pihenésére fordították. Az Alap és vezetője munkájáról hatásosan számol be visszaemlékezésében Hrabovszky Júlia is, aki maga is csatlakozott a jótékonykodó úri hölgyek társaságához.¹⁹

Nem mellékesen, Becsky szervezőmunkájának a gyümölcsként ismertsége és összeköttetések száma tovább nőtt. Önállóságát és mozgásterét tágította az is, hogy 1911 óta özvegyként élt. Tudjuk, a női hatalom szempontjából általában ez az életszakasz sokkal több lehetőséget kínált a függetlenségre és tényleges döntési helyzetekre vágyó hölgyek számára, szemben a hajadon vagy akár a feleség státusszal (esetenként még a jog is elismerte ezt pl. a virilizmus esetén). Úgy véljük, hogy Becsky Ida életében is ez, a két házassága között özvegységben eltöltött nyolc év (1911-1919) jelentette a „fénykort”, még akkor is, ha első férje meglehetősen nagy szabadságot biztosított feleségének. Első házassága lényegében a szerepre való felkészülés időszakaként értékelhető. „Én nem vagyok okos, mihelyst egy férfi van a dologban. Én csak addig voltam az, amíg egyedül éltem. [...] 8 évig özvegyen, 17 000 k[orona] passívával maradván, annyit kerestem, hogy a fiamat a Theresiánumban, a leányomat az első drezdai angol iskolában neveltetem. 10 szobás lakásom volt s nagy életet éltem. És nem volt adósságom egy kr[ajcár] sem.” – emlékezett vissza erre az időszakra egy levelében.²⁰

Összefoglalva tehát, Becsky Ida tekintélye férje funkcióiból; a Becsky és a Lónyay családok helyi kapcsolatrendszeréből; Lónyay Elemér házasságából; Tisza István barátságából, saját tisztségeiből (lapszerkesztő; alapítvány-igazgató) és végső soron özvegyi státuszából eredt. A már így is sok elemből összeálló asszonyi hatalmat további személyes adottságok erősítették. A kortársak Becsky Idáról szólva nem felejtik el megemlíteni, hogy igen könnyen egy-egy társasági összejövetel középpontjává tudott válni. Egyrészt erre szépsége és megnyerő modora, másrészt tenyérjósági tudománya révén volt képes. Egyfajta mágikus tudás birtokosaként tűnhetett fel az arra kicsit is fogékonyak körében, még ha ő ezt inkább mások szórakoztatása céljából tette (könyvet is jelentetett meg e témáról).²¹

Az informális hatalom gyakorlása

Lássuk, hogyan is használta fel főhősnőnk az imént felsorolt forrásokból táplálkozó befolyását?

A beregi és ugocsai közéletben játszott szerepéről Pálóczi tájékoztat bennünket. A regény elmondása szerint ugyanis a régióban köztudomású volt, hogy „Éda asszony nem kérhet Tiszától olyat, hogy az ne teljesítené. [...] Naményiék vagyontalanok, de remekül tudják kamatoztatni magas összeköttetéseiket. A ki-

19. Hrabovszky, i. m. 380-381.

20. Becsky Ida Erdős Renéehez, é. n. [1931] OSZK Kt. Levelestár.

21. Lónyay Sándorné, ifj. Jóslás a kézből. Több külföldi író nyomán. Bp., 1899. Sach és Pollák.

járás nagy üzlet!”²² A regényben többször megjelenő Éda asszony befolyását egyrészt saját szűkebb családja meglehetősen zilált anyagi helyzetének a javítására használja fel. Helyi zsidó vállalkozókat segít bekapcsolódni a hadseregszállítókba a családnak nyújtott kölcsönök fejében. Másrészt összeköttetéseit azért a távolabbi rokonság – lényegében a helyi elit – érdekeinek a kijárására is kamatoztatja (pl. olcsó hiteleket szerez részükre). Sőt, Éda asszony hatalma odáig terjed, hogy képes az 1913-ban megüresedett beregi főispáni székbe a család barátját ültetni.²³

Közvetlen bizonyítékaink nincsenek a regény állításainak alátámasztására, de az kétségtelen, hogy a helyi politikai élet általunk feltárt történései több ponton egybevágóak Pálóczi mondataival.²⁴ Ugyancsak gyanítható, hogy Becsky Idának szerepe lehetett abban is, hogy 68 éves apját 1910-ben megtették ugocsai főispánnak (az országos adatok szerint a főispáni tisztségbe rendszerint 40 és 50 éves kor között volt szokás bekerülni).

Távolodjunk el a kárpátaljai régiótól és nézzük Becsky Ida életének fővárosi szakaszát. Főhősnőnk lap- majd rovatszerkesztői állásában lényegében kapcsolatba került az irodalmi művek írásával foglalkozó nők zömével a századforduló éveiben. Cikkeket, verseket rendelt tőlük, honoráriumot utalt, esetenként pedig írásokat adott vissza – mindez nagyon is kézzelfogható hatalommal ruházta fel Idát. Több ilyen tárgyú levelet találhatunk a vidéken élő költőnőnek, Czóbel Minkának küldötték között is.²⁵ Lekötelezettjeinek száma rohamosan nőtt, igaz, egyelőre elsősorban az írónők körében.

A világháború idején folytatott karitatív akciók és a róluk tudósító híradások nevét még ismertebbé tették és hozzásegítették ahhoz, hogy szorosabb kapcsolatokat alakítson ki a politikusok és az arisztokraták világával. Az Augustus Alap igazgatójaként fennmaradt hivatalos levelezése kiterjedt kapcsolatrendszerrel áruklódik. Levelezőpartnerei között miniszterek, államtitkárok, valamint más fontos közéleti szereplők (pl. pártvezér, házelnök), no és persze, Tisza István szerepelt. Legtöbbjük szívélyes hangú levélben vállalta el a rendezvényeken való közreműködést. Becsky Ida számára ez a tisztség még azzal a haszonnal is járt, hogy további jótékonyági egyletek elnökségébe is beválasztották.²⁶ A már többször idézett Hrabovszky Júlia úgy emlékszik a háborús időkből barátnéjára, mint aki „szépségének virágában, nagyon felkapott és befolyásos nő volt akkor a pesti társaságban”.²⁷ Visszaemlékezésében szolgál is egy történettel ennek alátámasztására.

22. Pálóczi: Álompákász, i. m. 397-398.

23. Pl. Pálóczi: Álompákász, i. m. 405., 408. és 426.; uő.: Két világ határán, i. m. 222.

24. Lásd: Cieger, i. m.

25. Lásd: Lónyay Sándorné levelei Czóbel Minkához, OSZK Kt. Fond 30/109. 12 db.

26. Lónyay Sándornének, a Gyorssegély Augustus Alap igazgatójának írott levelek, 1914-1917. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára Ms 4752/110-156. 47 db.

27. Hrabovszky, i. m. 380.

Az ötvenes éveiben járó nőt vőlegénye már hosszabb ideje házassággal hitegette. Hrabovszkynak azonban elege lett a férfi viselkedéséből és szakítani akart. A vőlegény maga is beismerte, hogy szerelmük kihunytt, ám egy vasúti találmánya esetleges megvalósulása miatt színlelésre kérte őt: „Géza még reménykedett és bízott Tisza pártfogásában. Egyetlenegy alkalmat sem mulasztott volna el, hogy délutánonként az Augusztia hajóra elkísérjen. Boldog volt, amiért általam annyi magas rangú, előkelő emberrel ösmerkedhetett meg. [...] Ő annyi veszekedés után belátta ugyan, hogy nem vagyunk egymáshoz valók, és nem lennénk egymással boldogok, csak arra kért, a világ előtt maradjunk még jegyesek, már Lónyayné miatt is, hogy Tisza pártfogását megtartsa nekünk, amíg az ő találmánya célját nem ér, mert hiszen ez számomra is nagy anyagi hasznot jelent.” – eleveníti fel a történetet Hrabovszky.²⁸ A vőlegény tehát Becsky Idától remélte az anyagi boldogulást, a két évtizede özvegyként élő menyasszony pedig talán barátnője segítségével látta az utolsó halvány esélyt a magányos öregség elkerülésére. Kérésére Becsky Ida saját lakásán két alkalommal is találkozót szervezett meg számára Tiszával.²⁹ Figyelemre méltó Hrabovszky azon megjegyzése is, hogy az egyik ilyen találkozó alkalmával Tisza maga adott át 5000 koronát Ida valamelyik gyűjtőakciója számára (az összeg egyévi főispáni fizetésnek felelt meg).

Mint eddigi példánk is mutatták, Tisza István alakja szinte minden Idával kapcsolatos történetben felbukkan. Az 1910-es évek Magyarországon e barátságának felbecsülhetetlen értéke volt. Tulajdonképpen mellékes kérdésnek számít, hogy kettejük rokonszenve milyen mélységű volt a valóságban, Becsky Ida befolyását voltaképpen az teremtette meg, hogy a főváros társasági élete mit gondolt, mit feltételezett róluk. A Vörös szalon című regény Berky Irmájáról ezt olvashatjuk: „A szép özvegynek Radák báróval gyanított viszonya, - amelyről mind többet és többet suttogtak a szalonokban, - szépen kezdett kamatozni. A világ egy percig sem hitte az összeköttetést, úgy mint valójában volt: platonikus természetűnek, s – csodálatos – ez a feltevés egyelőre egyáltalában nem gátolta azt, hogy a befolyásos államférfi vélt kedvesét fokozott tisztelet övezze. Ellenkezőleg, - mind nagyobb megbecsültetés jutott osztályrészül.”³⁰

A regény címében szereplő szalon valóban létezett. Becsky Ida még első férje életében vezette be azt a szokást, hogy rendszeres időközönként tágas lakásukba meghívta a politikai és a gazdasági elit tagjait, valamint a fővárosi művészvilág képviselőit. Gyakran megfordult náluk például Pekár Gyula, Láncty Leó, Tormay Cecil, Buttykay Ákos, természetesen Tisza István és a regény szerzője, ifj. Wlassics Gyula. Ezek az összejövetelek minden bizonnyal kedvező alkalmat kínáltak az érdekkijárára.

28. Uo. 381. Az Augusztia Alap sétahajózásokat szervezett a sebesült katonáknak.

29. Uo. 378-379. és 381-382. A férfi találmányát az illetékes hivatalok végül elvetették, Hrabovszky pedig felbontotta az eljegyzést.

30. Wlassics, i. m. 182.

Ezen a ponton azonban a történész tudása véget ér, mert a tudomány szabályainak megfelelő módon alátámasztott ismeretekkel többé már nem rendelkezik. A továbbiakban az írói fantázia által megalkotott világban kell haladnunk, hogy közelebb kerülhessünk vizsgálódásunk tárgyához, a nők informális hatalmának tanulmányozásához.

A regénybeli Berky Irma estélyein br. Radák Árpád miniszterelnököt rendszerint tehetős üzletemberekkel ismerteti össze, akik különféle állami megrendeléseket, olcsó hiteleket igyekeznek kijárni a politikusnál. A közvetítésért cserébe viszont a pénzemberek Irma férjét különféle cégek igazgatótanácsi vagy felügyelő-bizottsági tagjának teszik meg. Szüksége is van a családnak az asszony áldásos tevékenységére, mert a férj régtől fogva anyagi gondokkal küzd, Irma pedig szereti a fényűző életvitelt. A férj, Hollósy Gábor – királyi kamarás, volt főispán, majd képviselő – szorgalmas, ám középszerű politikus, Radák hűségese mamelukja. Lényegében minden funkcióját felesége és a miniszterelnök együttműködésének köszönheti.

Az estélyek és az érdekkijárák a férj halála után sem maradnak abba, csakhogy most már Irma kerül be a vállalatok vezető testületeibe. Sőt ismertségének köszönhetően számos egyesület is tagjai közé választja. Kapcsolathálózata egyre növekszik: „Mindez láncszemként illeszkedett logikus életprogramjába. Tervszerű munkája nem szünetelt egy percig sem.”³¹

Mindeközben egyre forróbb szerelem bontakozik ki a főhősnő és a politikus között, amelyet egyetlen alkalommal intim együttlét is megkoronáz. Irma élete a háború végén azonban hirtelen rosszra fordul és ezen már Radák hatalma sem segít. Az újságok a nő nevét összefüggésbe hozzák egy újságíróéval, akit hazaárulás vádjával letartóztat a rendőrség. Irma vidékre menekül és hátralevő életét a világtól elvonultan éli le.

Anélkül hogy ismertetnénk a regény minden fordulatát és egyéb mellékszálait, a mű vezérmotívumát emeljük ki. Wlassics munkájában a vörös szalon a regényen végigvonuló allegóriává női ki magát. A rejtelmes félhomályba burkolódzó szalon az informális érdekérvényesítés szimbolikus terepévé válik, amely egyszerre tragikus és romantikus események színhelye. A felhőtlen szórakozás (a

31. Uo. 206. A regény állításait részben az adattárak is alátámasztják. Férje halála után Ida átvette Lónyay Sándor igazgatótanácsi helyét a Groedel testvérek irányította Erdélyi Erdőipari Rt-ben, 1916-tól pedig az Oradnai Erdőipari Rt igazgatótanácsi elnökévé is megválasztották. A szép nyereséget termelő vállalatokat a századforduló óta a zsidó vallású máramarosi nagykereskedő család három tagja, Groedel Ármin, Bernát és Albert tartotta kizárólagosan a kezében. A Németországból beköltöző testvérek 1893-ban, illetve 1902-ben kaptak magyar állampolgárságot, 1903-ban Tisza miniszterelnök javaslatára az uralkodó nemesítette őket, 1905-ben pedig a bárói méltóságot is elnyerik „az ipar és a jótékonyosság terén szerzett érdemeik elismeréséül”. A gyors emelkedés sokak bírálatát váltotta ki és korrupciót sejtettek a háttérben. Erről két röpirat is napvilágot látott: Zigány Árpád: Panama-tanulmányok. 2. Sorozat. A máramarosi herceg. Bp. 1906.; Groedel testvérek. Bp. é.n. Egyelőre azonban nem találtunk egyértelmű bizonyítékot arra, hogy akár a főnemesi cím megszerzésében, akár állami megrendelések odaítélésében (pl. talpfa-szállítások) szerepet játszott volna Becsky Ida és Tisza István barátsága.

felszínen), valamint a politikai és gazdasági élet szereplőinek kemény egyezkedése (a mélyben) együtt van jelen a titokzatos szobában, melyet még festményen is megörökítenek. A vesztes háború azonban egyszeriben elpusztítja azt a környezetet, amelyben Berky Irma oly otthonosan és ügyesen mozgott. Kapcsolatai felbomlanak, nevét pedig a rendőrségi ügy sározza be.

A monarchia széthullása nyomán formálódó új világban már idegenül érzi magát, gondolataival a múltban jár. A regény utolsó mozzanataként Irma másolatot készített a szalont ábrázoló festményről: „Szerettem azt a szobát... Szeretném, ha most is láthatnám néha. Pedig Pestre én már nem igen megyek többé. Ott megváltozik lassan minden. Az én világom eltűnik. Fesse meg nekem a vörös szalont. Én nem mehetek a múlthoz, de így hozzám jöhet még a múlt.” „Az összedülő romokat s a születő új világot nem látja, lelke csak a múltba néz, melyet az emlékezés és a művészet hatalma örök valósággá varázsolt. Szeme, mindörökre szomjasan, issza a láng és vér lüktető színszimfóniáját.” – zárul az 1919-ben megjelent regény.³²

Wlassics személyes élményeken és életrajzi adatokon alapuló szépirodalmi munkája tehát 1918-1919 fordulóján befejeződik. Becsky Ida élete azonban még tartogat fordulatokat számunkra. Igaz, az elkövetkező évekre – regénybeli másához hasonlóan – utólag valamiféle száműzetésként tekintett.

Az informális hatalom szertefoszlása

A Ferenc József-i kor elmúltával Ida komoly elhatározásokra jutott. Miután felsőbb kapcsolatai megszűntek (Tiszát megölték, a Habsburgok trónja elveszett) és legfőbb pénzügyi forrásai elapadtak, először gyermekeiről kívánt gondoskodni. László fiát nagykorúsítja, Hanna lányát megházasítja 1918-ban. A tanácsköztársaság forrongó napjaiban, 1919 áprilisában pedig másodszor is férjhez megy. Férje régi munkatársa, a zsidó származású Ágai Béla³³ lett, aki az Újság alapító szerkesztője volt. Ez utóbbi elhatározása valóban váratlanul hat. Ida döntésével feladta függetlenségét, sőt voltaképpen eddigi identitását. Letette a régi világban jól csengő Lónyay nevet, valamint a vele járó rendszeres állami nyugdíjat (férje főispáni tisztsége után folyósították ezt neki) és beleegyezett egy olyan házasságba, amely feltehetően örökre eltávolította attól az úri körtől, amellyel korábban oly élénk kapcsolatokat ápolt. Ráadásul a 49 éves Ágait kortársai megrögzött agglegénynek festették le, aki csak összevásárolt keleti szőnyegeknek, régi bútorainak, értékes képeknek és porcelánjainak élt. Ágai otthona „egy csendes, magányos legénylakás [...] egy munkás, takarékos élet minden gyümölcse ott

32. Uo. 259-260.

33. Ágai Béla [1890-ig Schäffer] 1870-ben született, orvosi diplomát szerez, majd fővárosi lapok munkatársa. 1903-ban megalapítja és szerkeszti a kormánypárti Az Újság című lapot. 1944-ben koncentrációs táborban hal meg.

van benne.” Ágait „úgy képzelem, hogy leül kincsei közé, simogatja, cirógatja őket sorra.” – jellemezte a lakást és tulajdonosát egy újságíró kolléga.³⁴

De akkor mi motiválhatta Ida döntését? Leveleiben azt vallotta barátainak, hogy a hirtelen fellángolt szerelem kötötte Ágaihoz. Anélkül, hogy ezt az állítást kétségbe vonnánk, megemlíünk két másik lehetséges okot is a házasságra. Ezek közül az első a biztos anyagi háttér. Mint a korábbi idézet is elárulja, Ágai tekintélyes vagyoni birtokosa lehetett, amelyet egy költekezésre hajlamosnak mondott és viszonylag magas életszínvonalhoz szokott nő nem hagyhatott figyelmen kívül. A másik indok pedig vélhetőleg az volt, hogy Becsky Ida e házasságtól remélte korábbi befolyásos szerepének visszaállítását. Igaz, ennek alátámasztására csak közvetett bizonyítékaink vannak.

A világháború végére kapcsolatai meggyengültek, támaszait – hatalmának forrásait – fokozatosan elvesztette.³⁵ Újakat kellett tehát keresnie. Régi barátjától és új szerelmétől, Ágaitól azt várta, hogy kellő anyagi biztonságot nyújt, írásai megjelentetésében támogatja és újra ismertséget biztosít nevének. Azonban családik férjében és 13 évi házasság után elválik tőle. Az elhatározás kölcsönös volt. A vagyontárgyaira gondosan ügyelő Ágai feleségét pazarlással vádolta, az asszony viszont hűtlenségét olvasta férje fejére (állítólag egy fiatal színésznővel folytatott házasságtörő viszonyt). Ida magánleveleiben azonban még egy, témánk szempontjából fontos okát említi a házasság megromlásának. Ágai ugyanis ellenezte, hogy felesége önállóan lépjen az irodalmi nyilvánosság elé. Úgy tűnik, hogy az asszony szemében az eddig mellékesnek tekintett írónői szerepkör a megváltozott viszonyok hatására felértékelődött. Ágai azonban megvonta azt az elengedhetetlen háttértámogatást, amely kapcsolatokat, kiadói ajánlatokat és végső soron elismertséget biztosíthatott volna a független közéleti szerephez szokott nő számára. „Nincs, aki megfogná a kezem és vezessen. Neked ott volt Eötvös, Ágai azonban az irodalom terén csak ártott, mert silentiumra ítelt.” – írta válasuk előtt nem sokkal Erdős Renéennek.³⁶ A két világháború között Ida önálló kötettel már nem, csak egy-két fordítással hívhatta fel magára a közönség figyelmét.

Itt érdemes megemlíteni azt az irodalmi érdekességet, amelyet Ágai egyetlen regénye tartogatott az azt elolvasó kutatónak. „A szerkesztő felesége” beszédes címet viselő és 1894-ben megjelent alkotás egy olyan nő érzelmi életéről szól,

34. Vulpes [Kálnoki Izidor]: Az Újság. Bp. [1913.] 13-16.

35. Hrabovszky Júlia így emlékszik kapcsolatuk felbomlására: „Minket csak a változó körülmények hoztak széjjel. A világháború utáni nagy káosz; a kommunizmus sok mindent lerombolt, új szituációkat teremtett.” Hrabovszky, i. m. 278.

36. Becsky Ida Erdős Renéhez, é. n. [1931 k.] OSZK Kt. Levelestár (a válás időszakából Becsky Ida négy keltezetlen levelét őrzi a kéziratár). Becsky arra utal, hogy Erdős Renée tehetségét először Eötvös Károly ismerte fel, és ő volt az, aki elindította az írói pályán az 1890-es években. Munkásságáról bővebben: Kádár Judit: „A legerotikusabb magyar írónő”: Erdős Renée. In: Szerep és alkotás, i. m. 117-124.

akit a hírnév és a befolyás utáni vágy űzött a házasságba.³⁷ Később azonban a fényes társasági összejöveteleket előszeretettel rendező nőt férje egy színésznővel megcsalja. Hangsúlyozzuk, hogy ezúttal véletlen élettrajzi egybeesésről van szó, bár azt azért jelzi, hogy az érvényesülni kívánó hölgyek számára egy újság-szerkesztővel kötött házasság már a századfordulón vonzó lehetőséget kínálhatott a hagyományos szerepekből való kilépésre.

Becsky Ida tehát 63 évesen ismét egyedül maradt. Az életkorral szaporodó betegségei, anyagi nehézségei és az őt körülvevő világban bekövetkezett változások már nem engedték meg számára, hogy visszanyert függetlenségét újra kama-toztathassa. „Most itt már megállapodtam, együtt vettem ki lakást a gyermekeimmel, bármennyire próbáltam is ezt különböző okokból elodáztatni magamtól, de a betegséggel járó aggodalom a részükről mégis megtétette velem ezt [...] Én dacára a sok meghívásnak csendesen élek, mert este nem igen szabad kimen-nem, persze néha megszököm az orvosi parancs elől, de mentől ritkábban. [...] Nagyon spórolok, mert az orvosom is havi 140 pengőbe kerül a mindennapi in-jekciók miatt, meg aztán itt drágább minden, mint régi lakásomon, többen is va-gyunk, szóval nem tudok sok mindent tenni, amihez szokva voltam. De hát el-végre az ember végeredményében mindenre ráfizet az életben” – panaszkodott barátnőjének.³⁸

Beszédes adalék, hogy válása után több éves jogi huzavonába kezd főispáni özvegyi nyugdíjának visszaszerzéséért, illetve annak maradéktalan kifizetéséért. A belügyminisztériumhoz intézett beadványait ismét Lónyay Sándorné néven írja alá. Küzdelmét siker koronázza és a minisztérium legutolsó irata arról tanús-kodik, hogy 1939-ben újabb két évig engedélyezték számára a nyugdíj folyósítá-sát.³⁹ Becsky Ida végül 73 éves korában, 1942-ben távozott az élők sorából.

Reményeink szerint, fentiekben olvasható tanulmányunk bizonyítékot szolgál-tat egy közhely alátámasztására. Manapság ugyanis annak kijelentése, hogy a nők komoly informális hatalom birtokosai voltak, a történész-szakmán belül nem számít újdonságnak. Csakhogy egyelőre kevés esettanulmánynak sikerült – kü-lönösen itthon – kézzelfogható módon feltárni a női hatalomgyakorlás eme rej-tett formájának működését. Mindezt számunkra az a kivételes szerencse tette le-

hetővé, hogy munkánk során történeti és irodalmi forrásokat egyaránt felhasz-nálhattunk.

Becsky Ida példája a nők felülkerekedésének csak az egyik lehetséges formáját mutatta be. Egy olyan nő alakját sikerült életre keltenünk, aki a szalonok bár-sonyszőnyegein keresztülhaladva tudott betörni a gazdaság és a politika kizáró-lag férfiaknak fenntartott világába.

37. „A hibákat nem látta; az a nimbus, mely körülvette ezt az embert: az írói név, az eltakart, jóvátett mindent. Ő csak a hírt, a nevet látta, melyet majd minden nap hirdettek a lapok s ez annyira lefoglalta, betöltötte egész lényét, hogy a többi körülményekkel mitsem törődött. Egy szerkesztő, egy híres ember felesége lesz! Elfogult szemei előtt óriásként magasodott ki eddigi ismerősei közül” – írta a regénybeli Verga Géza és Margit viszonyáról a szerző. Ágai Béla: A szerkesztő felesége. Bp. 1894. (A Magyar Újság regénycsarnoka, XXI) 6.

38. Becsky Ida Erdős Renéhez, é. n. [1932 k.] OSZK Kt. Levelestár. Becsky Ida ekkor az And-rássy út 74. alatt lakott.

39. Az ügy részleteit lásd: Magyar Országos Levéltár K. 148. 1939-8-5625. 1028. csomó

Papp Barbara

A „modern, értelmiségi nő”- szerep megjelenési formái Dr. Magyary Zoltánné Dr. Techert Margit életében, emlékirat-töredékeiben

„Tán te is érezted, mi az, ha elkergetnek onnét, hova tartozni szeretnél s oda, hová tartoznál, már nem fogadnak be. Talán «bölc» volt a neved az asszonyok között s talán «csak asszony» voltál a bölcsek között. Talán két felől gúnyoltak, üldöztek, talán titokban véres könnyeket hullattál. De aztán az ideák tündöklő honára gondoltál, s aztán már nem fáj semmi. A szent látomást jól szivedbe zártad – összefogva felette a papnő köntösét – s azután már nyugodtan, sérthetetlen jártál magányos utaidon. A szépről és a szép iránti szeretetről oly gondolatokat szóttél szent magányodban, hogy egy Sokrates mondta neked: «óh legbölcsebb, csodállak bölcseségedért, és hozzád járok tanulni». Te persze jól tudtad, hogy nem csoda az, ha a bölcseséget egy asszony szereti (ki tilthatja meg a legszerényebb kis virágnak is, hogy a nap felé forduljon?). Egész életedet a bölcsesség szeretetének szentelted, ez mind nem volt elég, nem volt elég. Így is csak idegen maradtál a bölcsek férfiai számára. Plátónak lehettél xein, de nekem, nekünk nem vagy idegen. Aki nő létedre elsőnek adta a bölcsesség szeretetének életedet – áldott legyen neved az asszonyok között.”¹ – Magyaryné Techert Margit laudatója Diotimának, a platóni Lakomában felbukkanó, titokzatos mantineiai papnőnek szól, aki magát Szókratészt okította Erósz filozófiai lényegéről – eszmefuttatása kitűnően felépített, logikus és cáfolhatatlan volt. Diotima mellett a Mester buzgón helyeslő, ámuló kisdiáknak tetszik. A tanítás után a papnő legott eltűnik a Lakoma lapjairól: a filozófus-férfiak mulatozás zaját hallották kintől, aminek kedvéért elhagyták Diotima bölcsességeit.² A Horthy-korszak tudósnoje láthatóan teljesen átértékelte az ókor „értelmiségi nőjének” nehézségeit, hiszen ő maga is hasonló problémákkal küszködött; egész életében kísértette a „nem volt elég” érzése, s azért dolgozott, hogy megmutassa: a Bölcsességgel való foglalkozásra a nők is alkalmasak.

Magyaryné életének, szerepeinek elemzésére többek között emlékiratai szolgálnak kedvező forrásul. Ezek az írások 1936 és 1944 között keletkeztek Magyary Zoltán mintajárásában: Tatán, a Boldog (Öreg, Tatai)- tó mellől. Techert Margit és férje számára a helyszín az elért munkaeredményeket, a haladást, ugyanakkor az önfeledt pihenést, a boldog biztonságot jelentette: nyaraik állandó állomáshelye volt a kisváros. Az önvallomások címe („Levelek a Boldog Tótól”) jelképesnek tekinthető azért is, mert a 22 kis írás mindenféle levélformát

nélkülöz. A meg nem nevezett, meg nem szólított címzett lehet egy példaképet kereső fiatal lány, egy neveléstörténeti szakember, vagy éppen a 20. századi női szerepek vizsgálója. Az utóbbi vélekedést látszik erősíteni az alcím: Histoire d'une Intellectuelle – szerzőnk mintha már 36 évesen biztos lett volna abban, hogy életpályája, tudományos tevékenysége későbbi kutatások tárgya lesz. Az emlékiratok a születéstől az 1935-ig terjedő időszakot elemzik,³ s merengve – boncolgatva, tárgyilagosságra törekedve, feltehetően csupán az emlékezetre támaszkodva szólnak Techert Margit indíttatásáról, tudományos pályájáról, házasságairól... A fő törekvés természetesen az értelmiségi nőszerep bemutatása – de a fel-felbukkanó, apró emlékek, a nyíltság, a lelki (és testi) bajok elemzése, ugyanakkor a másokkal kapcsolatos tapintatosság szem előtt tartása mindenképpen magasabbra emeli az átlagos pályakép-vázlatoknál.⁴

Techert Margit 1900. október 17-én született Budapesten, római katolikus családban. Apja német, anyja cseh származású volt, de gyermekeiket tudatosan magyar szellemben nevelték. Margit kispolgárnak nevezte családját – valójában éppen szüleinek sikerült kiemelkedniük a kispolgári sorból. A nagyszülőknek szerény megélhetésüket éppen csak fedező kereskedésük volt. Az apa a vasútnál kezdett hivatalnokoskodni, de csekély fizetéséből semmiképpen nem tudott volna egy nagy családot kényelmesen eltartani, még kevésbé kiemelkedni. Erre a felismerésre felesége, a törekeny, fáradékony, melankóliára hajló, zenéért rajongó, de szilárd eltökéltséggel boldogulni akaró fiatalasszony segítette el, első gyermekük, Anna születését követően (1898). Techertné tehát rábeszélte férjét: állása mellett vegye át a családi faterkedés igazgatását. Techert Gyula kiváló kereskedelmi érzékkel rendelkezett, a gyermekeiért minden áldozatra kész anya pedig délelőttöként évekig maga irányította az egyre terjeszkedő üzletet: megtanulta a fajták felismerését, a faköbözést, és az üzleti élet egyéb fortélyait, holott sem képzettsége, sem hajlama nem volt hozzá. A család a fatelep segítségével rohamosan gazdagodott, s az apa is – szorgalmának és nyelvismeretének köszönhetően – egyre magasabb beosztást kapott az Államvasutaknál.⁵ Mindezek következményeként megváltoztak az életkörülményeik: tengerparti nyaralóhelyekre kezdtek járni, egy Thököly úti villába költöztek,⁶ s egyéb, fővárosi ingatlanokat vásároltak; a gyermekekhez nevelőnő került, és természetes volt a lányok felsőbb iskoláztatása is. Techert Margit tehát jómódú vállalkozó-hivatalnok gyermeke, német származású és fővárosi volt – ezen jegyek mindegyike az átlagos-

3. Szerzőnknek a későbbiekre – sajnos – már nem jutott ideje...

4. Az életpálya bemutatásához az emlékiraton kívül felhasználtam Techert és Magyary egyébről, nem szakmai kérdéseket tárgyaló kéziratait (hivatkozási adatok a tanulmány végén), valamint igénybe vettem a Techert-család utódainak szíves segítségét is.

5. Államvasúti felügyelőként ment nyugdíjba. A római katolikus Techert Gyula láthatóan mindenféle belső konfliktus, vagy családi békétlenség nélkül egyszerre volt állami alkalmazott és sikeres vállalkozó...

6. Korábban az Elemér (ma: Marek) utcában laktak (az Erzsébetvárosi Plébániahivatal Keresztelési Anyakönyvének adatai alapján. 19. köt., 1900. p. 213.)

1. [Dr. Magyary Zoltánné Dr. Techert Margit]: Dal Diotimáról. Részletek. In: [uő.: Szépirodalmi művek.]Kézirat. p. 18 – 24.

2. 1. Platón: A lakoma. XXII – XXX.

nál nagyobb mértékben „hajlamosította” a nőket a továbbtanulásra.⁷ A Techertszülők egyetértettek abban, hogy mindegyik gyermeküknek a lehető legjobb képességben kell részesülnie. Az anyát zongoraművészi ábrándjai, az apát az a meggyőződés vezette, hogy mindenképpen fel kell készülniük a kenyérkeresésre, az önálló egzisztencia kiépítésére, amit csak a tehetség és a tudás által vélt megvalósíthatónak – lányai esetében is. Képes volt hetekig keresni a lehető legjobb leány-középszkolát (Andrássy úti lányiskola), hogy a lányok egészen biztosan jó egyetemi előképzésben részesüljenek. Iskolai elfoglaltságai mellett mind a 4 gyermek zongora-, hegedű- és nyelvvórákat kapott. A Techert-gyerekek oktatása meghozta gyümölcsét: Gyulából (sz. 1904) neves jogász, Józsefből (sz. 1905) nyelvész, az MTA főmunkatársa lett.⁸ Anna nem vehette át a rá váró szellemi tőke egészét: gyenge egészsége miatt gimnázium helyett felsőkereskedelmibe írták, majd képzőművészeti iskolába járt, s illusztrátorként dolgozott.

A gondos iskoláztatás minden bizonnyal Margitnak jelentette a legtöbbet. Már elemista korában megmutatkozott, hogy intellektuálisan érettebb a koránál, s ezt ő maga is így érezte: osztálytársnőit komolytalanoknak tartotta, inkább nővére barátnőit kedvelte, s „szent áhítattal” hallgatta iskolai beszámolóikat. A gimnázium elvégzése sem volt nagy próbatétel a számára: könnyen tanult, de ami nem érdekelt, abból a legszükségesebbekre szorítkozott (így is jelesre érettségizett). Főként a történelmet, nyelveket kedvelte, filozófiából pedig kiválóan teljesített, de nem tanáraitól, hanem az olvasmányjaiból szerezte a legtöbb szellemi táplálékot: „mindig és mindenütt” olvasott.⁹ Egy 16 éves kori „nyári olvasmányának”, Merezsovszkij Julianus császár-regényének hatására kezdte foglalkoztatni az újplatonizmus, különösen Plótinosz, az ideák felsőbbrendűségének, a megismerés extázisának, az isteni világrend hirdetőjének tanai. Margit ekkor határozta el, hogy a bölcsesség tudományával fog foglalkozni. Érettségi után apja az orvosi karra szánta, ő filozófusnak készült – kompromisszumként magyar – francia szakra iratkozott: a tanárság mégis biztosabb kenyérkeresetnek tűnt, mint a filozófusság. Első egyetemi évei a magyar társadalom válságos időszakára estek, de ez nem volt rá igazán nagy hatással. Kis lelkifurdalással említi anyja hősies háztartási erőfeszítéseit, szól az éhezésről, a lövöldözésekről – de a Tanácsköztársaságról a legfőbb emléke: új egyetemi tanárok feltűnése; házi tanítókodására pedig (latin és görög nyelvből), melyet szülei vagyonszűkenessége miatt vállalt, a legnagyobb gyönyörűséggel emlékezik vissza. Ekkortájt ugyanis habzsolta a tudást: szakos órái helyett Pauler Ákos és Kornis Gyula filozófiaóráit hallgatta, rengeteget olvasott, s nagy tudású unokabátyja, Sándor kis önképzőkörébe járt, ahol ő volt az egyetlen nő, így – neme becsületéért – kétszeres erővel dolgozott. Az

7. Csak vallására nem volt jellemző a felülreprezentáltság ebben a tekintetben. I. Karády Viktor: A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskoláztatásának korai fázisában. In: Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról. szerk. Hadas Miklós. Budapest, 1994. p. 180.

8. A háború után Gyula Borgulyára, József Tompára változtatta vezetéknevét.

9. Válogatás nélkül: Nietzsche, Schopenhauert, Dosztojevszkijt...

egyetemen tapasztalt antifeminizmus nagyon bántotta, ugyanakkor még több munkára sarkallta, hiszen az egyetemista nőket ért vádak (férjfogási vágy, flörtölés, vizsgaeredményekért tanulás, időeltöltés céljából tanulás) nem voltak igazak rá nézve, utóbbi olyannyira nem, hogy 1922-ben doktorált (filozófiából), s sorra jelentek meg újplatonizmussal foglalkozó írásai. Az Egyetemi Könyvtárban kapott állást, majd a Magyar Külügyi Társaság levelezője lett, emellett az Erzsébet Nőiskolában tanított. Ösztöndíjakat nyert az újplatonizmus tanulmányozásának akkori fellegváraiba: Louvainbe, Párizsba – még a nőellenes Kornis is a legmelegebb szavakkal ajánlotta. Nemzetközi tekintélyre tett szert értekezéseivel, melyet a legrangosabb filozófiai folyóiratok közöltek, s a Magyar Filozófiai és Philológiai Társaságban is egyre nagyobb elismeréssel hallgatták. 1927-ben a VKM egyetemi ügyosztályának alkalmazottja lett: a külföldi kapcsolatok ápolását bízták rá. Itt ismerkedett meg Magyary Zoltánnal, és ezzel új korszak kezdődött az életében.

Margitot tizenévesen valószínűleg nemigen érdekelte túlzottan a társasági élet, a szerelem: néhány unokafivére és azok barátai eljártak hozzájuk táncolni, csevegni: Anna férje is közülük került ki, de a húgnak – állítása szerint – mindenél fontosabb volt a tudomány. Úgy emlékszik, középszkolai osztálytársnői között álmodozó, fellegekben járó tudóspalántaként élt; egyetemista éveiben sem igazán vágyott társaságra, baráti kapcsolatokra, úgy lefoglalta az önművelés. Diplomaszerezés után foglalkoztatni kezdte a házasság kérdése, bár nem valamilyen vonzalom, és nem a magánytól való félelem miatt: indoka feltehetően a szülői felügyeletől való elszakadás, a teljes önállóság kiépítése, és talán bizonyos társadalmi elvárásokhoz való alkalmazkodás volt. Olyan férjet keresett, aki mellett nyugodtan folytathatja munkáját, eltarthatja magát, de vele kapcsolatban semmilyen érzelmi igényt nem támaszt. Társa az emlékiratban tapintatosan csak Gézaként emlegetett Fekete Béla, az önképzőkörben megismert, „neurotikus” jogász lett, aki szintén pajtási alapon képzelte a házasságot. A háztartás vezetését a feleség vállalta (bár addig semmi házimunkát nem végzett). A minisztérium megkövetelte, hogy tisztviselői a külsejükre is több gondot fordítsanak – így Margit ráeszmélt, hogy ő csinos és fiatal –, a Magyaryval történő délutáni beszélgetések hatására pedig felismerte, hogy mégis többet vár az élettől, mint az a „hűvös, csöndes kis sarok”, amire addig számított: egymásba szerettek. Hosszas, türelmetlen várakozás után – Margit válása és Magyary családi konfliktusai miatt – csak 1932-ben házasodhattak össze. A filozófusnő továbbra sem mondott le hivatásáról, bár némi engedelményre kényszerült: hivatalnoki állását otthagyta, lakását „Zoltán” ízlése szerint rendezte át, jó feleségként irányította a háztartást...¹⁰ De továbbra is előadásokat tartott, tanulmányokat írt, az Akadémia felkérte a hellén újplatonizmus története c. mű megírására¹¹, külföldi ösztöndíjakat nyert, s magyarra fordította Plótinosz munkáit. Férje minden tudományos tevé-

10. Fennmaradt néhány étnrend-feljegyzése is.

11. 1934-ben jelent meg.

kenységében támogatta, büszke volt rá; kölcsönösen beszámoltak egymásnak szakmai problémáikról; külföldi tanulmányútjaikra egymás társaságában utaztak – Margit a nevezetes orosz útról¹² is több előadást tartott. 1932-ben a szegedi egyetem magántanára lett, 1941-ben Pesten is magántanárrá nevezték ki.¹³ Így tehát véglegesen és a kortársak számára nyilvánvalóan az értelmiségi női elit egyik reprezentánsává vált – ez a szerep nem volt idegen számára, sőt örömmel vállalta, bár a kollégák feleségei sokszor idegenkedve néztek a „tudós nőre”. Magyaryné tehát következetesen kiállt a női diplomaszerezés és a hivatásvállalás létjogosultsága mellett. Alapításától (1925) tagja, sőt egy időben elnöke volt az Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyar Nők Egyesületének (EUMANE), mely az International Federation of University Women tagszervezete volt. A nemzetközi szervezet minden segítséget megadott magyar testvéreinek – akár az International Soroptimist Club a Budapesti Soroptimista (=soror optima) Club tagjainak (Magaryné ennek is tagja volt). Az EUMANE célja az egyetemi végzettségű nők összetartozás-érzésének és öntudatának erősítése, az egyetemista lányok erkölcsi és anyagi támogatása, az értelmiségi nők érdekvédelme, valamint megfelelő társaság és szórakozás nyújtása volt, némi karitatív tevékenységgel kiegészítve. A tagok számos külföldi tudományos ösztöndíj, tanulmányút elnyerésére pályázhattak: a költségeket az IFUW vállalta magára. Hazánkban Budapesten, Debrecenben, Szegeden, Pécsen és Nyíregyházán működtek a szervezet csoportjai, melyek rendszeresen összejöveteleket szerveztek, s az egyetemi leánykollégiumokra is felügyeltek. A soroptimisták célja a különböző munkakörben dolgozó, szakmájukban és magánéletükben egyaránt tökéletességre törekvő nők közötti együttműködés megszervezése volt. A budapesti klub 1929-ben alakult; tagjai legnagyobbbrészt az értelmiségi nők közül kerültek ki, de például egy kalapkészítő hölgy is felvételt nyert a csoportba. Az altruizmust, optimizmust és szolidaritást szem előtt tartó soroptimisták kedélyes összejöveteleket tartottak, amelyeken a színvonalas szórakozás, a karitatív munka megszervezése mellett jutott idő egymás hivatásának megismerésére is.¹⁴ Magyaryné volt a főszerkesztője az EUMANE, a Club és a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete Orvosnői Csoportja hivatalos lapjának, az 1935-től megjelenő Magyar Női Szemlének, melynek alcíme: A Szellemi Pályán Működő Nők Lapja.¹⁵ A folyóiratban főként a hölgyek tudományos dolgozatai (ill. azok kivonatai), pályakép-bemutatók és a „nővilág” hírei jelentek meg. Filozófusnők tudatosan törekedtek arra, hogy lapjuk több és más legyen, mint a korabeli női lapok, s megfeleljen az intellectueller igényei-

12. 1935 őszén Magyar és felesége másfél hónapot töltött – tanulmányi céllal – a Szovjetunióban: ez a tény többek mélyeséges rosszallását vívta ki, Bethlen például ezek után többé nem állt szóba Magyarival.

13. Vendl Mária és Kol Erzsébet után ő volt a 3. női egyetemi magántanár Magyarországon.

14. Mi a soroptimizmus? Kiadja a Budapesti Soroptimista Club. Budapest, 1936.

15. 1935-ben az EUMANE lapjaként indult, a másik két szervezet később csatlakozott a szerkesztőséghez.

nek.¹⁶ A Szemle készítői testvérként tekintettek minden értelmiségi nőre, s sajátjuknak érezve mutattak be minden hazai női „munkaeredményt” – disszertációt, külföldi ösztöndíj elnyerését, kinevezést. Magyaryné emellett tanácsadó szolgálatot végzett a pesti bölcsészkar Leányszobájában: csütörtök délutáni fogadóóráin tájékoztatta a hallgatónőket egyesülete tevékenységéről, az aktuális ösztöndíjakról, olykor olvasmányokat ajánlott, s segíteni próbált a személyes (szociális, egyéb családi, munkavállalási) problémákkal hozzá forduló lányokon. Számos alkalommal tartott előadást a rádióban, mint a „modern, értelmiségi női” mozgalom képviselője, akitől idegen mindenféle világrend-felforgató „amazonizmus”, de a tudományos életben elért eredményei vitathatatlanok. Előadásain ismertette a lányok számára is elérhető értelmiségi foglalkozások – orvostól a közgazdászig – jellemzőit, az ezekhez szükséges testi, mentalitásbeli és szellemi készségeket, kitért az egyetem által támasztott követelményekre, valamint a későbbi elhelyezkedési lehetőségekre (tekintetbe véve a háziasszonyi kötelességeket is). Egyesületi összejöveteleken és a sajtóban hirdette: a tehetséges, tanuláshoz kedvet érző nőknek a legmagasabb képzésben kell részesülniük, a jól képzett asszony állásvállalása pedig nem feltétlenül „harcos feminista kilengés”, hanem az egyén, a család: tehát az egész magyar nemzet érdeke. Magyaryné nem feledkezett el a hagyományos női szerepek fontosságáról, esetleg a haza érdekeiről, de elengedhetetlennek tartotta a tanuláshoz és a hivatalvállaláshoz való jog biztosítását, a munkahelyeken pedig mindenfajta hátrányos megkülönböztetés eltörlését. Tevékenységét elismerendő, Tormay Cecile halála után (1937) őt jelölték annak népszövetségi helyére (Teleki azonban közölte: ő maga tart igényt erre a tisztségre). A szeretett nővér, Anna visszaemlékezései szerint a 30-as évek 2. fele, melyet a fáradhatatlan munkavégzés, közéleti szereplés jellemezett, jelentette Margit életének legharmonikusabb, legnyugodtabb időszakát. 1940-től egyre nyomasztóbban hatottak rá a világpolitikai hírek, a bombázások hatására pedig állandó idegfeszültségben élt, fáradtság és félelemérzet gyötörte. Folytatta fordítómunkáját, de – egyetemi előadásain túl – nyilvános szereplésre már nem szívesen vállalkozott, mindinkább igyekezett kivonulni a közéletből, azonban ekkoriban már véglegesen őt tekintették a hazai nőmozgalom egyik vezetőjének. Még Szálasi is igényt tartott volna szolgálataira: 1943/44 telén megkérte, hogy az esetleges nyilas hatalomátvétel esetén vállalja el a „női vezér” szerepét¹⁷ – Magyaryné azonnal nemet mondott erre az ajánlatra, s a házaspár a német bevonulást követően Tatára menekült.

Jellegzetes sorsú bölcsészsnőnk haláláról is érdemes megemlékezni: 1945. március 24-én ő és férje agyonlőtték magukat a héregi (Tata közelében lévő) erdész-

16. I. Dr. Magyar Zoltánné dr. Techert Margit: Az a célunk... Magyar Női Szemle. 1935. 1-2. p. 1-2.

17. Nyilván Hitler példáját szem előtt tartva, aki Gertrud Scholz-Klinget alkalmazta hasonlóképpen.

háznál, a szovjet katonák zaklatásai miatt.¹⁸ Plótinosz az öngyilkosságról így vélekedett: „Erőszakkal ne kergesd ki a lelket a testből [...] Mindegyikünk számára meg van adva az az idő – életünk tartama –, amely alatt erkölcsileg tökéletesednünk kell. Ezt az időt nem szabad megrövidítenünk, hacsak abszolút szükség nincs erre...”¹⁹ - Nos, a 20. századi magyar történelem produkált olyan helyzeteket, melyeket minden bizonnyal maga a Mester is „abszolút szükségként” definiált volna.

Felhasznált kéziratok

- Dr. Magyary Zoltánné Dr. Techert Margit:
Levelek a Boldog Tótól – Histoire d'une Intellectuelle. Kézirat. Ms 10. 640/8.
[Szépirodalmi művek.] Kézirat. Ms 5990/158.
[Levelek és feljegyzések.] Ms 5990/157; Ms 10. 505/11; Ms 4825/452;
Ms 4125/169; Ms 4706/145.
- Dr. Magyary Zoltán és Dr. M. Z.-né Dr. T. M.:
[Búcsúlevelek.] Ms 5990/155; Ms 10. 640/9.
- Mináry Józsefné Techert Anna: [Manus emlékiratainak kiegészítése.] Kézirat.

(A jelzetek az MTA Kézirattárára vonatkoznak. Mináryné Techert Anna feljegyzéseit a család volt szíves rendelkezésemre bocsátani.)

18. Magyaryné 1944 végéig folytatta az emlékirat-készítést. '44 decemberében, mikor már Tán sem érezték magukat biztonságban, költöztek át a héregi erdészházba. Öngyilkosságukat követően a szovjetek kivégezték Dián Gézát, az erdészt (a héregi és tatai idők eseményeit Mináryné Techert Anna próbálta rekonstruálni a héregi plébánosnak, és Dián lányának beszámolója alapján).

19. Plótinosz: Ennead IX. ford. Magyaryné Techert Margit

Szívós Erika:

Műkedvelők vagy hivatásos művészek?

Képzőművésznők Magyarországon a századfordulón

A századforduló, amellyel a jelen tanulmányban foglalkozom, a női szerepek szempontjából az átmenet korszaka Magyarországon és másutt egyaránt. A hagyományos szerepek mellett megjelennek az újabbak is, és egyre gyakoribb, hogy a nők külső kényszerből vagy belső indíttatásból hivatást választanak maguknak. Az alábbiakban arra kereselek választ, hogy ebben az időszakban milyen karrierlehetőségeket jelentett a nők számára a képzőművészet; mennyiben amatőrként, illetve mennyiben hivatásosként tevékenykedtek ezen a terepen. Arra is igyekszem fényt deríteni, hogy a korabeli képzőművésznők hogyan tudták összeegyeztetni e hivatás gyakorlását a tradicionális női szerepekkel, illetve hogy oldották meg a kettő konfliktusát.

A képzőművész-hivatás sajátos eset volt a századfordulón. Nők által való művelése nem váltott ki akkora ellenállást, mint ha egy nő valamilyen más szabad értelmiségi pályára lépett volna; hiszen a képzőművészet bizonyos dilettáns keretek között az egész 19. században szalonképesnek számított a nők körében; a rajzolás, festegetés a jó nevelés része lehetett ugyanúgy, mint a zenetanulás vagy a francia nyelv. Arisztokrata és jobb módú polgárcsaládoknál gyakori volt, hogy rajztanárt fogadtak a lányok mellé. Idővel pedig a rajztanulás részévé vált a legtöbb leányiskola órakinálatának. Voltak bizonyos műfajok, mint például a virágcsendélet, amelyek kimondottan női műfajnak számítottak.

Ugyanakkor azoknak a nőknek, akik komolyabban érdeklődtek a képzőművészet iránt, számos akadályt kellett leküzdeniük. De mit is jelent az, hogy komolyabban érdeklődtek a képzőművészet iránt? Mit jelentett az, ha valaki hivatásos művész akart lenni?

Jelentette például azt, hogy az illető komolyabb, rendszeres művészeti képzésre tartott igényt. Ennek fő terepe a századvégen az Országos Magyar Mintarajziskola és Rajztanárképző – későbbi nevén a Képzőművészeti Főiskola - volt, amely alapításától, azaz 1871-től fogva nőket is felvett hallgatói közé. Hivatásos művésznék lenni jelentette azt is, hogy egy nő nem pusztán passzióból folytatott művészeti tanulmányokat, hanem mert ebből akart megélni. Jelentette továbbá azt is, hogy az illető az otthoni rajzogatás, festegetés helyett igényt tartott arra, hogy a nyilvános megmérettetésnek ugyanazon a szinterein szerepeljen, mint a férfi művészek, azaz pl. ugyanazonokon a kiállításokon vegyen részt; valamint arra is, hogy tagja legyen a művészek szakmai egyesületeinek és szervezeteinek.

Ha azonban egy nő a századfordulón ilyen ambíciókkal fordult a képzőművészet felé, számíthatnia kellett arra, hogy különféle nehézségekkel találja szembe magát. Ott volt mindjárt a férfikollégák burkoltan vagy nyíltan lekicsinylő véleménye. 1912-ben a Pesti Napló hosszú cikket közölt a magyar képzőművésznőről, amelyben ismert, rangos férfi művészeket is megszólaltattak. Szinyei Merse

Pál, bár elismeréssel adózott egyes nőművészeknek, mondanivalójának lényegét tekintve Otto Weininger megszégyenítő eltökéltséggel érvelt a nők művészi pályára való alkalmatlansága mellett.

„Bevallom” - nyilatkozta Szinyei Merse Pál - „eleinte magam is a legnagyobb jóindulattal figyeltem a festőművésznők munkáját, de ami a döntő konklúziót illeti, nem számolhatok be nagyszerű tapasztalatokról. [...] Nem vagyok irántuk rossz indulattal; talán jellemző: egy időben arra is gondoltam, hogy a piktormunka legméltóbb a nőhöz. Azt mondtam, hogy a nőnek már ösztönszerűen is jobb megérzése van a finomságokhoz, élesebb a megfigyelése és azonkívül a piktúrával járó apró bíbelődés, pepecselés jobban illik a nőhöz, mint a férfihoz. De amikor mélyebb, intenzívebb megfigyelésekben bocsátkoztam, arról kellett meggyőződnöm, hogy téves az előbbi feltevés, épp ellenkezőleg áll a dolog. A férfi sokkal jobb meglátó, jobbszemű megfigyelő, mint a nő, azonkívül a férfi karakterében rendszerint mutatkozó nagy energia is hozzájárul a kizáróan önálló produktív művészethez... Kerestem az okot és megfigyeltem a kiváló művésznőket, akiknél már bekopogtatott az ellanyhulás, az energiátlan munkálkodás. Az egyiknél a szerelem, a másikon anyagi körülmények, a harmadikon családi, háztartási körülmények idézték fel a művészi készség csökkenését. És ez a természetes. A nő karaktere alá van rendelve a férfiénak: a legtöbbje sohasem tudhat valami grandiózusat produkálni. Bármennyire is akadnak úttörők, akik meg akarják cáfolni artisztikus munkálkodásukkal a természet törvényeit, nem sikerül, mert rendszerint megnyilvánul az ellanyhulás éppen a művészi alkotásuk derekán, amikor már az ember reveláló erejű munkát vár tőlük. Elismerem, hogy ügyesek a nők, megvan az érzékük sokféle finomsághoz, de hiányzik belőlük a hím ős karaktere: az alkotó, a teremtő, nagy teljes erő, amivel egyedül lehet csak abszolút becsű művet alkotni. Persze bizonyos tekintetben kivételre is számíthat egy-egy nő és ha rendkívüli fáradtsággal összegyűjtik a magyar piktorinák alkotásait, szokatlanul szép passziót is szerezhetnek a nagyközönségnek. Mert van kivétel...”¹

Ugyanebben a cikkben szólaltatta meg az újságíró Deák Ébner Lajos festőművészt. Az ő véleménye azért figyelemre méltó, mert sok éven át ő vezette a női osztályt a Képzőművészeti Főiskolán, illetve elődjében, a Mintarajziskolában. Deák Ébner ugyancsak kritikusan nyilatkozott a nők többségének művészi önállóságával kapcsolatban:

„Nagy baj a hölgyeknél - mondta Deák Ébner - hogy a fölfogásukban nem eléggé önállóak. A legtöbbnek nincs önálló művészete, idegen befolyás alá kerül, és ennek hatása alatt fölládozza az iskola-stílust. Nálunk sokat kell a művészi pá-

1. Lásd Tábori Kornél: Magyar művésznők. A Pesti Napló I. melléklete, karácsonyi szám, 1912. dec. 26. 33-34. old.

lyán küszködni, márpedig a nők hamar elvesztik energiájukat és így nem igen fejlődhetik művészetük. Külső befolyások hatása alatt sokszor nem tudják a maguk egyéniségét visszatükröztetni piktúrájukban és így a képzőművésznők nagyobb része csak amatőrmunkát végez. Hangsúlyozni kell azonban, hogy vannak igazán talentumos festőnők is. Az iskolánk immár huszonöt esztendeje működik és sok tehetséges növendéke volt. Hozzánk járt Kalivoda Kata is, aki most - úgy hallom - a legkiválóbbnak tartanak. Tiszta művészi karakter és absolute nincs idegen befolyás alatt. Föltétlenül talentumos még az exnövendékeink közül Undi Mariska, Braunecker Sztina, Strobl Zsófia stb. Értékes művészetükből élnek s úgy hallom, nagyon szépen keresnek volt növendékeink közül Vasadi-Kalicza Erzsébet és Keszler Johanna. Ha igazi kvalitásról van szó, nem illik elhallgatni a Soósné Korányi Anna, Lámné Hilberth Irén és Báró Splényi Erneszta nevét sem. ...”²

A fent mondottakban vannak jogos megállapítások, amelyekre a későbbiekben magam is kitérek. De főképp azért fontos e véleményeket idézni, mert a bennük foglalt ítéletek sokban meghatározták a nők helyét, szerepét a képzőművészet intézményrendszerében.

A diszkrimináció formái és a képzőművésznők önszerveződése

A képzőművésznők szakmai téren a megkülönböztetés számos formájával találkoztak. Ez a megkülönböztetés már a felsőfokú képzésben is érvényesült. A Képzőművészeti Főiskola elődjén, a Mintarajziskolában³ a nők a férfiaktól elkülönítve tanultak, és nem is ugyanazt, mint a férfi növendékek; elméleti tárgyakat például az 1890-es évekig nem látogathattak. Jellemző volt, hogy míg a férfiak mind női, mind férfi aktot rajzolhattak, a nőknek sokáig nem volt szabad férfi aktot rajzolni, illetve később is csak akkor, ha a modell ágyékkötővel eltakarta az inkriminált testrészt.⁴ Az állami ösztöndíjak elosztásánál a nőnövendékek rendszeresen hátrányban voltak a férfiakkal szemben; számarányukhoz képest kevesebb és csekélyebb összegű ösztöndíjban részesültek.⁵

A szakmai szervezeteket illetően a nők sérelmezték azt, hogy a Magyar Képzőművészek Egyesülete, amely a századelőn a művészek fő szakmai szervezetévé nőtte ki magát, gyakorlatilag elzárkózott a nők felvételétől. Más, kiállításokat rendező egyesületek, pl. a Nemzeti Szalon felvettek ugyan női tagokat, de a nők a zsüribe és a választmányba a legritkább esetben kerültek csak be.

2.. Tábori i.m.. 34. old.

3. Az intézmény hivatalos neve Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde volt; 1908-tól Képzőművészeti Főiskola.

4. Bicskei Éva: Nők az Országos Magyar Mintarajztanoda és Rajztanárképezdeben 1870 és 1908 között. In: A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig. Magyar képzőművészeti Egyesület, Budapest, 2002. 227-229. old.

5. Bicskei i.m. 226-227. old.

A férfikollégák részéről bizonyos szakmai féltékenység is megnyilvánult; a férfi művészek egy része a nőket mint konkurrenseket szerette volna távoltartani a műalkotások piacától. Ennek volt köszönhető az, hogy a nőket gyakran „kizsürikték” a kiállításokról, valamint hogy azokra a külföldön rendezett kiállításokra, amelyeken Magyarország képviseltette magát, csak kivételesen válogatták be műveiket, így ezeken a magyar művésznők csak úgy vehettek részt, ha egyéni- leg küldték be műveiket.⁶

A több területen tapasztalt hátrányos megkülönböztetés készítette a magyar művésznőket arra, hogy 1908-ban létrehozzák a Magyar Képzőművésznők Egyesületét. Ennek mintájára hasonló céllal alakult külföldi női szerveződések szolgálták. Ilyen volt pl. a párizsi Union des femmes peintres et sculpteurs, a londoni Women's International Art Club, vagy a bécsi Vereinigung Bildender Künstlerinnen Österreichs. A magyar egyesület célja is az volt, hogy minél több eszközzel segítse a magyar képzőművésznőket: rendszeres egyesületi kiállításokat rendeztek például a Nemzeti Szalonban, köztük egy-egy művész nő gyűjteményes kiállítását is. Az egyesület tárlatain egy, a főváros által alapított, eleinte 200 koronás, később nagyobb összegű díjat is odaítéltek minden évben. Az első kiállítás, melyen 23 külföldi és 62 magyar művész nő vett részt, jelentős sikerrel járt mind anyagi, mind erkölcsi téren. A siker nem kis részben annak volt köszönhető, hogy a művésznők egy része tekintélyes szerepet vitt az előkelő társaságokban, s ily módon hasznos propagandát tudott kifejteni az egyesület érdekében.⁷

A hivatásos művésznő problémája

A képzőművésznők pályafutásának vizsgálatakor azonban szembetaláljuk magunkat egy alapvető problémával: azzal tudniillik, hogy a korábban vázolt kritériumok alapján sok esetben nehéz eldönteni, tulajdonképp ki is volt hivatásos művész, és ki volt műkedvelő. (Az itt következő fejtegetésnek nem is az a célja, hogy egyértelmű választ adjon erre a kérdésre, inkább magát a problémát igyekszik minél több oldalról körüljárni.)

A főiskola nőnövendékei közül például később aránylag kevesen maradtak a pályán. Bicskei Éva a Képzőművészeti Főiskola női hallgatóiról szóló tanulmányában 1870 és 1908 között közel 500-ra teszi a főiskolán tanult nők számát.⁸ Ez a szám még nagyobb volna, ha a csak magániskolákban tanult, nehezen felbecsülhető számú nőt is hozzávennénk. Ehhez képest, saját becsléseim alapján, a pályán 1900 és 1914 között aktívan működő nők számát legfeljebb 100-ra tehet-

6. Lásd Soós Elemérné báró Korányi Anna véleményét a Pesti Napló már hivatkozott cikkében. Tábori i.m. 34. old.

7. Tábori i.m. 35. old.

8. Bicskei i.m. 8. lábjegyzet, 233. old.

jük,⁹ és még ennek a kb. 100 művésznőnek egy részéről is tudjuk, hogy életének csak bizonyos szakaszaiban alkotott.

Mi lehet ennek a nagy különbségnek a magyarázata? Nem utolsósorban az, hogy a művészeti stúdiumok sok növendék esetében voltaképpen nem voltak annyira komolyak; a Képzőművészeti Főiskola sokuk számára tulajdonképpen a „jó nevelés” intézményes meghosszabbítását szolgálta. Bicskei szerint ezt bizonyítja például az, hogy eléggé sok olyan lánytestvér járt egyidejűleg a főiskolára, akik közül nem mind volt egyformán tehetséges.¹⁰ A fenti állítás még inkább érvényes a magán-, illetve szabadiskolákra; némi iróniával azt mondhatjuk, hogy sok jó családból származó, jómódú lány választotta szabadidejének kulturált eltöltése céljából a képzőművészeti stúdiumokat. Abban, hogy ezt a szülők is helyeselték, nem kis szerepet játszott a századforduló polgári értékrendje, amelyben a művészetek kultiválása kezdett egyre nagyobb fontosságra szert tenni. A lányok szabadiskolai tanulmányaihoz az erkölcsök lassú átalakulása is kellett: noha volt kimondottan nők számára létesült magániskola is, a magán- és szabadiskolák többsége férfi és női növendékeket egyaránt vállalt, s együtt oktatta őket. Hasonló volt a helyzet a külföldi szabadiskolákban is, ahol sok magyar növendék megfordult. Több művész házaspárról tudni, hogy a férj és feleség művészeti tanulmányaik alatt ismerték meg egymást.

Akik a pályán maradtak, azok közül is sok a határeset. Kik feleltek meg a hivatásosság egyik fő kritériumának, azaz kik éltek művészetükből? Ez azért meglehetősen bonyolult kérdés, mert az általunk vizsgált, képzőművészettel komolyabban foglalkozó nők közül sokakról tudjuk, hogy nem voltak rászorulva arra, hogy művészetükkel pénzt keressenek: vagy édesapjuk támogatása, vagy férjük vagyona, ill. jövedelme biztosított számukra biztos anyagi hátteret.

Családi háttér, családi állapot és hivatás

A századelőn működött képzőművésznők családi háttéréről több forrásból értesülhetünk. Többek közt egy 1939-ben készült ún. művészkataszter kérdőíveiből, ame-

9. Ehhez a becsléshez a következők szolgáltak alapul: A Magyar Képzőművésznők Egyesületének művésztagei (a pártoló stb. tagok nélkül); ők az egyesület 1911-es évkönyvének adatai szerint 68-an voltak. Ebből 29-en szerepeltek a Pesti Napló többször idézett, 47 gyakorló képzőművésznőt megszólaltató cikkében. (Valószínűleg szerkesztői szempontok miatt a cikk teljes terjedelmében csak a Budapesti Újságírók Egyesületének következő évi Almanachjában [Budapest, 1913] jelent meg; ebben a változatban 50 művésznő vallomásait közli Tábori, míg a Pesti Naplóban közölt változatból hárman kimaradtak.) További támpont az 1939-es művészkataszterben szereplő 29, 1890 előtt született nő. 1908-tól kezdve mintegy másfélezer kérdőívet küldtek szét továbbá magyar művészeknek, adatfelvétel céljából, a Szentiványi Gyula és Szendrei János szerkesztette Magyar Képzőművészek Lexikonja számára (Budapest, 1915-). A lexikonhoz készült kérdőívek lelőhelye: Magyar Nemzeti Galéria Adattára, leltári számok az egyes művészek szerint.) Az adatszolgáltatásra felkért képzőművészek között mintegy [...] volt nő; ezek jelentős része átfed a fenti forrásokban szereplő művésznőkkel.

10. Bicskei i.m. 25. lábjegyzet, 234-235. old.

lyek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Megbízásából az akkor élő művészek szociális, jövedelmi és szakmai viszonyait voltak hivatva feltérképezni.¹¹ Ebben szerepeltek a családi állapotra és az apa foglalkozására vonatkozó kérdések is.

A kérdőívekben 29, 1890 előtt született¹² - és 1939-ben értelemszerűen még élő - művésznő szerepelt, akiknek egy része már a megalakulást követő években tagja volt a Magyar Képzőművésznők Egyesületének. A kérdőívek alapján ezek közül 19 művésznő édesapjának foglalkozását sikerült azonosítani. Négy további, már az első világháború előtt aktív művésznő esetében volt máshonnan adat édesapjukra vonatkozólag. Ez statisztikailag nem nagy szám, de mégis jól jelzi az apák társadalmi összetételét. Az esetek szinte mindegyikében a képzőművésznők édesapja értelmiségi, művész, katonatiszt vagy arisztokrata, tehát középosztálybeli vagy annál magasabb társadalmi állású volt.

A kérdőívekben a következő esetekben volt adat az apa foglalkozására:

Benczúr Ida	Benczúr Gyula festőművész
Bene Emma	Bene Kálmán megyei főszolgabíró
Boemm Ritta (Fehér Kálmánné)	Boemm Tivadar festőművész, rajztanár
Boemm Klára	ua.
Coreth Erzsébet grófnő (Merész Gyuláné)	gróf Coreth Ernő
Curtis Gertrude (Knopp Imréné)	Curtis, J. Falconer, magánzó
Istvánffy Gabriella (Rainer Ödönné)	Istvánffy Kálmán tengerésztiszt
Keresztúry Margit (Abonyi Sándorné)	Keresztúry Béla Kassa városi belrendbiztos
Kalicza Erzsébet	Kalicza Károly festőművész
Kövesházy Kalmár Elza	Kalmár Sándor ellentengernagy
Klammer Mariska	Klammer Rudolf, az Osztrák-Magyar Bank budapesti főintézetének vezető-helyettese
Kiss Sarolta (Komáromi-Kacz Endréné)	Kiss Valdemár könyvkötőmester
Korányi Anna bárónő (Soós Elemérné)	báró dr. tolcsvay Korányi Frigyes [orvos, egyetemi tanár]
Madarassy Erzsébet	Madarassy István kir. táblabíró
Pongrácz Sarolta bárónő	báró Pongrácz Jenő
Say Thekla (lovag Kurelec Othmárné)	Say Rudolf gyógyszerész
Somló Sára	Somló Sándor színész, író, a Nemzeti Színház, majd az Orsz. Nemz. színiakadémia igazgatója
Undi Mária	Springholz Ferenc cs. és kir. százados

11. MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének Adattára (a továbbiakban MTA MKI), C-I-57. fond.

Volf Irma (dr. Demeczky Mihályné)
Nem a művészkataszterből:

Volf György nyelvtudós

Fesztyné Jókai Róza
Kriesch Laura (Nagy Sándorné)

Jókai Mór író
Kriesch János természetrajz szakos tanár, természettudós¹³

Udvardy Flóra (Némethyné)
Splényi Erneszta bárónő

Udvardy Gyula festő¹⁴
báró Splényi Béla nyugalmazott min. tanácsos

Ezt a képet kiegészítik a Pesti Naplóban megjelent cikk önvallomásai, hiszen ezek a rövid, szellemes „önéletrajzok” ugyanannak a generációnak a tagjaitól, sok esetben ugyanazoktól a művésznőktől származnak, akik az 1939-es kérdőíveket kitöltötték. Ha nem is mindig derül ki belőlük konkrétan az apa státusza és foglalkozása, e visszaemlékezések gyakran utalnak a családi milióra és a neveltetésre, ezáltal közvetve a család jó vagyoni helyzetére is. „Rövid életrajzi adataim bizonyítják, hogy a zenei és festői talentum nálam már ijesztő korán kezdett jelentkezni. Kortársak szavahihető emlékezései bizonyítják, hogy kora ifjúságomat - két-öt évig - a zongora alatt töltöttem, ahonnan még az undok mademoiselle sem tudott kihúzni, ha ütött a francia óra.” (Turán-Hacker Mária).¹⁵ „A neveltetéssel kell kezdenem. Lóhajtásban túltettem az öreg kocsisunkon. Lövöldöztem, biliárdoztam és ösztönszerűleg mindent és mindenkit megfigyeltem. Együtt conjugáltam a latint az öcséimmel. Beugrattam őket olyan játékokba, amiért aztán ők kaptak ki. Végre a hugommal az esztergomi zárdai leánynevelő intézetbe kíváncskoztam, persze csupa kíváncsiságból. Nyílt jellemem tetszett az apácáknak 'Felfedezték a tehetségemet' s megírták haza.” (Vaskovits Erzszi)¹⁶

A Mintarajziskola (később Képzőművészeti Főiskola) anyakönyveinek vizsgálata alapján Bicskei Éva hasonló eredményre jutott a női hallgatók családi hátterével kapcsolatban. „A női felsőfokú képzőművészeti képzettség felértékelése és életpályaként való választása magasabb társadalmi csoportokból származó, művelt, művészeteket kultiváló családi légkörben felnőtt nők számára volt lehetséges a 19. századi magyar társadalomban” - írja.¹⁷ Az általa tételesen említett ese-

12. Azért ésszerű 1890-nél megvonni a határt, mert az ennél később született képzőművésznők 1914-ben 24 évnél fiatalabbak voltak, tehát zömmel még tanulmányaikat végezték, és nem vettek még részt a magyar művészeti életben. Ezt igazolják pl. a kérdőíveknek azok a kérdései, melyek a kiállításokon való részvételre vonatkoznak: az 1890 után születettek közül szinte mindenki a két világháború között szerepelt először kiállításokon.

13. Keserű Katalin: Körösfői-Kriesch Aladár. Budapest, 1977. 5. old. Kriesch Laura és Aladár testvérek voltak.

14. Tábori i.m. 43. old.

15. Tábori i.m. 46. old.

16. Tábori újraközölt cikke in: Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachja. Budapest, 1913. 68. old.

17. Bicskei i.m. 225. old. Eseteit részletesen lásd: Bicskei i.m. 20. lábjegyzet, 234. old.

tek alapján kirajzolódó kép sok szempontból egyezik azzal, amit a századelőn élt művésznők háttéréről fentebb leírtam.

Az apák társadalmi állásának, ill. közvetve a család anyagi helyzetének, életmódjának ismeretében jó néhány esetben feltételezhetjük tehát, hogy leányaiknak nem kellett megélniük művészetükből.

Ugyancsak tanulságos lehet az 1918 előtt működött, férjzett képzőművésznők esetében házasársuk foglalkozásának ismerete. Egyrészt ebből lehet következtetni arra, hogy az illető képzőművésznő teljességgel passzióból foglalkozott-e képzőművészetrel, vagy esetleg a házaspárnak jól jött a feleség képeladásokból származó saját jövedelme. Másrészt a származás, a szülő társadalmi rangja mellett a férj foglalkozása is jelzésértékű arra nézve, mely társadalmi rétegből kerültek ki elsősorban a századelő képzőművésznői.

Itt a Magyar Képzőművésznők Egyesületének 1911-ben összesített művésztageit, valamint az 1939-es kérdőívekben szereplő 29, 1890 előtt született művésznőt, összesen - az átfedéseket figyelembe véve - 80 embert vizsgáltam. A férjek azonosítása 20 esetben sikerült.¹⁸

A következő művésznők férjeit sikerült ily módon azonosítani az 1910-es évek elejéről:

Abonyi Sándorné Keresztúri Margit	dr. Abonyi Sándor egyetemi tanársegéd
Fehér Kálmánné Boemm Ritta	Fehér Kálmán magánhivatalnok
Kurelec Ottmárné Say Thekla	Kurelec Ottmár főhadnagy
dr. Oláh Gusztávné Fodor Róza	dr. Oláh Gusztáv elmeorvosintézet igazgató
sóvári Soós Eleménné br. Korányi Anna	sóvári Soós Elemér nyugalmazott ezredes
Turánné Hacker Mária	dr. Turán Géza orvos
Vámossyné Eleőd Karola	dr. Vámosy Zoltán egyetemi rendkívüli tanár

18. Ha a férj teljes neve ismert, akkor a korabeli budapesti lak-és címjegyzékek alapján, a név és lakcím azonosságára támaszkodva volt kideríthető a férj foglalkozása; néhány esetben a művésznők maguk vallottak erről, lásd Tábori Kornél cikkét a Pesti Naplóban. Könnyű volt az azonosítás, ha a a férj a korban ismert képzőművész volt; ha kevésbé volt ismert, akkor a korabeli művészegyesületek - pl. Magyar Képzőművészek Egyesülete, Nemzeti Szalon - általam tanulmányozott tagnévsoraiban fordulhatott elő a neve.

Ismert továbbá a férj foglalkozása mindazokban az esetekben, amikor a férj maga is képzőművész. A Magyar Képzőművésznők Egyesületének 1911-ben összesített művésztagsága, valamint az 1939-es művészkataszterben szereplő, 1890 előtt született művésznők közül tizenegynek volt festő volt a férje (a csillaggal jelölték 1912-ben már nem élt):

Aggházy Gyuláné Balló Mariska
Bihari Sándorné*
Fesztyné Jókai Róza
Glatz Oszkárné Wildner Mária
Hegedűs Lászlóné*
Komáromi Katz Endréné Kiss Sarolta
Koroknyay Ottóné*
Nagy Sándorné Kriesch Laura
Paczka Ferencné Wagner Kornélia
Sándor Antalné Kalivoda Kata
Szablya-Frischauf Ferencné Lohwag Ernesztin
Knopp Imréné Curtis Gertrude

Az azonosított esetek alapján tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a képzőművésznők általában művészekhez és értelmiségiekhez, gyakran állami alkalmazásban álló, jól kereső értelmiségiekhez, vagy katonatisztekhez mentek feleségül. Ez felveti ugyanazt a dilemmát, amit a szülői háttérrel kapcsolatban már érintettünk: hivatásosnak tekinthető-e az a művésznő, aki nincs rászorulva arra, hogy művészetével pénzt keressen?

Kérdés az is, hogy a házasság hogyan befolyásolta a nők művészi karrierjét. Igaza volt-e Szinyei Merse Pálnak, amikor úgy vélte, a házasság és a családalapítás ellanyhulást idéz elő a művészi munkában?

Az esetek egy részében nyilvánvaló, hogy ha nem is a házasság, de a gyerek-születés és gyereknevelés hosszú időre elvonta a nőket a művészi hivatástól.¹⁹ Az 1939-es művészkataszter kérdőíveiből is jól látszik, hogy azok közül, akik művészi tanulmányaikat az 1890-es években és az 1900-as évek elején végezték, és szerepeltek is századeleji kiállításokon, sokan hosszabb kihagyás után, csak az 1920-as években aktivizálódtak újra.

A művészházaspárok esetében is inkább a feleség volt az, aki karrierjét a család kedvéért feláldozta. Glatz Oszkár felesége, Wildner Mária - akit pedig férje fiatalabb éveikben magánál tehetségesebb, fejlettebb színérzékkel megáldott fes-

19. Lásd pl. dr. Oláh Gusztávné Udvardy Flóra vagy Radóné Hirsch Nelli vallomását, Tábori i.m. 43. és 44. old.)

tőnek tartott²⁰ - hosszabb időre visszavonult a művészi munkától. A Pesti Naplóban tanulmányainak és kezdeti sikereinek számbavétele után így vallott erről: „A bajor fővárosban még pár évig dolgoztam és kiállítottam a Luitpold Gruppe-ban: azt mondják, szép sikerrel. Még abban az esztendőben férjhezmentem és tíz évi háztartási munka, gyerekgondozás után csak most [1912] kezdek újból dolgozni. Hogy meddig jutok, azt még nem tudom. Persze, a gyerekek és a háztartás mellett másra, mint virágokra és csendéletre alig telik, de a jövőben - és ez határozott törekvésem - figurális kompozíciókat fogok inkább csinálni.²¹ Hege-dűs Lászlóné férje halála után hasonlóképp összegezte kettőjük párhuzamos karrierjének történetét. „Én feljöttem Budapestre, ahol a női festőiskola, vagyis az Ebneria növendéke lettem. [...] Kikerülve a női festőiskolából, kezdtem kiállítani, de nemsokára férjhezmentem s a boldogságért egy időre hűtlen lettem a művészi szerepléshez. A 'művésznő'-ből 'művészné' lett. De így még sokkal több alkalmam nyílt a nagyon komoly tanulmányozásra, mert amily engedékeny jószág volt a férjem a feleségével szemben, oly szigorú volt, mint professzor. Sok és nagy utazást tettünk együtt, tanulmányozva a régi nagy mestereket. [...] De a renaissance nagy mestereinek képei előtt, vagy a férjem műtermében sokszor elvesztettem bátorságomat, érezve törpeségemet. Ilyenkor nagy biztatás kellett, míg ecsethez nyúltam. S ha a boldogságért hűtlen voltam mégis egy ideig a művészethez, most a bánat visszavezet hozzám, mert a munka s pláne a művészeti munka a legerősebb narkotizáló szer.”²²

Ugyanakkor több olyan férjes asszony esetét lehet idézni - köztük éppen a leg-sikeresebbekét -, ahol a házasság egyáltalán nem vetette vissza az illetők művészi karrierjét, sőt. Demeczkyne Volf Irma pályájára 1939-ben visszatekintve azt írta, hogy mind szülei, mind pedig férje nagymértékben segítették művészi ambíciói kibontakozását.²³ Rainerné Istvánffy Gabriella, aki főleg állatfestőként lett ismert, férjhezmenése után kezdett komolyabb művészi tanulmányokba: „Budapesten születtem és már gyermekkoromban sokat rajzoltam és mintáztam viaszból. Komolyan csak férjhezmenésem után fogtam hozzá, a mintarajziskolába csak másfél évig jártam, addig, amíg Zemplényi volt a tanárom. Már évek óta kiállítok a Múcsarnokban és a Nemzeti Szalonban, ahol a kormány néhány képemet megvette. Több kollekción [gyűjteményes] kiállításom is volt.”²⁴ A Ma-

20. Lásd Glatz Oszkár két kéziratos önéletrajzát. "Kétségbeesett kínlódás következett. Abban az időben kiürültem, s feleségem erős és már akkor teljesen öntudatos színészke még jobban érezte velem az enyém akkori fogyatkozásait" - írta Glatz egy alkotói periódusáról. Magyar Nemzeti Galéria Adattár, 2033. A másik önéletrajzban így írt kettőjükéről: "Kiállítottam egyszer a Nemzeti Szalonban, még Ernst Lajos égíse alatt, feleségemmel, Wildner Máriával, ki az enyimnél határozottan angyobb tehetsége ellenére, mint asszony már csak néhány évig folytatta a mesterségét, bár mindjárt elismerésben részesült. Hiába, anya és háziasszony - az nehéz dolog!" MNG Adattár 9168/1957.

21. Tábori i.m. 40. old.

22. Tábori i.m. 41. old.

23. MTA MKI C-I-57/394. sz. kérdőív. Lásd a 31. pontnál.

24. Tábori i.m. 44. old.

gyar Képzőművésznők Egyesülete egyik alapítójának és vezéralakjának, Soós Elemérné báró Korányi Annának a tehetsége is házassága után bontakozott ki igazán.²⁵ Fehér Kálmánné Boemm Ritta és Sándor Antalné Kalivoda Kata igen aktív és sikeres festőként működtek házasságkötésük után is; mindkettőjüknek volt önálló gyűjteményes kiállítása (az előbbinek 1909-ben, az utóbbinak 1911-ben), és mind a ketten jelentős mennyiségű képet tudtak eladni a korszakban. Kalivoda Kata története a fentebb leírt művészpárokénak éppenséggel az ellenpéldája is lehet: neki is festő volt a férje, de ebben a házasságban a feleség volt a sikeresebb és valószínűleg a tehetségesebb is. Kalivoda Kata neve, szecessziós kötődései kapcsán, a századfordulóval foglalkozók körében mindmáig ismert, míg férjének, Sándor Antalnak a munkássága meglehetősen homályba vész. Boemm Ritta, ha ma már nem is értékeli igazán munkásságát, a századelő egyik híres és sikeres festője volt, akitől az állam és az uralkodó is vásárolt; férjéről ugyanakkor jóformán semmit nem tudunk, azon kívül, hogy a név és a cím azonossága alapján sikerült azonosítani magántisztviselői foglalkozását. Jellemző lehet az is, hogy vallomásaiban - számos kollégájával ellentétben - Boemm Ritta sohasem említette férjét, aki feltehetőleg nem játszott nagy szerepet az ő művészi karrierjében.

Voltak azután olyan házasságok is, amelyekben a két fél valódi művészi szimbiózist, szellemi együttműködést valósított meg, s termékenyen hatott egymás művészetére. Ilyen volt például a magyar avantgarde két fiatalon elhunyt tagjának, Galimberty Sándornak és Dénes Valériának a házassága; és ilyen típusú szellemi, világnézeti és életközösségben élt egymással a gödöllői művésztelep egyik vezető művésze, Nagy Sándor és felesége, Kriesch Laura. Gödöllőn egyébként még több ilyen, a szellemi és életfelfogásbeli rokonságon (is) alapuló házasság kötöttet az ott dolgozó iparművésznők és művészek között, gondoljunk pl. Sidló Ferenc szobrász és Undi Carla iparművész-tervező, Remsey Jenő és Frey Vilma, vagy Müller (Mihály) Rezső és Boér Lenke házasságára (Frey és Boér szövőnékként, iparművészekként működtek a telepen). A magyar szecesszió egy másik gócpontjának, a KÉVE művészegyesületnek két alapító tagja, Szablya Frischauf Ferenc és felesége, Lohwag Ernesztin is ilyen típusú partnerségre törekedett; pl. közös festőiskolát tartottak fenn, amelyben mind a ketten tanítottak.

Az egyedülálló nők esetében másképp merül fel a hivatás problémája, mivel náluk inkább kell számolni a megélhetésért végzett munka szükségességével. Sokszor itt sem egyértelmű azonban, hogy mekkora szerepet játszott a szülői ház támogatása; ha az ismert foglalkozású apák névsorát végigtekintjük, láthatjuk, hogy közülük nem egy biztosan volt annyira jómódú, hogy lányának, ha az nem ment férjhez, megélhetését biztosítani tudta (lásd pl. Klammer Mariska). Ami

25. Tábori i.m. 45. old.

egyébként a művésznők családi állapotának vizsgálatakor azonnal szembeötlik, aza hajadonok magas aránya.²⁶ A művészkataszterben szereplő huszonkilenc 1890 előtt született művésznő közül 14, csaknem 50%-uk volt 1939-ben hajadon, azaz ők soha nem mentek férjhez.²⁷ Köztük voltak olyanok is, akik jómódú és rangos családi háttérrel rendelkeztek, tehát nem jöhet szóba az, hogy anyagi okokból ne tudtak volna férjhez menni - gondoljunk pl. Benczúr Gyula lányára, Benczúr Idára, vagy Klammer Mariskára, akinék édesapja az Osztrák-Magyar Bank budapesti fiókját vezette. Kérdés, hogy az ő esetükben beszélhetünk-e arról, hogy a család helyett a hivatást választották?

Azok, akik előre tudták, hogy saját keresetükre szorulnak majd, általában a biztos jövedelem kilátásával kecsegtető rajztanári vagy rajztanítónői oklevél megszerzését tekintették céljának. A főiskolát végzettek közül sokan szereztek ilyen képesítést (1871 és 1908 között a nőnövendékek kb. egynegyede)²⁸, és ez a végzettség valóban sok egyedülálló művésznő megélhetését biztosította. Többen voltak, akik akkor látták igazán hasznát rajztanári képesítésüknek, mikor családi és anyagi körülményeik megváltozása folytán kénytelenek voltak kenyérkereső munka után nézni. Az eredetileg jómódban nevelkedett Vaskovics Erzsébet családja elszegényedése következtében vállalt rajztanárnői állást; Lámné Hilberth Irén pedig akkor, amikor férje halála után egyedül maradt, és kislányát egyedül kellett eltartania.²⁹ A rajztanárként, rajztanítónőként dolgozó képzőművésznőknél egyébként nemegyszer találkozni ugyanazzal a panasszal, amelyet hasonló helyzetben levő férfikollégáik is hangoztattak, nevezetesen hogy tanári működésük, az alkalmazó iskola által elvárt magas óraszám miatt, művészi munkásságuk rovására megy.

A hivatásos/nem hivatásos problémát bonyolítja, hogy mind az egyedülállók, mind pedig a férjes asszonyok között voltak olyanok, akik eladásaiikkal szépen kerestek. Noha a Magyar Képzőművésznők Egyesületének alapítói sokat panaszkodtak a nők hátrányos helyzetére, az önvallomásokból nemegyszer más kép kekedik ki: jó néhány olyan művésznő volt, aki annak következtében, hogy létező közönségigényeket elégített ki, sikerrel működött a műpiacon. Azok közül, akik saját maguk számolnak be anyagilag is sikeres pályafutásukról³⁰, egyesek portréfestőként futottak be Magyarországon (pl. Némethyné Udvardy Flóra vagy Vasadi Kalicza Erzsébet, aki több ismert személyiség, mágnás, sőt - nő léte -

26. A nevek alapján a korábbi források esetében erre nem mindig lehet biztosan következtetni, mert a művésznők előszeretettel használták lánykori nevüket művésznévként; a Magyar Képzőművésznők Egyesülete 1911-es tagnévsorában például a többség lánykori nevén szerepel, holott jó néhányukról tudjuk, hogy az évkönyv elkészültekor férjhez mentek. Egyértelműbb az 1939-es művészkataszter, amelyben van a családi állapotra vonatkozó kérdés.

27. A tizenhat férjhezmentből 1939-re négy vált el és egy élt férjétől külön; mivel azonban nem tudjuk, ők mikor váltak el, ebből nem következtethetünk a dualizmus-kor jelenségeire.

28. A közel 500, 1908-ig a főiskolán tanult nőnövendékből 127-en. Lásd Bicskei i.m. 70. lábjegyzet, 237-238. old.

29. Tábori i.m. 42. old.

30. Tábori Kornélnak a Pesti Naplóban megjelent cikkében.

főpap portréját is megfestette), esetleg külföldön (Müller Melánia). Mások főleg csendélettel arattak sikereket (Szemere Irén). Rainerné Istvánffy Gabriella kedvenc témáját, az állatokat a közönség is honorálta: „Legszívesebben állatokat festek, kedvenc témám a bivaly, az angoramacska és az oroszlanok. Talán azért, mert azokat mindjárt meg is veszik.”³¹ Undi Mariska esetében, aki iparművészként és festőként egyaránt sikereket aratott, a gödöllői művészteleppel való kapcsolata is szerepet játszott abban, hogy jelentősebb megbízásokat kapott, pl. az Aréna úti Népszálló falképeire, vagy a Béke téri iskola külső freskóira.

Az előbbi felsorolásból is kitűnik, hogy nem egy olyan művésznőnek is sikere volt a műpiacon, aki - például azért, mert férjnél volt - erre anyagilag nem volt feltétlenül rászorulva. Az ilyen nők esetében a legnehezebb eldönteni, mik is voltak ők: úriasszonyok, akik komolyan foglalkoztak kedvtelésükkel, vagy a kétkezes családmódel előharcosai?

Az itt következő három esettanulmány célja az, hogy az eddig röviden felvázolt példák mellett néhány képzőművésznőt részletesebben is bemutasson, s ezzel hozzájáruljon a századfordulóra kialakult női szereplehetőségek jobb megértéséhez.

Három portré a századelőről

*Fehér Kálmánné Boemm Ritta (1868-1948)*³²

Boemm Ritta 1868-ban született Lőcsén. Apja, Boemm Tivadar festőművész és rajztanár vezette be őt a művészetbe. A papa Lőcsén működött reáliskolai rajztanárként, majd gyermekeivel együtt fiatalkori tanulmányainak egyik színhelyére, Drezdába települt. Leányának ő volt első tanára, de apa és lánya hamar szembekeverült egymással, amikor Ritta megtagadta apja művészi stílusát, s újabb irányzatok felé fordult. Apja ezt látva úgy döntött, hogy lánya inkább másikat tehettségét bontakoztassa ki, és beíratta a drezdai konzervatóriumba. Ritta el is végezte azt, s képzett zongoraművésznő lett, de közben tovább tanulta a festészetet is. (Két évvel idősebb nővére, Boemm Klára hasonló karriert futott be.) Egy drezdai nemzetközi kiállításon mutatta be képeit, nagy sikerrel; ezt követően magyar állami ösztöndíjat kapott Párizsba. Addigra édesapja már elhunyt. A párizsi Szalonban kiállított képei közül az egyiket a magyar állam vette meg.

Boemm Ritta 1899-ben települt vissza Magyarországra, s ekkortól rendszeresen szerepelt a magyar és a nemzetközi kiállításokon egyaránt. 1912-ig az állam további négy képét vásárolta meg a Szépművészeti Múzeumnak, kettőt pedig Ferenc József vett meg a budai palota számára. A tízes években Budapest székes-

31. Tábori i.m. 44.

32. Az itt összefoglalt életrajz forrásai: Boemm Ritta vallomása a Pesti Napló már többször hivatkozott, Tábori Kornél által írt cikkében, Tábori i.m. 40; Boemm Ritta kiállítása, Budapest 1909 január-február. Kiállításkatalógus. Budapest, 1909. 5-8. old.; Boemm Ritta művészkataszteri kérdőíve, MTA MKI C-I-57/172.

főváros is több ízben vásárolt tőle. Ezek a vásárlások igen magas presztízs s egyben anyagi sikert is jelentettek. Megrendelése között egyházi megbízások is szerepeltek; több templom számára készített festményeket és oltárképeket a századelőn, majd később, a két világháború között is. Ha a festőnő stílusára vagyunk kíváncsiak, 1912-es kiállításának katalógusa szerint Boemm Ritta „az impresszionizmus és a neoimpresszionizmus határán” járt.

A festőnő több magyar művészeti egyesületnek, pl. a Nemzeti Szalonnak és a Magyar Akvarell-és Pasztellfestők Egyesületének is tagja volt; ez utóbbinak választmányi tagja is (nőművészeknél csak kivételesen fordult elő, hogy egy nem kimondottan női egyesület választmányába bekerültek). Pályája során, különösen a 1900 és 1920 között számos díjat nyert, köztük több állami akvarell-díjat, a Magyar Képzőművésznők Egyesülete 11. kiállításán 500 koronás székesfővárosi díjat, valamint 1908-ban egy londoni kiállításon ezüstérmet.

Magánéletéről keveset tudunk, nem utolsósorban azért, mert a fennmaradt írásokban a művész nő maga sohasem beszélt róla. Férjéről, Fehér Kálmánról annyit sikerült kideríteni, hogy magántisztviselő volt; a tízes években a házaspár Budán, a Kékgyögy utcában lakott. Nem tudjuk, volt-e gyermekük. Pályafutásának tényei azt mutatják, hogy Boemm Ritta házassága alatt sem vonult vissza a művészettől, és férjével párhuzamos karriert futott be; míg azonban Boemm Ritta híres lett, férje szerényen a háttérben maradt.

Boemm Ritta a századelő egyik ismert, sikeres művésze volt, aki a ugyanazonkor a porondokon aratott elismerést, mint férfikollégái. Az 1909-es gyűjteményes kiállítására készült katalógus szerzője szerint „senki sem számítja a 'női festők' közé, csakis 'festő'-nek tartják; mint ilyet ítélik meg.” Talán ezért nem volt tagja kezdetben az 1908-ban alakult Magyar Képzőművésznők Egyesületének; adigra már elég sikert aratott ahhoz, hogy úgy érezze, nélkülük is boldogul.

*Undi Mariska (1877-1959)*³³

Undi Mariska a magyar szecesszió egyik sokoldalú, termékeny művészeként vált ismertté.

1877-ben született Győrben; apja, Springholz Ferenc katonatiszt volt. Gyerekkorától rajzolt, míg végül házi rajztanítót fogadtak mellé. Fejlődését látva a család hozzájárult, hogy a lány beiratkozzon az Országos Mintarajziskolába, ahol később rajztanári oklevelet is szerzett. Megismerkedett Kriesch Aladárral, a későbbi gödöllői művésztelep egyik alapítójával; az ő házában tanult nyaranta egy kis erdélyi faluban. Hatottak rá Walter Crane könyvei, írásai is. Ezek voltak első találkozásai azokkal a gondolatokkal, amelyek a magyar szecesszió kialakulására hatottak.

33. Források: Undi Mariska vallomása önmagáról a Pesti Napló idézett cikkében, Tábori i.m. 47. old.; művészkataszteri kérdőíve, MTA MKI C-I-57/381.; Gellér Katali-Keserü Katalin: A gödöllői művésztelep. Budapest, c1987.

Egy darabig mint rajztanárnő működött a szabadkai állami tanítónőképzőben. A háromszáz tanítvánnyal járó nagy leterheltség, valamint az ottani élet unalma arra készítette, hogy szabadságolásért és állami ösztöndíjért folyamodjon - sikerrel. Ekkoriban indult első gyűjtőútjaira Kalotaszegre és a Sárközbe; gyűjtései által inspirált tárgyakkal szerepelt először a Magyar Képzőművésznők Egyesülete kiállításain és az Iparművészeti Társulat pályázatain. Magyarországot képviselve több iparművészeti kiállításon, pl. Torinóban és Milánóban szerepelt gyermekszoba-berendezéssel, hímzéssel, amikkel díjakat is nyert. Járt Londonban állami ösztöndíjjal, valamint Párizsban is. Undi Mariska pályafutásában az az érdekes, hogy egyszerre foglalkozott iparművészeti tervezéssel és kivitelezéssel, valamint szorosabb értelemben vett képzőművészettel is: az iparművészeti munka több területét kipróbálta, festett freskókat gyerekkórházba és a főváros megbízására az Aréna úti Népszállóba, külső falfestményeket a Béke téri iskola homlokzatára, azonkívül számos színvonalas arcképet is mind itthon, mind pedig külföldön. Tehát a szecesszió ideáljait valósította meg a gyakorlatban: azt, hogy ne legyen többé éles határ szépművészet és alkalmazott művészet között, és hogy a művészet minél szorosabb kapcsolatban legyen a mindennapi élettel.

Undi Mariska a gödöllői művésztelep tagja volt, és e közösség számos törekvését valósította meg maga is műveiben. A többi gödöllői mesterhez hasonlóan sokat merített a magyar népmese- és mondavilágból, valamint a magyar népművészet motívumkincséből. Több közös munkája volt a „magyaros” szecesszió más mestereivel, építészekkel és művészekkel egyaránt. Mivel a magyaros szecesszió, és ezen belül a gödöllői művésztelep 1910 körül és után egy darabig a hivatalos körök támogatását is élvezte, a teleppel való kapcsolata folytán Undi Mariska is részt vett nagyobb feladatok megvalósításában.

A két háború között újra rajztanárként és tanfelügyelőként dolgozott Budapesten a Damjanich utcai állami tanítónőképző intézetben. Továbbra is foglalkozott népművészettel, tanulmány- és gyűjtőutakra járt, hírlapi cikkeket írt a magyar népművészet védelmében; 1933 és 1936 között jelent meg Magyar hímvarró művészet című, számos mintával illusztrált ötkötetes könyve, amelyet angol nyelven is kiadtak.

A század elejétől fogva rendszeresen szerepelt a Múcsarnok és a Nemzeti Szalon tárlatain. Tagja volt a Magyar Képzőművésznők Egyesületének és a Magyar Akvarell- és Pasztellfestők Egyesületének; ez utóbbi választmányában is benne volt. Számos díjat nyert itthon és külföldön, mind festői, mind iparművészeti munkáiért.

Undi Mariska pályarajzában több lényeges mozzanatot érdemes hangsúlyozni. Egyrészt ő az egyik példa arra, hogy ha a századelőn a képzőművésznők szenvedtek is a hátrányos megkülönböztetéstől, az ajtók elvileg már a nők számára sem voltak reménytelenül zárva, már amennyiben valóban ambíciózusak, kreatívak és tehetségesek voltak: Undi Mariska külföldi állami ösztöndíjaktól magyar és nemzetközi érmeiken keresztül nagyobb közmegegyezésig sok olyan dolgot elért, amit férfikollégái egy részének sohasem sikerült elérnie. Másrészt tanulságos az, hogy a szecesszió virágzása mennyire kedvezett egy kimondottan női

karriernek: Undi Mariska pályáján remekül össze tudta egyeztetni a képzőművészetet a hagyományosan női területek iránti érdeklődésével: a hímzés, textilmunkák, valamint a gyerekek számára készült alkalmazott művészeti munkák mind ide tartoznak. Harmadrészt mindez, a rajztanári végzettséggel kiegészítve, egy „több lábon álló” karrier lehetőségét hordozta; valamelyik tevékenysége nehezebb időkben is biztosítani tudta a művésznő megélhetését.

Undi Mariska házasságáról még Boemm Rittáénál is kevesebbet tudunk. Boér Jenővel, a gödöllői művésztelephez kötődő Boér család egyik tagjával kötött házassága igen rövid ideig tartott; asszonynevét Undi sohasem használta. A házasság minden jel szerint olyan futó epizód volt csupán a művésznő életében, ami munkáját, karrierjét semmilyen értelemben sem befolyásolta.

*Soós Elemé né báró Korányi Anna (1870-1947)*³⁴

Korányi Anna báró tolcsvay Korányi Frigyes orvos, egyetemi tanár, főrendiházi tag lánya volt. Iskoláit magántanulónként végezte, ezután került a Mintarajziskola Női Festőiskolájába. Tanult a szolnoki művésztelepen, Münchenben, járt továbbá Párizsban, Londonban és Olaszországban tanulmányúton. Részt vett különböző nemzetközi kiállításokon. Több külföldi női művészegyesület tagja volt, a századelőn több, általuk rendezett kiállításon is részt vett. Innen jöhetett az ötlet, hogy Magyarországon is létre kellene hozni egy hasonló, kimondottan női képzőművészeti egyesületet; az 1908-ban alapított egyletnek Korányi Anna lett az első elnöke. Az alapításkor Korányi Anna bevette társasági és családi kapcsolatait: az alapító tagok között több rokona, többek közt édesanyja is szerepelt; a pártoló tagság körében is számos arisztokrata és nagypolgár nevét találjuk. (Ez persze nem csupán neki, hanem a többi hasonló háttérrel rendelkező művésznőnek is volt köszönhető.

Noha az egyesület alapításakor Korányi Anna még arra panaszkodott, hogy a „férfi” művészegyletekbe nem engedik be a nőket, később megérte az idők szelének változását: több ilyennek tagja, sőt választmányi tagja lett. Nem lehet azonban azzal vádolni, hogy a bárónő saját művészi sikerei előmozdítására használta volna az Magyar Képzőművésznők Egyesületét; saját életműkiállítást először 1931-ben, az egyesület fennállásának 23. évében rendezett a Nemzeti Szalonban. Az állam a tízes években több ízben vásárolt tőle, nem mindig kimondottan nőies témájú művet - 1916-ban pl. az Orosz fogoly c. képet. Több ehhez hasonló című műve arra enged következtetni, hogy Korányi Anna hadifestőként

is működhetett az első világháborúban. 1920-ban a Hadtörténeti Múzeum vette meg „48-as honvédek” c. képét.

Korányi Anna férje szintén nemesi előnevű katonatiszt, sóvári Soós Elemér volt (1912-ben ezredesi rangban). A házaspár 1910 körül a Korányi család más tagjaival azonos épületben, Budapesten, az Erzsébet körút 56. sz. házban élt, ugyanott, ahol édesapja, idősebb báró Korányi Frigyes és neje is lakott.

Korányi Anna kikeresztelkedett, nemességet szerzett, orvosi-tudósi tevékenysége révén felemelkedett nagypolgár apa lányaként, gazdag család gyermekeként maradhatott volna a művészettel időlegesen flörtölő úrilány, mint társadalmi osztályának számos más tagja. Ő azonban ennél sokkal komolyabban vette tanulmányait és művészi munkáját, és sokkal nagyobb ambícióval küzdött az elismeretért magyar és nemzetközi színtereken egyaránt - ezt bizonyítja rendszeres részvétele külföldi kiállításokon. Nemcsak a maga számára, hanem a magyar képzőművésznők összessége számára is próbált jobb érvényesülési lehetőségeket teremteni egy szerinte elszomorítóan konzervatív országban. Szervezői és művészi tevékenységének egyaránt elismeréssel adóztak a kortársak.

Konklúzió

A három esettanulmány, valamint a többi idézett példa azt mutatja, hogy a századelőn képzőművészet gyakorlása a lehetséges női szerepeknek már elég széles skáláját tette lehetővé. A 19. századi hagyományokat folytatva számos jómódú lány és asszony foglalkozott kedvtelésből képzőművészettel; ugyanakkor nyilvánvaló, hogy művészeti tanulmányaikat és későbbi működésüket tekintve már sokan voltak olyanok, akik jóval komolyabban vették a művészi pályát annál, mintsemhogy dilettánsnak tekinthetnénk őket. A korszak képzőművésznőinek nagy része nem volt rászorulva arra, hogy művészetéből éljen meg - erre világosan utal családi háttérük ismerete, valamint az, hogy többen csak életük bizonyos szakaszaiban alkottak, míg más periódusokban családjuknak, gyerekeiknek szentelték magukat. Mások viszont aktívan működtek korszakunk folyamán végig, rendszeresen szerepeltek kiállításokon, és jól is kerestek művészetükkel. Az a tény, hogy ez utóbbi csoportban, azaz az aktív, anyagilag is sikeres képzőművésznők között több férjes asszonyt is találunk, azt mutatja, hogy a két karrierre épülő házasságmodell a korszakban már reális lehetőségként merülhetett fel.

Másfelől a képzőművészet azon lehetséges pályák egyike volt, amely az egyedülálló nők megélhetését biztosíthatta. Noha a századelőn a férfikollégák előítéletei és gáncsoskodása sok szempontból megnehezítették a képzőművésznők érvényesülését, a legelszántabb és legtehetségesebb nők számára már lehetségessé vált az olyan önálló művészkARRIER, amely az erkölcsi siker mellett az anyagi függetlenséget is lehetővé tette. A szabad pálya hátrányai - elsősorban a jövedelem kiszámíthatatlansága - azonban a nőket is ugyanúgy sújthatták, mint a férfi művészeket. Ezért a nők közül is sokan döntöttek a biztos megélhetést ígérő rajztanári képesítés megszerzése mellett. A Mintarajziskola az első olyan felsőoktatási intézmény volt, amely a 19. század végén nőket is képzett Magyarországon; az

34. Források: Tábori i.m. 45. old.; Korányi Anna művészkataszteri kérdőíve, MTA MKI C-I-57/269.; valamint Budapesti lak-és címjegyzék, 1910.

ott szerzett rajztanári, rajzitanítónői oklevél a későbbiekben - az általunk tárgyalt korszakban is - sok képzőművésznő fő megélhetési forrása, vagy legalábbis megélhetési forrásainak egyike lett.

Sipos Balázs:

„Időben élni”

Hivatásos újságíróknak szerepei Magyarországon a XX. század első felében

„Mihelyt a nő nem a házasesetben, nem a család gazdasági munkájában serénykedik, megszűnik nő lenni” – írta a nők munkavállalását a társadalmi (nemi) szerepekre hivatkozva kategorikusan elutasító Lechner Károly 1922-ben.¹ Ugyancsak a társadalmi (nemi) szereposztásra hivatkozott a zornaliszta Kálnoki Izidor a századelőn, aki azonban éppen emiatt tartotta természetesnek, hogy a nőnek is „hivatásra van szüksége... Ha nem is éppen azért, hogy gyakorolja hivatását, de azért, hogy jobban mehessen férjhez, ha akar. A biztosított kenyér... [ugyanis] elősegítője a házasságnak.”²

Az 1930-as években a középosztályi nők – mint az Pető Andreának egy tanulmányából kiderül – többnyire Az újságíró-iskola szerzőjével értettek egyet. A munkavégzést „Szükséges rossznak tekintették, átmeneti elfoglaltságnak a jól jövedelmező házasság és a nő igazi hivatása, az anyaság előtt”.³ Egy-egy regényében ezt a felfogást is megjelenítette például Bródy Lili, míg Szederkényi Anna arra „kényszerítette” a Felszabadultak című művének hősnőjét, hogy szakítson a „közélettel”, mert az „lassankint egészen elvonja otthonától”. Ehhez persze az ügyvéd Héderváry Tamásnének rá kellett jönnie, hogy a feleség-anya feladatai előbbre valók.⁴

A nemekről vallott gondolkodás esszencialista irányzata szerint a nők és a férfiak között biológiai eredetű, illetve a biológiai jellegzetességekből következő különbségek vannak. Ez részben azt jelentette, hogy a nő nem „végezhet” minden munkát, csak olyanokat, amelyekre „biológiai” adottságai alkalmassá teszik. Lehet például tanító, tornatanár és ápolónő, de nem lehet mondjuk hivatásos hírlapíró vagy szerkesztő.⁵ Az a nő tehát, aki a XX. század első felében hivatásos

1. Pető Andrea: „Minden tekintetben derék nők”. A nők politikai szerepei és a nőegyletek Magyarországon a két világháború között. In: Nagy Beáta, S. Sárdi Margit (szerk.): Szerep és alkotás. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. 273. o.

2. Kálnoki Izidor: Újságíró-iskola. 85. o.

3. Pető Andrea: „Minden tekintetben derék nők”. I. m. 273. o.

4. Török Sophie a regényről szólva ezzel némileg ellentétben két dolgot hangsúlyozott. Egyrészt azt, hogy a mű hősnője „az önálló karrier dicsőségéig emelkedve elveszti saját családját”, másrészt azt, hogy „keserves dolog asszonyfejjel férficélokért küzdeni”. Török Sophie: Nők az irodalomban. Nyugat, 1932. 24. sz. 629. o.

5. A hírlapírással kapcsolatban – természetesen – idézhetők olyan korabeli szövegek is, amelyek szerint ez a tevékenység nem idegen a női lélektől. Ez azonban nem az uralkodó felfogás volt, és jellegadóan nők képviselték. – Lásd például a 17. és a 18. lábjegyzetet.

újságíró (és ügyvéd vagy kutató) volt, megvalósította az „amerikai álmat”⁶ abban az értelemben, hogy a „huszadik század asszonya lett”, azaz a tradíciókkal szakító modern nő. Kétszeresen is tagadta (Mársist Rozina egy 1901-es munkájával szólva) „mindazt, ami addig megszokott volt”: egyrészt tagadta, hogy az otthon és az ahhoz kapcsolódó hagyományos női szerep a kizárólagos színtere és tevékenysége életének, másrészt tagadta, hogy biológiai okok miatt képtelen a logikus gondolkodásra, a rendszerezésre, hogy érzelmei irányítják. Az így fel-fogott „modernség” miatt kölcsönöztem és adtam „Az időben élni” címet ennek az írásnak. Egyrészt.

Másrészt azért, mert az újságírók számára a munkavégzés, a szerkesztőségek üzemszerű működése sajátos időkezelési módot jelentett, a „szakmai idő felépülését” eredményezte.⁷ Az újságírás mint foglalkozás időstruktúrája, az újságkészítés „termelési ciklusa” sajátos napirendet: a hírlapüzem követelményeihez való alkalmazkodást követelt meg ugyanis. A reggeli lap készítőjétől délutáni és esti-éjszakai munkavégzést, a délutáni hírlap előállításában résztvevőtől korai keletést és kezdést kívánt.⁸

Mielőtt rátérnék arra, hogy konkrétan, „név szerint” kik is voltak a hivatásos újságíróknak, előbb e fogalomról kell szólni.

Szinnyei József és Gulyás Pál szerint „az első magyar hivatásos újságíró” Hollós Lipótné De Grobois Nadine volt, aki 1905-ben került a Budapesti Hírlap és az Esti Újság kötelékébe. A Bozzay Margit szerkesztette 1931-es Magyar asszonyok lexikonában viszont az olvasható, hogy Szederkényi Annáé a dicsőség: ő „az első magyar nő, aki hivatásos újságíróként működött” és első nőtagja a „Budapesti Újságírók Országos Egyesületének”. Ebben persze nem az az érdekes (igazán fontos), hogy melyiküket illeti az elsőség (Szederkényi csak 1908-ban lett a Független Magyarország belső munkatársa), hanem az, hogy a XIX. században tevékenykedő közíró-szépíró nőket, így például a Családi Kör szerkesztőjét, Kánya Emiliát, nem tekintették „hivatásosnak”.

Mi ennek az oka?

1. Az újságírás szervező elve, központi kategóriája a századfordulón a hírgyártás és maga a hír volt. A Pallas és a Révai lexikonoknál is bővebben olvashatunk erről az 1927-es Irodalmi lexikonban: „A hírlapok nemcsak híreket közölnek, a

6. Az Amerikai Egyesült Államok Magyarországról nézve a „nők eldorádója” volt. Ott ugyanis 1900-ban 7399 orvosnő, 808 fogorvosnő, 1049 ügyvédnő, 3405 lelkésznő, („nem számítva a női riportereket”) 2193 újságírónő dolgozott; 23 államban lehettek a nők közjegyzők és 3 államban békebírók. Lásd Eugene A. Hecker A Short History of Women's Right (New York, 1911.) című könyvének ismertetését: H. G.: A nő helye a társadalomban. Huszadik Század, 1912. I. k. 263. o.

7. Werner Bergmann: Az idő a szociológiában. Szakirodalmi áttekintés az „időszociológiai” elmélet és kutatás helyzetéről. In: Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok. Szerk.: Gelérliné Lázár Márta. Akadémiai Kiadó, 1990. 157–159. o.

8. Különösen a több kiadásban (mutációban) megjelenő lapok munkatársaitól, így például Az Est zurnalizstáitól, akiket Miklós Andor lényegében eltiltott az éjszakázástól.

napi eseményeket regisztrálják, véleményt is mondanak, irányítóciókat is közreadnak, a kultúra népszerűsítői is, a napi eseményektől elvonatkozó tudományos, ismertető, polemizáló és mulattató cikkeket is közölnek, nem ritkán elbeszéléseket, értekezéseket, költeményeket és regényeket is; a hírlap gerince, főjellegzetessége mégis az, hogy a nap eseményeinek krónikása...”

Csak utalnék arra, hogy mindez alapvetően a távközlési forradalom következménye volt. Emiatt lehetett „sajtó legelső szükséglete” a „gyors hírszolgálat”, és ezért igaz az az állítás, amely szerint „a hírszolgálati eszközök – a távíró és a telefon – azok a hatalmas erők, amelyek a sajtó feladatainak teljesítését főképpen és elsősorban biztosíthatják”.⁹ Az pedig, hogy az újság a napi események krónikája lett, eredményezte az újságírás szakmai idejének felépülését.

Sajó Aladár és Róna Lajos (két szerkesztő) közös munkája szerint az újság legfontosabb funkciója az „események leírása”, a hírlapíró feladata „kikeresni a forrásokat, amelyekből a legbővebb, de egyszersmind legmegbízhatóbb értesüléseket szerezhet. Amit megtudott, azt hamar, érdekesen és a lehető legpontosabban kell földolgoznia...”¹⁰

Az újságírói-szerkesztői Szabó László ezzel megegyezően A modern újság című könyvében a következőket „írta elő” kollégáinak: „Az élet eseményekből áll; események mindig vannak, csak éretni kell a módját, hogy tudomást szerezzünk róluk. Az a tudás, vagy ügyesség, vagy érzék (mindegy, akárminek nevezzük), amellyel az újságíró megtudja, meglátja, észreveszi vagy megérzi a történéseket, még fontosabb annál, hogy tudja ezeket leírni; és éppen ez a megtudás, az erre való képesség különbözteti meg az újságírót a nem újságírótól.”¹¹

2. A másik magyarázata De Grobois Nadine és Szederkényi Anna, illetve az előttük tevékenykedő közíróknak és szerkesztőknak illetően megkülönböztetésének a professzionalizálódás volt. De Grobois a Hírlapírók Nyugdíjintézetének, Szederkényi pedig (helyesen) a Magyar Újságírók Egyesületének volt tagja, azaz foglalkozási közösségük (egy-egy intézményen „keresztül”) elismerte, hogy zurnalisták – ők pedig felismerték, hogy taggá kell vállalniuk. Mindez, tehát a csoporttudat felismerése, az újságírás professzionalizálódásának folyamatába illeszkedik például a profi-kliens viszonyrendszer szempontjából.¹²

3. És végül a kortársak különbséget tettek a hivatásos újságírók és egy másik „főhivatás” mellett az újságírással is foglalkozók között.

A különbségtétel azért is fontos, mert így az újságíróknak nem túl népes csoportjának tagjai közötti eltérések is jól látszanak. Arra gondolok, hogy például gróf Bethlen Margit elsősorban nem tevékenysége (novellák, tárcák közzlése), hanem munkahelye, a Pesti Hírlap miatt minősülhetett újságírónak (miként írói ér-

9. Dániel István: A hírlaptáviratok. A Sajtó, 1927. 3. sz. 1–2. o.

10. Sajó Aladár, Róna Lajos: Az újság. Újságírás – Újságkiadás. Budapest, 1902. 82., 127–129. o.

11. Szabó László: A modern újság. Dick Manó, 1916. 36. o.

12. Svennik Hoyer, Epp Lauk: A hivatásos újságírás és a civil társadalom. Történeti áttekintés. Jel-Kép, 1995. 1. sz. 75. o.

tékét nagyban férje „biztosította”). Ugyanígy azok is, akik bár rendszeresen publikáltak különféle napilapokban, ám ez csupán havi egy tárca, esetleg egy vers megjelenését jelentette. Ilyen megállapodása volt például Lux Terkának és Szerderkényi Annának Az Est-lapokkal – amikor nem voltak belső munkatársai valamelyik időszaki kiadványnak –, illetve Erdős Renének, miután kilépett az Újságtól.¹³ Erdős ráadásul (mint erről lesz szó) az 1920-as évektől körülbelül az 1930-as évek közepéig nem is újságírói munkájából élt. És ugyan egy időszaki kiadványnak volt munkatársa Barta Lajos író felesége, Szucsich Mária, de mivel Benedek Elek gyermeklapjában, az Én Újságomban meséi jelentek meg, ő bizonyosan nem volt újságíró, bár annak tekinthették.¹⁴ Többek között ők (a felsoroltak) voltak azok a zszurnalisztanők, akik a szépirodalom és az újságírás azonosságát, kapcsolatát reprezentálták – annak ellenére, hogy nem, vagy életük adott szakaszában nem voltak hivatásos újságírók. Ők tehát az önmagát eltartó vagy a férje mellett függetlenségét megőrző nő típusát képviselték (a függetlenség mértékét most nem vizsgálva). Például Lengyel Laura, a Budapesti Hírlap tárca- és regényírója (majd színházi és könyvkritikusa) a férjétől, Dániel Miklós földbirtokostól, az Új Magyarország Baumgartner-díjasa, Csernovics Erzsébet szintén férjétől, gyülevészi Dadányi Györgytől való függetlenségét biztosíthatta ilyen módon, míg Elek Irma férje, Zempléni P. Gyula hírlapíró halála után az irodalomból, majd újságírói nyugdíjból tartotta el magát. Ebben persze nem az a sajátos, hogy a felsoroltaknak lapoktól jövedelmük vagy fizetésük származott, hanem az, hogy miközben a XX. század eleji Magyarország újdonságnak számító tömegsajtójával volt „kapcsolatuk”, nem kerültek szembe – némelyikük élete egy-egy szakaszában – az esszencialista koncepcióval: azzal foglalkoztak, amire a nőket biológiai sajátosságaik alkalmassá tették. Fábri Annának az Író nők vagy írónők? című írásából is tudható, hogy a XIX. században gyökerezik az a felfogás, amely szerint a nőírók érzelmi világuk, fantáziájuk túltengése miatt nem alkalmasak arra, hogy drámákat vagy verseket írjanak.¹⁵ Miként Gyulai Pál írta: „csak egy nő tud úgy társalogni, hogy sem az eszét nem fárasztja, sem szenvedélyt nem kelt”.¹⁶ Az irodalomtörténész Bánhegyi Jób 1939-es könyvében, a Magyar nőírókban ugyanezt állította. Úgy vélte, hogy a nőt a „fokozottabb emocionalitás”, „az érzelmeknek ez az erősebb tónusa sok tekintetben gátolja... a műalkotó tevékenységben”, ugyanis például a „logikus tervezés, szigorú formatörvényekhez való igazodás nem női tulajdonság”.¹⁷

Az újságíróknak másik csoportja, amely így vagy úgy részt vett a hírgyártásban, tevékenységével ezt a második állítást is tagadta. Rájuk (is) gondolva írta Sztan-

kay Géza 1930-ban a következőket: „A nő, aki tollat ragad, jóformán kizáróan a szépirodalmi babérokat rejtegető titokzatos erősséget ostromolja. Nyilván a fantázia túltengése és a temperamentum okozzák, hogy vérbeli újságíró, hozzá politikai újságíró nagyon kevés akadt eddig a nőírók sorában.”¹⁸

A hírgyártással, pontosabban hírtovábbítással, azaz a hírlapírással és a hírlapírókkal először gyorsíróként kerültek kapcsolatba Magyarországon a nők. Igaz, az országgyűlés gyorsírói szolgálatába jelentkező első nő nem kapta meg az állást, ám két szempontból azért említésre méltó. Egyrészt Illésy Györgynek, a Hon segédszerkesztőjének volt a felesége – miként a XX. században a hivatásos újságírók között is több olyan akadt, akinek zszurnaliszta volt a férje vagy az apja. Másrészt Deák Ferenc e szavakkal támogatta Illésyné Ember Karolinát: „a nemi különbség hasonló képesség mellett akadályul nem tekinthető”. A gyorsírás (a sztenogramok „készítése”) egyébként később csak „vegyes szakma” lett: a redakciókban férfiak és nők egyaránt ültek például a bécsi telefon mellett.

Ezzel ellentétben a hírtovábbítás folyamatának másik eleme, a gépírás az országgyűlési gyorsírói irodában, illetve a szerkesztőségekben is női szakmává vált. Volt, aki a gépíróknak közül csak feleségként került később közelebbi kapcsolatba az újságírással, mint Orsay Hermin, a parlamenti tudósító Lenkey Gusztáv hitvese, ám volt, aki maga lett hírlapíró, mint például Feleky Géza titkárnője és gépírónője, Bródy Lili.¹⁹

A hírek előállításával foglalkozók között talán különbséget lehet tenni aszerint, hogy külföldi tudósítóként (levelezőként) vagy riporterként, esetleg szerkesztőként tevékenykedtek-e, de amiatt a szempont miatt talán nem érdemes, hogy (akár külföldön, akár belföldön dolgoztak) mindegyiküknek a hírgyártás ciklusához kellett igazodniuk. Magyarán: minden értelemben „időben éltek”.

Ezeknek az újságíróknak jelentős része szintén anyagi kényszer miatt vállalt riporter, tudósító, szerkesztői állást vagy megbízást hírlapoknál. De Grobois Nadine-t nagykereskedő férje halála készítette erre a lépésre és ezért fogadta el négy évvel később a Budapesti Hírlap Rt. titkári állását is, ami vélhetőleg azt is jelentette, hogy újságírókat (azaz férfi kollégáit) irányította. Erdős Renée írói pályájának első sikeres szakasza után hasonló okok miatt lett Az Újság római tudósítója. Mint egy levelében Olaszországból írta: „dolgozom igazában. Azon a bizonyos nagy munkán, amit minden évben szeretek megírni a sok flingflang és leköpni való hírlapírói munka mellett.”²⁰ Szintén római tudósító volt Sztankayné Ivády Antónia, aki már nagyobb elánal végezte munkáját, az olvasók informá-

13. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, V. 3301/2/1-10.; V. 4136/18/1-9.

14. 1919-ben a Lányok Újsága hetilapnak volt szerkesztője, majd emigrált.

15. Fábri Anna: Író nők vagy írónők? A női dilettantizmus és professzionalizmus kérdése a 19. századi magyar irodalomban. Rubicon, 2001. 6. sz. 28–29. o.

16. Török Sophie is idézte ezt a megállapítást: Nők az irodalomban. I. m. 628. o.

17. Bánhegyi Jób: Magyar nőírók. Szent István-Társulat, 1939. 12–13., 15. o.

18. Sztankay Géza: Sztankayné Ivády Antónia. A Sajtó, 1930. 12. sz. 629. o.

19. Siklóssy László: Az országgyűlési beszéd útja. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1939. 400., 521–523. o.; Sós Endre: Felvillanó arcok. Arcképek, emlékezések. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965. 203. o.

20. PIM V. 3301/1/1-20. – A levélben említett nagy munka szépirodalmi tevékenységet – regényeket jelentett.

lását az olasz belpolitika 1910-es és 1920-as évekbeli fordulatairól. Igazán modern, ahogy akkor nevezték: a hírszerzésben is kiemelkedő munkát Megyery Ella Franco Spanyolországában, majd a világháborúban. (Korábban Vészi Margit, a Pester Lloyd főszerkesztőjének, Vészi Józsefnek a lánya volt haditudósító – még az első világháborúban.) A külpolitikai újságírók kis számú csoportjába tartozott még varjai és ibrányi Ibrányi Erzsébet, a lapokban a férje után csak Doblhoff Lili, aki Az Est-lapok külpolitikai szerkesztője, a magyarországi The Budapest Daily című angol nyelvű hírlaptudósító felelős szerkesztője, a New York Herald és a Neue Freie Presse budapesti, majd a Pesti Napló római tudósítója volt, illetve Pongráczné Jakobi Erzsébet, öt külföldi lap és távirati ügynökség munkatársa, valamint Pünkösti Erzsébet, a New York Times magyarországi tudósítója (férje az újságíró és színházigazgató Pünkösti Andor volt).

Az újságírók esetében – mint látszik – általában karriergeneráló tényező volt az idegen nyelvek ismerete, amit mutat az is, hogy a riporter- és szerkesztőnk között több műfordítóként is tevékenykedett, például a Pester Lloydnál dolgozó Lakner Klára (akinek férje szintén újságíró volt). Az ő pályájuk annyiban is hasonló, hogy a női lét és identitás „nem kapott szerepet” munkájukban, ellentétben például a lapoknak szépíróként dolgozó társaikkal, akik „nem léptek ki a női világ köreiből”,²¹ illetve a kifejezetten nőknek szóló cikkek íróival, rovatok szerkesztőivel, akik között ott találjuk a hivatásos újságírónőt, Bozzay Margitot, a Magyar Asszonyok Lexikonának és a Pesti Napló asszonyrovatának szerkesztőjét.

Ehhez, a hagyományos női szerephez és „női témákhoz” kapcsolható Szederkényi Annának, a Kis Újság felelős szerkesztőjének tevékenysége. Az első nő, aki vezető szerkesztőként egy országos politikai napilapot és (De Grobois Nadinehoz, Doblhoff Lilihez hasonlóan) férfiakat irányított, újságírói, alkotói és közéleti szerepének fontos értékévé tette a nők „felemelkedését” és a családot. Ebben a felfogásában azonban részben változást hozott a világháború és a forradalmak kora. Már 1919 előtt aktív volt a fővárosi nőegyesületekben, kidolgozta az Anyák Iskolájának tervét az „alsóbb néposztályok asszonyainak és leányainak” iskolán kívüli oktatására, majd részt vett a Nyomorék Gyermekek Otthona, a Stefánia Anya- és Csecsemő-otthon, illetve a Szülők Iskolája felállításában. A nagy háború és a Tanácsköztársaság után „a forradalmak által feldúlt otthonok megmentéséért” küzdő szervezetekben vállalt szerepet, így például az általa alapított Magyar Anyák Szent István-napi Bizottságában, amely minden év augusztus 20-án a (leg)többgyermekes anyákat részesítette „nemzeti jutalomban”.

Műveiben is megfigyelhető ez a változás: 1911-es színdarabja, A kőfalon túl még „szabados felfogásával” tűnt ki. Ekkor számára a női egyenjogúság – írta Bánhegyi Jób – a legteljesebb érzelmi és erkölcsi korlátlanúságot jelentette. Az 1920-as években azonban az emancipált nőt olyannak ábrázolta, aki elhagyja otthonát és családját, de csak eleinte élvezi a „bátor, egyéni, független életet”, mert

21. Fábri Anna: Író nők vagy írónők? I. m. 28. o.

idővel felismeri, hogy mindez csupán a „nőiesség... megalázása” és „megutálja” a „mohón élvezett örömök”-et.

A változás végül magánéletében is tetten érhető. Elvált első férjétől, Haraszthy Lajos költőtől, akivel az ekkor bécsi emigrációban élő Göndör Ferencsel közös kötete is volt, és aki a polgári radikális Világtól a fajvédő Szózatához lépett át. Új férje Párniczky Ede miniszteriumi osztálytanácsos, majd osztályfőnök lett.

A Kis Újság programját jól mutatja e „családi bulvárlap” rovatbeosztása, az, hogy míg a belpolitikai eseményekről alkalmanként csak mínusz hírekben számolt be, állandó rovata volt a Szívek Patikája, a Házassági posta és hétköznapi ügyekben iránymutató Tanácsadó, amelyekben álláskeresési, kivándorlási, adófizetési ügyeken kívül olyan kérdéseket vitattak meg, mint például azt, hogy lehet-e hinni a kártyajósnak és lehet-e szemmel verni. A „rég és új értékek megnyugtató szintézisét” – amit Bánhegyi hangsúlyozott Szederkényi Anna 1919 utáni irodalmi munkásságáról szólva – mutatja például az 1934. március 27-i vezércikk arról, hogy a tőke és a munka harcában megnő az egyház szerepe, vagy a február 14-i tudósítás a bécsi eseményekről, ahol „szelíd családok élnek, asszonyok és gyermekek, betegek és csecsemők”. És végül ezt a programot állítja középpontba maga a lap is: eszerint legjelentősebb tevékenységének eredménye az a „sokszáz családi fészék, amelynek felépítése sosem történt volna meg a Kis Újság közreműködő tanácsa, útmutatása, szerető kalauza nélkül”²².

A Kis Újság jelentősége az volt, hogy a nőknek és nőkről szóló írásokkal, azaz a privátszféra témáinak nyilvános tárgyalásával hozzájárult a nők közéletbe való beemeléséhez – igaz, csak „passzív tényezőként”. Ám amikor a választójog kiterjesztésének követelése szerepelt a lapban, a nők már aktív közéleti tényezőként jelentek meg. Ennyiben tehát folytonosság fedezhető fel Szederkényi 1919 előtti és utáni elképzelésében a nők társadalmi helyzetéről. (Ami még akkor is igaz, ha ez a példányszám-növelés bevett technikája volt már a századfordulón is.)²³

Azt már részben láttuk, hogy miként viszonyult a külvilág a dolgozó és újságíróként dolgozó nőkhöz. Ha azt nézzük, hogy miként kapcsolódott a hírlapíró-nőknek az a gyakorlata, amellyel „megtermelték” társadalmi létüket férfikollégáik gyakorlatához, akkor részben hasonló képet kapunk.²⁴ Nyilvánvaló, hogy mivel a lapoknál dolgozó nők egy jelentős részének a férje vagy az apja is újságíró volt, ez a „termelési gyakorlatot” „könnyebbé tette” annál, mintha ellenséges külvilággal kellett volna ezeknek az újságíróknak megküzdeniük. De önmagá-

22. 1934. február 6.

23. Lásd Otlík György: Brit közvélemény, brit sajtó. Magyar Szemle, 1927. I. k. 351. o.; Amikor Alfred Charles William Harmsworth az 1894-ben megvette a London Evening News-t, egybekellett külön rovatot indított a női olvasóknak. A lap példányszáma a következő esztendőben 160 ezer lett. Ugyanezt a példát követte a Daily Mail is.

24. Lásd: Barát Erzsébet: „A politizáláshoz autonómia szükséges.” A „nőkérdés” társadalmi és tudományos aktualitása. Aetas, 1999. 1–2. sz. 322. skk.

ban talán az is megteremthetővé (megteremthetőbbé) tette a többféleként is értelmezhető szabad dolgozó nő társadalmi létét, hogy a férjek is szellemi munkások voltak, illetve hogy az apák magasabb státusúak voltak, mint az újságíróférfiakéi. (És itt nem is a grófi és bárói családokra gondolok.) A XX. század első felében ráadásul az a tény, hogy folyamatosan mind több nő dolgozott a lapoknak, szintén kedvező(bb) volt.

Ugyanakkor az a tény, hogy az újságíró-szervezetek vezetőségében csak egyetlen egy nő szerepelt (Szederkényi Anna, és őt is a Kis Újság delegálta), illetve hogy egy nő se állt az országos napilapok hagyományos és fontos fővárosi, politikai, rendőri, törvényszéki és sportrovatainak élén, ellenkező következtetésre ad okot. Továbbá miközben a Magyar Újságírók Egyesületének 1930-ban mindössze 7, 1937-ben 15 nőtagja volt (ennyit minősítettek a férfiak hivatásos újságírónak), az országos napilapoknak, napilapjellegű hétfői lapoknak, illetve a politikai és külpolitikai időszaki lapoknak pedig csupán 27 belső munkatársa került ki közülük – addig a Sajtókamarának 71-en voltak tagjai. Ezt erősítik még azok a szövegek is (például Kálnoki Izidortól), amelyek szerint a nők nem tudnak újságot írni, és az, hogy férfikollégáik egy része „bejárónőnek” nevezte őket, akik mindent megtesznek a publikálási lehetőségért (emlékezett Vázsonyi Endre).²⁵

Mindez persze csupán arra az összefüggésre utal, hogy a nőkről megformált kép az egyik fontos oka a nők hátrányos helyzetének. (A férfiak szemszögéből nézve a nő tehetségtelen újságíró – ám a férfi a végtelenségig lovagias és segítőkész kolléganőivel.)

Ez a kép azonban az 1930-as évek végére – természetesen – kedvezőbb volt a dolgozó, az újságíró nő számára, még ha bizonyos adatok ezt nem is támasztják alá. A „kedvezőbb kép” persze tradicionális maradt abban az értelemben, hogy a dolgozó nőnek otthon meg kellett felelnie a hagyományos feleség- és anyaszerep kívánalmainak.²⁶

Kérdéses lehet, hogy miként reflektáltak a (hivatásos) újságíró nők saját társadalmi státuszukra. Az ezt mutató szövegek szerepeiknek tanulmányozását egyszerre könnyítik meg és teszik nehezzé, hiszen ilyen textusokat elsősorban a szépirodáként is tevékenykedők hagytak hátra.

Miként reprezentálták ezt például az újságíró nők regényei? Jórészt sehogy, mert e művek hőse „általában” a dolgozó nő volt. Kivételt jelent például Bródy Lili A Mancicímű alkotása, amelynek egyik mellékszereplője egy hírlapíró nő. Aki Mancinak arra a megjegyzésére, hogy „beteljesült jövőszerű” és „amerikai

ízű” az orvos-, ügyvéd, textiltechnikus-, művészettörténész- és újságíró nők társasága, azt feleli: az „imponáló életek” mögött „kis család”, becsapás van – pontosabban a dolgozó nők szegénysége, hiszen például ő se belső munkatársa lapjának. Ilyen a „diadalmos férfivilág”.

Azt, hogy a dolgozó nő önállósága az anya- és feleségszerep miatt esetleg véget ér a házasság után, A Manciból még csak sejthette a korabeli olvasó. Szederkényi Anna Az asszony meg a fészek című művében a kor asszonyideálja azonban a „kenyérkereső bajtárs – túl az otthon küszöbén –, de azon belül annyira intelligens, olyan magas kultúrájú, olyan öntudatos, hogy le tud egyszerűsodni a bibliai feleség alázatos, önkéntes megadásáig”.²⁷

Szederkényivel ellentétben Erdős Renée drámája, az Alkotók, teljesen más reprezentációja a dolgozó nőnek. Főhőse, egy szobrász nő, elcsábít egy férfit, mert gyereket szeretne, majd szakít vele. „A műnek megdöbbentő tanulsága az – írta a sokat idézett Bánhegyi –, hogy az alkotó nőnek jogában áll mindent feláldoznia a művészet kedvéért, mert csak a teljes erkölcsi függetlenség birtokában képes nagy alkotásra.”²⁸

Erdős „Renáta” – ahogy ismerősei hívták a háta mögött – azonban így is élt, mert nemcsak azt gondolta komolyan, amit egy másik regényében így foglalt össze: „Az asszonyok nem is asszonyok, amennyiben csak anyák és feleségek”. Miután elvált első férjétől, Fülep Lajostól, regényeinek honoráriumából (évente körülbelül 18 000 pengőt keresett)²⁹ rákoshegyi villát vásárolt, ahol cseléd, szakács és kertész szolgált. Mivel két gyerekével és háztartásával a munka mellett nem tudott úgy törődni, ahogy szeretett volna, hozzáment egy állástalan és nála tíz évvel fiatalabb férfihoz, aki ellátta az „asszonyi” teendőket. 1946-os Különös önéletrajzában így írt erről: István „Kezébe vette a háztartás gyeplőjét... Kezébe vett a gyerekek gondozását. Felszabadultam. Dolgozhattam.”³⁰ Azaz Istvánt, a múzsát, ő tartotta el – ahogy egyébként (elsősorban) a Nagy sikoly című regénye miatt Erdőst sokra tartó Megyeri Sári, a díva és külföldi levelező (később író és költő) is.³¹

Ezek a szövegek a dolgozó nő eltérő reprezentációi. (Mindössze annyi a közös bennük, hogy a tanulás és a munkába állás mindkét szereptípus megformálója számára csak környezete ellenállásának legyűrése után lehetséges.) Megjelenik egyrészt „a huszadik század asszonya”, aki a korabeli feminista szerzők felfogásával összhangban munkája révén úgy tör ki a nők alárendelt világából, hogy közben „tökéletes anya” és „jó feleség”, viszont „sosem kiszolgáló, hanem társ.”³²

27. Bánhegyi Jób: Magyar nőírók. I. m. 135. o.

28. Uo. 107. o.

29. Erdős Renée szerződésai, elszámolásai, műveire vonatkozó üzleti levelek, 1902–1941. PIM V. 3302/8.

30. Erdős Renée: Különös önéletrajz. Uo. 2160/152.

31. Megyeri Sári: Én is voltam jávorfácska. Életregény. 2. kiadás, Párizs, 1977. 250. skk.

32. Acsády Judit: „A huszadik század asszonya”. A századforduló magyar feminizmusának nőképe. In: Nagy Beáta, S. Sárdi Margit (szerk.): Szerep és alkotás. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. 251–252. o.

25. Vázsonyi Endre: Cédula a szivarzsebben. Válogatott elbeszélések és elbeszélgetések. Válogatta és szerkesztette: Juhász István. Magvető Könyvkiadó, 1989. 120. o.

26. A két háború között (férfiak, így Klebelsberg Kuno) azzal is érveltek a nők diplomaszerezése mellett, hogy a szellemi munkásnő sokkal megértőbb férjével, mint a nem diplomás középosztálybeli nő: előbbi családja rosszabb anyagi helyzete esetén zokszó nélkül végzi a cselédnek való házimunkát, utóbbi nem, mert középosztályi identitását más módon nem tudja biztosítani.

(Szentmihályiné Szabó Mária Irén évei című regényében a nő társ ugyan, de „szeretetteljesen alárendeli magát” férjének. A nőkkel foglalkozó történetírás egyenlőség–különbség fogalompárának megfelelően ezt úgy lehetne lefordítani, hogy a nő „kívül ember – otthon feleség”, mert például nem rendelkezik ugyanazokkal a jogokkal, mint a férfiak.)³³ Ez tehát egy részben esszencialista koncepció, hiszen abból indul ki, hogy a „nő természetes rendeltetése, hogy feleség, háziasszony és anya legyen”. Viszont attól más, hogy miként az apaság „[s]em számított természettől adottnak és természettől meghatározottnak”, hanem „mint kultúrát értelmezték”,³⁴ már ez a feleség-szerep se természettől adott, hanem konstrukció volt. Ha tréfálni lenne kedvünk, akár úgy is fogalmazhatnánk: ahogy a társadalmi kényszer szabta nemi szerep módosult, úgy alakultak a nők biológiai adottságaiból fakadó képességek is. Komolyra fordítva: társadalmi létük és az azt megtermelő gyakorlatok így alakították egymást.

És megjelenik – nemcsak a regényekben – az író–alkotó nő, akinek mindennél fontosabb a munkája. Aki a nemi (társadalmi) szerepeket minden tekintetben konstrukciónak „tartja” és emiatt „megfordítja” azokat. Akinek férje a nemi identitását éppen emiatt szeretőkkel és kártyázással óvja, biztosítja – az otthonon kívül. Akinek férjét – Bródy Lili egy regényének címével szólva – Felesége tartja el.

33. Révai Kiadás, é. n. – A Mancsi főhőse ugyan nem kiszolgálja a férfit, hanem mint beosztottja segíti. Kettőjük „harcának” egyik fő kérdése éppen az, hogy egyforma jogokkal rendelkeznek-e, ami a regényben a házasság előtti kapcsolatok megengedhetőségét jelenti. Szintén erről a problémáról szól Ursula Parott Magyarországon több mint 25 ezer példányban elkelt regénye, az Ex-feleség, amelyet Szentmihályiné említett regénye kötetének a végén is hirdetett a kiadó.
34. Gisela Bock: A nőkkel foglalkozó történetírás az NSZK-ban és nemzetközi összefüggésben. In: Vári András (szerk.): A német társadalomtörténet új útjai. Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek, 1. Budapest, 1990. 26. o.

Farkas Gyöngyi:

„Gyertek lányok traktorra!”

Egy erőltetett női szerep: a traktorista lány

1948 és 1953 között a „klasszikus” Rákosi-korszak egyik kiemelt jelképe volt a „traktorista lány”. Előadásomban azt kísérlem meg bemutatni, hogy e szimbolikus figura hogyan jelent meg a korszak propagandájában, milyen eszmék és eszmények hordozója volt. A korabeli propaganda jellegzetességeinek vizsgálatához a Nők Lapját, mint az új női szerepek népszerűsítésének legfőbb orgánumát, továbbá az ugyancsak hetente megjelenő, a falusi lakosságnak szóló Szabad Földet és a Gépállomás című havilapot választottam forrásnak.

A háttér

A lányokat traktorra csábító propaganda annak a széleskörű kampánynak volt a része, amely a nőknek a termelésbe való tömeges bevonását célozta. A gazdaságpolitika irányítói az extenzív iparosításhoz szükséges munkaerő egyik forrásának a nők munkába állítását tekintették.¹ Nagy számban kívántak nőket foglalkoztatni olyan munkaterületeken is, ahol korábban nem, vagy alig volt női munkaerő. Elsősorban a vas- és gépipar, az építőipar, a bányászat, és a közlekedés területén.² De ide tartoztak a mezőgazdaság gépi munkái is. A mezőgazdaság gépesítése, a gépállomások számának növelése és gépparkjának fejlesztése szintén fontos célkitűzésnek számított.

A gépállomások rendszerét 1948-tól kezdték kiépíteni. Az MDP hatalomra jutása után elsődleges feladatuk az volt, hogy megteremtve a mezőgazdasági nagygépek állami monopóliumát, segítsék a mezőgazdaság kollektivizálását. Számuk

1. Lásd: 2.000/1950. (I. 8.) sz. minisztertanácsi határozat az ipari munkaerőgazdálkodásról és szakképzésről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1950. é. n. 451. p.
1.011/1951. (V.19.) sz. minisztertanácsi határozat a termelésben résztvevő nők számának emeléséről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1951. é. n. 388. p.
2. MOL M-KS 276. f. 54. 138. ó. e. Az MDP KV Titkársága 1951. ápr. 11-i ülésének jegyzőkönyve. Az Államgazdasági Osztály előterjesztése a termelésben résztvevő nők számának emelésére. Azok a foglalkozások, „... amelyek felé a nőket elsősorban irányítani kell: Vas- és gépipar: gépmunkás, magkészítő, darus, tekerceselő, hegesztő, sablon-idomszerész, fűrös, marós, préskezelő (nagy gépek kivételével), esztergályos, lakatos, műszerész. Bányászat: szállítógépszerező, rakodógépkezelő, szivattyú-ventillátor és légajtókezelő, osztályozógépkezelő, bányamérősegéd. Építőipar:kőműves, gépkezelő, vasbetonszerelő, szerelőlakatos, villanyszerelő, festő, üvegező. Közlekedés: gépkocsivezető, kalauz, forgalmi szolgálattevő, pénztáros, távirász, kocsifelirő, átmenesztő. Mezőgazdaság: traktorvezető, munkagépkezelő, tehenész, sertésenyésztő munkás, méhészt, selyemhernyótenyésztő, baromfityenésztő, tejfeldolgozó...”

rövid időn belül gyorsan nőtt: 1948 augusztusáig még csak 38-at állítottak fel 548 traktorral, míg 1952 végén már 364-gépállomás használt 9342 traktort.³

Bár a tervek ennél jóval nagyobb növekedést irányoztak elő - az első ötéves terv végére 500 gépállomást és 21 ezer traktort⁴ - , a növekvő munka-erőszükséglet e területen nem volt olyan nagy, amit férfi munkaerővel ne lehetett volna megoldani. Ennek ellenére intenzív kampány indult a női traktorosok szervezésére. 1952-re a gépállomásoknak fele-fele arányban kellett volna nőket és férfiakat alkalmazni.⁵ A nőket ugyanúgy traktor- és kombajnvezetőként, mint a férfiakat, nem pedig csupán adminisztratív munkakörben vagy takarító személyzetként. A vezető pozíciókat (gépállomás-vezető, politikai helyettes, mezőgazdász, brigádvezető, főgépész stb.) hasonló arányban kellett volna megosztani.

Mi állhatott e törekvés hátterében? Miért kellett a nőket traktorra ültetni? A hivatalos indoklás a munkaerő-szükségleten túl a női egyenjogúság eszméjét emelte ki.

Gerő Ernő az MDP II. kongresszusán erről így beszélt: *„Általában az a tapasztalat, hogy meglehetősen erős a konzervativizmus a nőknek a termelésbe való felhasználását [illetően]. Különösen szembeszökő ez a vas- és gépipar egyes szakmáinál és a mezőgazdasági gépállomásokon, ahol a női munkaerők arányszáma megengedhetetlenül alacsony... [E]zt az álláspontot mielőbb fel kell számolnunk. Nemcsak azért..., mert népgazdaságunknak szüksége van a női munkaerőre..., hanem azért is, mert a tapasztalat szerint a legtöbb munkaágban a nők igen jól megállják a helyüket, sőt nem egy területen jobban helytállnak, mint a férfiak...[Ez]...együttal a nők gazdasági, politikai és kulturális felemelkedésének az egyenjogúsításuk maradéktalan megvalósításának az útja is.”*⁶

Ugyanott Vass Istvánné, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) főtitkára ezt mondta: *„Egyesek felvetik, hogy nőknek nem való a komoly fizikai munka. A magyar nők ... megcáfolták ezt a maradi és fejlődésünket gátló álláspontot és többek között mint esztergályosok, lakatosok, olvasztárok, kőművesek, bányamunkások, traktorosok becsülettel megállják a helyüket.”*⁷

Vajon mennyire vették komolyan a rendszer ideológusai és politikusai a női egyenjogúság kérdését? Ha valódi volt is ez a szándékuk, a mi esetünkben (komoly fizikai erőlkifejtést igénylő munkakörökben női munkaerő alkalmazása) az emancipáció egy szélsőséges értelmezéséről van szó. Nem tűnik alaptalannak az

3. Pető Iván-Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. Bp., 1985. 180. p.

4. Rákosi beszámolója az MDP KV 1949. márc. 5-i ülésén. Olvasókönyv a marxizmus-leninizmus tanulmányozásához. II. Bp., 1949. 576-590. 590. p.

5. MOL M-KS 276. f. 53. 77. ó. e. Az 1951. jún. 14-i PB-ülés jegyzőkönyve. A PB határozata a gépállomásokra vonatkozó párthatározatok végrehajtásáról az 1951. évi tavaszi munkák tapasztalatai alapján.

6. A MDP II. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp., 1951. Szikra, 335. p.

7. A MDP II. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp., 1951. Szikra

a feltételezés sem, hogy a női egyenjogúság eszméjét csupán manipulatív céllal használták fel: úgy vélték ezzel növelni tudják a kampány mozgósító erejét.

További magyarázatok után kutatva elsőként a szovjet példa másolásának - a korszakra oly jellemző - gyakorlatát kell megemlíteni. A Szovjetunióban sok volt a női traktoros, döntő részük a háború alatt, a férfiakat helyettesítve került traktorra. Mivel Magyarországon a gépállomási rendszert teljesen a szovjet gépállomások mintára alakították ki, szinte biztosan állítható, hogy a nők tömeges traktorra ültetésének az ötlete is innen eredt.

Ezt az állítást erősíti az is, hogy a propaganda egyik leghangsúlyosabb üzenete szintén a szovjet példa követésére való felhívás volt. A szovjet ember, a szovjet nő - csináljon bármit - már eleve mintaképnek számított: *„Vegyenek a magyar dolgozó nők példát a SZU nagyszerű asszonyairól és leányairól, akik az alkotó munkában és a harcban a legmagasabb öntudat, a ragyogó képességek, a tömeges hősiesség csodálatos tanújeleit adják.”*⁸ - szólította fel a magyar nőket az MDP KV 1952-ben.

Szintén eredeti szovjet forrásból származott a nőket traktorra csábító propaganda-hadjárat központi figurája, a nagy példakép: Pasa Angelina, aki minden bizonnyal 1930 körül az első női traktoristák egyike lehetett a Szovjetunióban. Személyéből az akkori szocialista világ közös jelképét kívánták megteremteni: a „világ első” traktoristanőjét, az „ős-traktorista lányt”, valamennyi női traktorista közös elődjét és tanítóját, *„az új sztálini embertípus egyik legjobb, legméltóbb képviselőj[ét].”*⁹

A célokhoz megfelelően feldolgozott élettörténete a negyvenes évek legvégén jelent meg a Szovjetunióban és több nyelvre is lefordították. Magyarul 1949 és 1951 között többször is kiadták. A Széchenyi Könyvtárban Pasa Angelina neve alatt hat darab kiadvány található, valamennyi lényegében ugyanazt az önéletrajzi jellegű írást tartalmazza különböző címmel, más-más fordításban és részletességgel.¹⁰

Pasa érdeme - a történet szerint - nemcsak az, hogy a világon ő az első nő, aki traktorista lett és a férfiakat megszégyenítő termelési eredményeket ért el, hanem hogy - Sztálin személyes kérésére - megszervezte a női traktorosképzést, ami országos mozgalommá fejlődött. Az egyik brosúra utószava szerint kétszáz ezer parasztasszony szállt traktorra Pasa felhívására.¹¹ A háború idején ezek a nők vetették át a frontra induló férfiak helyét a traktorokon. *„Tudom... mi lett volna kolhozunk sorsa, ha te...és a többi lány nem tanultátok volna meg a traktorvezetést.”*

8. Az MDP KV levele a magyar nőkhez (nőnap alkalmából). Nők Lapja. 1952. márc. 13.

9. Pasa Angelina: A kolhozföldek hősei. é. n. Utószó

10. Pasa Angelina: Az alapvető különbség. 1949., A kolhozmezők emberei. 1949, Válaszom Amerikába. 1951., Döntő kérdés. 1951., Így élünk a kolhozban. 1951., Kolhozföldek hősei. é. n.

11. Pasa Angelina: A kolhozföldek hősei. é. n. Utószó

idéz a kiadvány egy katonának a frontról nővérehez írt leveléből - *Senki sem váltottatott volna fel bennünket, akik a frontra mentünk a traktorkormányánál.*¹²

A háborús fenyegetettségtől való félelem a korai ötvenes évek hidegháborús légkörében szintén magyarázat lehet a feltett kérdésre: miért kellett a magyar nőket is traktorra ültetni? Jóllehet az itthoni propaganda közvetlenül nem kapcsolta össze a női traktorosok szervezésének fontosságát a közelegni vélt háborús veszéllyel. (Egy adatot találtam csupán erre vonatkozóan. 1951 júliusában az egyik gépállomás főgépésze a gépállomáson mondott ünnepi beszédében – tehát propagandisztikus céllal - azzal indokolta a női munkaerők beszerzésének szükségességét, hogy „... *hazánkat az imperialisták fenyegetik...*, [s míg] *a férfiakra hazánk megvédésénél van szükség, [addig] a nőknek át kell venni a férfiak munkáját.*”¹³

Ugyanakkor tudomásunk van a gyakran mesterséges módon gerjesztett háborús félelmeknek a kampány szempontjából kedvezőtlen hatásáról. Elterjedt az a szóbeszéd, hogy „... *háború esetén a traktoristákat tankokra ültetik*¹⁴ „ , „... *csak azért tanítják meg ...[a nőket] traktort vezetni, hogy majd a tankra is felülthessék őket.*”¹⁵

A traktor és a tank felcserélhetőségének lehetősége - ellenkező előjellel - a Pasa-történetekben is megjelent. „*Jó, hogy traktoristák vagyunk...* – mondta Pasa még a háború előtt a barátjának a moziban egy spanyol polgárháborúról szóló filmet nézve - *Ha majd szükség lesz ránk, ha a haza szükségesnek látja, nem lesz nehéz a traktorról átülni a tankra.*”¹⁶

A nők traktorra eröltetésének hátterében az a gazdaságpolitikai hipotézis is állhatott, amely szerint az extenzív iparosításhoz szükséges munkaerő-kereslet elvonja a férfiakat a mezőgazdaságból, így ott fokozatosan a nőknek kell átvenniük a korábbi férfi-szerepeket.

12. Pasa Angelina: A kolhozföldek hősei. é. n. 28. p. Kedvelt téma volt a férfiak munkáját a háború alatt átvállaló szovjet nők hősiessége. A Szabad Föld olvasói például a Kaprov házaspár romantikusra színezett történetéből megtudhatták, hogy 1941-ben egy ukrain szovhoz háborúba induló férfi dolgozótól a női Komszomol-tagok vették át a feladatokat, a gépeket és a jószágot „...*hogyan egy szempillantásig se szakadjon meg a termelőmunka.*” Fegyusin traktorán Zója dolgozott tovább, aki – a történet szerint - folyamatosan tájékoztatta a fronton harcoló Fegyusint a munka frontján elért eredményeiről. Amikor a háború után Fegyusin visszatért, egymásba szerettek, összeházasodtak, és attól kezdve mindketten traktoristaként dolgoztak - többnyire egymással versengve - a szovhoz földjein.

Szabad Föld, 1951. szeptember 25. A Kaprov házaspár.

13. MOL XIX-K-1-X FM 35. doboz Oktatási csoport. Dosszié. 1951. VII. Jegyzőkönyv a dobai pusztai gépállomáson megtartott műszaki vizsgáról. 1951. jún. 30.

14. MOL M-KS 276. f. 88. cs. 655. ő. e. Az MNDSZ Szervezési Osztályának jelentése a traktorosok szervezéséről. 1952. febr. 1.

15. MOL M-KS 276. f. 88. cs. 654. ő. e. Az MNDSZ Szervezési Osztályának jelentése a munkaerőtoborzásról. 1951. márc. 10.

16. Pasa Angelina: A kolhozföldek hősei. é. n. 28. p.

A kampány és eredménye

A gépállomások felállításával párhuzamosan, nagyarányú traktorosképzés kezdődött el, melynek helyi felelősei a megyei tanácsok mezőgazdasági osztályai voltak. Nekik kellett a tanfolyamokat, iskolákat „benépesíteni”, azaz biztosítani, hogy a tanfolyamokon teljes legyen a létszám és a résztvevők meghatározott százaléka, általában fele nő legyen Ez többnyire úgy történt, hogy a központilag meghatározott és a megyékre lebontott kötelező keretszámokat ők tovább bontották a gépállomásokra, a gépállomás vezetői pedig a körzetükbe tartozó tsz-ekre és községekre.¹⁷ Az érintett szervek vezetői tehát, a tanulási hajlandóságtól függetlenül, meghatározott számú tanulót voltak kötelesek iskolára küldeni. Népnevelők (a megyei, a járási, a községi tanácstól, a gépállomástól, a DISZ-től és a MNDSZ-től) járták a falvakat és igyekeztek beszerzeni az arra hajlandónak mutató parasztlányokat. Ezzel párhuzamosan erőteljes propaganda-kampány folyt az ügy érdekében a sajtóban, a rádióban és az ún. „kulturpropaganda” valamennyi területén.

Mindezen igyekezet ellenére a traktorosiskolára jelentkező, és különösen az utána ténylegesen traktorra kerülő nők száma a korszakban mindvégig igen alacsony maradt. 1952 szeptemberében például 1351 női traktoristáról tudósít az egyik forrás¹⁸, ami az összes traktoros 8%-a volt csupán, a tervezett 50% helyett. Ez az arány később is hasonló maradt. 1953-54-től pedig a parasztlányokat traktorra csábító kampány lezárulásával, ami valószínűleg a gazdaságpolitikában bekövetkezett fordulat hatására történt, számuk rohamosan csökkent.¹⁹ (Noha még az 1960-as népszámlálás idején is voltak 105-en).²⁰

Korabeli beszámolók szerint a női dolgozók toborzása a bányá és az építőipar mellett a gépállomásokra volt a legnehezebb. A traktoros szakma vonzerejét a nők körében az olvasztár és az öntő szakmák népszerűségével tartották egyenértékűnek.²¹

17. MOL XIX-K-1-X FM 35. doboz Oktatás. Általános. Értesítés a megyeközpontoknak, gépállomásoknak, 1951. nov. 30. Tárgy: 1952. évi traktorosképzésbiztosítás, téli üzemi oktatás megszervezése.

18. MOL M-KS-276. f. 53. cs. 107. ő. e. Az MDP Titkárság 1952. szept. 25-i ülésének jegyzőkönyve. Feljegyzés a gépállomások munkájáról.

19. Az 1954. okt. 15-től induló másfél éves traktor-vezetőképző iskolába (9 helyen indult az országban) már csak 17-18 éves fiúkat vettek fel. Szabad Föld, 1954. szept. 15. Jelentkezési felhívás. Az MDP KV 1955. jún. 8-i határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről és a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről 1000 katonaviselt dolgozó számára tervez traktor-vezetőképző tanfolyamot. Szabad Föld, 1955. jún. 19.

20. 1960. évi népszámlálás 10. kötet. Foglalkozási adatok II. Bp., 1964. 94. p.

21. MOL M-KS 276.f. 88. cs. 654. ő. e., Az MNDSZ Borsod megyei Titkárságának jelentése a pacifizmus elleni harc és a munkaerőtoborzás agitációs munkájáról. 1951. dec. 29.

A propaganda beállításával ellentétben, amely a traktorosélet szépségeiről zengett, a traktorosmunka nehéz fizikai munka volt²²; megfelelő testalkat (pl. bizonyos testmagasság) erős fizikum és jó erőnlét kellett hozzá. A traktorázás különböző betegségek okozója lehetett²³, köztük olyan nőgyógyászati problémák is, amelyek a gyerekszülésre képtelenné teheték a nőket.²⁴ Komoly szerelői képességekkel és tudással kellett rendelkezni ahhoz, hogy a gyakran meghibásodó gépeket akár kint a mezőn, távol minden segítségtől, egyedül is megjavítsák. Ugyanakkor a 8-10 hetes traktorosképző tanfolyamon²⁵, de még a 3 hónapos bentlakásos iskolában is felületes képzést kaptak a tanulók. (1952-től külön női traktorvezető-képző iskolákat²⁶ szerveztek, ahol az oktatás üteme a nők gyénebb műszaki tudásához igazodott.)

A traktorosmunka ezenkívül nagyon „piszkos” munkának számított, a traktorosok állandóan olajfoltosak²⁷, esős időben mindig sárosak voltak (a traktorok gumibroncs nélküli (szöges vagy lánctalpas) kerekei valósággal felszántották a gépállomás felázott udvarát és az utakat).

Már ezek is éppen eléggé riasztóak voltak ahhoz, hogy egy 18-20 éves fiatal nő a traktorra merészkedjen, de a legnagyobb visszatartó erő valószínűleg a „falu ítélete” volt. A gépállomáson dolgozó, „férfimunkát” vállaló parasztlány felrúgta mindazokat az erkölcsi normákat és magatartási mintákat, amelyek az ötvenes évek még viszonylag zárt paraszti közösségének életét szabályozták. *„Ha egy lány Gyomán vagy környékén elhatározza magát, hogy traktorosnak megy, számot kell vetnie azzal, hogy gúnyolni, csúfolni fogják, hogy lépése szembehelyezke-*

22. MOL M-KS 276. f. 88. cs. 656. ő.e. MNDSZ-jelentés a traktoros nők szervezéséről. 1952. nov. 28. Az iskolában „...a traktoros munkát úgy állítják be, mint könnyű, kényelmes munkát. Ezért történik az, hogy a traktoros iskola hallgatóinak nagy része, amikor kikerül a gépállomásra, elhagyja a gépállomást...”

23. MOL XIX-K-1-X FM 83. doboz. Oktatás. Levelezés. 1952. „Egészségügyi Minisztérium a központnak. 1952. aug. 2. A traktorosképző iskolára jelentkező hallgatóknak előzetes egészségügyi vizsgálatát elrendelő rendelettervezet. „Traktoristának csak erőteljes testalkatú, egészséges vérkeringésű férfi v. nő alkalmazható...A felső korhatár 45 év.”

24. „A világi orvos úton-útfélen azt terjesztette, hogy a traktor tönkretesz a nőket, a traktoroslányok pár hét múlva súlyosan megbetegednek és gyermekük sem lehet.” Szabad Föld, 1951. ápr. 17. A magyar traktoros és kombájnvezetőnők első országos értekezlete.

Az „ellenség” által terjesztett rémhír: „...nem való a nőknek a traktorvezetés, mert fizikailag a rázástól tönkremennek és nem tudnak gyereket a világra hozni.” MOL M-KS 276. f. 88. cs. 654. ő. e. MNDSZ-jelentés a női traktorosok munkakörülményeiről. 1951. júl. 5.

25. 16.147/1950. (XII. 10.) F. M. sz. rendelet a gépállomások traktorvezetőképző tanfolyamairól. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1950. é. n.

26. MOL XIX-K-1-X 84. d. 3 hónapos női Hoffherr-traktorvezetőképző tanfolyam tematikája és tanterve.

27. Bakos Ilona apja többek között azzal próbálta visszatartani lányát a traktorosságtól: „Mehetnél most napszámba, huszonöt forintot is megkapnál, csak többet érne az, mint a hetvenöt forint egy hétre, s nem lennél nyakig olajos, meg a traktor sem rázna össze...” Nők Lapja, 1951. jún. 21. Dolgozó nők ezrei, legyenek traktoristák!

*dés faluja társadalmának megrögzött szokásaival. Kevés nő vállalja ezt...”*²⁸ - írja 1951-ben a Nők Lapja meglepően reálisan.

A gépállomásra jelentkező lányok ezzel a lépésükkel a jó híruket veszélyeztetették, ami viszont férjhez menési esélyeiket rontotta. Egy nagylány hírneve „...mindenekelőtt szexuális tisztaságával volt kapcsolatos. Nem volt elég azonban, ha valóban az volt.... Úgy kellett viselkednie, hogy a gyanú se essen rá, „a rosszakarat se találjon benne hibát.”²⁹ A falu közössége az ellenőrzése alól kikerülő, a falujától távol, szinte csak férfiak között dolgozó és élő parasztlányról eleve feltételezte az erkölcsi romlottságot vagy az erre való hajlamot. Úgy vélték, hogy „...traktorosnak rendes lány nem megy el”³⁰, ha mégis, „...bizonyosan elromlik a sok traktoros legény között.”³¹ Okot adott erre a feltételezésre az is, hogy a legtöbb gépállomás nem tudott a nők számára külön szállás- és tisztálkodási lehetőséget biztosítani.

A gépállomások szakmai vezetése és férfitársadalmi szinte egységesen elutasító volt a női traktorosok alkalmazását illetően. Ez nem csupán a nőkkel szembeni előítéletből³² fakadt, hanem – mint láttuk – valódi okai voltak: ritka volt a traktorvezetéshez megfelelő fizikummal rendelkező, kellő műszaki érzékkel bíró, jól képzett női traktoros. A felettes szervek részéről viszont állandó volt a nyomás, hogy minél nagyobb számban foglalkoztassanak a gépállomásokon női munkatársakat, segítsék munkájukat, osszák be őket jó traktorosok mellé, ne csak udvarosprögetésre és a gépek tisztogatására használják őket. Ugyanakkor azonban a tervteljesítésben és a munkaversenyben sem volt ajánlatos lemaradni. (A traktorosokat teljesítményük után díjazták.)

A teljesíthetetlen elvárások szorításában nem volt ritka, hogy a gépállomás-vezetők és maguk a férfi traktorosok is kifejezett ellenszenvvel fogadták a női jelentkezőket: „...minden hiba, ami rossz a gépállomáson, azt a nők okozzák.” – jelentette ki a szentlászlói gépállomás politikai helyettese. *„Ezzel a helytelen bírálatokkal élte a nőellenes hangulatot, ami amúgy is megvan a gépállomás dolgozó között.”*³³ - jegyezte meg az esetről szóló jelentés.

A helyzetet súlyosbította a propagandának az a törekvése, amely a női traktoristák létjogosultságát a férfiak ellenében kívánta bizonyítani. A nő akkor mutatta meg alkalmasságát, ha a „munka frontján” legyőzte, túlszárnyalta vagy legalábbis utolérte a férfit. A következő idézetben a Szabad Föld újságírója is ezt

28. Nők Lapja, 1951. nov. 1. Mostohán kezelik a traktoroslányok ügyét a gyomai gépállomáson.

29. Jávor Kata: A magyar paraszti erkölcs és magatartás. Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Bp., 2000.

30. Nők Lapja, 1951. jún. 21. Dolgozó nők ezrei, legyenek traktoristák!

31. Nők Lapja, 1952. aug. 14. Nem csoda, hogy ő az első.

32. „A traktorosok sem fogadták osztatlan örömmel. Volt aki úgy vélekedett... ha lány, mért nem megy inkább varrónőnek” Szabad Föld. 1951. ápr. 17. Földesi Kata boldogsága.

33. MOL M-KS 276. f. 88. cs. 309. ő. e. A Szervezési Alosztály jelentés a gépállomásokon megtartott taggyűlésekről 1951. ápr. 10.

a módszert választotta a traktoroslányok kiválóságának bemutatására: „Jönnek az új lányok és őszre, mire megalakul az új [leány]brigád, hét határban sem lesz olyan traktoroslegény, aki a munkában legyőzze őket.”³⁴

Nemcsak a csipkelődési kedv, hanem minden bizonnyal a megsértett önérték is ott bujkált azokban a többé-kevésbé bántó szándékú, gúnyos megjegyzésekben, amelyekkel a férfiak a női traktorosok munkáját, tapasztalatlanságát illették: például „reszelőzsírért” küldték őket³⁵ vagy megkérdezték tőlük, hogy hány fát döntöttek már ki aznap,³⁶ és a sokat hangoztatott „egyenjogúságra” kérdeztek rá, mikor a nők a segítségükre szorultak a traktorjavításnál.³⁷

A nőkkel szembeni elutasító magatartás háttérben valószínűleg ott lehetett az a félelem is, hogy a női traktoristák megjelenése veszélyezteti a férfiak helyzetét a munkaerőpiacon, noha erre vonatkozó adatot nem találtam. Elvi szinten megvolt ugyan a szándék a nőkkel szembeni pozitív diszkriminációra, de erre a jelentkezők csekély száma miatt nem került sor.

Mindezek után felmerül a kérdés: mi motiválta azokat a nőket, akik mégis traktoristák lettek? Komolyan vett emancipációs törekvés? A propaganda hatása? Kalandvágy? A személyes motivációkat interjúk nélkül nehéz lenne megmondani.

A traktorista lány a propagandában

A szervezés nehézségeit - a kor gyakorlatából jól ismert módon - ún. „politikai felvilágosító munkával”, vagyis propagandával kívánták megoldani. Ebben a népszerűsítő kampányban a traktorista lány figurája az egész rendszerre jellemző jelképpé nőtte ki magát. A női traktoristák történeti hírnevüket inkább köszönhetik e szimbólumteremtő szándéknak, mint a termelésben betöltött valódi szerepüknek.

A propaganda által teremtett „traktorista lány” voltaképpen az egyik változata az alapfigurának, az emancipált dolgozó nőnek. Az utóbbi valamennyi variációjában (malteroslány, bányászlány, gyári munkásnő stb.) megtalálhatóak az alábbi közös vonások: az illető sztahanovista munkásnő, aki a férfikkal azonos értékű munkát végez egy hagyományosan férfi munkaerőt foglalkoztató szakmában. A férfhoz, a másik nemhez aszerint viszonyul, hogy hátráltatja-e vagy segíti őt törekvéseiben. Ha kell, megküzd a maradi, ósdi előítéletekkel és a férfiak-

34. Szabad Föld, 1951. máj. 6. Tíz traktoroslány a belédi gépállomáson a jó termésért.

35. „Nem szabad előfordulnia annak, hogy gúnyt űzzenek a traktoristalányokból, mint pl. a hajdúböszörményi gépállomáson... a maradi gondolkodású traktorosok ... a lányokat reszelőzsírért és más hasonló dolgokért küldözzetik...” Gépállomás, 1952.máj. 1. Több megbecsülést és segítséget a traktorosnőknél.

36. Nők Lapja, 1951. jún. 21., Dolgozó nők ezrei, legyenek traktoristák!

37. MOL M-KS 276.f. 88. cs. 654. ő. e. MNDSZ-jelentés a női traktorosok munkakörülményeiről. 1951. júl. 5.

nak a hagyományos női szerepeket konzerváló ellenállásával.³⁸ Nemcsak azért vállalt állást, mert a szocializmus építésében szükség van a női munkaerőre³⁹, hanem azért is, hogy megmutassa: ugyanúgy képes dolgozni, termelni, alkotni, mint a férfiak, ér annyit, mint a másik nem.⁴⁰ Munka után politikai szemináriumra vagy valamilyen szaktanfolyamra jár: tanul, képezi magát. Tevékenyen részt vesz a közéletben: békegyűlésekre jár, és ha még nem párttag, akkor legalább tagjelölt. Mindezek mellett még otthon, a családja körében is megállja a helyét, vagyis valamit a hagyományos női szerepből is megőrzött.

Ehhez az ideológiai „nyersanyaghoz” tették hozzá a traktoroslány figuráját egyénítő vonásokat. Hogy melyek lettek ezek, azt több tényező is befolyásolta:

1. Először is a megcélzott társadalmi csoport. A jelkép által közvetített üzenet alapvetően a paraszti társadalom alsó rétegét alkotó szegényebb családok nőtagjaihoz szólt, akik kénytelenek voltak munkát vállalni. Közülük is elsősorban a fiatal (16-18-20 éves), hajadon lányokhoz, akikről azt feltételezték, hogy könnyebben tudnak azonosulni egy új, a hagyományostól gyökeresen eltérő szereppel és értékrenddel.

Ennek megfelelően az *eszményi traktorista lány* szegény sorból származott, apja a múltban cseléd volt vagy napszámos, ő is már nagyon korán libát őrzött vagy répát kapált a nagygazdánál, esetleg szobalány volt a kastélyban. Innen ered harciassága, kiapadhatatlan gyűlölete a „kulákokkal”, az urakkal szemben. A kor ideológiája egyébként a szegényparaszti réteget a munkásosztály potenciális szövetségeseinek tekintette és az aktuális politikai eszmék támogatását várta el tőle, többek között éppen a „falusi osztályharcban” való aktív részvételt.

A „falusi kizsákmányolók”, a „kulákok”, az „olvasós asszonyok” a propagandában megjelenő traktoroslány-történetekben is az ellenség szerepét töltötték be: valótlanná híreket, rágalmakat terjesztettek a gépállomásról, ezzel igyekeztek lebe-

38. Régen, a felszabadulás előtt a „...reakciós uraknak az volt a véleménye, hogy a nők helye a konyhában van, ami azon túl történik ne érdekelje őket... - mondta Vass Istvánné, az MNDSZ főtitkára az MDP II. kongresszusán. - Az MNDSZ feladata, hogy a jelenleg csak háztartásukkal foglalkozó nők nagy tömegét bevonja a termelésbe. Jó felvilágosító munkával kell leküzdeni sok asszony kényelemszeretetét és vonakodását, s meg kell küzdenünk ezen a téren a férjek - nem egyszer pártfunkcionárius férjek - ellenállásával is. Rá kell mutatnunk arra, hogy nem az otthonukba való elzárkózással, hanem a termelőmunkával tudják otthonukat, gyermekeik jövőjét, a békét megvédeni...” A MDP II. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp., Szikra, 1951.

39. „...a DISZ-ből tudom, hogy szükség van most minden dolgos kézre.”- mondja Fekete Erzsébet, aki „meggyőződésből” ment el traktorosnak - Fontos a mi munkánk, a szocialista mezőgazdaságért harcolunk és minden új barátával a béke tábort erősítjük.” Szabad Föld, 1951. szept. 2. Jól választottam, amikor traktorosnak jelentkeztem.

40. „Nálunk ...eleven valóság a nők egyenjogúsága. A nőknek lehetőségük van arra, hogy megszűnjenek a szűk kis háztartás rabszolgái lenni, hogy ugyanúgy dolgozzanak, pénzt keressenek, érvényesüljenek, mint a férfiak... és ugyanúgy kiváló munkássá, sztahanovistává fejlődjenek.” Nők Lapja, 1951. febr. 22. 23ezer új női munkaerőt!

szélni a szülőket arról, hogy lányukat elengedjék traktoristának. Jellemző a következő történet a Nők Lapjából: A csokonyavisontai traktorosiskolából az egyik lányt hazahívják a szülei. Az elkeseredett lány szerint a Győrfi kulák lánya van a dologban, akiknél napszámba járt tavalyelőtt (amíg apja be nem lépett a tsz-be). „Nem nehéz kitalálni, mi fáj a kulák lányának. Az, hogy Kesztyűs Erzsébet nem kapál többé harmados földet náluk. Az, hogy a napszámoslány a tszcs földjét szántja majd traktorral... az pletykált anyjának, hogy a gépállomásra nem megy el rendes lány dolgozni...”⁴¹

2. A traktoroslány-jelkép mindazon eszméknek is a hordozója volt, amelyek a „szocialista építés” mítoszában a gépekhez és a gépállomáshoz kötődtek. A gépet önmagában is kultikus tárgyként tisztelték, jelentőségét tovább növelte az a nélkülözhetetlen szerep, amelyet a traktorok, a kombájnnak a szocialista mezőgazdaság megteremtésében tulajdonítottak. A gépállomás is többletjelentéssel töltődött fel. Mint a mezőgazdasági nagygépek egyedüli birtokosát és a „munkásosztály előretolt bástyáját” a kollektivizálás élharcosának tekintették.

Az eszményi traktoristánőt már régóta vonzották a gépek, de csak a szocializmus tette lehetővé számára, hogy a férfiakhoz hasonlóan ő is traktorra ülhesen.⁴² A traktor, a gépállomás a kitörés lehetőségét jelentette számára. Így vallanak erről a Szabad Földben: „...megváltozott, megszépült az életünk, a mi népi demokratikus rendszerünk felemelt és felültetett bennünket az új élet diadalát zengő motorokra. [S]egítőink és barátaink, engedelmes eszközeink a gépek, a traktorok, a csodálatos kombájnnok.”⁴³

Az eszményi traktoristalány elhivatott, büszke és öntudatos: „Fontos a mi munkánk, a szocialista mezőgazdaságért dolgozunk és minden új barázdával a béke táborát erősítjük.”⁴⁴ – „írja” egyikük a Szabad Földnek 1951-ben. Versenyszelleme töretlen: minden erejével arra törekszik, hogy bebizonyítsa: a nőkből is lehetnek jó traktorvezetők, sőt élmunkások. Ő az. A férfi számára elsősorban vetélytárs. Állandóan munkaversenyben áll a gépállomás férfi traktorosaival, tekintet nélkül a köztük lévő másfajta kapcsolatra. Versenyre kel akár a vőlegényével⁴⁵, akár a bátyjaival.⁴⁶ Az álmai is jellemzőek: minden vágya, hogy megtakarított keresetéből egy motorbiciklit vegyen, és hogy felvegyék a pártba.

41. Nők Lapja, 1952. jan. 17. Traktorista lányok.

42. „Ki tudná leírni azt a nagy boldogságot, amelyet a világhírű szovjet Pása Angelina magyar követő, traktoroslányaink éreznek, amikor kezük egyetlen mozdulatára engedelmesen megindul a gép...” Szabad Föld, 1952. május 11. Dolgozó asszonyok a boldog jövőért. Az MNDSZ felhívása.

43. Szabad Föld, 1951. április 17. Minél több falusi leány üljön a traktor kormányára mellé! A magyar traktoros és kombajnvezetőnk első országos értekezlete.

44. Szabad Föld, 1951. szept. 2., Jól választottam, amikor traktorosnak jelentkeztem.

45. Szabad Föld, 1951. ápr. 17., Földesi Kata boldogsága.

46. Szabad Föld, 1952. jan. 27. Tudom, hogy a gépállomáson se vallok szegényt.

3. A hazai imázs-teremtőknek a szovjet mintával is számolniuk kellett: átvenni, amit lehetett, ill. kellett, és áthangolni az itthoni viszonyokra.

Szinte pontról-pontra követhető, hogy a magyar változat hogyan követte a szovjet mintát, de most inkább egy különbséget szeretnék kiemelni. Ez pedig, a konferencia témájához kapcsolódva: a női szerep és a férfihez való viszony többé-kevésbé eltérő értelmezése.

A szovjet eredetiben az egyén teljesen feloldódik a közösségben, a szocializmusért küzdő harcostársak közösségében, ami ebben az esetben a brigád, a kolhoz, a gépállomás, a haza. Cselekedetei értékét az dönti el, hogy hasznosak-e a közösség és az ügy szempontjából. A magánélet nem létező kategória: az önéletrajzi jellegű írás közepén derül ki például, hogy Pása nemcsak traktorista, hanem anyja is, méghozzá három gyermeké, de rögtön hangsúlyozza is a mű, hogy az anya-szerepnél erősebben azonosul az élmunkásnő-szereppel: szoptatás helyett napokig az elromlott traktorokat javítja, hogy a gépállomás ne maradjon le a tervteljesítésben.

Még kevésbé vállalja a feleség-szerepet: a férfinak, mint társnak, szexuális partnernek vagy apának annyira hangsúlytalan a funkciója, hogy csak az utolsó oldalakon tudjuk meg, hogy férje is van Pása Angelinának. Nő és férfi kizárólag a termelésben és az „ügyért” folytatott harcban kerül kapcsolatba egymással. Egy sorban állnak, önálló, egyenrangú küzdőtársak, egymást helyettesítik: felcserélhetők. A nő már bizonyított, nem kell ezt újra és újra megtennie. A rivalizálás gyakorlatilag nem létezik köztük: ha mégis, az nemessé tisztul a „tervért” folytatott munkaverseny lendületében.

A magyar változatban a férfi – mint láttuk – inkább vetélytárs, mint küzdőtárs, a nőnek a vele való állandó versenyben kell bebizonyítani létjogosultságát a traktoron. A szereplők ugyanakkor a szovjet mintánál kevésbé eszményiek. Megformálásuk során a hagyományosnak tekinthető női szerepekből és magatartási mintákból is átvettek egyes elemeket. A magyar traktoristalányok nemcsak emancipált, harcias élmunkásnők, hanem egyúttal eladó lányok is, akik férjhez szeretnének menni és gyereket szülni. Stafíringot gyűjtenek, szép ruhákra vágyanak, tetszeni akarnak. A férfi tehát nemcsak vetélytárs, hanem potenciális férj is, akit meg kell nyerni.

Jól érzékelteti ezt a kettőséget a Szabad Föld írása. A traktorista Földesi Katával, aki munkaversenyre hívta ki szintén traktorista vőlegényét az „50 mázsás cséplésért” mozgalomban a következőket mondhatja az újságíró: „Olyan szép az életünk..., s még szebb lesz, ha Tiborral összeházasodunk. Már megvan a stafíring java is: edényeket, sok fehérneműt, három pár cipőt, két kosztüümöt, három ruhát vettem meg egy szép lódenkabátot. Ha becsületesen dolgozik az ember, jó a kereset”⁴⁷

47. Szabad Föld, 1951. ápr. 17. Földesi Kata boldogsága.

Az anyagi gyarapodás lehetőségének hangsúlyozása fontos része a propagandának. Ugyancsak a Szabad Föld ismerteti meg olvasóit Vékony Imréné, bácsalmási traktoristával, aki 8 éves korától a kulákok cselédje volt, sokat dolgozott kevés fizetségért. Most férjével együtt a gépállomáson szintén sokat dolgozik, de meg is fizetik érte. Az anyagi jólét jeleit sorolja fel: „Lakásunkba bevezették a vilányt, bútort, ruhát, rádiót vettünk.”⁴⁸

A Gépállomás c. lap 1953. május 10-i számának hátoldalán is egész oldalas rajzos reklám található „Váradi Magdolna mátészalkai traktorosnő bevásárlási naplója” felirattal. Alatta az olvasható, hogy mit vett V. Magdolna 1952-ben a fizetéséből: „910 Ft - télikabát, 800Ft - dunyha, 600 Ft új ág, 280 Ft - gumicsizma, 350 Ft - törölköző, 280 Ft - ágytakaró, 225 Ft - paplan, 296 Ft - cipő, 250 Ft - ágyhuzat, 200 Ft - szandál, 210Ft - blúz, 280 Ft - kasharuha, 170 Ft - kasha szoknya, 180 Ft - abrosz, 150 Ft - párnahuzat, 87.70 Ft - fejkendő, 70 Ft - harisnya, 182.80 Ft - fehérnemű, 860 Ft - 4 drb ruhának való, összesen 6431.50 Ft.”⁴⁹

Úgy tűnik tehát, hogy a magyar traktoristalány-imázs megteremtői nem tehetek meg, hogy egyedül a nagy eszménykép, Pasa Angelina mintájára alkossák meg Földesi Katát és társait (nálunk nincs egy kiemelt figura, hanem kb. 5-6 traktoristánő nevével találkozhatunk rendszeresen a lapokban⁵⁰). Ahhoz, hogy propagandájuk valóban mozgósító erejű legyen (mint láttuk, így sem lett az), kénytelenek voltak a hagyományos eszmék, értékek és szerepek valódi hatóerejét felhasználni. Ha a szocialista mezőgazdaság megteremtésében való részvétel dicsősége nem ösztönözte arra a parasztlányokat, hogy traktoristák legyenek, ösztönözze az, hogy a gépállomáson jól lehet keresni, ami javítja a traktorista lányok férjhez menési esélyeit.

Képi megjelenítés

A korabeli fotók, plakátok, reklámrajzok, karikatúrák a traktoroslányokat többnyire a traktoron ülve ábrázolják. Egyik kezükkel biztosan tartják a hatalmas kormánykereket, míg a másikkal lelkesen integetnek, vagy éppen egy tapasztalt, (többnyire) női traktoros segítségével tanulják a vezetést. Az ettől eltérő ábrázolásokon is mindenhol ott volt a traktor: a háttérben vagy éppen javítás alatt, női szerelőktől körülállva, mint használójuk megkülönböztető jele. Olykor a kormánykerék egy részlete is elégedő a képen az azonosításhoz.

Az erőteljes fizikum, a kerek arc, az előrenéző tekintet és a bizakodó, boldog mosoly szintén kötelező része volt az ábrázolásnak.

A traktor mellett szinte állandó eleme volt a képi megjelenítésnek a munkaruha, a kezeslábas és a kendő (rendszerint piros és pöttyös). A Gépállomás című

48. Szabad Föld, 1951. febr. 11., Parasztlányok jöjjetek traktorosnak!

49. Gépállomás, 1953. máj. 10. Hátlap.

50. Őket tüntetik ki, őket választják be a Szovjetunióba utazó parasztlevegáció tagjai közé, ők szólalnak fel a pártkongresszuson és lesznek országgyűlési képviselők stb.

folyóirat 1950. februári címlap-fotója például Rákosit mutatja, aki éppen egy női traktorossal beszélget a téeszek és gépállomások dolgozóinak országos tanácskozásán. A fiatal hölgy kilétét a kísérő szöveg mellett azzal is egyértelművé kívánták tenni a címlapkép megalkotói, hogy munkaruhában, overállban állították a főtítkárral mellé. A fényképezéshez szükséges tudatos ruhacsere verzióján túl, nem légből kapott az a feltételezés sem, hogy tényleg traktorosoverállban kellett részt vennie Imre Juliannának a tanácskozáson. A munkaruha itt egyenruhaként funkcionált, ugyanúgy ahogy a korszak ünnepi rendezvényein a népviseletbe öltözött menyecskék ruhája: egy társadalmi csoport jelenlétét deklarálták vele.

A korabeli propagandisztikus traktoros-ábrázolásokon szinte kivétel nélkül nők ülnek a nyeregben, legyen az a gépállomás tevékenységét bemutató képes riport a Szabad Földben, vagy a tavaszi vetés időben való elvégzésére buzdító plakát. E tudatos propaganda fogás azt a látszatot keltette, hogy „sokan vagyunk”, állj te is közénk: „Gyertek lányok traktorra!”⁵¹

51. „A traktoroslányok nem elégszenek meg azzal, hogy csak maguk jelentkeztek. Rákosi elvtárs 60. születésnapjára vállalták, hogy másokat is beszerveznek az iskolára. Deák Erzsébet... vállalta, hogy két traktoristalányt beszervez. Vállalását túlteljesítette, mert két lány helyett három szervezett be...Járfás Józsefné, egyénileg dolgozó paraszttasszony meglátogatta a csokonyavisontai gépállomás traktorosiskoláját, ahol a lánya tanul. A látogatás hatására megfogadta, hogy a legközelebbi tanfolyamra elküldi a másik lányát is.” Szabad Föld, 1952.febr. 17., Járfás Józsefné másik lányát is traktorosnak küldi. A női traktorosiskola igazgatónője arra biztatta a tanulókat: „Barátnőiknek írjanak, hogy látogassák meg őket, ezáltal még több női dolgozót tudjunk beszervezni iskolára.” MOL XIX-K-1-X FM 83. doboz. Oktatási csoport körlevelei. Jegyzőkönyv a csokonyavisontai női traktorosiskola megnyitóján. 1952. okt. 20.

Szex, szerelem, testiség

A házasság gyakorisága és ajánlott korlátai a középkori prédikációkban

A házasságról szóló középkori prédikációk többsége három típusba sorolható. Az első típusba a különféle társadalmi csoportoknak szóló ad status beszédek tartoznak. Ezek száma meglehetősen csekély - néhány tucat -, és bár a műfaj egy előfutárával már Nagy Szt. Gergely Liber regulae pastoralisában is találkozunk¹, legnagyobb részük 13. századi; a későközépkorban, kevés kivétellel, ezek másolására szorítkoznak.

A második típusba azok a beszédek tartoznak, amelyek a vízkereszt utáni második vasárnapra íródtak. Leginkább a 13. században és ezt követően keletkeztek, annak köszönhetően, hogy a laikusoknak - elsősorban a városlakóknak - szóló, rendszeres prédikálás a koldulórendek elterjedésével válik általánossá. Az ebbe a típusba tartozó beszédek száma több százra tehető. Liturgikus időpontjukat (a vízkereszt utáni második vasárnapot) egyszerűen az indokolja, hogy a legtöbb olvasmányrendben ekkor került sorra a kánai mennyegző története. Ugyanakkor ezek a beszédek sok tényleges esküvővel eshettek egybe, mert néhány héttel előbb, illetve később, az adventi és a nagyböjti időszakban házasodni ugyan lehetett, lakomát rendezni azonban nem.²

A harmadik, leginkább a 14-15. századra jellemző típus a nagyböjti ciklusokban³ található. Az ide tartozó prédikációk száma messze elmarad a kánai

1. Pars tertia, Caput XXVII: „Quomodo admonendi conjugati et caelibes”, Patrologia Latina 77. köt., coll. 101-104.

2. A házasságról szóló prédikációkhoz általában ld. David L. d'Avray, *Medieval Marriage Sermons: Mass Communication in a Culture without Print* (Oxford, 2001); az ad status beszédekhez: D. L. d'Avray és M. Tausche, „Marriage Sermons in the Ad Status Collections of the Central Middle Ages”, *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge* 47 (1980): 71-119 [= D. L. d'Avray et al. *Modern Questions about Medieval Sermons: Essays on Marriage, Death, History and Sanctity*, Biblioteca di Medioevo Latino 11 (Firenze és Spoleto, 1994), 77-134. old]; a kánai mennyegzővel kapcsolatos típushoz: D. L. d'Avray, „The Gospel of the Marriage Feast of Cana and Marriage Preaching in France”, in *Modern Questions*, 135-154. old. A koldulórendek által elterjesztett, elsősorban a laikusoknak szóló sermo modernus műfajának kialakulásához és fejlődéséhez ld. mindenképp: D. L. d'Avray, *The Preaching of the Friars: Sermons Diffused from Paris before 1300* (Oxford, 1985) és Nicole Bériou, „Les sermons latins après 1200”, in *The Sermon*, szerk. Beverly Mayne Kienzle, *Typologie des sources du Moyen Âge occidental* 81-83 (Turnhout, 2000), 363-447. old.; továbbá: Jean Longère, *La prédication médiévale* (Párizs, 1983); Jacqueline Hamesse és Xavier Hermand (szerk.), *De l'homélie au sermon: Histoire de la prédication médiévale* (Louvain-la-Neuve, 1993).

3. A nagyböjti ciklusokhoz ld. Jean Longère, „Fastenpredigten”, in *Lexikon des Mittelalters*, 6. köt., coll. 310-312; és Gecser Ottó, „Kapisztrán Szt. János nagyböjti prédikációsorozata Boroszlóban”, *Aetas* (megjelenés alatt).

mennyegzővel kapcsolatos prédikációk számától, de a nagybőjti ciklusok igen változatos szerkezete és a rájuk vonatkozó kutatások kezdetlegessége miatt pontosabb becslést nem lehet adni.

Tartalmi szempontból a házasságról szóló prédikációk egy olyan kontinuumon helyezhetők el, amelynek két végpontjában a házasság tisztán szimbolikus, illetve tisztán gyakorlati értelmezései találhatók.⁴ A házasság szimbolikus értelmezése abba a bibliaértelmezési hagyományba tartozik, amelynek fő irányait az Énekek Énekének szimbolikus olvasatai jelölik ki; a gyakorlati értelmezés célja ellenben a hívek tájékoztatása a házassággal kapcsolatos teológiai és kánonjogi tudnivalókról, továbbá a belőlük következő szabályok és kötelezettségek figyelmen kívül hagyásának következményeiről. Az ilyesféle tudnivalók közé tartozik minden olyan kérdés, amely a házasság eredetével, szentség voltával, megkötésének feltételeivel, a férj-feleség viszony szexuális és egyéb kérdéseivel (pl. gyereknevelés vagy házvezetés) kapcsolatos.⁵

A továbbiakban olyan későközépkori, házasságról szóló prédikációkkal foglalkozom - Sienai Szt. Bernardin, illetve magyar rendtársai Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát beszédeivel⁶ -, amelyek áthagyományozódásuk formáját tekintve a második és a harmadik típusba tartoznak, tartalmukat tekintve pedig a házasság gyakorlati kérdéseire, mindenek előtt férj és feleség szexuális kapcsolatára koncentrálnak. Ezek a beszédek, a minél szélesebb körű terjeszthetőség érdekében

4. vö. D. L. d'Avray, „Marriage Sermons in the C Collection: Degrees and Forms of Symbolism”, in *A Catalogue and its Users: A Symposium on the Uppsala C Collection of Medieval Manuscripts*, szerk. Monica Hedlund, *Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsalensis* 34 (Uppsala, 1995), 81-89. old.

5. A házasság teológiai és (kánon)jogi fejlődésének ma már rendkívül gazdag irodalmából ld. többek között: Michael M. Sheehan, *Marriage, Family and Law in Medieval Europe: Collected Studies*, szerk. James K. Farge (Toronto, 1996); James A. Brundage, *Sex, Law and Marriage in the Middle Ages* (Aldershot, 1993); uő., *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe* (Chicago és London, 1987); Dyan Elliott, *Spiritual Marriage: Sexual Abstinence in Medieval Wedlock* (Princeton, NJ, 1993); Christopher N. L. Brooke, *The Medieval Idea of Marriage* (Oxford és New York, 1991); Jack Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe* (Cambridge, 1983); Jean Leclercq, *Monks on Marriage: A Twelfth-Century View* (New York, 1982); Georges Duby, *A lovag, a nő és a pap: A házasság a középkori Franciaországban*, ford. Fázsy Anikó (Budapest, 1987) [első megjelenés: Párizs, 1981]; uő., *Medieval Marriage: Two Models from Twelfth-Century France*, *The Johns Hopkins Symposia in Comparative History* 11 (Baltimore és London, 1978).

6. Sienai Szt. Bernardin, *Quadragesimale de Christiana religione*, ss. 17-18, in *Opera Omnia*, 1. köt. (Firenze, 1950), 204-226. old.; Temesvári Pelbárt, *Pomerium sermonum de tempore*, ss. 26-27 (Hagenau, 1511); Laskai Osvát, *Sermones dominicales perutiles [...] Biga salutis intuitu*, s. 14 (Hagenau, 1499). Bernardinhoz általában ld. Franco Mormando, *The Preacher's Demons: Bernardino of Siena and the Social Underworld of Early Renaissance Italy* (Chicago és London, 1999) és Iris Origo, *The World of San Bernardino* (New York, 1962); a házassággal kapcsolatos prédikációhoz: Dyan Elliott „Bernardino of Siena versus the Marriage Debt”, in *Desire and Discipline: Sex and Sexuality in the Premodern West*, szerk. Jacqueline Murray és Konrad Eisenbichler (Toronto, 1996) és Roberto Rusconi, „San Bernardino da Siena, la donna e la 'roba'”, in *Mistiche e devote nell'Italia tardomedievale*, szerk. Daniel Bornstein és Roberto

latin nyelvűek; céljuk az, hogy segítséget nyújtsanak a népnyelven elmondandó prédikációkhoz. Szerzőik intenciói szerint a prédikátor lefordítja, majd képességei és igényei szerint, a megadott témákhoz és szerkezetéhez igazodva, kiegészíti, érzékletesebbé teszi, példákkal illusztrálja őket.⁷

*

A férj és feleség szexuális kapcsolatát szabályozó normarendszer legfőbb kiindulópontja és tekintélye Szent Pál, aki a korintusiaknak szóló első levélben ezt írja (1Kor 7, 3-4):

Uxori vir debitum reddat, similiter autem et uxor viro. Mulier sui corporis potestatem non habet sed vir, similiter autem et vir sui corporis potestatem non habet sed mulier.

Károlinál ez így hangzik:

A feleségének adja meg a férj a köteles jóakaratot; hasonlóképpen a feleség is a férjének. A feleség nem ura a maga testének, hanem a férje; hasonlóképpen a férj sem ura a maga testének, hanem a felesége.

A katolikus fordításban pedig így:

A férfi teljesítse házastársi kötelességét feleségével szemben, hasonlóképpen az asszony is férjével szemben. Az asszony testével nem maga rendelkezik, hanem a férje, éppígy a férfi testével sem ő rendelkezik, hanem a felesége.

A középkori felfogás szempontjából kulcsfontosságú kifejezés a „debitum” a két magyar bibliafordításban kétféleképpen szerepel. Károlinál „jóakaratként”, a katolikus fordításban „házastársi kötelességként”. Az utóbbi változat kifejezi ugyan a (Szent Jeromos fordítására visszamenő) középkori értelmezés lényegét, de meghatározó jelentőségű konnotációi nélkül. A „debitum” jelentése itt „adósság”, „tartozás”. Férj és feleség szexuális értelemben adósnak egymásnak, és egyfajta „kölcsonös adósrabszolgaság” formájában mindegyikük teljes mértékben ura a másik és csak a másik szexuális képességeinek. Ez a keret teszi lehetővé, hogy a házaspár szexuális kapcsolatát „adósság”, „követelés”, „behajtás”, és „törlesztés” - latinul „debitum”, „petitio”, „exactio” és „redditio” - pszeudo-jogi fogalmaiban elemezzék, és minden részletre kiterjedően szabályozzák: ki követelhet, mennyit követelhet, hol hajthatja be, mikor hajthatja be, hogyan hajthatja be stb.

Az adósság-modell központi szerepet tölt be a házasságon belüli szexualitás legitimitációjában. Temesvári Pelbárt szerint, ha a férj el akarja kerülni a halálos

Rusconi (Nápoly 1992); Temesvárihoz és Laskaihoz: Bárczi Ildikó, *Ars compilandi – a szövegformálás középkori technikája: Forráshasználat, hivatkozási gyakorlat és tematikus szerkezet a későközépkori prédikációirodalomban* Laskai Osvát életműve alapján, kandidátusi disszertáció (1993) és Tarnai Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon (Budapest, 1984).

7. Vö. Tarnai, „A magyar nyelvet írni kezdik”, 98. skk.

bűnt, mindössze háromféle helyes szándéktól („bona intentione”) vezérelve szeretkezhet feleségével: utódnemzés céljából, az adósság miatt, vagy a paráználkodás [fornicatio] elkerülése érdekében, és nem pusztán azért, hogy kéjvágyát kielégítse.⁸

Temesvári álláspontja korántsem újdonság. Az ad status típusba (a fenti első típusba) tartozó 13. századi házassági beszédek is ezt a három elfogadható indokot említik. Sőt, a legtöbb kánonjogász is így foglal állást attól kezdve, hogy a 12. században kialakul a házasság konszenzus-elmélete, amely részben épp az adósság-modellre épül.⁹ Fontos ugyanakkor látni, hogy az adósság-indok mint a legitim szex alapja, csak az adósság megfizetésére, nem pedig követelésére illetve behajtására vonatkozik. Aki követel, annak gyermeknemzésre vagy a paráznaság elkerülésére kell törekednie, akár saját parázna vágyainak, akár házastársának csillapításáról van szó. Az adósság ténye önmagában nem indok.

Ez az aszimmetrikus viszony követelő és törlesztő között teszi lehetővé, hogy a házaspár Szent Pálnál még teljesen szimmetrikus és egyenlőségelvű szexuális kapcsolatát, férj és feleség általában véve aszimmetrikus viszonyához igazítsák. Az eredetileg szimmetrikus viszony átértelmezésének távolabbi oka az arisztotelészi természet-, illetve társadalomfilozófia térnyerésében rejlik, amely lehetővé teszi, hogy férfi és nő viszonyát az élet minden területére kiterjedően aktivitás és passzivitás egységes fogalomrendszerében elemezzék (Arisztotelésznél - pl. Galénossal és különösen al-Ghazalival szemben - a nő, nem lévén saját spermája, még a fogamzásban is csak alárendelt szerepet játszik¹⁰). Az aszimmetria közelebbi oka magában az adósság-modellben, pontosabban az adósság-modell és az önmérséklet viszonyában keresendő. Abban ugyanis minden szerző egyetért - a mi három prédikátorunkat is beleértve -, hogy a legitim szex fenti indokaiból nem következhet olyasmi, amit Szt Bernardin immoderata frequentationának nevez. A túl sok szex terméketlenséghez, betegségekhez, mindenképp elmebetegséghez, továbbá örök kárhozathoz vezet.¹¹ Önmérsékletet ezen a modellen belül azonban csak közös megegyezéssel lehet gyakorolni, hiszen, ha az egyik fél „követel”, vagyis szeretkezni akar, a másiknak kötelessége, hogy „fizes-

8. sermo 26: „causa proles vel propter debitum vel vitatione fornicationis et non solum causa satiande libidinis”.

9. Ld. d'Avray és Tausche, „Marriage Sermons in the Ad Status Collections”, 103. skk.; Brundage, Law, Sex and Christian Society, 229. skk.; uő, „Carnal Delight: Canonistic Theories of Sexuality”, in Sex, Law and Marriage, 1. fejt., kül. 366. skk. és 38. skk.

10. vö. Danielle Jacquart és Claude Thomasset, Sexuality and Medicine in the Middle Ages, ford. Matthew Adamson (Cambridge, 1988), 61. skk. és 154. old. Az arisztotelészi házasság- és családelmélet kidolgozásában - az orvostudományi értekezések mellett - a Politika első könyvéhez, illetve a pszeudo-arisztotelészi Ökonómiához („háztartástanhoz”) írott kommentárok játszották a legfontosabb szerepet, vö. Roberto Lambertini, „A proposito della 'costruzione' dell'Oeconomica in Egidio Romano”, Medioevo 14 (1988): 315-370; a középkori nőellenességhez általában ld. Howard R. Bloch, Medieval Misogyny and the Invention of Western Romantic Love (Chicago és London, 1991).

11. Bernardin, Quadragesimale, sermo 18, 220. skk.

sen”, vagyis hogy vágyát kielégítse. Ha ellenben az adósság-viszony tartósan aszimmetrikus, vagyis nem pusztán oszcilláló, akkor az önmérséklet gyakorlása lényegesen egyszerűbbé válik: elég ha a követelő fél önmegtartóztató és az általa kezdeményezett szeretkezéseket teljes mértékben a gyermeknemzés szolgálataiba állítja.

Kérdés mármost, hogy melyikük legyen a jó cél érdekében követelő és egyben önmegtartóztató fél. Egyfelől világos, hogy a férfi, hiszen a nők [...] általában nem ismernek mértéket, szószátyárak és ingatagok, [ezért] oly módon kell kormányozni őket, hogy mértékletessé, hallgataggá, és állhatatossá váljanak mondja a házastársi kapcsolat arisztotelészi elméletének egyik legelső és mindenképp legnagyobb hatású kommentátora, Aegidius Romanus (1243-1316).¹² A szexben is, mint az élet egyéb területein, a racionális férfinak kell uralnia és tanítania, egyszóval nevelnie az irracionális nőt. Temesvári és Laskai figyelmeztetéseiket és buzdításait kizárólag a férjekhez intézik. Temesvári miután idézte Szent Pál szavait a debitum coniugaléval kapcsolatban, kijelenti, hogy különösen a nőnek kell minden megengedett dologban engedelmessé válnia férjének ... ha csökönyösen engedetlen, azzal halálos bűnt követ el ... hiszen a nő feje a férfi, a férfi feje pedig Krisztus.¹³

Vagyis a férjével szemben engedetlen nő Krisztus ellen lázad - még a szexualitás terén is. A prédikátor tanításai nem véletlenül a férfiaknak szólnak. A feleségnek adja tovább a férj.

*

A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Az aktív, racionális férj és a passzív, irracionális feleség koncepciója nem egyeztethető össze a prédikátorok ama előfeltevésével, hogy a férfi szexuális étvágya sokkal nagyobb mint a nőé. Ellentmondás feszül a férfi aktivitása és racionalitása között. Erre utal Temesvári imént idézett kijelentésében az a kitétel, hogy „minden megengedett dologban”. A férfiak ugyanis hajlamosak meg nem engedett dolgokat követelni feleségüktől. Ezek a meg nem engedett dolgok a házaspár szexuális életének mód, hely és idő szerinti korlátozásaira vonatkoznak.

12. „Quare cum mulieres [...] communiter sint intemperatae, garrulae et instabiles, regendae sunt tali regimine, ut inducantur ad temperantiam et ad taciturnitatem et ad stabilitatem”, De Regimine Principum Lib. III (Róma, 1607), II. könyv, I rész, XIX. fejt., 273. old.; a mű rendkívüli népszerűségéhez - népnyelvű fordításokkal együtt kb. 350 példány - ld. Charles F. Briggs, Giles of Rome's De regimine principum: Reading and Writing Politics at Court and University c. 1275 - c. 1525 (Cambridge, 1999) 20. sk. old.; Aegidius, és általában az Arisztotelész-komentárok, házassággal kapcsolatos nézeteinek elterjedéséhez ld. Carla Casagrande, „La donna custodita”, in Storia delle donne in Occidente, szerk Georges Duby és Michelle Perot, 2. köt (Róma-Bari, 1990); továbbá Silvana Vecchio, „La buona moglie”, in Storia delle donne.

13. sermo 26: „Precipue autem mulier debet obedire in omnibus licitis marito [...] si pertinaciter inobediens sit, immortaliter peccat iuxta illud [...] cum caput mulieris vir sit, caput autem viri Christus.”

A mód szempontjából a nem megengedett szexet természetellenesnek nevezik. Akkor természetellenes a közösülés módja („modus coeundi”) állítja Szt. Tamást követve Bernardin, „amikor figyelmen kívül hagyja az előírt edényt” („vas debitum”), továbbá akkor, „ha a pozíciót illetően figyelmen kívül hagyja a természet-től fogva kötelező módot”¹⁴. Meglehetősen homályos megfogalmazás, de ennél világosabbat egyik prédikátornál sem találunk, hiszen ahogy Temesvári mondja:

ilyesmiről nem szabad a prédikációban beszélni, legfeljebb általánosságban és nagyon óvatosan; a gyónás során azonban fel kell vetni.¹⁵

A gyónási kézikönyvek tényleg világosabban fogalmazzak, különösen a koraközépkorban, amikor az egyes bűnökért járó penitenciát egy rendkívül részletes és rendkívül finoman súlyozott rendszer alapján rótták ki. Wormsi Burchardnál, például, „a hátulról, kutyamódra” („retro, canino more”) végrehajtott közösülés elkövetőjének tíz napig, kenyéren és vízen élve kell vezekelnie.¹⁶ A természetellenes szex első kritériumát, vagyis a figyelmen kívül hagyott „edényt”, Bernardin a megtermékenyülés kizárásával indokolja, vagyis, a koraközépkori penitenciálékkal szemben, az anális illetve az orális közösülést, amiről itt minden bizonytalanság van, nem kapcsolja össze a rituális beszennyeződés eszméjével. A természetestől, vagyis a későbbi korokban „misszionáriusnak” nevezett pozitívumtól való eltérésben pedig egyszerűen a kéjvágy (*concupiscentia*) megnyilvánulását látja.¹⁷

A közösülés helyének korlátozása a szent helyeken, templomban és temetőben történő közösülés tilalmára vonatkozik. Bernardin kijelenti, hogy az oltáron folytatott közösülés még akkor is halálos bűn, ha kizárólag gyermeknemzés szándékával történik. „Ki merészel ebben kételkedni” – teszi hozzá.¹⁸ Ez a közösülési szituáció gyakori témája a prédikációkban elhangzó épületes példázatoknak is;

14. „quando praetermittitur debitum vas [...] si praetermittitur debitum modus a natura status quantum ad situm”, Bernardin, *Quadragesimale*, sermo 17, 209. old. vö. Szt. Tamás, *Scriptum super Sententiis* (Párma, 1858), lib. 4 d. 31 q. 2 a. 3 expos.: „Usus contra naturam conjugis est, quando debitum vas praetermittit, vel debitum modum a natura institutum quantum ad situm”.

15. sermo 26: „de hoc non licet in predicatione loqui nisi in generali et cautissime; sed debet remitti ad forum confessionis”.

16. *Decretum*, XIX. k., 5. fejelet, *Patrologia Latina*, 140. köt., coll. 959-960 – idézi: Jean-Louis Flandrin, *Un temps pour embrasser: Aux origines de la morale sexuelle occidentale (VIe-XIe siècle)* (Párizs, 1983), 164. old., 3. jegyz.; vö. James A. Brundage, „Let Me Count the Ways: Canonists and Theologians Contemplate Coital Positions”, *Journal of Medieval History* 10 (1984): 81-93 [= *Sex, Law and Marriage*, 11. fejelet.]

17. A szexuális aktus tisztátalanságával kapcsolatos koraközépkori félelmekhez ld. Hubertus Lutterbach, *Sexualität im Mittelalter: Eine Kulturstudie anhand von Bußbüchern des 6. bis 12. Jahrhunderts* (Köln, Weimar és Bécs, 1999), 114. skk. A rituális beszennyeződés témájához általánosságban, illetve ótestamentumi összefüggéseikhez ld. Mary Douglas, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (London, 1966).

18. „Numquid etiam ex sola prolis intentione carnalis concubitus in ecclesia vel in altari completus non includit in se mortalem irreverentiam in divina?” *Quis enim hoc audet dubitare?*”, Bernardin, *Quadragesimale*, sermo 18, 223. old.

az exemplumokban a deszakralizáló közösülést rituális büntetés követi, az ún. „penis captivus”, vagyis a nemi szervek összeragadása, amelynek csak a teljes megszügyenyülés vet véget, amikor már a közösség minden tagja szemügyre vette és kinevette a templomban rekedt szerelmeseket.¹⁹ Ugyanakkor egyes teológusok és kánonjogászok annyira fontosnak tartják a szexuális adósság kötelező erejét, hogy szükség esetén megengedhetőnek tartják a templombeli szexet. Albertus Magnus például azt mondja, hogy ha más helyet nem találnak, a törlesztő fél „fájdalommal” ugyan („cum dolore”), de eleget kell, hogy tegyen házastársa követelésének. Sőt, a behajtó fél sem követ el halálos bűnt, ha sírva bár („cum planctu”), de úgy érzi, hogy nem lehet meg szex nélkül („sine usu matrimonii esse non potest”).²⁰

Ami a szeretkezés idejét illeti, a 15. században már nem voltak érvényben koraközépkorra jellemző rendkívül szigorú megszorítások, amelyek tiltották a házasság közötti szexuális kapcsolatot minden szerdán, pénteken szombaton és vasárnap, továbbá menstruáció, terhesség és szoptatás idején, adventkor, nagyböjtben, a nagyhét alatt, pünkösd idején, a parancsolt ünnepek alatt, továbbá fényes nappal.²¹ A 12. században Gratianus majd kommentátorai úgy gondolják, hogy a *debitum coniugale* fontosabb ezeknél a korlátozásoknál, és a követelést a tiltott időszakokban is teljesíteni kell.²² Ebben a szellemben nyilatkoznak az általunk vizsgált prédikátorok is, akik a hét napjaira vonatkozó tilalmakat nem említik, hozzáteszik viszont a listához az áldozás előtti önmegtartóztatás követelményét, bár erre ritkán került sor évi egy alkalomnál gyakrabban. Ha valaki tiltott időszakban követel, mondja Bernardin Halesi Sándorra hivatkozva, de célja nem kéjvágyának kielégítése, hanem a szaporodás („causa procreationis”) vagy a paráználkodás elkerülése („causa vitandae fornicationis”), nem követ el halálos bűnt. Kivételt egyedül a menstruáció idején történő szeretkezés jelent, mert ez beteg, illetve torzszülött utódot eredményezhet. A pusztán törlesztő fél ebben az esetben sem bűnös.²³

Azt látjuk tehát, hogy szex időbeli korlátait lehet a legkönnyebben áthágni. A mód szerinti korlátozás terén sem a prédikátorok, sem az általuk hivatkozott tekintélyek nem ismernek kivételt, vagyis a törlesztő felet nem köti a *debitum*. Egy-két szélsőségesebb vagy sajátosabb véleményt leszámítva ugyanez érvényes a

19. Dyan Elliott, „Sex in Holy Places: An Exploration of a Medieval Anxiety”, *Journal of Women's History* 6 (1994): 6-34.

20. Uott., 14. old. és 47. jegyz. Elliott Freiburg János *Summa confessorum* (Róma, 1518) alapján idézi Albertust (4, 2, 43, fol. 220v).

21. A menstruációs ciklushoz és a nő termékenységéhez kötött kritériumok miatt nehéz pontosan meghatározni, hogy ez pontosan hány tiltott napot jelentett. Jean-Louis Flandrin számításai szerint egy átlagos fertilitású, de szabályos menstruációs ciklusú nő, ha férjével minden lehetőséget kihasznál (három évre vetített átlagban) kb. hetente egyszer szeretkezhetett; vö. Flandrin, *Un temps pour embrasser*, 41. skk.

22. Brundage, *Law, Sex and Christian Society*, 242. és 278-288. old..

23. Bernardin, *Quadragesimale*, sermo 18, 224. old.

hely szerinti korlátozásra is. A természetellenes szex vagy a profanizáló szex mindenképp halálos bűn. Következésképp a normális vagyis nem feltétlenül bűnös szexet érintő önmérsékletnek a szeretkezések gyakoriságát kell célba vennie.

Ezen a ponton jut szerephez a szemérmes és jámbor („pudica et devota”) feleség, aki Szent Erzsébethez és más szent nőkhöz hasonlóan, mondja Bernardin, számtalan szent és tisztességes módszerrel képes [...] férjének vágyakozó pillantása, kéjvágya, ölelése és a vele való bármely együttválás alól okosan kivonni magát, úgy saját, mint férje üdvösségére és javára.²⁴

Bernardin három ilyen „szent és tisztességes” módszert különböztet meg. Először is az öltözködésben és a külsőben megnyilvánuló hiúság elutasítása, vagyis a vágy felkeltésének kerülése. Másodszor „többszöri, kedves, értelmes és kegyes rábeszélés” („multiplices, suaves, rationales et pias suasiones”). Harmadszor pedig „óvatos és körültekintő figyelmen kívül hagyás” („cautas et providas dissimulationes”), mint amikor a feleség reggel nagyon korán kel és csak későn bújik ágyba nem adva alkalmat férjének az adósság követelésére.²⁵

Az okos feleség típusa csak Bernardinnál található meg, de nincs ellentmondásban a másik két prédikátor felfogásával sem. Nem többről van itt szó, mint a férjét megtérítő szent feleség koraközépkori toposzának egy új változatáról: a megtérés (*conversio*) itt nem keresztény hitre térést jelent, hanem egy szerzetesrendbe való belépéshez hasonlóan a kereszténység egy magasabb fokára való eljutást. A toposz megújulásának hátterében az a hagyományos gondolat áll, hogy a vágy, vagyis a bűnbeesés utáni szexualitásnak az a sajátossága, amellyel a bűnbeesés előtti még nem rendelkezett, a nőtől függ. A bűnbeesés előtt ugyanis, írja Szt Ágoston a *De civitate Dei XIV.* könyvében, a férfi ugyanolyan akaratlagon mozgatta nemi szervét, mint végtagjait, és csak akkor szeretkezett, amikor tényleg szeretkezni akart. A bűnbeesés után azonban vágyának rabszolgája lett – ez a fő baj a szexualitással.²⁶ És minthogy a vágy a nőre irányul, vagy a nővel kell csinálni valamit (pl. távol tartani), vagy a nőnek kell csinálnia valamit a férfiúi vér buzgalma ellen. Ez a középkori nőfogalom ambiguitásának egyik fő forrása. A nőre nemcsak a vágy beteljesüléséhez, hanem elkerüléséhez is szükség van. Egyszerre méreg és orvosság. Ahhoz azonban, hogy orvosság legyen, neki magának nem szabad vággyal rendelkeznie. Törlessze csak szépen szexuális adósságát, és lehetőség szerint, óvatosan – nem téve kockára, hogy férje esetleg paráználkodásba sodródjék – beszélje illetve nevelje le az adósság követeléséről.

24. „sicut de sanctissima Elisabeth et de quibusdam aliis sanctis feminis legimus, multis sanctis et honestis modis possunt pudicae et devotae mulieres suorum virorum carnalem aspectus, concupiscentias et amplexus et quoscumque concubitus prudenter subterfugere, tam pro salute propria, quam etiam pro salute et utilitate virorum suorum”, Bernardin, *Quadragesimale*, sermo 17, 214. old.

25. uott.

26. Vö. John Bugge, *Virginitas: An Essay in the History of a Medieval Ideal*. Archives Internationales d'histoire des idées / International Archives of the History of Ideas. Series Minor 17 (Hága, 1975), 21. skk.

Láng Benedek

Szexuális motívumok mágikus szövegekben

Tisztelt Hallgatóság,

Előadásom ambíciói meglehetősen korlátozottak; amit a következő percekben elmondok, nem több mint kísérlet. Kísérlet arra, hogy a szexualitás és a mágia találkozási módozatait tipologizáljam, alapeseteket különböztessenek meg, ezeket további esetekre osszam, és a középkori mágikus források felhasználásával példákat mutassak be.

Erotika és mágia, szexuális motívumok és okkult praktikák mintázatainak négy alapesetét különítem el.

Első eset, amelyet jelöljünk A betűvel: A szexuális tevékenység a mágia gyakorlásának mintegy velejárója: a mágus beavatás ürügyén szexuális kapcsolatra lép a hívekkel, vagy azok egymással, és az így orgiába torkolló mágikus mise a beavatás katalizátorává, és a magasabb rendfokok elérésének eszközévé válik. Legalábbis a hívő rendtagok szemében. A szkeptikus kívülálló ugyanennyire megalapozottan gyanakodhat arra, hogy mindez éppen fordítva történik, és a teozófia máza és az okkult filozófia nem több mint a szexuális aktust legitimáló tényező. A mágikus misztikának és a szexuális tevékenységnek ez a szó szoros értelmében is termékeny egymásra találása a modern korban, a 19 és 20. század hirtelen elszaporodó okkult szektáiban, titkos páholyaiban intézményesült, illusztratív példákat pedig nem csupán a szektákat célba vevő rosszindulatú pletykák szolgáltatnak, hanem a próféta és rajongói között kibontakozó valódi gyakorlat is, gondoljunk csak Aleister Crowley (1875-1947) rendjének rituáléira, vagy akár a hetvenes évek egyes amerikai szektáinak beavatási metódusaira. Ez a kapcsolódási forma, bár nem szűkölködik szaftos pornográf részletekben és izgalmas botrányokban, elméleti szempontból nem rejt különösebb kihívásokat, ezért a későbbiekben nem tárgyalom, csupán mint – történelmi esettel is példázható – logikai lehetőséget említettem.

Második, vagy B eset, amelyben elérkeztünk tulajdonképpeni témánkhoz, a középkori kéziratokban és kora újkori nyomtatványokban terjedő mágikus szövegekhez. Erotikának és mágiának ebben a találkozási formájában a szexuális aktus a mágikus recept része. Ezen belül két esetet különböztethetünk meg:

B/1: A spirituális és anyagi folyamatokkal párhuzamos szimbolikus szinten lép a szexualitás a mágikus recept territóriumára, ahogy például a 16. századi alkímia szövegeiben és ikonológiájában. Alkímiai kézikönyvek gyakran hangsúlyozzák, hogy a sulphur és a mercurius spirituális egyesülése ugyanolyan természetű, mint a szexuális egyesülés férfi és nő között. Egymásra találásuk neve coniunctio vagy coitus, fémek egyesülése vagy közösülés. A konjunkció tere, ahol a király és királynő, nap és hold, vörös férfi és fehér nő végső szeretkezésben egyesül, szükségképpen zárt hely: lombik, föld alatti barlang, tenger mélyén megbú-

vó kagyló, de nem ritkán a női test legrejtettebb részei, az alkimista anyaméhre emlékeztető edényében megy végbe az Opus Magnum, a Nap és a Hold pedig a szűz méhében, in utero virginis egyesül.

A források gyakran kétséget sem hagynak afelől, hogy a szexuális kapcsolat családtagok közt jön létre. A 16. század fametszetein megjelenő király és királynő valójában testvéri kapcsolatban áll, egyesülésük pedig kimeríti az incestus fogalmát. A nemtelen matéria tökéletesedése e képeken történetivé válik, az anyag meghal és feltámad, nászra kel önmagával és sokasodik, a kén és a higany megszemélyesül, fehér szüzekké, vörös ifjakká, feldarabolt királyokká, lányaikkal szeretkező apákká lesz. Ahogy a laboratóriumi prima materia a lombikban, úgy e történetekben a királyi szubsztancia a sírban, börtönben, vagy a tenger fenekén várja az átalakulást. Az alkimista számára nincsen élettelen tárgy a laboratóriumban, a különféle edényeket és desztilláló készülékeket formájuk okán medvének, teknősnek, gólyának, hétfejű hidrának, egybefogódzó ikreknek, önön mellét tépkedő pelikánnak ábrázolják. Türelmes olvasó kiismerheti, hogy a természet mely részlete a kémiai folyamat mely mozzanatának felel meg, csak egy kérdésre nem tud végül választ adni: melyik a jelkép, mely ábrázol, és melyik a jelölt, a szimbolizált tárgy? Vajon a spirituális történetek, szexuális egyesülés különböző formái szolgálnak a kémiai folyamat hasonlatául, vagy pedig a lombikok, tüzek, transzmutációk, konjunkciók jelképeznek valamiféle megfogalmazhatatlan szellemi, esetleg testi folyamatot?

B/2-es eset, amelyben egészen konkrét, materiális szinten tűnik fel a szexuális aktus. A mágus organikus anyagból, állati testrészekből és emberi testnedvekből megtermékenyítés útján szörnyszerű, de intellektuális képességgel felfegyverzett lények előállításán fáradozik. E módszer forrása a középkor talán legperverzebb mágikus szövege, a Liber Vaccae, azaz a „Tehén könyve”, egy arab forrásokra visszamenő viszonylag ritka receptgyűjtemény, amelynek egyik legkorábbi fennmaradt latin kéziratát Prágában másolták, és – esetleg – használták. A tehén könyve receptjei még azok számára is mehökkentők, akik egyébként jól ismerik a magia naturalis (azaz a természetes mágia) módszereit. Még akkor is így van ez, ha olyan elemek koncentrálódnak itt (szexualitás, születés, nemzés, fogamzás, hasznos állatfajok sokasítása, állati testrészek alkalmazása), amelyekkel egyébként a természetes mágia is szívesen operál. A konkrét eljárást, amelynek eredményeként a mesterséges állatok létrejönnek, vagy más csodálatos képességek a mágus számára elérhetővé válnak, a hallgatóság gyomrára való tekintettel inkább nem részletezem. Lemészárolt borjából méhek lesznek, emberi spermával megtermékenyített tehenekből egylábú emberek születnek, ártatlan emberek pedig majomformát vesznek fel a receptek helyes alkalmazása során. Az isteni teremtetőerővel versenyre kélő mágus szörnyszerű lények szülőatyja lesz, legfőbb célja, hogy állati testrészekből valami emberfeletti, jobban mondva állatfeletti lényt hozzon létre. Ehhez először is egy nőstény állatra van szüksége, legyen az tehén, borjú, vagy majom, amelynek méhébe állati és emberi anyagot, testnedveket, vért, spermiumot fecskendez be, hogy aztán a kiválasztott állat valami új hibrid kreációnak adjon életet. A női méh itt – akárcsak az alkímiai receptekben

– a női és a hímnemű összetevők egymásra találásának, konjunkciójának helyszíne, ahol valami új anyag vagy lény megfogon. Az egyik recept például azt magyarázza el, hogy a mesterségesen létrehozott, közelebbről meg nem nevezhető kreatúra agyát szemével összekeverve és saját szemünkbe dörzsölve démonokat és szellemeket láthatunk, sőt, ha tovább megyünk és nyelvét is megesszük, akkor még társaloghatunk is a démonokkal.

A Tehén könyve középkori megítéléséhez tartozik, hogy a latin szöveghagyományban mint Platón műve szerepelt, módszereiben pedig a 13. századi teológus, Guillaume d’Auvergne, (egyébként Párizs püspöke), nem talált különösebb kivetnivalót, és pusztán mint mesterségesen felgyorsított természetes folyamatok példáit aposztrofálta. Hiszen a középkorban köztudott (Sevillai Isidor is említi), hogy rothadó húsból gyakran keletkeznek férgek spontán módon, az Albertus Magnusnak tulajdonított De secretis mulierum pedig azt a példát hozza a spontán nemzésre, hogy ha megfelelő konstelláció alatt menstruáló nő haját termékeny földbe temetjük, abból kígyó fog kikelni.

Mindeddig mágia és szex olyan kapcsolattípusait vettük szemügyre ahol gender szempontokat nem igazán lehet relevánsan felvetni. A Liber Vaccae-ban például éppen a társadalmi sokszor független, biológiai nemek játsszák a főszerepet. Az utolsó két bemutatásra kerülő típus azonban már szorosabb összefüggésben áll társadalmi nemek történetével.¹

C aleset: a szorosan vett szerelmi mágia, amelyben a mágikus tevékenység célja az erotikus vonzalom kiváltása és a szerelem beteljesülése lelki és testi szinten egyaránt. Erre nem csupán antropológiai példák sokaságát lehet találni, hanem a tanult mágia (folklorától nem független) szövegeinek módszereit is idézhetjük, a természetes, a talizmán és a démoni mágia területeiről egyaránt. A természetes mágia a természet rejtett erőivel és korrespondenciáival operál, szerelmi receptjeinek, bájjitalainak hozzávalói közt megtaláljuk számos állat heréit, a szeretett nő haját, a szamar péniszét, a bika vizeletét, menstruációs vért, levágott körmöket és hasonlókat. A gyakoribb célok közt említhető a szerelem kiváltása, fenntartása, elmélyítése, a vágy felkeltése és szexuális aktusra való kényszerítés, az asszony hűségének megállapítása, és az impotencia elmulasztása. A receptek sikerére utalnak az olyan történetek, mint amelyben például egy lotaringiai varázsló azzal dicsekszik, hogy egyetlen nap leforgása alatt tizennyolc nővel lépett testi kapcsolatra. De hallunk ezzel ellentétes esetekről is, Guillaume d’Auvergne ír egy mágusról, akinek olyan hatalma volt a pszichológiai befolyásolásra, hogy meggyőzhetett egy nőt arról, hogy ötven-hatvan alkalommal is szexuális kapcsolatra lépett vele, pedig valójában csak egyszer kétszer.

Hasonló célokhoz nyújtanak segítséget a talizmán mágia experimentumai. Az arabból fordított mágikus kézikönyv, a Picatrix részletesen beszámol róla, hogy

1. Chapter 4: De generatione animalium imperfectorum, Albertus Magnus, De secretis mulierum (Amsterdam, 1648), pp. 65-75. En példányom: 24. p. jobb.

a megfelelő kőből, fémből a nap adott órájában és meghatározott csillagzat alatt, hogyan készíthető talizmán a célból, hogy a csodált nő szívében szerelem ébredjen, vagy a már meglévő szerelem tartóssá fejlődjék. Egy a Picatrixnál első pillantásra ártatlanabbnak tűnő, Albertus Magnusnak tulajdonított, és Prágában fennmaradt lapidárium leírja, hogyan lehet mágnessel a feleség tisztaságára következtetni. Amikor az asszony férjével ágyba fekszik, tegyünk egy mágnest párnája alá, és amennyiben a feleség hűséges és szűzies, azonnal átöleli a férjét, de ha nem, akkor kiesik az ágyból. (A latin szövegnek többféle olvasata is lehetséges: pusztán nyelvtani eszközökkel nem dönthető el, vajon pozitív esetben az asszony férjét vagy a követ öleli-e át, és az sem világos, hogy kudarc esetén a kő, a nő, vagy – egészen igazságtalan módon – a férj esik-e ki az ágyból.) Egy másik kő szerelmi étellel kapcsolatos mágikus tulajdonságáról számol be Albertus Magnus (ezúttal az igazi): a smaragd – írja a filozófus *De mineralibus*-ban – nem szenvedheti, ha jelenlétében szexre kerül a sor. Magyarország pillanatnyi királya például (ez IV. Béla lehetett) smaragdköves gyűrűben közeledett feleségéhez, a gyűrű azonban hirtelen három darabra tört. Ezért azt mondják, hogy ez a kő szűzieségre készíti a hordóját.²

A szerelmi mágia démoni módszerei nem céljaiban, hanem eszközeiben különböznek. A viaszt, női testszőrzetet, és mágikus köröket alkalmazó eljárás során démonok sietnek a mágus segítségére, és miközben a mágus a szeretett nőt mintázó viaszfigura karjaiba, szívébe, combjaiba és anusába tüket döfköd, majd a képmást megkereszteli, a démonok biztosítják, hogy a megkívánt hölgy többé sem aludni, sem ébren lenni ne tudjon addig, amíg szerelme a varázslóval be nem teljesül.³

Nem meglepő, hogy a kéziratokban hagyományozódó mágikus technikák a női testre és lélekre irányulnak, és férfi-szemszögből vannak előadva, hiszen a latin írásbeliség a középkori férfi lakosság egy szűk rétegének privilégiuma volt. Egészen különleges az a Krakói kézirat, amelyben a nő gyakorol szerelmi mágiát a hitese férje érzelmeit biztosítandó. Az ártatlan imaként kezdődő szöveg hamar varázslásba fordul, amelyben az asszony Elisabeth, Krisztus, Adonaj, a Tetragrammaton és egyéb istennevek segítségével, férjén Theoderiken bűbajt alkalmaz, hogy az – mint mondja – úgy kívánjon őhozzá közeledni, ahogyan a szarvas vágyja a vízforrás közelségét.

Miközben – ettől a példától eltekintve – a mágikus kézikönyvekben leírt praktikák alanyai férfiak, tárgyai pedig nők, addig a perekből, törvényesszövegekből, és egyéb jogi forrásokból éppen ellentétes kép bontakozik ki: a szerelmi mágiával vádolt személyek közt a női nem alaposan felülreprezentált. Pusztán az, hogy a szerelmi mágiát a középkori törvénykezés kriminalizálja, a legkevésbé sem különös. Démonokkal vagy nélkülük, a mágiának ezen formája a legdurvább módon avatkozik be a recept áldozatának életébe, érzelmeibe, pszichológiai állapo-

2. Kieck 44, Hmes-2, 546.

3. Kieck. Forb Rites. 87.

tába. Nyílt mesterkedéssel, mágikus rituálék segítségével a mágus végső soron korlátozza a kiszemelt nő vagy férfi szabad akaratát, érthető tehát, hogy e manipulációktól való félelem az egyházi és világi hatóságok leghatározottabb tiltását eredményezte. Ahhoz, hogy az erotikus célokat szolgáló praktikákat nem az ártatlanabb mágiaformákkal kategorizálták együtt, az is hozzájárult, hogy a középkori megítélésben a testi vágnak mindig is volt némi ördögi híre.

Ez elvezet minket negyedik alapesetünkhöz, (D) ahol a szerelem és mágia kérdésköre a nőket célba vevő vádakban, pletykákban és rágalmban kapcsolódik össze. Richard Kieckhefer, mágia- és boszorkánykutató szerint annak oka, hogy inkább nők váltak az erotikus mágia vádak célpontjává, nem az volt, hogy ők voltak hajlamosabbak mágikus eszközöket testi céljaik szolgálatába állítani, hanem sokkal inkább az, hogy határozottabb volt a félelem attól, hogy nők manipulálják a férfiak érzelmeit, mint fordítva, továbbá pedig férfiakban volt némi hajlandóság, hogy törvénytelen és kínossá váló kapcsolataikat úgy magyarázzák ki, hogy szeretőik mágikus képességeit teszik felelőssé saját obszessziójukért. Különböznél is, mindenki tudja, hogy a nők inkább válnak a csábítás, kihívás, kísértés forrásaivá, mint a férfiak.

A mágikus kézikönyvek számos példát hoznak negatív szerelmi mágia gyakorlására is. Ez nem a annyira a szexuális vágy elfojtására irányul, hanem inkább a szexuális teljesítőképesség akadályozását célozza vagy a termékenységet akadályozza. A terméketlenség és a mágikus kasztráció, az impotencia előidézése orvosi, teológiai, jogi szempontokat is felvet, falusi javasasszonyok nem ritkán váltak ilyen vádak miatt malefícium perek áldozataivá. De az erotikus mágia vádja nem kímélte a királyi család tagjait és a királyi udvar szereplőit sem, és ez vád sokszor az udvari intrikák konkrét politikai szempontjaival szoros összefüggésben fogalmazódott meg. Paradigmatikus példák sorát lehet találni erre, kezdve a francia Mahaut d'Artois esetével, aki a vádak tanúsága szerint szerelmi bájitalnak szánt főzettel ölte meg X. Lajos királyt, folytatva Alice Perrers-el aki az angol III. Edwardot babonázta meg, egészen Boleyn Annáig aki mágikus eszközökkel VIII. Henrik érzelmeit tartotta fogságban. (legalábbis egy darabig, aztán ezek az érzelmeik kiszabadultak). Anna Brzezinska, a Közép Európai Egyetem doktorandusz hallgatója egy egész disszertációt írt arról, hogyan váltak a 16. századi lengyel királyi háztartás nőszereplői szerelmi mágiával kapcsolatos vádak céltáblájává. Három példa is említhető a lengyel-litván unió 16. századi történetéből, és különös módon mind a három Zsigmond Ágost király (1520-1572) személyéhez köthető. A rendszerint alacsony sorból származó királyi szeretőikkel és királynőkkel szemben megfogalmazott vádak kiterjednek a szerelmi mágia gyakorlására, bájitalok használatára, politikai befolyással és a nőiséggel való mágikus visszaélésre, sőt a király megmérgezésére is. Minthogy pozíciójuknál fogva a megtámadott hölgyek sérthetetlenek voltak, jó hírük lerombolásának és stigmatizálásuknak legfőbb eszközévé a pletyka és a pusztaszóbeszéd lépett elő.

Hasonló esetekre a magyar történelem is szolgáltat példát. Zsigmond császár özvegyével, Cillei Borbálával szemben még csak a fémhamisítás, és az alkímiával való visszaélés vádja merült fel. A szerelmi mágia témakörébe tartozó rontás-

ra hivatkozik viszont Mátyás felesége, Beatrix. Mint tudjuk a királyné helyzetét némileg kényelmetlenné tette az udvarba, hogy nem tudta az uralkodót trónörökösrel megajándékozni. Védekezésül, illetve a konkurencia megsemmisítése céljából arra hivatkozott, hogy termékenysége szerelmi rontás áldozatává vált, mégpedig Mátyás természetes fiának Corvin Jánosnak anyja, Borbála mesterkedése folytán. Amikor Beatrix már a bűnös egyházi kiközösítéséért folyamodott, a megtámadott Borbála és fia jónak látta, hogy Mátyáshoz folyamodjék védelemért. A király részvételével lefolytatott családi megbeszélés veszekedéssé fajult, melyben Corvin János és a királyné kölcsönösen sértegette egymást (Beatrix a fiatalembert az olasz forrás tanúsága szerint figliolo della putana-nak nevezte). Borbála és Corvin János végül is az országban maradhattak, az eset nyomán szárnyra kelő pletykák Beatrix mágikus okú terméketlenségéről pedig kapóra jöttek a következő királynak Ulászlónak, aki a volt királynét politikai noszogatások ellenére sem kívánta feleségül venni.

Összefoglalásul elmondható tehát, hogy a szerelmi vagy erotikus mágia bizonyos mértékig gender-specifikus. Bár a klerikusok és egyetemi hallgatók által másolt mágikus kézikönyvekben a mágus értelemszerűen férfi, a vádakból, pletykákból, és egyéb irodalmi műfajokból egy hasonló eszközökkel dolgozó, de kimondottan nők által végzett gyakorlat körvonalazódik. A női nem eme kitüntettségére számos magyarázó faktor említhető: a nők köztudottan védtelenebbek az ördögi kísértéssel szemben, hajlamosak az érzelmek manipulálására, a férfiak elcsábítására, és a női testnek általában veszélyes ereje van. Mindehhez hozzájárul, hogy a nők intim viszonyban vannak a gyógyítás mesterségével, innen a szerelmi bájjal készítése és a mérgezés már csak egy lépés. Eltúlzottnak tartom ugyanakkor, hogy valamiféle középkori nőgyűlöletre vagy a nők feletti hím kontrol kiterjesztésére hivatkozzunk a nők elleni vádak megsokasodása láttán. Az okok és a tényezők játéka és kölcsönhatása ennél az egytényezős magyarázatnál átgondoltabb modellek keresésére készítenek, és ilyen modelleket a boszorkánykutatás nem kis számban szolgáltat. Ennek tárgyalása azonban túlmutat az én kompetenciámon; a női nem és a szerelmi mágia középkori összefonódására magyarázatként pedig egyszerűen arra a kissé idegenkedő és gyanakvó férfi attitűdre hivatkoznék, amelyet Batty János – Szerb Antal szerint – így összegzett naplójában: A nők kiismerhetetlenek.

Erdélyi Gabriella

A szerzetesek és szeretők: a reformáció melegágyai?

A korai reformáció régi papság ellen irányuló támadásainak céltáblája a szerzetesség, leginkább pedig a koldulórendi barátok voltak.¹ Az ismert prédikátorok közül Magyarországon elsősorban Szkhárosi Horváth András volt az, aki a szerzetesek képmutatását, hamis hitét és erkölceit ostromozta. Emberi szerzés című énekében így írt a barátokról:

Im tanács teneked megnyomorult község,
Hogy megcsalott téged ez sok szerzetesség.
Ki néked volt kedves, az volt nagy ellenség.

[...]

Visitátorokat vizsgálni bocsátnak
De kő-templomokat csak meglátogatnak,
Verébszart hol látnak / azon megbotolnak.

[...]

Az sok tudatlanságról/ senkit meg nem feddnek,
Az sok részegségről/ meg sem emlékeznek,
Az paráznaságért senkit meg sem vernek.

Ítéld úristen, ha ez nem nagy vakság,
Tiltván ő között az jó szent házasság
És kedves között szertelen bujaság.²

Mint látjuk, a cölibátusból eredő szerzetesi paráznaság bűne Szkhárosinál, miként reformátor társainál is oly gyakran, a házasság erényeivel, tisztaságával van szembeállítva.³ Azt viszont itthon elsőként Batizi András, tokaji prédikátor írta le

1. R. W. SCRIBNER, For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda and the German Reformation, Oxford 1994, 37–58.; GEOFFREY DIPPLE, Antifraternalism and Anticlericalism in the German Reformation: Johann Eberlin von Günzburg and the Campaign against the Friars, Aldershot 1996.

2. 16. századbeli magyar költők művei 1., 1527–1546 (Régi Magyar Költők Tára. 2), közl. Szilády Áron, Budapest 1880, 227–230.

3. VÖ. pl. MELANCHTON, Declamationes, De conjugio (1555), Philippi Melanthonis Opera quae supersunt omnia, vol. 12., ed. Henricus Ernestus Bindseil, Brunsvigae 1844 (Corpus reformatorum 12.), 128–138, főleg 128–129.; KÁLVIN, Institutio religionis Christianae: „Hoc constat, nullum esse hominum ordinem magis omnis vitiorum turpitudine inquinatum; [...] In paucis quidem coenobiis pudice vivitur, si pudicitia vocanda est, ubi eatenus remprimitur libido ne palam sit infamis; decimum tamen quodque vix reperias, quod non lupanar sit potius quam castitatis sacrarium. [...] Virginitatem Deo perpetuam promittunt, quasi cum Deo ante pepigerint ut se a coniugii necessitate liberarent.” Ioannis Calvinii opera quae supersunt omnia, vol. 2., ed. G. Baum-E. Cunitz-E. Reuss, Brunsvigae, 1864 (Corpus Reformatorum 30.), 936.

házasánakében – egy az egyben átvéve Luther érveit⁴ –, hogy Isten a házasságot a szaporodás és a férfi segítése mellett kifejezetten „a paráznaság távozásáért” szerzette.⁵ Az Isten által elrendelt házassággal szemben tehát a szerzetesség emberi találmány, így az erkölcsi rend mellett a keresztény doktrína perverzciója, az egyház egységének megbontója.⁶ Elvi-teológiai és tapasztalati-morális síkon is mozgott tehát a régi papság és a szerzetesség elleni polémia, amely kiváltságai egy részét szüzességi fogadalmából eredeztette.

A történészek úgy vélik, hogy a házasság ilyenfajta felértékelését a kora 16. században az tette lehetővé, hogy a nemek közötti viszonyok éppen lendületes átalakulásban voltak. Így például eltűnőben volt a női kéjszóvárság középkori koncepciója, s egyre inkább szembenéztek a férfi ösztönök megzabolázásának nehézségeivel, ami hozzájárult ahhoz, hogy a nők Isten szolgálóinak is méltó párjaivá válhattak.⁷ A protestantizmus antiklerikális propagandája így összekapcsolódott a női különjogok és privilegizált csoportok elleni kampánnyal. A „házasság vallásának” mindenkire kiterjesztett, egységes szexuális normája jegyében a prostituáltak és az apácák, vagyis az egyedül vagy csoportokban élő, bizonytalan státusú nők a kicsapongó szerzetesség bűntársaiként jelentek meg. Gyöngyösön 1538-ban gúnyiratok terjengtek a ferencesek és a beginák közötti tiltott viszonyról, s a debreceni hitvallás 1562-ben a barátok és az apácák „bordélyházainak” lerombolását sürgette.⁸ De az apácák lelkigondozását végző barátok ellen az is visszatérő vád volt, hogy a gyóntatást a tisztességes és ájtatos férjes asszonyok csábítására használják.⁹

A reformáció nőörténete olyan kérdésekre keresi a választ, hogy a reformáció milyen hatással volt a női szerepekre, a nemek egymáshoz való viszonyára, a házasságra és a családi életre. A vélemények persze megoszlanak: egyesek a női emancipáció szellemi gyökereit vélik a reformációban felfedezni, és a nők helyzetének javulásáról beszélnek,¹⁰ míg az ellenkező oldalon inkább a férfiak felül-

4. Vö. LUTHER, Eyn Sermon von dem Ehelichen Stand (1519.), D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe, Weimar 1883–, (= WA) vol. 2., 166–171.

5. BATIZI ANDRÁS, A házasságról való ének (1546), 16. századbeli magyar költők művei 1., 120–124.

6. LUTHER, De votis monasticis iudicium (1521), WA VIII, 564–666.; KÁLVIN, Institutio, 929–941.

7. NATALIE ZEMON DAVIS, Városi nők és vallási változások, Társadalom és kultúra a kora újkor Franciaországban, Budapest 2001, 89.

8. ETE III. 308–311. @; KISS ÁRON, A XVI. században tartott magyar reformációs zsinatok végzései, Budapest 1870, @; Szkhárosi is utal arra, hogy a szerzetesek az apácákkal „szégyenségekben élnek”. Az Istennek irgalmasságáról és ez világnak háládatlanságáról (1546), RMKT 2., 204.

9. DIPPLE, Antifraternalism, 30–33, 150–151.; STEVEN OZMENT, The Reformation in the Cities: The Appeal of Protestantism to Sixteenth Century Germany and Switzerland, New Haven and London 1975, 53–54.; CEU: Sex in the confessional @).

10. Erre példa STEVEN OZMENT, When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe, Cambridge, Mass. 1983.

kerekedését, a női szerepek beszűkülését hangsúlyozzák. Így például azt, hogy a tisztességes asszonyok csábítói elleni támadások is / elsősorban a férfiek becsületének és hírnevének védelméért, illetve a nők és gyóntatóik testi-lelki szövetségének megbontását célozták.¹¹ Az én – általánosabb társadalomtörténeti ihletettségű – kérdésem azonban úgy hangzik, hogy a szerzetességről és szeretőikről folytatott reformációs retorika vajon mennyiben felelt meg a címzettek, vagyis a becsapott „szegény község” igényeinek, s szerepet játszott-e a reformáció sikerében, tömegmozgalommá válásában. A hívek papjaik irányában támasztott erkölcsi elvárásait olyan források segítségével fürkészzük, ahol az egyszerű emberek véleményét egyháziak kérdezték ki és jegyezték le.

Ilyen interakcióra okot és alkalmat például a körmendi kolostor körüli per szolgáltatott, amely a kegyúr által szerzetesekhez méltatlan életük miatt eltávolított Ágoston-rendiek és a kolostorba vitt obszerváns ferencesek között folyt 1518-ban.¹² Itt már az a körülmény is említésre méltó, hogy a barátok elleni vádak, köztük iszákosságuk, kocsmái verekedéseik és szexuális kihágásaik tárgyában csupán férfiak kihallgatására került sor, ami a többi szentszéki vizsgálat fényében nem látszik szükségszerűnek. A kihallgatott körmendi és környékbeli férfiak száján pedig több tucat olyan történet hangzott el, amelyek főszereplői ún. gyanús/rosszhírű nők voltak, akik alatt a barátokkal kapcsolatba hozott egyedülálló nőket, özvegyeket vagy hajadonokat értettek. A gyanú pedig kiterjedt a barátok sikertelenül titkolni próbált tartós szerelmi kapcsolataira éppúgy, mint a csoportos orgiák alkalmi résztvevőire. A barátok fattyai pártában maradó anyjukkal egyedül éltek, miközben férjes asszonyok hordták főztjüket a kolostorba. Noha talán kicsit torzít is a többségükben bizonyára férfiak és apák által az ágostonosok és szeretőik elé állított tükör, valószínűnek tűnik, hogy a lakosságot ténylegesen is elsősorban a barátok nőügyei háborították fel, míg azt nagyobb türelemmel viselték, hogy egész nap a kocsmákban ültek, kártyáztak, s gyakran veszekedtek. A spontán egyéni büntetőakciók vagy a világi hatóságot mozgósító nyilvános megszégyenítés ugyanis mindenekeelőtt a paráználkodókat, semmint a tehetetlenségig lerészegedőket fenyegette. Jóllehet tehát az emberek időnként valóban maguk ráncigálták ki a barátok szeretőit a kolostori cellákból, haragjuk ezzel el is szállt. S bár időnként tervezték a méltatlan fráterek elkergetését, erre nem került sor, hanem évtizedeken át eltűrték, hogy a barátok a mindenkitől elvárt erkölcsi minimumot sem tartották be: példamutatás helyett rendbontást okoztak, s amint a hívek bevallották, őket magukat is bűnbe vitték. A 13 plébános vallomásából az is kiderül, hogy az ágostonosok állandó cimborái elsősorban ők maguk voltak, aminek fényében feltűnő, hogy a világi tanúk sem erre, sem plébánosaik szexuális szokásaira semmiféle utalást nem tettek.

11. Ld. pl. LYNDAL ROPER, The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg, Oxford 1989.

12. Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Barberiniani Latini (= BAV Barb. Lat.), vol. 2666.

Hogy miért nem, azt az esztergomi érsekség katolikus reformja jegyében végzett főesperesi vizitációk eredményei segítségével fejthetjük meg. A jegyzőkönyvek több száz példája ugyanis arról tanúskodik, hogy az alsópapság elenyésző kivétellel feleséget vagy ágyast, szakácsnőt tartott az 1550-es és 1560-as években.¹³ Vagyis a reformációval legfeljebb annyi változott, hogy néhányan, az egyéb szokásaikban amúgy jó katolikusok éppúgy, mint a heretikusok, ágyasikat, szakácsnőiket feleségül vették.¹⁴ S ami nekünk itt érdekes: papjaik kvázi családosi élete – a főpapsággal ellentétben – a híveket egyáltalán nem aggasztotta. A jelek szerint teljesen normálisnak tűnt számukra, ha plébánosuk / hozzájuk hasonlóan / egy asszonnyal gyerekeket nevelt. Így több, a szentségeket katolikus módon kiszolgáltató plébánosról is feljegyezték: nős, híveik dicsérik erkölcsait, tisztességes életét.¹⁵ Azt azonban már röviden megjegyezték, ha a plébános feleségét fiatalabbra cserélte, s méginkább felszínre törtek panaszaik ott, ahol a pap gyakran váltogatta ágyasait, vagy felesége mellett kijárt a szőlőbe szeretőjéhez.¹⁶ A legnagyobb felháborodást azonban Galgócon tapasztalták a vizitálók, ahol az egyik oltárospap férjes asszonnyal élt, a herestyéni plébános hosszan sorolt szexuális bűnei között pedig a leányrablás és a gyóntatást kihasználó csábítás is szerepelt.¹⁷

A hívek hasonló elvárásait tükrözik az 1508-ban a bencés apátságokban járt vizitátorok feljegyzései. A meglátogatott 17 felvidéki és dunántúli házból hat helyen szegték meg az apátok tisztasági fogadalmukat ágyastartással. A hívek felháborodásáról azonban ismételtelen csak ott hallunk, ahol az emberek a magukra is kötelezőnek tartott normák megszegésével találkozottak. Míg azonban a világi alsópapságnál ezek száma elenyésző volt, itt az apátok egynegyede ellen éltek a szexuális szabadosság vádjával: a murakeresztúri apátot csak „kanczas barath”-nak hívták, a bakonybéli apátról pedig a jobbágyok azt mesélték, hogy feleségei-

13. VOJTECH BUCKO, *Reformatio in archidioecesi Strigoniensi ad a. 1564.*, Bratislava 1934, , *Visitaciones Canonicae*, 121–284. (= Esztergom 1559–1562)

14. A középkori ágyastartásra ld. JAMES A. BRUNDAGE, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago and London 1987, 536–539.; A hazai viszonyokra ld. az egyházmegyei zsinati határozatok erre vonatkozó pontját: *De clericis concubinariis*. Külön figyelmet érdemel az 1489-es esztergomi zsinat kiegészítése. *Leges ecclesiasticae regni Hungariae, et provinciarum adiacentium, opera et studio Ignatii comitis de Batthyán episcopi Transilvaniae collectae et illustrate*, III, Claudipoli 1827, 557.; A papi házasságkötés módjára az 1554-es veszprémi egyházlátogatási jegyzőkönyvben vannak utalások. Récsén pl. „plebanus uxorem duxit solemniter ad instar rusticorum”. A veszprémi Egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554–1760), kiadta Pfeiffer János, Veszprém 1947, 24–40, 29. (= Veszprém, 1554)

15. „...parochus Melchior nomine ibi natus et a suis parochianis probe et honeste vite laudatus, uxoratus, qui sacramenta omnia, prout ostendit, catholice servat...”. Esztergom 1559–1562, Mosóc, 154. Ld. még Sasvár, 196.

16. Egerszeg oppidum, „plebanus [...] mulierem tenet, unam dimittit, mox alteram ducit. Insuper dicunt rustici, quod habet unam glossam in promontorio, quo abutitur”. Veszprém 1554, 30.; Esztergom 1559–1562, Turán 175, Herestyén 212.

17. Uo., 194, 212–213.

ket kétes célzásokkal illette, és szajhákat szállíttatott a monostorba. A szeretőjével úgymond „tisztességesen” élő kolosi apátot azonban például kifejezetten védelmükbe vették.¹⁸ Mindez azért is érdekes, mert amint említettem, a körmendi barátoktól a hívek a tartós kapcsolatokat sem igen túrték. A magyarázat – úgy vélem – abban rejlik, hogy az apátok javadalmukból családjuknak, amint a hívek mondják, „parasztházat” építettek, s gyerekeiket anyjukkal itt tartották, ahová a látszatra sem adók maguk is átköltöztek, a szemérmesebbek pedig gyakran hazalátogattak. Ezt a hívek elfogadták, panasszal így csak a monostorok szerzetesei éltek, akiket az apát mindezzel anyagilag jelentősen megrövidített.¹⁹

A körmendi ágostonosok körülményei azonban ezt a megoldást nem tették lehetővé. Így ha akartak sem tudtak a javadalmas papság házasságszerű, a hívek által is természetesnek vélt kapcsolataikhoz és családi életéhez hasonló megvalósítani. S szemben a rokonság és a világi törvénykezés felügyelete alatt álló alsópapsággal,²⁰ a barátok szociális gyökértelenségük és a közösségi-kegyúri kontroll hiányában könnyebben keveredtek alkalmi, de annál látványosabb, és a közösség mindennapi békéjére, anyagi biztonságára és intézményeire veszélyesebb kihágásokba. A koldulórendi barátok feletti ellenőrzés hiányát jól mutatja a szeretőjével in flagranti ért Mihály fráter esete is, akit noha a földesúr embere a vár-börtönbe vetett, rövidesen kénytelen volt szabadon engedni, és egyházi feletteseinek átadni. Lelki nővéreként feltüntetett barátnőjét ugyanakkor a paráználkodáson ért ún. „szabad nők” szokásos büntetésével sújtották: a pellengéren megvesszőzték és a városból kiűzték.²¹ S míg a házasságtörőknek halálbüntetés járt,²² az Istennel kötött szerződését megszegő barát az éjszaka leple alatt egyszerűen továbbállt. Ez a kettős mérce pedig méltán keltette az emberekben az igazságtalanság érzését. Mivel tehát az ágostonosoktól – spirituális felsőbbrendűségekre való igényük mellett – a közösség minden tagjára kötelező normák betartását is hiába várták, a barátok könnyen kívülállók maradtak. A falusi-mezővárosi alsópapság ezzel szemben helyi rokonságával, saját háztartásával, gazdálkodásával és családjával a jelek szerint könnyebben beilleszkedett a közösségekbe. Ráadásul a plébánosok magyarázkodása, hogy feleséget „a család, semmint a tes-

18. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története, I–XIIb, szerk. Erdélyi László–Sörös Pongrác, Budapest 1902–1916, III. 618–619.

19. Uo., Babocsa 617, Koppánymonostora 620.

20. Pl. a Körmenden kihallgatott 13 pap egy kivétellel a környékről származott és itt is szolgált. A plébánosokat a 15. századtól már egyre gyakrabban arra kötelezték beiktatásuk alkalmából, hogy a hívekkel való ellentéteiket az úriszék előtt rendezzék. BÓNIS GYÖRGY, *Az egyházi bíráskodás fejlődése, Szentszéki regeszták*, Budapest 1977, 655.

21. Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek, készítette Varga Endre, Ila Bálint et al., szerk. Varga Endre (Budapest 1958 (MOL Kiadványai II. Forráskiadványok 5), No. 48, 288, 478. A paráználkodó nőtlen férfinek bírságot kellett fizetnie vagy/és a teherbe ejtett leányt feleségül kellett vennie.

22. Vö. uo., No. 251, 395.

ti vágy miatt” tartanak, nem csak híveik számára volt elfogadható, hanem a reformpárti püspökökkel szemben a vizitáló főesperesekben is megértésre talált.²⁴

Mindez egyfelől megkérdőjelezi, de legalábbis szűkíti az érvényességét annak az újabb népszerű tézisnek, amely a lutheri tanok tömeges befogadását az antiklerikalizmussal, vagyis azzal magyarázza, hogy a régi papság lebontását igazoló teológiai megfontolásokat az etikai dimenziók tették hatékonyvá. Így ha a reformáció a kiváltságaival visszaélő, hivatásához méltatlan papság elleni lázadás is volt, a címbeli kérdésre tagadó feleletet kell adjunk: nem a papság mindennapi élete, ágyastartása táplálta e gyűlöletet.²⁵ De a korabeli antifraternalista polémiait is csak részben magyarázhatjuk a hívek elvárásaival. Feltűnő intenzitása ugyanis inkább az új papság identitásképzési törekvéseinek, illetve a régi és az új papi reformgeneráció hatalmi versengésének folyamatában értelmezhető. Mit jelent ez konkrétan? A fent idézett Szkhárosi maga is, amint nem titkolja, „barátból lött pap”, feltehetően obszerváns ferences volt. A barátok elleni támadása így a saját konverzió igazolását és segítségét éppúgy szolgálhatta,²⁶ amennyire a riválisok ellehetetlenítésére irányuló propagandaszólamnak is tekinthető. Hiszen nem csak az újhíttű prédikátorok egy része, de az új tanok első írásos cáfolata és terjedésük legharcosabb ellenségei is abból a ferences rendből érkeztek, amely a 15. század második felében a laikusok művelődési és lelki igényei iránti érzékenység jegyében jelentősen átalakult, megújult.²⁷ E mintegy országszerte 120 kolostort benépesítő, több ezer fős szerzetesi gárda pedig még sokáig nagy népszerűségnek örvendett a hívek körében, amit a rákövetkező új papi reformnemenzedék nyíltan fájlalt: „azon Krisztusnak ő szent ígését most is prédikálják, / De

23. Esztergom, 1559–1562, 168.

24. Vö. az 1493-as esztergomi egyházmegyei zsinat ágyastartó papokról hozott kiegészítő határozatával, amely szerint az esperes vizitátorok és helyetteseik az ágyastartásért a pénzbírságot ugyan saját zsebre beszedik, de nem –illetve csak a fizetni nem tudók és személyes ellenségeik esetében – jelentik. IGNATIUS BATTYANY, ed., *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium, I–III, Albae Carolinae–Claudipoli 1785–1827*, 546–566, 557–558.

25. HANS-JÜRGEN GOERTZ, *Pfaffenhaß und groß Geschrei. Die reformatorischen Bewegungen in Deutschland 1517–1529*, Munich 1987.; *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe*, ed. by P.A. Dykema-H. A. Oberman, Leiden-New York-Köln 1994 (*Studies in Medieval and Reformation Thought* 51).

26. Luther a szerzetesi fogadalomról szóló fent említett írásával maga is a rendekből kilépők lelki és politikai krízisen, konverzióval való átsegítését, házasságuk megkönnyítését kívánta szolgálni.

27. Szkhárosi egy időben Váradon volt prédikátor, s a váradi gvardián és a rendi főszikola vezetője, Szegedi Gergely tollából született az 1530-as évek első felében Dévai Bíró Mátyás írásainak katolikus vitairata. HORVÁTH JÁNOS, *A reformáció jegyében*, 162–163. Ld. még pl. Csáti Demeter obszerváns ferences papi és irodalmi tevékenységét, uo., 181. A ferencesek ellentétekenyégére ld. még Sárospatak példáját. SZÚCS JENŐ, *Sárospatak reformációjának kezdetei*, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 2 (1982), 36: A fenti példákkal ellentétben a hódoltságbeli Gyöngyösön, Jászberényen, Kecskeméten és Szegeden fáradozásait a katolicizmus hosszútávú győzelme koronázta. KARÁCSONYI JÁNOS, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II, Budapest 1922–1924, II. 60–69, 83–85, 96–99, 160–168.

Lutherségnek és hamisságnak az barátok mondják, / Mind az urakat ez szegény vakokat azzal elaltatták” – panasolta Szkhárosi.²⁸

Mindez paradox módon nem zárja ki ugyanakkor, hogy e retorika hatékonyságát mégis annak tulajdonítsuk, hogy találkozott a hívek tapasztalataival és igényeivel: a házassággal szembeállított szerzetesi bujáság vádja sok helyen – mindenekelőtt a késő középkori újjászerveződést elkerülő régi szerzetesség közegében – értő és helyeslő fülekre talált. Egyéb tényezők mellett így a hívek kettős mércéje, az ágyastartó papság iránti tolerancia és a szerzetesi szabadosság iránti türelmetlenség is szerepet játszhatott abban, ami idővel bekövetkezett: a protestáns egyházban a papi házasság szabállyá válása és a szerzetesség felszámolása, példát szolgáltatva a társadalmi cselekvés norma manipuláló lehetőségein túl normaképző erejére.

28. A rend helyzetére a reformáció előestéjén ld. SZÚCS JENŐ, *A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború* (Egy kódex tanúsága), *Levélári Közlemények* 43 (1972) 213–263.; SZÚCS JENŐ, *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974) 409–435.; Szkhárosi, *Az Istennek irgalmasságáról és ez világnak háládatlanságáról*, 206.

Takács Judit

A homoszexualitás mint magyar találmány:*Kertbeny Károly irodalmi és (homo)szexológiai munkásságáról*

Kertbeny Károly Mária, Karl Maria Benkert néven Bécsben született 1824 február 28-án – ahogy életrajztörredékében hangsúlyozza – „mint magyar szülőknek fia” (Kertbeny, OSZK:OctGerm 302:120)¹. A magyar irodalomtörténet nem túl jelentős műfordítóként tartja őt számon, akinek talán legnagyobb irodalmi érdeme az a lelkesült szándék, hogy a magyar irodalmat –mindenekelőtt Petőfi és Jókai műveit – külföldön, elsősorban német nyelvterületen népszerűsítse.

Kertbeny életének ötvennyolc évében rengeteg dologgal foglalkozott: pályafutását 1840-ben tizenhat évesen könyvkereskedéssel kezdte, 1843-ban tizenkilenc évesen rövid katonáskodással folytatta, majd „kezdet[t] az egyetemen és magányosan orvositudományt tanulni” (OG302:120)².

Irodalmi aspirációi 1845-től támadtak, miután Pesten megismerte Petőfit: „Szabad időben Petőfivel ... vagy Pilvax kávé[ház]ban volt ... Petőfi, Jókai, Tompa Sárossy, Lisznyai ... társaságában, vagy a nemzeti színházban ... Eötvös és Lukács Mórhoz járt, és Vörösmartyhoz ... – Mindezen körökben támadt neki a gondolat a magyar irodalmat a világirodalomban képviselni” (OG302:120).

1846-ban 'Jahrbuch des deutshen Elementes in Ungarn' címmel már saját folyóiratot próbált indítani, mert „a magyarországi németeknek kötelessége, feladata a magyar politikai és szellemi mozgalmak és Europa közt a megértést hidat építeni ... – Ez időben ismeretséget csinált Pulszkyval. Kossuthhoz járt, de Szécsenyihez is, ki a Jahrbuchnak nagy pártfogója volt” (OG302:121).

A lapindítási kísérlet azonban kudarcba fulladt: 1846-ban „a 'Jahrbuch' első fele kinyomatott ... No hát, szép sárba lépett. A német lapok gunyoltak és protestáltak a feladattal ellen, a magyarnak szolgálja lenni, és a magyar lapok protestáltak, hogy magyarországban nincs jogosult 'német elem'. Egyik se felfogta Kertbenynek engesztelhető eszmét. Végre megfogta sátorfáját és tovább ment. Május 6-án elhagyott Pestet. Édesapja már halálágyon feküdt. Ment gyalogosan, csak tíz forinttal, és Petőfi költeményeivel a világba. Balatonfüreden Deák Ferenczet találta, és az őt felbátorította, külföldre menni, és a magyar irodalmát képviselni” (OG302:121).

1. Kertbeny Károly befejezetlen önéletrajza az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában az OctGerm 302 jelzetű iratsomóban található meg. (A dolgozat további utalásaiban OG302-ként szerepel.)

2. Kertbeny orvosi tanulmányairól csak annyi tudható, hogy belekezdett. Kertbeny legrészletesebb életrajzának írója Detrich Márta is csak annyit említ ezzel kapcsolatban, hogy "beiratkozik az orvosi karra s mint autodidakta igyekszik a hiányzó előtanulmányokat pótolni" (Detrich, 1936:12).

Ezután beutazta Olaszországot, majd Svájcba szökött és 1847-ben innen „köpönyege elzárása által Parisba utazott, és ott február elsón érkezett frakkba, filélér nélkül, ismeretség nélkül, 6kor reggel”. Párizsban találkozott „Heine Henrikkel” akinek Kertbeny első 1949-es Petőfi-fordítását ajánlotta, és ismeretséget kötött többek közt Bem Józseffel, „Bakunin”-nal, „Sand Györggyel” és „Musset Alfreddal”. „E[z] időtől kezdve Kertbeny mint életfeladatnak feltette, működését a magyar irodalom képviselésének szentelve. – De eddig neve még mindig családié, Benkert volt. Hanem magyar neve kellett, ha magyar ügyet akar képviselni.. Azért hazairt, névváltásért. A beírás történt 1847ki szept 23án, 6613 sz.a. És az engedély jött K. helytartóság által 1848ki februar 22én, 8812 sz.a.” (OG302:121).

Még 1847-ben áthajózott Párizsból Londonba, ahol a British Museumban a „magyar könyvek és kéziratok rendbeszedése véget” dolgozott. 1848-ban azonban már egy berlini napilap munkatársa lett. Berlinben megismerkedett többek között „Humboldt Sándorral, két híres Grimm testvérekkel” és „Arnim Bettina bárónéval, Goethe szeretőjével”, majd több német városban töltött hosszabb-rövidebb időt, közben népdalokat, János vitézt, Toldit fordított (OG302:122-23).

1850-ben Lipcsében dolgozott, ahonnan hiányzó útlevele miatt a rendőrség ki akarta utasítani, ezért tíz hónapig a lipcsei botanikus kert főkertésznél talált rejtékhelyet a rendőrség elől. Itt – saját bevallása szerint – „szaktudományosan megtanulta a botanikát” (OG302:123). 1851 végén feladta magát az osztrák hatóságoknál, és Bécsben börtönben „két hete[t] ült. Végre a hadibiróság ötlet felmentette, de eltiltotta Bécs elhagyni és az újságoknál dolgozni. Nyomorban élt” (OG302:124). Az 1851-es koburgi rendőrségi értesítőben közölt körözés szerint azonban Kertbeny-t több dolog miatt is keresték: „Igen tulzott demokratának lenni mondatik (népkormány barát), ki nem közönséges elmetehetőséggel, ritka ékes szólást és magas fokú színmutatást köt össze, ármánykodásra és gonosz tettekre hajlandó. 1850-ik évi aug. havában ... hosszabb tartózkodás után a' nélkül távozott innét el, hogy korcsmabeli tartozását kifizette volna, 1850-i november vége felé megjelent Lipcsében, és sikerült neki a' cs. Kir. Osztrák birodalmi consulságtól egy 4 hétre érvényes ideiglenes kimutatványt kieszközölni, de innét 1851-ik évi január 16-án e' kimutatvány, és 50 tallérnyi adósság hátra hagyásával eltűnt, midőn őt a' lipcsei rendőri hivatal születési hatóságától törvényes útlevel előmutatása nélkül tovább túrni nem akarta.” (v.ö. Deák 1998: 349).

E körözésről Kertbeny nem tett említést önéletrajzában, mint ahogy arról sem, hogy 1854-ben felajánlotta ügynöki szolgálatait a bécsi kormánynak. Deák Ágnes kutatásai szerint e lépését a „megélhetési gondok szorításában s tulajdonképpen igen komolytalan elképzelésekkel” (Deák 1998:354) tette meg: a titkosrendőrség anyagi segítségével egy irodalmi lapot kívánt indítani. Kertbeny elképzelései szerint a „biztosabb egzisztenciateremtés mellett a szerkesztés az ügynököt a nemzeti párt minden vezetőjével összekötésbe hozná, s a publikum előtt ez az állás a patrióták figyelmét és bizalmát biztosítaná számára. Ha sikerülne egy biztos, kitartó, jól fizető kiadót a tervnek megnyerni, szükség esetén még a folyóiratot kezdeményezőktől is függetleníthetné magát, s a saját szakállára továbbvihetné a lapot...” (Kertbeny-t idézi Deák 1998:348). E tervek ugyan nem tűntek túl

meggyőzőnek Protmann pest-budai rendőrigazgató számára sem, arra azonban elégnak mutatkoztak, hogy Kertbeny rövid és sikertelen ügynöki tevékenysége révén ötven forinthez jusson.³

Még ügynöki kísérlete előtt 1852-ben Magyarországon próbált szerencsét: többek között Liszt Ferencnek gyűjtött anyagot a cigányzenéről és egy ünnepi album szerkesztésébe kezdett az épülő esztergomi székesegyházról (vö. Detrich 1936). Egy 1855-ben anyjához írt levelében⁴ említette házassági tervét a gazdag özvegy Matusiczky bárónóval. A házasság azonban megghiúsult, mivel Kertbeny az esztergomi albumot nem fejezte be, de a felvett előleget sem tudta visszafizetni, így az adósok börtönébe zárták.

1856 febr. 1-től ismét Bécsben tevékenykedett: „sok újságoknak munkatársa és levelezője” volt, valamint „állandó ítéző a Burgszínházban”. „De a legbefolyásosabb tevékenysége ezen az esztendőben ez volt, hogy a bécsi lapokban ... nyilvánosan föllépet[t] az utilevelek eltörülése végett” (OG302:125) – útleveleivel, illetve annak hiányával, kapcsolatosan ugyanis rengeteg hivatalos problémája adódott. Publicisztikai írásaiban egyébként is szívesen foglalkozott olyan témakörökkel, melyek személyét hátrányosan érintették, például írt az „adósok börtöne eltörülése érdekében is, de hasztalan, mert 1858-ban Bécsben, majd 1864-ben Brüsszelben újra meg kellett ismerkednie ezzel az intézménnyel” (Detrich, 1936: 24).

Kertbeny 1859-ig maradt Bécsben. Innen a katonai szolgálatot elkerülendő az olasz-osztrák háború kitörésekor szökött Münchenbe, ahonnan hamis útlevele miatt kiutasították. Ezután érkezett Svájcba, ahol 1860-tól 62-ig Genfben élt. Genfben Hans Christian Andersen is fölkereste, hogy tanácsát kérje egy dán Petőfi-fordítás ügyében. A genfi polgármester publicisztikai megtámadása után kellett 1862 végén Párizsba távoznia, ahonnan 1863 nyarán szembetegsége miatt utazott Brüsszelbe: orvosai ugyanis levegőváltozást ajánlottak neki (vö. Detrich 1936: 26-8).

Brüsszeli – három és fél éves – tartózkodását élete legelhibázottabb lépésének tartotta. Elégedetlenségéhez valószínűleg hozzájárulhatott az is, hogy a brüsszeli magyar emigráció tagjai Bécsnek való kémkedéssel gyanúsították, ezért több párbajt is meg kellett vívnia és magát tisztázandó rengeteg levél írására kényszerült. 1866 elején hagyta el Brüsszelt: Düsseldorfon és más német városokon át Kölnbe érkezett, ahol nem fogadta el a Kölner Telegraph állásajánlatát, hanem inkább ügynökösködésből tartotta fenn magát. Ezután Hannoverben élt egy darabig, ahol például a magyar borokról írt reklámcikkeket, majd 1868 nyarán Berlinbe érkezett, ahol nyolc évet töltött (vö. Detrich:1936: 28-32).

Berlinben ismét irodalmi munkákkal – elsősorban Jókai regényeinek fordításával – foglalkozott és a Hon című magyar lapban levelezett (vö. Szinnyei 1899). 1869-ben meg is választották a berlini magyar egyesület elnökének. Berlini tartózkodása

3. Deák Ágnes kutatásai során mindössze két rendőri szempontból elég semmitmondó jelentésre bukkant.

4. Az 1855 február 9-i levelet Detrich Márta említi (Detrich, 1936: 24).

dása alatt sokat betegeskedett: 1870-ben szélütés érte, minek következtében „baloldala teljesen megbénul, írni nem tud, naplót sem vezet egy jó darabig” (Detrich, 1936:33).

Végül 1875 augusztus 15-én 51 évesen „már elbetegesedve, a kormány segélyében is részesülve, a sokat hányatott agg író visszatérhetett Budapestre, hol a város gyógyítását elősegítve, lakást adott neki a rudasfürdőben”. 1882 január 23-án halt meg Budapesten: „Senkije sem volt, az írói segélyegylet temettette el” (Szinnyei, 1899:136).

Ez lenne tehát Kertbeny életének részint maga Kertbeny által az utókorra hagyományozni kívánt, részint az irodalmi szakma által hivatalosan elfogadott verziója. Kertbeny munkásságának azonban van egy másik része is, mely irodalmi munkásságánál is jóval kevésbé ismert – ha nem teljesen ismeretlen – Magyarországon.

1980-as évek második feléig valójában csak sejteni lehetett, hogy Kertbeny a szerzője annak a két 1869-ben névtelenül megjelentetett értekezésnek, amely a homoszexuális férfiak büntetőszankciók alóli felszabadításáért emelt szót Poroszországban és a porosz-dominanciájú Észak-Német Államszövetségben és amelyek egyikében először szerepeltek a „Homosexual” és „Heterosexual” szavak. Manfred Herzer német kutató azonban többek között a budapesti Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában talált Kertbeny-anyagok vizsgálatával bizonyítani tudta Kertbeny szerzőségét (vö. Herzer, 1986; Herzer-Féray 1990).

Rövid jogtörténeti áttekintésként annyit érdemes megjegyezni, hogy míg Poroszország volt az egyik első olyan német állam, amely az akkoriban szodómiának nevezett cselekményért – 1532 óta – járó halálbüntetést a 18. század végén, 1794-ben börtönbüntetéssel és korbácsolással, illetve testi fenytéssel váltotta fel, addig a 19. század elején – 1810 után – több német állam, köztük Bajorország, Württemberg és Hannover, már az 1791-es Code Napoléon mintájára a férfiak közötti szexuális aktusok teljes büntetlenségét vezette be. Ezt váltotta fel 1871-ben az új egységes birodalmi büntetőtörvény 175-ös paragrafusával, ami a szigorúbb porosz törvénykezés kiterjesztését jelentette az addig a férfiak közötti szexuális kapcsolatokat büntetlenül hagyó országrészekre is (vö. Dynes, 1990:472).

A birodalmi büntetőtörvénykönyvet – a 175-ös paragrafussal együtt – 1870-ben fogadták el az újonnan létrejött Észak-Német Konföderációban, majd 1872 január 1-én lépett hatályba a birodalom egész területén, felváltva ezzel az 1815 óta létező 36 szuverén törvényhozói entitás joggyakorlatát. A 175-ös paragrafus csak a férfiak között zajló „erkölcstelen természetellenes aktusokat”⁵ büntette, maximum öt éves bebörtönzéssel. A 175-ös paragrafus hatálya eredetileg csak az anális közösülésre terjedt volna ki, de a későbbiekben a fellebezési bíróságok kiterjesztették hatályát – kölcsönös maszturbáción kívül – a „közösüléshez hasonló aktusokra”⁶ is. Itt érdemes azt is megjegyezni, hogy a nők közötti szexuális kapcsolatot törvény által egyáltalán nem szankcionálták (Dynes, 1990:944).

5. "widernatürliche Unzucht"

6. "beischlafähnliche Handlungen"

Kertbeny Károly budapesti kéziratári anyagában olyan feljegyzések találhatók⁷, melyek alapján megállapítható, hogy a „A porosz büntető törvénykönyv 143-as paragrafusa és ennek 152-es paragrafusként való fenntartása az Észak-Német Államszövetség büntető törvénykönyv tervezetében”⁸ és a „A porosz büntető törvénykönyv 143-as paragrafusaa által okozott társadalmi kár...”⁹ című értekezések szerzője Kertbeny volt. Az utóbbi röpirat azért érdemel különös figyelmet, mert ebben szerepel először a homoszexualitás – „Homosexualität” – kifejezés publikusan (vö. Kertbeny 2000). Ezen kívül az említett iratokból az is nyomon követhető, hogy Kertbeny 1865 és 1868 között rendszeresen levelezett az úttörő „meleg aktivistaként”, illetve néhol a „meleg felszabadítási mozgalom nagyatyjaként” (vö. Dynes, 1990:1339) emlegetett Karl Heinrich Ulrichs-szal.

A jogi végzettségű, klasszikus műveltségű Ulrichs (1825-1895), 1864-65-ben jelentette meg azt a kiadványsorozatot Kutatások a férfiak közötti szerelem rejtélyéről¹⁰ címmel, melyben férfiszerelem-elméletét kifejtette. Elméletének központi eleme, hogy a férfit férfi iránti szerelemre ösztönző hajlam lelki femininitást feltételez, vagyis az ilyen esetek a „férfitestbe zárt női lélek”¹¹ megnyilvánulásai. E férfiak elnevezésére pedig új terminológiát vezetett be: „Urning”-nak nevezte őket.

Az urningok tehát fizikai megjelenésükben férfiak, de szexuálisan a férfiakhoz vonzódnak, míg a nőktől irtóznak. A szexuálisan a nőkhöz vonzó és a férfiaktól irtózó általában férfinak nevezett egyének megnevezésére Ulrichs a „Dioning” kifejezést használta. A új kifejezéseket – melyekben görög istenségek, Uranosz és Dioné nevére való utalás fedezhető fel – Platón Lakomája ihlette, ahol Aphrodité két alakban különböztetődik meg: Uranosz anya nélküli lányaként mint az égi – uranios – szerelem, Dioné és Zeusz lányaként pedig mint a közönséges – pandemos – szerelem istennője (vö. Dynes, 1990: 1352).

Ulrichs az urningokat egy köztes, harmadik nem képviselőinek tartotta, akik születésüktől fogva természetes fejlődés következtében válnak a férfiszerelem követőivé. Elmélete végkövetkeztetése szerint a veleszületett urning-hajlam se nem bűn, se nem betegség. Ezek alapján Ulrichs megpróbált az urningok védelmére kelni különféle büntető eljárásokban, sőt 1865-ben több alapszabály-tervezetet készített egy létrehozandó „Urning Unió”-hoz és tervbe vette egy Urning-lap indítását is.¹²

Hannover 1866-os porosz megszállása után Ulrichs-ot kétszer bebörtönözték, majd 1867-es szabadulásakor Hannoverből száműzve Münchenben folytatta te-

7. Ezek megtalálhatók az OSZK Kézirattárában az OctGerm 296 és 297 számú iratkötegekben.

8. §143 des Preussischen Strafgesetzbuchs und seine Aufrechterhaltung als §152 des Entwurfs eines Strafgesetzbuchs für den Norddeutschen Bund

9. Das Gemeinschädliche des §143 des Preussischen Strafgesetzbuches...

10. Eredeti cím: Forschungen über das Rätsel der mann-männlichen Liebe; az angol fordítás címe: Researches Into the Riddle of Love Between Men.

11. „anima muliebris virili corpore inclusa”

12. A lap végül 1870-ben meg is jelent, de támogatás hiányában csak egy számot ért meg.

vékenységét, ahol 1867 augusztus 28-án a Német Jogászok Kongresszusán a férfiak közötti szexuális kapcsolatot tiltó törvények eltörlése mellett érvelt, sikertelenül. Ez volt azonban az első eset, amikor egy önmagát nyíltan felvállaló érintett a férfiszerelemhez való jogokért nyilvánosan szót emelt.

Ulrichs korai „meleg kampánya” hatástalan maradt, sőt az 1871-ben létrejött német egységesülés a férfiak közötti szexuális kapcsolatot szigorúan tiltó porosz törvénykezésnek az egész országra való kiterjesztését hozta magával. Ezután Ulrichs politikai mozgástere teljesen beszűkült, ezért elkeseredésében 1880-ban kivándorolt Olaszországba, ahol 1895-ben bekövetkezett haláláig élt.

Kertbeny és Ulrichs 1865 és 1868 közötti fennmaradt levelezéséből valamint megjelent értekezéseiből kitűnnek a két korai „szabadságharcos” érvei közötti különbségek. Kertbeny ugyan elfogadja a homoszexualitás veleszületett ösztönjellegéből adódó elnyomhatatlanságát, de legfőbb érvként azt hangsúlyozza, hogy a modern államnak ki kellene terjesztenie az állampolgárok magánéletébe való be nem avatkozás elvét a homoszexuálisokra is. Kertbeny Ulrichs-szal ellentétes perspektívából közelíti meg a kérdést: nem a homoszexuálisok, azaz egy kisebb létszámú társadalmi csoport, jogi felszabadításához hasznosítható biológiai érveket keresi, hanem a homoszexuális aktusok szabad gyakorlásához való jog mindenki számára való biztosítását szorgalmazza. Meggyőződése szerint ugyanis az államnak nincs joga az egyén szexuális magatartásával kapcsolatos magánügyekbe – se – beavatkozni.

Kertbeny így ír – valószínűsíthetően Ulrichs-nak – egy 1868. május 6-i dátumozású levéltöredékben (OSZK Oct Germ 302/228): „A veleszületettség bizonyítása azonban egyáltalán nem vezet célhoz, főleg nem gyorsan, és ezenkívül veszélyesen kétélű fegyver, bármilyen érdekes is legyen ez a természeti rejtély antropológiai szempontból. Hiszen a törvénykezés nem kérdezi, hogy a hajlam veleszületett-e, hanem csak e hajlam személyes és társadalmi veszélyei, a társadalomhoz való viszonya érdekli. Vannak például születésüknél fogva vérszomjas emberek, piromániások, monomániások, stb., de őket sem hagyják háborítatlanul kiélni hajlamaikat, még ha ezek orvosilag bizonyítottak is..., azért csak izolálják őket, és ezáltal szélsőségességüktől a társadalmat. Így semmit sem nyernénk azzal, ha sikerülne akár a legkétségbevonhatóbb bizonyossággal is bizonyítani a veleszületettséget. Sokkal inkább arról kell meggyőzni az ellenfeleket, hogy éppen az általuk használt jogi fogalmak szerint nincs semmi közük ehhez a hajlamhoz, akár veleszületett, akár szántszándékos, mivel az államnak nincs joga beavatkozni abba, amit két tizenéves feletti ember önként, a nyilvánosság kizárásával, harmadik személyek jogainak megsértése nélkül egymással művel, akkor sem, ha ez e két ember számára súlyos következményekhez vezet...”¹³

A homoszexualitással kapcsolatos az 1860-as évek végén rendkívül modernnek számító emberjogi érvelése mellett Kertbeny másik újításaként az általa bevezetett szexualitás-terminológia említhető. Kertbeny már nem urningokról és uraniz-

13. Bessenyei Nóra fordítása

musról beszélt, hanem a monoszexualitás, homoszexualitás, heteroszexualitás és az állatokkal létesített szexuális kapcsolatra utaló, nehezen magyarítható „Heterogen” fogalmakat kezdte használni¹⁴. Az egyén önmagával folytatott – önkielégítő – szexuális gyakorlatára vonatkozó monoszexualizmuson belül Kertbeny megkülönböztetett „Onaniát” és mesterséges onanizmust. Az azonos neműek szexuális kapcsolatát jelentő homoszexualitást pedig négy altípusba sorolta: ide tartozott a platonizmus azaz az idősebb férfiak fiatalabb fiúk felé irányuló imádata, ami azonban nélkülözötte a nemi szervek érintését és a tisztátalan gondolatokat; a kölcsönös onánia azaz a kölcsönös (ön)kielégítés; a homoszexualitás női verziója, a tribadizmus és a – férfiak önkéntes anális közösülésére utaló – „Pygismus” aktív és passzív formáját. A „Heterogen” Kertbeny-nél a korábbi „Sodomia” vagy „sodomia generis” néven említett cselekmények alanya lett, míg a „Heterosexual” a „Fornikation” azaz paráználkodás megvalósítóját jelölte. (Oct Germ 297/422).

Kertbeny a homoszexualitást sem a korábbi Ulrichs-féle „férfiteszbe zárt női lélek” elméletével magyarázta. Szerinte a homoszexuálisokban nem valamilyen fajta nőiség keresendő, hanem inkább egy másfajta férfiasság; a homoszexuálisok szexuális ösztönbeállítottságuktól függetlenül igazi férfiak. Kertbeny a szexuális hajlamok három alapvetően eltérő kielégítési módozatát különböztette meg, melyeket különböző személyiség típusoknak vélt megfeleltethetőnek. A szexuális hajlamok kielégítésének módja szerinti fő szexualitásformák a következők: monoszexualizmus vagy onanizmus, homoszexualizmus, valamint normálszexualizmus azaz heteroszexualitás.

Kertbeny szerint a monoszexualizmus vagy onanizmus az a kielégülési mód, amit valószínűsíthetően mindenki gyakorol különösen fiatalabb korban, a szexuális összevisszaság éveiben. De vannak olyan női és férfi onanisták – a népesség kb. hatoda –, akiknek veleszületett hajlamuk van a saját kezükkel, mesterséges eszközökkel vagy csupán fantáziálás általi önkielégítésre. A monoszexualizmus fizikai és mentális betegségekhez és „morális tekintetben a szív egoista megkeményítéséhez” vezethet a test legyengítése és a fantázia túlerőltetése miatt (Kertbeny-t idézi Féray-Herzer 1990:34).

A homoszexualizmus a népesség két százalékát érinti – legalábbis Kertbeny saját tapasztalataira alapozott becslése szerint. Ide tartoznak a kizárólag kölcsönös onániát végzők, az aktív – vagy „szuperférfias” – és a passzív pigisták¹⁵, valamint a szexuális ösztöneiket plátói módon, szexuális érintések nélkül kiélő platonisták csoportja.

14. A monoszexualitás, homoszexualitás és heteroszexualitás szavak ihletője valószínűleg a botanikai szakszóként a 19. század elejétől használatos biszexualitás ('kettős nemiség' értelmű) kifejezés lehetett. Kertbeny pedig - életrajzi jegyzetei szerint - 1850-ben tízhónapos lipcsei kényszerpihenője alatt "szaktudományosan megtanulta a botanikát" (OSZK OctGerm 302:123).

15. Kertbeny a homoszexualizmuson belül a kölcsönös onániát gyakorlók arányát 9/10-re, a pigisták arányát pedig 1/10-re becsülte.

Kertbeny a népesség többségének veleszületett szexuális kielégülési formájának a normálszexualizmust, azaz a heteroszexualitást tartotta. A heteroszexualitást „határtalan degenerációs kapacitása” különbözteti meg a monoszexualitástól és a homoszexualitástól: a heteroszexualitás ugyanis Kertbeny szerint a szexuális ösztön legerősebb megnyilvánulási formája, így a heteroszexuális hajlam kielégítésére irányuló vágy a legkevésbé kordában tartható, vagyis ez vezethet a legszélsőségesebb és legelfogadhatatlanabb kielégülési formákhoz. Heteroszexuális platonisták például azért nincsenek, mert az egészséges egyéneket „egy állatias szexuális ösztön” hatására mindig „szenvédélyes közöszülésre ragadtatja a kéjvágy” (Kertbeny-t idézi Féray-Herzer 1990: 35).

A három csoport közötti fő különbséget Kertbeny a szexuális ösztön eltérő erősségi fokaiban vélte megtalálni: a szexuális ösztön erőssége – és így ártalmassága és bujasága – az onanista felől a homoszexuálisra át a normálszexuális felé egyre növekszik. Ha például egy normálszexuális nem tudja megfelelően kielégíteni szexuális ösztöneit, akkor valószínűleg az „önszenyezés” útjára lép: kiskorúak molesztál, vérfertőz, állatokkal vagy halottakkal erkölcstelenkedik, kínoz, vérszomjassá válik, esetleg szexuális indítékból gyilkol. Ezzel szemben Kertbeny a homoszexualitás és a különféle monomániák illetve zavart érzelmi hatások közti bármilyen összefüggésnek még a lehetőségét is kizárta (vö. Féray-Herzer 1990:34-37).

Kertbeny „átmeneti típusokkal” nem foglalkozott, bár elismerte, hogy léteznek olyan egyének, akikben a női és a férfi szexuális ösztön keveredik – „róluk azonban még túl keveset tudunk”, írta (Féray-Herzer 1990:39). Szexualitás-terminológiáját viszont úgy alkotta meg, hogy a normálszexuális kategóriába befértek azok a nőfaló férfiak, akiknek hódítási listájáról nem hiányoztak a fiúk és férfiak sem.

Kertbeny eddig Magyarországon jórészt ismeretlen (homo)szexológiai munkásságának rövid áttekintése alapján tehát elmondható, hogy – irodalmi aspirációi nem túl színvonalas kivitelezésén túl – mégis alkotott valami maradandót: homoszexuális és heteroszexuális szavainkat.

Bibliográfia

- Deák Ágnes (1998) Két pályakép a rendőrbesúgók világából. IN: Holmi X.3.345-360.
- Detrich Márta (1936) Kertbeny Károly és műfordítói munkássága. Szeged: Germanisztikai Füzetek V.
- Dynes, Wayne R. szerk. (1990) Encyclopedia of Homosexuality. Chicago: St James Press
- Féray, Jean-Claude - Herzer, Manfred (1990) Homosexual Studies and Politics in the 19th Century: Karl Maria Kertbeny. In: Journal of Homosexuality, Vol. 19/1.
- Herzer, Manfred (1986) Kertbeny and the Nameless Love. In: Journal of Homosexuality, Vol. 12/1.
- Kertbeny Károly (c.1856) Autobiographiai jegyzetek. OSZK Kézirattár Oct G. 302.
- Kertbeny Károly (1880) Kertbeny ismeretlenhez. OSZK Levelestár
- Kertbeny Karl Maria (2000) Schriften zur Homosexualitätsforschung. Herausgegeben von Manfred Herzer. Berlin: Verlag rosa Winkel.
- Szinnyei József (1899) Magyar írók élete és munkái. Budapest: Hornyánszky Viktor könyvkiadója

Császtvay Tünde

A hím veréb és a pillangó

*Az akadémikus és az erotikus irodalom tusája
a 19. század utolsó harmadában*

1879 egyik téli estéjén 10 óra tájt komoly dolgok zajlottak a „Tatá”-nál. Négy fiatalember véres ultimátumot fogalmazott meg. A formai szempontból is kifogástalan perirat szövege – mely az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában olvasható – a következő volt: „Felolvastatván Dolinay Gyula hátírata, melyben megtagadja a czilinder bort, megbotránkozással fogadtatik, s határozatban egyhangúlag, hogy a »szomjazók« kérelme megvitattván, ha ismét tagadó válasz érkeznek »fel«(.) a tagok ünnepélyesen és komolyan köteleznék magukat, a »Hasznos Mulattató« és a »Kis Kurvák Lapjába« többé soha sem írni, azon indoklással(.) mert Dolinay Gyula eljárása nekünk sem nem »hasznos«(.) sem nem »mulattató«

Reviczky Gyula
Komjáthy Jenő
Aradi József
Mikszáth Kálmán.”

Megkockázatom, hogy Mikszáth, a jogi okirat feltételezett és tanult szerzője – aki egyébként az 1878-ban íródott, Az örökös vőlegény¹ című elbeszélésében adta rendkívül plasztikus rajzát a Tatának –, valamint három, meggondolatlanul fiatal író társa tulajdonképpen joggal háborgott és nyúlt a jogvédelem utolsóának kínáló eszközehez. Dolinay Gyula, a Hasznos Mulattató és a Lányok Lapjának szerkesztője ugyanis, aki jó szimattal – kivárva barátai anyagi kiszolgáltatottságának és megszorultságának végső pontját – mindig az utolsó pillanatban érkezve, költő- és író társai verseit, írásait ötösével, tízesével nyomott áron vásárolta meg lapjai számára, vérlázítóan cinikusan, mellesleg egy kávéházi kisasszonnyal mulatván a kései időt, ezt üzentte fel a galérián ülő barátainak és munkatársainak: „Az indoklás tekintetbe vétetvén, saját tárcák terhére egy liter Kőbányán termett fehér bor ezennel utalványoztatik.”²

Valljuk be, azért ezt mégsem gondoltuk volna. Legtöbbünkben ugyanis a mai napig él valami olyan kép, de legalábbis érzés, hogy ha volt patetikus és szemérmes (vagy álszemérmes) időszaka irodalmunknak, az az 1849-et követő fél évszázad. Ez még akkor is így van, ha azóta például nem pusztán a Greguss Ágost

1. MIKSZÁTH KÁLMÁN ÖSSZES MŰVEI. 30. köt. ELBESZÉLÉSEK IV. 1878–1880. Bp., 1965. 23–28. o.

2. OSZK Kézirattár, Analekta Lit. 5128.

és Gyulai Pál által cenzúrázott és a nagyközönség számára megrostált Petőfi-életművet ismerjük, ha azóta már olvassuk Arany János saját korában sosem publikált verseit is, ha azóta Tompa Mihály nekünk már nemcsak a korszakszimbólummá növekvő A gólyához vagy a finoman és átlátszóan moralizáló Virágregék költője, hanem a csak a halála után 50 évvel felbontható hagyaték erotikus verseinek írója is ... és még hosszan sorolhatnám, mi mindent, illetve mi mindent is tudunk. (És még korántsem tudunk mindent...) Mégis, az abszolutizmus és a dualizmus évtizedeinek irodalma szinte ma is hasonló képet idéz legtöbbszörben, mint amelyet annak idején, s megteremtői, a – jobb elnevezés híján – akadémikus irodalom, azaz a bevett elnevezéssel élve: népnemzeti irány³ vezetői, elsősorban maga Gyulai Pál ezt roppant helyénvalónak ítélnék.

Az a Gyulai Pál, aki mindent megtett annak érdekében, hogy a kiegyezés előtti és körüli kor gründolási, újr alapítási és újrakezdési lázában megpróbálja megszerezni, és módszeresen meg is kaparintotta magának és szűk baráti körének azt a szellemi és egzisztenciális uralmat, amely az irodalmi közélet szinte teljes felügyeletét jelentette. Manapság – nyilván nehezen elképzelhető, hogy az irodalmi és a tudományos közéletben mekkora hatalma lehetett az Arany nevét lobbogóul használó Akadémiának, valójában – mondhatni – egyszemélyes ügyvivőjének, Gyulai Pálnak, hiszen az irodalomra szánt pénzek: a pályadíjak, a könyvkiadási lehetőségek és a publikációs fórumok, sőt az egyetemi oktatóhelyek nagy többségének elosztása is a tudós társaságtól, lényegében azonban Gyulaitól füg-

3. A 'népnemzeti' fogalmát és ideológiáját elsősorban Gyulai Pál alkotta meg, mely szerint a magyar irodalom csak úgy emelkedhet európai színvonalra, ha nemzeti jellegét a népiesség teremti meg, és ha forrásnak a népnyelvet és a népköltészetet használja, s mindezt harmonikus és emelkedett, eszményítő és nevelő hatású művekben fejezi ki. Az irodalmi fejlődés betetőzésének Petőfi költészetét (kivéve a forradalmi, az erotikus és a túlzottan átfűtött szerelmi verseket) és leginkább Arany János 1840–50-es évekbeli epikus költészetét tartotta. Feladatának tekintette a nemzeti egység szellemének óvását, az európaiságot magába olvasztó nemzeti irodalom művelését. A költészetben az önmérséklő, higgadt és érzelmektől megtisztult hangot kedvelték. Az irányzat szellemi atyja és vezetője egyértelműen Gyulai Pál volt, aki még – az írói kör „emlékmájaként” felmutatott – Arany Jánost is mindinkább megpróbálta a modernebb poétikai próbálkozásoktól eltéríteni és Arany 70-es évekbeli lírai költeményei publikálásának akadályt állítani. A hagyományos (és főként általa misztifikált) Arany-képtől különböző, izgalommal kecsegtető költői vállalkozásait nemcsak hogy meglehetősen fagyosan fogadta, de rosszalását azzal is kifejezte, hogy bizonyos műveket teljesen elhallgatott és elhallgattatott. A fiatalabb generációk alkotásait pedig csak nagyon megszűrve vagy alig közvetítette neki, ekkoriban ugyanis Arany már alig egy-két órát olvashatott, mely rövidre szabott idő alatt a fia, Arany László és főként a Gyulai által előre odakészített olvasmányokat nézte át. (Erről bővebben ld. korszak-összefoglalásomat a MAGYAR KÓDEX 5. köt. OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA. MAGYARORSZÁG MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETE 1867–1918. Bp., 2001. 131–182. o.)

gött.⁴ És Gyulai rendszerint élt is a hatalmával. Ítéleteiben mindinkább tévedhetetlennek és megfellebbezhetetlennek gondolta magát. Egyre inkább úgy vélte, hogy ő hivatott megmondani, hogy ki léphet be a magyar irodalom (és az akkor még kevésbé különvált irodalomtörténet és irodalomkritika) kapuján, hogy mi is egy, illetve az irodalmi mű ismerve, milyen tematikai, stílusbeli és nyelvezeti kritériumok alapján születhet irodalmi alkotás, mi kerülhet be, illetve minek muszáj kikerülni az irodalmi pantheonból.

Az 1850-es évek végétől módszeres és koncepciózus terv alapján haladt azon az úton, hogy szűk baráti körének (ahol szinte kötelező volt az erdélyi származás és a református felekezethez való tartozás, valamint a Deák-párthoz közelálló politikai gondolkodás) segítségével teljes hatalmi pozíciót birtokoljon a magyar irodalmi életben. Az ideológiai elhatározás és eszmerendszer kidolgozása mellett kiváló érzékeléssel ismerte föl, hogy az egyre színesedő szépirodalmi piacot, illetve az arról szóló beszéd lehetőségét csak úgy lehetséges hosszabb távon irányítani, ha az intézményesített (publikációs és oktatói) fórumokra is ráteszi a kezét (Athenaeum Kiadó, Budapesti Szemle című folyóirat, a bevásárlási procedúrával járó írói kör: a Kisfaludy Társaság vezetése, egyetemi katedrák birtoklása, de nem feledkezett meg a nagyközönség igényeiről sem, amikor megindította az Olcsó könyvtár című több száz kötetet produkáló, kiváló sorozatot stb.).

Emellett folyamatosan élt az önreklámozás eszközével. A dicső nemzeti múlt: a reformkorra és a szabadságharcos időkre, de leginkább az abszolutizmus korára hivatkozva mindegyre azt sulykolta a fejekbe, hogy ő és szűk köre az,

4. 1867-ben akadémikus, 1870-től az Akadémia Irodalom- és Nyelvtudományi Osztályának titkára lett. 1873-tól szerkesztette a szűk tudós társadalomnak szánt Budapesti Szemlét, mely Krúdy megfogalmazása szerint „a nyilvánosság kizárásával jelent meg.” 1875-ben ő ült be Toldy Ferenc halála után a megüresedett budapesti egyetemi professzori székbe, s 1879-ben a Kisfaludy Társaság elnöki pozícióját is elnyerte. Hatalmának méltó bizonyítékául – ma esetleg nehezen érthető módon (!) – az amúgy jelíges akadémiai pályadíjakat szinte mindig ugyanaz az írói kör nyerte el, akik mellel még bírták Gyulai Pál pokoli nehezen osztogatott barátságát is (Szász Károly, Lévy József). Ugyanez játszódott le a Gyulai gründolta könyvkiadási piacon is: az Athenaeum, az akadémiai körök kiadója elsősorban a „belső tagok” munkásságát vagy az általuk fordított, szerkesztett, összeállított stb. köteteket javasolta kiadásra.

1884-ben a Szemle névtelen (valószínűsíthető szerzője egyébként Reviczky Gyula), de általános vélekedést jellemző szerkesztői cikkében például ez írta: „Az idej pályázatok az akadémia fejére a támadások egész özönét zudították. Ezekre felel Gyulai Pál a »Budapesti Szemle« legújabb számában. Aki az ő gondolkozásmódját ismeri, az bátran megkímélheti magát a fáradtságtól, hogy e cikket elolvassa. Rázogatása az oroszlanbőrnek oly hangok kíséretében, melyek senkit sem hagyhatnak tévedésben aziránt, hogy nem oroszlanból származnak. ... Annyi bizonyos, hogy az akadémia első osztálya, nem a nemzeti irodalom színe-javát foglalja magában, de mindazokat, kik vagy családi vagy társadalmi összeköttetés útján, annak hangadó embereivel benső viszonyban vannak. De nem ez a legnagyobb baj. Az irodalomtörténet bizonyossága szerint írói klikkel gyakran hoztak üdvös eredményeket létre, és ellensúlyozták a hibákat, melyeket a kívülük álló jelesebb írók mellőzése által elkövettek.” (In: Szemle, 1884. 19. sz., május 7. 7. o.)

akik jogfolytonosan átörökölték azt a nemzeti vátesz-pozíciót (itt különösen nagy szükségük volt Arany János nevére), amely az irodalmat és az irodalomról való beszédet, ítélkezést a nemzeti érzelmek legfőbb kifejezőjévé, sőt a nemzet iránymutatójává teheti. A legkisebb akadémiai és Kisfaludy Társaság-béli eseményről is – mint amolyan nemzeti ügyről – minden újság aprólékosan és fáradhatatlanul tudósított, az Athenaeum Kiadó teljes oldalas ajánlatai nem hiányozhattak a korabeli politikai, szépirodalmi, de még az amúgy lenézett női és lassan beinduló bulvárlapok hasábjairól sem. Amikor pedig újabb „örhelyet” sikerült megszerezniük, azt nyomban felhasználták és már a következő erődemonstráció alapjaként és bizonyítékként mutatták föl. De ez még mindig nem mutatkozott elégnek.

Gyulai páratlanul zseniális menedzser típusú vezetése ott bicsaklott meg, amikor egyre inkább elhatalmasodott rajta az a gondolat, hogy nem elég pusztán egyedülinek látszani, de egyedülinek is kell lenni: azaz az ő körén kívüli, minden más irodalmi csoportot, elképzelést, újítást ki kell szorítani és el kell lehetetleníteni. Nem kétséges, hogy ennek a hatalmi váagnak egyrészt lehettek lelki okai (Gyulai feltűnően kis termetű ember volt, ezért járt pl. folyton magas cilinderben; magánélete nem szűkölködött a szomorú eseményekben; sikertelennek bizonyult a színészi, majd a költői pályafutása is stb.), de egészen biztosan voltak őszinte érzésekből és értékvédelmező szerepből eredő mozgatórugói is. Nem gondolom, hogy Gyulai maga lett volna a megtestesült sátán, aki csupán önös érdekek alapján nekitámadt mindenkinek, aki szellemi vagy egzisztenciális hatalmát fenyegetni próbálta. Valószínűleg egyre inkább önmaga is hinni kezdte, hogy a nemzeti érdek azt kívánja, hogy ő és baráti köre őrizze a nemzeti lángot, hogy ő a kiválasztott arra, hogy a nemzet irodalomképét kialakítsa és az ideális és optimális irodalmi életet megvédje a méltatlan betolakodóktól.⁵ Hogy pedig ez mégiscsak milyen anomáliákkal, megbántásokkal terhelt (és sokszor nemtelen eszközöktől sem mentes), hamis és fals képet mutató helyzethez vezetett, azt még ma is csak kevesen tudjuk, hisz számos és koronként más és más irodalom-

5. Mikszáth Kálmán a századvég Gyulai-képét hasonlóan fogalmazta meg: „Ah, mit érezhet ez a kis emberke, mikor magas cilinderével, nagy botjával, rendes kéziratnyalábjával végigmegegy az utcákon s utána susogják: Ez döfte le Jókait! Ez szúrta agyon Dóczit! Ez sujott egyet Kosuth felé!... Nem igazságos ő; ... ahol ő uralkodik, a klikk-szellem labodája veri fel, tehetségtelen embereket hoz be, néha csak azért, hogy velük tehetségeseket szorítson ki.” Móra Ferenc pedig már a 20. század elején: „Gyulai Pál ... vak dühvel lekaszabolts és lekaszabolts mindent és mindenkít, akiben megcsillan is a tehetség.” Gyulai valóban, a szó szoros értelmében végiggyalogolt a magyar irodalom: a 60-as évek elején nekiugrott a Zilahy Károly vezette, a romantikához visszaforduló lírikus körnek, majd az újromantikus drámaíróknak (Rákosi Jenő, Csiky Gergely). Lekezelően és lekicsinylően szólt Vajda Jánosról és üldözte, amíg élt. Fullánkos nyelvvel évtizedeken keresztül szólt le Jókai minden sorát. A fordítási irodalom olyan, máig fontos alkotásainak mutatott ajtót, mint Bérczy Károly Anyegin-fordítása vagy az Ábrányi Emil magyarította Don Juan. Nekitámadt a „nagy apák” kiábrándult fiainak, s kíméletlen hadjáratot indított a dezillúziós verses regények ellen (Toldy István: ANATOLE, Arany László: A DÉLIBÁBOK HŐSE, Asbóth János: ÁLMOK ÁLMODÓJA).

politikai okból szinte ma is azt a képet tanuljuk és véljük ismerni a korról, melyet több mint száz éve a Gyulai-féle koncepciózus és kőkeményen végrehajtott „PR-munka”⁶ rajzolt meg.

A Gyulai Pál nevével fémjelzett hivatalos (népnemzeti) irodalom tehát nem akarta érzékeltetni a magyar irodalmi élet változásait, az irodalomról való gondolkodás megújulásának igényét. Látszólag tudomást sem vett az újonnan érkező irodalmárnemzedékekről. Az elméleti, az ízlésbeli és a személyi kérdéseket is hatalmi szóval és üldözéssel igyekezett megválaszolni és megfékezni. Az új írókört nem pusztán a saját berkeibe nem eresztette be, de teljességgel megpróbálta őket kizárni az irodalomból való megélhetésnek minden területéről.⁷

A harc legnagyobb ütközetét talán az ún. kozmopolita-vitában vívták meg, de roppant egyenlőtlen módon. A magyar irodalom egyik legkülönösebb vitája zajlott itt. Egyfelől, azaz Gyulaiék táborából csak néha érkezett egy-egy megsemmisítő, arisztokratikus kinyilatkoztatás valamely nagy tekintélyű orgánumban, míg másfelől, a fiatal költők nevenincs, illetve kis vidéki lapokban üzengettek sűrűn a másik tábornak, már-már monomániásan görcsös igyekezettel. A fiatal írók köre által képviselt és bennük megtestesülni vélt kozmopolita költészet körül kialakult vita irodalmi életünk kor- és korszak-meghatározó eseményévé nőtt. A vita kiobbantója maga Arany János volt, aki 1877-ben írt Kozmopolita költészet című, 1878-ban a Fővárosi Lapokban publikált versében emelte föl ellenük hangját, s a kozmopolita poézist a „dalok korcsának” nevezte. Arany verse mögött sokan sejtették már akkoriban is Gyulait, mindenesetre inntől fogva az irodalomban a népies tárgyú és nyelvezetű, a hazafias érzés inspirációját előtérbe állító és a városi tárgykört választó, elvontabb kép- és nyelvhasználatú, a nemzeti tulajdonságok helyett az örök emberit hangsúlyozó költészet között évtizedekig dúló harcot kozmopolita-vitának szokás nevezni.

Az eredetileg egy irodalmi irányzatra alkalmazott irányzat ügye az évek során több aktuálpolitikai kérdéskörrel is össze-összekapcsolódott, de legalábbis érintkezett, mint ahogy a 70-es évek közepén még a nem magyar (főként osztrák) származású, a Bach-korszakban idetelepített hivatalnokgárda utálatából eredez-

6. Ezt a megvilágító erejű, meglepően modern szóhasználatot Kőszeghy Péter alkalmazta – egészen más kontextusban – egy Balassi költészetéről szóló, kiváló előadásában – a kifejezést tőle kölcsönöztem.

7. Gyulai nem pusztán elvi alapon intézett támadást ellenfelei ellen, hanem egzisztenciálisan is igyekezett tönkretenni őket. Az erdélyi származású Márki Sándort, akit a pesti bölcsészkaron még lehetséges felkaroltjának gondolt, miután hiába figyelmeztette többször is, hogy maradjon a történelemmel s fejezze be a költészettel való kokettálást, ő mégis kitarított műzsája mellett, sőt azzal is megfélemlítette ellenkezését, hogy éppen Dózsa Györgyről írt drámát, módszeresen elűzte a fővárosból: az addig felkínált álláslehetőségek hirtelen mind bezárultak előtte. A marosvásárhelyi Petelei Istvánt többször magához hívatta, de első megjelent írásai után megpróbálta meggyőzni, hogy hagyjon föl magányos hőseinek lelkét boncolgató írásaival. Ahogy egy Jakab Ödönnek írt levelében emlékezett: „Barátsággal bizonyította meg nekem, hogy de silány mindaz, amit én firkáltam, hogy nincs abban egyetlen igaz vonás, be sötét, derületlen, unalmas.”

tethető idegengyűlölettel, majd a Magyarországra folyamatosan beáramló zsidó bevándorlással és a már itt élő – elsősorban német és zsidó – lakosság asszimilációjával vagy a kormányzat magyarosító törekvéseinek esetenként túlhajtott értelmezésével. A 19. század végéhez közeledve a kozmopolitizmus fogalma egy sor – máig ható – érzelmi, politikai, sőt nacionalista melléközöngével telítődött és torzult.⁸

A fiatal fővárosba érkező fiatal írók csoportosulását leginkább éppen ez a közös meg nem értettség, üldözöttség s az akadémikus irodalom ellen való lázadás verte össze. (Mindezt persze csak azután, hogy először mindannyian megkíséreltek valamiképpen közel kerülni a Gyulaiék-féle körhöz.⁹) Az esténként közösen lumpoló vagy – rosszabb napokon – üres kávéjuk mellett a hivatalos irodalom ellen lázadó, békétlenkedő írócsoportosulás Új Nemzedéknek (később Petőfi Társaságnak) nevezte magát és – a „hivatalos”, azaz az akadémikus irodalom ellenében, nemegyszer csak homályosan megfogalmazva – a modern témák, az oldott és virtuóz nyelvhasználat, a belső világ rezdüléseinek, érzéseinek, félelmeinek kimondása, a sokszor gyötrődést hozó szerelem bemutatása, az egyéniség szabadsága stb. mellett tört lándzsát. A Budapestre érkező ifjak laza és állandó diffúz kapcsolatrendszerében kezdetben szorosabb kötelék csak a közös vidékről jövő, azonos iskolába és diákkörbe tartozó tagok között szövődött, s e kapcsolat-

8. A kozmopolita-vita történetének részletes és árnyalt bemutatását a nemrég elkészült REVICZKY GYULA ÖSSZES VERSEI kritikai kiadásának jegyzetapparátusában adtam, melynek lektora KERÉNYI FERENC. (A kötet előreláthatóan 2003 első felében jelenik meg a debreceni Csokonai Könyvtárban.) Érdekes módon a kozmopolita-vita körüli kutatások az 1950-es években kezdődtek meg, s nyilván éppen a kedvezőtlen politikai állapotok állították is meg. Elsősorban Komlós Aladár (IRODALMI ELLENZÉKI MOZGALMAK A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. Bp., 1956.) és Sziklay László (A SZÁZADVÉG ELLENZÉKI IRODALMÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL. Bp., 1955.) nevét kell megemlíteni, akik megtették a kutatásban a kezdő lépéseket, megkérdőjelezték a Gyulai által összekovácsolt korszakkép valóságosságát és kísérletet tettek egy igazabbnak bizonyuló korszakkép felvázolására, még akkor is, ha – különösen Sziklay László munkássága – erősen magán viselte saját korának jegyeit.

9. Az Új Nemzedék körében még kétségtelenül élt a reformkori irodalmi pályázatok misztikus példája, hiszen Petőfi vagy Arany pályanyertes műveikkel egyenesen az irodalmi parnasszusra jutottak fel. Reviczky Gyula például 21 versét küldte el Arany Jánosnak, akit a legnagyobb magyar költőnek tartott egész életében. Kiss József szorgosan kereste Toldy Ferenc barátságát, miután Toldy fölfedezte. 1878. február 17-én adták hírül a lapok, hogy Szász Károly vezetésével az ifjúság koszorúját nyújtották át Arany Jánosnak a Petőfi Társaság tagjai: Váradi Antal, Ábrányi Emil és Neugebauer László. Reviczky legjobb barátja és unokatestvére, Koroda Miklós Aranynak ajánlotta első kötetét, A TÚLVILÁG KOMÓDIÁJÁT. Érdekes módon ő biztató választ is kapott Aranytól. Koroda egy jóval későbbi visszaemlékezésében azt állította, hogy személyesen is találkozott a költőfejedelemmel, mikor frissen elkészült könyvét elvitte Aranynak. Ez azonban meglehetősen kétséges, hiszen fennmaradt magánleveleiben egyetlen szóval sem szerepel a sorsfordító találkozás említése, holott egyébként a legapróbb eseményekről is tudósította barátját. (A Koroda-hagyatékot az örökös fia kettébontotta, a nagyobb része az OszK Kézirattárába, kisebb része a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába került.)

rendszert csak jó néhány együtt átvirrasztott éj után kezdték kiszorítani a közös kávéházi időtöltés és elmeelésítés nyomán, valamint a közös hírlapi redakciókban, de legalábbis azonos orgánusok hasábjain való megjelenés alapján szövődő barátságok, s a 70-es években, de még a 80-as évek legelején is – vagyis 1883-ig: a balkáni kérdés teljes elmérgesedéséig, a tiszaezlári pörig és a Schulverein-ügyig,¹⁰ illetve az 1884-es választásokig – ez még sokkal erősebb csoportszervező tényező volt az irodalmárkörökben, mint a politikai szimpátia vagy a pártérdekelttség.

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a 19. század 70-es éveire meglehetősen sajátos irodalompolitikai helyzet alakult ki Magyarországon, amire itt csak jelzészinten és csak néhány területet kiemelve tudok utalni, akkor már érezni, tudni és érteni vélhetünk bizonyos dolgokat.

A kulturális kormányzat ebben az időszakban elsősorban az oktatáspolitikai kérdésekre koncentrált, az oktatásügyi (elsősorban az elemi népoktatás megszervezése) s a népnevelési gondok kötötték le. A szűkebben vett irodalmi közélet és folyamat menetébe nemigen próbáltak beleszólni. Konceptiózus és átgondolt hivatalos kormányzati irodalompolitika nem létezett. Állami irodalmi pályázatok, kiadványtámogatások, szépírói, kutatói ösztöndíjak – ritka kivételtől eltekintve – még nem voltak. Irodalmi kérdésekkel kapcsolatosan általában csak tanári kinevezések, írói segélyezések engedélyezése vagy nagy írói jubileumok szervezésével, szoborállítással összefüggésben intézkedtek. Az elhelyezkedést biztosító irodalmi intézményhálózat kiépítése, felállítása, illetve működésének újbóli engedélyezése, illetve újraélesztése, beindítása a kiegyezés után épphogy megkezdődött. A minisztériumi helyekre amúgy is sok volt a jelentkező, de a 80-as évektől ezek a pozíciók – az elmúlt másfél évtized kül- és belpolitikai csatározásainak következtében érzett megcsömörlés miatt – maradék vonzerejüket is elveszítették.

A könyv- és lapkiadói piacon a szerzői jog törvényi szabályozása híján az élő magyar írók egyre kevésbé számíthattak arra, hogy valamely kiadó megveszi és kinyomtatja művüket, honoráriumról pedig – egy nagyon kis számú írói körtől eltekintve – nem is álmodhattak. A folyóirat- és lapkiadópiac – ha hihetetlen iramban fejlődött is – de még mindig kialakulóban volt, így csak nagyon szűkösen tudta eltartani a redakciók környékén felbukkanó (és a gazdasági változások

10. A Schulverein ('iskolaegyesület') olyan egyesületek neve, amelyek iskolák és rokon intézmények felállítását, támogatását, így a nemzetiség és a közművelődés ápolását tűzték ki feladatul. A német-osztrákok – az 1880-ban megszülető osztrák tagegyesület mintájára – megalapították az Allgemeiner deutscher Schulvereint, amelynek székhelye Berlinben volt. Az egyesület céljával azt tűzte ki, hogy a német birodalom határain kívül lakó németek hovatartozását megtartsa, és mindent megtegyen annak érdekében, hogy megmaradjanak németeknek vagy éppen újra azokká lehessenek. E célból iskolákat, könyvtárakat állítottak föl, könyvek és német tanítók útján próbálták felkelteni a németiséghez való tartozás érzését.

nyomán egyre nagyobb számban a fővárosba igyekvő) író- és zurnalisztakört, mégis, más lehetőség nem nagyon kínálkozott előttük.

A kiegyezés körüli időszak irodalmáról (szépirodalmáról is!) – egy-két rendkívül tájékozott irodalmár kivételével – mind a mai napig csak hézagos képe van még a korszakot kutató irodalomtörténészeknek is. A 19. századvégi irodalomkép ugyanis nagyrészt a kötetben megjelent munkákra és néhány, már a saját korában is fontosnak minősített – főként az ún. „magas irodalom” orgánumainak, tehát a „komoly irodalmi lapok”-nak tartott lapok anyagára épült – s ez ma sincs másképp. Márpedig az ezekben megjelenő irodalom, szépirodalom messze nem azonos a korabeli irodalmi élettel, s így történhet meg, hogy a kötetben soha meg nem jelenő, a nagynevű lapokból kiszorult és onnan kimaradt irodalmi anyag vizsgálata még számos meglepetést fog okozni. A nem annyira képzett olvasóknak szánt, a nem kifejezetten a magas irodalom regiszterébe tartozó, majd a kifejezetten szórakoztatásra szánt újságok anyaga, az irodalmi tömegtermékek nagy része ma is – nagyrészt – ismeretlen masszaként áll előttünk, még akkor is, ha szerzőik nevét: Mikszáth Kálmánét, Reviczky Gyuláét, Szana Tamásét, Kiss Józsefét, Ábrányi Emilét, Komjáthy Jenőét, Petelei Istvánét, Vay Saroltáét (Sándor), Radó Antalét, Justh Zsigmondét, György Aladárét stb. jól (vagy kevésbé) ismerjük.

Az Új Nemzedékhez kötődő írócsoportosulás nemegyszer (és főleg pályájuk első évtizedében) pedig éppen a tömegtermékek piacán volt kénytelen megkeresni a – szó szerint értendő – megélhetést, hiszen az akadémikus irodalom és Gyulai a közelébe sem engedte őket az irodalom önmaga kijelölt területéhez. Az Új Nemzedék tagjai, ha kellett, ponyvaregényt írtak, mint Kiss József a Budapesti rejtelmeket. Ha kellett, történelmi ponyvahistóriát, mint Reviczky Gyula Az Ede-lény, a holtig hú szeretőt. Ha muszáj volt, és – tegyük hozzá – ha Dolinay Gyula éppen gálásabb kedvében volt, lánylapok képaláírásait vagy iszonyatos verses klapanciákat, mint Mikszáth Kálmán például a Jókai Mór, a komáromi fiú, ki a világot hódította meg című verses ponyvájában. Ha nem volt más megoldás, akkor szerelmes témájú, pajzánkodó vígjátékot, mint Bartók Lajos A méheket.

Ha nem olvastam volna végig közel kétszáz, rövidebb-hosszabb ideig élő, korabeli napilapot, folyóiratot, női lapot, irodalmi vagy irodalmiaskodó újságot stb., valószínűleg nem kaptam volna föl a fejemet a döngicsélő méhecské oly gyakori emlegetésére. Így azonban nem lehetett nem észrevenni, hogy a 70-es évek magyar folyóiratait miként lepték el a méhversek.¹¹ Csak venni kellett egy rózsaszálat, amely – mint tudjuk – igazán nem minősül ritka dolognak a kor irodalmában sem, s máris ott repkedett körülötte egy méhecske.

Tartózkodva most bármiféle motívumelemzéstől és motívumtörténeti fejtegetéstől, ősidőktől tudjuk, hogy a rózsza alapvető női motívum, s általában a szűz-

11. Számuk több százra tehető. Nagyon sok közülük álnév alatt vagy szerzőjének feltüntetése nélkül látott napvilágot.

lányt, a szerelmes nőt jelképezi. Hihetetlen gyakorisággal jelent meg, és a motívum hihetetlen szívóssággal az antik szerzőktől kezdve a lorettói litánián át folyamatosan fenntartotta magát évszázadokon át. És évszázadok óta az sem titok, hogy amennyiben ez a jelkép valamiféle szűrő-, bököszerszámmal, hegyes, föl-felé meredő tárggyal jelenik meg, szinte bizonyosan az ártatlanság, a szüzesség elvesztésével járó nemi egyesülésre, a deflorációra utal.¹²

A rózsamotívumot a német koraromantika dinamizálta újra, és mellette állandósult egy gyermekdednek látszó motívum, amely azonban hiába annyira mézes, nagyon is rendelkezik szűrőszerszámmal: s ez a méhecske (mely egyébként később a versekben változhat bogárrá, esetleg lepkévé vagy pillangóvá, néha pókká, s a legméltatlanabb esetben, már a 80-as években, hímhadárrá), azaz ahogy Mikszáth fogalmaz: a méhecské, „a rózsaszálak udvarlóí”, akik buján fürdőzhetnek a rózsza szirmai közt, akár „benne is hálhatnak”, akik „éltek, döngtek, keringtek, játszottak és szerelemtől részegen fetrengtek a rózsák kelyheiben”, akik megszúrhatják a virágot, és fullánkot döfhetnek beléjük. A pajzán motívum 19. századi divatja elsődlegesen kimutathatóan a német koraromantikából érkezett a magyar irodalomba, de megfigyelhető az európai népek vulgáris népdalaiban is.¹³ Csokonai óta mindenestre jóformán valamennyi költőnk megírta (legalább a fiatalkori) rózsza-méh-versét, illetve verseit, Vörösmartytól kezdve, Garayn és Petőfin át, egészen Aranyig, Eötvös Józsefig, Madáchig, sőt maga a fiatal Gyulai is írt egy-két vértelenebb rózsaverset. A romantika kedvelt motívumpárosát a század közepén meginduló népdalgűjtési hullámban előkerülő és feltalált népdalok, nóták vulgarizálják, hogy az újromantika – erősen erotizálva és felfűtve – újra felkapja és soha nem látott diadalra vigye.¹⁴

Hogy az erotikus motívumpáros miként vált mind fülledebbé és erotikusabbá, s a mézlopó, rózsát döfő méhecske motívuma miként lett értelmezhető ebben az értelmében is egyre szélesebb olvasói köröknek, valamint „felhasználói” hogyan adagolták erotikus erejét, néhány, a tömegtermékekben megjelent, jól elkülöníthető olvasói csoportoknak szóló példákön mutatom meg. A példákat úgy igyekeztem megválogatni, hogy a különböző korú, nemű és érdeklődési körnek szánt műveket körülbelül ugyanattól a szerzőgárdától választottam ki, hiszen így a szerzői szándékosság és a tudatosság sokkal inkább bizonyítható. Az Új Nemzedék és a Petőfi Társaság (mely kimondottan a Kisfaludy Társaság ellenében jött

12. Lásd erről Hódosy Annamária kitűnő dolgozatának egy részletét, amelyben Arany Jánosnak A MÉH ROMÁNCA című korai verse kapcsán utalt arra, hogy a motívumpáros egyértelműen a deflorációt idézi. Ötlete egy tanítványát plágiumgyanús cikk megírására ösztönözte. SZERZŐVÉ (L)ENNI = ÍRÓVÁ (F)ÉR(FI)NI.

KÖLTŐVÉ NŐNI

In: Jelenkor, 1998. január, 65–73. o.

13. Elsősorban Bürger és Heine hihetetlen hatása emelhető ki.

14. Legutóbb Esterházy Péter HARMONIA CAELESTIS című regényének 95. fejezetében találtam rá az erotikus motívumra, ahol Esterházy szülei nemi életéről beszél, igaz, itt nem a méhecske, hanem a darázs „nem gondolt semmire” s „lépett izomból.”

létre) köréhez köthető példákat vettem tehát, s olyan orgánumból választottam részleteket, amelyekbe ugyanaz az írói kör publikált. Így a Lányok Lapjából (vagy ha Dolinay Gyula jobban ráült a pénztárcájára: a Kis Kurvák Lapjából) –, amely egy kifejezetten a fiatal lányolvasóknak készült újság volt, egy Reviczky Gyula által szerkesztett, igényes tartalmú és díszes küllemű, főként a tehetősebb nőolvasókat megcélzó, a Költők lugasa címet viselő versantológiából, egy képekkel illusztrált, a vidéki és a budapesti középosztálybeli és polgári közönségnek készülő magazinból, a Magyarország és a Nagyvilágból, valamint az első bevalottan erotikus újságból, a Pikáns Lapokból.

A Dolinay Gyula szerkesztette Lányok Lapja az első ifjúsági – főként serdülő lányoknak szóló – újságok egyike volt. A rózsza motívuma közkedvelt témának számított oldalain a 70-es évek második felében. Hosszú elemző cikkekben olvashatunk a motívum eredetéről és előfordulásairól, az antik kultúrákban neki tulajdonított jelképiségéről, a történelmi korokban feltámadt rózsakultuszokról. A nagy számban közölt „rózsaversek” – melyek tavaszoként amúgy is megsokasodtak –, erősen morális tartalmúak, a szűzi erényesség fontosságára, megőrzésének mindenek felett valóságára utalnak, kendőzöttebben avagy didaktikusabbban.

P. Szathmáry Károly (ekkoriban ő is eljárt a Reviczkyék-féle kávéházi estékre, később Trefort Ágoston kultuszminiszter közeli munkatársa, a kiseddóvás ügyének magas poszton álló minisztériumi megbízottja) Kertben című versében így példálózott:

Most örül a virágsereg,
Hogy játszik rajt a pillangó,
Csókját hagyja minden kelyhen,
Gyors szárnyakon tova lebben...
Az öröm is csak mulandó!

...

Virágos kert a lánykebel,
Érzelmi a virágok.
Óh míg ezek ott diszlenek
S nem rombolják az elemek:
Addig virul – tavasz rátok.¹⁵

Az I. B. aláírás mögött rejtezkedő szerző a következő Virágmesét küldte intő és némi megrettentéstől sem mentes példamutatásul a szűzies lánykáknak:

Tarka lepke repkedett a rétnek
Szűzvirágán, s rá mosolyogva néztek
A virágok, – csalogatva szépen:
»Szállj le hozzám légy az én vendégem!«

15. In: Lányok Lapja, 1876. 14. sz., július 23. – az 5. és a 7. vsz. (A vers alcíme: Gizellának)

A szép szóra hallgatott a lepke:
Mi tagadás, – volt is arra kedve.
S legelébb is a pallagrózsára,
Majd a büszke mákvirágra szálla.

Volt örömben a rét cifra népe...
»Nekem így szólt!« – »Nekem ezt beszélte!«
»Ugy szeretlek!« – »Annyit gondolok rád!«
»Nem sokára visszatérek hozzád!«

S nefelejshez szóltnak kevélyen:
»Mért busongsz ott, a bokor tövében?
Jere hozzánk, ünnep van itt, nézzed!
Tarka pille hord nekünk itt mézet!«

Nem felelt ő, de kicsiny szemében
Köny fakadt fel a kevély beszéden;
»Árva vagyok!« – így susog magában,
»Jobb nekem itt, ebben a magányban!«

...

Forrón sütnek sugarai a nyárnak
A virágok csak várnak, csak várnak
Ha várnak is, hajh nem jó a lepke!
»Jó virágok, rá vagytok ti szedve!«

S pallagrózsza levelét hullatja,
Mákvirágé egy szálalig alatta,
A többi is hullatoz utána,
S csalfa lepke nem jó, hogy megszánja,

Halljátok ezt, kislányok, kislányok?
Legyetek ti nefelejs virágok!
Gyászos sorsa a kacér, s kevélynek, –
Boldogok a szelídek, szerények!¹⁶

A 70-es évek végéhez közeledve a lap szerzőgárdája – elhagyva a morális felhangokat – egyre nyíltabban és kedvet ébresztőbben kezdett mesélni a fiatal lányoknak magáról a szerelemről, magáról a hódításról és ennek csiklandozó szépségéről. A szerzőgárda – maguk is igen fiatal emberek – egyre inkább tisztábban

16. In: Uo., 1876. 6. sz., március 30. 31. o.

látta vagy érezte, hogy a most felnövekvő, serdülőkorban lévő (főleg lány) olvasóközönség – bármiféle tilalom ellenére – mekkora érdeklődéssel kutathat a szerelmi motívumokra való utalások után, s nem túl régi emlékeik alapján biztosak lehetnek benne, hogy tinédzserlány olvasóik otthoni pamlagukon elnyúlva milyen borzongva igyekezhetnek fölfejtteni a legáttételesebb szerelmi utalásokat is, így hát verseikben nagyon finom eszközökkel igyekeztek a szerelem testi szépségét is felvillantani, de legalábbis leheletfinoman jelezni, mint például Rudnyánszky Gyula A tavasz tündére című darabjában:

...
Benne a rózsa tündére:
A virágok közt a legszebb,
Jól tudjátok én vagyok!
Bimbóm alig hogy kifeslett,
Már hódít és ragyog.
A harmatcsepp engem áhit,
A kelő nap fénysugarit
Hozzám küldi legelébb,
És egész nap, egész este,
Játszadózva, hizelegve
Dong köröttem kandi nép.
Lepke száll rám, ha szendergek,
Vagy szorgalmas méhe lep meg,
Hogy kiszivja mézemet.¹⁷

Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a kényes irodalmi ízlésű Reviczky Gyula az aranyozott kötésű, igényes metszetekkel teli, nőknek szánt, Költők lugasa című szerelmes versantológiájába közel húsz rózsaverset válogatott be, a kötetet pedig hangsúlyosan Vörösmarty Virág és pillangó című versével rekesztette be, ezzel is jelezve, hogy a magyar irodalom klasszikusainak olyan költeményeit tekintti útmutató példának, amelyeket Gyulaiék és köre kiutasított a magyar irodalomból.¹⁸ Reviczky Szerelem filozófiája című versét még csak a szerelmi felkínálás-elfogadás-elutasítás hármas pillérére építette finoman:

Ha életem magános utján
Egy kis virág hajol felém;
Lágy illat-nyelven így susogva:
Neked virúlok! Légy enyém!...

17. In: Uo., 1879. 7. sz., április 6.

18. A kötetben Arany Jánostól a következő költemények szerepeltek: A VIGASZTALÓ, ŐSSZEL, REGG ÉS EST, A LEPKE, AZ ELHAGYOTT LAK, A MÉH ROMÁNCA, ITTHON, A FALU BOLONDJA. Petőfitől a VIRÁGOS KERT, a TUDOD, MIDÓN, a TEMETÉSRE SZÓL, a SZERETNÉM ITT HAGYNI, A LETARLOTT, az EGY GONDOLAT BÁNT ENGEMET, a DALAIM, A VIRÁGOK és a SZERELEMNEK című verseket válogatta be Reviczky.

Nem nézem, mezei virág-e,
Vagy rózsa, aki így beszél,
Hanem megállok és szerelmet
Adok az ő szerelmeér’.

S ba büszke rózsát látok útban
Virulni némán, hidegen:
Tovább megyek s a büszke rózsát
Nem méltatom egy szóra sem.¹⁹

Ugyanebben a kötetben Ábrányi Emil viszont A pillangó halála című versében már jóval egyértelműbben és ráérthetőbben glorifikálja a szabadon vállalt, akár csak pillanatokra kéjt adó szerelmet:

Szegény pillangó! Haldokolva ott ül
Egy rózsatőn és végperczére vár:
Tolongnak hozzá gúnyos szájalommal
A dolgos hangya és sok bölcs bogár.

...
“Botor lény!” mond egy harmadik, nagyorrú
Komoly bogár, ki turja a sarat...
Röpködtél „égtél, enyelegtél folyvást,
A gyönyör leszállt...nos hát mi maradt?”

“Elfonnyadt arcz, lecsüngő, gyöngye szárnyak,
Minden tagodban láz és sorvadás!
Maradtál volna, mint én a homokban,
Most nem hálnál meg, hiú kéjvadász!”

Igy szólnak sorra. – Meglebbenti szárnyát
A bágyadt lepke és halkán felel:
“Mit szántok engem? Én e szép világot
Mebánás nélkül, bútlan hagyom el.

A merre szálltam, halmokon, mezőkön
Minden virág szerelmes volt belém,
Mind engem csókolt, engem boldogított
S én valamennyit hévvel ölelém.

19. KÖLTŐK LUGASA. Bp., [1883.] 70. o.

Ha sejtenétek, mit éreztem én át,
Jajgatnátok önsorsotok felett,
S a boldogságnak egy pillanatáért
Oda dobnátok minden életet!

Ti szántok engem? Unalom szülötti,
Engem siratni jöttetek ide?
Oh! nyomorultak! Több száz éveteknél
Az üdvösségnek egy lehellete!

Hő napsugár, kék ég, virágok fátyla
Takarta el előlem a valót,
A szerelem ringatva vett karjára,
S most mielőtt ébrednék, meghalok!”

Szólt s hangja elhalt. Egy végsőt sohajtott,
Melyben még egyszer föllángolt a mult
Összes heve...! Aztán, a hol leszálta,
A rózsza szívéen csöndesen kimúlt.²⁰

A közép- és a kispolgári, valamint a vidéki férfi és női közönségnek szánt Magyarország és a Nagyvilág versközleményeit olvasva jól érzékelhető, a fiatal írókör tagjai hogyan merészkedtek egyre ingoványosabb talajra, óvatosan ügyelve, hogy mondandójuk pontosan fölfejtethető legyen, mégis különösebb pirulásra azért ne szolgáltatasson okot:

...
Ég azurján csillagtenger,
Csillagok közt holdsugár,
Csillagtenger, mosolygó hold,
Mind a te kinyíltodra vár!

Csillagtenger és holdsugár
Megenyhítik a levegőt,
Nyisd fel hát bimbód zárait
S törj utat szirmaid előtt.”

Nem nyitom én jó szellőcske,
Kis bogár meglöpja kelyhem!
Kis bogár csak csókolni jön,
S hogy kebleden megpihenjen!

20. Uo., 271–272.

És a rózsza csábos szóra
Kinyílt szépen, hogy jött a regg,
s alig nyílt meg, a kis méhe
Már a kebelén szendereg.

Tövisével védte magát,
De a méhe csak nem bánta,
S a kis hamis élvvagyólag
M i n d e n s z i r m á t ö s s z e j á r t a.²¹

...

Mikszáth Kálmán viszont – néhol a korabeli jóízlés határait feszegetve – már jóval közérthetőbb és frivolabb hangnemmél próbálkozott A légyott című dolgozatában:

A kertbe' várj, ha jó az alkonyat
Sötét ruhát öltvén fel, mely alatt
Tovább szövődhet az édes titok.
A kertbe várj; – kicsiny virágaid
A jázmin bokrok megszólítanak ott
Suttogva lágyan, mintha mondanák:
Sorsunk közös, mi is, te is virág,
Egy kéz letép gyöngéden, édesen...
Szebb tájra visz; a szív mellé teszen.
Vizsgáld meg a csukott virágkehelyt
Hol a kifáradt méh tanyát talált
És szívja a méz édes mámorát,
Vigyázd a lombot, a fa ágiról
Elszállt madár után hogy integet;
S szólítsd meg végül a természetet,
Az majd kinyitja titkos lapjait
S ott minden sor szeretni is tanít.

...

S ha ott lesz ő, természet légy szelid!
Jó puha fü, tompítsd el lépteit,
Kis lábnyomán üdébb zöldebb leszesz,
Takard el, éj, ki nálam boldogabb
Körül ölelve karcsu termetér
A kéjbe halsz, mert nem lehetsz setét.
Patak, míg én jövök, regélj neki,

21. Turóczy Béla: A RÓZSA ROMÁNCZA. In: Magyarország és a Nagyvilág, 1883. 39. sz., november 11.

De óvakodj nehogy partidra csald,
Mert ám ha rád tekint elbűvölend,
Vized megáll őt nézni s tó leend.²²

A Pikáns Lapok, mely az első magyar erotikus lapnak hirdette magát, s a polgári férfiközönségnek szól, szerzőinek teljes nevét csak ritkán fedte föl. Álnéven írt cikkei kezdetben, 1883-ban még nagyon óvatos csacskaságokat engedtek meg csupán, beköszöntő szerkesztőségi írásukban pedig kijelentették: „Jegyezze meg, – s ez másoknak is szól! – hogy mi csak pikáns dolgokat közlünk, melyek szó-rakoztatnak, de meg nem botránkoztatnak senkit.”²³ Előfizetési felhívásukban meg ezt írták: „A magyar olvasó közönségnek olyan lapot akarunk a kezébe adni, mely mentes minden politikai és társadalmi célzásoktól, csupán csak pikáns és érdekes történetekkel fogja lelkét felderíteni... Az érzelgős románcok és novellák ideje bizony már lejárt és az életet nem szabad ignorálni, ha kissé csiklandós is, amit belőle merítünk... Pikánsak leszünk, de nem sértjük az illemet, a jó ízlést. Az életet bemutatjuk a maga valóságában, de tartózkodni fogunk az otromba nuditásoktól, minőket kevésbé őszinte lapok becsempésznek a családokba.”²⁴ Egy teljes évig olyannyira sikerült is óvakodni bármiféle pajzánságtól, hogy – pláne mai szemmel – pirulásra alig lehetett bárkinek oka vasárnapi számainak olvastán. Ártatlan idézetek című rovatukban kiragadott és eleinte csak igen nehezen félreérthető klasszikus versidézetekeket hoztak, például Aranytól: „Mocsok esett lepedőmön/ Ki kell a vérfoltot vennem.”²⁵ Kezdetben Caviár című rovatuk is ilyesféle aranyköpésekkel kacsintott ki az olvasóra: „A nő, a ki álmában bukik, ingadozik mikor ébren van.”²⁶

Az egy éves higgadt bemelegítés után azonban egyre inkább kezdték megtalálni sajátos hangjukat. A Caviárban már provokatívabb kijelentésekre is sort kerülhetett: „Vannak asszonyok, akiknek még egy gyárkémény sem imponál.”²⁷ Rövid versecskékben nyíltan megadták a kulcsot a versértelmezésekhez:

Hódító útra indul már a lepke.
Kiséri utján arany fényözön,
Kéjes zsi bongás az egész világon:
Minő öröm!

22. In: Magyarország és a Nagyvilág, 1877. 50. sz. 786. o.

23. In: Pikáns Lapok, 1883. augusztus 20., mutatószám

24. In: Uo.

25. In: Uo., 1883. 9. sz., október 28.

26. In: Uo.

27. In: Uo., 1885. 1. sz., január 5. 4. o.

Feslő virágok, rózsabimbó-lányok,
Kék tavasz-ég mosolyog oda fönn:
Miljó virág megnyitja szúzi kelyhét:
A gólya jön!²⁸

Vagy aki jobban szerette a művészebb megoldást, antik példaadást kaphatott: Mars és Venus, olympi lények,
Egyik tenger vér nélkül nem élhet
A másoknak dézsmája kevesebb:
Egy csepp!²⁹

Az olvasók korrekt és átgondoltan egymásra épülő elemekből való felkészítése után tehát korántsem lehetne azt állítani, hogy meglepetésként érhatték volna őket az olyan alkotások, mint például Argusnak a Miért mozgott a hím veréb... című opusza:

Leszáll a nap's a néma csendben,
Nem hallatszott egy rezzenés.
A rózsá régen álmodozva
Vára a hajnal ébredését;
...
Másnap alig, hogy jött a kedves
Etelka híven elbeszélte,
Mint járt a kertbe' nyughatatlan
Keresve szíve régi nyugtát.
S habár a rózsá, szegfű, nárczis,
Kik hozzá máskor oly szerények,
Jól tudták, hogy mi bántja keblét,
Mit sem törődve bánatával
Mind olyan némán álmodozva
Bámult a holdas éjszakába;
(A lilium pláne álmodott már!)
Csupán egy duzzadt lomb tövébe
Társát szüntelen ösztökélve,
(És itt Etelka arra kérte,
Hogy mondaná meg, hát miért is)
Mozgott fészkén egy hím veréb?!

...

28. In: Uo., 1885. 12. sz., március 22. 3. o. – A TAVASZ című vers szerzője Satanello.

29. In: Uo. 1885. 12. sz., március 22. 6. o. – A mű Pollux alkotása.

A kedves látva kedvesének
 Igaz, őszinte, mély szerelmét,
 Megkérdezé, hogy merre hallá
 Mozogni azt, mit tudni óhajt –,
 Dus lomb alatt a gazdag pázsit,
 Oly édes megpihenni rajta,
 Hogy nincs a földnek nászi ágya,
 Mely csak felényi élvezet adna..!
 Hullámzó puha pázsit-ágyon,
 Szerelmi kéjtől áthevülve,
 Mélyre leszálló ismerettel,
 Hatféle képben megteremtve,
 Lankadatlan buzgalommal,
 Adá tudtára kedvesének,
 Hogy ott a duzzadt lomb tövébe,
 Társát szüntelen ösztökélve,
 Miért mozgott egy hím veréb?!...

Azóta bárha volt idő, hogy
 Etelka újra járt a kertben,
 Nem kérdezé a gyönygyvirágot,
 A rózsát, szegfűt, nárczist, szépet
 Honnét az édes, olthatatlan
 Szerelmi vágy a női szívben?³⁰

Ezenközben persze egyetlen pillanatra sem szabad megfeledkeznünk arról a tényről, hogy ez a versike alig pár évvel később született, mint Dóczy Lajos Csók című, 1878-as tündéres és igen szende vígjátéka, amely ma már érthetetlennek tűnő, hihetetlen kultúrbotrányt kavart, hiszen sokak szemében már maga a magas kultúrához méltatlannak érzett, túlon túl frivol témaválasztása is óriási felháborodást keltett, s Gyulai Pál nem is fukarkodott becsmérlésével. Ekkoriban történt az is, hogy a Kisfaludy Társaság, amelyhez Reviczky végső elkeseredésében fordult verseskötetének több éves „Canossa-járása” után, úgy ígért megalázó anyagi segítséget a kiadáshoz, hogy azt követelte tőle, tüntesse el kötetéből a perditá-verseket.

Minden arra utal tehát, hogy ezek a fiatal írók, költők úgy jártak, mint Kiss József a kényszerből írt ponyva-regényfolyam egy sorsdöntő pillanatában: vagyis hogy hirtelen, egy adott ponton élvezni kezdték az egyébként legyintésre méltó dolgot. Ráébredtek ugyanis, hogy a megvetett, a szigorúan és bevallottan nem „magas irodalmi terméknek” szánt, populáris műfajokban – a megcélzott olvasóközönség változó erkölcsi tűréshatáráig elmenve – gátlással vagy gátlás nélkül

30. In: Uo., 1884. 38. sz., május 18. 3. o.

megpendíthetnek olyan „tiltott” témákat, motívumokat, amelyekre még röpke gondolatot sem mernek volna fordítani a magas irodalmi termékekben, és kipróbálhatnak valami olyan kendőzetlen és egyértelmű megfogalmazást, amellyel nem mernek volna előállni egy sokkal tekervényesebb, sok megfejtendő áttétellel és nehezen felfejthető áthallással munkálkodó magas irodalmi regiszterben. Reviczky Gyula pedig még arra is óvatos kísérletet tett, hogy a magas irodalmi alkotásokból, sőt a már klasszikusok műveiből is felmutassa a Gyulai-képből kilógó, de a mindennapok emberéhez talán közelebb kerülni tudó költeményeket.

Nem telt bele tíz év, és az orfeumi kuplédalokban (melyek nagy részét ugyan csak komoly írók és költők körmölték, mint ahogy az a Nyugat idején is ugyanígy lesz majd) már olyan malackodó verssorok köszöntek vissza, amelyek eddig csak a magánéleti, a baráti és esetleg a diákköri fiú- és férfitársaságok borgőzös, szivarfüstös és vérekes szemű éjszakai összefüvetelein voltak megengedhetőek.³¹ Mert hogy létezett egy felszín alatti, rejtőzködő, a pornográfiától sem visszariadó irodalom, az bizonyos, hiszen a Reviczky-hagyatékban találtam egy feltehetően a 70-es évek elejéről, Reviczky diákkorából származó, gyönyörű, kalligrafikus írással rajzolt szöveget, melyet strapabíró, vastag lapra írtak, nagy margóval, melynek ésszerűségét nyomban beláthatjuk a millió körbefogdosott ujjnyomot szemlélve:

Vetkezz hamar! Le azt az inget!
 Nézd én is már Ádám vagyok.
 Hogy duzzad, hogy pirul, tekintsed,
 Amit legjobbat adhatok.
 Dobd szét a lábad s vedd kezédbe,
 Hogy célját gyorsan lelje meg.
 Fond czombjaid fölém keresztbe,
 Hogy jobban élvezhesselek.

31. Valószínűleg nagyon kevesen tudják, hogy a Reviczkyék körül kialakult kávéházi körbe szorgosan eljárta Thallóczy Lajos történész is, aki később – mint tudjuk – Ferenc József Balkán-szakértője, a bécsi udvari kamarai levéltár igazgatója lett. A bécsi Theresianumban magyar közjogot és történelmet tanított. 1883-tól az Akadémia levelező-, 1895-től rendes tagja. (Nem győzöm hangsúlyozni, hogy a történészek nem tartoztak egy akadémiai osztályba a nyelvészekkel és az irodalomárokkal!) A korban számos botrány fűződött nevéhez, hiszen bécsi lakásán működött az ún. „bűzértanya”, ahol kötelező volt az obszcén beszéd, az ivászat, s számos följelentés érkezett a városi elöljáróságokhoz azt kifogásolván, hogy Thallóczy lakásának ablakában pucér nők táncolnak. A bűzértanyán a kor számos komoly történésze és államférfia megfordult: Szekfű Gyula, Réthy László, alias Lóvy Árpád. Thallóczy magánlevelezését szintén nem lehet pirulás nélkül olvasni. Érzésem szerint hasonló folyamatok valószínűleg a művészeti életben is lejátszódhattak. Tudjuk például, hogy Feszty Árpád festett erotikus, sőt pornográf tárgyú műveket is. Feszty szintén barátságban állt Reviczkyvel, még pozsonyi tanulmányai alatt ismerték meg egymást.

Már bent van; egymást éri bőrünk.
Első lökés... arcod tüzel
Éggel most és földdel nem törődünk,
Csak azzal, hogy mikor sül el.
Gyorsabbak egyre a lökések
Szemed izzó kéjtől ragyog
Tíz ujjadat húsomba vésed
Várván az édes harmatot.

Lassan... szempillád im lezártad
És elfojtád lélekedet.
Legdrágább nedvi a világnak
Beléd mint láva ömlenek
Szilajon cibálsz, esdekelni
Kezdesz: tovább, még szomjazom
Csak pillanatra hagyj pihenni
Mindjárt, azonnal folytatom.

Pihenj! Remélj! a felhő még telt,
Nem sokáig könnyezik,
Ahonnan az a nedv kivált.
Onnan többszörre is telik.
Mint rózsát, érzelek kinyilni.
Lefejtve rólam két karod
S pihegve nem győződ beszívni
A létfentartó harmatot.³²

Miközben tehát a magas irodalomban az erotika sokáig csak a mélyáramokban húzódtott meg, s az irodalomnak e szintjén a 19. század utolsó harmadában nem volt illendő ilyesmiről írni, sőt az akadémikus irodalom egyenesen tiltottnak ítélte az erotikus témákat vagy az arra való utalásokat, addig a magyar írók egyre szélesebb csoportja – nemegyszer kényszeredett – kirándulásokat tett az irodalom alsóbb rétegeibe, s ott egyre bátrabban és szókimondóbban beszélt a magas irodalomba nyíltan be nem engedett témákról. A kényszerűségből alkalmi ponyvaszerzővé lett írók pedig beleöntötték, beletáplálták a ponyvairodalomba a korabeli új tematikai: orvostudományi, később lélektani, szexuálpszichológiai, szociológiai stb. ismereteik³³ vulgarizált gyümölcseit is. Az ezektől az íróktól szár-

32. PIM Kézirattára, Analekta V. 4735/38/25.

33. Itt csak nagyon felszínesen tudok kitérni ezekre az orvostudományi és szociológiai újdonságokra. A 19. század közepén elsősorban a közbiztonság és az igazságszolgáltatás kodifikálásának következményeképpen lendült föl a nemi élet elfajulásának kutatása. Alapműként említendő Richard von Krafft-Ebing műve, a hihetetlen gyorsan közel húsz kiadást megért A NEMI ÉLET ELTÉVELYEDÉSEI, amely nyomán Magyarországon is egész iskola alakult követőiből (a

mazó tömegirodalmi termékekben tehát a legmodernebb nézetek csírái ugyanúgy megjelentek, mint a legújabb felvetődő témák, mentalitástörténeti változásra utaló jelenségek.

Azt is mondhatnám tehát gonoszkodva, hogy Gyulai rigorozitása, szűk korlátok közé kényszerített irodalomfelfogása és irodalompolitikai hatalomgyakorlása éppen az olyannyira tagadott és elítélt irodalmi megújulás és modernitás szolgálatába sodródott. Nem lehet némi egészséges kajánság nélkül gondolni arra, vajon mit szolt volna Gyulai Pál, ha valaki azt vágta volna a szemébe, hogy neve (például) kapcsolatba hozható a szerelmi toposzok 19. századvégi áterotizálásának folyamatával.

„A hatalom többnyire úgy képződik, mint a kígyó fején az úgynevezett kígyókő, – a többi kígyók nyálától” – írta egyszer, nagyon régen Mikszáth Kálmán. Csak az a baj, hogy több mint száz év múlva igen kétséges, hogy ki volt a kígyó, s ki, aki csak nyáladzott.

legjelesebb Dr. Kelen József volt). Érdekes módon a mai napig az erotika, a szexualitás és főleg a pornográfia vizsgálatában más tudományágak: pl. a folklorisztika, az antropológia, a szociológia, a szexuálpszichológia, sőt a történeti kutatások is sokkal előrébb járnak. Itt csak néhány nevet és művet említve: Malinowski: SEX AND REPRESSION, Margaret Mead: SEX AND TEMPERAMENT, William Foot Whyte: A SLUM SEX CODE, Alfred C. Kinsey – Wardell P. Pomeroy – Clyde E. Martin: SEXUAL BEHAVIOR IN THE HUMAN MALE, Antonina Kloskowska művei stb. – A folkloristák már évtizedekkel korábban több erotikus mesegyűjteményt is kiadtak: elsősorban Bernáth Béla nevét kell kiemelni, de ez irányú vizsgálatokat is bőven végeztek: Voigt Vilmos, Vajda Mária, Hoppál Mihály, Nagy Olga, Sz. Morvay Judit.

Az utóbbi időben az ezt a témát is érintő irodalomtörténeti és a művelődéstörténeti vizsgálatok is megindultak. Michel Foucault: A SZEXUALITÁS TÖRTÉNETE című alapkönyve mellett nagyon izgalmas tanulmányok készültek Freystadtler Flóráról (Kövér György), Lisznyai Dámó Kálmánról (Szilágyi Márton), Arany János rejtett erotikájáról (Dávidházi Péter, Hódosy Annamária).

34. MIKSZÁTH KÁLMÁN ÖSSZES MŰVEI 9. köt. REGÉNYEK ÉS NAGYOBB ELBESZÉLÉSEK 1896–1897. KÉT VÉLASZTÁS MAGYARORSZÁGON. Bp., 1958. VI. fej. A csíny.

Dr. Forrai Judit

A bűnös szex

A Szabadságharc leverése után nem több, mint egy évtizeddel a nagy politikai nyomás alól lassan megszabadulva az ébredező Budapest kezdett felnőni az európai nagyvárosok színvonalához minden tekintetben.

Jelen vizsgálódásunk témája a bűnös szex, amely elengedhetetlen ismérve kell, hogy legyen egy metropolisznak.

A mulató Budapest a maga speciális éjszakai életével rövid idő alatt nagy pályát futott be- ami a hírességét és hírhedségét jelentette.

Az utcákat és köztereket ellepték a kéjhölgyek nagy hada, s a városi kis és nagypolgárok erkölcsét gyakran megzavarták a hangosan és néha erőszakosan felkínálkozó utcai hölgyek. Egy rohamosan fejlődő városban a közbiztonság megvédése elemi igénnyé lép fel. Az újonnan szerveződő rendőrség feladatai közé tartozott nemcsak a közbiztonság megszervezése, hanem a közerkölcsiség védelme és a közegészség megóvása. Az újonnan kinevezett főkapitány Thaisz Elek 1861-ben nagy lendülettel látott neki az ugyanakkor elfogadott, de már az 1848-ban megalkotott közrendészeti szabályzat¹ betarttatásához. Ezt a szabályzat magába foglalta a közegészségügyi, bírságotlasi, középítészeti, közbiztonsági vásárrendezési és közlekedésrendészeti előírásokat.

Mind eme nemes célok betartása és betartatása nagy feladatot rótt az energikus főkapitányra. Mindent a lehető legjobban akart elvégezni, így az erkölcsrendészet vezetési is a z Ő kezébe összpontosult. Mindent személyesen ellenőrzött. Különösen a kéjnőtanányákat.

De miért is kellett a törvény szigora?

A „közszeexualitásról” szóló diskurzus a következő témák köré szerveződött, s ez a közbiztonság, közrendészet, közerkölcs és közegészség. A prostitúciós aréna szereplői (a lány-szerzők, felhajtók, kerítők, tulajdonosok, a vigyázók, a futtatók, rendőrök, kapitány, stb.) a meglévő szabályokat megsértve különböző bűnöket követtek el.

Szinte minden bűntény megtalálható volt: hatósági visszaélés, korrupció, a hatóság félrevezetése, szexuális erőszak, kizsákmányolás, nők gyermekek elleni erőszak, emberkereskedelem stb.

Hatósági visszaélés, korrupció

A prostitúció társadalmi szabályozása azért vált sürgetővé, mert egyre szaporodott a bordély engedélykérek száma. A kérelmezőket többnyire nem utasították el, szabott ára volt mindennek, így az engedélyeknek is. A bordélyház működése 1000-3000 forint, az éjjeli tánclókál 1000 Ft, a női személyzetű éjjeli kávéházak engedélyét pedig 500 Ft-ért lehetett hivatalosan megkapni. A vállalkozók fizettek, mert az „üzlet” nyereséges volt.

A gombamód szaporodó mulatók, lokálok, bordélyok és kéjnőtanányák a lányok nagy felvevő piacát jelentette. A leghíresebb mulatók tulajdonosai: Luft Resi /Grünfeld Teréz/ Krebs Emmi, Komáromi Róza, Kovács Zsuzsa, Horváth Juczi és Rösler Mária voltak.

A rendőrség által előállított gyanús lányok nagyrészen szobalányok, cselédek, elárúsítónők és munkáslányok voltak, akiket este táncmulatságból hazajövet csíptek el. Állítólag nem egyszer fordult elő, hogy csinos és „még alig romlott teremteseket” némely „schubcomissar” ütlegekkel kényszerített arra, hogy „bevallja” prostituált voltát. Ha az illető megfélemlítve igent mondott rögtön egy kerítő kezére játszották. Ha pedig ellenállt és tagadott, a büntetett prostituáltak közé csukták, akik felvilágosították, hogy legjobban lesz, ha mindent ráhagy kihallgatójára, és önként elfogadja a neki szánt prostituált szerepet, különben még sokáig fogja a detektívek korbácsát érezni, és gyakran látja viszont a csavargó nők börtönét.²

A háziurak vélt vagy valós erkölcsi aggodalmának eloszlatásáért jóval több bért fizettetnek a bordélybérlelőkkel. Ezért fordulhatott elő, hogy a fővárosi közmunkák tanácsa legtöbb házat bordélyosoknak adta ki.

„Tagadhatatlanul élénk forgalmú Sugárút a Neptunfürdő és a 18-21 számú házak főbordélyja: a Fővárosi Közmunkák Tanácsaé. A Két szerezcsen utcának minden boltjában a prostitúció települt meg. Azok közül csak a 21. , 31. , 33. , 35. , 42. számúkat említem fel, melyek tulajdonosai ismét a Fővárosi Közmunkák Tanácsa. A Révay utcában 2. sz. alatt, és még sorolhatnám. . . , mondja felháborodottan Weisz Dezső,” hiszen ezeket a kisajátított házakat a tanács az adófizető polgárok közcélokra összegyűjtött pénzéből vette.

A hatalom látszólag elítélte az erkölcstelenséget, de más részről nem érdekelte, hogyan tett szert az üzleti haszonra, csak az adók folyjanak be.

A hatóság félrevezetése

A működtetésben azért akadtak gondok. A bárcák kiadása korlátlan volt a rendőrségen és a papírok hitelessége is hagyott némi kétséget. „Csalás az egyik oldalon, de a másikat sem kell féltetni. A bárcák kiváltása kötelező, de ki tudja el-

1. Czaga, Horváth Jancsó, Rác: A fővárosi rendőrség története (1914-ig). Budapest. 1995. Budapesti Rendőrfőkapitányság. 162.

2. Kemény Gyula: Hungara. Budapest. 1903. p. 85.

lenőrizni, hogy bemutatáskor „Fájinak, Pepinek, Nettinek vagy N. asszonynak hívják-e az illetőt. A lány felmutatta a bárcát s azzal passiert.³ Nem okozott nagy gondot, kinek az iratával rendelkeznek a lányok.

Kerítés, lányszerzés

Az üzletszerű kéjelgést egyszerűen csak a bordélyokban képzelték el, mivel a rendőri ellenőrzésnek ezt az egyetlen lehetséges színterét, zárt egységét tudták felügyelet alatt tartani. Alternatívával, a magánkéjnőkkel és főként a titkos kéjnőkkel nem foglalkozik a rendelet. Nem tud mit kezdeni az alkalmi prostitúció intézményével. Az 1867-es rendelet nem foglalkozik leánykereskedelemmel, a kerítés szabályaival sem, egyszerűen kihagyja ezt a nehezen megfogható, de adóztatható, és büntethető tevékenységet. A bordélyosok a kerítők jólszervezett rendszerén keresztül jutnak „friss áruhoz”. Egyrészt a bordélyok között cserélgetik a lányokat, másrészt a kórházba került szifiliszes lányok elbocsátásuk után kerítők segítségével találnak új helyet. Erre a kórházi „titkos szerző” munkára vannak, akik specializálódnak. Levéltári dokumentumok bizonyítják e a nagyon gyakori módszerét a lányszerzésnek:

fk. 1883. Jegyzőkönyv

Felvételett Budapest fővárosi rendőrség főkapitányságánál 1883. évi június 13-án Miklós Erzsébet Pozsony megye, lögrépatonyai szül. 20 éves, rk. hajadon kéjnével, lakik Kölcsey utca 10 sz. a.

Kórházi ápolás alatt lévén, oda bejárt sokszor Fiedlerné nevű titkos szerzőnő, s az ápolás alatt levő leányokat magához édesgeti és csalogatja azon biztatással, hogy menjenek hozzá, majd ő ad nekik jó helyet. Nekem is azt mondta midőn meglátta, hogy vánkos nélkül fekszem, hogy „te büdös kurva, miért nem jössz hozzám, én nálam jobb helyed lenne stb. „, Hogy ő csábítja a leányokat ily életre kitérni abból is, hogy most is fekszik egy fiatal leány a kórházban, ki tőle ment be, a másiknak pedig már a könyvét is eladta, hogy mire a kórházból kimegy, bordélyházba menjen egyenest. Mindezeket az illető leányoktól tudom, kik mindketten a 62-ik számú szobában gyógyíttatnak. Neveiket azonban nem tudom. Midőn nála szálláson voltam, saját szememmel láttam, hogy egy kicsiny termetű kövér és Mariska nevű váci leányt is gyógyított alsó betegségben. Bizonyítja az is, hogy mily veszélyes kerítőnő, hogy folyton van nála 3-4 titkos kéjnő, kikkelt kezeskedik. Fiedlerné jelenleg belső Dob utca 19 sz. 8 ajtó alatt lakik. Engem is a kórházból vett ki és helyezett el bordélyba.

Felolvastatván, aláíratott. + + + Miklós Erzsébet

Kmft. Dietz Venczel

felvette: Lestyák név író fogalmazó⁴

3. Weisz Dezső: A prostitúció kérdése Budapesten. nyílt szöveg a férfiakhoz. p. 12.

4. F.L. M.K. Államrendőrség Budapesti Főkapitánysági iratai, általános iratok, leánykereskedelem .2. 1873-1883.VI.1.b.34958

Természetesen a nagyon alacsony társadalmi osztályból kikerülő lányok akadnak fenn a kerítők hálóján: olyanok, akiknek kórházi ápolására nincs pénzük, ezért az állam viseli gyógyításukat, így párna sem jut fejük alá. Teljesen kisemizettek és kiszolgáltatottak voltak Nemcsak vidéki, hanem külföldi szegénylányok váltak prostituálttá. Az 1870-es népszámlálás szerint Pesten 274 bejelentett kéjnő dolgozott⁵, akik közül 42 fő idegen illetőségű volt. Az idegenekből 38 Ausztriából származott.⁶

Emberkereskedelem

A lányokkal való kereskedelem bordélyokon belül és az országon kívül egyik legvirágzóbb iparágá fejlődött. Az európai leánykereskedelem központja Budapest lett. A kereskedelmi, forgalmas csomópontokon állandó szolgálatban levő felhajtók, nepperek, az egyedül vagy párosával csellengő lányokat jó munka, vagy szállás reményében elcsábítanak, és eladnak el bordélyokba az ország egész területén és külföldön is. Így állandó árucseré alakul ki a bordélyok között.

A nemzetközi leánykereskedők előtt ismert volt mind a budapesti rendőrség gyengesége, mind a magyar nők szépsége, temperamentuma, és főleg olcsósága. Külföldön (attól függően, hogy hová vitték őket) szláv területen vengerkákknak, vagy ha latin területre kerültek hungaróknak nevezték őket. A hungarók közkedvelt áruvá, keresett árucikké váltak. Nemcsak bordélyokból kerültek a lányok, hanem nevelőnők, kasszírők, pincérlányok, színésznők, énekesnők, artistanők soraiból toboroztak és jó kereseti lehetőség reményében kecsegtették a lányokat.

Bár 1869. okt. 1-én hozott 3690. számmal. a belügyminisztérium kiadott rendelete szerint a „Keleti bordelházaknak magyar nőkkeli népesítésének meggátlása iránti szabvány szerint 500 frt pénzbírság és elzárással járó tevékenység a „féhérrabszolga kereskedelem büntetése”, a sikeres feljelentő ugyanakkor 40frt-nyi jutalmat kap. A keleti üzletet azonban egyáltalán nem befolyásolta a rendelet sem.⁷

Az egyik útirány Belgrád, Nis, Szófia, Crajova, Galatz, Odessza, Lodz, Varsó Szentpétervár, Moszkva, Athén, Konstantinápoly volt. A másik útirány Trieszt felé vezetett.

A trieszti útvonalon a kikötővárosban San Farelle néven volt ismeretes az a leánykereskedő, akinek az egyik budapesti kerítő u.n. Perlbach küldte a lányokat. A másik pesti kerítőnőt Frau Elingernek hívták. Az utat Triesztből hajón folytatták, leginkább a Lloyd gőzöseivel Alexandriába, Korfura és Athénbe, vagy

5. Körösy József: Pest szabad királyi város 1870-dik évében a népszámlálás és népleírás eredményei. Pest. 1871. Ráth.p.253.

6. ibid p.283.

7. B.M. 1869/3690

itáliai gőzössel Egyiptomba. Triestben Witzné intézte Grünfeld Teréz a híres Luft Rezi leánykereskedési üzleteit:

15115 szám/872.
Tekintetes főkapitányi hivatalnak
Pesten

Múlt évi 13485 szám alatt kelt átiratom kapcsában van szerencsém a tekintetes társhivatalt tisztelettel értesíteni, hogy a cs. kir. Szabad Déli vaspálya társulat igazgatósága 17917 számú átirata értelmében a Grünfeld Teréz által lefizetett Simonsics Anna holmiját terhelő 218 frt utánvételi díj átküldését azon okból megtagadta, mivel az eredeti feladási vevény Triestben lakó Witzéné kezei között van, s az igazgatóság a fennálló szabályok értelmében ily utánvételi díjakat csak is egyedül a feladónak az illető feladási vevény visszavétele mellett, vagy pedig a feladótól törvényileg lefoglalt s visszaszolgált vevény mellett fizeti ki, minthogy azonban mint már fennebb említett a vevény Witzéné kezei között van, egyelőre Grünfeldné ezen utánvételi díjvisszafizetésére mindaddig igényt nem tarthat, míg a fellejtett embervásárlás végetti fenyítő vizsgálat bevégeződött, illetőleg a lefoglalt és a Déli vaspálya társulatnál őrzött 218 frt utánvételi díj egy vagy másik félnek leendő kiszolgáltatása bíróilag kimondatik, ennek előrebocsajtása után van szerencsém a Trieszti cs. kir. rendőr igazgatóságának hivatalhoz intézett megkeresését ./ alá csatolva szükségelt további intézkedés végett azon megjegyzéssel átszármatatni, miszerint a pénznek történt letiltásáról egyúttal fennczimzett rendőr igazgatóság azon hozzá értesítettett, hogy ez ügyben közvetlen a Tekintetes társhivatallal érintkezzék.

Budán 1872. évi december hó 11-én.
a főkapitány ⁸

Egyiptomra nagy érdeklődéssel figyelt e világ. A szuezi csatorna építését 1859-ben kezdték el és 1869-ben fejezték be francia tőke támogatásával. Szinte homokból nőtt e rövid idő alatt világkereskedelmi központtá Alexandria. Valóságos kavalkádja a népeknek, nyelveknek, különböző pénznemeknek. Korabeli feljegyzések szerint több mint 60 féle pénznemet tartottak nyilván Alexandriában. Az újkori Bábel nyitóünnepélye 1869. nov. 17-e volt. Az Ezeregyéjszaka tündérvilágának megelevenedése elkápráztatta a világot. Az udvari bálon pl. több mint 10.000. táncosnő táncolt félmeztelenül. Hihetetlen felvevőpiaca alakult ki a leánykereskedelemnek. A hungarók még a Kelet-indiai bordélyokat is benépesítették.

A levéltári iratok szerint Gut Ferenc és Goldstein Mihály többször fordultak Pest és Alexandria között a speciális árukkal. A bordélyok közül pedig Rösztler

Mária tabáni és Luft Rézi bordélya volt a legismertebb felvevőhely, ahonnan a lányokat megvették és elutaztatták Egyiptomba, Törökországba, vagy Kisázsiaiba.

Emberkereskedéssel vádolt Gut Ferenc azonban e törvényszék előtt azt vallja, hogy ő 1867. és 1868. években is volt kint Keleten, s hogy ezen években is vett ki útleveleket a Nagyméltóságú m. kir. Belügyministeriumtól.

Ugyanezen bűnügyben bizonyos Goldstein Mihály nevű nyitrai illetőségű egyén is bűnrészességgel vádoltatik. a Nagyméltóságú m. kir. Belügyministerium által ezen egyén részére 1870. évben Német-, Francia, és Törökországra kiállított útlevel e törvényszéknél is van: azonban Gut Ferenc vallomása szerint 1867-évben saját vallomása szerint pedig 1871. évben is járt Goldstein külföldön, nevezetesen pedig Egyiptomban.⁹

A törvényszék előtt minden kérdésre több változatot talál ki Gut Ferenc a leánykereskedő, hogy miért került az útlevelebe egy Antónia nevű lány.

A. / Az első változat, hogy egy öregasszony bízott rá egy fiatal leányt, akit nővérehez vitt. Innen kívánta magával vinni állandó alkalmazásba (vagyis dolgozni):

Őn az általános kérdésekre nőtlennek mondotta magát, hogy követett el tehát oly csalást, miképp az útlevelbe beleíratva, hogy Önnek 14 éves Antónia lánya utazik, most már csak mégsem tagadhatja, hogy ön leánykereskedést űz?

ad 11. Körülbelül 4 éve egy koldusasszony jött hozzám egy kisleánnyal s kérte, hogy venném magamhoz azon gyermeket, mivel ő nem tudja tartani. Én - gondolván, hogy a leányka később - öregségemre támaszom leendő, felfogadtam a leánykát, s kiadtam a nővéremhez, Kovács Erzsébethez - aki jegyzőné Káva községben, Pest megyében, de ezen leányka - mintegy 3 hóval ezelőtt a nővéremtől nyom nélkül eltűnt. Ezen leányka van tehát az útlevelben beírva, akit esetleg magammal vinni szándékoztam, ha t.i. valami állandó alkalmazásom akadt volna.

12. Tett-e az Ön sógóra kellő intézkedéseket a leányka feltalálása iránt?

ad 12. A sógorom már nem él, a nővérem özvegy: ő kerestette a leánykát, de természetesen - mivel nem saját gyermeke, nem nagy súlyt fektetett a dologra.

13. Van-e még valami előadni valója?

ad 13. Egyéb nincsen

Felolvastatván, megmagyaráztatott - helyben hagyatott, aláíratott olvashatatlan aláírás Gut Ferenc
vizsgáló bíró keze ++ vonása
folytatott 1874. marc. 12.

Második változatban egy ismerőse, bizonyos Rézi nevű hölgy leánya Tóni, és együtt kívántak külföldre utazni, s mivel Rézinek más útlevele volt így csak annak gyermekét íratta a sajátjába.

8. F.L. M.K. Államrendőrség Budapesti Főkapitánysági iratai, általános iratok, leánykereskedelem .2. 1873-1883.VI.1.b.

9. F.L. Magy.Kir. Rendőrség, ált. irat.,leányker 1732/874

Előbbi vallomásában nem mondott Ön igazat, midőn azt állította, hogy bizonyos Antónia nevű leányt örökbe fogadott, és Kovács Erzsébethez, nővéréhez - Kávára kiadott, - s ezzel akart Egyiptomba kiutazni 1872. évben. Mert a vizsgálat folyamában kiderült, hogy özv. Kovács Erzsébethez ön soha semmiféle leányt nem adott.

Felszólítom Önt, valljon ön igazat!

ad 13. Igazán megvallom, hogy a kérdéses állítás valótlan volt, mert nékem örökbe fogadott leányom nem volt, és ilyet nővéremhez Kovács Erzsébethez nem is adtam soha. - A dolog következőleg áll: Mielőtt a kérdéses útlevelet - melyet azonban nem használtam soha, - kivettem volna, bizonyos Rézi nevezetű nővel ismerkedtem meg, kinek Tóni nevű 14 éves leánya volt. - Én Rézivel együtt szándékoztam kiutazni, de miután Rézinek, mint ő mondá, volt már útlevele, ennél fogva az ő nevét nem írtam útlevelembé: ellenben leányáét, Antóniáét igenis beírtam, és pedig azért, hogy esetleg, ha Rézi külföldön valahol elmaradna, - Antóniával tovább mehessek, vagy visszajöhessenek. Rézinek és Antóniának teljes nevét nem tudom és nem is kérdeztem soha: azt sem tudom megmondani, hogy hol laktak ők, mert lakásukon nem voltam soha, és nem is kérdeztem lakásukat, hanem csak vendéglőkben, kávéházakban és hasonló helyiségekben szoktunk összejönni. A kérdéses kiutazás azonban abbamaradt, mert én ismét helyet kaptam Luft Rézinél, és Antóniával nem törődtem többé, és nem is tudom, hogy hol vannak ők jelenleg.

Olyan szűklátókörű, hogy nem tud más nevet kitalálni, mint Rézit 8vagyis Luft Rézi neve jut egyből eszébe)

Adja ön elő, hogy hányszor volt ön kint Keleten, mely években, és kik voltak utitársak gyanánt útleveleiken beírva?

A következőben jön a harmadik változata a történetnek, itt már 23-24 éves az Antónia és más kapcsolatban áll a vádlottal.

ad 14. Én Keleten t.i. Egyiptomban mindössze kétszer voltam. Először a koronázás után 1867 évben voltam kint egészen egyedül és pedig oly célból, hogy ott szolgálatot keressék és találjak magamnak. - Azonban akkor igen nagy hőség uralkodván Kairóban, ahol akkor voltam, csakhamar megbetegedtem és ottlétem egész ideje alatt betegeskedtem, minél fogva szolgálatot nem kerestem magamnak, hanem mihelyt meggyógyultam, - visszajöttem megint és részint Bécsben, részint Budapesten tartózkodtam. A kérdéses alkalommal mintegy 6 hetet töltöttem Egyiptomban, nevezetesen Kairóban, hol a „Triest városához” címzett szállodában laktam a 3-ik emeleten, mint említém, már folyvást betegeskedve. Ezen alkalommal Budán váltottam a m. kir. Belügyministerimnél útlevelet, mely egyedül az én nevemre szólt és utitársak beleírva nem voltak. Mikor ezen utamból visszaérkeztem, Bécsben dr. Terczy ügyvéddel, kit régebb idő óta ismertem már, - jöttem össze, - a kitől megértvén, hogy ő Egyiptomba akar költözködni, inasául ajánlkoztam, s miután ajánlatom elfogadtatott, ismét a m. kir. Belügyministeriumtól vettem útlevelet ki. - Ezen útlevelembé Terczy úr /két lánya, Antónia és Fanny, 23 és 24

éves/ irattak be és pedig mint leányaim. - Oka ennek az volt, mert Terczi úr megkért erre engemet és pedig oly indokolással, hogy lehet, miszerint maga Egyiptomban maradván, nevezett leányait velem küldené vissza, és ekkor az én útlevelel visszajöhethének azok velem együtt. - Terczi úr Kairóban saját házzal bírt az Opera színház átellenében, az „Espigi” nevű utcában, és leányai is itt laktak. Én körülbelül 1 évig voltam szolgálatában, azután pedig visszajöttem ismét Magyarországra. - Terczinél Egyiptomban 1868 évben lehettem, mert mikor első egyiptomi utamból 1867. visszaérkeztem, csak rövid ideig voltam itthon, és csakhamar ha-zaérkezésem után ismét kimentem Egyiptomba. Azóta nem voltam kint Keleten: 1872. évben váltottam ugyan ismét útlevelet, melyről fentebb már több ízben emlékeztem, - azonban nem érvényesítettem azt.

15. Hol lakik most Terczi ügyvéd?

ad 15.

Terczi ügyvédnek jelenlegi lakhelyét nem tudom, hallottam ugyan valakitől, hogy Terczi Amerikába költözött volna ki, azonban ezt bizonyosan nem tudom.

A vizsgálónak is világos, hogy Gut Ferenc folyamatosan hazudik.

Előbb ön nem mondott igazgat, midőn azt állította, hogy mióta Terczitől eljött, nem volt többé kint Keleten, -most az iratoknál levő eredeti okmányok alapján kitűnik, hogy ön 1869. marc. 18-án is vett ki német, franczia, angol, Olaszország és Egyiptomba szóló útlevelet, még pedig „gyermekai Antal /4 éves/ és Julis /3 éves/” is be vannak abba jegyezve. - Nyilatkozzék ön ezen útlevelel tárgyában!

ad 16.

Hogy én 1869. évben útlevelet kértem - és abba bizonyos 4 éves Antalt és 3 éves Júliát, mint gyermekeimet is utitársaimat beírtam volna, - arra nem emlékszem. - Ily nevű gyermekeket nem ismerek és nem tudom, mi okból írtam volna nevüket az útlevelembé. - Én mióta Terczitől eljöttem, - nem távoztam el hazámból.

17.

Önnek ezen utolsó kérdésre tett felelete kielégítőnek egyáltalán nem tekinthető. Szintúgy azon állítása sem, hogy ama bizonyos Rézi és Antóniát kikkel 1872-ben kiutazni akart közelebről nem ismerte a teljes nevüket és a lakásukat soha nem látta. Ha ön oly kezdő viszonyban volt velük, hogy velük együtt akart kiköltözködni hazájából, akkor okvetlenül közelebről kellett őket ismernie. - Alaposnak látszik az a feltevés, hogy ama bizonyos „Rézi” nem is létezett, hanem az „Antóniával” ön üzletet akart csinálni. - Ilyen üzlet tárgya lehetett azon két nő is, kiket ön mint - Terczi ügyvéd leányait íratott be saját leányai gyanánt bizonyos eshetőségekre útlevelembé, valamint azon 2 gyermek is, kiket ön 1869-iki útlevelembé beíratott. - Felszólítom önt, hogy belátván, tagadása hasztalan - és hiábavalóságát, vallja meg igazán, hogy a kérdéses leányokkal és gyermekekkel kereskedést üzött.

ad 17.

Én ragaszkodom fenti vallomásomhoz, és határozottan tagadom, hogy az emberekkel kereskedés foglalkozását üztem volna.

A legújabb változatban szégyenlős, de nagy szexuális étvágygal rendelkező idős úrként állítja be önmagát.

18.

Miért nem mondta ön első kihallgatása alkalmával úgy el a „Rézi és Antóniával” viszonyt, ahogy előadta, - és miért adott ön akkor egy mesét Antónia nevű fogadott leányáról elő, - mit csak akkor von vissza, -mikor tagadása maga előtt is tarthatatlannak látszik.

ad 18.

Én Szabó jegyző úr előtt szégyenlettem megvallani, hogy nekem mint idős embernek, még viszonyom van nővel, - és azért költöttem az Antónia fogadott leányomról mesét.

19.

Hol van most Goldstein Mihály?

ad 19.

Én Goldsteint körülbelül egy év előtt láttam utoljára Pesten, - azóta nem találkoztam vele, de azt hallottam, hogy ő Bécsben tartózkodik, de ottani foglalkozását és lakását nem tudom. 20.

Ismeri-e ön Hotschak Erzsébetet és Wolf Izidort?

ad 20.

Hotschak Erzsébetet ismerem, mert ő Wolf Rézinél kéjhölgy volt, Wolf Izidort is ismerem, mert Kairóban megismerkedtem vele, mint Hotschák Erzsébet férjével, - ekkor Kairóba kávéházuk volt a nevezetteknek, és Goldstein Mihály náluk szolgált.

21.

Volt-e Goldstein Mihálynak nővére Kairóban? és hol tartózkodott az?

ad 21.

Hogy Goldstein Mihálynak 3 testvére volt, azt tudom, de hogy azok vagy valamelyik közülük volt-e Kairóba vagy nem? - arról nincsen tudomásom. - A Hotschak féle kávéházban többször voltam ugyan, és Goldstein Mihállyal beszélgettem is, de testvérét nem láttam, -és ő nem is tett említést nekem arról, hogy testvérei valamelyike kint volna Egyiptomban.

Felolvasás után:

Vallomásom jól van felvéve, csak egy kifogásom van ellene: a vizsgáló bíró rosszul érthetett engem a „Rézivel” való szándékomat illetőleg. Én azért vettem ki 1872-őben útlevelet, hogy ha az 1873. világiállítást alkalmával esetleg valami idegennel megismerkedtem volna, ki engem szolgálatába fogadott volna, - ezzel kiutazhassam és pedig nem épen Egyiptomba, hanem akár nyugateurópai államokba is. - Ha ezután ezen külföldi tartózkodásom alatt a külföldön valami előnyös üzletre kilátásom adódott volna, Réziért és leányáért, Antóniáért visszajöt-

tem volna, - és együtt kezdtük volna meg külföldön az illető üzletet. Ez igaz: akár talál hitelre állításom, akár nem.- Felolvastatvány, helybenhagyatott és aláíratott.

Szebeny Mihály + + + azaz Gut Ferencz

vizsgáló bíró kezevonása

Szebeny

Budapest, 1874. martius 14.

Szexuális aktusra kényszerítés

Röszler Mária a budai Tabánban Rózsa utca 451 számú ház alatt működtette nagyhírű bordélyát. Sok problémája volt a hatóságokkal. A lányok külföldre szerzésén kívül a következő vádpontok alól kellett a legravaszabb módon kibújni.

Az 1873. Július 10-én kelt jegyzőkönyv öt súlyos vádpontjában kell tisztázni a bordély-tulajdonosnő cselekedeteit, és vizsgálatot folytatni ellene. Az ellene felhozott vádpontok: menstruáció alatt kényszerítette a lányokat közösülésre, valamint orális szexre, hetedik hónapos terhes nőt kényszerített férfi vendégek fogadására fűtetlen szobában, félmeztelenül az erkölcstelen kánkán táncot táncoltatta a lányokkal, megszegte a csendrendeletet, trágár szöveggel énekeltek bordélyában és bejelentés nélkül, külön lakásban működtetett egy lányt saját hasznára, adócsalással.

Tárgy

Röszler Mária Buda Tabáni Rózsa utca 451 szám alatt lakó bordélyház tulajdonosnő ellen még a múlt 1872 évi 422 rendőri számú ítélet meghozatala előtt megejtett rendőri előnyomozások és vizsgálatok folytán újólal kérdőre vonatva az alább felsorolt vádpontok úgy, mint

I.Igaz é az, hogy a nála volt kéjhölgyeket még akkor is, midőn a havi tisztulás rajtuk volt, a férfiakkali közlekedésekre készítette, és hogy szóbeli meghagyása és parancsa folytán ily alkalmakkal szeméremtestük vér át kiszivárgás lehetőleg megakadályoztatása végett egy darab finom szivaccsal el kellett látniok.

II.Igaz é az, hogy nála volt kéjhölgyeit számtalanszor arra nógatta és minden kitelhető kecsgetésekkel arra igyekezett elcsábítani, miszerint a férfiakkali közlekedésre nézve magukat szájukon használni engedjék.

III.Igaz é, hogy a nála volt Kovács Irma nevű kéjhölgyet, daczára, hogy az hét hónapos terhes volt, folytonosan a

férfiakkal közlekedésre kényszerítette és múlt 1872 évi Január hó 10 és 11 éjjelén egy ittas férfival egy egészen hideg és fűtetlen szobában háltni hagyott, melynek folytán fentnevezett kéjhölgy utólagosan iszonyú fájdalmakat szenvedett.

IV.. Igaz e az? hogy a nála volt kéjhölgyeivel félmeztelen vagyis egy női ingben sarkantyúval férfi vendégei mulattatására egész éjjel át Cancan tánczot járatott és ez alkalommal volt zenésznő, Böhm Emma kéjhölgye által minden vallás és köz erköltsiséget nem csak kigúnyoló, hanem egyszersmind lábbal tipró darabokat énekeltetett, míg egy egészen meztelen nők illetőleg kéjhölgyeinek egész éjjel át tartandó bált ugyancsak múlt 1872 évi Január hava folyamán Cancan táncz járatába helyezett.

V. Igaz e az? hogy vádlott bordélyházi üzletében az előírt rendőri szabályoknak többszöri hivatalos rendre utasíttatása daczára be nem tartotta - és különösen a késő éjji órákban, tehát éj csend és békezararó zongoráztatásokat tekintetbe vételével annak, hogy e miatt már rendőrileg egy ízben városi szegényalap javára 30 forintnyi pénzbírsággal megfenyítettett és e véget valamennyi tőszomszédjai által a kapitányi hivatal előtt szóbelileg feljelentett és ezen kihágását mégis folyamatosan gyakorolja.

VI. Igaz e? hogy Kupcsik Katalin kéjhölgyet, ki Pesten bizonyos Feingold N. kerítónél mint kéjhölgy volt, de erköltsileg magát jobbítani szándékozva felmentetése véget Pest Szabad kir. város kapitányi hivatalánál jelentkezett s ott felmentett, illetőleg megszabadított kéjhölgyet ismét kéjhölgyi minőségben magához szólította és részére azon kikötés és feltétel mellett, hogy éjjelenként nála egyen és férfi vendégeivel közlekedjen, pár napra hat forintért külön lakást vett, és hogy három éjjel anélkül, hogy rendőrileg bejelentette volna, kerítő üzleti helyiségében volt s ez alkalommal a férfiakali közlekedés folytán fentnevezett Rösler Mária kerítónőnek 11 azaz tizenegy forintokat szerzett.

Rösler Mária – a kiváló ügyvédje előzetes tanácsai alapján és nagy tapasztalatai szerint - visszautasította, és hazugnak bélyegezte az ellene felhozott vádat.

Egyben benyújtotta az őt ért pénzügyi kárt. Előadta, hogy valójában a leggonoszabb bordélyos hiszen orvosi vizsgálatról gondoskodik, kölcsönad pénzt - melyről tudjuk, hogy ilyen elzálogosítással tartja ott a lányokat, addig nem mehetnek el, amíg a szép ruhákra kért megelőlegezett pénzt vissza nem adják. E szép ruhákat a normál ár három-négyszeresén számolják el a bordélyba zárt lányoknak eladósítva, visszatartva őket ezzel, persze szabályos aláírt kölcsönszerződéssel.

Ezen kérdő pontokra Rösler Mária kerítónő beidéztetése után kihallgattatott s ez alkalommal kérdőre vonatva következőleg nyilatkozott, úgy mint -

Az elsőtől bezárólagosan az ötödik pontig tett kérdésekre most is csak azt mondom, amit ezelőtt másfél évvel mondtam, hogy azok egytől egyig alaptalanok és helytelenek, mert a nálam volt és erkölcsit javítani áll címe alatt a kapitányi hivatalnál jelentkezett és panaszt emelt kéjhölgyek rendőri felmentésük, illetőleg tőlem tett követelésük után a régi útra visszatértek és ismét nála menván, kéjhölgyekké lettek, egy néhány Pest, mások Bécskereken, Szegeden, Ujvidéken és Pápán, valamint Veszprémben Böhm Emma pedig biztos tudomásom szerint Székesfehérvárott, s mint utólagos hallottam, egyik közülök Kimárom városában mint kéjhölgy van.- Meg kell jegyeznem, tájékozásul azt is, hogy én a rendőrileg tőlem erköltsi javítás címe alatt kimentett 10 kéjhölgy után több mint 1000 frt ezer forintnyi kárt szenvedni, melyet nekem eddigelé még senki meg nem térített.

Az ötödik kérdőpontra azon megjegyzést teszem, hogy én őtet nem csábítottam kerítő üzletemben, hanem ő önkényüleg jött sajátilag hozzám és enmagát kéjhölgyként felajánlotta, ami a bejelentést illeti, e végett Kupcsik Katalin felvétele és városi megvizsgálata után másodnap azonnal jelentkeztem a tekintetes kapitányi hivatalnál, és munkakönyvét ez alkalommal rögtön által is adtam. De részére türelmi bárczát ez alkalommal azon okból nem nyerhettem, mivel azok nem voltak nyomtatva, illetőleg készek.

Végül én védelmemre meg kell azt is jegyeznem, hogy fennevezett általam orvosilag rögtön megvizsgáltatott, és a rendőri szabályok szerint azonnal bejelentett kéjhölgy bordélyházi üzletember csak három éjjelén át volt, s ezen

három éjjelen át 11 frt, azaz tizenegy forintot szerzett a férfiakkal közlekedéstől, de minthogy én elzálogosított ruhájainak kiváltására 9 frt 80 kr. kölcsönöztem, azon fölül három napokon át egész élmezéssel és tisztogatással, valamint fehér ruhával ellátan, tehát ő neki rajtam semmi követelése sem lehetett, sőt ő tartozik nékem a fent előadottak szerint 8 frt és 30 krajcárral.

Annak beigazolására, hogy én fennevezett kéjhölgynek eltitkolás végett különlakást fel nem vettem, hanem ő volt az, aki magának nyugvóhelyet keresett Klein N. asszonyra hivatkozom, kit e végett hét alatt jegyzőkönyvileg kihallgattatni kérek.-

Felolvastatva jóváhagyatott s aláírva befejeztetett kelt mint fent.

Jegyzete Maria Rösszler

Popovits Vincze

Látta: Kovács főkapitány_

Bár a vádak igazak voltak, azonban a bizonyító eljárás hiánya miatt mégcsak el sem marasztalták Rösszler Máriát, sőt még ő kér 1000 forintnyi kártérítést, hivatali mulasztásra (nyomtatvány hiányra) hivatkozva menteti fel magát, még azt sem szégyenli, hogy megmentőként, jóságosként állítja be magát azzal, hogy kiváltja az elzálogosított ruhát, ezzel tartozásba veri szegény Kupcsik Katalint. A Pesti hatóság elől költöztette bordélyát Budára. Mindig kicsúszott az igazságszolgáltatás szigora elől.

A beperelt hatalom

A hatalom visszaélésének legpregnansabb példája, a főkapitány, Thaisz Elek pere, aki lelkiismeretesen kívánta megismerni a reá bízott területet, többek között a kéjelgést, bordélyt az ezzel kapcsolatos éjszakai életet, kinevezése után (1869) sorra járta a pesti éjszakát, míg Linzer Antal „tánciskolájában” megismerkedett a tulajdonos feleségével, Linzernével, Reich Fannyval, aki akkor már csak kasszírő volt férje kétes hírű tánciskolájában¹⁰. Rövid időn belül a szépséges és kacér Linzerné - Thaiszné lett.

De a volt Linzer család és Linzer leánytestvére Weinbergerné kellemetlenné vált a főkapitánynak. Linzert nagyon rövid úton félreállította, hiszen rendelkezésére állt a főkapitányi eszköztár, ám felesége volt rokonságát nehezebb volt első-

10. Kemény Gyula: Hungara. Budapest. 1903.72. p

pörni, hogy ne zavarjanak és emlékeztessék állandóan a főkapitányt korruptségára és arra, hogy az erkölcsrendészeti ügyeket a feleségének jó terepismereti információi szerint rendezze.

Felesége volt sógorát Weinberger Adolfot a megélhetésétől akarta megfosztani. Weinberger kávéházának, mint ebben az időben minden éjszakai helynek, meghatározott ideig lehetett csak nyitva lennie. Azonban a tulajdonos - vendégköre igénye szerint-, ha tovább kívánt nyitva tartani, záróraengedélyt kellett kérni. Az addigi működése alatt, míg nem volt a főkapitány útjában, több mint 110 engedélyt kért Weinberger, de egy hirtelen ellenőrzés alkalmával az engedélyek vélt hiánya miatt egymást követő napokon 20, 30, 40 frt bírságot és fogságbüntetést szabott ki rá a főkapitány, annak ellenére, hogy a panaszos a hivatali utat betartva a főpolgármester vizsgálatát kérte az ügyében. A főpolgármester utasította az alá tartozó kapitányt, hogy a városi tanácshoz terjessze be jelentését, a büntetést pedig függessze fel. A főkapitány azonban magánindulatai miatt hivatali előljárójának nem engedelmeskedett¹¹. Hamis tanukat, vagyonzbiztonság elleni intézkedéseket fogantatosított, hogy elérje célját¹². A főügyészi vádirat összegzése szerint a főkapitány törvényhatósági jogát és hatalmát „elmellőzte”, megsértette, a városi tanács és a főpolgármester, mint törvényes felsőbbség határozatainak nem engedelmeskedett, hivatali jogán és hatalmán túlterjeszkedett, hivatali hatalmával visszaélt, a városi polgárok személyi és vagyoni jogát megsértette. Így tehát kérte az ügyész Thaisz főkapitányi hivatalából való elmozdítását.¹³ A bíróság végül Thaiszt felmentette, azaz a főkapitány megmaradt a helyén és ilyen körülmények között „őrizte a tiszta erkölcsöt” a városban. Több emberöltő után nem is ítélt meg, hogy mennyire volt szó korrupcióról és hatalmaskodásról, érdekek összefonódásáról és ellentétéről, mennyire az önkormányzat és a rendőrség közötti hatalmi villongásról.

A bordélyok szabályrendeletét főkapitányi kezdeményezésre módosították. 1870. nov. 26. 38.191. sz. tan. határozat szerint minden kéjnlő, aki bordélyba kíván lépni és türelmi bárcát kér: a főkapitánynál kell jelentkeznie, ennek engedélyezése kizárólag a főkapitány joga¹⁴. (Ez egyben a rendőrségen belüli hatalomkoncentrációt is erősítette). Így érthetővé vált, hogy Thaisz minden kéjnlőt névszerint ismert, rossz nyelvek szerint sokkal közelebbi kapcsolatba is került.

11. Pest-Pilis és Solt T.E. Megyék Tekintetes Központi Polgári Törvényszékéhez... Pest. 1868. 21.p.

12. Ibid. 41. p.

13. Ibid. 46. p.

14. Kedvessy Gyula: Az Országos és pestvárosi rendőrügyi szabályrendeletek. pest. 1872. Első magyar Egyesületi nyomda. 206.p.

A közbátorsággal rendelkező főkapitány ellen kétszer is indult per és felfüggesztés, de visszaállították munkájába, amíg 17 év után önmaga mondott le posztjáról.

A közszeexualitás szereplői szinte kivétel nélkül bünt követtek el büntetés nélkül, hiszen a megfelelő kiskapuk kinyíltak – míg a büntetés ajtaja sosem zárult az elkövetőkre, csak a prostituáltakra volt érvényes.

Horváth Sándor

Veszedelemes viszonyok

Szex Sztálinvárosban

Sztálinváros több kortárs szerint a lányanyák, a „vadházasságok”, a „házasságtörők”, a válóperek, a zilált életvitelű családok, a „könnyű nőcskék”, a „jöttment kalandorok” és a prostituáltak városa volt. Örkény István emlékei szerint – aki nek a városról szóló történetei évtizedekkel túléltek a város eredeti nevét – „az országnak részben a szemete, részben a java került oda, mert például vonatra kományszám hozták oda a pesti kurvákat dolgozni, és az exkavátor néha csecsemőholttesteket emelt ki a földből [...] Valamiféle aranyláz jellege volt az építkezésnek.”¹ Az abortuszok száma a városban már az ötvenes évek közepétől meghaladta a szülések számát. Országos összehasonlításban is magasnak számított a válások aránya. Úgy tűnik, sokaknak az a kép élt a fejében, hogy Sztálinváros megtestesítette a „bűn” városát, amit részben azzal véltek alátámaszthatónak, hogy szerintük a városban élők szabadosabb szexuális életet éltek.

Sztálinvárost, az első magyar szocialista várost a propagandában példaként állították a többi magyar – szocialista vagy majdan azzá váló – város elé. A szocialista városokról kialakult hivatalos kép és a politikai tendenciák egymással szorosan összefüggtek, mivel a szocialista városként kezelt városok – így a hivatalosan kirakatvárosnak tartott Sztálinváros is – magát a „szocialista rendszert” szimbolizálták, egyúttal megváltoztatták a városokról alkotott elképzeléseket is. Sztálinváros a tervasztalon a modernizációt, a társadalmi esélyegyenlőséget, a modern elrendezésű lakóterületeket és az összkomfortos lakásokat jelentette, amelyek a „jövőben lehetővé teszik a szocialista életforma” megvalósítását. Hogyan egyeztethető mindez össze a fentebb vázolt képpel, ami a városban élő férfiak és nők nemi kapcsolatairól élt az emberek fejében? E kérdés kapcsán elsősorban azzal foglalkozom, hogy Sztálinvárosban a hivatalos szervek hogyan viszonyultak a családok életére legveszedelmesebbnek tartott prostitúcióhoz, és ez miként hatott a szexualitás legitim és nem-legitim formáinak meghatározására.

Sokan az iparosodás és az urbanizáció egyenes következményének tartják a család funkcióinak gyengülését, ami együtt jár azzal, hogy a városi élet hatására a nukleáris család és a nagycsalád közötti kapcsolatok gyengülnek. Ezt azzal magyarázzák, hogy a munkahely és a háztartás különválik, a városi (gyakran állami) intézmények számos funkciót vesznek át a családtól (pl. iskola, óvoda, szociális otthon, kórház), és a családtagok egymásrautaltsága a nők önálló jövedelme miatt csökken. A szexuális élet szabadabbá válását előszeretettel vezetik vissza a család funkcióinak meggyengülésére.

1. Lázár István: Örkény István alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1979. 168. o.

Louis Wirth „Az urbanizmus, mint életmód” címet viselő, modellalkotó tanulmánya (*Urbanism as a Way of Life*, 1938)² óta – őt kritizálva – számos írásban taglalták, hogy a városban a családi kapcsolatok gyakran igen erősek maradnak, és a nagycsaládi kapcsolatrendszer – módosult formában – továbbél. Ezen írások egyrészt azt bizonyították, hogy az urbanizáció és az iparosodás nem feltétlenül csökkentették a családi és rokonsági kapcsolatok fontosságát, másrészt azt, hogy a családi formákat és rokonsági kapcsolatokat a városiasodásnál erőteljesebben befolyásolja a családok gazdasági funkciója és társadalmi státusza. Ugyanígy számtalan írásban cáfolták, hogy az a rózsaszín kép, amit az úgynevezett „nagyományos társadalmak” szoros nagycsaládi kapcsolatairól korábban festettek, inkább tartozik a mítosz, mint az empirikus alapokon nyugvó történeti ábrázolás kategóriájába. A család hanyatlásának mítosza igen erősen tartja magát a tudományos kutatások eredményeit nem ismerő közvéleményben. Talán ennek is köszönhető, hogy a több évtizedes cáfolatok ellenére időről-időre felbukkan a városiasodás kapcsán a gyökértelenséget és a családok széthullását ábrázoló mítosz a tudományos közéletben is.

Ezek közé a mítoszok közé tartozik a sztálinvárosiak féktelen szexuális életéről keletkezett mítosz is. A szexualitás a nemek közötti uralmi viszony egyik legfontosabb mozgatórugója. A társadalmi nemek konstrukciójában a szexualitásról szóló diskurzus meghatározó szereppel bír. Sztálinvárosban a hivatalos diskurzusban a szexualitás elsősorban az erőszakos cselekmények és az erkölcsi kérdések kapcsán merült fel, ami egyáltalán nem szokatlan másutt sem.³ A diskurzusban itt is megkülönböztethető legitim és nem legitim szexualitás. A legitim szexualitás konstrukciója függvénye volt annak, hogy mit minősítettek deviánsnak vagy elítélendőnek. A legitim szexualitást a szocialista erkölcs is szigorúan a házassághoz kötötte, és nem legitim fajtáit is leggyakrabban a házasság intézményéhez viszonyítva határozta meg (lásd: házasság előtti, házasságon kívüli szexuális élet fogalma). A szexuális normákat társadalmi kényszerek és feltételek szabályozzák, amelyek meghatározásában fontos szerepe volt a városi és állami intézmények beszédmódjának. A tárgyalt korszakban a szexualitás hivatalosan illegitimnek tartott formáival az erkölcsrendészeti osztályok dolgozói foglalkoztak, teljes munkaidőben, fizetésért. Az erkölcsrendészeti munkában a családok életére leselkedő legnagyobb veszélynek – korántsem szokatlan módon – a prostitúciót tartották, amely központi részévé vált a sztálinvárosi szexualitásról szóló hivatalos és nem-hivatalos diskurzusnak. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a prostitúcióról alkotott elképzelések tökéletesen illeszkedtek abba a beszédmódba, amelyben a szexualitás akkor téma, amikor azt deviánsnak, elítélendőnek, erőszakosnak és erkölcstelennek tartják.

2. Wirth, Louis: *Az urbanizmus mint életmód*. In: Szelényi Iván (szerk.): *Városshociológia*. Bp., KJK, 1973. 41-63.

3. Baber, Kristine M. – Allen, Katherine R.: *Women and families: feminist reconstructions*. New York – London, The Guilford Press, 1992. 61.

A sztálinvárosi prostituáltakról legendák keringtek, ami visszahatott az ott élők identitására is. Egy városból elszármazott úgy emlékezett vissza, hogy „az akkori közhit szerint Sztálinvárosból nem lehetett és nem is illett ártatlanul megtérni. Nagy marha volt az a férfi, aki nem vitt magával innen egy emlékezetes kalandot. Aki peches volt, mást is.”⁴

A prostitúció már a 19. század óta rendőrségi (erkölcsrendészeti) és egészségügyi kérdésként jelent meg a hivatalos diskurzusban, akárcsak Sztálinvárosban. Ezek szerint az állam elsődleges feladata, hogy védje állampolgárai egészségét (a nemi betegségektől, amelyet az elterjedt sztereotípiák szerint a prostituáltak terjesztenek); továbbá védje a családokat és házasságokat az erkölcsi élet fertőjétől, az ellenőrizetlen nemi léttől. A családok védelmére létrehozott rendőrségi erkölcsrendészeti osztály munkája a következő főbb területekre terjedt ki: erkölcsrendészeti nyilvántartás (kik és hogyan veszélyeztetik a családokat); a nemi betegek (különösen a vérbajosok) előállítás; homoszexuálisok felderítése; eljárás indítása keresetszerű kéjelgés miatt; tiltott találkahelyek felkutatása és nyilvántartása.⁵

Sztálinvárosban a nyilvántartott prostituáltak létszáma és az, hogy a rendőrség mennyire tartotta a települést „fertőzöttnek”, elsősorban a rendőrségi razziák mennyiségétől és minőségétől függött. Maguk a rendőrök is elismerték, hogy az erkölcsrendészeti nyilvántartásba vett nők száma egy területen nem azért nőtt vagy csökkent, mert emelkedett vagy visszaesett a prostituáltak létszáma, hanem azért, mert tapasztalatlanok voltak a rendőrök, kevesebb razziát tartottak, vagy éppen kevesebb jelentést követeltek tőlük egy adott időszakban.⁶

A prostituáltak felderítését és büntetését már igen korán a fontos feladatok között tartották számon. A rendőrség erkölcsrendészeti osztályán sokféle módon interpretálták a prostitúció meglétét, de a leggyakoribb az volt, hogy az időjárásal vagy a munkalehetőségek változásával magyarázták a nyilvántartásba vett titkos kéjnők számát. 1952 telén a rendőrök azzal magyarázták a keresetszerű kéjelgések számának emelkedését, hogy a nők és kuncaftjaik „közös kielégültségüket a szállásokon folytatják le a hideg idő beállta miatt, így a tettenérés és az ellenőrzés sokkal hatásosabb.” Máskor a jó idő beálltával indokolták, hogy nőtt a prostituáltak létszáma⁷, mivel szerintük jó időben megnő az egyedülálló építőipari munkások száma a városban, így a piaci kereslet is. A rendőrök titkos találkahelyeket derítettek fel Sztálinvárosban félig kész épületekben, a környező tanyák szállásain, tömegszállásokon, söntések és „ivók” közelében, valamint a

4. Miskolczi Miklós: *Város lesz csakazértis*. Bp., Szépirodalmi, 1980. 33.

5. FML. Fejér Megyei Rendőr Főkapitányság iratai. (továbbiakban: Rendőrség) 2. d. 1952.

6. Ugyanez vonatkozik más bűnügyi – rendőrségi statisztikákra is. Például a szabálysértések számának növekedését azzal magyarázták, hogy „az elmúlt negyedévhez viszonyítva ebben a negyedévben sokkal többet ellenőrizték az italboltokat, szórakozó helyeket, ahol felderítették a szabálysértéseket.” FML. Rendőrség. 17. d. 1962.

7. FML. Rendőrség. 2. d. 1952. Jelentés. 1952.04.30.

város külterületén lévő magánzállásokon. A nyilvántartásba vett titkos kéjnök többsége 1952 januárjában fiatalok voltak, amit azzal magyaráztak, hogy „a hideg idő beálltával munkához való rossz viszonyuk miatt kezdeményeznek és folytatnak erkölcsstelen életet, ami pillanatnyilag jobb anyagi helyzetet biztosít részükre.” A rendőrségen fontos elrettentő és megelőző eszközként tartották számon a prostituáltak munkába helyezését és a nyilvános megszegését, amit azzal vélték megvalósíthatónak, hogy a társadalmi bíróságokon tárgyaló ügyek a sajtóban nagyobb nyilvánosságot kaptak.⁸

1952 tavaszán Fejér megyében egy hónap alatt húsz fővel csökkent az előállított nők száma, amit a rendőrségen azzal magyaráztak, hogy „Sztálinvárosban új elvtárs foglalkozik az erkölcsrendészeti feladatokkal, egy olyan elvtárs, aki nem régen lett odahelyezve, így a kellő személyi és helyi ismeret még nincsen meg.”⁹ Aki ezt megelőzően Sztálinvárosban az erkölcsrendészeti munkákat irányította, hosszú ideig mindenféle eljárás nélkül szabadon engedte a prostituáltakat, amit azzal indokolt, hogy „rövidesen ügyis pártiskolára megy.”¹⁰ A rendőrség ezenkívül akadályozó tényezőnek tartotta az egész megye területén, hogy bár a kapcsolatok a honvédséggel javultak, „itt még gyakran előfordul, hogy különösen a honvéd tiszt elvtársak a nyilvántartott kéjnököt vonakodnak átadni az eljáró rendőröközögeknek.”¹¹ A katonatisztek rendszeres kuncaftok voltak más „titkos kéjnöknel” is, ami megnehezítette a rendőrség munkáját, mivel nem akarták, hogy kedvenc prostituáltak a rendőrség kezébe kerüljenek. Így történt ez a H. lányok esetében is, akik ételt-italt hozó szovjet katonákat fogadtak lakásukon rendszeresen, a ház lakóinak tiltakozása ellenére: „A nemi viszonyait férfakkal anyjuk, H. Miklósné szokta elősegíteni, aki szintén nem egy alkalommal a szovjetekkel való orgiákban részt vett. A szovjetektől rendszerint a közönségekért ellenszolgáltatásként órákat, nylonharisnyákat kaptak, valamint csokoládét. Ezen tárgyakat gyakran kínálták a H. lányok eladásra a ház lakóinak...”¹²

1952 tavaszán a problémák megoldására új erkölcsrendőrt neveztek ki, aki azonban szintén nem végezte felettesei elvárásainak megfelelően munkáját, mert a visszaeső titkos kéjnököt nem büntette elég szigorúan, vagyis nem internáltatta őket.¹³ A sztálinvárosi rendőrség erkölcsrendészeti munkájának változását jelzi, hogy 1952 tavaszán az előállított nőknek csak harmada volt fiatalok, és az előállítottak 60%-a ellen indítottak kihágási eljárást közveszélyes munkakerülés miatt, „mivel a keresetszerű titkos kéjnelgést nem lehetett rájuk bizonyítani, mert ezek valamennyien olyan személyek, akik rosszul viszonylanak a munkához, mivel betegséget színlelnek, és így otthon maradtak, és ezen ürügy alatt, amíg a

8. FML. Rendőrség. 3. d. 1952. Jelentés. 1952.01.30.

9. FML. Rendőrség. 2. d. 1952. Jelentés. 1952.05.03.

10. FML. Rendőrség. 2. d. 1952. Jelentés. 1952.04.01.

11. FML. Rendőrség. 3. d. 1952. Jelentés. 1952.02.05.

12. FML. Rendőrség. 12. d. 1959. Jelentés. 1959.06.23. Aktájukat 1958.11.18-án nyitották.

13. FML. Rendőrség. 2. d. 1952. Jelentés. 1952.05.02.

többi munkatársaik dolgoztak, tömegszállásukat kihasználva lakásukra férfiakat vittek, akikkel folytatták nemi érintkezéseiket, de egészségügyi felügyelet alá helyezés nem történt.” Rendőrhatalósági felügyelet alá senkit sem helyeztek, senkit sem tiltottak ki a városból, és senkit sem internáltak közülük. Ötödükét helyezték el munkába. Akik ellen kihágási eljárást indítottak, azok 5-20 hónapos elzárást kaptak ítéletként. Olyan férfit, „aki keretszerű titkos kéjnelgésből élő nővel tartatja el magát”, vagyis stricit nem vettek nyilvántartásba.¹⁴

A Fejér Megyei Rendőrkapitányság elmarasztalását követően megindultak a razziák, elsősorban a „kéjnök frankázó helyein” és a felettesek instrukcióit követően sikerült elérni, hogy a sztálinvárosi rendőrség erkölcsrendészei sikeres jelentéseket írjanak. Ezek arra épültek, hogy növelték az előállított nők számát, másrészt egyre többük ellen indítottak eljárást. 1952 második felében egyre több prostituáltat internáltak, és a rendőrség a következő évben az 1952-es évi erkölcsrendészeti munkájáról már azt jelentette, hogy „az erkölcsrendészeti munka az elmúlt év folyamán számszerű emelkedést mutat a nyilvántartott nők számában és az eljárások számában is. A második félévben javult az eljárás alá volt személyek szociális problémáinak, munkába helyezésének és elhelyezésének megoldása is. Hiányossága az erkölcsrendészeti munkának, hogy csak az elesett, vagy ismert személyekkel foglalkozik, de még mindig nem derítette fel az úri frankák vonalát.”¹⁶ A megyei összesítő jelentésben meglepedéssel nyugtázták, hogy „már nincs a megye területén olyan kapitányság, aki nem indítana eljárásokat titkos kéjnök ellen.”¹⁷ Az erkölcsrendészek a nyilvántartásba vett személyeket időről-időre ellenőrizték, és jelentéseket írtak arról, hogy munkahelyükön hogyan végzik munkájukat.¹⁸ A folyamatos nyilvántartást és ellenőrzést azonban akadályozta, hogy a prostituáltak igen gyakran váltogatták tartózkodási helyüket.¹⁹

Egy rendőr akkor végezte sikeresen a munkáját, ha több jelentést írt, és minél több prostituálnak tartott nőt vett nyilvántartásba, és próbált ellene eljárást indítani. A sztálinvárosi erkölcsrendészek elsődleges érdeke tehát az volt, hogy a nyilvántartásokban emelkedjék a prostituáltak létszáma, mivel ezért dicsérték meg őket. Ennek okai közt szerepelt, hogy egy szocialista városban szorosabb ellenőrzés alatt akarták tartani a szexuális normákat, másrészt élt a rendőrökben az a sztereotípiá, hogy a város vonzza magához a prostituáltakat. Az a rendőr-

14. FML. Rendőrség. 2. d. 1952. Jelentés. 1952.04.30.

15. FML. Rendőrség. 3. d. 1952. „Lényegesen és döntő mértékben javult az erkölcsrendészeti eljárások minősége. Az előállított nők mintegy 90%-a ellen jártak el eredményesen. Ezt a munkát hasonló módon kell fokozni, úgy, hogy az előállított nők számát magasabbra kell emelni, legalább ilyen eljárási százalék mellett. Fokozni kell még a közigazgatási eljárás alá vonásokat.”

16. FML. Rendőrség. 4. d. 1953.

17. FML. Rendőrség. 4. d. 1953. Jelentés. 1953.01.12.

18. Uo. 3. d.

19. FML. Rendőrség. 3. d. 1952. Rendőrség adonyi járási kapitányságának jelentése az 1952. január havi munkájáról. Sztálinvárosból érkezett prostituált is szerepel az előállítottak között.

ségi törekvés, hogy emeljék a nyilvántartásban szereplő prostituáltak számát, elsősorban a szocialista várossal szembeni elvárásokból fakadt. Így paradox módon éppen azért nőtt Sztálinvárosban a nyilvántartásba vett nők száma, mert a hivatalos elvárások szerint a szocializmusban, így egy szocialista városban sem létezik prostitúció.

A női munkanélküliség növekedése miatt 1954-től egyre ritkábban adtak hírt arról, hogy a prostituáltként nyilvántartásba vett nőket „munkába helyezték” volna. A rendőri szankciók igen sokfélék voltak: a legenyhébb szankció az volt, hogy az előállított nőket nemibeteg-vizsgálatra rendelték; ezt követhette a munkahely kijelölése, a kitiltás, a kihágási eljárás indítása közveszélyes munkakerülés miatt (ami többnyire többhónapos börtönbüntetést eredményezett) és végül az internálás. Azonban olyan is előfordult, hogy egynémely prostituált elzárása miatt a rendőrök konfliktusba kerültek egyik-másik nagyhatalmú helyi potentáttal (persze szigorúan titkosan), ezért az ötvenes évek közepétől egyre enyhébb büntetéseket alkalmaztak a prostituáltakkal szemben.²⁰ Az 1956-os operatív jelentések szerint az esetek többségében a „titkos kéjnéket” többnyire figyelmeztették, vagy kötelezték őket, hogy adott határidőig munkahelyet találjanak maguknak.²¹ 1958-ban pedig az eljárások zöme arra korlátozódott, hogy a „titkos prostituáltakat” egészségügyi felügyelet alá helyezték.²² A titkos kéjnék kuncaftjaival szemben a legsúlyosabb büntetésnek ezzel szemben az számított, ha adataikat felvették vagy igen ritkán, egyéb bűncselekmény gyanúja miatt tanúként beidézték őket. Üzletszerű kéjelgésért csak a prostituált volt büntethető, a fogyasztók nem, ami jelzi, hogy a helyi rendőrségnek nem állt igazán érdekében a prostitúció felszámolása.

Az erkölcsrendészeti osztály végezte a homoszexuálisok felderítését is, de mint azt 1953-ban megállapították: „Sztálinvárosban az egyik ilyen személy 10 hónapi börtönbüntetést kapott, és ez a büntetés kiment a köztudatba, és azóta nem tapasztaltunk ilyen bűncselekményeket. Ez eddigi eljárásaink során nem tudtunk homoszexuális egyének ellen más bűncselekményekre utaló adatokat beszerezni.”²³ Míg 1952 januárjában még három homoszexuálist sikerült a rendőröknek felkutatni,²⁴ 1953-ban már nem találtak egyet sem. Valószínűleg nem a homoszexuálisok száma csökkent a városban, hanem egyrészt a nyilvános elrettentés miatt sokkal rejtőzködőbb életet éltek, másrészt az erkölcsrendészek sem feltétlen az ő felkutatásukban vélték felfedezni munkájuk értelmét. A rendőrség a homoszexuálisokat úgy próbálta felderíteni, hogy körükben más bűncselekmények után is kutatott, abból a korabeli sztereotípiából kiindulva, hogy a homoszexuá-

20. FML. Rendőrség. 8. d. 1956. 1952-ben havonta ingadozó arányban, az előállított nők 45-62%-a ellen indult eljárás. FML. Rendőrség. 2. d. 1952.

21. FML. Rendőrség. 8. d. 1956.

22. FML. Rendőrség. 9. d. 1957-1958. 1958. II. félévi jelentés.

23. FML. Rendőrség. 2. d. 1952.

24. FML. Rendőrség. 3. d. 1952. Jelentés. 1952.01.30.

lisok hajlamosak más bűncselekményekre. Azonban éppen azért nem tudták eljárás alá vonni a homoszexualitás gyanújába keveredett személyeket, mert más bűncselekményt nem tudtak rájuk bizonyítani. Ennek ellenére időnként éltek az azzal a lehetőséggel, hogy a homoszexuálisnak tartott embereket kitiltották a városból.²⁵

1954-től Sztálinvárost a családostok városává akarták tenni, ezért az erkölcsrendészet és a nemibeteg-gondozók fokozni kívánták a harcot a családi élet egyik fő ellenségének tartott prostitúció ellen. 1954 júniusában a városi tanács végrehajtó bizottságának ülésén már büszkén konstatálták, hogy „a Bőr- és nemibeteg gondozó intézet hónapról-hónapra tervszerűbben göngyölyíti fel a nemigondozottak frontját és ma már az előző negyedévek havi 40 friss húgycsőkákos megbetegedésével szemben csak 15 friss esetet sikerült regisztrálnia, melyek közül a fertőző forrást 11 esetben fel is kutatta és kezelésbe vette. Új vérbajos beteget már több (ízben) hónapja nem sikerült felfedezni [...] Az Intézet nyilvántartásában jelenleg 1.2%-nak felel meg [a nemibetegek aránya], ami az országos átlagon jóval alul van.”²⁶ A nemi betegségek elleni harcot a hivatalos diskurzusban összekapcsolták az erkölcstelen életvitel elleni harccal. A hivatalos álláspont szerint „részben kiküszöbölődtek azok a társadalmi tényezők (munkanélküliség), melyek a kapitalista társadalomban a nemibetegségek terjedésének forrásai.”²⁷ A nemibetegségek és a munkanélküliség összekapcsolása arra is alapot szolgáltatott, hogy a nemi betegségekben szenvedőket stigmatizálják, azzal indokolva, hogy nemi betegséget azok kapnak, akik erkölcstelen életet élnek. Ez része volt annak a hivatalos ideológiának, amelyben a szexuális élet kizárólagos tereként a házasságot képzelték el.

1954-ben megindult a kocsmák és vendéglők „fertőtlenítése” is, ami összekapcsolódott a prostitúció ellenes intézkedésekkel, mivel a tanácsi hivatalnokok szerint az „éttermekben és vendéglőkben sok kétes nő található”.²⁸ 1955 első felében a tömegszállások ellen fordultak: itt élt a városban erkölcsrendészeti nyilvántartott 78 nő közül 28. Az erről szóló jelentés kiemeli, hogy ezeket a nőket egyszerűbb „kezelni”, mert munkaviszonyuk van, igaz, sokszor „munkakerülő és léha módon élnek”.²⁹

1959-re sikerült elérni, hogy a város legfertőzöttebb területeinek „erkölcsrendészeti szempontból” a periférikus területek számítsanak: az óváros, a barakktribók és a sziget.³⁰ A rendőrök ezeken a területeken, úgy tűnik, megtúrták a prostitúció létezését, tudtak az ott lévő bordélyokról, de létezésük ellen nem sokat

25. FML. Rendőrség. 3. d. 1953.

26. FML. VB. 7. d. 1954.06.02.

27. FML. XXIII / 510. Eü. o. 1954. 2. d.

28. FML. VB. 7. d. 1954.11.11. Ugyanitt: 48 személy szerepel az erkölcsrendészet nyilvántartásában.

29. FML. VB. 10. d. 1955.08.18.

30. FML. VB. 16. d. 1959.08.14.

tettek.³¹ (A szigeten – amit még valaha Sztálinváros „Margit-szigetévé” akartak tenni – található manapság is Dunaújváros egyik legnagyobb forgalmú „night club”-ja.)

A barakktáborok önkéntes rendőrei egyik fő feladatuknak tartották, hogy időről-időre előállítsák a prostituáltakat és a női szállásokra bejárókat. Kékedi önkéntes rendőr elfogott és előállított egy olyan személyt, „aki ittas állapotban tisztességtelen ajánlatokat tett nőknek”, ezenkívül elfogta M. Klárát, a „járás területén közismert titkos kéjnök és bizonyítékokkal együtt a bűnügyi alosztályra előállította. Kékedi önkéntes rendőrt határozott, bátor intézkedése miatt Németh nevű délivárosi tanácsstag megrágalmazta.” „Szűcs Mihály és Esztergom önkéntes rendőrök egy titkos kéjnököt fogtak el, aki hosszú időn keresztül a Radarban ütötte fel tanyáját, azonkívül elfogtak egy férfit, aki ittas állapotban bement a női szállásra és ott befeküdt egy ágyba. Csak erőszakkal tudták eltávolítani, és a Kapitányságra előállítani.” Az önkéntes rendőrök munkájuk elismeréséül pénzjutalomban részesültek. Más önkéntes rendőröket a munkahelyükön keresztül akartak jutalmazni, de ez nem mindig sikerült, mivel „az önkéntes rendőrt önkéntes rendőri mivolta miatt háttérbe szorították és megvetették” munkahelyén.³²

A rendőrség elsősorban a nyilvánosság számára is látható prostitúció ellen lépett fel. Először a nyilvános tereket, az utcákat tisztították meg a prostituáltaktól. Ezt követte a félnyilvános terek, a belvárosi vagy ahhoz közeli szórakozóhelyek, majd a kocszmák és tömegszállások megtisztítása. Az óvárosi magánházakban üzött prostitúció ellen azonban már alig-alig léptek fel.

Az ötvenes évek végére úgy tűnt, hogy a prostitúció problémáját nagyrészt megoldották, amit az is jelez, hogy az erkölcsrendészeket egyre többet foglalkoztatta a fiatal lányok szexuális élete. A családi élet rendezetlenségére vezették vissza például, hogy az „utóbbi időben több esetben fordult elő olyan, hogy kisleányok nemibetegséget kaptak.” Ennek okát rendőri éleslátással abban vélték felfedezni, hogy „fiatal leányokat főleg idősebb férfiak akarnak magukévá tenni.”³³

A sztálinvárosi rendőrség igen sok információval rendelkezett arról, hogy pontosan hol és kik dolgoznak prostituáltként, milyen társadalmi csoport tagjai járnak hozzájuk, és ennek függvényében is büntette a prostituáltakat. Utcai prostitúció Sztálinvárosban nem létezett, mert nem létezhetett. A nyilvános tereken feltűnő prostituáltakat nagyon szigorúan és gyorsan büntették, ami elsősorban a szocialista város imázsának megőrzését szolgálta. Ebben az informális klasszifikációs rendszerben a második legüldözöttebb területek azok voltak, ahova az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportok tagjai jártak, vagyis legrendszereseb-

31. FML. VB. 16. d. 1959.08.14. Csavajda György felszólalása. Óvárosi „titkos találkahelyeket” sok más esetben felkutattak, azonban a rendőrök ritkán tettek bármit is az ügyben. FML. Rendőrség. 8. d. 1956.

32. FML. XXIII / 502. 21. d. VB. 1961.09.12.

33. FML. VB. 18. d. 1960.10.11.

ben az ófalu és a barakktáborok prostituáltjait ellenőrizték, ugyanakkor az ő működésüket is túrték meg leginkább. A leggyakoribb formája a prostitúciónak a vendéglátóhelyekhez kötött prostitúció volt, azonban a vendéglátóhelyek presztízse határozta meg, hogy a rendőrség mennyire tartott ellenőrzése alatt egy kocsmát vagy egy vendéglőt. A legalacsonyabb státuszú kocszmákban rendre tartottak ellenőrzéseket, ami ahhoz vezetett, hogy az ott ismerkedő prostituáltakat állították elő leggyakrabban, ezáltal őket igen hamar megbélyegezték. Ezzel szemben a szocialista város reprezentatív szállodájában, az Arany Csillagban nem razziáztak prostituáltak miatt. Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy folyamatosan napirenden volt, hogy az „úri frankák elleni vonalat erősíteni kell”. Persze ezen a téren aztán soha semmi sem történt.

Sztálinvárosban a nyilvános hivatalos állásfoglalás szerint nem létezett prostitúció, mivel a szocializmusban hivatalosan megszűnnek a prostitúció okait. Ezért a prostitúció nyilvános formáit üldözték a legjobban, attól függően, hogy milyen társadalmi csoportokhoz volt kötve. A félnyilvános terekben (kocszmákban, szálláshelyeken) többnyire megtúrták a prostitúciót, míg a nyilvános tekintetek előtt teljesen elzárt lakásokban vagy házakban folytatott prostitúcióval nem is foglalkoztak. Még akkor sem, ha a rendőrségen pontosan tudták azokat a lakcímeiket, ahol „titkos találkahelyek” működtek. Példának okáért még a Sztálinvárossal szemben inkább konzervatívabb voltáról ismert városban, Székesfehérváron is több tucat titkos kéjnök és találkahely szerepelt a rendőrség nyilvántartásában 1956-ban, melyek működését a rendőrség megtúrta.³⁴ Ennek oka az is lehetett, hogy a rendőrök érdekében állt, hogy a prostituáltak csak ezeken a nyilvántartott helyeken találkozzanak kuncsaftjaikkal, mivel így ugyanazokra a helyekre kellett kivonulniuk razziára, másrészt jobban ellenőrzésük alatt tarthatták a – szerintük – prostituáltak által terjesztett nemi betegségek gócpontjait.

A rendőrség jobban ismerte a prostituáltak motivációit is (nem úgy mint a közvélemény)³⁵ és amíg az építőiparban volt rá lehetőség, munkába is helyezte a prostituáltakat.³⁶ Azonban a női munkanélküliség az ötvenes évek közepétől olyan magas volt Sztálinvárosban, hogy erre már alig kínálkozott lehetőség. A rendőrség megfigyelése szerint szoros összefüggés volt a prostituáltak száma és a nőket nagyszámban foglalkoztató üzemek elbocsátásai között³⁷. Ennek megfelelően a nehéz fizikai munkát végző nőket lehetséges prostituáltként kezelték. Ez megmutatkozott abban is, hogy egyes női szállásokon rendszeresen razziát tar-

34. FML. Rendőrség. 7. d. 1956.

35. Míg a visszaemlékezésekben rendre visszatér a hivatkozás a prostituáltak valamiféle „buja hajlamára”, addig a rendőri iratokban rendszerint csak a pénzkereseti lehetőség, vagy a munkanélküliség (esetleg alacsony képzettség) szerepel a prostitúció motivációjaként.

36. FML. Rendőrség. 2. d. 1952. „Azoknál a titkos kéjnöknel, akiknek nincs foglalkozásuk, és egyrészt ez segíti elő a titkos kéjelgésre való hajlamukat pénzszerzési célból, minden esetben munkába helyezzük.”

37. FML. Rendőrség. 3. d. 1952.02.01. Jelentés.

tottak, és erkölcsrendészeti indokkal olyan nőket állítottak elő, akik „a közös szállásra, mely részükre lakóhelyül volt kijelölve, férfiakat fogadtak a késő esti órákban, melyeknél a razzia tettenkapást eredményezett.”³⁸

A nyilvános szórakozóhelyeken egyedül mutatkozó nők is ki voltak téve annak a veszélynek, hogy prostituálnak tartják őket. Az egyik 1956. október 8-án készült székesfehérvári rendőrségi jelentés példa arra, hogy mi alapján gondolhatták a rendőrök – Sztálinvárosban is –, hogy valaki prostituált: „1956. szeptember 17-én a kora esti órákban a városban sétáltam. Út közben bementem a „Béke” kávézóba, hogy ott egy feketét fogyasztozok. A kávézó külső helységében láttam, az egyik asztalnál ül egy nőszemély, aki nem fehérvári. Alaposan szemügyre vettem a magányosan ülő nőt, aki elég cifrán volt öltözködve, kezsein, lábujjain és nála lévő táskáján kevésbé látszott rendesség. Viselkedése és mozgása olyan volt, mint általában azon nőszemélyeké, akik így mulatókban, kávézóban férfiakat fognak maguknak és úzik a maguk »foglalkozását«. Az ismeretlen nőszemély egy barna bőrutánzáttal bevont noteszt vett elő, és ebbe jegyzett valamit. Majd később eltette, és türelmetlenül nézte az órát. Először arra gondoltam, hogy valami pesti tikos kéjű, majd később az a gondolat fordult meg az agyamban, hogy talán valami illegális szervezet tagja, aki éppen találkozásra vár. [...] Nevezetett előállítottam, és a beszélgetés során elmondotta, hogy árva lány, nem törődött senki vele, és sokszor az elromlásba és züllésbe adta magát, és már öngyilkos is akart lenni, mert őtet veri a sors.” Úgy tűnik, a budapesti lakcím és a fentiek nagyobb hatással voltak a rendőrré, mint az, hogy az előállított és később elengedett nő gyors- és gépirónó volt, aki vidéki kiküldetésen volt. A nő előállítása miatt panaszt nyújtott be, amelyben azt állította, hogy éppen azért írogatott noteszébe, hogy a kávézóban ne kelljen szembenéznie a „kutató férfitekintetekkel”.

A nyilvános szórakozóhelyek, mint a veszély forrásai azonban a kocsmai verekedések kapcsán is bekerülhettek az erkölcsrendészettel kapcsolatos jelentések közé. Az egyik ilyen tömegverekezés a rendőrök szerint két „úri franka” miatt tört ki: „A verekezés egy söröspohár eldobásával kezdődött, melyet K. József hajított H. József asztalához, aki szintén poharat hajított vissza, de más személyeket talált el. Majd kérdőre vonások után sörösuvegekkel, kerti vasszékekkel és asztalokkal ütötték az emberek minden további nélkül egymást, anélkül, hogy tudták volna, hogy miről van szó. A tömegverekezésben kb. 40 fő vett részt. Az eset kirobbanásakor B.M. [...] nyomozók L. Miklóst felszólították a verekezés abbahagyására, aki azt a kijelentést tette: »Az anyád kurva istenit, rendőr vagy?« – és ezzel egy székkal leütötte a nyomozó elvtársat.” Az úri frankák miatti verekezés azonban nem a kocsmai verekedéseiről is híres Sztálinvárosban, hanem a csendesnek tartott Székesfehérváron, a Dolgozók Éttermében történt.³⁹

38. FML. Rendőrség. 3. d. 1952.01.30. Jelentés.

39. FML. Rendőrség. Jelentés. 1955.10.05.

A rendőrök – alkalmazva a korabeli sztereotípiákat is – a fizikai munkát végző nőkben látták a lehetséges későbbi prostituáltakat. Egyik jelentésben azt, hogy Sztálinvárosban és Székesfehérváron fordult elő az üzletszerű kéjelgések 85% azal magyarázták, „hogy városaink ipari jellege nagyobb munkalehetőség, és a falvakból, községekből ide jönnek fel azok a nők, akik elhelyezkedni óhajtanak. Egy részük előbb, vagy utóbb prostituáltak társaságába keveredik és tudatlansága vagy a könnyebb pénzkereseti lehetőség miatt, maga is a titkos prostitúció útjára lép.”⁴⁰

Egy munkahelyi fegyelmi eljárás során H. László főművezetőről megállapították, hogy „arrogáns a segédmunkás nőkkel szemben, a legdrasztikusabb szavakat, kifejezéseket használta, úgy beszélt róluk, mint prostituáltakról, amikor a hivatalos munkaidő alatt nem főzték meg neki a teáját, nem készítették el a tojásrántottját, vagy szalonnáját időre.” Egy tanú szerint H. László azt mondta, szeretné feleségét is lehozni ide, de ő idegenkedik az ötlettől.⁴¹

Egy másik esetben kifejezetten a szexuális kapcsolat fejében felkínált munkahelyi előrelépés jelenik meg. G. Elek főművezető technikus „szolgálati helyén az átképzős esztergályos nőknek erkölcsstelen ajánlatokat tett, azokat lakására hívta, és munkaidő alatt is velük nem megengedett módon viselkedett.” Sz. Margit 30 éves tanú így mesélte el a történeteket: „G. Elek művezetőm volt, akitől aziránt érdeklődtünk, hogy hol kaphatnánk előleget, mert áthelyezéssel jöttünk és a régi vállalatunk nem küldte el a bérünket. Előleget azonban nem tudott szerezni, de ellenben meghívta a húgomat előttem, hogy miért olyan csacsi a húgom, hogy éheznek, és nem megy fel hozzá, akkor, amikor olyan jól érezhetné magát. [...] Egy alkalommal hallottam, hogy figyelmeztette a húgomat az időre, fél 9-kor. A húgom azonban nem ment fel hozzá. Ettől a naptól kezdve úgy csúfolta a húgomat, hogy félkilence. Ettől az időtől kezdve mindenhova küldözgette, és nem hagyta egy helyben, hogy tanuljon. [...] Ettől kezdve a húgom nem volt jó munkaerő és haladó átképzős, viszont azelőtt dicsérte.”

A tanú húgának vallomása szerint: „G. Elek művezető állandóan, nap mint nap molesztált és minden alkalommal meghívott a lakására fürödni, és egy alkalommal vacsorára is, amikor lesz pia, cigaretta és minden, kettesben. Én a tanulást arra értettem, mert arra is célzott, hogy legyek a szeretője. Gondoltam is erre azért, mert minden alkalommal megfogdosta a fenekemet, a vállamat. Én egy ízben kijelentettem, hogy apám lehetne, nem kell nekem egy ilyen öreg ember. Erre megjegyezte, hogy felér ő egy 18 éves fiúval is. Folyó hó 7-én, amikor egy társasággal szórakozni voltam, csütörtökön kérdőre vont, hogy miért hagyom magamat nyomkodni a lépcsőházban. Olyan pajtásias hangon beszélt a nőekkel, hogy nem egy munkahelyen való beszélgetés során mondta pl. olyan karikás a szemed, biztosan jól esett az éjjel. Nekem és M. Ibolyának. Gyakoriak voltak az ilyen megjegyzései.”

40. FML. Rendőrség. 9. d. 1957-1958. 1958. II. félévről készült jelentés.

41. MOL. Fegyelmi. 73. d. 1952.

Egy 25 éves esztergályos átképzős férfit is megidéztek tanúnak, aki feltehetőleg féltékenységből is azt mondta: „A feleségem előadta, hogy a G. szaktárs megteszi őt diszpécsernek, ha felmegy a lakására egy este.” G. Eleket elbocsátották, azzal az indoklással, hogy amikor „alkotmányunk biztosítja a nőknek is a szocialista társadalomban a munkához és az egyenlőséghez való jogát, akkor nevezett a női munkaerőt lebecsüli”.⁴²

A nehéz fizikai munkát végző nők és a prostituáltak is a testükkel kerestek pénzt, ezért korabeli sztereotípiák szerint egy segédmunkát végző nő igen közel állt egy prostituálthoz. A rendőrségi jelentésekből úgy tűnik, hogy számos nő számára a prostitúció csak időleges állomás volt arra az időszakra, amíg nem akadt más munka. A női munkanélküliség tömeges tapasztalata Sztálinvárosban is nehezebbé tette az időszakosan prostituáltként is pénzt kereső nők számára azt, hogy ismét munkásnővé váljanak. Ezt megnehezítette a felülről, hivatalos diskurzusból és szankciókból fakadó megbélyegzés is, ami a korábban viszonylag toleráns környezetet is kirekesztővé tette. Judith R. Walkowitz a 19. századi plymouth-i és southamptoni munkásnők és prostituáltak kapcsán írja: „Az, hogy a prostituáltak végül mégis kiszakadtak az alsóbb osztályok szokott életviteléből, jórészt felülről jött nyomás eredménye volt, bár mindenestre maguknak a szegényeknek a hallgatóságos beleegyezése mellett ment végbe.” Walkowitz azzal a közmegegyezéssel magyarázza a prostituáltak számának csökkenését, illetve körükben a visszaesők számának növekedését, hogy a prostituáltak és a munkásnők közötti szakadék növekedett, vagyis a prostituáltak annyira megbélyegzetté váltak, hogy reménytelenné vált számukra a visszatérés az ipari bérmunkás világba.⁴³

Az időszaki ipari munkásokból Sztálinvárosban az ötvenes években állandó ipari munkások váltak, illetve az új betelepülőkkel az alkalmi munkát végzők aránya csökkent. Ennek a folyamatnak és az állami szabályozás változásának hatására Sztálinvárosban is nőtt a szakadék a prostituáltak és a munkásnők között. A tömegszállások és belvárosi szórakozóhelyek helyett a prostitúcióból élők kiszakadtak korábbi környezetükből és a város periférikus részein dolgoztak (ófalú, sziget) tovább. Az ötvenes évek végére csökkent a letartóztatott prostituáltak száma, és enyhültek az ellenük hozott szankciók, viszont a rendőrség már nem saját, hanem a prostitúcióból élő nők feladatává tette a munkakeresést, ami megbélyegzettségüket és a női munkanélküliséget ismerve szinte lehetetlennek számított (vagy legfeljebb fiktív állásokat kaphattak). A prostituáltak jogi és rendőri elnyomásának eredményeként a prostituáltak és a munkásnők közötti távolság nemcsak a diskurzusban, hanem a köztudatban is megváltozott, ami miatt nőtt

42. MOL. Fegyelmi. 68. d. 1952.

43. Walkowitz, Judith R.: Egy kirekesztett csoport születése: prostituáltak és munkásnők Plymouth-ban és Southamptonban. In: Léderer Pál (szerk.): A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet. Bp., Új Mandátum, 1999. 163-189.

a prostituáltak elszigeteltsége. 1954-től a családostok megjelenése miatt Sztálinvárosban csökkent a nőtlen férfi vándornépesség száma, ami csökkentette a prostitúció piacát (még akkor is, ha nem feltétlenül a nőtlen férfiak jelentik a prostitúció kizárólagos piacát). Az átjárhatóság ellehetetlenülése miatt a kínálati oldalon állók száma is csökkent, ami együtt járt azzal, hogy az alkalmi munkát végzőket (a barakktáborok lakóit) az ötvenes évek végére majdnem ugyanannyira kirekesztették a helyi társadalomból, mint a prostituáltakat. Másként fogalmazva: a rendőrség az ötvenes évek végére a fennmaradt prostitúció jelentős részét ellenőrzése alá vonta, megtúrta és kevésbé szankcionálta. A prostitúciót elsősorban nem a rendőrség, hanem maga a társadalom szankcionálta azzal, hogy a prostituáltak számára nem adott lehetőséget arra, hogy ipari munkássá váljanak.

A prostitúció elszigeteltté vált, ami azt is okozta, hogy a fizikai segédmunkát végző nőknek – nehogy prostituálnak tartsák őket – jóval szigorúbb szabályokat kellett betartaniuk, mint korábban.⁴⁴ A szocialista állam prostitúcióval kapcsolatos lépései azt a célt is szolgálták, hogy a házasságon (családon) kívüli szexuális életet az emberek (köztük a munkások) szélsőségesnek tartsák. Azonban az államnak nem állt érdekében, hogy a prostitúció megszűnjön, mert ebben az esetben a fogyasztókat is ugyanolyan demonstratív módon büntette volna, mint a prostituáltakat. Az állam a prostituáltak jogi elnyomásával és rendőrségi ellenőrzésével, a prostitúcióról szóló hivatalos diskurzus megbélyegző beszédmódjának meghatározásával, valamint a fogyasztók büntethetlenségével a prostituáltak kirekesztettségét növelte, ezáltal a tartós prostitúció egyik forrása volt. A sztálinvárosiak szexuális élete éppen azért jelent meg szabadosabbnak a korabeli ábrázolásokban, mert az állam a mintavárosban erőteljesebben az ellenőrzése alá akarta vonni az emberek szexuális életét, ezért jóval intenzívebb eljárásokat alkalmazott az illegitim szexualitás megszüntetésére, kezdve a nem megfelelőnek tartott szexualitás nyilvános megbélyegzésétől, egészen a prostitúció marginalizálásáig.

44. Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy „a prostitúcióként definiált megélhetés nyilvánvaló diszkriminálását elsősorban az tette lehetővé, hogy a női testnek ez a fajta gazdasági hasznosítása nem került be a munka legitim fogalmába. Az emberi test, mint a megélhetés forrása, vagyis a munkavégzés ekkortájt megszilárduló fogalma ugyanis a szexuális célú felhasználás egyértelmű kirekesztésével nyerte el végső értelmét s egyúttal újradefiniálta a nemek és az egyes életkori csoportok munkához fűződő viszonyát is.” Gyáni Gábor: Könyörületesség, fegyvelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. Történelmi Szemle 1999 / 1-2. 57-84.